

**VII Međunarodna naučna
konferencija**

**Regionalni razvoj i
prekogranična saradnja**

ZBORNIK RADOVA

Pirot, jul 2024.

ZBORNIK RADOVA BOOK OF PROCEEDINGS

REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA REGIONAL DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION

Urednici/Editors:

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Dragan Kostić Phd

Aleksandar Simonović Phd

Pirot, jul 2024.

**ZBORNIK RADOVA VII MEĐUNARODNE NAUČNE KONFERENCIJE / BOOK
OF PROCEEDINGS OF THE VII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

**REGIONALNI RAZVOJ I PREKOGRANIČNA SARADNJA / REGIONAL
DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION**

ORGANIZATORI KONFERENCIJE / CONFERENCE ORGANIZERS:

**Srpska akademija nauka i umetnosti - Ogranak SANU u Nišu, Grad Pirot, UO Privredna
komora Pirot, Fakultet za menadžment Zaječar, Univerzitet Metropolitani Beograd,
Univerzitet u Beogradu Tehnički fakultet u Boru**

Serbian Academy of Sciences and Arts - Branch in Nis, City of Pirot, Contracting Chamber
of Economy Pirot District, Faculty of Management Zajecar, Metropolitan University of
Belgrade, University of Belgrade Technical Faculty in Bor

IZDAVAČ/PUBLISHER:

**UGOVORNA OKRUŽNA PRIVREDNA KOMORA PIROT / CONTRACTING CHAMBER OF
ECONOMY PIROT DISTRICT**

UREDNICI / EDITORS:

Dopisni član SANU Alpar Lošonc

Dragan Kostic PhD

Aleksandar Simonović PhD

RECENZENTI / REVIEWERS:

Prof. dr Petar Andjelković, prof. dr Silvana Ilić, Chief Assistant Dr. Georgi Tzolov, Georgi
Nikolov, prof. dr Dejan Riznić, prof. dr Milovan Vuković

LEKTURA / PROOFREADING

Jelena Stamenović

TEHNIČKI UREDNIK / TECHNICAL EDITOR: Aleksandra Madić

ŠTAMPA / PRINTED:

Vavik 1805 doo Pirot – ogranak Vavik Print

ISBN ISBN-978-86-900497-6-9

TIRAŽ / PRINTING: 80

štampano izdanje / printed edition

© 2024 Ugovorna okružna privredna komora Pirot

**Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovano, čuvan u
sistemu za pretraživanje ili prenositi u bilo kom obliku ili na bilo koji način, bez
prethodne pismene dozvole izdavača. / All rights reserved. No part of this book
can be reproduced, stored in the search system, or transmitted in any form or in
any way, without the prior written permission of the publisher.**

NAUČN O - PROGRAMSKI ODBOR/SCIENTIFIC- PROGRAM COMMITTEE

Dopisni član SANU Vlada Veljković, Ogranak SANU u Nišu, predsednik Naučno-programskog odbora,
inostrani član SANU Miroslav Krstić, Univerzitet Kalifornija u San Dijegu,
dopisni član SANU Alpar Lošonc, Ogranak SANU u Novom Sadu,
prof. dr Tadija Đukić, dekan Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu,
prof. dr Nebojša Bojović, dekan Saobraćajnog fakulteta Univerziteta u Beogradu,
prof. dr Dušan Živković, dekan Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu,
prof. dr Milovan Vuković, Univerzitet u Beogradu Tehnički fakultet u Boru,
prof. dr Dimitar Panajotov Dimitrov, rektor Univerziteta za svetsku i nacionalnu ekonomiju, Sofija, Bugarska,
prof. dr Jelena Stanković, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu,
prof. dr Vladislav Marjanović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu,
prof. dr Bojan Đorđević, dekan Fakulteta za menadžment Zaječar,
prof. dr Silvana Ilić, Fakultet za menadžment Zaječar,
prof. dr Dragan Kostić, predsednik Privredne komore Pirot,
prof. dr Svetlana Dabić-Miletić, Saobraćajni fakultet Univerziteta u Beogradu,
prof. dr Mladen Đurić, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu,
prof. dr Mirjana Gligorić Matić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu,
prof. dr Petar Anđelković, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica,
prof. dr Ivan Jovanović, Univerzitet u Beogradu Tehnički fakultet u Boru,
prof. dr Viktorija Rjapukhina, Državni tehnološki univerzitet Šuhov u Belgorodu, Rusija,
prof. dr Georgi Nikolov, Fakultet za menadžment i administraciju, Univerzitet za nacionalnu i svetsku ekonomiju, Sofija, Bugarska,
prof. dr Cipriana Sava, Univerzitet „Crestina Dimitrie Cantemir“, Temišvar, Rumunija,
prof. dr Jan Polcin, Stanisław Staszic Univerzitet za primenjene nauke Pila, Poljska,
prof. dr Sotirios Teofanis, Centar za naprednu infrastrukturu i transport, Državni univerzitet „Rutgers“, Nju Džersi, SAD,
prof. dr Aristotelis Naniopoulos, Aristotel univerzitet Solun, Grčka,
prof. dr Milovan Ilić, Univerzitet Metropolitan, Beograd,
prof. dr Duška Matevska, Fakultet za pedagogiju Univerziteta Sveti Kiril i Metodij, Skoplje, Makedonija.

ORGANIZACIONI ODBOR/ORGANIZING COMMITTEE

Dr Aleksandar Simonović, Privredna komora Pirot, predsednik Organizacionog odbora,
prof. dr Igor Mladenović, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu,
Bojan Randelović, gradski većnik, Grad Pirot,
mr Goran Stamenović, Fakultet informacionih tehnologija, Univerzitet Metropolitan,
prof. dr Dejan Riznić, Univerzitet u Beogradu Tehnički fakultet u Boru.

**Uvodna reč dopisnog člana SANU Vlade Veljkovića,
predsednika Komisije za rukovođenje radom Ogranka SANU u Nišu
i predsednika Naučno-programskog odbora Konferencije**

Poštovane kolegice i kolege, učesnici Konferencije,
predstavnici elektronskih i štampanih medija,
dame i gospodo,

1. Ponovo imam čast i zadovoljstvo da vas – u svojstvu predsednika Naučno-programskog odbora VII Međunarodne naučne konferencije *Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, i predsednika Komisije za rukovođenje radom Ogranka SANU u Nišu – a u ime članova Odbora, kao i članova i saradnika Ogranka SANU u Nišu, pozdravim, da se svima, a posebno Gradu Pirotu, kao domaćinu, i Ugovornoj okružnoj privrednoj komori Pirot, kao izvršnom organizatoru, zahvalim na uspešnoj saradnji i organizaciji Konferencije, da se učesnicima zahvalim na odzivu, prisustvu i naučnom pregnuću, članovima Naučno-programskog i Organizacionog odbora na stručno-naučnom i organizacionom trudu, i, dakako, novinarima štampanih i elektronskih medija na kvalifikovanom i odgovornom praćenju rada Konferencije i izveštavanju.

2. Dozvolite mi da vas podsetim da Ogranak SANU u Nišu vrši svoju misiju širenja duha SANU – promovisanjem najviših vrednosti nauke, kulture i umetnosti, kao i vrednosti obrazovanja, prosvetljenosti, slobodne i javne upotrebe sopstvenog razuma, autonomnog i slobodnog kritičkog mišljenja (što nam je danas preko potrebno), uz istovremeno afirmisanje postignuća stvaralaca i ustanova iz jugoistočne Srbije. Treba još imati na umu da je SANU potpuno podjednako okrenuta kako nacionalnim i identitetskim saznavnim i kreativnim delatnostima, istraživanju i očuvanju tradicije, tako i istraživanjima „od značaja za društveni, ekonomski i kulturni razvoj zemlje” (Zakon o SANU, čl. 6, st. 1, tačka 1; Statut SANU, čl. 7, st. 1, tačka 5) – čiji rezultati moraju biti baza za izradu strateških planova razvoja naše zemlje u celini, ali i ravnomernog razvoja pojedinih njenih regija. Kada je reč o regionalnom razvoju, Ogranku SANU u Nišu pripada obaveza da – prema svom položaju i teritorijalno-regionalnoj nadležnosti – brine i o saradnji u trouglu Niš – Sofija – Skoplje, gde poseban značaj imaju Grad Pirot i Pirotski upravni okrug, naravno i čitav Region južne i istočne Srbije.

3. Podsetiću ukratko da je prekogranična saradnja susednih i nesusednih zemalja, kao ključni element politike Evropske unije prema susedima, institucionalno i pravno poduprta konvencijama, preporukama i raznim „alatima” Saveta Evrope, a u našoj zemlji takođe i programima prekogranične i transnacionalne saradnje Ministarstva za evropske integracije Vlade Republike Srbije.

Naravno, institucionalna i pravna regulativa samo je normativni okvir za rešavanje privrednih problema, za privredni i ukupni društveni razvoj i – u krajnjoj liniji – za zadovoljavanje životnih interesa građana. U pograničnim regijama to znači i uklanjanje prepreka za slobodan prekogranični protok ljudi, roba i ideja, koji je često samo sticajem istorijskih i političkih okolnosti ograničen, a što je u potpunoj suprotnosti kako sa velikim civilizacijskim idejama Evrope, tako i sa potencijalima novih tehnologija, čak i sa prirodnim kontaktima i vezama, pa, konačno, i sa životnim interesima građana u pograničnim regijama.

I, kao što smo već ranije konstatovali, za Grad Pirot i Pirotski upravni okrug, za privredne subjekte i Ugovornu okružnu privrednu komoru Pirot prekogranična saradnja odavno nije samo program, već program u praksi, u kojem se sada samo iznalaze još bolje mogućnosti delovanja od onih već oprobanih.

4. Zarad tog iznalaženja novih mogućnosti saradnje u cilju regionalnog razvoja i ustanovljena je Međunarodna naučna konferencija *Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*.

4.1. Konferencija se organizuje, evo, već sedmi put, pa je vreme i da se razmišlja o „podvlačenju crte”, tj. da je trenutak za pravljenje bilansa o mogućim ne samo naučno-saznajnim nego i praktičnim privrednim pomacima koji su podstaknuti nalazima i preporukama iz saopštenja i diskusija na Konferenciji, kao i iz objavljenih radova.

4.2. U društveno-istorijskim okolnostima 21. veka, nažalost, nemamo sreće da Konferenciju, pa i čitav društveni život, organizujemo usred privrednog rasta i mira. Naprotiv, borimo se protiv globalnih privrednih, zdravstvenih, geopolitičkih, ekoloških, moralnih i drugih kriza, i njihovih posebnih balkanskih varijacija, i snalazimo se u njima manje ili više uspešno ili neuspešno, svesni – zahvaljujući, između ostalog, i ovoj Konferenciji – da će ta borba biti izgledna samo u uslovima pune regionalne i prekogranične saradnje. Vreme je, dakle, da se ispita da li smo, u dosadašnjem radu Konferencije ostvarili odgovarajući uticaj.

4.3. Organizatori su saglasni u oceni da Konferencija ima značajne rezultate, ali da, takođe, ima još mnogo mesta za podizanje teorijsko-metodoloških standarda, kriterijuma selektiranja, recenziranja i publikovanja radova. Molimo sve dosadašnje, sadašnje i buduće, tj. potencijalne učesnike Konferencije da imaju u vidu da će preciziranje kriterijuma recenziranja prijava, saopštenja i gotovih radova biti zapravo usklađivanje sa važećim regulama i merilima vrednosti naučnog rada. To je uslov za primerenu kategorizaciju Konferencije, odnosno njenih zbornika, jer Konferencija više nije „predškolskog” uzrasta.

5. Imamo još dva zadatka.

5.1. Prvi se tiče neophodnosti potpunog razumevanja i uvažavanja činjenica iz spleta, s jedne strane, geopolitičkih, korporacijskih, ekoloških interesa i sudara tih interesa, kao i, s druge strane, nacionalnih, regionalnih i lokalnih potreba i interesa. Zemlje iz kojih dolaze učesnici Konferencije nisu ni velike, ni moćne, niti imaju odlučujuću reč u kolopletu pomenutih interesa, ali mi moramo, baš zato, uz razumevanje nužnosti, tj. onoga što se ne može izbeći, voditi računa o sopstvenim mogućnostima i interesima, i o prednostima njihove zaštite u prekograničnoj saradnji i uzajamnosti onih koji se suočavaju sa istim ili sličnim problemima opstanka i razvoja. To se odnosi, između ostalog, i na problem održivog razvoja ali uz strogo poštovanje načela ekološki i društveno odgovornog upravljanja.

5.2. Najzad, pošto prekogranična saradnja ne može biti samo čisti biznis-odnos autonomnih privrednih subjekata, tj. nije moguća izvan odgovarajućih političkih okolnosti, preduslova i zahteva, moramo razvijati i svest o trajnijim prednostima demokratske i mirotvorne organizacije društvenog i privrednog života u odnosu na kratkotrajnu i varljivu efikasnost autokratskih, konfliktualnih i izolacionističkih poredaka, kao i svest o prednostima naučne, stručne i društvene kritike u odnosu na autoritarnu submisivnost i odricanje od stručnih kompetencija u odlučivanju.

Učesnicima Konferencije, opredeljenima, uveren sam, za slobodno istraživanje, mišljenje, delovanje, organizovanje u naučnom i privrednom životu ovde predstavljenih zemalja i regiona, želim uspešan rad i plodnu saradnju.

Zahvaljujem na pažnji.

U Pirotu,
15. decembra 2023. godine

Dopisni član SANU Vlada Veljković,
predsednik Naučno-programskog odbora Konferencije

**Introductory speech by SANU correspondent member Vlada Veljković,
of the President of the Commission for Managing the Work of the SANU Branch in Niš
and the president of the Scientific Program Committee of the Conference**

Dear colleagues, participants of the Conference, representatives of electronic and print media, Ladies and gentlemen,

1. Once again I have the honor and pleasure to - in the capacity of the President of the Scientific Program Committee of the VII International Scientific Conference Regional Development and Cross-Border Cooperation, and the President of the Commission for Managing the Work of the SANU Branch in Niš - and on behalf of the members of the Board, as well as the members and associates of the SANU Branch in Nis, I would like to thank everyone, especially the City of Pirot, as the host, and the Contractual District Chamber of Commerce Pirot, as the executive organizer, for the successful cooperation and organization of the Conference, to thank the participants for their response, attendance and scientific commitment, members of Scientific - the program and Organization Committee for their professional, scientific and organizational efforts, and, of course, the journalists of print and electronic media for their qualified and responsible monitoring of the work of the Conference and reporting.

2. Allow me to remind you that the SANU Branch in Niš carries out its mission of spreading the spirit of SANU - by promoting the highest values of science, culture and art, as well as the values of education, enlightenment, free and public use of one's own reason, autonomous and free critical thinking (which is very necessary today), while at the same time affirming the achievements of creators and institutions from southeastern Serbia. It should also be borne in mind that SANU is equally focused on both national and identity cognitive and creative activities, research and preservation of tradition, as well as research "of importance for the social, economic and cultural development of the country" (Law on SANU, art. 6, paragraph 1, point 1; Article 7, point 5) - the results of which must be the basis for the development of our country as a whole, but also for the balanced development of its regions. When it comes to regional development, the branch of SANU in Niš has the obligation to - according to its position and territorial-regional jurisdiction - take care of cooperation in the triangle Niš - Sofia - Skopje, where the City of Pirot and the Pirot administrative district are of particular importance, and of course the entire Region. southern and eastern Serbia.

3. I will briefly remind you that cross-border cooperation of neighboring and non-neighboring countries, as a key element of the European Union's policy towards its neighbors, is institutionally and legally supported by conventions, recommendations and various "tools" of the Council of Europe, and in our country also by cross-border and transnational cooperation programs of the Ministry of European integration of the Government of the Republic of Serbia.

Of course, institutional and legal regulation is only a normative framework for solving economic problems, for economic and overall social development and - ultimately - for satisfying the life interests of citizens. In the border regions, this also means the removal of obstacles to the free cross-border flow of people, goods and ideas, which is often only limited by historical and political circumstances, and which is in complete contrast to both the great civilizational ideas of Europe and the potential of new technologies, even and with natural contacts and connections, and, finally, with the vital interests of citizens in border regions.

And, as we have stated before, for the City of Pirot and the Pirot administrative district, for economic subjects and the Pirot District Chamber of Commerce, cross-border cooperation has long been not just a program, but a program in practice, in which even better possibilities of action are now being found than those already tried.

4. The International Scientific Conference Regional Development and Cross-Border Cooperation was established for the sake of finding new opportunities for cooperation with the aim of regional development.

4.1. The conference is being organized, here, for the seventh time, so it is time to think about "drawing the line", i.e. that it is the moment to take stock of the possible not only scientific-informative but also practical economic developments that are stimulated by the findings and recommendations from announcements and discussions at the Conference, as well as from published works.

4.2. In the socio-historical circumstances of the 21st century, unfortunately, we are not lucky enough to organize the Conference, as well as the entire social life, in the midst of economic growth and peace. On the contrary, we are fighting against global economic, health, geopolitical, ecological, moral and other crises, and their special Balkan variations, and we are managing them more or less successfully or unsuccessfully, aware - thanks, among other things, to this Conference - that this struggle can only be possible under conditions of full regional and cross-border cooperation. Therefore, it is time to examine whether, in the work of the Conference so far, we have had an appropriate impact.

4.3. The organizers are unanimous in their assessment that the Conference has significant results, but also that there is still a lot of room for raising theoretical and methodological standards, criteria for selecting, reviewing and publishing papers. We ask all past, present and future, i.e. potential participants of the Conference to bear in mind that specifying the criteria for reviewing applications, announcements and finished works will actually be a harmonization with the valid regulations and criteria of the value of scientific work. This is a condition for the appropriate categorization of the Conference, i.e. its proceedings, because the Conference is no longer of "preschool" age.

5. We have two more tasks.

5.1. The first concerns the necessity of a complete understanding and appreciation of the facts from the mix of, on the one hand, geopolitical, corporate, environmental interests and the collision of those interests, as well as, on the other hand, national, regional and local needs and interests. The countries from which the participants of the Conference come are neither large nor powerful, nor do they have a decisive say in the variety of interests mentioned, but we must, precisely because of this, with the understanding of necessity, i.e. of what cannot be avoided, to take into account one's own opportunities and interests, and the advantages of their protection in cross-border cooperation and reciprocity of those facing the same or similar problems of survival and development. This refers, among other things, to the problem of sustainable development, but with strict adherence to the principles of ecologically and socially responsible management.

5.2. Finally, since cross-border cooperation cannot be just a pure business relationship of autonomous economic entities, i.e. is not possible outside of appropriate political circumstances, preconditions and requirements, we must also develop awareness of the more permanent advantages of democratic and peaceful organization of social and economic life in relation to the short-term and deceptive effectiveness of autocratic, conflictual and isolationist orders, as well as awareness of the advantages of scientific, professional and social criticism in relation to authoritarian submissiveness and renunciation of professional competences in decision-making. I wish successful work and fruitful cooperation to the Conference participants, determined, I am convinced, for free research, opinion, action, organization in the scientific and economic life of the countries and regions presented here.

Thank you for your attention.

In Pirot,
December 15, 2023.

Corresponding member of SANU Vlada Veljković,
President of the Scientific Program Committee of the Conference

PREDGOVOR

Poštovani čitaoci,

Pred Vama je Zbornik radova sa međunarodne konferencije *Regionalni razvoj i prekogranična saradnja*, koja je po sedmi put održana u Pirotu, decembra 2023. godine. U ovom međunarodnom tematskom zborniku prikupljeni su naučni radovi 49 istraživača iz šest država sa ciljem da se podstakne rasprava o jednoj izuzetno značajnoj teorijskoj i praktičnoj temi – odnosu procesa regionalizacije i prekogranične saradnje u novim geopolitičkim vremenima. Teme koje se razmatraju pokrivaju čitav niz aspekata i dimenzija ova dva simultano dejstvujuća procesa: problem unutrašnjeg razvoja na relaciji centar (centralizacija) – periferija (depopulacija i senilizacija) pograničnih oblasti. U tom smislu, organizatori konferencije istraživačima su ponudili sledeća tematska područja:

- Ekonomska politika u službi regionalnog razvoja;
- Edukacija i razvoj ljudskih resursa u funkciji regionalnog razvoja;
- Industrija, logistika i transport 4.0 i regionalni razvoj;
- Sprečavanje nedozvoljene trgovine akciznim proizvodima;
- Međunarodne strategije i projekti i regionalni razvoj;
- Poljoprivreda, proizvodnja zdrave hrane i turizam u funkciji regionalnog razvoja;
- Regionalni razvoj i demografska obnova stanovništva u pograničnim oblastima;
- Međunarodna logistika i globalni lanci snabdevanja;
- Ostala pitanja regionalnog razvoja i prekogranična saradnja;

Rezultati istraživanja do kojih su različiti autori došli pokazuju da globalizacija, koju su usmeravale snage globalizma, vodi ne samo destrukciji nacionalnih država, već i do velikih regionalnih razlika u okviru samih nacionalnih država. Većina autora u svojim radovima polazi od stava da neoliberalna strategija razvoja i globalistički modeli organizacije društava vode ka blokadi demokratskih procesa, destrukciji socijalno-ekonomskih i kulturnih prava ljudi, stvaranju prekarijata kao novog društvenog sloja, šireći prostor za nekontrolisanu eksploataciju u planetarnim razmerama i stvaranje centara otuđene političke moći. U radovima se ne traga samo za uzrocima i posledicama ovakvog stanja, već pokušava da se ukaže i na potrebu istraživanja alternativnih strategija, puteva i metoda izlaska iz ovakvog stanja. U tom kontekstu se pledira i za izgradnju celovite alternativne strategije razvoja zasnovane na humanističkim i internacionalnim (posebno prekogranične saradnje) osnovama, na novim tehnologijama u okviru četvrte i pete tehnološke revolucije, kao i razvoju zasnovanom na proizvodnji zdrave hrane uz poštovanje ekoloških standarda. U tom smislu, neophodno je nastaviti produbljivanja naučna istraživanja. Ovaj zbornik, pored ostalog, ima i društveni smisao da podstakne ovakva istraživanja.

Priredivači i urednici izražavaju veliku zahvalnost svim autorima koji su priložili svoje radove.

Pirot,

Urednički odbor

Decembar 2023.

P. A.

FOREWORD

Dear readers,

Before you is the Proceedings from the international conference *Regional Development and Cross-Border Cooperation*, which was held for the seventh time in Pirot in December 2023. In this international thematic anthology, the scientific works of 49 researchers from six countries were collected with the aim of encouraging discussion on an extremely important theoretical and practical topic - the relationship between the process of regionalization and cross-border cooperation in new geopolitical times. The topics discussed cover a whole range of aspects and dimensions of these two simultaneously acting processes: the problem of internal development in the relationship between the center (centralization) and the periphery (depopulation and senility) of the border areas. In this sense, the organizers of the conference offered researchers the following thematic areas:

- Economic policy in the service of regional development;
- Education and development of human resources in the function of regional development;
- Industry, logistics and transport 4.0 and regional development;
- Prevention of illegal trade in excise goods;
- International strategies and projects and regional development;
- Agriculture, production of healthy food and tourism in the function of regional development;
- Regional development and demographic renewal of the population in border areas;
- International logistics and global supply chains;
- Other issues of regional development and cross-border cooperation;

The research results obtained by various authors show that the globalization directed by the forces of globalism leads not only to the destruction of national states, but also to large regional differences within the national states themselves. Most of the authors, in their works, start from the position that the neoliberal development strategy and globalist models of the organization of societies lead to the blocking of democratic processes, the destruction of social-economic and cultural rights of people, the creation of the precariat as a new social layer, expanding the space for uncontrolled exploitation on a planetary scale and the creation of centers alienated political power. The works do not only search for the causes and consequences of this situation, but also try to point out the need to research alternative strategies, ways and methods of getting out of this situation. In this context, a plea is also made for the construction of a comprehensive alternative development strategy based on humanistic and international (especially cross-border cooperation) foundations, on new technologies within the fourth and fifth technological revolutions, as well as development based on the production of healthy food while respecting ecological standards. In this sense, it is necessary to continue more in-depth scientific research. This collection, among other things, also has a social meaning to encourage such research.

The organizers and editors express their great gratitude to all the authors who contributed their works.

Pirot,

Editorial Board

December 2023.

P. A.

1. EKOLOGIZACIJA PROIZVODNJE – NAČIN ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE Miroslav Milutinović, Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment u saobraćaju "Konstantin Veliki" Andon Kostadinović, Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment u saobraćaju "Konstantin Veliki"	17
2. CONSUMER TRENDS AND PREFERENCES OF FOOD AND BEVERAGE IN THE HOSPITALITY SECTOR Miloš Zrnić, Senior Lecturer Snežana Knežević, Lecturer Tamara Gajić, Scientific associate Dragan Vukolić, Assistant.....	23
3. INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS Sanela Arsić, Đorđe Nikolić Milena Gajić Anđelka Stojanović Isidora Milošević	299
4. INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU Snežana Colić	45
5. UREĐENJE ŠUMSKOG KOMPLEKSA BANJSKOG PODRUČJA U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA – BANJA VOLJAVČA, CENTRALNA SRBIJA Marina Vukin Violeta Babić Marijana Novaković	59
6. PRILOG ODRŽIVOJ REGIONALIZACIJI SRBIJE Tihomir Radovanović Pavle Radanov Marko Filijović	75
7. MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA Nedžad Azemović	85
8. TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA Vidoje Stefanović, u penziji Prirodno-matematički fakultet, Niš	97
9. THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA Desislava Stoilova.....	113
10. PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDLJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU Toma Dašić Ivan Stojković.....	127
11. PREDUZETNIŠTVO U SVETU I SRBIJI. PROGRAMI REPUBLIKE SRBIJE USMERENI NA STIMULISANJE PREDUZETNIŠTVA I OBEZBEĐIVANJA EKONOMSKOG RAZVOJA David Stojisavljević.....	137
12. ODRŽIVA REGIONALNA PREKOGRANIČNA SARADNJA Tihomir Radovanović Ana Aleksić Miodrag Škundrić.....	145
13. APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION Milan Tančić ¹ Zoran Perić ² Nemanja Zdravković ³ Bojan Krstić ⁴	151
14. HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM Snežana Knežević Tamara Gajić Dragan Vukolić Miloš Zrnić.....	161
15. STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE Dejan Riznić, Ana Dukić Ana Urošević	177

16. MENADŽMENT INTERKULTURALNOSTI U REGIONALNOM RAZVOJU I PREKOGRANIČNOJ SARADNJI TURISTIČKIH KOMPANIJA Nemanja Filipović Dejan Riznić Milovan Vuković	191
17. SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA Dragan Č. Kostić Aleksandar Simonović	199
18. OSNOVE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL OD STRANE SAMOG ZAPOSLENOG, BIZNISA I DRŽAVE Viktorija N. Rjapuhina Aleksandar Đorđević	217
19. ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL Natalija Kostić	225
20. ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINŠKOJ SARADNJI Biljana Ilić Bojana Ostojić	239
21. NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA Nemanja P. Anđelković	251
22. NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY Irina Atanasova.....	263
23. INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z Rositsa Nakova, New Bulgarian University, rnakova@nbu.bg ...	277
24. SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA Petar, M. Anđelković Đorđe Radovanović	287
25. ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM Katarina Njegić Vesna Milanović.....	301
26. DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI RURALNI RAZVOJ Sreten Jelić Marija Popović Tatjana Jovanović	317
27. ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU Vesna Milanović Andrea Bučalina Matić Katarina Njegić	327
28. THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES James Osondu	341
29. STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE Boban Dašić Radmila Trklja	353
30. REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE Vesna Miletić.....	365
31. THE ROLE OF HUMAN IMPACT IN UPDATING THE MARINE CONNECTIVITY MODEL IN THE BULGARIAN BLACK SEA COAST Boyko Doychinov Yoanna Ivanova	381
32. SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO* Andreja Todorović Andrija Popović Vojkan Bojović	387

33. KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP Aleksandar Marković	399
34. ZNAČAJ ETIKE I MORALA ZA PROIZVODNJU ZDRAVE HRANE ZA ISHRANU STANOVNIŠTVA I ŽIVOTINJA Dragica Ilić, Saša Ivanov, Saša Ilić	413
35. KULTUROLOŠKI PRISTUP U PROUČAVANJU PREDUZETNIŠTVA Slobodan Milić ..	419
36. THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA Gorica Bošković, Aleksandar Manasijević	429
37. OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE Stefan Orlović.....	441
38. ADMINISTRATIVE ETHICS IN BUSINESS COMMUNICATION - AN ENGINE FOR THE SUCCESSFUL WORK OF THE ORGANIZATION Lyubov Ivanova	457
39. B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION Mladen Božić Mia Poledica. Dragan Milanović.....	465
40. PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“ Svetlana Dabić-Mietić Aleksa Maravić Marija Simonović Teodora Jorgačević Bojana Graovac	483
41. PRAVNI ASPEKT OTPREMANJA (ŠPEDICIJE) KAO PRIVREDNE DELATNOSTI Aleksandra Janković Milica Ilić.....	501
42. NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA Vesna Aleksic.....	511
43. REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS Vladimir Lović Dragan Nikolić	523
44. THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0 Sanela Arsić Aleksandra Radić Ivan Jovanović Dejan Bogdanović.....	541
45. MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH Leposava Jovanović Saša Ivanov	557
46. THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON SOCIAL INSURANCE SYSTEM IN BULGARIA Kalina Durova	573
47. ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ČILIMIMA Snežana Urošević Marina Jovanović	581
48. BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI? Andon Kostadinović Radomir D. Đorđević.....	595

ЕКОЛОГИЗАЦИЈА ПРОИЗВОДЊЕ – НАЧИН ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

**Miroslav Milutinović¹,
Andon Kostadinović²,**

Sadržaj: Ekologizacija proizvodnje podrazumeva proces sistematskog razvijanja tehnoloških, upravljačkih, kadrovskih i drugih rešenja koja će omogućavati da se efektivnije koriste resursi životne sredine, uz istovremeno poboljšavanje njenog kvaliteta. To, takođe, podrazumeva da se u ekonomske proračune moraju uključiti i ekološke štete koje izaziva proizvodnja, naročito one štete koje ruše ekološki sistem. Ekologizacija proizvodnje je, per se, dugoročan proces.

Ključne reči: ekologija, okruženje, čovek, proizvodnja.

UVOD

Više nije sporno da je ekologizacija proizvodnje potreba našeg vremena. Takođe, više nije sporno da to, istovremeno, znači i ovaploćenje prava na zdravu životnu sredinu. Jer, životna sredina je dom čovečanstva, ali istovremeno, nažalost, i skladište najraznovrsnijih (otrovnih) stvari i materijala, izvor zadovoljavanja mnogobrojnih potreba čoveka; ona je, dakle, glavni i neophodni uslov života ljudi.

Uvlačenjem komponenti životne sredine u društvenu proizvodnju ljudi su, sve više, uticali na njenu devastaciju. Zbog toga su mnogi ekološki problemi postali i hronični i akutni. Hronični jer već dugo traju, a akutni jer traže hitno rešavanje.

ČOVEK - OKRUŽENJE - PROIZVODNJA

U istoriji razvitka civilizacije izdvajaju se tri koncepcije o odnosima između čoveka i prirode:

- 1) Čovek je u potpunosti zavisao od životne sredine
- 2) Čovek je "venac stvaranja", tj. njemu pripada vodeća uloga u prirodi
- 3) Čovek i priroda su dve sile koje deluju u istoj sferi - sferi života; one nisu samo istovremene već i utiču jedna na drugu. Čovek treba da je što više u harmoniji sa prirodom.

Prve dve koncepcije su se javile na Zapadu, a treća na Istoku.

Nema sumnje da se razvitak proizvodnje na dosadašnjim osnovama mora sve više usporavati: iscrpljuju se prirodni resursi, u njima je sve manji sadržaj korisnih komponenti, predmeti rada su sve teže pristupačni; masovna seča drveća pogibeljno utiče na vodni bilans i dovodi do erozije zemljišta. Polako, ali sigurno, sve više dolaze do izražaja siroviniska, energetska i prehrambena kriza.

¹ Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment u saobraćaju „Konstantin Veliki“

² Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment u saobraćaju „Konstantin Veliki“

Sve su prisutnija shvatanja da su ekološki efektivni i racionalni samo oni društveno-ekonomski sistemi koji udovoljavaju zahtevu da se očuva u maksimalnoj neprikosnovenosti mehanizam održavanja ekološke ravnoteže, čak i po cenu nulte stope rasta, tj. proste reprodukcije privrede i stanovništva.

Takođe, sve je češće shvatanje da se povećanje nivoa blagostanja ljudi nikako ne može svoditi na povećavanje potrošnje materijalnih dobara, već, pre svega, na povećanje nivoa kulture i znanja ljudi, na povećanje nivoa socijalnog razvitka društva.

Dosadašnja iskustva pokazala su da, sve mere predostrožnosti i sva usavršavanja proizvodnje, samo slabe stepen uticaja čoveka na prirodu, ali ne likvidiraju opasnost pogoršavanja stanja prirodne sredine. O tome najbolje govori činjenica da proizvodnja izvlači iz biološkog kružnog kretanja sve veće teritorije i akvatorije. Pri tome, uvek treba imati u vidu činjenicu da čovek, u svojim sukobima s prirodom, nikada ne može postati njen gospodar.

Zadatak je društva, ne da "pobedi" prirodu, već da optimalizuje ekološko-ekonomske sisteme. Ekološki problemi ne smeju se izjednačavati samo s pojedinim negativnim procesima, npr. sa zagađivanjem sredine, ma kako da su oni značajni. Sistemski pristup zahteva uračunavanje svih ekoloških činilaca: zagađivanje sredine (atmosfera, hidrosfere, zemljišta), balans presne vode i obradivog zemljišta, proizvodnje hrane, potrošnje neobnovljivih prirodnih resursa i najзад, stabilnost globalnih i regionalnih ekosistema i uslova reprodukcije njihovog "domaćina" - čoveka.

PRAVO NA ZDRAVU ŽIVOTNU SREDINU - MNOGO JE KASNIJE NEGO ŠTO MISLITE

Ekologizacija proizvodnje je dugoročan proces. U prvoj etapi, poboljšava se dosadašnji otvoreni model proizvodnje kroz usavršavanje tehnologija u cilju ekonomije prirodnih resursa i smanjivanja emisija štetnih otpadaka pomoću specijalizovanih uređaja za prečišćavanje.

Dalji razvitak ekologizacije proizvodnje zahteva primenu malootpadnih i zatvorenih tehnologija, zatim korišćenje otpadaka jednih preduzeća od strane drugih preduzeća, a, takođe, i utilizaciju otpadaka potrošnje.

Više stupnjeva ekologizacije proizvodnje predstavljaju sistemi kompleksne bezotpadne proizvodnje (industrijski analog ekosistemu) sa specijalnim kombinatima za preradu svih proizvodnih i potrošnih otpadaka u materijale koji se mogu dalje koristiti u proizvodnji ili koje priroda, bez problema, može da primi i apsorbuje, a zatim maksimalno širenje proizvodnih veza između teritorijalno - proizvodnih kompleksa zasnovanih na sistemu zatvorenih prirodno - tehničkih sistema.

Ekologizacija proizvodnje - to nije samo malootpadna ili bezotpadna tehnologija, već i odgovarajuće preuređenje čitavog sistema planiranja i privrednih odnosa.

U savremenim uslovima, rešavanje ekoloških problema, u okviru proizvodnih sistema, pre svega, vezano je za usavršavanje u dva pravca:

prvo, racionalno, kompleksno korišćenje prirodnih resursa (pre svega, mineralno-sirovinskih i vodnih), i

EKOLOGIZACIJA PROIZVODNJE – NAČIN ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

drugo, eliminisanje ili ograničavanje negativnog dejstva privredne sfere na prirodnu sredinu.

Ekologizacija proizvodnje pretpostavlja, posebno, usaglašavanje ekonomskih, socijalnih i ekoloških kriterijuma pri izboru nove tehnologije.

Jedan od najvažnijih kriterijuma, pri izboru nove tehnologije, treba da budu njeni ekološki parametri u odnosu na jedinicu produkcije. Štete koje, na primer, izaziva zagađivanje atmosfere obuhvataju:

povećano obolevanje i povećanu smrtnost ljudi;

smanjivanje produktivnosti biogeocenoza;

smanjivanje veka upotrebe zgrada i drugih objekata;

genetski gubici usled iščezavanja biljnih i životinjskih vrsta;

gubici usled migracija zbog pogoršavanja kvaliteta sredine;

gubici u transportu zbog smanjivanja vidljivosti;

povećani troškovi održavanja i čišćenja velikog broja proizvoda ljudskog rada i dr.

Slične posledice izaziva i zagađivanje vode.

Uopšteno govoreći, posledice zagađivanja okoline su trojake:

socijalne, koje utiču na život i zdravlje ljudi;

ekonomske, koje utiču na proizvodnju i

ekološke, koje utiču na tok prirodnih procesa.

Uticaj zagađivanja okoline na atmosferu ispoljava se na dva načina: direktno i indirektno. Usled neposrednog uticaja zagađivanja na čovekov organizam dolazi do određenih kvalitativnih promena u stanju njegovog zdravlja: remete se fiziološke funkcije, dolazi do nervnog rastrojstva, nastaju negativne genetske promene itd. Posredni uticaj se ispoljava u pogoršavanju uslova za rad, za odmor, u smanjivanju kvaliteta prehrambenih proizvoda, količine kiseonika u atmosferi i dr.

Konkretnije govoreći, kroz imitaciju zatvorenih prirodnih procesa realno je očekivati da će se ekologizacija proizvodnje odvijati kroz više etapa.

U prvoj etapi biće neophodno da se ostvari maksimalizacija prenosa predmeta rada u gotove proizvode uz minimalizaciju troškova energije i pomoćnih materijala. Ta etapa ekologizacije proizvodnje zahteva mere tehničko - tehnološkog karaktera.

U drugoj etapi, nusprodukti jedne vrste proizvodnje koristiće se kao sirovine u drugim vrstama proizvodnje.

U trećoj etapi, doći će do teritorijalnog i funkcionalnog objedinjavanja različitih vrsta proizvodnje u sistem kompleksne proizvodnje.

U četvrtoj etapi, ti će se kompleksi dopunjavati preduzećima koja će otpatke proizvodnje prerađivati u prirodne i sirovinske materijale koje će koristiti biosfera i druga preduzeća.

U petoj etapi, realno je očekivati povećanje zatvorenosti proizvodnih procesa, kako sa ekonomskih, tako i sa geobiohemijskog aspekta, proširavanjem veza između malootpadnih teritorijalnih kompleksa.

Najzad, u šestoj etapi, verovatno će se ostvariti najviši stepen harmonije između društva i prirode kroz biologizaciju proizvodnje; nestaće sva narušavanja ekološke ravnoteže: okolina će se obogatiti i povećavaće se njena produktivnost.

Čak i bezotpadna proizvodnja, sama po sebi, neće moći u potpunosti da reši problem očuvanja okoline usled sve većeg pritiska na prirodne komplekse zbog rekreacije ljudi, sve veće urbanizacije, melioracije i drugih sličnih činilaca, socijalno - ekonomskog razvoja. Zbog toga će biti neophodne i mnoge druge mere.

ŠTA DALJE - KORAK NAPRED, DVA KORAKA NAZAD

Mogu se izdvojiti dva principijelno različita puta borbe protiv zagađivanja.

Prvo, to je prečišćavanje štetnih otpadaka industrijskih i poljoprivrednih preduzeća. To danas dominira i biće prisutno i u doglednoj budućnosti, ali se tim putem problem ne može kardinalno rešiti, jer se uvek ne može onemogućiti da štetne materije dospevaju u biosferu. Izgradnja uređaja za prečišćavanje je vrlo skupa. Sem toga, oni zahvataju velike zemljišne komplekse i javlja se problem uništavanja tvrdih otpadaka i otpadaka na uređajima za prečišćavanje.

Drugi put je radikalniji i mnogo ekonomičniji. Njegova suština je u razradi takvih tehnoloških procesa koji bi maksimalno imitirali prirodne procese. Radi se o stvaranju bezotpadnih (u prvoj etapi malootpadnih) tehnologija proizvodnje, koje bi omogućavale da se utalizuju sve (u prvoj etapi mnoge), za biosferu, štetne materije. Taj put još nije zaživeo u praksi, jer se štete zbog zagađivanja prirodne sredine još ne uračunavaju u troškove proizvodnje, pa njegova ekonomičnost ne može da se vidi.

Određivanje ekonomskih šteta omogućilo bi da se uvedu određene ekonomske sankcije prema preduzećima - zagađivačima. Ta sredstva bi se koristila za razvijanje i stimulisanje nove tehnologije.

Potrebno je razrađivati dugoročne kompleksne programe očuvanja, racionalnog korišćenja i reprodukcije prirodnih resursa i održavanja optimalnog stanja okoline.

Neminovno je određivati dozvoljene granice korišćenja prirodnih resursa i nivoa zagađivanja.

Neophodno je stvarati ekološko - ekonomske modele za optimalno upravljanje procesima korišćenja životne sredine.

Rast društvene proizvodnje i povećavanje njene efektivnosti mora se odvijati uz čvrsta ekološka ograničenja.

EKOLOGIZACIJA PROIZVODNJE – NAČIN ZAŠTITE ŽIVOTNE SREDINE

Preduzeća koja ne mogu da ispune ekološke standarde treba zatvarati.

Među mnogim problemima koje pritiskaju savremeno čovečanstvo, jedno od prvih mesta, svakako, pripada problemu očuvanja prirodne sredine - čistog vazduha i vode, plodnog zemljišta, nižih i viših oblika životinjskog i biljnog sveta, ukratko - čistoće biosfere sa njenim složenim mehanizmom samoreprodukcije i samoregulisanja.

Hemijsko zagađivanje uništava, pre svega, biološke mehanizme samoprečišćavanja, umrtvljuje skladišta vode i zemljište, siromaši i likvidira više oblike života.

Do sada, proizvodna aktivnost ljudi prevashodno se ispoljava na izvlačenju različitih komponenti iz prirodne sredine. O njihovoj reprodukciji skoro da nije bilo brige. Iz biosfere se izvučena materija koristi, uglavnom, jednokratno i nedovoljno.

Sadašnja proizvodnja, zasnovana na razdvajanju prirodnih tvorevina može funkcionisati samo ako se snabdeva energijom u kondenzovanim oblacima. Takva proizvodnja, i sa energetskog i sirovinskog stanovišta, nailazi na svoje granice.

I najzad, postavlja se pitanje: koji su mogući pravci akcije u zaštiti kvaliteta prirodnog okruženja? Najpre, kao osnovno strateško opredeljenje treba usvojiti generalni stav da dominantan kriterijum prilikom izbora novih investicija i rekonstrukcije postojećih proizvodnih kapaciteta treba da bude energetska i sirovinska ekstenzivnost, jer je to potencijalni preduslov za minimiziranje degradiranja prirodnog okruženja. Pored ovog zahteva, koji je po svojoj prirodi radikaln i koji se odnosi na postojeću privrednu strukturu, potrebno je primenjivati ceo arsenal suštinski palijativnih, ali korisnih mera, kao što su: apeli, zabrane, kazne, razblaživanje agresivnih supstanci i, iznad svega, reciklaža.

ZAKLJUČAK

U prirodi se odvijaju, u vidu dinamičke ravnoteže i međusobne zavisnosti, dva suprotna procesa - stvaranje i razgrađivanje, tj. usložnjavanje i uprošćavanje prirodnih tela i sistema. Oba ta procesa čovek, u stvari, podržava, pri čemu korisno ili štetno utiče na prirodno dinamičko stanje ravnoteže i na tok evolucije u biosferi.

Mehanizmi i principi stvaranja i funkcionisanja prirodnih sistema moraju se koristiti u društvenoj proizvodnji. Upravo je u tome i suština ekologizacije proizvodnje kao ovaploćenje prava na zdravu životnu sredinu.

LITERATURA

Žarković, D., Ekologizacija proizvodnje - potreba našeg vremena, časopis "Opriedjeljenja", Sarajevo, br. 11/85.

Pokrajac, S., Jovanović, P. i Dubonjić, R., Industrijski menadžment, "Grafoshop", Beograd, 1998.g.

Zbornik radova - Kvalitet životne sredine i ekonomski razvoj, Fakultet zaštite na radu, Niš, 1998.g.

Zbornik radova - Naša ekološka istina, Bor, 1995.g

Zbornik radova - Naučno tehnološki razvoj i kvalitet života, Institut "1. maj", Niš-Herceg Novi, 1997.g

Zbornik radova - Nove tehnologije i bezbedan rad, Institut "1. maj", Niš-Igalo, 1996.g.

**IMPORTING ENVIRONMENT IN PROCESS - THE SOLUTION FOR
PROTECTING THE ENVIRONMENT**

Abstract - Importing environment in production process confirms process of systematic developing technological, managing, capable and other solutions which will make more effective using of environment resources, and making the quality better. It also, confirms that environment damages, which are caused by production, must be included in economic calculations, especially the damages that destroy environmental system. Importing environment in production is long lasting process.

Key words: environment, surrounding, man, production.

CONSUMER TRENDS AND PREFERENCES OF FOOD AND BEVERAGE IN THE HOSPITALITY SECTOR

Miloš Zrnić, Senior Lecturer¹

Snežana Knežević, Lecturer ²

Tamara Gajić, Scientific associate³

Dragan Vukolić, Assistant⁴

Abstract: In the ever-evolving landscape of the hospitality sector, understanding consumer trends and preferences in food and beverage in the hospitality sector is crucial for sustained success. This paper delves into the dynamic world of consumer behavior, exploring the factors that influence choices and desires in dining and beverage experiences. By analyzing these trends, hospitality professionals can adapt their offerings to align with consumer expectations, ultimately enhancing customer satisfaction and profitability. This research serves as a valuable resource for industry stakeholders seeking to stay competitive in an increasingly discerning market.

Keywords: consumer, trends, food and beverage, management, hospitality.

Introduction

Consumer behavior is a complex interplay of psychological, social, and cultural factors that influence choices and preferences. The hospitality sector, which includes guesthouses, restaurants, bars and clubs, hotels, and self-catering businesses, is a crucial component of tourism economy. Today's hotel sector has been acknowledged as a globally significant industry, the food and beverage service sector is regarded as one of the leading industries that generates substantial profits and meets the visitors (Zrnić et al. 2023). Along with improvements in quality, food and beverage service operations are still evolving. Providing high-quality food and beverage service is essential to the success of any business and aids in drawing tourists to any destination by presenting a favorable picture of the area and its residents (Zrnić et al. 2021). A person feels cared for and welcomed when they receive excellent food and beverage service (Gajić, et al. 2022). There are a lot of trends in the food and beverage industry, and these trends affect whether a business succeeds or fails (Zrnić et al. 2023; Gajić et al. 2018). "A general direction of movement, a prevailing tendency of inclination, a style or preference, a line of development, or the general movement over time

¹ Academy of Applied Studies, The College of Hotel Management, Serbia, milos.zrnic@vhs.edu.rs

² Academy of Applied Technical Studies Belgrade, Department of medical studies, Belgrade, Serbia; lesta59@yahoo.com

³ Geografski institut "Jovan Cvijić", Srbija, Južno-uralski državni univerzitet, Institut za sport, turizam i usluge, Čeljabinsk, Rusija; Fakultet za hotelijerstvo i menadžment, Univerzitet u Kragujevcu, Srbija; tamara.gajic.1977@gmail.com

⁴ Univerzitet u Kragujevcu, Fakultet za hotelijerstvo i menadžment, Srbija; vukolicd@yahoo.com

of statistically detectable change" are some definitions of trends. In contrast, a craze is defined as a brief, widely accepted notion, creative endeavor, style, or cuisine that is typically adhered to by a sizable number of people for a little period of time.

A Taste of Consumer Preferences in Hospitality

The travel and tourism sector, which include hotels and other lodging options, bars, restaurants, cruise ships, casinos, travel agencies, tour operators, and other related businesses, generated over \$4.5 trillion in consumer expenditure in 2019 (Sofronov, 2018). Business and service companies deal with a variety of population categories in the present consumer market, some of which may require accommodations. This consumer segmentation is especially noticeable in the hospitality spectrum, which has been described as a dynamic and ever-evolving service industry that was created in response to human needs and wants by offering products and services to meet those needs. The hospitality industry has historically needed to identify and try to serve a wide range of customer groups (Hallin & Marnburg, 2008). In the past ten years, young consumers in particular have gained recognition as a unique demographic that merits attention. Because of the phenomenal growth of social media and the rise in disposable income and information availability, consumers' lifestyles are drastically changing (Fotis, 2015). Customers use a range of factors to select the restaurants they pick. Numerous published research studies examine the important factors that customers take into account when choosing restaurants and offer a range of unique preference considerations. Dixit et al. (2021) have examined the psychological aspects of consumer behavior and preferences in the hospitality sector. Their research highlights the impact of emotions and moods on food and beverage choices. This understanding provides a foundation for crafting experiences that resonate with the emotions of the guests. On a broader scale, Warde et al. (2020) have explored the social and cultural dimensions of dining out. Their work emphasizes the role of social influence, including the power of social media and peer recommendations, in shaping the preferences of diners. Understanding these social dynamics is crucial for establishments looking to cater to the modern consumer. Study by authors Hallak et al. (2021) on the impact of Health Star Ratings on consumer attitudes and purchase intentions towards beverages sold in hospitality venues in Australia and New Zealand. The study collected data from 1021 consumers across Australia and New Zealand and found that higher Health Star Ratings positively influenced consumer attitudes and purchase intentions towards beverages. Another study conducted by Fidan et al. (2018) examined factors that influence consumers' choices when selecting a restaurant. The study was conducted in Plovdiv, Bulgaria, and involved 250 randomly selected respondents who completed a questionnaire. The study found that the quality and origin of ingredients, food safety and cleanliness, and ambience were important factors for consumers when selecting a restaurant. The study also suggests that an online B2B platform connecting local farmers with representatives of the HoReCa sector in Plovdiv region could be beneficial. The study concludes that restaurants need to understand consumers' needs and preferences to develop successful marketing strategies.

CONSUMER TRENDS AND PREFERENCES OF FOOD AND BEVERAGE IN THE HOSPITALITY SECTOR

Culinary tourism and Globalization

Culinary tourism, a rapidly growing segment in the hospitality industry, has garnered attention from scholars like Balderas-Cejudo et al. (2019). His research underscores how travelers increasingly seek authentic and unique culinary experiences. This trend presents both opportunities and challenges for food and beverage management within the hospitality sector. Adaptations and innovations are required to meet the demands of these culinary tourists. Furthermore, as the world becomes more interconnected, cross-cultural influences on food and beverage preferences have become increasingly relevant. Various studies have done reesearch on guest trends and preferences in the hotel industry.

The work of Hanus (2018) delves into the globalization of food and its impact on consumer preferences. It sheds light on how diverse culinary traditions influence the choices of a global audience, opening up exciting possibilities for fusion cuisine and novel dining experiences. On the other side, in the digital age, technology plays a pivotal role in shaping consumer preferences. Dunford et al. (2014) have explored the impact of online reviews and mobile apps on food and beverage choices. The convenience and accessibility of information through technology have empowered consumers, giving rise to the importance of online reputation management for businesses in the hospitality sector.

Furthermore, the pursuit of sustainability and ethical dining has also become a prominent feature of consumer preferences (Vukolić et al. (2023). Research by Barbarossa & De Pelsmacker (2016) delves into the motivations and behaviors of consumers who prioritize eco-friendly and ethical dining choices. Understanding this trend is essential for businesses aiming to align with the values of socially and environmentally conscious consumers.

Conclusion

In conclusion, the hospitality industry exemplifies its ability to transform and innovate in response to evolving consumer preferences and trends. Over the past decade, a distinct shift has occurred, with young consumers coming to the forefront. This demographic's preferences are molded by the widespread influence of social media, greater disposable income, and easy access to information, making it imperative for hospitality businesses to align their services with the distinct needs of this group.

In addition, the emotional dimension of consumer behavior, as revealed in research, underlines the importance of creating experiences that connect with the emotions of guests. Dining is not solely about sustenance; it is a journey of feelings and experiences that businesses must consider.

Social and cultural influences also play a significant role in shaping the choices of diners. This social impact, driven by factors like social media and peer recommendations, is instrumental in guiding consumer preferences. Thus, businesses must comprehend and leverage these social dynamics to cater effectively to the contemporary consumer.

In the digital age, technology is a game-changer. Online reviews and mobile apps are pivotal in influencing food and beverage choices, underscoring the necessity of online reputation management for hospitality establishments.

Furthermore, the rising emphasis on sustainability and ethical dining is a significant trend. Consumers increasingly prioritize eco-friendly and ethical choices. Recognizing and addressing this trend is vital for businesses that wish to resonate with socially and environmentally conscious consumers.

In conclusion, the adaptability of the hospitality industry to the intricate interplay of these consumer preferences and trends is fundamental to its long-term success. Staying attuned to these changing dynamics is the key to thriving in this vibrant and ever-changing sector.

REFERENCES

- Balderas-Cejudo, A., Patterson, I., & Leeson, G. W. (2019). Senior Foodies: A developing niche market in gastronomic tourism. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 16, 100152.
- Barbarossa, C., & De Pelsmacker, P. (2016). Positive and negative antecedents of purchasing eco-friendly products: A comparison between green and non-green consumers. *Journal of Business Ethics*, 134, 229-247.
- Dixit, S. K., Lee, K. H., & Loo, P. T. (2021). Consumer behavior in hospitality and tourism. In *Consumer Behaviour in Hospitality and Tourism* (pp. 1-9). Routledge.
- Dunford, E., Trevena, H., Goodsell, C., Ng, K. H., Webster, J., Millis, A., ... & Neal, B. (2014). FoodSwitch: a mobile phone app to enable consumers to make healthier food choices and crowdsourcing of national food composition data. *JMIR mHealth and uHealth*, 2(3), e3230.
- Fidan, H., Teneva, A., Stankov, S., & Dimitrova, E. (2018). Consumers' behavior of restaurant selection. In *2018 International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech)* (pp. 1-3). IEEE.
- Fotis, J. N. (2015). *The Use of social media and its impacts on consumer behaviour: the context of holiday travel* (Doctoral dissertation, Bournemouth University).
- Gajić, M., Jamroz, E., Krizkova, S., Milosavljevic, V., Kopel, P., & Adam, V. (2018). Current trends in detection of histamine in food and beverages. *Journal of agricultural and food chemistry*, 67(3), 773-783.
- Gajić, T., Zrnić, M., Vujić, T., Vujić, M., & Stojanović, D. (2022). Gastronomy offer in a function of creation and co-creation of a recognized hotel brand-illustrations from hotel Crni vrh. *Economics of Agriculture*, 69(3), 749-763.
- Hallak, R., Lee, C., & Onur, I. (2021). Health star ratings and beverage purchase intentions: A study of Australian and New Zealand hospitality consumers. *Foods*, 10(11), 2764.
- Hallin, C. A., & Marnburg, E. (2008). Knowledge management in the hospitality industry: A review of empirical research. *Tourism management*, 29(2), 366-381.
- Hanus, G. (2018). The impact of globalization on the food behaviour of consumers—literature and research review. In *CBU international conference proceedings* (Vol. 6, pp. 170-174).

CONSUMER TRENDS AND PREFERENCES OF FOOD AND BEVERAGE IN THE HOSPITALITY SECTOR

- Sofronov, B. (2018). The development of the travel and tourism industry in the world. *Annals of Spiru Haret University. Economic Series*, 18(4), 123-137.
- Vukolić, D., Gajić, T., Petrović, M. D., Bugarčić, J., Spasojević, A., Veljović, S., ... & Petrović, T. (2023). Development of the Concept of Sustainable Agro-Tourism Destinations—Exploring the Motivations of Serbian Gastro-Tourists. *Sustainability*, 15(3), 2839.
- Warde, A., Paddock, J., & Whillans, J. (2020). Dining out. In *The social significance of dining out* (pp. 3-14). Manchester University Press.
- Zrnić, M., Brdar, I., & Kilibarda, N. (2021). The importance of traditional food quality—the viewpoint of the tourism. *Scientific journal "Meat Technology"*, 62(1), 69-76.
- Zrnić, M., Gajić, T., & Vukolić, D. (2023). The future of functional foods: trends, opportunities and obstacles in the food industry. *PROCEEDINGS BOOK*, 137.
- Zrnić, M., Gajić, T., Vukolić, D., Knežević, S., & Knežević, M. (2023). Managing food and beverage in hotels: Challenges, opportunities and best practices. *Turističko poslovanje*, (31), 63-70.

TRENDOVI I PREFERENCIJE POTROŠAČA HRANE I PIĆA U SEKTORU HOTELIJERSTVA

Abstract: U stalnom razvoju ugostiteljskog sektora, razumevanje potrošačkih trendova i preferencija u upravljanju hranom i pićem je ključno za održiv uspeh. Ovaj rad se bavi dinamičnim svetom ponašanja potrošača, istražujući faktore koji utiču na izbore i želje u iskustvima u restoranima i napicima. Analizom ovih trendova, ugostiteljski profesionalci mogu da prilagode svoju ponudu tako da budu u skladu sa očekivanjima potrošača, na kraju povećavajući zadovoljstvo i profitabilnost kupaca. Ovo istraživanje služi kao vredan resurs za zainteresovane strane u industriji koji žele da ostanu konkurentni na sve zahtevnijem tržištu.

Keywords: potrošač, trendovi, hrana i piće, menadžment, hotelijerstvo.

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

Sanela Arsić¹,
Đorđe Nikolić²
Milena Gajić³
Anđelka Stojanović⁴
Isidora Milošević⁵

Abstract: Industry 4.0 or the fourth industrial revolution is a prevalent topic in contemporary discourse, and there is a growing body of academic research in this area. The Web of Science (WoS) database has revealed almost 40000 publications on this topic. This article will help you understand the concepts of Industry 4.0, its drivers and the enabling technologies for its successful implementation. To gain insights into “Industry 4.0” publications, bibliometric data was extracted from the Web of Science database. Several bibliometric indicators were used to examine scientific output, such as the number of publications, document types, scientific categories, country of authors and examination of highly cited publications. The resulting findings provide an up-to-date overview of the available publications on Industry 4.0, which can be helpful for researchers to channel their efforts more effectively for future scientific research. This paper provides a deeper understanding of the development and current state of research on Industry 4.0, and the results may be helpful for researchers, practitioners and policy makers in the industry.

Keywords: Industry 4.0, Industry 4.0 technologies, scientific papers, Bibliometric analysis

Introduction

Industry 4.0, often referred to as the fourth industrial revolution, stands for a transformative change in the manufacturing and industrial sector driven by the integration of digital technologies, automation and data exchange (Xu et al., 2018; Zhong et al., 2017). This concept builds on the advances of its predecessors, namely the first industrial revolution, which was characterized by mechanization, the second by electrification and mass production, and the third by automation and computerization. Industry 4.0 means using cutting-edge technology to build a more connected and effective production system.

¹ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; saarsic@tfbor.bg.ac.rs

² University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; djnikolic@tfbor.bg.ac.rs

³ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; mgajic@tfbor.bg.ac.rs

⁴ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; anstojanovic@tfbor.bg.ac.rs

⁵ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; imilosevic@tfbor.bg.ac.rs

In the context of the global economy and international business activity, there is a need for Industry 4.0 (Carvalho et al., 2020). This need arises from the desire to significantly increase the overall level of industrialization, computerization and digitization of production. The aim is to achieve greater efficiency, competence and competitiveness. It is widely recognized that Industry 4.0 will have a significant, long-term strategic impact on global industrial development (Alenizi et al., 2023).

Industry 4.0 aims to create a fully automated and networked production system that leads to higher efficiency, productivity and quality, as well as lower costs and less waste in parts production (Bai et al., 2020). It also enables real-time monitoring, analysis and optimization of production processes, leading to higher productivity, lower costs and better quality. It is also expected to create new opportunities for companies to produce new goods and services that utilize the capabilities of these technologies. For companies that want to succeed in the changing landscape of the fourth industrial revolution, it is crucial to take advantage of these technological advances.

Industry 4.0 is opening up new opportunities that have the potential to change the traditional approach of manufacturing companies. The growing number of digital technologies available today has numerous implications and applications across all key processes. However, it is important to note that these technologies can impact each process differently. Some technologies can have a transversal impact on all operations, while others focus on a single process. According to Rojko (2017), "Industry 4.0 could reduce production costs by 10-30%, logistics costs by 10-30% and quality management costs by 10-20%."

Given the central role that Industry 4.0 plays in shaping the future of industries worldwide, there is a growing demand for scientific research in this field. Therefore, this research aims to provide valuable insights into the myriad of issues, challenges and potential solutions associated with the design, implementation and management of Industry 4.0. The increasing focus on this topic reflects its critical importance and the search for knowledge that can provide effective strategies for navigating the complexities of the evolving industrial landscape. Bibliometric analysis is one of the best indicators of scientific productivity. Therefore, this study uses bibliometric analysis to evaluate the scientific papers published from 1996 to 2023 on the topic of Industry 4.0 in the Web of Science database, analyzing 39334 articles. The analysis includes the identification of the number of publications, document types, scientific categories, country of authors and examination of highly cited publications. The contribution of this study is reflected in the provision of guidelines for future research on this topic.

The Industry 4.0 pillars

The pillars of Industry 4.0 refer to the fundamental technologies and principles underlying the fourth industrial revolution. These pillars contribute to the transformation of traditional industries through the introduction of advanced digital technologies and intelligent systems. The main pillars of Industry 4.0 are based on the application of the Internet of Things (IoT), big data and analytics, artificial intelligence (AI) and machine learning (ML), cyber-physical systems (CPS), additive manufacturing (3D printing), cloud computing,

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

augmented reality (AR) and virtual reality (VR) (He et al., 2023; Alenizi et al., 2023; Frank et al., 2019).

In IoT, physical devices and systems are connected to the internet so that they can collect and exchange data. This connectivity improves real-time monitoring and control of machines and processes, increasing efficiency, predictive maintenance and improved resource utilization (He et al., 2023).

Big data analytics encompasses the processing and analysis of large amounts of data generated by connected devices (Alcácer & Cruz-Machado, 2019). This pillar contributes to data-driven decision making by identifying patterns, trends and insights that help to optimize processes, improve product quality and increase overall performance (Greco et al., 2019).

AI and machine learning technologies enable machines to learn from data, make decisions and perform tasks without explicit programming (Alenizi et al., 2023). In Industry 4.0, these technologies contribute to predictive maintenance, quality control and automation, leading to increased operational efficiency and innovation.

CPS integrates physical processes with digital systems, creating smart, connected systems (Javaid et al., 2023). This pillar contributes to the development of smart factories where physical processes are closely monitored and controlled by digital twins, enabling seamless communication and coordination.

Additive manufacturing enables the production of complex and customized components layer by layer (Olsson et al., 2021). This pillar contributes to more flexibility in design and production, less waste and the ability to produce on demand, leading to more agile and responsive manufacturing processes.

Cloud computing provides scalable and accessible computing resources over the internet. This pillar helps to store, process and analyze large amounts of data, facilitate collaboration and enable real-time access to information from any location, promoting a more flexible and connected industrial ecosystem (Zheng et al., 2021).

AR and VR technologies offer immersive experiences and superimpose digital information on the physical world. In Industry 4.0, these technologies improve training, maintenance and collaboration by providing real-time information and visualization of complex processes (Damiani, 2018).

Bibliometric analysis

Bibliometric analysis is an important and widely accepted method for evaluating science. Bibliometric analysis is a quantitative method for examining and analyzing scientific literature, including scientific publications, citations and the relationships between authors, journals or institutions. In this approach, statistical and mathematical techniques are applied to bibliographic data to gain insights into patterns, trends and the impact of research findings (Ren et al., 2023; Sun et al., 2023).

There are various definitions of bibliometrics. One of them states that it is a method for the quantitative study of bibliographic records of human creativity. Pritchard's definition of bibliometrics is as follows: "Bibliometrics is the application of mathematical and statistical methods to books and other communication media" (Pritchard, 1969). This method involves the application of quantitative analysis and statistics to publications such as journals and their citations. The quantitative evaluation of cited data and publications is used today in almost every country in the world. Bibliometrics is used in the evaluation of research performance, especially in universities and research laboratories. Cited data can be used in many ways and for different purposes (Majiwala & Kant, 2023). It is important to note that the tendency to publish and cite can vary greatly between professions, disciplines and institutions (Ren et al., 2023).

The key elements of bibliometric analysis applied in this study relate to citation analysis, author analysis, journal analysis and countries.

Results and discussion

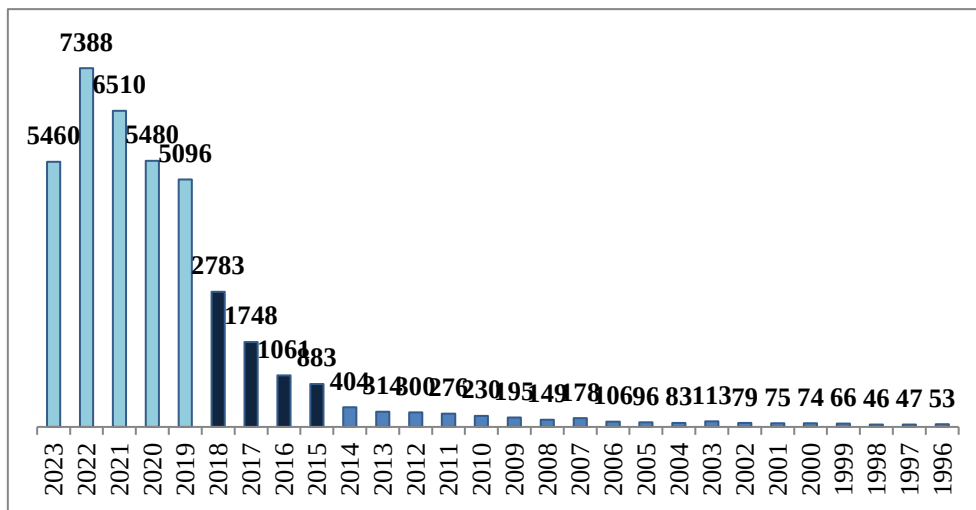
In recent years, a considerable number of studies have been conducted to investigate the topic of Industry 4.0 and its application in various types of industries (Soori et al, 2023; Dalenogare et al, 2018; Tao et al, 2018; Lu, 2017; Liao et al, 2017). In this study, the literature search is based on data from a search for papers published in academic publications using the Web of Science (WoS). The publication period of the documents included in the analysis is limited to the period 1996-2024 (Figure 1). The search includes sources such as articles, technical papers, review articles, book reviews, book chapters, etc. When searching for the term "Industry 4.0", 39323 documents were found that matched the specified criterion. The data for 2024 is taken under reserve and excluded from Figure 1 as it is the coming year, although 30 papers have already been published.

Figure 1 shows all available publications in the WoS database, grouped into three clusters. The first cluster refers to publications from 1996-2014. In the first ten years, the number of publications was around 100. In the following period, the number of publications increased exponentially and was four times as high in 2014. The period from 1996 to 2014 represents a time in which the foundations and technological development that later became known as Industry 4.0 were shaped. The second isolated cluster refers to the period from 2015-2018, which saw an even more significant increase in scientific papers to 2783. After 2014, global awareness of the concept increased, technologies became more mature and the benefits of this approach became apparent to industry, leading to an increase in research and publications on the topic. The third cluster covers the last five years, i.e. from 2019-2023, during which an extremely high number of scientific publications were recorded.

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

During this period, the number of publications rose to over 5000. The highest number of publications on the topic of Industry 4.0 was recorded in 2022, when a total of 7388 publications were published. In recent years, the concept of Industry 4.0 has become accepted and understood worldwide. Industry has recognized the need for digital transformation and researchers have dedicated themselves to studying various aspects of this concept.

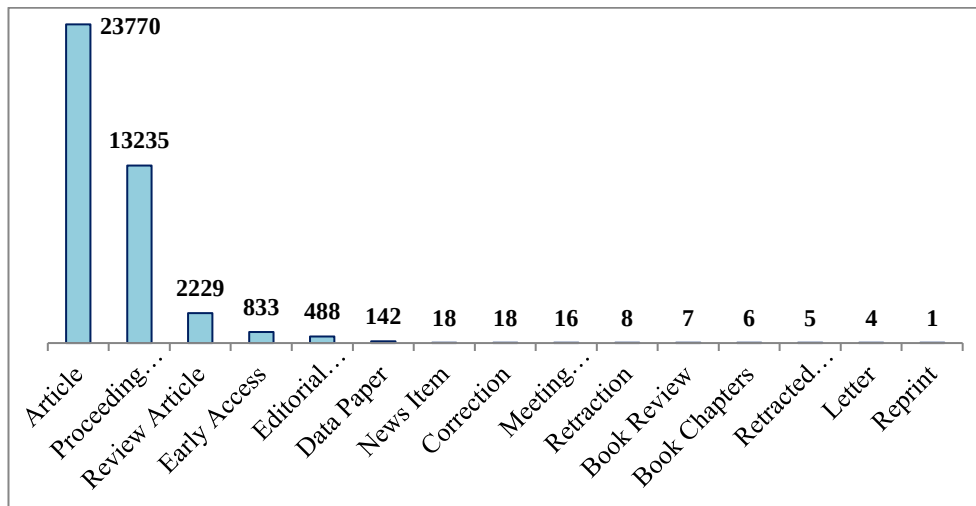
Figure 1. Bibliographic records about Industry 4.0 published in the period 1996-2023

Source: Web of Science, 2023

The next phase of the bibliometric analysis started with the analysis of document types. The results obtained are shown in Figure 2.

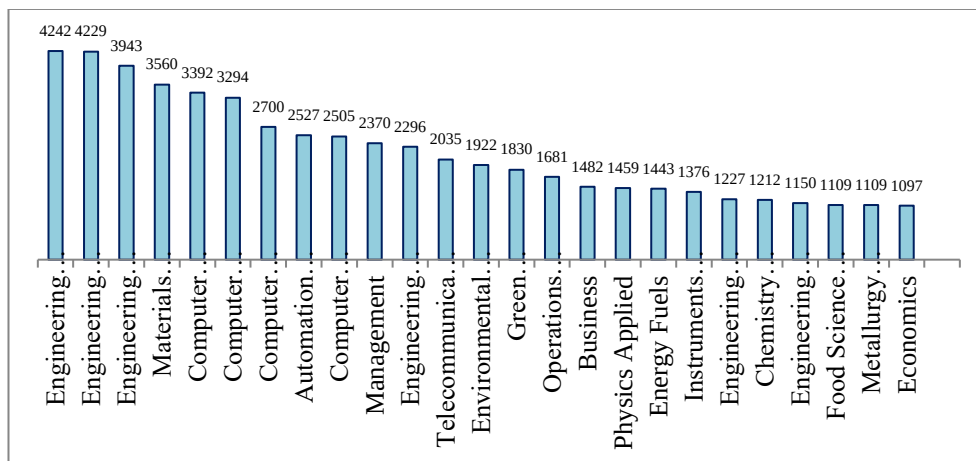
Figure 2. Document types related to Industry 4.0 published in the period 1996-2023

Source: Web of Science, 2023

The WoS database contains 15 categories of documents. As can be seen from Figure 2, most of the publications are articles (23770 documents), followed by proceedings (13235). It is particularly noteworthy that there are 2229 publications on the topic of “Industry 4.0” in the review articles. In addition, the bibliometric analysis takes into account scientific categories, and the results are shown in Figure 3.

Figure 3. Number of publications according to scientific categories 1996-2023

Source: Web of Science, 2023

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

Figure 3 shows the documents by scientific category, with over 2000 published papers. The predominant categories are electrical/electronic engineering (4242), industrial engineering (4229), manufacturing engineering (3943), multidisciplinary materials science (3560), theoretical methods of computer science (3392), information systems of computer science (3294), artificial intelligence of computer science (2700), automation and control systems (2527), interdisciplinary applications of computer science (2505), management (2370), multidisciplinary engineering (2296), telecommunications (2035). The reason for such a large number of scientific categories is the interdisciplinary nature of Industry 4.0, which integrates different technologies, has applications in other sectors, is global and is accompanied by rapid technological changes.

The global application of Industry 4.0 was also an incentive for the analysis of the countries in which the authors mainly deal with this topic. The results obtained are organized by continent and are presented in Table 1 for Europe and Asia. Table 2, on the other hand, shows the results for Africa, North America, South America and Oceania.

The two countries whose researchers are leaders in European scientific research are Germany and Italy with 3606 and 3515 respectively. Germany and Italy have a strong industrial tradition. These countries are known for manufacturing high-quality industrial products, including machinery, car parts, electronics and other products. Industry 4.0 has a direct impact on the transformation of these sectors, so researchers in these countries have a strong interest in studying and applying these technologies. In addition, these countries have a strong research infrastructure that supports innovation in the industry. High-ranking universities, research centers and institutions often support researchers conducting basic and applied research, including in the context of Industry 4.0. In the countries mentioned, Industry 4.0 is not only the subject of research, but is also actively applied in industry. Many companies in these countries are at the forefront of implementing smart factories, supply chain management and other aspects of Industry 4.0. Close collaboration between industry and academic institutions in Germany and Italy also promotes the exchange of knowledge and resources, often leading to joint research projects and publications focused on solving real industrial problems.

Table 1. List of countries by number of scientific research in Europe and Asia

Europe		Asia	
Country	Number of papers	Country	Number of papers
GERMANY	3 606	PEOPLES R CHINA	5 639
ITALY	3 513	INDIA	2 450
SPAIN	2 120	SOUTH KOREA	1 935
ENGLAND	2 098	JAPAN	1 472
FRANCE	1 389	INDONESIA	1 292
POLAND	1 278	MALAYSIA	1 048
PORTUGAL	1 091	TAIWAN	831

Sanela Arsić, Đorđe Nikolić, Milena Gajić, Anđelka Stojanović, Isidora Milošević

CZECH REPUBLIC	1 064	SAUDI ARABIA	818
RUSSIA	986	PAKISTAN	560
SWEDEN	878	IRAN	442
AUSTRIA	819	VIETNAM	380
SLOVAKIA	664	THAILAND	347
TURKEY	663	BANGLADESH	328
NETHERLANDS	655	SINGAPORE	306
NORWAY	631	U ARAB EMIRATES	281
FINLAND	482		
GREECE	468		
ROMANIA	458		
DENMARK	454		
SWITZERLAND	454		
HUNGARY	425		
IRELAND	368		
BELGIUM	360		
UKRAINE	301		
SCOTLAND	297		
SERBIA	218		
Total	25740		18129

Source: Web of Science, 2023

The governments of Germany and Italy have recognized the importance of Industry 4.0 to their economies and support research and innovation in this area. All these characteristics contribute to the fact that Germany and Italy are leaders in the research and application of Industry 4.0, resulting in a high number of scientific publications on this topic. The number of papers published in Serbia is 218.

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

Table 2. List of countries by number of scientific research in Africa, North America, South America and Oceania

Africa		North America		South America		Oceania	
Country	Number of papers	Country	Number of papers	Country	Number of papers	Country	Number of papers
SOUTH AFRICA	516	USA	3258	BRAZIL	1582	AUSTRALIA	1523
EGYPT	489	CANADA	1002	COLOMBIA	349	NEW ZEALAND	202
MOROCCO	275	MEXICO	482	CHILE	225		
NIGERIA	208						
Total	1488		4742		2156		1725

Source: Web of Science, 2023

Looking at the number of scientific publications in Africa, South Africa dominates with 516 scientific papers, followed by Egypt with 489. As far as North America is concerned, the USA is at the forefront of world science with 3258 publications. In South America, Brazil is a country whose scientists can boast 1582 publications to date. In Oceania, Australia is the leading country with 1523 publications.

When analyzing the available publications in the Web of Science, 462 highly cited publications are available, of which the nine most cited are listed in Table 3 with the number of citations.

Table 3. The most cited papers in the field of Industry 4.0

No	Authors	Title of paper	Title of journal	Publication years	Number of citations
1	Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L.	Industry 4.0: state of the art and future trends	International journal of production research	2018	1390
2	Zhong, R. Y., Xu, X., Klotz, E., & Newman, S. T.	Intelligent manufacturing in the context of industry 4.0: a review	Engineering	2017	1173
3	Tao, F., Zhang, H., Liu, A., & Nee, A. Y.	Digital twin in industry: State-of-the-art	IEEE Transactions on industrial informatics	2018	1035
4	Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F.	Industry 4.0 technologies: Implementation	International journal of	2019	1021

		patterns in manufacturing companies	production economics		
5	Sisinni, E., Saifullah, A., Han, S., Jennehag, U., & Gidlund, M.	Industrial internet of things: Challenges, opportunities, and directions	IEEE transactions on industrial informatics	2018	1017
6	Liao, Y., Deschamps, F., Loures, E. D. F. R., & Ramos, L. F. P.	Past, present and future of Industry 4.0-a systematic literature review and research agenda proposal	International journal of production research	2017	968
7	Lu, Y.	Industry 4.0: A survey on technologies, applications and open research issues	Journal of industrial information integration	2017	887
8	Hofmann, E., & Rüsch, M.	Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics	Computers in industry	2017	814
9	Dalenogare, L. S., Benitez, G. B., Ayala, N. F., & Frank, A. G.	The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance	International Journal of production economics	2018	798

Source: Web of Science, 2023

Expected development of Industry 4.0

The expected trends in Industry 4.0 could focus on advanced automation and robotics, the integration of AI and machine learning, edge computing and decentralized systems, blockchain for supply chain transparency, advances in cybersecurity, digital twins and simulation, 5G connectivity and human-machine collaboration. The implementation of all these elements will contribute to the development of the upcoming Industry 5.0 (Akundi et al., 2022; Xu et al., 2021).

The integration of robotics and automation in manufacturing processes is expected to increase in the future. This includes the use of advanced robots that can work together with humans, collaborative robots (cobots) and autonomous vehicles in industrial environments.

The use of artificial intelligence and machine learning for predictive maintenance, quality control and optimization of manufacturing processes is expected to become even more

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

widespread. AI algorithms are becoming more sophisticated and offer deeper insights and better decision-making capabilities (Amuru et al., 2023).

In addition, the use of edge computing is expected to process data closer to the source, reducing latency and enabling faster decision making (Uddin et al., 2024). This trend may lead to more decentralized systems that enable greater flexibility and scalability in industrial operations.

Blockchain technology is also expected to be increasingly used in production processes in the future to improve transparency, traceability and security in supply chains. Blockchain can help to verify the authenticity of products, ensure quality control and improve overall supply chain management (Kouhizadeh et al., 2021; Lahane et al., 2023).

Furthermore, with the increasing reliance on connected devices and networks, improving cybersecurity measures is becoming increasingly important. Protecting sensitive data and ensuring the integrity of industrial systems will be of paramount importance in smart factories. The widespread introduction of digital twins, virtual replicas of physical systems, processes or products, will become increasingly important (Robles et al., 2023). Real-time monitoring, analysis and simulation will help to optimize performance and facilitate predictive maintenance. The introduction and widespread use of 5G technology will enable faster and more reliable communication between devices (Rossi, 2023). This can lead to improved connectivity, lower latency and enhanced capabilities for real-time data processing in Industry 4.0 applications.

Perhaps one of the most important elements that should be given particular attention is the continued emphasis on human-machine collaboration to ensure that advanced technologies complement, rather than replace, human capabilities (Deng et al., 2024). The development of systems that enhance workers' skills and increase overall productivity will be a crucial aspect.

Conclusion

Industry 4.0 is at the forefront of a transformative era that is revolutionizing the landscape of manufacturing and industrial processes. The current state shows a landscape characterized by the integration of digital technologies, the Internet of Things, artificial intelligence and advanced data analytics (Majiwala & Kant, 2023; Alenizi et al., 2023; Bai et al., 2020). As industry adopts smart factories and connected systems, the potential for greater efficiency, productivity and innovation is becoming increasingly clear. In the research conducted, an overview of the scientific literature available in the WoS database was provided through the bibliometric analysis of published papers on Industry 4.0.

Given the current trends, the vision of Industry 4.0 goes beyond mere technological upgrades. The survey shows the popularity of the topic among researchers and the high representation of Industry 4.0 in scientific documents.

Looking to the future, Industry 4.0 is ready to break new ground. The convergence of 5G connectivity, digital twins and human-machine collaboration promises unprecedented opportunities. As industry grapples with the challenges of cybersecurity and the need for sustainable practices, the evolution of Industry 4.0 is likely to be characterized by a

commitment to resilience, adaptability and responsible technological integration (Deng et al., 2024; Soori et al., 2024). The contribution of this study provides a comprehensive understanding of Industry 4.0 and its implications for researchers, practitioners and decision makers in industry.

This study also has some limitations. They mainly relate to the characteristics of the data collected. Namely, the selection of databases for the bibliometric analysis may affect the scope of the study. Only the WoS database is used in this study. Therefore, other scientific databases, such as SCOPUS, can also be included in the bibliometric analysis. Another limitation of this study is the interdisciplinary nature of Industry 4.0. Industry 4.0 is inherently interdisciplinary and encompasses aspects of engineering, technology, economics and social sciences. Future research may therefore focus on the application of Industry 4.0 in a particular type of industry to gain a more detailed insight into a narrower scientific field.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are grateful to Sandra Vasković, the English language teacher for proofreading the paper.

REFERENCES

- Akundi, A., Euresti, D., Luna, S., Ankobiah, W., Lopes, A., & Edinbarough, I. (2022). State of Industry 5.0 - Analysis and identification of current research trends. *Applied System Innovation*, 5(1), 27.
- Alcácer, V., & Cruz-Machado, V. (2019). Scanning the industry 4.0: A literature review on technologies for manufacturing systems. *Engineering science and technology, an international journal*, 22(3), 899-919.
- Alenizi, F. A., Abbasi, S., Mohammed, A. H., & Rahmani, A. M. (2023). The Artificial Intelligence Technologies in Industry 4.0: A Taxonomy, Approaches, and Future Directions. *Computers & Industrial Engineering*, 109662.
- Amuru, D., Zahra, A., Vudumula, H. V., Cherupally, P. K., Gurram, S. R., Ahmad, A., & Abbas, Z. (2023). AI/ML algorithms and applications in VLSI design and technology. *Integration*.
- Bai, C., Dallasega, P., Orzes, G., & Sarkis, J. (2020). Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective. *International journal of production economics*, 229, 107776.
- Carvalho, A. C. P., & Cazarini, E. W. (2020). Industry 4.0-Current Status and Future Trends. *Hamilton Ortiz, London*, 29-44.
- Dalenogare, L. S., Benitez, G. B., Ayala, N. F., & Frank, A. G. (2018). The expected contribution of Industry 4.0 technologies for industrial performance. *International Journal of production economics*, 204, 383-394.

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

- Damiani, L., Demartini, M., Guizzi, G., Revetria, R., & Tonelli, F. (2018). Augmented and virtual reality applications in industrial systems: A qualitative review towards the industry 4.0 era. *IFAC-PapersOnLine*, 51(11), 624-630.
- Deng, W., Liu, Q., Zhao, F., Pham, D. T., Hu, J., Wang, Y., & Zhou, Z. (2024). Learning by doing: A dual-loop implementation architecture of deep active learning and human-machine collaboration for smart robot vision. *Robotics and Computer-Integrated Manufacturing*, 86, 102673.
- Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International journal of production economics*, 210, 15-26.
- Greco, L., Maresca, P., & Caja, J. (2019). Big Data and Advanced Analytics in Industry 4.0: a comparative analysis across the European Union. *Procedia Manufacturing*, 41, 383-390.
- He, Y., He, J., & Wen, N. (2023). The challenges of IoT-based applications in high-risk environments, health and safety industries in the Industry 4.0 era using decision-making approach. *Journal of Innovation & Knowledge*, 8(2), 100347.
- Hofmann, E., & Rüsch, M. (2017). Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics. *Computers in industry*, 89, 23-34.
- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R. P., & Suman, R. (2023). An integrated outlook of Cyber–Physical Systems for Industry 4.0: Topical practices, architecture, and applications. *Green Technol. Sustain*, 1(1), 100001.
- Kouhizadeh, M., Saberi, S., & Sarkis, J. (2021). Blockchain technology and the sustainable supply chain: Theoretically exploring adoption barriers. *International journal of production economics*, 231, 107831.
- Lahane, S., Paliwal, V., & Kant, R. (2023). Evaluation and ranking of solutions to overcome the barriers of Industry 4.0 enabled sustainable food supply chain adoption. *Cleaner Logistics and Supply Chain*, 8, 100116.
- Liao, Y., Deschamps, F., Loures, E. D. F. R., & Ramos, L. F. P. (2017). Past, present and future of Industry 4.0-a systematic literature review and research agenda proposal. *International journal of production research*, 55(12), 3609-3629.
- Lu, Y. (2017). Industry 4.0: A survey on technologies, applications and open research issues. *Journal of industrial information integration*, 6, 1-10.
- Majiwala, H., & Kant, R. (2023). A bibliometric review of a decade's research on industry 4.0 & supply chain management. *Materials Today: Proceedings*, 72, 824-833.
- Olsson, N. O., Arica, E., Woods, R., & Madrid, J. A. (2021). Industry 4.0 in a project context: Introducing 3D printing in construction projects. *Project Leadership and Society*, 2, 100033.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics. *Journal of documentation*, 25, 348.

- Ren, Y., Li, R., Wu, K. J., & Tseng, M. L. (2023). Discovering the systematic interlinkages among the circular economy, supply chain, industry 4.0, and technology transfer: A bibliometric analysis. *Cleaner and Responsible Consumption*, 9, 100123.
- Robles, J., Martín, C., & Díaz, M. (2023). OpenTwins: An open-source framework for the development of next-gen compositional digital twins. *Computers in Industry*, 152, 104007.
- Rojko, A. (2017). Industry 4.0 concept: Background and overview. *International journal of interactive mobile technologies*, 11(5).
- Rossi, M. A. (2023). EU technology-specific industrial policy. The case of 5G and 6G. *Telecommunications Policy*, 102639.
- Sisinni, E., Saifullah, A., Han, S., Jennehag, U., & Gidlund, M. (2018). Industrial internet of things: Challenges, opportunities, and directions. *IEEE transactions on industrial informatics*, 14(11), 4724-4734.
- Soori, M., Arezoo, B., & Dastres, R. (2023). Virtual manufacturing in industry 4.0: A review. *Data Science and Management*.
- Sun, Y., Jiang, F., Li, R., & Xiao, L. (2023). The future landscape of immunology in COPD: A bibliometric analysis. *Respiratory Medicine*, 107462.
- Tao, F., Zhang, H., Liu, A., & Nee, A. Y. (2018). Digital twin in industry: State-of-the-art. *IEEE Transactions on industrial informatics*, 15(4), 2405-2415.
- Uddin, R., Kumar, S. A., & Chamola, V. (2024). Denial of service attacks in edge computing layers: Taxonomy, vulnerabilities, threats and solutions. *Ad Hoc Networks*, 152, 103322.
- Xu, L. D., Xu, E. L., & Li, L. (2018). Industry 4.0: state of the art and future trends. *International journal of production research*, 56(8), 2941-2962.
- Xu, X., Lu, Y., Vogel-Heuser, B., & Wang, L. (2021). Industry 4.0 and Industry 5.0 - Inception, conception and perception. *Journal of Manufacturing Systems*, 61, 530-535.
- Zheng, T., Ardolino, M., Bacchetti, A., & Perona, M. (2021). The applications of Industry 4.0 technologies in manufacturing context: a systematic literature review. *International Journal of Production Research*, 59(6), 1922-1954.
- Zhong, R. Y., Xu, X., Klotz, E., & Newman, S. T. (2017). Intelligent manufacturing in the context of industry 4.0: a review. *Engineering*, 3(5), 616-630.

INDUSTRY 4.0: FROM THE CURRENT STATUS TO FUTURE DIRECTIONS

INDUSTRIJA 4.0: OD TRENUTNOG STANJA DO BUDUĆIH TRENDOVA

Izvod: Industrija 4.0 ili četvrta industrijska revolucija je preovlađujuća tema u savremenim dostignućima i postoji sve veći broj akademskih istraživanja u ovoj oblasti. Baza podataka Web of Science (WoS) poseduje oko 40000 publikacija na ovu temu. Ovaj članak će vam pomoći da razumete koncepte Industrije 4.0, njegove pokretače i tehnologije koje omogućavaju njegovu uspešnu primenu. Da bi se stekao uvid u publikacije „Industrije 4.0“, bibliometrijski podaci su izvučeni iz baze podataka Web of Science. Nekoliko bibliometrijskih indikatora je korišćeno za ispitivanje naučnih rezultata, kao što su broj publikacija, vrste dokumenata, naučne kategorije, zemlje autora i ispitivanje visoko citiranih publikacija. Dobijeni rezultati pružaju ažuriran pregled dostupnih publikacija o Industriji 4.0, što može biti od pomoći istraživačima da efikasnije usmere svoje angažovanje na buduća naučna istraživanja. Ovaj rad pruža dublje razumevanje razvoja i trenutnog stanja istraživanja o industriji 4.0, a rezultati mogu biti od pomoći istraživačima, praktičarima i kreatorima politike u industriji.

Ključne reči: Industrija 4.0, Industrija 4.0 tehnologije, naučni radovi, Bibliometrijska analiza

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

Snežana Colić¹

Rezime: Četvrta industrijska revolucija odnosi se na primenu komunikacionih tehnologija i savremenih informacionih sistema sa fizičkom proizvodnjom i pružanjem usluga, koje mogu doprineti razvoju tržišta i modela. Osnovni cilj industrije 4.0. je potpuna digitalizacija, odnosno automatizacija poslovnih procesa, koja omogućava kompanijama konkurentnost na tržištu i praćenje daljeg razvoja. Digitalna revolucija podstiče promene načina života, interakcije sa ljudima, klijentima i kompanijama, što automatski znači da i sektor finansijskih usluga nije zaobišla industrijska revolucija. U kontekstu bankarstva, ubrzana digitalizacija dovela je do preispitivanja tradicionalnih načina poslovanja, a to za sobom povlači potrebu za brзом reakcijom na zahteve klijenata sa većim nivoom sigurnosti i jednostavnosti usluga. Banke su poslednjih godina razvile inovativne bankarske usluge i proizvode, uključujući i osigurane sisteme koji pouzdano štite podatke korisnika. Ovaj rad bavi se analizom uticaja povećane konkurentnosti banaka, upotrebi novih tehnologija i svih promena koje donosi digitalizacija na bankarski sektor.

Ključne reči: digitalna revolucija, industrija 4.0, bankarski sektor

Uvod

U protekla tri veka civilizacija je nastala kroz četiri industrijske revolucije, dok smo, zasigurno, na pragu i pete. Svaka od ovih industrijskih revolucija odlikovala se tehnološkim inovacijama koje su imale ključni uticaj na razvoj čovečanstva. Industrija 4.0 je na različite načine uticala na poslovne aktivnosti, istovremeno razvijajući digitalne i druge tehnologije, odnosno uticala je, i još uvek utiče, na celokupan životni stil u svetu.

Nakon procesa globalizacije i povezivanja svih delova sveta, stvaranja globalnog tržišta, nesmetanog širenja poslovanja započela je nova era koja se može nazvati dobom digitalne transformacije. Osnovna karakteristika novog, digitalnog doba je da ono poprima nove dimenzije i nove obrasce poslovanja. Kontinuirani proces stvaranja novih bankarskih proizvoda i usluga koje su direktno povezane sa procesom digitalizacije, jasan su znak da bankarski sektor ozbiljno razume predstojeće promene, koje sigurno rezultiraju konkurentskoj prednosti i boljim pozicijama na tržištu. Konkurencija na tržištu, pojava različitih usluga, paralelno sa bankarskim uslugama, uslovljava preopterećenost tržišta pa se to može smatrati najvećim izazovom za banke u narednom periodu. Treba imati na umu da, u ovoj situaciji, banke nisu samo konkurencija jedna drugoj, već i visokotehnološkim kompanijama koje se bave pružanjem sličnih usluga ili novih vrsta usluga. Ove kompanije imaju sopstvene sisteme plaćanja i baze podataka o kupcima, što rezultira smanjenjem dela

¹ Ekonomski fakultet Univerzitet u Nišu, Srbija; sneskaa992@gmail.com

profita banaka. Sve ovo jasno ukazuje da banke moraju intenzivno da rade na inovacijama, novim poslovnim strategijama i modelima koji će biti prilagođeni novim zahtevima tržišta.

Pored aktivnosti vezanih za uvođenje novih usluga, kao i njihovo prilagođavanje tržištu, fokus mora i dalje biti na klijentu. Banke moraju obratiti pažnju na optimalan kvalitet usluga koji će zadovoljiti postojeće, ali i privući nove klijente, što je osnovni preduslov uspešne transformacije banaka.

Proces digitalizacije u bankarskom sektoru, pored velikih prednosti za banke i njihovih klijenata, sa sobom nosi i određene izazove o kojima banke treba da vode računa. Banke svoju konkurentsku prednost ostvaruju uvođenjem inovativnih usluga, dostupnih putem mobilnih uređaja. Međutim, u takvoj tržišnoj utakmici prihode ubiraju male kompanije za digitalni marketing koje su sve više uključene u posao koji je, do juče, bio rezervisan samo za komercijalne banke.

S obzirom na to da četvrta industrijska revolucija ima značaj uticaja na poslovanje, kako bankarskih tako i drugih sektora privrede, u ovom radu je prvenstveno dat pregled bitnih karakteristika i istorijskog razvoja i napretka digitalnih revolucija, sa akcentom na četvrtu, a zatim i njen značaj i uticaj na razvoj i digitalizaciju banaka.

Industrijska revolucija i digitalna transformacija

Dostupnost savremenih tehnologija olakšava u mnogome život pojedinaca i obavljanje poslovnih procesa, ali i pored toga, neophodno je i dalje pratiti promene u svetu digitalizacije. Da bismo u potpunosti razumeli značaj četvrte industrijske revolucije u savremenom svetu, neophodno je osvrnuti se i na prethodne i utvrditi njihov doprinos razvoju ljudskih veština. Koncept četvrte industrijske revolucije doprinosi povećanju mogućnosti, efikasnosti i produktivnosti, ali i olakšava obavljanje poslovnih obaveza i zadataka. Doprinos informacionih tehnologija se manifestuje u svim oblicima ljudske aktivnosti, omogućavajući ogromne uštede i znatno povećanje produktivnosti.

Internet i druge informacione tehnologije imaju mogućnost da u poslovnom svetu olakšaju svakodnevno obavljanje rutinskih poslova i omoguće zaposlenima da budu uspešniji i produktivniji. Danas se tehnologija veoma brzo razvija, modifikuje i unapređuje, tako da poslovanje ide u korak sa novim tehnološkim rešenjima, odnosno vremenom koje karakteriše visoka frekvencija promena na svim nivoima koja je u vezi sa zahtevima korisnika. Akcenat je na tome da proizvod ili usluga bude što jednostavniji za korišćenje, funkcionalan i kvalitetan, kako bi zahtevi korisnika bili zadovoljeni. Korišćenjem novih tehnologija odnosno tzv. pametnih uređaja Industrije 4.0 podržanih internetom, proizvodi i usluge su praktično uvek i na svakom mestu lako dostupni.

Bez obzira na istorijski napredak i razvoj savremenih tehnologija, precizno određivanje vremenskog početka industrijske revolucije predmet je debate među istoričarima. Razlog tome je sve veći broj ekonomskih i društvenih promena. U *tabeli 1* dat je pregled industrijskih revolucija kroz istoriju i njihove osnovne karakteristike.

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

Tabela 1: Industrijske revolucije kroz istoriju

I industrijska revolucija (druga polovina 18. veka i prva polovina 19. veka)	
Tehnološke promene	pojava parne mašina, razvoj železničkog transporta
Ekonomске promene	prelazak sa ručne na mehaničku i industrijsku proizvodnju, razvoj tekstilne industrije, napuštanje sela i poljoprivrede, i kretanje stanovništva u urbane centre
II industrijska revolucija (druga polovina 19. i početak 20. veka)	
Tehnološke promene	pojava električne energije i mašina zasnovanih na električnoj energiji
Ekonomске promene	masovna proizvodnja i pojava proizvodnih linija
III industrijska revolucija (od 1960. do 1995.god.)	
Tehnološke promene	računarska revolucija, glavni računari (1960), mikroprocesori i personalni računari (1970-80)
Ekonomске promene	kompjuterizovana proizvodnja i masovna upotreba računara u svim procesima u privatnom životu
IV industrijska revolucija (od 1995. god. do prve decenije 21. veka)-digitalna pametna revolucija	
Tehnološke promene	Internet proširenje, pametni uređaji, društvene mreže, veštačka inteligencija, IoT, neurotehnologija, 3D štampači
Ekonomске promene	digitalna ekonomija, virtuelni proizvodi, informacije kao ključni resurs i izvor rasta, ekonomičnost platforme

Izvor: Lazović, Đuričković (2018)

Industrijske revolucije, pored tehnoloških promena, izazvale su i brojne promene u privredi i čitavom društvu. Međutim, ekonomska nauka, iako se razvijala kao i svaka druga nauka, nije promenila svoje postulate zasnovane na industrijskoj proizvodnji, tj. ekonomiji i tehnološkim revolucijama. Radikalne i brze promene suštinska su obeležja industrijskih revolucija. Revolucije su pokretane inovacijama u tehnici i tehnologijama i novim načinima proizvodnje, što je dovelo do fundamentalnih promena u ekonomskom i društvenom sistemu. Prvu industrijsku revoluciju pokrenula je parna mašina, drugu električna energija i pokretna traka radi masovne proizvodnje, a treću automatizacija i robotizacija proizvodnje zahvaljujući elektronici, računarima i informaciono-komunikacionim tehnologijama (Mičić, 2017).

Četvrta industrijska revolucija podrazumeva razvoj Industrije 4.0 ili umreženih „pametnih“ industrija i fabrika budućnosti, što je povezano i sa konceptom inteligentne (engl. *smart*) proizvodnje i specijalizacije (McCann & Ortega-Argiles, 2015; Wang, et al., 2016). Smatra se da se Četvrta industrijska revolucija zasniva na nizu novih trendova i tehnologija, pre svega na veštačkoj inteligenciji, znanju i novim generacijama digitalnih tehnologija i infrastrukture, veštačke inteligencije, mašinskog učenja, robotike, interneta, nano tehnologije, genetske modifikacije, novih vrsta i načina skladištenja energije i informacija, kvantnog računarstva, genetike i biotehnologije. Opšteprihvaćeno je da se nova industrijska revolucija, u osnovi, temelji na digitalnoj revoluciji (Stankovic, et al., 2017).

Tempo razvoja Četvrte industrijske revolucije razlikuje se u odnosu na prethodne. Naime, u odnosu na Treću, Četvrta beleži eksponencijalni rast brzine, obima i uticaja (WEF, 2018). Smatra se da je glavni pokretač Četvrte industrijske revolucije napredak u veštačkoj inteligenciji, nano tehnologiji, 3-D štampi, genetskom inženjeringu i drugim savremenijim područjima nauke. Brzina, obim i priroda promena imaju potencijal da promene industrije i preduzeća, odnosno imaju potencijal da transformišu industrije iz realnog, ali i uslužnih sektora ekonomije, zdravstva, obrazovanja i drugo (Đuričin & Vuksanović, 2016).

Bazić (2017) navodi da postoje četiri bitne karakteristike Četvrte industrijske revolucije: pametni sistemi proizvodnje, kao što su pametne fabrike i pametni proizvodi, logistika, marketing i pametne usluge sa fokusom na individualne potrebe korisnika; integracije preduzeća i potrošača, tj. novi poslovni modeli; transformacija lanca vrednosti i životnog ciklusa proizvoda; ubrzan razvoj kroz povećanje fleksibilnosti i smanjenje troškova industrijskih procesa.

Četvrti talas tehnološkog napretka i nove digitalne tehnologije donosi koristi industriji rastom produktivnosti, prihoda, zaposlenosti i investicija. Smatra se da je proces uvođenja novih tehnologija proizvodnje fleksibilan i da obezbeđuje ekonomičnu proizvodnju malih serija proizvoda. Takođe, ova revolucija dovodi do stvaranja i proizvodnje novih proizvoda i usluga, kao i povećanja produktivnosti, smanjenja troškova, što utiče na ekonomski rast i razvoj. Posledice su strukturne promene, nova radna mesta, rasta tražnje za obrazovanim radnicima, ali i ukidanje nekih radnih mesta i zanimanja (Rüßmann, et. al, 2015).

Ova industrijska revolucija ne pokriva samo pametne i međusobno povezane mašine i sisteme. Njene dimenzije su znatno veće i šire, jer se poklapaju sa otkrićima u različitim oblastima. Veza između tehnologija i njihove interakcije u fizičkom, digitalnom i biološkom polju ono je što Četvrtu industrijsku revoluciju značajno razlikuje od prethodnih industrijskih revolucija (Xu, David & Kim, 2018). Inovacije i tehnologije uvode se mnogo brže nego što je to bio slučaj sa prethodnim revolucijama, koje u nekim delovima sveta još uvek nisu u potpunosti završene. Pored brzine i obima, Četvrta industrijska revolucija je, takođe, jedinstvena zbog sve veće koordinacije različitih disciplina i otkrića i njihove integracije (Shwab, 2017).

Četvrta industrijska revolucija započela je kao vizija reindustrijalizacije i oporavka članica EU, a doprinela je rastu zaposlenosti, promenama i u strukturi obrazovnih profila i zanimanja. Tehnološke inovacije sve više nameću potrebu za doživotnim učenjem, razvojem zanimanja i prekvalifikacijom (Bazić, 2017).

Razvoj digitalne ekonomije i uticaj na bankarske sektore

„Četvrta industrijska revolucija će promeniti ne samo ono što radimo, već i ono što jesmo. To će uticati na naš identitet i sva pitanja vezana za to: naš osećaj privatnosti, naše pojmove vlasništva, naše obrasce potrošnje, vreme posvećeno poslu i slobodnom vremenu, te kako razvijamo svoje karijere, kultiviramo svoje veštine, susrećemo ljude, i negujemo odnose.“ (Petrović & Mišić, 2019, s.216) u izvoru Schwab, K. (2016).

Prva asocijacija kada je digitalna ekonomija u pitanju odnosi se na internet poslovanje, e-trgovinu, e-bankarstvo i druge usluge koje se nude svakodnevno. Međutim, digitalna

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

ekonomija je mnogo širi koncept od toga. Digitalna ekonomija predstavlja ekonomiju zasnovanu na digitalnim tehnologijama, pre svega, upotrebom informacionih tehnologija u svim oblastima privrede, uključujući i unutrašnje i spoljašnje aktivnosti između poslovnih subjekata i pojedinaca. Takođe, moguće je pronaći definicije koje tretiraju digitalnu ekonomiju kao novu, postindustrijsku, globalnu ekonomiju, zasnovanu na internet transakcijama i naprednim tehnologijama (TechTarget, 2018).

U osnovi, digitalna ekonomija je ekonomija zasnovana na informacijama, znanju, idejama i inovacijama. Prema određenim informacijama, procenjuje se da digitalna ekonomija raste sedam puta brže od ostalih ekonomija razvijenih zemalja. Osnovna obeležja digitalne ekonomije, kao što su virtuelni proizvodi, informacije kao ključni ekonomski resurs i izvor rasta, ekonomičnost platforme i besplatne usluge novog doba, čine da digitalna ekonomija iz dana u dan poprima nove dimenzije i razvija nove oblike. Thomas Mesenbour prepoznaje tri glavne komponente digitalne ekonomije (Lazarević, Đuričković 2018, 27):

- infrastruktura e-poslovanja (hardver, softver, telekomunikacije, mreže, ljudski kapital, itd.);
- e-poslovanje (fokus je na tome kako je poslovanje realizovano, odnosno bilo koji proces da organizacija vrši preko računarski posredovanih mreža);
- elektronska trgovina (prodaja proizvoda ili usluga putem interneta).

OECD pod digitalnom ekonomijom podrazumeva termin koji se koristi za opisivanje tržišta koja se fokusiraju na digitalne tehnologije i uključuje trgovinu informatičkom robom ili uslugama putem elektronske trgovine (Tojo, 2018). Uloga banaka u ovoj transformaciji ne odnosi se samo na činjenicu da su banke inovativni partneri koji ulažu u inovativne finansijske tehnologije, već i doprinose ekonomskom rastu i razvoju na celokupnom finansijskom tržištu. Ovo, pre svega, uključuje zemlje koje su tehnološki lideri u svetu, kao i pokretači novih ideja i inovativnih rešenja. Evidentno je da je veliki broj zemalja postigao veliki napredak na nivou tehnologija i inovacije, međutim, postoje one zemlje koje još uvek stagniraju ili ne pokazuju nikakav napredak u razvoju tehnologije. To su zemlje koje su opterećene nizom problema kao što su nizak životni standard, nedovoljno razvijena infrastruktura, siromaštvo i drugi problemi.

Proces digitalizacije bankarstva u poslednjih nekoliko godina, u kontekstu predstojećih promena, postala je sastavni deo strateških planova i odluke za većinu banaka. Razlozi za to su sigurno u činjenici da je došlo do ubrzanja napretka u digitalnim tehnologijama, što je dovelo do povećanja konkurencije u oblasti finansijskih usluga.

Rezultati brojnih studija pokazuju da vodeće zemlje u digitalnoj zrelosti: Poljska, Slovačka i Češka pripadaju grupi „Digital Champions“; dok zemlje kao što su Mađarska, Rumunija, Srbija i Hrvatska pripadaju grupi „Digital Adopters“, uvode nove tehnologije u obavljanje bankarskih operacija (Deloitte, 2018). Kada se analizira digitalna zrelost po pitanju upotrebe mobilnih uređaja i internet usluga, podaci govore da u tome prednost ostvaruju Poljska, Slovačka i Češka (Deloitte, 2018). Ovo jasno pokazuje da u našim krajevima još uvek ima mesta za značajna poboljšanja ovog procesa, kao i mogućnosti stvaranja dalje platforme za digitalizaciju bankarskih usluga u predstojećem periodu. Usvajanje nove poslovne filozofije od strane banaka preduslov je za dalji nastavak procesa digitalizacije jer je njihov krajnji cilj

jačanje položaja na tržištu, povećanje prihoda, kao i prelazak na viši nivo digitalne zrelosti, odnosno nivo „Digital Smart Followers“ i „Digital Champions“.

Kategorije banaka koja su dostigle najviši nivo digitalizacije svojih usluga uključuje banke sa sledećim karakteristikama:

- banke koje pružaju širok spektar usluga njihovim klijentima;
- banke koje ispunjavaju očekivanja klijenata;
- banke koje pružaju moderno i intuitivno mobilno iskustvo korisnika usluga.

Proces digitalizacije banaka neizbežno sa sobom donosi nove elemente i mogućnosti za proširenje novih bankarskih usluga i to uz nove mogućnosti za povećanje ključnih performansi poslovanja, utičući posebno na profitabilnost banaka. Digitalizacija stvara nove mogućnosti za poboljšanje poslovnih rezultata u tehnološkom pogledu, za bolju interakciju sa klijentima banke, kao i detaljniji i precizniji uvid u njihove potrebe, navike i mogućnosti.

Digitalna transformacija, u suštini, podrazumeva način poslovanja koji se odnosi na promene unutrašnjih i spoljnih strategija. Korišćenjem ovih strategija, upotreba savremenih tehnologija obezbediće efikasniji rad zaposlenih i još kvalitetnije odnose sa klijentima. Suštinska transformacija postojaće ako se svi resursi koriste za primenu novih strategija. Osnovni izazov tradicionalnih banaka, pri transformaciji svojih poslovnih sistema, je u pronalaženju idealne ravnoteže između finansijske regulative i finansijskih inovacija, tj. između tržišne stabilnosti i efikasnosti. Pored toga, banke koje žele da inoviraju i transformišu svoj poslovni model korišćenjem tehnologija i digitalnih kanala komunikacije suočavaju se sa brojnim izazovima: za razvoj novih proizvoda i usluga zadužen je inovacioni tim koji je odvojen od ostatka banke; proces sporog ili birokratskog donošenja odluka; procena koristi od inovacije zasnovana je na zastarelim kriterijumima poput povraćaja na uložena sredstva ili neto sadašnje vrednosti, umesto obračuna vrednosti novog klijenta tokom ukupnog trajanja komercijalnog odnosa sa bankom (engl. *life-time value*); nespремnost za preuzimanje rizika, stav da je sve što je novo i riskantno; propust da se kod analize konkurencije, pored direktnih, uzmu u obzir i indirektni konkurenti.

U savladavanju pomenutih izazova, banke moraju da budu agilnije od kompanija koje im narušavaju poslovanje, ali i sposobne da se transformišu iznutra kako je prikazano u *tabeli 2*.

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

Tabela 2: Organizacione forme koje su rezultat digitalne transformacije u bankarstvu

Digitalna transformacija poslovnog modela	-Analiza podataka o klijentima -Osluškivanje potreba korisnika na društvenim mrežama -Mobilna komunikacija
FinTEch kompanije	-Mobilno bankarstvo -Upravljanje ličnim finansijama -Transparentno poređenje proizvoda, usluga, cena -Dinamična cenovna politika u realnom vremenu -Investiciono upravljanje
Vodeće digitalizovane banke	-Kreditni rejting podržan podacima -Mobilna mesta prodaje (POs) -Mobilna plaćanja i digitalni novčanik -P2P plaćanje -P2P kreditiranje

Izvor: autor na osnovu Krstić&Tešić (2016, s.24)

Kada je reč o unutrašnjoj transformaciji poslovanja, banke treba da razmotre digitalne strategije prema: klijentima, odnosno korisnicima finansijskih usluga treba pružiti objedinjeno višekanalno iskustvo; načinu poslovanja - banke moraju da se razvijaju kako bi postale dominantno digitalne organizacije, uključujući digitalizovane procese i procedure, alate i organizacionu kulturu; postojećoj tehnologiji - prelaz na mnogo fleksibilniju informacionu tehnologiju koja podržava proces digitalne transformacije; prikupljanju, analizi i korišćenju podataka iz poslovanja i iz digitalnih kanala komunikacija u procesu donošenja odluka; vrše prilagođavanje upravljačkog modela kako bi podržao digitalnu transformaciju prodaje, marketinga, komunikacija, distribucije (Krstić&Tešić,2016).

Osnovni ciljevi koje banke moraju da ostvare u budućnosti kroz proces digitalne transformacije odnose se na neophodnost prilagođavanja uslugama i načinu servisiranja, novim načinima poslovanja, uvođenju usluga zasnovanih na ličnom iskustvu, kao i primeni koncepta etičkog bankarstva.

2.1. Upotreba veštačke inteligencije u bankarstvu

Uvođenjem digitalne banke ključna promena koja nastaje odnosi se na interakciju između banke i klijenata. Danas je moguće, upotrebom računara, tableta i mobilnih telefona pružiti bankarske usluge. Pored ovoga, još jedna bitna stvar koja se vezuje za digitalnu filijalu banke je i inovacija, odnosno kontinuirani proces inovacije koji, pored usluga, nudi i druge aktivnosti u filijali digitalne banke. Ostale usluge mogu uključivati deo filijale banke za čitanje novina i besplatno korišćenje Interneta, prezentaciju lokalne izložbe, saradnja sa osiguranjem kompanije itd. Digitalne banke u budućnosti moraju svojim klijentima ponuditi atraktivno i moderno bankarsko okruženje zasnovano na interakcijama i inovacijama, proaktivnosti i brzom pristupu informacijama koje su im potrebne (The Banker, 2018, str. 21).

Smatra se da je budućnost bankarstva zasigurno u digitalnom obliku tehnologije. Digitalna tehnologija omogućava prelazak sa tradicionalnog bankarstva na digitalno bankarstvo, s tim da će, naravno, odnos klijenta i banke i dalje biti u fokusu. Pored toga, digitalne filijale banaka zasigurno će se zasnivati na novim metode komunikacije, ličnom pristupu, lakšem pristupu informacijama i uslugama i atraktivnim i interaktivnim granama. Na taj način banke će ostvariti komparativnu prednost i obezbediće veće zadovoljstvo kupaca, rast poslovanja i prepoznatljivost na tržištu.

Pored poboljšanja korisničkih usluga i pružanja brzih informacija, veštačka inteligencija se, takođe, može koristiti za automatizaciju procesa u banci. U osnovi, proces digitalizacije ide u pravcu digitalizacije svega onoga što se može digitalizovati. Međutim, ne treba zaboraviti da je ključna stvar u ovom procesu poverenje koje se ne može digitalizovati. U skladu sa tim, sve što se ne može digitalizovati smatra se važnim i potrebnim karakteristikama, a to su svakako emocije, kreativnost, mašta, etika, empatija, intuicija i poverenje, tako da algoritmi mogu da zamene sve osim onoga što se zasniva na pomenutim karakteristikama. Pojedine banke, nasuprot već iznešenim činjenicama, su već stvorile platforme „Chat Banking” zasnovane na veštačkoj inteligenciji, putem kojih klijenti komuniciraju sa bankom putem Facebook i Viber aplikacija. Takozvani „Chatbots” su prvi koraci u upotrebi veštačke inteligencije u bankarskom sektoru. Njihova uloga u bankama je da brzo i efikasno odgovaraju na upite klijenata o proizvodima i uslugama.

Možemo zaključiti da će veštačka inteligencija sigurno biti veoma značajna, kako u oblasti servisiranja kupca, tako i u oblasti savetovanja sa kupcem. Ključno je to što integracija veštačke inteligencije donosi dodatne inovacije, brzinu i okretnost finansijskog poslovanja, ali istovremeno nastoji da održi poverenje kao osnovni postulat bankarskog poslovanja.

Veštačka inteligencija treba da pruži pozitivne implikacije na postojeći brend i reputaciju koju kompanija ima na tržištu, da poveća efikasnost poslovanja, ali na način koji omogućava da repetitivne aktivnosti postaju rutinske, tako da zaposleni mogu biti usmereni na kreativniji rad koji donosi dodatnu vrednost i pojedinačno i za kompaniju u kojoj rade.

2.2. Sigurnost, prednosti i nedostaci procesa digitalizacije u bankama

Sajber rizici, (engl. *Cyber risks*) gde spadaju sajber kriminal, curenje informacija, tehnički kvarovi povezani sa IT tehnologijom, su najveća briga kompanija u svetu i inovativnih banaka koje se fokusiraju na digitalizaciju usluga.

Što se tiče evropskih propisa, donetih da bi se elektronska plaćanja učinila sigurnijim, PSD2 (engl. *The Payment Services Directive 2*) uvodi poboljšane mere osiguranja koje moraju primenjivati svi pružaoci platnih usluga, uključujući i banke. Evropska agencija za bankarstvo (engl. *European Banking Authority EBA*) razvija sveobuhvatne sigurnosne standarde. Što se tiče domaćih propisa, regulatorne vlasti u okviru aktivnosti očuvanja i održavanje finansijske stabilnosti identifikuju potencijalne rizike koji mogu ugroziti finansijsku stabilnost i doprineti podizanju svesti među zainteresovanim stranama. U tom smislu, regulatorna tela su sigurno identifikovala nove informacione i tehnološke rizike digitalizacije finansijskih usluga, tako da preporučuju povećanje otpornosti informacionih sistema uvođenjem najnovijih mera zaštite i usvajanjem odgovarajućih procedura.

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

Bezbedno okruženje donosi nove izazove, pretnje i razvojne šanse za kolektivno rešenje problema IT industrije. Imajući to u vidu u *tabeli 3* prikazane su prednosti i nedostaci procesa digitalizacije u bankama.

Tabela 3: Prednosti i nedostaci digitalizacije u bankama

Prednosti	Nedostaci
*efikasniji poslovni modeli; *smanjenje operativnih troškova u bankama; *osvajanje novih klijenata; *jeftinije transakcije kupaca; *stopa transakcija; *prodor na nova tržišta; *nove usluge na tržištu; *povećani prihodi banaka; *praćenje trendova u drugim oblastima poslovanja; *bolja unutrašnja organizacija banke.	*prelazak sa tradicionalnog na digitalno bankarstvo; *otpuštanje radne snage u bankarskom sektoru; *zatvaranje filijala banaka; *gubitak tradicionalnih klijenata.

Izvor: autor na osnovu Mekinjić, (2019).

Analizirajući trenutne trendove u razvoju digitalizacije bankarskih usluga, evidentno je da će banke morati da promene svoje poslovne modele i da ih prilagode ubrzanim promenama tržišta. Pored toga, banke će morati da deluju proaktivno prema regulatornim vlastima u smislu smanjenja operativnih troškova kako bi mogle da igraju tržišnu igru. Sa organizacione tačke gledišta, sve buduće promene zasnivaće se na tehnologijama i mogućnostima banaka da brzo savladaju nove metode obrade mnogobrojnih podataka. Važno je napomenuti da paralelno sa procesom digitalizacije, neophodno je i adekvatno regulisanje finansijskog okvira kako bi se eliminisali ili ublažili sistemski rizici. Pre svega, neophodno je zaštititi klijente i njihove podatke, uskladiti poslovanje kompanija koje se bave sličnim poslovima i primenjivati ista pravila za sve učesnike na tržištu. Neophodno je pronaći odgovarajuću ravnotežu između konkurencije, inovacija, sigurnosti i zaštite klijenta.

U periodu koji je pred nama, očekuje se promena dinamike konkurentnosti na mnogim tržištima. Brisanjem granica i omogućavanjem bankama, ali istovremeno i kompanijama, da se takmiče za korisnike na tržištu, PSD2 svakako stvara pozitivno poslovno okruženje za većinu digitalnih zrelih banaka. Finansijski sektori će se razvijati ka otvorenim, što će dalje uticati da banke ali i ostali učesnici u finansijskoj industriji, prilagođavaju svoje poslovanje. Naravno, blockchain i veštačka inteligencija imaju veliki uticaj na transformaciju finansijskog sektora, što će rezultirati daljim smanjenjem troškova poslovnih procesa, poboljšanoj personalizaciji usluga, većoj sigurnosti poslovanja i novim kombinacijama proizvoda. Primena ovih tehnologija može rezultirati velikim gubitkom bankarske dobiti, kao i mogućnošću da banke uvedu nove poslovne modele koji bi im mogli doneti nove izvore

prihoda. Sigurno je da će to potrajati neko vreme dok takvi scenariji ne postanu deo naše svakodnevice.

Kada je reč o bankarskom tržištu Republike Srbije, možemo zaključiti da postoje određena ograničenja i činjenice koje utiču na dalji proces digitalizacije u bankama, što se odnosi na sledeće:

- Gotovinske transakcije su i dalje na nivou od oko 30%, dok je u Evropskoj uniji između 3% i 8% (NBS, 2019);
- Postoji problem sive ekonomije;
- Dalje jačanje nacionalne ekonomije će smanjiti upotrebu gotovine;
- Neophodna je izmena zakona (problem uvođenja digitalnog potpisa);
- Poštovanje navika klijenata;
- Poslovni rizici;
- Visoki troškovi ulaganja u digitalizaciju usluge;
- Finansijska pismenost kao preduslov za digitalizaciju.

Uspeh digitalizacije zavisi i od drugih faktora kao što su: dalje reforme obrazovanja sa naglaskom na finansijsku pismenost, model razvoja ljudskih resursa, prevazilaženje administrativnih barijera, strateška podrška razvoju bankarskog sektora i zadržavanje stručnjaka iz ove oblasti u Republici Srbiji.

Poslednjih godina bankarski sektori razvijenih ali i tranzitornih privreda našli su se pred brojnim izazovima. Pojava pandemije virusa COVID-19 2019. godine uslovlila je brojne promene u poslovanju banaka. U kriznim uslovima digitalna transformacija bankarskih aktivnosti postala je neophodnost. S obzirom na činjenicu da je COVID-19, pre svega, zdravstvena kriza, pa tek onda i finansijska, dominantna težnja sistema je bila da se ljudi na neki način povežu, bez obzira na zahtevanu fizičku distancu, pa je primena digitalne tehnologije, kako u bankarstvu, tako i u ostalim sferama života, doživela uspon.

Tokom pandemije posebno je bila aktuelna digitalna transformacija bankarskog sektora. Primena informacionih tehnologija, veštačke inteligencije, blockchain tehnologije, internet computing, cloud computing i druga napredna rešenja, imala su za cilj da pomognu menadžmentu i klijentima u načinu obavljanja poslovnih aktivnosti i zadovoljenju potreba. Pored brojnih ograničenja koja su tokom pandemije postojala, i Svetska zdravstvena organizacija (WHO, 2020) dala je niz preporuka za beskontaktno plaćanje, jer se tada smatralo da i novčanice mogu biti potencijalni izvor zaraze. Zbog straha od zaražavanja, fizičko bankarstvo postalo je manje privlačno. Rezultati brojnih istraživanja sprovedenih 2020. i 2021. god. pokazali su da je porastao broj korisnika digitalnih bankarskih usluga (PWC, 2021). Mnogi analitičari smatraju da digitalizacija dovodi do smanjenja i do 25% troškova, što direktno dovodi do povećanja prihoda u segmentu kratkoročnog i gotovinskog kreditiranja. Pandemija je podstakla razvoj digitalnog bankarstva, on-line bankarstva, telefonskog bankarstva i usluga call centra.

Pojavom pandemije COVID-19, digitalna transformacija ubrzana je u proseku za šest godina (Twilio, 2020). Istraživanje konsultantske kompanije pokazuje da su klijenti banaka povećali upotrebu digitalnih bankarskih usluga za 50% od početka pandemije, a 71% nedeljno koristi kanale digitalnog bankarstva (KPMG, 2020).

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

Centralna banka Republike Srbije donela je odluku da u ambijentu pooštrene zdravstvene situacije deluje ekonomski proaktivno i preventivno. Banke su preduzele mere za nastavak poslovanja, vodeći računa o nesmetanom odvijanju osnovnih funkcija banke, ali i očuvanju zdravlja svojih zaposlenih. Aktivirale su opcije rada od kuće za najveći broj zaposlenih, saradnja i komunikacija sa strankama odvijala se elektronski i preko video-konferencijskih poziva, dok su, sa druge strane, klijenti banaka ohrabrivani da koriste digitalne kanale komunikacije, uključujući i beskontaktna plaćanja (mobilnim telefonom, putem računara, platnim karticama) uključujući i plaćanja nedavno uvedenim QR kodom na prodajnim mestima.

Imajući u vidu da je od perioda pandemije posrednička uloga banaka smanjena, bankarski sektor posluje u uslovima većeg rizika usled povećane neizvesnosti. Bez obzira na prednosti koje nam digitalizacija donosi, smatra se da je pandemija COVID-19 stvorila savršen ambijent za sajber kriminal gde su najviše pogodjeni digitalno neiskusni klijenti i klijenti sa tradicionalnim uverenjima. Financial Times procenjuje da je više od polovine pozajmljenih sredstava izgubljeno zbog lažnih zahteva (Thomas, et al. 2020). Od velike je važnosti da bankarska industrija zauzme holistički pristup digitalnim iskustvima. U kriznim uslovima trend digitalne transformacije veoma je aktuelan, ali rešavanje problema digitalnog jaza postaje sve dominantnije.

Bez obzira na brojne probleme koje primena savremenih tehnologija i veštačke inteligencije donosi, može se reći da su centralne banke zemalja pogođenih pandemijom uspešno odgovorile na izazove u pandemijskom periodu.

Zaključak

Od početka industrijalizacije do danas beleži se značajan broj promena, pa je budućnost industrijske proizvodnje sa aspekta primene novih rešenja apsolutno, i sa svih aspekata, nepredvidiva. Industrija 4.0. karakteriše brojne nove tehnologije, rešenja, ali i unapređenje već postojećih tehnologija. Četvrta industrijska revolucija se odnosi na razvoj Industrije 4.0, promenu proizvodne paradigme i digitalizaciju ekonomije. Ona doprinosi rešenju problema nedostatka resursa i povećava životni standard. Podstiče značajnu transformaciju ekonomske teorije i evoluciju paradigme održivog razvoja.

Analizirajući trenutne trendove u razvoju digitalizacije bankarskih usluga, banke će morati da promene svoje poslovne modele i prilagoditi ih, ili ubrzanim promenama na tržištu ili da obezbede saradnju sa velikim tehnološkim kompanijama, kao i sa manjim kompanijama koje imaju komplementarna rešenja poput banaka. Dodatno, banke će morati da deluju proaktivno prema regulatornim vlastima i smanje troškove poslovanja kako bi mogle da budu deo tržišne utakmice.

Paralelno sa procesom digitalizacije potrebno je adekvatno urediti finansijski okvir kako bi se eliminisali ili ublažili sistematski rizici. Neophodno je najpre, zaštititi klijente i njihove podatke u digitalnoj ekonomiji, radi usklađivanja kompanija koje se bave sličnim transakcijama i primeniti ista pravila na sve učesnike na tržištu. To podrazumeva odgovarajuću ravnotežu između konkurencije, inovacija, bezbednosti i zaštite klijenata.

Strateški je važno da uticaj Industrije 4.0 na transformaciju bankarskog sektora ne ugrozi bezbednost u korist konkurencije i inovacija. S tim u vezi, postoje i određena ograničenja i pravni okvir koji mogu sprečiti sve moguće negativne posledice implementacije i razvoja novih tehnologija. Bankarstvo budućnosti će sigurno biti obeleženo daljim procesom digitalizacije bankarskih proizvoda i usluge, što znači da banke moraju ulagati u nove tehnologije, a to će sigurno značiti dodatne prihode na koje mogu računati, ali i troškovi dodatnih ulaganja u ovoj fazi transformacije.

Uvažavajući činjenicu da se tehnološke promene odvijaju ubrzanim tempom, blockchain tehnologija i primena veštačke inteligencije zameniće brojne procese, doprineće ubrzanju komunikacije i boljem kvalitetu bankarskih usluga. To će rezultirati daljoj uštedi troškova u poslovnim procesima, poboljšanoj personalizaciji usluga, većoj sigurnosti poslovanja, novim kombinacijama proizvoda i usluga. Primena ovih tehnologija može rezultirati velikim gubitkom profita za banke, kao i sposobnost banaka da uvedu nove poslovne modele koji bi mogli doneti novi izvori prihoda.

Smatra se da je za uspešnu implementaciju ovog procesa neophodan određen vremenski period, da se prihvate takve inovacije, zatim da postoji struktura stanovništva koja će usvojiti određeni tehnološki projekat, ali i odgovarajuće zakonodavstvo. Na bankarskom tržištu Republike Srbije definitivno postoje još uvek, određena ograničenja i činjenice koje utiču na implementaciju ili bar, na usporavanje procesa digitalizacije u bankama. Najzad, možemo reći da će pored ubrzanih procesa digitalizacije, kako u bankarstvu, tako i u drugim oblastima, ljudski faktor igrati ključnu ulogu u budućnosti, pa će fokus ostati na poverenju, sigurnosti i klijentu banaka.

LITERATURA

Bazić, J. R. (2017), Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše Četvrta industrijska revolucija, *Sociološki pregled*, 51(4), 526-546.

Chukalov, K. (2017). Horizontal and vertical integration, as a requirement for cyber-physical systems in the context of industry 4.0. *Industry 4.0*, 2(4), 155-157.

Đuričin, D., & Vuksanović, I. (2016). The future of Serbia and how to survive it: catching up and convergence with the eu. *Ekonomika preduzeća*, 64(1-2), 15-36.

GeoSINC International (2002). e-Readiness Guide. How to develop and Implement a National e-readiness action Plan Developing Countries Washington, DC: infodev-The WorldBank.

Kopaonik business forum. (2019). What Industry 4.0 can(and can not) do for banking industry transformation, preuzeto sa: <https://www.youtube.com/watch?v=wpS4gVqKi0o>, pristupljeno decembar 2022.god.

KPMG, (2020). New distribution channels reconfiguring the banking landscape, London.

Krstić, N., & Tešić, D. (2016). DIGITALNA TRANSFORMACIJA BANKARSKOG POSLOVANJA - OPASNOST ILI PRILIKA? *Bankarstvo* vol. 45(2), 12-33.

INDUSTRIJA 4.0. I NJENA PRIMENA U BANKARSTVU

- Lazović, V., Đuričković, T. (2018). Digitalna ekonomija. CIP - Katalogizacija u publikaciji, Nacionalna biblioteka Crne Gore, Cetinje, 2018.
- McCann, P., Ortega-Argilés, R. (2015). Smart specialization, regional growth and applications to European Union cohesion policy. *Regional Studies*, 49(8), 1291-1302.
- Mekinjić, B. (2019) The impact of industry 4.0 on the transformation of the banking sector. *Journal of Contemporary Economics*, 1(1), 6-28.
- Mekinjić, B., Grujić, M., Stefanović-Vujičić, D. (2019), Promjena regresione analize u procjeni uticaja digitalizacije i tehnoloških na tri mjere razvoja privrede i društva, *Bankarstvo* vol.48 (4), 12-43.
- Mićić, V. (2017), Ekonomski razvoj Republike Srbije determinisan sektorskom strukturom privrede, *Ekonomski horizonti*, 19 (1), 31-43.
- Mićić, V., Savić Lj., (2019), Razvojne performanse i konkurentnost industrije Republike Srbije, U: Leković, V., Veselinović, P., (ur.) *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 31-52.
- Petrović, V., Mišić, C., (2019), Izazovi četvrte industrijske revolucije i posljedice za međunarodnu ekonomiju, *Zbornik radova EkonBiz*, N19, 214-226.
- Rüßmann, M., Lorenz, M., Gerbert, P., Waldner, M., Justus, J., Engel, P., Harnisch, M. (2015). *Industry 4.0 The Future of Productivity and Growth in Manufacturing Industries*, The Boston Consulting Group, 5-12.
- Santos, C., Mehra, A., Barros, A. C., Araújo, M., & Ares, E. (2017). Towards Industry 4.0: an overview of European strategic roadmaps. *Procedia Manufacturing*, 13, 972-979
- Schwab, K. (2017). *The fourth industrial revolution*. Currency. Geneva: World Economic Forum, 91-93.
- Schwab, K. (2018). *The Global Competitiveness Reports*. Chapter 3: Benchmarking Competitiveness in the Fourth Industrial Revolution, 2018. Geneva: World Economic Forum. Preuzeto sa: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report2018/chapter-3-benchmarking-competitivenessin-the-fourth-industrial-revolution-introducing-the-global-competitiveness-index-4-0/> , pristupljeno januar 2023.
- Stankovic, M., Gupta, R., Figueroa, J. (2017). *Industry 4.0 Opportunities behind the challenge*. United Nations Industrial Development Organization, 8-9.
- The Banker (2018). *Branches of the future-changing for the digital age*, Maj, s. 21.
- Thomas, D. and Morris, S. 2020. A giant bonfire of taxpayers' money: fraud and the UK pandemic loan scheme, *Financial Times*, London.
- Twilio, (2020). *COVID-19 Digital Engagement Report*, San Francisco.
- Vujović, D. (2019), The challenges of income convergence at times of the fourth industrial revolution. *Ekonomika preduzeća*, 67(1-2), 73-82.

Wang, S., Wan, J., Zhang, D., Li, D., & Zhang, C. (2016). Towards smart factory for industry 4.0: a self-organized multi-agent system with big data based feedback and coordination. *Computer Networks*, 101, 158-168.

WEF (2018). The future of jobs report 2018. World Economic Forum, Geneva, Switzerland, 6-44.

WHO (2020), Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard, World Health Organization. Dostupno na: <https://covid19.who.int/> , pristupljeno januar 2023.god.

Xu, M., David, J. M., & Kim, S. H. (2018). The fourth industrial revolution: opportunities and challenges. *International journal of financial research*, 9(2), 90-95.

Deloitte (2018), dostupno na: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cz/Documents/financial-services/cz-digital-banking-maturity-study-emea-2018-exec-summary.pdf> , pristupljeno januar 2023.god.

Deloitte (2019), preuzeto sa: <https://www2.deloitte.com/rs/sr.html> , pristupljeno januar 2023.

NBS (2019), preuzeto sa: <https://nbs.rs/sr/ciljevi-i-funkcije/platni-sistem/statistika/> , pristupljeno januar 2023.

INDUSTRY 4.0. AND IT'S APPLICATION IN BANKING

Abstract: *The fourth industrial revolution refers to the application of communication technologies and modern information systems with physical production and service provision, which can contribute to the development of markets and models. The main goal of Industry 4.0. is complete digitization, i.e. automation of business processes, which enables companies to compete on the market and monitor further development. The digital revolution encourages changes in the way of life, interactions with people, clients and companies, which automatically means that the financial services sector has not been bypassed by the industrial revolution. In the context of banking, accelerated digitization has led to a rethinking of traditional ways of doing business, and this entails the need to react quickly to client requests while offering security and simplicity of services. In recent years, banks have developed innovative banking services and products, including secured systems that reliably protect user data. This paper deals with the analysis of the impact of the increased competitiveness of banks, the use of new technologies and all the changes that digitization brings to the banking sector.*

Key words: *digital revolution, industry 4.0, banking sector*

Ovo istraživanje finansirano je od strane Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije, broj ugovora: 451-03-01330/2020-14/2804 od 23.06.2020. god.

UREĐENJE ŠUMSKOG KOMPLEKSA BANJSKOG PODRUČJA U FUNKCIJI REGIONALNOG RAZVOJA – BANJA VOLJAVČA, CENTRALNA SRBIJA

Marina Vukin¹

Violeta Babić²

Marijana Novaković³

Rezime: U radu je prikazana kratka analiza flore i vegetacije budućeg banjsko-lečilišnog područja banje Voljavča na području opštine Kragujevac, centralna Srbija. Istaknuti su zdravstveno-sanitogeni učinci šumskog kompleksa na životnu sredinu definisanog banjskog područja. Date su smernice za sprovođenje odgovarajućih mera gazdovanja šumama u cilju sprečavanja daljnje degradacije, obešumljavanja, erozije i opadanja plodnosti zemljišta na datom prostoru. S obzirom na preovladjujuće izdanačko poreklo šumskog kompleksa u neposrednom okruženju naselja Voljavča, predloženi su modifikovani meliorativni zahvati u vidu konverzije, supstitucije i restitucije; prirodnog obnavljanja putem grupimično-postupnog sistema, uz primenu metoda obnavljanja rezervnim stablima-pričuvcima i veštačkog podizanja i obnavljanja šuma. Postojeće šumske celine i fragmente šuma potrebno je postepeno preurediti u funkcionalne šumske sastojine sa karakteristikama šuma posebne namene – šuma posebnog značaja. Posebno je potrebno primeniti mere zaštite i očuvanja šumskih staništa u cilju zaštite ekološke ravnoteže i unapređenja posebnih prirodnih vrednosti i namenski-ekološkog održivog i prihvatljivog korišćenja.

Ključne reči: šume posebne namene, regionalni razvoj

Uvod

Geografska regija u kojoj se prostire Opština Kragujevac – **Šumadija**, dobila je ime po izraženoj šumovitosti, koja je u prošlosti predstavljala njezinu najvažniju vegetacijsku karakteristiku. Ovo područje, kao i cela Srbija, nekada je predstavljalo jednu od najšumovitijih oblasti na području jugoistočne Evrope, a i šire (Simeunović, 1957). Na sadašnje stanje vegetacije uticali su mnogi faktori: raznovrsni oblici reljefa, dubina i razvijenost zemljišta, klimatske i mikroklimatske karakteristike, a naročito istorijski i antropogeni faktor. Navedeni parametri diverziteta imali su uticaja na izraženu diferencijaciju flore, kao i njenu brojnost, odnosno, veliko florističko bogatstvo. Danas, celo

¹ Univerzitet Metropolitan Fakultet za primenjenu ekologiju 'Futura' Beograd, Srbija; marina.vukin@futura.edu.rs

² Univerzitet u Beogradu Šumarski fakultet, Beograd, Srbija, violeta.babic@sfb.bg.ac.rs

³ Univerzitet u Beogradu Šumarski fakultet, Beograd, Srbija, marijana.novakovic@sfb.bg.ac.rs

područje karakteriše mozaični raspored različitih tipova vegetacije (šume, livade, pašnjaci, ratarske kulture i dr.).

Planiranje regionalnog razvoja brdsko-planinskih mesta, u smislu pune afirmacije njihovih prirodnih potencijala činilaca, predstavlja i dalje veliku razvojnu rezervu naše zemlje (Luković & Stojković, 2020; Munitlak Ivanović & Vujić, 2021; Bartula & Radun, 2022). Cilj rada je sagledavanje i ocena stanja prirodnih resursa sa florističko - vegetacijskog aspekta, na definisanom području budućeg banjskog lečilišta Banja Voljavča, koje obuhvata podrudnički kraj na prostoru opštine Kragujevac. Zadatak rada je definisanje osnovnih smernica za rekonstrukciju šumskog kompleksa u neposrednom okruženju navedenog lečilišta.

Metod rada

Područje istraživanja predstavlja definisano banjsko područje ((2023) *Analiza mogućnosti proglašenja banjskog područja Banja Voljavča*) nekadašnje seoske banje Voljavča, na području opštine Kragujevac u centralnoj Srbiji. Pored navedene reference, kao informacioni osnov korišćena je planska dokumentacija: (2019) *Osnova gazdovanja šumama za GJ 'Voljavča – Blagoveštenje'* (2020-2029); (2006) *Studija izvodljivosti izgradnje banjsko-rekreativnog centra – Banja Voljavča kod Srtragara*; (2008) *Plan detaljne regulacije 'Banja Voljavča' u Stragarima*. Terenska istraživanja izvršena su tokom 2023. godine. Proračuni sanitarno-higijenskih učinaka šumskih ekosistema prikazani su aproksimativno, na osnovu postavljanja proporcionalnih razmera između površine obrasle šumom i kvantitativno izraženih osnovnih sanitarno-higijenskih efekata šuma po jedinici površine. Pri tome su korišćeni literaturni izvori koje navode: Jovanović & Vukićević (1984); Krstić & Ostojić (1995); Velašević & Đorović, 1998; Vukin et al. (2017; 2022).

Rezultati istraživanja

Istraživano područje šireg okruženja budućeg banjskog lečilišta Voljavča nalazi se na granici Ilirske i Mezijske biogeografske provincije Evro-sibirsko-severnoameričkog regiona (Horvatić, 1967). Potencijalnu vegetaciju ovog područja formiraju (prema Rodwel *et al.*, 2002): zona kontinentalno listopadnih termomezofilnih šuma – sveza *Quercion farnetto* Ht. 1954; i zona mezofilnih šuma – sveza *Fagion moesiace* Blečić&Lakušić 1970 (Horvat *et al.*, 1974). Iako je visinski dijapazon relativno mali, s obzirom na izraženu konfiguraciju terena i heterogenost geoloških podloga i zemljišnih tvorevina, raznovrsnost vegetacije izuzetno je velika. Ovo je izrazito lišćarsko područje. Pored klimatogenih termofilnih mešoviti balkanskih hrastovih šuma (*Quercion confertae* Horvat) i centralno- istočnobalkanskih bukovih i mešoviti bukovo-jelovih šuma (*Doronicio orientalis-Fagion moesiaci* (Raus) Dierschke), na širem prostoru prisutni su i sledeći tipovi vegetacije: balkanske šume belograbića (*Carpinion orientalis* Horvat), balkanske kseromezofilne mešovite hrastove šume (*Quercion petraeae-cerris* B. Jovanović & Lakušić), ilirske šume graba (*Erythronio-*

ZNAČAJ I PERSPEKTIVE RAZVOJA VINSKOG TURIZMA U SRBIJI

Carpinion (Horvat) Marincek in Wallnofer *et al.*), jugoistočnoevropske plavne šume hrasta, jasena i jove (*Alno-Quercion roboris* Horvat), prirečne šume topole i vrbe (*Populion albae* Br.-Bl. ex Tchou). Spektar životnih formi ukazuje da floru istraživanih područja čine višegodišnje zeljaste biljke (hemikriptofite), što je odraz uticaja kontinentalne klime i izvesnog uticaja planinske klime, na većim nadmorskim visinama. Druge po zastupljenosti su terofitne i jednogodišnje biljke, što ukazuje na značajan submediteranski uticaj. Sledeće po zastupljenosti su geofite i fanerofite, dok su ostale životne forme zastupljene sa skromnim udelom. Najveći broj vrsta konstatovan je na šumskim staništima, dok se nešto manji broj vrsta nalazi na travnatim tipovima staništa.

U florističkom smislu, šire okruženje definisanog banjskog područja nastanjeno je raznim lišćarskim vrstama autohtonog porekla (Gajić, 1981; Jelić *et al.*, 2023). Najčešće se javljaju sledeće vrste drveća: cer (*Quercus cerris*); sladun (*Quercus frainetto*); hrast kitnjak (*Quercus petraea*); bukva (*Fagus moesiaca*); klen (*Acer campestre*); grab (*Carpinus betulus*); brest (*Ulmus montana*); mleč (*Acer platanoides*); jasika (*Populus tremula*); sitnolisna lipa (*Tilia parvifolia*); krupnolisna lipa (*Tilia grandifolia*); srebrna lipa (*Tilia argentea*); crni jasen (*Fraxinus ornus*); bagrem (*Robinia pseudoacacia*). U veštački podignutim sastojinama sreću se vrste: crni bor (*Pinus nigra*), beli bor (*Pinus silvestris*), smrča (*Picea abies*), jela (*Abies alba*) i ariš (*Larix decidua*). Ove vrste unešene su na nekadašnje goleti i čistine, kao i na površine na kojima su izvršene melioracije devastiranih sastojina. Od žbunastih vrsta i puzavica zastupljeni su: kupina (*Rubus hirtus*); grabić (*Carpinus orientalis*); leska (*Corylus avellana*); beli glog (*Crataegus monogyna*); pavit (*Clematis vitalba*); bršljan (*Hedera helix*); divlja ruža (*Rosa canina*); crna zova (*Sambucus nigra*); likovac (*Daphne mezereum*); orlovi nokti (*Lonicera caprifolium*); kostrika (*Ruscus aculeatus*) i dr. U spratu prizemne flore javljaju se vrste: šumska breberina (*Anemone nemorosa*); kopitnjak (*Asarum europeum*); lazarkinja (*Asperula odorata*); ženska paprat (*Athyrium filix femina*); bradavičak (*Dentaria bulbifera*); šumska mlečika (*Euphorbia amygdaloides*); zdravac (*Geranium macrorrhizum*); kukurek (*Helleborus odorus*); kantarion (*Hypericum perforatum*); soca (*Oxalis acetosella*); šumska jagoda (*Fragaria vesca*) i dr. Floru planine Rudnik i okoline karakteriše prisustvo 698 biljnih taksona, od kojih su brojne i značajne mnoge retke, strogo zaštićene, ugrožene i endemične vrste (Jelić *et al.*, 2023). *Pravilnikom o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva* na ovom području obuhvaćene su 72 vrste, odnosno 13 strogo zaštićenih i 59 zaštićenih divljih vrsta biljaka. Lekovitih biljaka ima oko 100 vrsta. Utvrđeno je prisustvo oko 85 vrsta gljiva, od kojih preko 50 predstavljaju jestive gljive. Kao najpoznatije izdvajaju se: vrganj (*Boletus edulis*), lisičarka (*Cantharellus cibarius*), sunčanica (*Macrolepiota procera*) i druge.

Šume

Šume na području opštine Kragujevac nalaze se u okviru Šumadijskog šumskog područja (*Zakon o šumama, Službeni glasnik RS broj 30/2010*), a po političko-administrativnoj podeli pripadaju Moravičkom okrugu. Administrativno, šume banjskog područja nalaze se na teritoriji političke opštine Kragujevac, na području katastarske opštine Stragari. Šume definisanog banjskog područja obuhvaćene su u okviru Gazdinske jedinice 'Voljavča – Blagoveštenje', koja se, po svom geografskom položaju, nalazi između 20°33' i 21°01' i.g.d. i između 43°53' i 44°25' s.g.š. Takođe, prisutne su manje površine šuma, livada i pašnjaka koje predstavljaju enklave privatnih posednika. Šumama u okviru ove gazdinske jedinice gazduje preduzeće 'Crkvene šume Eparhije Šumadijske' d.o.o. Kragujevac. Rešenjem Agencije za restituciju Republike Srbije br. 46-00-99/11-03 od 04.09.2012, nekadašnje manastirske šume i šumska zemljišta vraćeni su Manastiru Voljavča te je, u tom procesu, formirana navedena gazdinska jedinica. Prethodno, ovim šumama gazdovalo je JP za gazdovanje šumama 'Srbijašume' ŠG 'Kragujevac'. Kompaktnu celinu šumskog kompleksa u neposrednom okruženju banje Voljača i Manastira Voljavča čine šume i šumska zemljišta koje obuhvataju odeljenja 10 -17 (slika 1). Pre restitucije, ova odeljenja nalazila su se u okviru Gazdinske jedinice „Rudnik I“. Ovaj izdvojeni šumski kompleks sa južne i istočne strane graniči se sa privatnim posedom, dok se sa zapadne i severne strane graniči sa GJ 'Rudnik I'. U kompleksu se nalazi više potoka koji formiraju Voljavački potok (Banjski potok), na prostoru odseka 10/a i čistine 1 (slika 1). Ukupna površina prikazanog šumskog kompleksa u širem okruženju banjskog područja iznosi 256,29 ha, od toga se **pod šumom nalazi 251,68 ha**. Navedeni podatak ukazuje na izrazitu šumovitost analiziranog područja, koja iznosi 98,2%. Prema *Planu detaljne regulacije 'Banja Voljavča'*, šume u užem banjskom području obuhvataju površinu od 3,88 ha, što predstavlja preko 40% planskog zahvata. Na diferencijaciju brojnih biljnih zajednica šumske vegetacije uticale su lokalne prilike, odnosno, abiotički i biotički činioci, posebno orografski, klimatski i mikroklimatski (Gajić, 1959; 1961, 1981; Vučićević, 2014). Na datom području, koje je brdsko-planinskog karaktera, izdvojena su tri kompleksa (pojasa) šuma:

Kompleks kserotermofilnih sladunovo - cerovih i drugih tipova šuma;

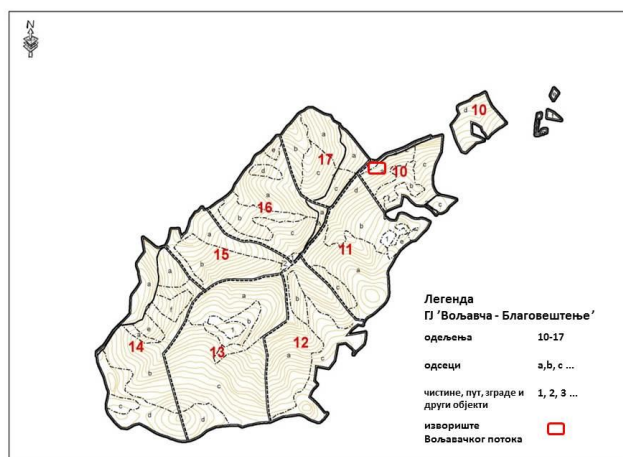
Kompleks kseromezofilnih kitnjakovih i grabovih tipova šuma;

Kompleks mezofilnih bukovih i bukovo - četinarskih tipova šuma.

Pored edifikatorskih vrsta drveća, na biološku raznovrsnost šireg područja utiče prisustvo plemenitih lišćara (javor, planinski javor, planinski brest, beli jasen i dr.), šumskih voćkarica (divlja trešnja, divlja kruška, orah i dr.) i brojnih žbunastih vrsta. Na definisanom banjskom području izdvojene su sledeće šumske zajednice: 1. *Quercetum frainetto – cerris typicum*; 2. *Quercetum montanum*; 3. *Quercetum petraeae – cerris* i 4. *Fagetum moesiaca montanum*.

ZNAČAJ I PERSPEKTIVE RAZVOJA VINSKOG TURIZMA U SRBIJI

Slika 1. Prikaz podele šumskog kompleksa u širem okruženju banjskog područja

Izvor: Osnova gazdovanja šumama za GJ 'Voljavča - Blagoveshenje' (2020-2029)

Tabela 1. Namena površina banjskog područja

POSTOJEĆA NAMENA POVRŠINA	Bilans površina (ha)
1. banjsko kupatilo	0,08
2. zelenilo (neuređene zelene površine)	2,60
3. vodene površine (Voljavački potok)	0,55
4. saobraćajne površine	1,04
Površine sa javnim korišćenjem	4,27
1. turistička rekreacija (otvoreni bazen)	0,06
2. stanovanje (porodično i vikend)	1,02
3. šume	3,88
Ostale površine	4,96
UKUPNO - zahvat PDR	9,23

Izvor: Plan detaljne regulacije 'Banja Voljavča' (2008)

Livade i pašnjaci

Posle šumske vegetacije, najzastupljeniji je livadski tip vegetacije. Livade i pašnjaci na širem istraživanom području nisu posledica 'zakonitog' rasporeda vegetacije već su nastali kao produkt regresivne sukcesije, dejstvom antropogenog faktora, što je karakteristika i brojnih drugih površina pod ovom vegetacijom u našoj zemlji (Kojić et al., 2004; Amidžić, 2014a). To su, najvećim delom, brdske livade, nastale na mestima nekadašnjih šuma, kserotermnog karaktera jer ih najviše ima u zoni hrastovih šuma (Amidžić, 2014b). Ređe se sreću dolinske livade, najčešće na aluvijalnom zemljištu. Ovu vegetaciju prati pretežno dobar floristički sastav što pogoduje proizvodnji stočnih proizvoda posebnih odlika kvaliteta i prepoznatljivog geografskog porekla. Pašnjaci su slični livadama, samo se razlikuju po načinu upotrebe i manjem broju biljnih vrsta. Najzastupljeniji tipovi livadske vegetacije su: *Juncetum effusae* - fragmenti močvarne vegetacije, na staništima aluvijalnih šuma *Salici-populetum*; *Phragmitetum communis* - fragmenti močvarne vegetacije pored vodotokova; *Poeto-Festucetum pratensis*: dolinske livade na staništima šuma hrasta lužnjaka i poljskog jasena (*Quercus-Fraxinetum angustifoliae*); *Chrysopogenetum grilli* – najrasprostranjenija asocijacija, na nagnutim, brežuljkastim i zatalasastim terenima i južnim ekspozicijama; na 300-500 m nadmorske visine, na staništima šuma sladuna i cera (*Quercetum frainetto cerridis*); *Agrostidetum vulgaris* – na nešto vlažnijim terenima od prethodne asocijacije, na nadmorskoj visini 550-850 m; *Cyhusueratum christati* – Horvatić: česta u podnožju Rudnika, na 400-600 m n. v.; *Danthonietum calycine* – u pojasu šuma hrasta kitnjaka, na blagim nagibima i vlažnijim staništima i *Agrostideto – Festucetum vollesiacea* – Gajić: takođe vrlo česte livadske zajednice na analiziranom području.

Obradive površine

Šire područje koje obuhvata KO Stragari odlikuje se prirodnim karakteristikama pogodnim za proizvodnju voćarskih kultura, krompira i stočarsku proizvodnju. Poljoprivredno zemljište je najvećim delom u privatnom posedu i obuhvata voćnjake, oranice, bašte, livade i pašnjake. Najveće površine voćnjaka su pod šljivom, jabukom, trešnjom, višnjom, kruškom, breskvom i jagodičastim voćem. Gaji se još kukuruz, pšenica, krmno bilje, krompir i povrće. Veće količine kabaste stočne hrane proizvode se na livadama i pašnjacima.

Akvatična vegetacija

Zbog različitog uticaja geološkog sastava, reljefa, klime, vegetacije, kao i antropogenog uticaja, istraživano područje odlikuju različiti hidrološki uslovi sredine. Slatkovodni sistemi u Srbiji pripadaju Evromediterranskom subregionu koji predstavlja prirodnu zoogeografsku celinu u okviru Holarktike. Na teritoriji KO Stragari zastupljene su podzemne i nadzemne vode, a većih rečnih tokova nema. Po svom značaju izdvajaju se tokovi reka i potoka: Jasenica, Srebrnica, Voljavački potok, koji pripadaju zapadnomoravskom slivu. Značajnih jezerskih i barskih površina nema. U manjim stajaćim i tekućim vodama u zoni planktona uočavaju se alge iz razdela *Cyanobacteria*, *Pyrrophyta*, *Chrysophyta*, *Bacillariophyta*, *Euglenophyta* i *Chlorophyta*. Najbrojnije su alge iz razdela *Chlorophyta*, pre svega vrste iz rodova *Closterium*, *Scenedesmus*, *Cosmarium*, *Pediastrum* i *Staurostrum*. Od zooplanktona značajan udeo čine *Protozoa*, *Rotatoria*, *Cladocera* i *Copepoda*.

Zelenilo

U okviru površina sa javnim korišćenjem i ostalih površina nema kultivisanog zelenila, te ne postoje formirani elementi pejzažno-arhitektonskog uređenja. Prema urbanističkoj dokumentaciji (PDR 'Banja Voljavča', 2008), neuređene zelene površine obuhvataju 2,60 ha (tabela 1). Zelenilo duž puteva javlja se mestimično u vidu pretežno samonikle drvenaste i žbunaste vegetacije. Zastupljene su drvenaste autohtone vrste, kao i grupacije šiblja i manje površine pod samoniklom travnom vegetacijom, bez veće dekorativne vrednosti. Zelene površine u okviru individualnog stanovanja zastupljene su kao delovi okućnica.

Funkcije vegetacije i zdravstveni potencijali šumskog kompleksa

Na definisanom banjskom području vegetacija ima, kao primarnu, privrednu i ekološku funkciju. Preovlađuju šumske zajednice i one predstavljaju nezamenljiv faktor kvaliteta životne sredine na širem području. Treba naglasiti da nivo dejstva šuma na životnu sredinu, u odnosu na jedinicu površine koju zauzimaju, znatno premašuje nivo dejstva drugih makroekosistema – obradivih, stepskih i livadskih, akvatičnih, veštačkih, urbanih i drugih. Prema dejstvu na okolnu sredinu, ekološki efekat jednog hektara šume analogan je učinku 3-4 hektara livada i pašnjaka (Velašević, V. & Đorović, M., 1998). U poređenju sa poljoprivrednim površinama u okruženju, biološka produktivnost šuma je za 25-30% veća. Šume su značajan modifikator klimatskih i mikroklimatskih uslova šire okoline, utiču na temperaturno poravnanje, veću kondenzaciju apsolutne i relativne vlage, zadržavanje atmosferskog taloga, povećanje oblačnosti, smanjenje brzine i jačine vetra i regulaciju sastava vazduha i bilansa kiseonika u njemu. Godišnja amplituda kolebanja temperature i relativne vlažnosti vazduha i zemljišta u šumi osetno je manja nego u okruženju. Pri tome je u letnjem periodu temperatura vazduha niža nego na otvorenom prostoru, a zimi je obrnuto. **Sanitarno-higijensko dejstvo šumskih ekosistema ogleda se u činjenici da 1 hektar šume može godišnje da filtrira iz vazduha 50-70 tona prašine i raznih štetnih gasova, pri čemu filtracionu površinu čine lišće, četine, grane i debla** (Jovanović, B., Vukićević, E., 1984). **Tokom vegetacionog perioda, 1 hektar šumskih kompleksa može da apsorbuje do 100 kg sumpor-dioksida i znatne količine ugljen-monoksida i oksida azota, što je bitan aspekt zaštite životne sredine s obzirom na postojanje industrijskih pogona u širem okruženju. Šume oslobađaju godišnje, u proseku, 11 tona kiseonika i vezuju 15 tona ugljen-dioksida po hektaru.** Uticaj šumskih ekosistema banjskog područja na životnu sredinu ogleda se, takođe, u lučenju, po ljudski organizam, blagotvornih 'vazdušnih vitamina' – fitoncida. To su antimikrobna organska jedinjenja: terpeni, izopreni, balzami, α -pinen, limonen i druga lakoisparavajuća ulja i alkaloidi. Ove isparljive materije deluju baktericidno, protistocidno i fungicidno već pri malim koncentracijama. Prema procenama, **1 hektar lišćarske šume izbacuje u atmosferu, u toku 24 časa, oko 3 kg isparljivih organskih materija, sa fitoncidnim dejstvima.** Ove količine bi bile dovoljne za sterilizaciju vazduha omanjeg grada. Isparljive materije u šumskom vazduhu utiču na pojavu negativnih (lakah) jona u šumskom vazduhu, koji nastaju pod dejstvom ultravioletnih zraka. Tako je u šumskom vazduhu prisutno dvostruko više lakih negativnih jona kiseonika nego u čistoj atmosferi bez uticaja šume. Zahvaljujući dejstvu fitoncida, u 1 m³ šumskog vazduha ima svega 200-300 bakterija, dok je u vazduhu većih urbanih celina 200-250 puta više.

Postavljanjem proporcionalnih razmera između ukupne površine pod šumama koje se nalaze u širem okruženju budućeg banjskog lečilišta (251,68 ha pod šumom) i gore navedenih, kvantitativno izraženih ekoloških efekata šuma po jedinici površine (1 hektar), proračunato je da su ove šume u mogućnosti da:

oslobađaju godišnje preko 2.700 tona kiseonika;

vezuju godišnje oko 3.700 tona ugljendioksida;

apsorbuju godišnje oko 12.500 tona prašine i štetnih gasova;

apsorbuju, tokom vegetacionog perioda, oko 25.100 kg sumpor-dioksida;

izbacuju u atmosferu, tokom 24 časa, više od 750 kg isparljivih organskih materija, sa fitoncidnim dejstvima.

Na osnovu površine šumskog kompleksa, izražene šumovitosti, navedenih sanitarno-higijenskih učinaka šuma na širem području buduće banje Voljavča, kao i na osnovu poređenja (Vukin *in litt.*, 2016; 2021; Vukin et al., 2023) sa vazdušnim lečilištima na području Srbije (Mokra Gora, Kušići, Bešnjaja i dr.), može se zaključiti da definisano banjsko područje odlikuju izraženi sanitogeni-higijenski uticaji na životnu sredinu i zdravstveni potencijali. S obzirom da se radi o šumovitom području, količina proizvedenog kiseonika i fitoncida daleko je veća nego u okolnim predelima koje ne karakteriše prisustvo šumske vegetacije, pogotovo u okviru velikih urbanih ekosistema kakvo je opštinsko središte, grad Kragujevac. Hidrološka i vodozaštitna funkcija postojećih šumskih kompleksa u direktnoj je vezi sa temeljnim vrednostima utvrđenog banjskog područja. Klimazaštitna uloga obližnjih šuma ogleda se u sniženju efekata sunčeve radijacije i ublažavanju ekstremnih vrednosti drugih elemenata klime.

Ocena stanja šuma i ostale vegetacije

Na osnovu zatečenog stanja i utvrđenog potencijala šuma i šumskog zemljišta, kao i na osnovu obaveza propisanih zakonskom regulativom, sve šume i šumska staništa analiziranog područja svrstana su globalnu namenu 10 – šume i šumska staništa sa proizvodnom funkcijom; i u globalnu namenu 12 – šume sa prioritetsnom zaštitnom funkcijom. Važno je, međutim, istaknuti da su šume u neposrednom okruženju banje Voljavča, najvećim delom, izdanačkog porekla. Šumsko zemljište je, pri tome, erodirano. Preovlađuju izdanačke mešovite šume sladuna i cera, cera sa grabom, hrasta kitnjaka i bukve, različitog stepena degradiranosti, a ponegde su to i devastirane sastojine. Od visokih šuma javljaju se samo bukove šume. Radi se o razređenim sastojinama, strukturno jednostavnim, u najvećoj meri nenegovanim ili srednje negovanim. Česti su šiblji grabića, koji predstavljaju fazu regresivne sukcesije šumskih zajednica na ovom prostoru. Zdravstveno stanje šuma je osrednje ili nezadovoljavajuće, sa znatnim učešćem trulih, šupljih, suvih i suhovrhih stabala. Po kvalitetu, ove sastojine određene su kao srednjevredne ili malovredne. Sprat žbunja je, većinom, redak, a sprat prizemne vegetacije prati srednja zakorovljenost. Na određenim površinama javlja se jaka ugroženost od požara i napada štetnih insekata. Evidentno je prisustvo bagrema kao invazivne drvenaste vrste. Ovakvo zatečeno stanje šumskog fonda posledica je dominantnog dejstva istorijskog i antropogenog faktora na prostoru Šumadije i cele Srbije. Od nepreglednih šumskih kompleksa u ovoj regiji, ali i celoj Srbiji, ostali su samo fragmenti prirodnih visokih šuma i velike površine niskih - izdanačkih šuma različitog obrasta i kvaliteta. U čemu je problem sa zatečenim stanjem šuma na istraživanom području? Prvenstveno, problem leži u velikom neskladu između visokih ekoloških potencijala šumskih staništa i proizvodnih mogućnosti recentnih šumskih zajednica koje su, većinom, vegetativnog porekla, a koje su se, u prethodnom istorijskom razdoblju na njima formirale. Postoje, dakle, evidentne razlike u proizvodnim efektima i svim ostalim ekološkim učincima po životnu sredinu između šuma nastalih vegetativnim putem (nastalih iz izdanaka i izbojaka iz starih panjeva) i šuma generativnog porekla (nastalih iz semena ili sadnica). Pre svega, ove razlike očituju se u značajnim gubicima biomase u izdanačkim sastojinama, što nepovoljno utiče na bioekološku stabilnost i funkcionalne vrednosti izdanačkih šuma. Ujedno, tokom dinamike razvoja ovakvih šumskih zajednica, pogotovo hrastovih, dolazi do pojave regresivne sukcesije biljnih vrsta, koja se, u konačnoj fazi, završava formiranjem šiblji, kao degradiranih i devastiranih zajednica na prisutnim visokovrednim šumskim staništima. S obzirom na mogućnost zakonskog proglašenja banjskog područja ((1992), *Zakon o banjama*), kao i prisustvo bogatog kulturno-istorijskog nasleđa, šume užeg banjskog područja bi u budućnosti trebalo prevesti u kategoriju šuma posebne namene (podkategoriju šuma od posebnog značaja), što zahteva stručnu intervenciju i visok nivo složenih uzgojnih radova.

Ocena pejzažno-arhitektonske i hortikulture opremljenosti banjskog prostora je nezadovoljavajuća, usled odsustva kultivisanog zelenila, uređenih javnih površina i površina sa određenom namenom. Livade, pašnjaci i obradivo zemljište značajan su resurs za proizvodnju visokokvalitetne organske hrane. Na ovaj način, prisutna staništa predstavljaju važan činilac u stvaranju i održanju zdrave životne sredine budućeg banjskog područja, istovremeno pružajući mnogobrojne potencijale za dalji razvoj i unapređenje.

Slika 2. Prikaz zona visoke vizuelne osetljivosti (označene zelenom bojom) planine Rudnik eksponiranih prema naselju Stragari

Izvor: Studija zaštite Predeo izuzetnih odlika „Planina Rudnik“ (2023)

Smernice za uređenje šumskog kompleksa

Primenom odgovarajućih mera gazdovanja šumama treba zaustaviti dalji proces degradacije, obešumljavanja, erozije i opadanja plodnosti zemljišta na datom prostoru (Krstić et al., 2012). S obzirom da su šumski kompleksi, najvećim delom, izdanačkog porekla, treba primeniti modifikovane meliorativne zahvate, u vidu konverzije, supstitucije i restitucije; prirodnog obnavljanja putem grupično-postupnog sistema, uz primenu metoda obnavljanja rezervnim stablima-pričuvcima i veštačkog podizanja i obnavljanja šuma (Krstić, 2008b; Vukin&Krstić, 2012; Vukin et al., 2019). Posebne ciljeve gazdovanja šumama treba uskladiti sa utvrđenim stanjem šuma, ekološkim potencijalom i budućom namenom pojedinih delova šuma u neposrednom okruženju banje (Krstić, 2008b, Krstić, Ostojić, 1995). Postojeće šumske celine i fragmente šuma u neposrednom okruženju postepeno preurediti u funkcionalne šumske sastojine sa karakteristikama šuma posebne namene – šuma posebnog značaja (Krstić, 2008a). Posebno je potrebno primeniti mere zaštite i očuvanja šumskih staništa u cilju zaštite ekološke ravnoteže i unapređenja posebnih prirodnih vrednosti i namenski-ekološkog održivog i prihvatljivog korišćenja (Vučićević, 1984; Krstić, 2001). Tokom izvođenja meliorativnih zahvata treba voditi računa i o obezbeđenju većeg prisustva progaljenih i otvorenih površina uz unutrašnju ivicu šume, sa naglašenim vizurama i prostorima za vidikovce, čime će se oblikovati tzv. 'poluotvoreni šumski pejzaži'. Posebno treba voditi računa da se zadrže i neguju solitarna (osamljena), zrela i jaka stabla, koja svojim prisustvom uvećavaju prirodnu vrednost buduće šume posebne namene, izazivajući pozitivne estetske i čulne efekte kod posetilaca. Potrebno je zadržati i određen broj stojećih i palih odumrlih stabla, kao i posebno retke i vredne vrste drveća (šumske voćkarice i dr.), u onom broju i rasporedu koliko je potrebno da bi se obezbedila biološka raznovrsnost, očuvalo florističko bogatstvo i konzervisale određene ekološke komponente šuma posebne namene. Ovakvo kvalitetno poboljšanje stanja

ZNAČAJ I PERSPEKTIVE RAZVOJA VINSKOG TURIZMA U SRBIJI

šumskih ekosistema treba da doprinese uspostavljanju postojećih vegetacijskih odnosa, očuvanju autohtonosti biljnih i životinjskih vrsta, zajednica, staništa i areala, kao i optimalnom obezbeđenju svih ekosistemskih usluga šuma.

Tokom dužeg planskog perioda, planirane površine ostale namene (zona šumskog kompleksa), prema *Planu detaljne regulacije 'Banja Voljavča' (2008)*, treba, u krajnjoj instanci, **prevesti u park-šumu**, visokog ekološkog i socijalno-kulturnog značaja (obezbeđenje dekorativno-estetske, turističko-rekreativne, sanitogene, hidrološke, klimazaštitne i ostalih opštekorisnih funkcija šuma). Planiranu celinu 1 – 'Banjski park', površine 2,57 ha, potrebno je urediti kao zonu javnog karaktera, sa dominantnom namenom javnog zelenila, javnih funkcija i službi (namenjenih banjsko-lečilišnom turizmu), uz prateću saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu i komplementarne komercijalne funkcije (namenjene turističkim uslugama i rekreaciji), uz kontrolisani obim planirane izgradnje. Ovaj prostor je težište ukupnog zahvata plana i specifičnost šireg banjskog prostora, i zahteva prioritet u uređenju, posebne uslove regulacije, kao i posebne mere u zoni neposredne sanitarne zaštite izvorišta. Planiranu celinu 2 – 'Park promenada', površine 1,50 ha, takođe, urediti kao zonu javnog karaktera, sa dominantnom namenom javnog zelenila, bez planirane izgradnje (osim u funkciji uređenja zelenih površina, odnosno prateće saobraćajne i komunalne infrastrukture). Ovaj prostor treba da uspostavi kontinuitet planiranih banjskih sadržaja, i bude nosilac ekoloških potencijala banje. U okviru obe planirane celine potrebno je obezbediti uslove za aktivnu i pasivnu rekreaciju (rekreativni i izletnički punktovi, šetnje, trim-, biciklističke staze i pešačke komunikacije) i podići prateće objekte koji su u funkciji osnovne namene prostora. Omogućiti korišćenje prirodnih potencijala šumskih i ostalih staništa, kao što je sakupljanje nedrvnih šumskih proizvoda - lekovitog bilja, bobičastog divljeg voća i hranjivih plodova (Ratknić et al., 2021). Obavezno je funkcionalno povezivanje ovih šumskih celina sa javnim zelenim površinama i glavnom saobraćajnicom u centru banjskog naselja. Potrebno je urediti forland Voljavačkog potoka i obezbediti mogućnost prilaza vodotoku na više mesta, kao i korišćenje vode na postavljenim česnama i zadržavanje posetilaca radi odmora i oporavka. Oko nekolicine postojećih i planiranih objekata (staro kupatilo, stara zgrada uz glavnu saobraćajnicu, rehabilitacioni centar, ugostiteljski objekti i dr.) potrebno je formirati mrežu zelenila kojom će biti povezane prostorne celine i zone, uz poštovanje osnovnih namena javnih i ostalih površina. Uz glavnu saobraćajnicu potrebno je pejzažno oblikovati i urediti zelene pojaseve i linearno zelenilo, saglasno primarnoj zaštitnoj funkciji i orografskim uslovima. Invazivne i alergene vrste (posebno bagrem i falopija) uklanjati ekološki prihvatljivim merama borbe. Zelene površine u zoni individualnog stanovanja oplemeniti dodatnim dekorativnim sadnim materijalom uz parterno uređenje.

Pod livadskim zajednicama treba zadržati one površine koje imaju adekvatnu pedološku strukturu i odgovarajući položaj i nagib terena. Na takvim površinama treba razvijati tradicionalan uzgoj stoke u funkciji proizvodnje zdrave hrane i obezbeđenja navedenih opštekorisnih uloga vegetacije. Na poljoprivrednom zemljištu potrebno je izvršiti mikroneonizaciju za unapređenje namenske proizvodnje ratarskih i povrtarskih kultura i voća, prema ekološko-biološkim parametrima, uz obaveznu kontrolu plodnosti i kvaliteta, u cilju postizanja visokobonitetnih vrednosti. Potrebno je sprovoditi redovne mere zaštite zemljišta od zagađenja, neracionalnog korišćenja, degradacije i erodibilnih procesa,

kontrolu upotrebe hemijskih preparata i zabranu deponovanja otpadaka svih vrsta i drugih materijala van prostora za to namenjenih, uređenih i utvrđenih. Vodno zemljište urediti sa maksimalnim očuvanjem postojeće vodene vegetacije, uz redovno čišćenje korita i mogućnost oblaganja kamenom na najkritičnijim delovima.

Zaključak

Banjsko područje lečilišta Voljavča poseduje karakteristike potencijalno nove turističke destinacije, zasnovane na istaknutim prirodnim lečilišnim faktorima, kao komplementarnim lokalnim dobrima ruralnog područja centralne Srbije. Prilikom ocene kvaliteta ovog prostora sa aspekta sanitogeno - higijenskih i zdravstvenih učinaka šumske vegetacije u neposrednom i širem okruženju, treba ukazati na povoljne terapijske efekte po ljudski organizam i mogućnosti sprovođenja različitih turističko-rekreativnih i zdravstvenih aktivnosti. Povoljan položaj istraživaniog kompleksa, u odnosu na grad Kragujevac i ostale veće centre u regionu, jedan je od bitnih elemenata pri usmeravanju korišćenja ekosistemskih usluga šuma banjskog područja, u pravcu razvoja zdravstvenog turizma. Sve navedeno, uz smanjenje nezaposlenosti kroz stvaranje mogućnosti za otvaranje novih radnih mesta, doprineće usklađenom razvoju celog regiona.

LITERATURA

- Amidžić, L. (2014a). Biljni svet. In: Ljušić, R. (ed.): *Rudnik – šapat visina*. „Službeni glasnik“, Beograd: 169-180.
- Amidžić, L. (2014b). Livade i pašnjaci. In: Ljušić R. (ed.): *Rudnik – šapat visina*. „Službeni glasnik“, Beograd: 159-168.
- Bartula, M. & Radun, V. (2020). Visitor Management Planning as a Tool for Sustainable Tourism in Protected Areas In Serbia. *Proceedings of TISC, The Fifth International Scientific Conference 'Tourism In Function Of Development Of The Republic Of Serbia, Tourism and Rural Development'*, June 4–6th, Vrnjačka Banja, Serbia, pp.77-93.
- Brković, D. L. (2015). Vaskularna flora brdsko-planinskog područja severozapadne Srbije i Šumadije - ekološko fitogeografska studija. Beograd. Univerzitet u Beogradu Biološki fakultet.
- Gajić, M. R. (1959). Asocijacije Quercetum confertae — cerris serbicum Rudski i Quercetum montanum Čer. et Jov. na planini Rudnik i njihova staništa. *Glasnik Šumarskog fakulteta* 16. Beograd. Univerzitet u Beogradu Šumarski fakultet (467-497).
- Gajić, M. R. (1961). Fitocenoza i staništa planine Rudnik i njihove degradacione faze, Doktorska disertacija, *Glasnik Šumarskog fakulteta u Beogradu*, Beograd. Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Gajić, M. (1981). Florni elementi i fitocenoze planine Rudnik. *Glasnik Šumarskog fakulteta*, Posebno izdanje; 58: 3 – 149. Beograd. Univerzitet u Beogradu.
- Horvat, I., Glavač, V., Ellenberg, H. (1974). Vegetation Südosteuropas. *Geobotanica selecta* 4. Stuttgart. Gustav Fischer Verlag, 768 pp.
- Horvatić, S. (1967). Fitogeografske značajke i raščlanjenje Jugoslavije 1(1), 23-61. In: *Horvatić S. (ed.): Flora Analytica Jugoslaviae*. Zagreb. Institut za botaniku Sveučilišta u Zagrebu.
- Jelić, I., Stojanović, V., Bjedov, V., Branković, S., Brusin, A., Divac, M., Zatezalo, A., Ivanović, S., Jovanović, V., Krsteski, B., Nikolić, V., Njunjić, I., Panić, N., Radaković, M., Sekulić, N., Simić, S., Stanić, M., Timotić, M., Škobić, S. (2023). Studija zaštite Predeo izuzetnih odlika 'Planina Rudnik'. Beograd. Zavod za zaštitu prirode Srbije.
- Josifović, M. (1970-1977). Flora SR Srbije, Tom I-IX. Odeljenje prirodno-matematičkih nauka. Beograd. SANU.
- Kojić, M., Mrfat-Vukelić, S., Dajić, Z. (2004). Livade i pašnjaci Srbije. Beograd. Institut za istraživanja u poljoprivredi.

- Krstić, M. (2001). Estetsko-ambijentalni aspekt šume kao turistička vrednost. *Zbornik abstrakata sa XIV Kongresa geografa Jugoslavije*. 20-24. septembar. Beograd.
- Krstić, M. (2008a). Načelna razmatranja kategorizacije i uzgojnih potreba u šumama posebne namene. *Šumarstvo* 1-2. Beograd. UŠITS. (str. 111-126)
- Krstić, M. (2008b). Uzgojne potrebe u šumama zaštićenih prirodnih dobara. U: *Belij, S. (ed.): Zaštita prirode*, Beograd. Zavod za zaštitu prirode Srbije. 60/1-2.
- Krstić, M. & Ostojić, D. (1995). Stanje i ugroženost šuma u okolini Brestovačke banje i njihova ekološka uloga. In: *Monografija 'Banjska i klimatska mesta Jugoslavije'*, Beograd. str. 224-232
- Krstić, M., Aleksić, P., Vukin, M. (2012). Izdanačke i degradirane hrastove šume – stanje osnovni problemi melioracije. *Šumarstvo* 1-2. Beograd. Udruženje šumarskih inženjera i tehničara Srbije, Univerzitet u Beogradu Šumarski fakultet. (str. 17-40)
- Luković, S. & Stojković, D. (2020). Covid-19 pandemic and global tourism. Kragujevac, Serbia. University of Kragujevac, Faculty of Economics.
- Munitlak Ivanović, O. & Vujić, M. (2021). Posledice delovanja COVID 19 na ekonomski sektor i životnu sredinu, *Ecologica*, 28(101), Beograd. 118-124.
- Ratknić, M., Mandić, R., Ratknić, T. (2021). Ekološko-ekonomski potencijali jestivih gljiva i lekovitog bilja Srbije. Beograd. Fakultet za primenjenu ekologiju 'Futura' Beograd; Institut za šumarstvo Beograd.
- Rodwell, J. S., Schaminee, J. H. J., Mucina, L., Pignatti, S., Dring, J., Moss, D. (2002). The diversity of European vegetation. An overview of phytosociological alliances and their relationships to EUNIS habitats. Wageningen. National Reference Centre for Agriculture, Nature and Fisheries, 115 pp.
- Simeunović, D. (1957). Uzroci nestajanja šuma u Srbiji u XIX veku, doktorska disertacija, publikacija Univerziteta u Beogradu, Beograd
- Stojanović, Lj., Vukin, M., Bjelanović, I. (2007). Uzgojni ciljevi u izdanačkim šumama sladuna i cera na području Vračevšnice-Rudnik. *Šumarstvo br. 3-4*. Beograd. UŠITS. (str. 23-32)
- Velašević, V. & Đorović, M. (1998). Uticaj šumskih ekosistema na životnu sredinu. Beograd – Novi Sad. Šumarski fakultet u Beogradu.
- Vukin, M. & Krstić, M. (2012). Current State and Proposal of Reclamation Measures in the coppice Turkey Oak Forests in the Territory of Lipovica. *Proceedings International Scientific Conference 'Forests in the Future – Sustainable Use, Risks and Challenges'*. Institute of Forestry Belgrade. 4-6th October, Belgrade, Serbia. pp. 577-588.
- Vukin, M. *in litt.* (2016). Flora i vegetacija. In: Dragić, S. (Ed.) *'Predlog za utvrđivanje područja banjsko-klimatskog mesta Mokra gora'*. Beograd. CTD3.
- Vukin, M. *in litt.* (2021). Flora i vegetacija. In: Dragić, S. (Ed.) *'Predlog za utvrđivanje područja banjsko-klimatskog mesta Kušići'*. Beograd. CTD3.

ZNAČAJ I PERSPEKTIVE RAZVOJA VINSKOG TURIZMA U SRBIJI

Vukin, M., Babic, V., Kanjevac, B. (2019). Silvicultural and ameliorative Measures in the special purpose Forest in the suburban Zone of the City of Belgrade (Serbia). *Fresenius Environmental Bulletin*. Vol. 28 – No. 12. pp. 8975-8985

Vukin, M., Babić, V., Kanjevac, B. (2023). Klima i zdravstvene ekosistemske usluge šuma u funkciji regionalnog razvoja – šumski kompleks Bešnjaja, centralna Srbija. *Zbornik radova VI međunarodne naučne konferencije 'Regionalni razvoj i prekogranična saradnja'*. SANU - ogranak u Nišu, Grad Pirot, UO Privredna komora Pirot, Fakultet za menadžment Zaječar, Univerzitet Metropolitan Beograd. Str. 497-510

Vučičević, S. (1984). Šumski ekosistemi i njihov uticaj na optimalno stanje nekih prirodnih resursa jugozapadnog regiona Šumadije. Doktorska disertacija. G. Milanovac.

Vučičević, S. (2014): Šume. In: *Ljušić R. (ed.): Rudnik, šapat visina*. Beograd. 'Službeni Glasnik', 133-158

(1992). Zakon o banjama. Beograd. *Službeni glasnik RS*, br. 80.

(2006). Studija izvodljivosti izgradnje banjско-rekreativnog centra – Banja Voljavča kod Srtragara. Kragujevac. Gradska uprava za razvoj gradskih resursa i nadzor, Služba za razvoj.

(2008). Plan detaljne regulacije 'Banja Voljavča' u Stragarima. Kragujevac. JP Direkcija za urbanizam.

(2010). Pravilnik o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva. Beograd. *Službeni glasnik RS* br. 5/2010, 47/2011, 32/2016 i 98/2016.

(2010). Zakon o šumama, Beograd. *Službeni glasnik RS* br. 30/2010

(2019). Osnova gazdovanja šumama za GJ 'Voljavča – Blagoveštenje' (2020-2029). Kragujevac. Crkvene šume Eparhije Šumadijske d.o.o.

**ARRANGEMENT OF THE FOREST COMPLEX OF THE SPA AREA IN THE
FUNCTION OF REGIONAL DEVELOPMENT - BANJA VOLJAVČA, CENTRAL
SERBIA**

Abstract: *The paper presents a analysis of the flora and vegetation of the defined spa area of the Voljavča spa in the municipality of Kragujevac, central Serbia. The health-sanitogenic effects of the forest complex on the environment of the defined spa area are highlighted. Guidelines are given for the implementation of appropriate forest management measures in order to prevent further degradation, deforestation, erosion and decline in soil fertility. Modified ameliorative interventions in the form of conversion, substitution and restitution were proposed; natural regeneration through a group-gradual system, with the application of methods of regeneration with spare trees-reserves and artificial raising and regeneration of forests. Existing forest units need to be gradually converted into functional forest stands with the characteristics of special purpose forests. It is necessary to apply measures to protect forest habitats in order to protect the ecological balance and promote natural values and ecological sustainable use.*

Key words: *special purpose forests, regional development*

PRILOG ODRŽIVOJ REGIONALIZACIJI SRBIJE

Tihomir Radovanović¹

Pavle Radanov²

Marko Filijović³

Rezime: Ovaj naučni rad se bavi pitanjem neophodne održive regulacije vlasti u nacionalnim državama, na primeru Srbije, s obzirom na zahteve neminovnog daljeg svetskog, nacionalnog lokalnog održivog razvoja. U tom kontekstu, shodno savremenoj teoriji menadžmenta, u ovom radu se pošlo od najefikasnijeg trostepenog hijerarhijskog modela upravne racionalne vlasti (vodeće, regionalne i lokalne), koji je održivo usmeren i koji kao takav najviše odgovara zahtevima za svet spasonosnog opšteg održivog razvoja. Na tim osnovama u ovom radu je, na primeru Srbije, projektovana adekvatna nova regionalizacija vlasti te Republike, koja je načelno naročito upotrebljiva za sadašnje manje razvijene zemlje u tranziciji.

Кljučне речи: održivi razvoj, hijerarhija vlasti, regionalizacija zemalja, efikasnost regionalizacije.

Uvod

Prema savremenoj teoriji upravljanja i rukovođenja, kao i tradicionalnoj državnoj praksi, svaka zemlja se teritorijalno deli na određene segmente (ponegde na pokrajine, regione, okruge, lokalne zajednice i sl.) s obzirom na njihove površine, geografske uslove, zastupljene nacije, kao i druge specifičnosti. U tome u praksi najčešću upravnu podelu čine: vrhovna vlast (za celu zemlju), zatim regionalne vlasti (za veće delove zemlje), kao i lokalne vlasti (za elementarne delove zemlje). Sve te podele pojedinačno važe za dosadašnju epohu dalje neodrživog, i nastupajuću epohu – spasonosnog, održivog razvoja čovečanstva.

Međutim, u vezi tih podela, u nekim zemljama se zapažaju određene devijacije koje se najčešće odnose na srednji segment – regionalno upravljanje koje se zamenjuje nižim nivoima vlasti kao što su okruzi i sl. To posledično dovodi do raznih upravnih deformacija u takvim hijerarhijskim modelima na štetu funkcionisanja celine državnog upravljanja konkretnim zemljama. Ovo važi i za Srbiju u kojoj umesto mreže manjeg broja upravnih regiona, deluje 27 upravnih okruga u koje su samo formalno uključene oko 170 lokalnih samouprava (zajednica).

U tome, u ovom radu se podrazumeva podela celine državne vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku – kao i da je u tome posmatrana regionalizacija organski deo

¹ Redovni profesor univerziteta u penziji, Republika Srbija, prof.tihomir.r@gmail.com

² Fakultet za primenjeni menadžment, ekonomiju i finansije, Beograd, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, Republika Srbija, pavle.radanov@mef.edu.rs

³ Research Fellow, Center for United Nations Constitutional Research, Brussels, Belgium, mfilijovic@yahoo.com

izvršne vlasti. Sve to se ovde neće detaljnije razmatrati, budući da o tome treba da vode računa angažovani pravnici koji se bave normativnim aspektom izvršne vlasti. Iz tih razloga za temu ovog naučnog rada odabrano je razmatranje održive upravne regionalizacije Srbije, ceneći da će se time doprineti efikasnijem upravljanju tom zemljom, kao i drugim zemljama koje nisu uvele sopstvenu regionalizaciju.

Shodno tome, za ovo istraživanje pripremljen je i primenjen adekvatan projekat istraživanja, koji je karakterističan po sledećem:

problem istraživanja, koji se svodio na pitanje: zašto i kako treba vršiti regionalizaciju Srbije da ona doprinosi uspešnoj primeni daljeg neminovnog održivog razvoja u uslovima te Republike;

predmet istraživanja, kojim se obuhvatilo projektovanje upravne regionalizacije Srbije, umesto u njoj primenjene okružne organizacije sa anticipiranjem posledičnih efekata;

ciljevi istraživanja, u koje spadaju naučni cilj (doprinos teoriji upravljanja zemljom u uslovima opšteg održivog razvoja) i društveni cilj (podizanje efikasnosti državnog upravljanja celinom ove Republike);

hipoteza istraživanja, po kojoj će uvođenje upravne regionalizacije Srbije u primeni dovesti do bržeg i efikasnijeg razvoja Srbije u predstojećem opštem održivom razvoju sveta;

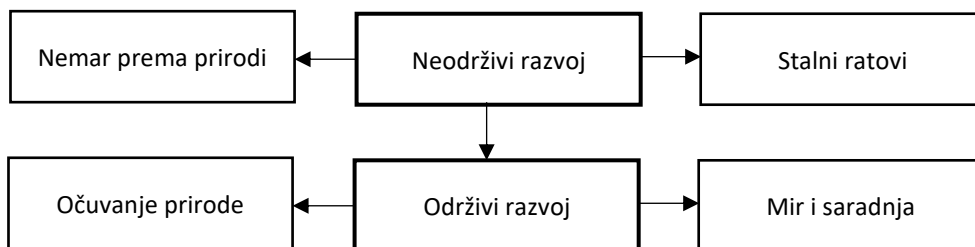
metode istraživanja, koje se svode na primenu: kauzalne metode (kao opšte), metode studiranja (kao posebne) i metode komparacije (kao pojedinače).

Definisanje održivog regionalnog razvoja

Radi definisanja održivog upravnog regionalnog razvoja, nužno je ukratko prikazati etape razvoja čovečanstva. U tom kontekstu, treba istaći da sada čovečanstvo privodi kraju svoju etapu dalje neodrživog razvoja i ulazi u novu etapu sopstvenog spasonosnog održivog razvoja. Celinu neodrživog razvoja čovečanstva karakteriše ljudski nemaran odnos prema prirodi na Zemlji i stalni, prvenstveno eksploatatorski ratovi, koji sada po ubojitosti prete nestanku čovečanstva. Nasuprot tome, kao jedini spas, nauka je, pre oko 200 godina, utvrdila da jedini izlaz iz toga čini primena opšteg održivog razvoja, koji se svodi na očuvanje prirode i negovanje konstruktivnih međunacionalnih odnosa zasnovanih na ravnopravnosti i saradnji između svih nacionalnih država. To posledično podrazumeva eliminaciju tekućih hegemonističkih ratova i radikalno reformisanje Ujedinjenih nacija koje će u tome akcentirati primenu adekvatnog održivog obrazovanja (svetog i nacionalnog) i saradnički konstruktivno rešavati sve svetske probleme. Naravno, sve to predstavlja veoma krupan i naporan proces, ali čovečanstvo da bi to ostvarilo, drugog puta i nema.

Kao što se vidi, navedene dve osnovne epohe dosadašnjeg i budućeg razvoja čovečanstva su po svemu suprotne (slika 1), jer im se vrednosti međusobno razlikuju (Haughton, 2004).

Slika 1. Epohe razvoja čovečanstva

Izvor: autorska projekcija

U tim reformama održivog razvoja čovečanstva, naročito je važno pojmovno definisanje održivog razvoja i održivog obrazovanja unutar toga. Kada je tome reč o poimanju održivog razvoja, treba naglasiti da se time obuhvata samo razvoj koji mora veoma dugo trajati i koji se mora zasnovati na očuvanju prirode i negovanju konstruktivnih međunacionalnih odnosa. Njime se zato obuhvata takav materijalni razvoj zasnovan na štedljivom i cirkularnom korišćenju prirodnih i veštačkih materijalnih supstanci, uz konstruktivno i humano regulisanje obima stanovništva na Zemlji⁴. Razume se da je takav proces naporan i da će se on kroz vreme usavršavati uz poštovanje navedena dva principa koji predstavljaju trajne vrhovne vrednosti čovečanstva. Unutar toga, osnovni uslov takvog razvoja čovečanstva čini njegovo održivo obrazovanje. Ono se svodi na implicitno izučavanje i uvažavanje navedenog svetskog i nacionalnog održivog razvoja, zatim na izučavanje i uvažavanje nacionalnih kultura, kao i na preuzimanje pozitivnih verskih učenja o poštovanju svetskog mira i međunacionalne saradnje - čime će glavnina novih ljudi sticati adekvatne vaspitne profile i time predstavljati najjaču prepreku raznim remetilačkim devijacijama (hegemonističkim, globalističkim, koruptivnim i drugim)⁵.

Sve ovo implicitno pogađa sadašnje i buduće nacionalne države i njihove vlasti koje će ih voditi kroz predstojeće svetske i sopstvene procese spasonosnog održivog razvoja unutar čega se nalazi i pitanje upravne regionalizacije vlasti kojom se bavi ovaj kratak naučni rad. Naravno, u ovom konkretnom slučaju, ovim radom se obuhvata obrazlaganje potrebe upravne regionalizacije Srbije, a ono se neminovno mora dovesti u vezu sa neizbežnim održivim razvojem Srbije unutar celine održivog razvoja sveta (Gligorijević, 2012).

⁴ Etimološki gledano, održivim razvojem se obuhvata celina opstanka čovečanstva na Zemlji, unutar čega se nalazi i upravna regionalizacija zemlje koja potiče od latinske reči „regio“ – područje, kraj i sl. koja implicitno pripada celini nacionalnog održivog razvoja.

⁵ U tome, u svetu uporno treba suzbijati pojavu izrazito bogatih ljudi, prvenstveno državnim ograničavanjem njihovog bogatstva, jer su oni kao elite nosioci krupnih devijacija, poput svetske globalizacije, opšte korumpiranosti i sl. Ovo će biti veoma težak zadatak koji svaka zemlja prvenstveno treba da rešava adekvatnim poreskim zakonima.

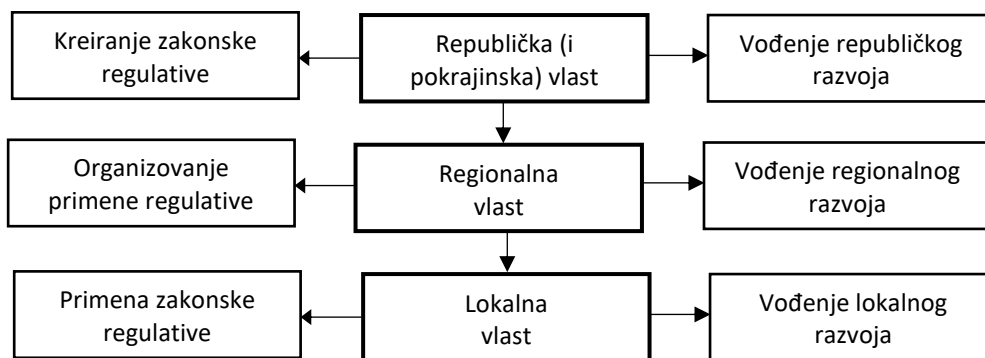
Uspostavljanje mreže regiona u Srbiji

Shodno prethodnim izlaganjima, u formi projektovanog primera za slične zemlje, potrebno je adekvatno projektovati prikladnu upravnu regionalizaciju Srbije kojom će se doprinositi njenom daljem efikasnom održivom razvoju u kontestu celine budućeg svetskog održivog razvoja. Ovo otuda što je usled marginalizacije upravnog dejstva formirane mreže upravnih okruga oslabila veza između republičke (i pokrajinske) vlasti u odnosu na lokalnu vlast. Na taj način takva hijerarhija sistema vlasti u Srbiji je oslabila budući da u tome nedostaje regionalna vlast kao središnje vezivo između republičke i lokalne vlasti.

Upravo zato je neophodno zameniti postojeću mrežu upravnih okruga sa adekvatnom ukupnom mrežom upravnih regiona koja se već poduže uspešno primenjuje naročito u evropskim razvijenim zemljama. To praktično podrazumeva kadrovsko ekipiranje tih regiona prvenstveno od probiranih pojedinaca iz pripadajućih okruga i sistemski nereguliranih organizacija koje teže da se bave regionalnim poslovima u nedostatku državne regionalne mreže. U tome značajno veći problem predstavlja inkorporiranje ovih regiona u pravni sistem Srbije, s obzirom na tekuću borbu naše vlasti u vezi otepljenog tzv. „Kosova“, ulazak u Evropsku uniju i sl. koja je stalna i sve intenzivnija. Međutim, na ovoj upravnoj regionalizaciji treba uporno raditi, budući da ona značajno utiče na uspešnost Srbije u započetom svom održivom razvoju unutar svetskog održivog razvoja (Radovanović, 2023).

Povodom toga, za Srbiju, kao malu zemlju u tranziciji i njoj slične zemlje, ovde je projektovan adekvatan trostepeni model vlasti na logičkom principu podele svake vlasti na opštu, posebnu i pojedinačnu, u kojoj upravna regionalna vlast zauzima srednji organizacioni nivo unutar celine hijerarhije vlasti u Srbiji (slika 2)⁶

Slika 2. Projekcija hijerarhije vlasti u Srbiji

Izvor: autorska projekcija

⁶ Regionalna vlast, kao središnji deo ukupne nacionalne vlasti, je sistemski logična jer ona predstavlja hijerarhijsko vezivo između vrhovne nacionalne vlasti i operativne lokalne vlasti. Upravo zato regionalna vlast ima izvršnu ulogu u odnosu na republičku vlast i nadzorno-organizacionu ulogu u odnosu na lokalnu vlast.

PRILOG ODRŽIVOJ REGIONALIZACIJI SRBIJE

Radi pojašnjenja ove ilustracije potrebno je nešto više reći o karakteru projektovane hijerarhije vlasti:

republička (i pokrajinska) vlast, kao vodeća, već postoji i nju samo treba prilagoditi zahtevima nacionalnog i svetskog održivog razvoja (naročito u smislu uvođenja novog ministarstva za održivi razvoj sl.);

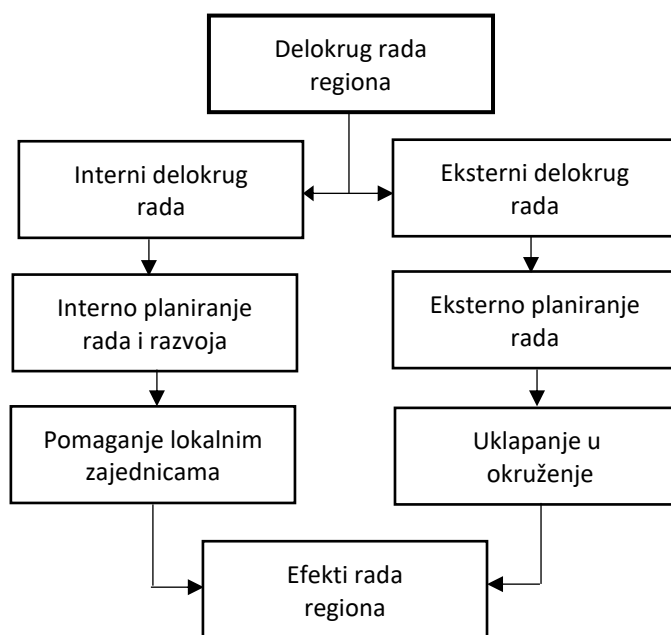
regionalnu vlast, kao zamenu za tekuću okružnu vlast, treba organizovati u smislu adekvatne strukture vlasti organizacionog karaktera (npr. da nju čine 8 do 10 formiranih regiona u Srbiji sa obuhvatanjem od oko 800.000 stanovnika i po oko 16 uključenih lokalnih samouprava po regionima) sa adekvatnim ingerencijama i pojedincima kompetentnim za te poslove;

lokalna vlast, kao izvršna i operativna, takođe, postoji i nju bi trebalo organizaciono i kadrovski ojačati s obzirom na zahteve održivog razvoja (Max, 2011).

Delokrug rada formiranih regiona

Delokrug rada predloženih upravnih regiona u Srbiji logički se može podeliti na interni i eksterni, gde se prvim obuhvata rad unutar regiona, a drugim rad izvan regiona (slika 3).

Slika 3. Delokrug rada predloženih regiona u Srbiji

Izvor: autorska projekcija

Radi pojašnjenja ove ilustracije potrebno je prokomentarisati navedene delokruge rada predloženih regiona u Srbiji (Bogavac i dr. 2014):

interni delokrug rada regiona svodi se na realizovanje adekvatnih privrednih i društvenih aktivnosti. U tome, privrednim aktivnostima treba obuhvatiti planiranje i izvođenje tih aktivnosti u smislu: učešća regiona u izvođenju republičkih investicionih projekata i selektivnom privlačenju većih, stranih i domaćih investicija regionalnog karaktera, organizovanog osposobljavanja probranih sopstvenih kadrova za održivi regionalni i lokalni razvoj, naročito u oblastima planiranja i afirmacije preduzetništva, organizovanja projektovanja i izvođenja bitnih infrastrukturnih projekata, favorizovanja privrednih razvojnih projekata shodno komparativnim prednostima regiona, organizovanje primene ekoloških propisa iz regionalnog i lokalnog razvoja i sl. Paralelno sa tim, u okviru društvenih delatnosti, regionu, naročito, treba da brinu o ujednačenom radu i razvoju svih tih delatnosti unutar regiona, što treba da obuhvati obrazovne organizacije, zdravstvene ustanove, socijalne institucije, umetničke i kulturne organizacije, sportske organizacije, regionalne medije, nevladine organizacije itd. Na taj način se najbolje opravdava interna uloga regiona u celini daljeg održivog razvoja Srbije (Lješević i dr., 2012);

eksterni delokrug rada predloženih regiona svodi se na njihovu saradnju sa drugim regionima u zemlji i relevantnim inostranim orkuženjem. U tome, kada je reč o međuregionalnoj saradnji u Srbiji, u nju naročito treba da spada: razmena iskustava iz privrednog i društvenog razvoja, razvoj međusobnih infrastrukturnih projekata, organizovanja međusobnih privrednih i kulturnih manifestacija i sl. S druge strane, kada se radi o prekograničnoj saradnji, njome naročito treba obuhvatiti: organizovanje prekograničnih razvojnih projekata koje finansiraju adekvatni međunarodni fondovi, zatim organizovanje zajedničkih kulturnih manifestacija i dr. (Vlada RS, 2006).

Kao što se vidi, ovakvi delokruzi rada predloženih regiona u Srbiji su veoma kompleksni i time zahtevaju angažovanje adekvatnih stručnjaka, što zahteva njihovu pažljivu selekciju. Naročito zato da bi region postao adekvatan organizacioni segment vlasti lociran između vrha republičko-pokrajinske vlasti, s jedne, i lokalne vlasti, s druge strane. Naravno, sve to nije lako postići, ali tome treba uporno težiti⁷.

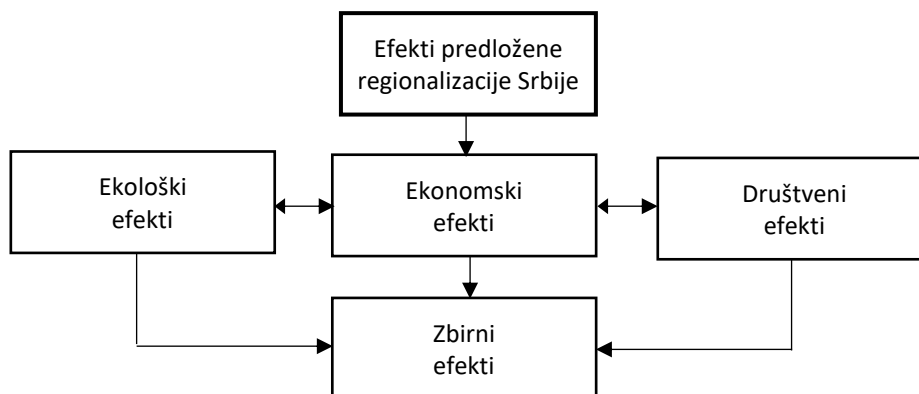
Efekti održivog regionalnog razvoja

S obzirom na prethodno predloženo i obrazloženo formiranje mreže adekvatnih regiona u Srbiji, potrebno je anticipirati posledične efekte toga u koje naročito spadaju ekološki, ekonomski i društveni efekti (slika 4).

⁷ Naravno, kroz vreme, ingerencije regionalne vlasti će se menjati zavisno od naučno zasnovanih zahteva opšteg i nacionalnog održivog razvoja.

PRILOG ODRŽIVOJ REGIONALIZACIJI SRBIJE

Slika 4. Efekti predložene regionalizacije Srbije

Izvor: autorska projekcija

Ova ilustracija, s obzirom na njen značaj, takođe, zahteva da se konkretnije sagleda i prokomentariše:

uz pretpostavku adekvatnog održivog delovanja republičko-pokrajinske i lokalne vlasti, projektovanim delovanjem predložene regionalne vlasti bi se veoma doprinelo daljem, bržem i efikasnijem održivom ekološkom razvoju Srbije u svoju korist i time u korist čitavog sveta. Ova ocena proističe iz toga što bi regioni svojim ingerencijama iz organizovanja primene ekoloških propisa direktno doprinosili jedinstvu borbe za zaštitu prirode na svojim teritorijama;

u tom kontekstu, konstruktivnim delovanjem regiona bi se dopinosilo ujednačavanju razvoja celine Srbije, uz stalno akcentiranje primene razvojnih projekata, koji proističu iz komparativnih prednosti Srbije u odnosu na njeno inostrano okruženje. Naravno, logičku posledicu toga bi činio takav ekonomski razvoj Srbije kojim bi ona ubrzano sustizala razvijenije zemlje – što čini njen osnovni zadatak;

tome treba dodati i prateće društvene efekte predložene regionalizacije Srbije u koje naročito spadaju: doprinos podizanju održive obrazovanosti stanovništva, ubrzani stalni rast BDP-a i životnog standarda svih obuhvaćenih ljudi, posledično povećavanje socijalne zaštite, povećavanje ličnih sloboda i demokratičnosti, doprinošenje mirnom rešavanju nacionalnih sporova i sl;

najзад, sve to zajedno bi, uz pomoć predložene regionalizacije, vodilo daljem bržem i efikasnijem razvoju Srbije u budućem nacionalnom i svetskom održivom razvoju.

Kao što se vidi, predložena regionalizacija Srbije je sa svih relevantnih strana opravdana i potrebna i zato na njenom uvođenju svi državni organi ove Republike treba da ulažu adekvatne napore.

Z a k l j u č a k

U uslovima započetog spasonosnog održivog razvoja sveta, nacionalne države treba da vode svoje zemlje prvenstveno korišćenjem trostepene hijerarhije vlasti – centralne, regionalne i lokalne. Shodno tome, dobar deo zemalja sada na različite načine primenjuje srednji, regionalni stepen te hijerarhije, čime dolazi do raznih devijacija koje štete njihovom uspešnom održivom razvoju. U njih spada i Srbija uvedenim modelom okružnog razvoja koji je potisnut i neefikasan. Upravo zato se u ovom radu, u Srbiji i drugim zemljama koje primenjuju različita rešenja tog stepena vlasti, sugeriše da ta rešenja zamene uvođenjem mreže regiona sa adekvatnim ingerencijama, čijom primenom će se one efikasnije uključiti u započetu svetsku i nacionalnu borbu za spasonosni održivi razvoj. Naravno, uspeh celine toga direktno će zavisiti od uvažavanja opštih principa održivog razvoja i uvođenja održivog obrazovanja.

L I T E R A T U R A

- Bogavac Cvetković, N., Kotlica, S., & Pavlović, R. (2013). Modeli podrške regionalnom razvoju. *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 221-236.
- Devetaković S. (2014). Promena regionalne politike i razvoja tokom krize i reakcije u Srbiji, *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 157-173.
- Gligorijević I. i dr. (2012) *Statistika (NUTS) regionalizacije Srbije 2007-2013*, Niš, Ekonomski fakultet, Niš
- Haughton, G. & Counsell, D. (2004). Regions and Sustainable Development: Regional Planning Matters. *The Geographical Journal*, 170(2), 135–145.
- Lješević, M. & Ristić, V. & Mrkša, M. (2012). *Održivi razvoj - paradigma budućnosti. Arhitektura i urbanizam*. 13-18
- Max Lu (2011). Ad Hoc Regionalism in Rural Development, *Geographical Review*, 101:3, 334-352,
- Radovanović, T. (2023), *Održivi lokalni razvoj*, Požarevac, Udruženje Fokus – Evropa,
- Vlada RS (2006). *Strategija regionalnog razvoja Srbije 2007-2013*, Beograd

APPENDIX ON SUSTAINABLE REGIONALIZATION OF SERBIA

Abstract: *This scientific paper deals with the question of the necessary sustainable governance regulation in national states, using the example of Serbia, considering the requirements of inevitable further global, national, and local sustainable development. In this context, in accordance with contemporary management theory, this paper starts from the most efficient three-tier hierarchical model of rational administrative authority (leading, regional, and local), which is sustainably oriented and which best meets the requirements for a globally beneficial general sustainable development. Based on these foundations, this paper outlines an adequate new regionalization of the government of the Republic of Serbia, which is particularly useful for currently less developed transitional countries.*

Key words: *sustainable development, hierarchy of authority, country regionalization, regionalization efficiency.*

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

Nedžad Azemović¹

Rezime: Ključna pitanja kojima se danas bave sva savremena preduzeća u turizmu su motivacija i zadovoljstvo potrošača, jer su upravo potrošači sa svojim potrebama, željama, zahtevima i očekivanjima u centru pažnje turističke delatnosti. Turizam počinje da se razvija ubrzanim tempom, da bi vremenom postao ono što danas zapravo jeste – najmasovnija i najdinamičnija ekonomska pojava. Međutim, promene u turizmu, dovele su i do promena u psihologiji potrošača, koji sada žele znatno veći kvalitet usluge. Mnogi autori ističu da promene savremenog turizma proističu usled promena u vrednosnom sistemu, što se direktno odražava na uspostavljanje novog životnog obrasca.

Ključne reči: turizam, motivi, potrebe, turističke usluge

Uvod

Govoriti o turizmu kao fenomenu savremenog sveta nije jednostavno, pre svega, zato što se radi o izuzetno kompleksnoj delatnosti. Ljudi se uključuju u mnogobrojna putovanja širom sveta i ostvaruju značajnu deviznu potrošnju. Međutim, da bi se shvatila ekspanzija i značaj turizma danas, moramo pogledati u prošlost.

Kretanja ljudi su postojala od kada je čovečanstva, sa različitim motivima i u različite svrhe. Često se kaže da su preteče današnjih turista nomadi koji su lutali prostranstvima Evrope tražeći utočište, hodočasnici, mladi željni znanja koji su se kretali ka Bolonji i Sorboni da se pridruže prvim univerzitetima, moreplovci koji su putovali u želji da otkriju „put svile“, „put začina“..., nova prostranstva.

Ono što je oduvek teralo ljude da krenu na put bila je želja za otkrivanjem nečeg novog, nepoznatog, uzbudljivog; želje da se upoznaju novi ljudi i predeli, da se upoznaju nove kulture i običaji. Da bi ovakvi oblici kretanja prerasli u ono što danas smatramo putovanjem, bilo je potrebno da se čovečanstvo znatno razvije i da napreduje.

Današnji turista, kao i nekada, želi da se sretne sa novim ljudima, da upozna nova mesta i predele i da se odmori i razonodi, a kroz ta kretanja se naglašava čovekova potreba za odmorom i rekreacijom. Pod tim se podrazumeva ne samo pasivan odmor, već uključivanje aktivne komponente u turistička putovanja. Da bi se zadovoljili zahtevi turističke klijentele, mora se ponuditi adekvatna usluga, odnosno turistički proizvod koji će zadovoljiti sve njegove potrebe. Potrebno je zadovoljiti ukus današnjeg savremenog potrošača u turizmu, a takođe i konkurisati na izuzetno jakom turističkom tržištu.

Razlozi istraživanja ponašanja potrošača - turista su višestruki. U turizmu nam istraživanje pomaže da bolje shvatimo i analiziramo odluke o kupovini i da postanemo svesniji kvaliteta

¹ Privredna akademija, Novi Sad, Srbija, n.azemovic@yahoo.com

turističkog proizvoda. Savremena turistička tražnja je pod direktnim uticajem svih onih promena koje se odvijaju na turističkom tržištu.

Današnji turisti su iskusni putnici. Njihovo povećano iskustvo, fleksibilnost, prilagodljivost i nezavisnost generišu tražnju prema kvalitetu i uz poseban naglasak na element „vrednost za novac“. Istraživanja o promenama i očekivanjima u skoroj turističkoj budućnosti, moraju se temeljiti na analizi i ispitivanju promena u životnom standardu turista, životnom obrascu savremenog čoveka, analizi potreba u određenom životnom razdoblju i na ispitivanju promena sistema vrednosti. Primena psihologije u marketingu je izuzetno značajna, s obzirom na to da je glavni cilj poslovanja svakog preduzeća ostvarenje profita kroz identifikovanje i zadovoljavanje potreba i želja potrošača na dugi rok.

Potrebe, želje i tražnja potrošača - turista

Rezultati psiholoških i drugih istraživanja pokazuju da se u ponašanju potrošača u osnovi nalaze iste ili slične potrebe i motivi, ali da ih oni ispoljavaju na različite načine prilikom kupovine proizvoda i usluga. Ljudske potrebe i želje su danas veoma različite. Neophodno je razlikovati potrebe, želje i tražnju.

Potreba je stanje neispunjavanja nekih osnovnih ljudskih zadovoljstava, nedostatak nečega što se smatra korisnim i neophodnim. Koreni potrebe su u fizičkoj i emocionalnoj tenziji i nezadovoljstvu (Page J. S , 2015).

Želja je manifestacija da se zadovolji potreba, definiše se kao osećanje težnje, žudnje, poriva, apetita i dr. Ljudske želje se stalno menjaju i oblikuju pod uticajem različitih internih i eksternih faktora (znanjem, kulturom, ličnošću osobe i dr.) i one nastaju spontano, kao rezultat opažanja, razmišljanja, podsećanja i sl. Čovek želju doživljava kao nešto što mu pruža zadovoljstvo, prijetnost, užitak. Osoba nije uvek svesna svojih potreba, ali postoji mogućnost da bude svesna svojih želja. Pojavom želje počinje svesni deo čovekovog života.

Tražnja je želja za određenim proizvodom/uslugom, kada se steknu uslovi, tj. mogućnost i spremnost za kupovinu. Želje tada postaju tražnja kada ih podržava kupovna moć. Efektivna tražnja predstavlja kupovnu moć potrošača pri kupovini određenih količina nekog dobra, uz datu cenu tog dobra.⁴³ Pod potrošačkom tražnjom se podrazumeva broj (iznos) proizvoda i usluga koje su potrošači spremni da kupe pri datoj ceni u određenom vremenskom periodu. Zato se turistička preduzeća, koja se u poslovanju rukovode zadovoljstvom korisnika, fokusiraju na njihove potrebe.

Sve vrste potreba, pa tako i turističke potrebe su u procesu stalnog razvoja i transformacije. Turističke potrebe zadovoljavaju se najvećim delom turističkim proizvodima i uslugama ekonomskog značaja. Sveukupni ljudski naponi usmereni su na približavanje potreba i mogućnosti. Svakoj tražnji i potrošnji prethodi potreba koja se zadovoljava potrošnjom određenog proizvoda i usluge.

Nauka o potrebama, tzv. „*hreologija*“, nastoji da objasni fenomene ljudskog ponašanja interdisciplinarnim pristupom. Klasična ekonomska teorija i teorija austrijske psihološke ekonomske škole zasnivaju se na pretpostavci o hedonističkoj prirodi čoveka, koja je ujedno i osnovna pokretačka snaga, pokretač volje i generator potreba.

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

U pokušaju definisanja pojma *potreba* nije prihvaćena jedna definicija. U psihologiji se potreba definiše kao nužnost da se postojeći nedostatak ili poremećaj ukloni. Međutim, potrebe nije moguće kvalitetno definisati polazeći samo sa stanovišta jedne naučne discipline.

Poseban doprinos proučavanju ljudskih potreba dao je *From*. U svojoj teoriji ličnosti on naglašava da čovek, kao deo prirode, ima fiziološke potrebe. On, takođe, poseduje razum, imaginaciju, samosvest, pa tako i specifične potrebe koje proizilaze iz sfere bioloških potreba. Prema njegovoj klasifikaciji, postoji pet grupa potreba: potreba za vezanošću, koja se razvila zbog prekinutih veza sa prirodom i koja podrazumeva potrebu za uključivanjem čoveka u ljudsku zajednicu; potreba za stvaralaštvom i stvaranjem; potreba čoveka da bude konkretna ličnost, tj. da ima svoj identitet i da bude jedinstven; potreba za pronalaženjem svog mesta i uloge u svetu, tj. potreba da se bude deo društva kao punopravan i prihvaćen član i potreba čoveka da ima jedan stalan način opažanja ili određen pogled na svet.

Najpotpuniju klasifikaciju i objašnjenje ljudskih potreba dao je *Maslov*. On je smatrao da se sve ljudske potrebe mogu podeliti na potrebe nedostajanja i potrebe postojanja (Maslov, 2004). Prema Maslovu, potrebe se dele u pet grupa (sl.1.):

Slika 1. Struktura potreba prema Maslovu

Prvi nivo predstavljaju fiziološke potrebe, odnosno egzistencijalne potrebe, kao što su: potrebe za hranom, vodom, vazduhom, snom itd. One su nadmoćnije od svih ostalih vrsta potreba. Drugi nivo predstavljaju potrebe za sigurnošću, kao što su potrebe ljudi za bezbednošću, slobodom od straha i patnji i dr. Kada su prethodna dva nivoa potreba zadovoljena, javljaju se potrebe za ljubavlju. To je u stvari potreba da se bude prihvaćen, voljen, da se ima poverenje u nekoga, da se dobija pomoć od drugih, al i da mi pružamo

Ljubav drugima, da im pomažemo i da nam veruju. Sledeći nivo su potrebe za samopoštovanjem i poštovanjem od drugih članova grupe, gde je važno da samopoštovanje, odnosno poštovanje budu potvrđeni statusom i statusnim simbolima. Poslednji nivo predstavljaju potrebe za samoispunjenjem, a to su potrebe za razvojem i realizacijom potencijala, sa osećajem zadovoljstva i samoispunjenja, osećanjem iskrenosti prema samom sebi.

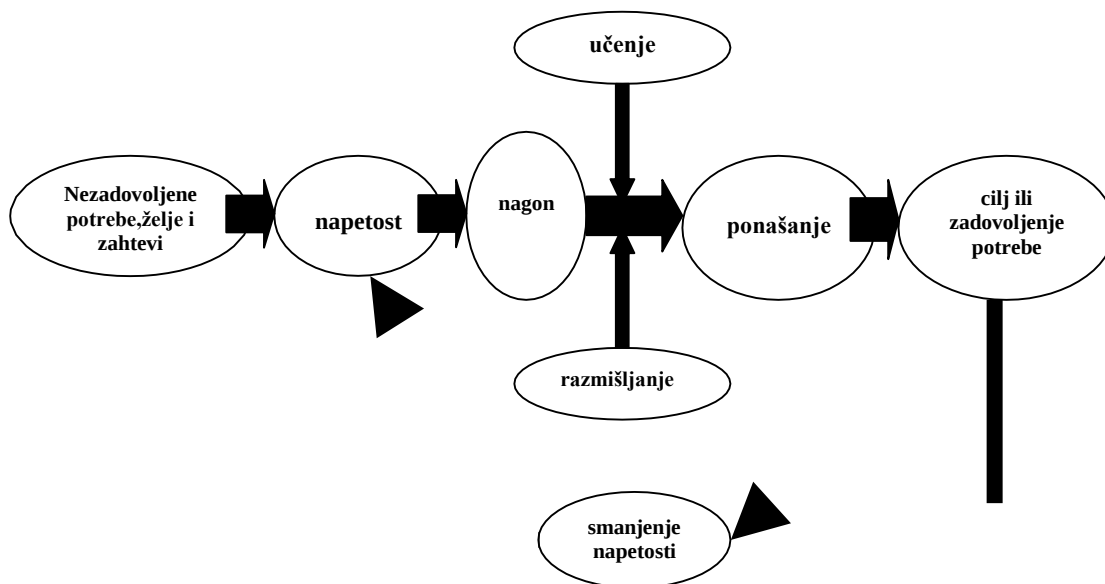
Proces motivacije korisnika turističkih usluga

Kada potrošač postane svestan potrebe, aktivira se motivacioni proces. Motivacija je popularan koncept kojim se objašnjavaju različita ponašanja potrošača prilikom kupovine proizvoda i usluga. Reč motivacija je latinskog porekla - '*movere*', što u najširem kontekstu znači pokretanje ili kretanje pod uticajem određenih faktora. To je mentalno stanje ličnosti, odnosno vidljiva unutrašnja snaga, koja organizuje ljudsku energiju i usmerava je ka izabranom cilju. Potrebe i ciljevi su nerazdvojni elementi procesa motivacije. Motivacija je dinamičan proces, koji se neprekidno odvija u čoveku pod uticajem eksternih i internih faktora. Motivacija se može opisati kao pokretačka sila, koja podstiče osobu na delovanje (Milisavljević, 20017). Ta pokretačka snaga prouzrokovana je stanjem tenzije, koje postoji kao rezultat nezadovoljene potrebe. Potrošačev krajnji cilj je da zadovolje određenu potrebu i da dostignu željeno stanje. Jako je bitno proučavati šta ljude motiviše da se ponašaju tako kako se ponašaju u procesu kupovine.

Nezadovoljene potrebe, želje i zahtevi uzrokuju tenziju koja u potrošaču stvara poriv na akciju, kojom očekuje da će zadovoljiti potrebe i time smanjiti tenziju. Potrebe i ciljevi su međuzavisni i ne mogu se razdvojiti. Ipak, između njih se nalaze manje ili veće prepreke koje se savlađuju jačinom motivacije. U kojoj meri će se ostvariti satisfakcija i smanjiti tenzija potrošača zavisi od intenziteta motivacije. Akcije koje preduzimaju potrošači odigravaju se na osnovu procesa razmišljanja i prethodnog učenja. Pošto taj proces razmišljanja zahteva vreme, u međuvremenu može nastati i neka nova potreba.

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

proces potrošača

Izvor: Kreacija autora

Motivaciona istraživanja su kvalitetan način proučavanja sa ciljem da se otkriju podsvesni i skriveni motivi ljudskog ponašanja. Potrošači – turisti često ne žele da kažu razlog svog ponašanja, jer ga često ne znaju ni oni sami. Savremena motivaciona istraživanja omogućuju dublju analizu uzroka ponašanja potrošača – turista. Prednosti ovih istraživanja su u tome što omogućuju turističkim preduzećima da usklade svoje proizvode i usluge sa željama i zahtevima potrošača i omogućuju zaključivanje na osnovu instinktivnih čula. Razumeti motive turista je pola obavljenog posla da se na adekvatan način zadovolje njihove potrebe i želje i da se i ostvari prodaja i profit turističkog preduzeća. Ljudski motivi čine njihovo ponašanje kompleksnim, ali motivaciona istraživanja nisu usmerena na sve ljudske motive, već samo na one koji su značajni za rešavanje određenog problema, tj. koja su usmerena na potrošača – turistu i na problem koji je potrebno rešiti. Motivi izviru iz želja i potreba turista, ali se i razlikuju od njih.

Motivacije svakog individualnog turista su pod uticajem njegove: ličnosti, stila života, prethodnih iskustava i ličnih okolnosti, uključujući porodičnu situaciju i raspoloživi prihod. Korisnik turističkih usluga može imati više od jednog motiva u svakom momentu. Turisti mogu pristupiti društveno prihvatljivom motivu, dok ustvarnosti oni mogu biti vođeni motivom koji je manje društveno prihvatljiv. Oni mogu biti svesni ili nesvesni ovog važnog odredišta. Različite vrste turističkog proizvoda su povezane sa različitim motivacionim

faktorima, na primer: posete muzejima i tematskim parkovima su generalno stimulisane različitim motivima (Milisavljević, 20017).

Naučnici smatraju da postoji određena hijerarhija motiva i da na osnovu njih čovek usmerava svoje ponašanje. Postoje različite podele motiva i modeli koji objašnjavaju taj fenomen. A. Maslov je dao teoriju koja ukazuje na hijerarhiju motiva i odnosi se na ljudsko ponašanje uopšte. Uzroci ljudskog ponašanja traže se u nezadovoljenim potrebama, koje su glavni pokretači ili motivator akcija.

Maslovljeva teorija hijerarhije motiva je prezentirana 1954. godine, a redefinisana 1970. godine i ona je najpoznatija i najviše korišćena teorija u marketingu. Zasniva se na četiri principa: svi ljudi pokazuju slične motive kroz genetski razvoj i društvene uticaje, neki motivi su važniji ili kritičniji od drugih, važniji motivi moraju se bar minimalno zadovoljiti pre nego što se aktiviraju drugi motivi i čim se zadovolje osnovni motivi, dolaze na red sledeći motivi. Prema Maslovu, motivi se dele na primarne i sekundarne motive. U primarne motive spadaju fiziološki motivi. Sekundarni motivi su: sigurnost, status, pripadnost i samopotvrđivanje.

Postoji veliki broj istraživanja turističke motivacije, koja datiraju od 1970. godine pa sve do danas, a mnoge od njih se zasnivaju na Maslovljevim idejama, primenjujući uz to više sociološko – psihološke ideje u turističkom kontekstu.

U većini ovih istraživanja turističke motivacije, zajednički skup faktora teži povezivanju. Na primer, Crompton naglašava da socio – psihološki motivi mogu biti locirani sve vreme u kontinuitetu, što objašnjava zašto se pojedini turisti odlučuju za određene vrste putovanja. Suprotno tome, Dann-ova konceptualizacija je jedna od najkorisnijih pokušaja da se pojednostave osnovni elementi turističke motivacije u niz tvrdnji (opšte osobine koje karakterišu turiste), uključujući sledeće (Maričić, 2015):

Putovanje je odgovor na ono željeno što nedostaje;

Krajnje odredište (destinacija) je glavni cilj pokretanja motivacije;

Motivacija može imati klasifikovanu namenu (to je bio fokus mnogih ranijih istraživanja).

Sve ovo je dovelo do toga da se istraživanja fokusiraju na dva ključna elementa: tipovi motivacije i motivacija i iskustva turista.

Elementi su dalje pojednostavljeni od strane McIntosh-a i Goeldner-a na: *fizičke, kulturne, interpersonalne i motive statusa i prestiža*.

Na osnovu prethodno rečenog, očigledno je da:

Turizam je kombinacija proizvoda i iskustava koji se susreću sa različitim spektrom potreba;

Turisti nisu uvek svesni svojih dubokih psiholoških potreba i ideja, a čak i kada znaju šta rade i zbog čega, oni neće odati tu tajnu istraživačima, porodici i prijateljima;

- Turistički motivi mogu biti višestruki i kontradiktorni, dok jedni deluju u harmoniji, a drugi potpuno suprotno (tzv. "gurajući" i "odvlačeći" faktori);

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

Motivi se mogu menjati vremenom i mogu biti neraskidivo povezani (npr. percepcija, učenje, ličnost i kultura su često odvojeni, ali su svi zajedno vezani jedno za drugo).

Odnos motivacionih istraživanja i psihografske analize

Između pojave motivacionih istraživanja (50-ih godina XX veka) i psihografske analize (60-ih godina XX veka) nema velike vremenske razlike. Oba vida istraživanja su korisna, ali treba obratiti pažnju na određene razlike.

Razlika je u tome što motivaciona istraživanja fokusiraju individualnog potrošača, dok psihografska analiza nastoji da opiše i objasni ponašanje na većem uzorku potrošača.

Razlika je što se motivaciona istraživanja zasnivaju na kvalitativnoj analizi, a psihografska primenjuju kvantitativne tehnike u proučavanju ponašanja potrošača. Psihografska analiza je do određenog stepena kombinacija kvantitativnih i kvalitativnih metoda.

Razlika, ali prednost psihografske analize je u tome što se ovi kvantitativni rezultati relativno lako mogu transformisati iz tabelarne u neku drugu potrebnu formu u kvalitativan aspekt zaključivanja.

Verovatno najvažnija razlika je u tome što je psihografska analiza manje apstraktna i neposredno vezana za ispitivanje ponašanja potrošača, nego što su motivaciona istraživanja. - Mnogi zaključci i rezultati do kojih se dolazi motivacionim istraživanjima su nekonzistentni i podrazumevaju prethodna znanja iz kliničke psihologije i nekih drugih disciplina, što im ograničava veću marketinšku primenu.

Najgore od svega bi bilo kada bi razmatrali koji je od ovih metoda bolji. Činjenica je da svaki metod ima određene prednosti, ali i nedostatke. Zato je najbolje kombinacijom ovih metoda nastojati da se dođe do što više potrebnih informacija o motivima i ponašanju potrošača. Na taj način obezbeđuje se podjednak uvid u demografsko – sociološki, ali i psihološki aspekt istraživanja ponašanja potrošača.

Turističke potrebe i motivi

Potrebe za putovanjima su postale esencijalne čovekove potrebe, mada sužnije za putovanjima postojale još u primitivnim ljudskim zajednicama. Broj turista se iz godine u godinu rapidno povećava, o čemu svedoče mnogobrojni podaci WTO. U 2017. godini zabeležen je veliki broj putovanja, kao i visok prihod ostvaren od međunarodnog turizma, a još bolji rezultati su se očekivali i u narednim godinama. Međutim, prema podacima Svetske turističke organizacije, do kraja aprila 2019. godine, turistički promet je pao za 4 %, a procenjuje se da ukupan pad u 2019. godini iznosi do 6%. Najveći pad je zabeležen u Evropi. Svetski turizam je u prva četiri meseca 2019. godine zabeležio pad međunarodnih turističkih dolazaka za 8% ili 22 miliona turističkih dolazaka manje u odnosu na isto razdoblje prethodne godine, pa je nakon toga UNWTO revidirala i svoje prognoze za celu 2019.godinu, uz tadašnje prognoze da će pad svetskog turizma biti od 4 – 6%. Prethodne prognoze UNWTO-a su se kretale od stagnacije (nule), do pada od 2 – 3% u odnosu na 2018.godinu.

Posmatrano po svetskim regionima, barometar UNWTO-a pokazuje da su sve, osim Afrike, u prva četiri meseca 2019. godine zabeležile pad turističkih dolazaka, pri čemu najveći,

za 10%, beleži Evropa. To i ne čudi toliko, jer su evropske zemlje uglavnom pogođene recesijom, zbog čega su pad počele beležiti već krajem 2018. godine, a iz UNWTO-a pritom posebno ističu smanjenje prometa s britanskog tržišta oslabljenog padom funte. Obe Amerike imale su pad dolazaka turista za 5%, pri čemu je južna Amerika ipak kao jedina svetska podregija zabeležila blagi porast za 0,2%. Azija i Pacifik su zabeležili pad turističkih dolazaka za 6%, dok je puno veći pad na Bliskom istoku i iznosi 18%. Jedini pozitivni rezultat, očekivano, imala je Afrika za 3% više međunarodnih turističkih dolazaka, što se objašnjava dobrim rezultatima u Severnoj Africi, u destinacijama uz Mediteran, kao i oporavkom Kenije koja se nametnula kao jedna od vodećih sub-saharskih odredišta. Iz UNWTO-a ističu kako se negativni trend u svetskom turizmu, započet krajem 2018. godine, intenzivirao u prvim mesecima 2019. godine i to zbog nastavka globalne ekonomske krize. U 2019. godini započelo je loše stanje rezervacija, kao i redukovanje kapaciteta avio prevoznika. UNWTO 2019. godinu ocenjuje vrlo stresnom i teškom za sve u svetskom turizmu. U 2020. godini se očekivao blagi oporavak, međutim COVID je poremetio predviđanja. Takođe, WTO prognozira da će Kina za pet godina postati vodeća turistička destinacija. Za sada je Kina na četvrtom mestu na listi popularnosti svetskih turističkih destinacija, posle Francuske, SAD i Španije. Pretpostavlja se da će Kina postati najpopularniji turistički pravac u svetu do 2025. godine. Kina je prošle godine bila odredište za 48 miliona turista. Ona preživljava pravi bum turističke industrije.

Ipak, iz dana u dan, međunarodni turizam beleži uspone, čime samo dokazuje da je jači čak i od svetske ekonomije. Potreba ljudi za putovanjima je toliko jaka da su oni u stanju da vrlo brzo zaborave ratove, epidemije, terorističke napade, prirodne nepogode i sve ostale nepogodnosti kojima se bavi krizni menadžment. Savremeni čovek je izložen stalnom stresu, potreban mu je odmor i raznova, želi da se bar na neko vreme udalji od svakodnevnog života, a u tome mu pomaže uključivanje u turistička putovanja, a najčešće se upućuje ka toplim i egzotičnim destinacijama.

Psiholozi naglašavaju da je zadovoljenje potrebe za odmorom od vitalnog značaja za fizičko i mentalno zdravlje i da je trend kraćih, a češćih odmora veoma koristan i preporučljiv. Ipak, turističke potrebe ne mogu dostići tačku potpunog zasićenja, tj. zadovoljenja (saturacije). Odmor podrazumeva zadovoljavanje sve većeg broja motiva, što rezultira tražnjom raznih vrsta putovanja, a predviđa se da će tražnja za turizmom, specijalnih interesa u Evropi, rasti dinamičnije od ostalih vrsta putovanja. *Motiv* je postojeća dispozicija, unutrašnji pogon ili "pokretački faktor" koji "prouzrokuje da turisti tragaju za oznakama u objektima, situacijama i događajima koji sadrže obećanje da će se smanjiti preovladavajući pogon." (Gnoth). Svaki motiv ima različiti sadržaj u smislu ciljeva ponašanja. Motivi i lične karakteristike određuju karakter ličnosti koji dovodi do određenog ponašanja. *Potreba* je oživotvorenje (iz ugla potrošača) motiva (na psihološkom planu). Na isti način, *nužna potreba* (manifestacija potrebe) je ciljni objekat ponašanja (Foxall i Goldsmith). Sledeći glavne teorije motivacije Freud-a, Murray-a i Maslow-a, mnoge tipologije motivacije su posebno razvijene da objasne ponašanje turista. Odmor znači distanciranje od svakodnevice i uranjanje u neki drugačiji svet. Gost sledi spontane želje i radi ono što mu u tom trenutku odgovara. Turističke zemlje koje imaju povoljne uslove za razvoj turizma mogu da računaju sa turističkim potrebama kao stimulirajućim faktorom njihovog privrednog razvoja i velikim mogućnostima koje se tu nalaze. Ako se tome doda i stalno povećavanje privredne

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

razvijenosti zemalja, povećanje životnog standarda i fonda slobodnog vremena stanovništva, jasno proizilaze mogućnosti za razvoj turizma u svetskim razmerama.⁵³ *Percepcija (opažanje)* je, takođe, jako bitna i definiše se kao "proces putem kojeg pojedinac prima, vrši izbor, organizuje i interpretira informaciju da bi kreirao značenje potpune slike sveta" (Mayo i Jarvis). U vezi sa turističkim proizvodom, to je proces sortiranja i filtriranja mnogobrojnih grupa informacija o opširnoj oblasti. Prema Engel-u, kada su ljudi suočeni sa informacijama o mestu ili proizvodu, percepciona distorzija se može zbivati na tri načina (Swarbrooke J & Susan 2017):

Distorzija i pogrešno shvatanje poziva da bi ih učinili doslednim stavovima;

Odbijanje poruke i njenog izvora kao pristrasnost;

Upijanje činjeničnih informacija, ali ignorisanje uverljivih poziva.

Često su motivi razlog koji savremenog čoveka tera na putovanja u nove krajeve. Nove izmenjene vrednosti razvijenih društava utiču na nove motive i novi tip ponašanja turista. Motivacioni proces u turizmu podrazumeva očekivanje i pretpostavku o tome gde putovati, proces prikupljanja informacija, izbor i donošenje odluke o putovanju. Turistički motivi su unutrašnji podsticaji čoveka da se uključi u turističke tokove, sa konačnim ciljem da se zadovolji neka turistička potreba. Turisti se u potrazi za doživljajima okreću ka novim oblicima ponude od kojih se izdvajaju težnje za putovanjem i upoznavanjem novog, kontrast statičnom odmoru i masovnom turizmu. Turizam novog doba beleži velike promene u svim segmentima poslovanja.

Umesto zaključka

Prilagođavanje novom sastavu tržišnih vrednosti i promena afiniteta turista uslovljavaju rušenje tradicionalne ponude. Strategija razvoja će doživeti korenitu rekonstrukciju u budućnosti u borbi za potencijalne turiste u turbulentnom okruženju s naglaskom na nove elemente ponude. Neke od karakteristika savremenog potrošača koje su od izuzetnog značaja za uslužna preduzeća su sledeće:

Ljudi vole da misle da su racionalni i da donose logične odluke, emocionalno teže da opravdaju racionalnim razlozima;

Ljudi su egocentrični;

Ljudi *nesvesno* vrednuju svaki proizvod/uslugu – što je veća subjektivna vrednost proizvoda u odnosu na cenu, to je veća mogućnost kupovine;

Ljudi su *nepredvidljivi* u svom ponašanju i nemoguće je izvršiti generalizaciju, jedini način da se utvrdi je putem testiranja ponašanja u konkretnoj situaciji;

Ljudi su prirodno *sumnjičavi i nepoverljivi*;

Ljudi *ne obraćaju* pažnju na propagandne poruke *na očekivani način*, odnosno redosledom kakav je predviđen – retko su 100% uključeni u propagandne poruke i hvataju delove, ili samo fragment, u toku bavljenja svojim svakodnevnim aktivnostima;

Čovek je *po prirodi nezadovoljan* – uvek teži ka nečem višem;

Nedžad Azemović

Većina ljudi *želi da vidi, oseti, proba* proizvod pre nego što ga kupi, što nije lako izvodljivo kod usluga;

Većina ljudi *traži savete* od neke *uticajne* osobe iz svog okruženja, ili je podložna uticaju „mase“;

Težnja ka personalizaciji – svaki čovek želi da ga cene i poštuju kao potrošača i kao ljudsko biće, da ga ne posmatraju kao deo nepregledne i homogene mase potrošača;

Ljudi su sve više *informatički* obrazovani;

Sve više su *pod stresom* zbog ubrzanog tempa života;

Sve više vode računa o svom *izgledu i zdravlju*;

Potrošači su, i dalje, *uvek u pravu*.

Svi ljudi se ne ponašaju isto pri donošenju odluka o kupovini određene usluge, čak se i isti ljudi različito ponašaju u različitim situacijama, pri čemu deluje veliki broj internih i eksternih faktora. Da bi se moglo odgovoriti na koji način i zašto čovek kupuje određenu marku, potrebno je poći od osnovnih ciljeva, potreba i želja, koje čovek tom kupovinom želi da zadovolji.

LITERATURA

Herman Kahn (1978) , *The next 200 Yers*, William Morrow, N.Y., 1976., str. 40 (“Sledećih 200 godina”), Stvarnost, Zagreb, str.64

Hans Lalheldt (1982): *“Der Mensch und seine Freizeit morgen”*, Bazel, Prognos Diskusionpapier br.7.

Horst Opaschowski (1982); *“Freizeit verandert den Alltag”*, Hanover : Animation, br.12, str.3o6.

Jost Krippendorf (1984) -*“Die Ferinmensvhen fur ein Neues Verstandis vonFreizeit und Reisen”*,Zurich, Orell Fuslli, str 176-232.

Milenković S (2009), Turizam i ekonomija, Kragujevac, Ekonomski fakultet Univerzitet u Kragujevcu.

Maričić B (2015), Ponašanje potrošača, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 98-100.

Milisavljević M (2017), Marketing, Savremena administracija a.d. Beograd, str. 127.

Maslov A (2004), Psihologija u menadzmentu, Adizes, Novi Sad, str. 27.

Papson S (1980), *“Tourism: A Limitless Industry”* , Economic Impact, br. 1.

Page J. S (2015), Tourism Management, managing for change, Elsevier Butterworth-Heinemann,2003., reprinted, str. 57-59.

MOTIVI I POTREBE KORISNIKA TURISTIČKIH USLUGA

Vukićević M (1992), *Ekonomika i organizacija turizma*, Institut za geografiju Univerziteta u N.Sadu, Novi Sad, str.53.

Stefanović, V., Azemović N. (2011). Genesis of theoretical thoughts on the development of tourism. *Journal of Social Sciences-Themes*, Vol. 53, No. 1, 69-85.

Stefanović, V., Azemović N. (2012). Suva Planina as development area of rural tourism. *Journal of Agricultural Economics*, Vol. 55, No.2, 333-344.

Schwaninger M (1992)-“ *Forecasting leisure and tourism, scenario projections for 2000-2010*”, *Tourism Management*, Vol. 5, broj 4, str. 250-257.

Swarbrooke J., Susan H (2017), *Consumer behaviour in tourism*, Elsevier Ltd, str. 53-61.

Unković S (2013), *Ekonomski fakultet u Beogradu*, Beograd.

MOTIVES AND NEEDS OF USERS OF TOURIST SERVICES

Summary: *The key issues that all modern companies in tourism deal with today are the motivation and satisfaction of consumers, because it is consumers with their needs, wishes, demands and expectations that are in the center of attention of tourism activities. Tourism begins to develop at an accelerated pace, so that over time it becomes what it actually is today - the most massive and dynamic economic phenomenon. However, changes in tourism have also led to changes in the psychology of consumers, who now want significantly higher quality of service. Many authors point out that changes in modern tourism result from changes in the value system, which is directly reflected in the establishment of a new lifestyle.*

Key words: *tourism, motives, needs, tourist services*

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

Vidoje Stefanović, u penziji Prirodno-matematički fakultet, Niš

Apstrakt: Čovekove su potrebe brojne i raznovrsne, a uvek zavise od brojnih faktora i situacija u kojima se čovek nalazi. Ukupnost potreba i njihova hijerarhija, kako ih svaki čovek oseća, može se posmatrati i definisati kao skup čovekovih potreba. U skupu čovekovih potreba sadržane su i turističke potrebe. "Osećaj pomanjkanja" koji izazivaju turističke potrebe zadovoljava se turističkim dobrima (proizvodima i/ili uslugama). Pojedine vrste potreba, zbog svoje specifičnosti, mogu se posmatrati kao posebnost ili kao posebne skupine potreba. Turističke potrebe, zacelo se izdvajaju u posebnu skupinu potreba. Raznolikog su sadržaja i strukture, a zadovoljavaju se dobrima koja omogućuju raznovrsne oblike rekreacije, putovanjem, promenom boravka na područjima van domicila itd., ali i drugim čovekovim aktivnostima.

Ključne reči: turizam, potrebe, razvoj, turističke potrebe.

UVOD

Ako se želi jednom rečenicom okarakterisati sav dosadašnji razvoj turizma, mogla bi se parafrazirati stara latinska izreka - Turismus id et crescit eundo - turizam ide i raste idući. I ovako sažeta fraza uspešno prikazuje osnovnu karakteristiku fenomena turizma - **stalan rast**. Esencijalna svojstva stalnog rasta turizma ogledaju se u sledećem:

povećani nivo životnog standarda, ne samo u najrazvijenijim, nego i u drugim manje razvijenim zemljama sveta,

povećani fond slobodnog vremena i pravo na plaćeni godišnji odmor zaposlenog stanovništva u velikom broju zemalja,

povećani fond raspoloživih slobodnih sredstava nakon podmirjenja osnovnih životnih potreba, čiji dobar deo ide u turističku potrošnju,

visoki stepen urbanizacije,

uključivanje novih struktura i segmenata stanovništva u kategoriju potencijalne turističke tražnje tj. potrošnje

povećana mogućnost korišćenja modernih sredstava transporta.

Prostornu koncentraciju proizvodnje izazvanu industrijskom revolucijom pratila je i prostorna koncentracija potrošnje. Ali, urbanizacija, tako eksplozivna tokom XX veka nije samo narastanje urbanog tkiva. Ona je, možda i više od toga, širenje jednog novog načina života koji raskida s tradicionalnim odnosom čoveka i prirode, čoveka i čoveka, zamenjujući ih nekim sasvim novim odnosima. Ova snažna koncentracija stanovništva u gradovima

izazvala je određene reakcije u ponašanju ljudi, što je u svim sredinama, gde je to dozvoljavao ekonomski potencijal, dovelo do turističkih kretanja.

ČOVEK I NJEGOVE (TURISTIČKE) POTREBE

Čovekove su potrebe brojne i raznovrsne, a uvek zavise od brojnih faktora i situacija u kojima se čovek nalazi. Ukupnost potreba i njihova hijerarhija, kako ih svaki čovek oseća, može se posmatrati i definisati kao skup čovekovih potreba. U skupu čovekovih potreba sadržane su i turističke potrebe. "Osećaj pomanjkanja" koji izazivaju turističke potrebe zadovoljava se turističkim dobrima (proizvodima i/ili uslugama). Pojedine vrste potreba, zbog svoje specifičnosti, mogu se posmatrati kao posebnost ili kao posebne skupine potreba. Turističke potrebe, zacelo se izdvajaju u posebnu skupinu potrebu. Raznolikog su sadržaja i strukture, a zadovoljavaju se dobrima koja omogućuju raznovrsne oblike rekreacije, putovanjem, promenom boravka na područjima van domicila itd., ali i drugim čovekovim aktivnostima.

U literaturi su zastupljena različita tumačenja nastanka i razvoja potreba. Nije teško uočiti da se čovekove potrebe razlikuju zavisno od životnog standarda, te njegovog posebnog i ukupnog dosega kulture u kojoj živi, tradicije i vrednosnog sistema koji ta kultura neguje. Sve to oblikuje čovekove, a time i turističke potrebe. Prema mišljenju mnogih autora, objašnjenje čovekovih potreba zahteva celovit interdisciplinarni pristup. To je s toga, što se u najopštijem određenju, poreklo čovekovih potreba nalazi u:¹

društveno - ekonomskom razvoju, kao posledici nasleđa, te naučnih, tehnoloških i uopšte civilizacijskih dostignuća, te u

samoj prirodi čoveka i njegovom odnosu prema okruženju u kome zadovoljava potrebe.

I sistem bioloških potreba nije statičan i jednoznačan u svim ekonomskim i kulturnim uslovima. Stabilnost potreba je prividna. Rastom životnog standarda, kad su životna sredstva jeftinija ili novčana primanja viša, čovek kupuje više životnih sredstava te zadovoljava i druge potrebe. Tako iskazuju veće i raznovrsnije društvene potrebe. Osim toga, sistem ukupnih društvenih potreba oblikuje se i prema "društvenom statusu" i "imaginaciji" svakog pojedinca. Naučna saznanja o čovekovim potrebama još su relativno skromna. Nauka o potrebama, odnosno "hreologija", nastoji interdisciplinarnim pristupom objasniti fenomene motivacije i ponašanja čoveka. Sam termin retko se koristi u ekonomskoj literaturi, a nastao je kao složenica od grčke reči chreia - potreba i logos - nauka.

Turističke, kao i sve druge, potrebe su istorijski, fiziološki i kulturno uslovljene. S obzirom da je čovek biološko, ali i društveno biće, formiran na različitim sistemima društvenih vrednosti, formiraju se i vrlo različiti sistemi potreba, koji su u procesu stalnog razvoja i transformacije. Razvoj turističkih potreba, od "pionirskog" i elitnog, do masovnog charter turizma, ilustrativan je primer istorijskog i klasnog razvoja čovekovih potreba, ali i primer njihove dinamike u vremenu i prostoru, socijalnom i društvenom ambijentu i segmentima

¹ Vidi: dr Ante Dulčić-Upravljanje razvojem turizma, MATE, Zagreb, 2001.g., str.12

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

stanovništva. Turističke potrebe interpoliraju se u sistem čovekovih potreba prema uslovima u kojima se formiraju. Njihov **ekonomski izraz** manifestuje se u potrošnji, njenoj veličini, strukturi i dinamičnosti i drugim karakteristikama.

S aspekta ekonomske teorije, sve potrebe koje se zadovoljavaju ekonomskim dobrima predstavljaju izvor, odnosno cilj privredne aktivnosti. **"Turističke potrebe u najvećem delu zadovoljavaju se turističkim dobrima ili uslugama ekonomskog značaja."**² Deo turističkih potreba zadovoljavaju slobodna prirodna dobra koja nemaju ekonomski značaj. Odnos između dobara i potreba temeljni je ekonomski odnos. Ekonomska teorija istražuje taj odnos polazeći od opšte paradigme prema kojoj su potrebe "neograničene", a dobra "ograničena". Iz te suprotnosti proizilaze situacije koje su predmet proučavanja mnogih naučnih disciplina, naročito ekonomskih.

Može se reći da su sveukupni čovekovi naponi usmereni na približavanje potreba i mogućnosti.³ I pored toga, većina ljudi živi u uslovima u kojima ne može zadovoljiti osnovne potrebe. U svim slučajevima odnos između potreba i dobara rešava se izborom, tj. davanjem prioriteta jednim nad drugim vrstama potreba, odnosno uspostavljanjem hijerarhije njihovog zadovoljavanja.

U analizi odnosa turističkih potreba i dobara za njihovo zadovoljavanje, ne mogu se potrebe izjednačiti s turističkom tražnjom i potrošnjom. Svakoj tražnji i potrošnji prethodi potreba koja se zadovoljava potrošnjom određenog dobra, usluge. Međutim, potrebe se objektivno ne mogu u celini zadovoljiti. Zbog toga se javlja razlika između stvarnih potreba i onog što se pojavljuje kao turistička tražnja i/ili potrošnja. Tražnja turista je njegova spremnost da nabavi i/ili kupi određenu količinu turističkih dobara. A ta spremnost ne zavisi samo od "kvantiteta" njegovih turističkih potreba, već i od čitavog niza drugih faktora, kao što su na primer dohodak, cene, devizni kurs, kvalitet i način promocije i još čitav niz drugih teško uhvatljivih faktora. Zbog toga se ova dva pojma ne mogu izjednačavati, premda potreba prethodi i inicira tražnju.

Potrebe se u ekonomskoj nauci istražuju na teorijskom i empirijskom nivou. **Teorijski nivo** izučavanja nastoji odgovoriti na pitanja zašto i kako potrebe nastaju, kakve su i kako se menjaju i razvijaju? **Empirijski nivo izučavanja** usmeren je prema (turističkoj) tražnji i potrošnji. Tu se nastoji istražiti veličina, struktura, i dinamika potreba, identifikovati nosioci i spoznati činioci koji utiču na turističku tražnju i potrošnju. U različitim područjima ekonomske teorije, potrebe su polazišta i konstitutivni element teorijskog sistema. U teoriji razvoja, čovekove potrebe će biti ključni element po kojem se optimizuje sveukupni društveni razvoj. Tu se potrebe javljaju kao funkcija cilja, a njihovo maksimiranje uzima kao glavni cilj privrednog i ukupnog društvenog razvoja.

Nužnost racionalnog pristupa u zadovoljavanju potreba, proizilazi iz ograničenosti dobara. Ta činjenica je dovela do formulacije poznatog dualnog načela - **minimalnih utrošaka razvojnih resursa za zadovoljavanje maksimalno mogućeg obima potrebe, ili optimalnog**

² ibid.,str.12

³ Videti: Vidoje Stefanović - "Simbioza marketinga i naučno - tehničkog progressa u zadovoljavanju potreba", u zborniku radova, "Mesto i uloga marketinga u razvoju jugoslovenske privrede", Ekonomski fakultet, Niš, 1985.g. str. 395

odnosa između resursa i potreba. Savremene marketing strategije poslovanja, oslanjaju se na sve složenije tehnike analize i ispitivanja potreba, bilo radi njihovog, upoznavanja i korišćenja, bilo radi izazivanja novih potreba, a uvek s ciljem povećanja prodaje i dobiti.

Ekonomska teorija i ekonomska politika gotovo na svim područjima tretiraju potrebe. Turistička teorija i politika turističkog razvoja posebno su zavisne od objašnjenja i razvoja turističkih potreba kao posebnog dela sveukupnih čovekovih potreba. Čovekove se potrebe i mogućnost njihovog zadovoljavanja u ekonomskoj teoriji posmatraju kao pokretači i izvorišta svih ljudskih delatnosti. One su neposredan ili posredan cilj svake čovekove aktivnosti. Potrebe se uzimaju i kao kriterijum po kome se klasifikuju raznovrsna dobra i usluge s kojima se zadovoljavaju čovekove potrebe.

Ekonomska nauka doprinosi spoznaji o prirodi i potrebama čoveka, ali ih eksplicite ne istražuje. Ona traži teorijske stavke i paradigme na pretpostavkama o racionalnom izboru, odnosno ponašanju čoveka, prilikom zadovoljavanja njegovih raznovrsnih potreba. Život ljudi se menja sa godišnjim dobima. Svet potreba u budućnosti biće, pre svega, u funkciji privrednog razvoja i dometa **naučno - tehnoloških promena**. Jer, potrebe su svakim danom i kvalitativno i kvantitativno sve drugojačije. Dakle, zahtevi pojedinaca za materijalnim dobrima i (turističkim) uslugama radi otklanjanja osećanja nezadovoljstva i postizanja odgovarajućeg nivoa blagostanja biće sve raznovrsniji i disperzivniji.

TEORIJE O TURISTIČKIM POTREBAMA U POLITICI RAZVOJA TURIZMA

Uočavajući problem kontradiktornosti u ponašanju čoveka, savremena društva su našla rešenje u normiranju ponašanja. Društvene norme tako upućuju na podsticaje "pozitivnih" i sputavanje "negativnih" čovekovih osobina. To je bilo moguće postići tek onda kada su uspostavljeni vrednosni kriterijumi po kojima će se kvalifikovati čovekovo ponašanje. Nezavisno od uspostavljenih društvenih normi, stalni je zadatak nauke da istražuje čovekovu prirodu, njegove potrebe i ponašanja. Tako su se razvile mnoge teorije koje se mogu koristiti i za objašnjenje turističkih potreba.⁴

Hedonizam kao prirodno izorište potreba⁵

U klasičnoj ekonomskoj teoriji i teoriji koju je razvila austrijska psihološka ekonomska škola, koristi se pretpostavka o hedonističkoj prirodi čoveka, te iz toga izvodi i objašnjava sistem potreba. Te ekonomske škole, koje su imale i imaju veliki uticaj na ekonomsku teoriju, ističu da je **hedonizam ili uživanje koje izaziva posedovanje i trošenje dobara, osnovna pokretačka snaga i osnovna čovekova potreba**. Tu se ekonomske pojave i procesi objašnjavaju polazeći od pretpostavke da je hedonistička čovekova priroda pokretač volje i generator potreba.

⁴ Opširnije: prof. dr Vidoje Stefanović, «Ekonomika turizma», PMF, Niš, 2016.g. str. 78-90.

⁵ Vidi: dr Ante Dulčić-Upravljanje razvojem turizma, MATE, Zagreb, 2001.g., str 15

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

Zadovoljenje potreba stvara uživanje, uživanje je središte oko kojeg se okreću svi ljudski naponi i ljudska nastojanja. Uživanje je kao neko žarište iz kojeg vrcaju iskre, koje pale čovekovu svest. Ljudi žele povećati svoja uživanja do najveće mere, u nadi da to tako ostane celog života. Spoljašnji svet, dobra imaju za ljude vrednosti samo u onoj meri, u kojoj im pribavljaju uživanja. Njihova vrednost za ljude, dakle, opada, kada im pribavljaju manja uživanja.

Predstavnici psihološke ekonomske škole na pretpostavci o hedonističkoj prirodi čoveka, razvili su teorijske konstrukcije poznate kao "skale korisnosti", koje korisnik ima od korišćenja nekog dobra. Istaknuti predstavnik ove škole, nemac Herman Heinrich Gossen, na tim pretpostavkama je formulisao poznate Gossenove zakone, koji se u različitim interpretacijama susreću i u savremenoj ekonomskoj teoriji. Prvi Gossenov zakon poznat je kao "**zakon opadajućeg užitka**". To znači da ponavljanjem korišćenja nekog dobra, užitak se za korisnika smanjuje. Drugi je "**zakon izbora užitka**". Čovek traži raznovrsne užitke i nakon određene količine jednog, prelazi na druge, da bi se ponovno vratio prvom i tražio nove itd. Pri tome, se čovek racionalno ponaša, nastojeći da sa najmanje napora i izdataka, maksimalno zadovolji potrebe ili maksimira užitak.

O turizmu se često piše kao o području koje pruža širok "izbor užitaka", ili području na kojem čovek traži nove "sadržaje" i kvalitet života. Turističke potrebe svojstvene su hedonističkoj prirodi čoveka koji na "skali izbora užitaka" poseže za turističkim dobrima da bi menjao užitke. Empirijska istraživanja pokazuju da se turističke potrebe vrlo često zadovoljavaju na način koji kumulira raznovrsne užitke, od fizioloških i racionalnih, do krajnje iracionalnih.

Alijenacija⁶

Savremeni društveni razvoj, osim što donosi materijalno blagostanje, otvara i mnoga pitanja otuđenosti čoveka. Čovek se poredi između onog što jeste kao biće prakse u razvijenim industrijskim i postindustrijskim društvima, i onoga što on može (potencijalno) biti po svojoj prirodi ili kao "živo biće", odnosno što bi trebalo biti prema vrednosnim kriterijumima društva u kojem živi.

Na paradigmi raspona ili procepa u kojem se čovek našao kao biće prakse i njegove (pretpostavljene) prirode, nastao je pojam **alijenacije ili otuđenja**. Ova paradigma koristi se za objašnjenja mnogih čovekovih ponašanja. Otudnjenjem se objašnjava okretanje čoveka raznim oblicima iracionalne svesti, drogi, pa sve do uključivanja u masovna turistička putovanja, vraćanje prirodi, igri itd. Čovek je otuđen zato što se našao u raskoraku između onoga što jeste i onog što može biti, što je njegovo postojanje rastavljeno od njegove biti.

Alijenacijom neki pisci objašnjavaju razvoj turističkih potreba. Tu se činjenica, da sve više ljudi učestvuje u turizmu, objašnjava situacijom u kojoj se našao čovek zbog savremenog razvoja, otuđenja u procesu razvoja, od proizvoda svog rada, od prirodne sredine, od drugih ljudi i konačno, otuđenja od sebe, svoje prirode. Turizam se u tim obrascima objašnjenja javlja, u pozitivnoj funkciji realijenacije čoveka, a razvoj turističkih potreba tumači se uticajem alijeniranog stanja.

⁶ ibid., str.16

Konzumerizam⁷

Beg u potrošnju, u čemu sve značajnije mesto zauzima turizam, s ciljem kompenzacije otuđenja, jedan je od oblika čovekovog ponašanja, koji se naziva **konzumerizam**. To je način zadovoljavanja potreba koje kompenziraju otuđenja. Sam pojam konzumerizam označava "čoveka potrošača", odnosno njegovo ponašanje u postindustrijskom potrošačkom društvu.

Sledeći ovaj model objašnjenja valja zaključiti da čovek, bežeći k sebi, ovaj put bira put na kojem se beg čini mogućim, a da ne upadne u neki od brojnih devijantnih modela ponašanja. Taj "otvoreni pravac za beg k sebi" nije proizvodnja i rad, jer je upravo u toj sferi čovek najpre i otuđen i sveden na "dodatak" zemlji, mašini itd. Nije to ni politička ili društvena sfera, jer je upravo tu, u kontrolisanoj i dehumanizovanoj političkoj, kulturnoj i uopšte celokupnoj društvenoj sferi, našla inspiraciju Orwell - ovska vizija budućeg društva. **Jedina sfera prema kojoj se čini beg moguć, jeste vreme koje čoveku ostaje za slobodno raspolaganje nakon rada i društvenih obaveza.** A to je potrošnja u slobodnom vremenu prema "slobodnom izboru". I tu počinje novi pravac bega poznat kao beg u **fetiš konzumerizma**, a nastaje kao rezultat potrebe čoveka da se vrati sebi i biti svoga samoodređenja.

Načini na koji se konzumerizam manifestuje kod savremenog čoveka, vrlo su brojni. Gotovo nema autora koji istražuje i slika savremene društvene odnose i stvarnost, a da ne analizira i opisuje manifestacije konzumerizma. Bitna karakteristika konzumerizma "**nije biti, nego imati**".⁸ On akumulira stvari koje zadovoljavaju najčešće nametnute potrebe, kupuje npr. vikend - kuće i jahte koje retko koristi. Sve je podređeno fetišu trošenja i isticanja. Čovek se identifikuje prema **sposobnostima potrošnje**, a konformizmom, mimikrijom i podređivanjem, nastoji zadovoljiti svoj hedonizam i egoizam, koji tako ponovo postaju pokretačke snage savremene ekonomske prakse.

Poznati švajcarski istraživač turističkih manifestacija u savremenom društvu, Jost Krippendorff, postavlja obrazac društvenog ponašanja na sledeći način: "**u našem društvu vrednosti 'imati' potisnule su vrednosti 'biti'**"... Privreda se odlikuje sve jačim pokretom za koncentracijom moći nad samostalnim malim i srednjim preduzećima... Sve je veća podela rada kao i specijalizacija i opadanje važnosti samoopskrbe... Okolina se iskorišćava tako, kao da su prirodni izvori nepresušni i večni... ne postoji ni jedna industrijska zemlja u kojoj državna birokratija, državne nadležnosti i državni izdaci nisu u porastu".⁹

Mnogi autori opisivali su turizam kao "retki izlaz za nuždu", prostor na kome čovek pronalazi sebe, svoje samoodređenje i/ili samoostvarenje. Oni koji su imali dara da proniknu u realnost života, zapazili su da turističke potrebe i način njihovog ostvarivanja slede, baš u

⁷ ibid., str.16

⁸ Evo kako Fromm, vrsni analitičar savremenog društva opisuje tog čoveka. Čovekov je "primarni cilj ... konzumirati sve više i više, i tako kompenzovati svoju unutrašnju prazninu, pasivnost, usamljenost i zabrinutost... Potreba velikih potrošačkih industrija za profitom pomoću reklame, oblikuju ga u proždrljivo biće, u večnu mašinu koja želi konzumirati sve više i više... Stvaraju se nove umetnute potrebe i manipuliše se čovekovim ukusom... Homo consumes je pod iluzijom sreće, a podsvesno pati od dosade i pasivnosti... zadovoljenje pohlepe postaje smisao života, a težnja za tim postaje nova religija. Sloboda potrošnje postaje bit ljudske slobode.", "Imati ili biti", "Naprijed", Zagreb, 1980.g. str.13

⁹ Krippendorff Jost: "Putujuće čovečanstvo", "Liber", Zavod za istraživanje turizma, Zagreb, 1986.g. str.19

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

svemu, opšti obrazac društva. Krippendorff u svom pledoajeu za novo shvatanje turizma, dobro uočava da su uzroci konzumerističkog modela zadovoljenja turističkih potreba izvan sfere turizma. I dodaje: "...slobodno vreme i turizam, kao jedan od njegovih oblika, nisu zaseban svet, koji sledi vlastite zakone". On uočava globalne procese te zaključuje: homo turisticus je samo privid, a njegova je bit homo consumens. Konzumerizam tako postaje dominirajući izvor stvarnih i nametnutih turističkih potreba, a način ponašanja turista u masovnom turističkom pokretu, sledi u svemu opšti obrazac ponašanja "čoveka potrošača".

Vešti propagandisti "industrije turističkih iluzija" obraćaju se pripremljenom turisti, uvek spremnom propagandnom porukom "**kod nas ćete se osećati kao kod kuće**". I neće ga u tome izneveriti, jer nude otuđenje za vreme odmora, a to je turista želeo napustiti. Nude mu sve ono što je imao kod kuće i još, pored toga, i iluziju sreće, koja savremenom turisti ne može otkloniti frustracije od kojih je želeo pobeći. Tako se perpetuiira obrazac u kome se "građansko društvo sve više zatvara, a građanin se sve više trudi da mu umakne, i to kao turista". Turizam postaje "ogledalo istog onog društva kome hoće on da se otme". Konačno, **homo turisticus** je uveren da je " najkraći put do samoga sebe vodi oko sveta".

Potreba za privremenim napuštanjem svog domicila isključivo zbog bega od "svega što nas okružuje", može se smatrati jednim od mnogobrojnih klasičnih primera turističke potrebe. **Zašto turističke?** Zato, jer osoba napušta, na neko kraće vreme, svoje mesto stalnog boravka, putuje u neko drugo, po svojoj volji odabrano mesto, gde se, pak, ne bavi nikakvim lukrativnim zanimanjem, nego, zapravo želi iskoristiti svoje slobodno vreme na upravo suprotan način nego što ga provodi kod kuće. To znači, **budimo pragmatični**, da se čovek želi naspavati, na kraće vreme zaboraviti na kukanje, izležavati se na plaži do mile volje, posećivati atraktivne resurse mesta, odnosno područja u kojem se provodi, neopterećen izlaziti svake večeri prema vlastitom nahođenju i finansijskim mogućnostima itd.

KLASIFIKACIJA I HIJERARHIJA TURISTIČKIH POTREBA

Podeli ili klasifikaciji čovekovih potreba, što uključuje i turističke, može se pristupiti s različitih aspekata. S toga se mogu napraviti i različite klasifikacije potreba. Tako se čovekove potrebe mogu posmatrati:¹⁰

sa antropološko - istorijskog aspekta,

sa ekonomskog i empirijskog aspekta, zatim

prema karakteristikama dobara, kojima se potrebe zadovoljavaju, te

socio - psihološkog aspekta.

• **Antropološko - istorijski pristup** potrebe prepoznaje u ljudskoj prirodi, koja se istorijski oblikuje u procesu čovekovog materijalnog i duhovnog razvoja.

¹⁰ Vidi: dr Ante Dulčić-Upravljanje razvojem turizma, MATE, Zagreb, 2001.g., str.18

• **Ekonomski i empirijski pristup** klasifikaciji potreba imaju za cilj upoznati potrebe, da bi se prema njima organizovala proizvodnja ili prodaja proizvoda i usluga, razvile razne društvene i kulturne delatnosti, usmeravale političke i propagandne akcije itd. **Praktični pristupi** klasifikaciji potreba polaze od analize pojava oblika. Tako se turističke potrebe istražuju da bi se upoznale potrebe određenog segmenta turista, njihovog ponašanja itd. Gledajući na potrebe sa **ekonomskog aspekta**, lako je uočiti da je svaka potreba, bez obzira na vrstu i način klasifikacije, preduslov privređivanja. Turističke potrebe su preduslov razvoja delatnosti koje proizvode turistička dobra, kulturne - kulturna dobra, fiziološke podstiču razvoj delatnosti koje proizvode hranu, odeću, stanove itd., ili npr. religijske potrebe "proizvode" mesto i uslove gde se molitvom zadovoljava takva potreba, a često manifestuju masovnim hodočašćima koja ponekad imaju sva obeležja savremenih masovnih turističkih kretanja.

• Prema **sadržaju** dobra, dele se i potrebe, koje se tim dobrom zadovoljavaju na **materijalne i nematerijalne** potrebe.

• U literaturi se najčešće potrebe klasifikuju sa **socio - psihološkog** aspekta. Jedna velika grupa autora sistem čovekovih potreba temelji na **hijerarhiji** tih istih potreba, pa u tom smislu razlikuje sledeće grupe:

primarne biološke

primarne socijalne i

sekundarne potrebe.¹¹

Najbolju klasifikaciju, jednako aplikativnu i u turističke svrhe, napravio je Abraham H. Maslow. On ne posmatra potrebe po redosledu važnosti. Po njegovom tumačenju sve čovekove potrebe su uvek prisutne, a hijerarhiju određuje **intenzitet**, a ne **vrsta** potrebe. To su:

fiziološke potrebe čoveka

potrebe za sigurnošću

potrebe za pripadanjem i ljubavlju

potrebe za poštovanjem - samopoštovanjem

potrebe za spoznajom, samoaktualizacijom i samouvažavanjem.¹²

¹¹ U primarne biološke potrebe spadaju: a) potrebe za materijalima koji omogućuju normalno funkcionisanje organizma, b) potrebe za eliminacijom organizmu nepotrebnih stvari, c) potrebe za očuvanjem fizičkog integriteta organizma, d) potreba za spavanjem i odmorom, e) seksualne potrebe.

Primarne socijalne potrebe uključuju one koje omogućuju normalno funkcionisanje čoveka u društvenom okruženju, a tu se podrazumevaju: a) potrebe za afirmacijom, b) potrebe za društvom i kontaktom, c) potreba za simpatijom, d) potreba za socijalnim konformizmom, e) potreba za promenom, f) potreba za eksploracijom, tj. istraživanjem novog i nepoznatog.

Sekundarne potrebe su one, koje nisu povezane sa suštinom ljudske egzistencije. Ta je grupa potreba brojna i vrlo individualna. Najrazličitiji interesi, stavovi i navike mogu postati za nekog pojedinca potreba, kojoj on nastoji udovoljiti. Veoma su često te potrebe samo varijanta primarnih potreba.

¹² Abraham Maslow - "Motivation and personality", McGraw, NewYork, 1989. g. str. 59

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

Izloženi pristupi i klasifikacije potreba pokazuje da nema među njima takvih koje se mogu izdvojiti kao posebna grupa ili podgrupa turističkih potreba. U turističkoj literaturi, obično se turističke potrebe svrstavaju u grupu "**sekundarnih**" ili "dopunskih".

Maslow i turističke potrebe¹³

Fiziološke potrebe, tj. potrebe za hranom, vodom, seksom itd., obično se ne smatraju turističkim potrebama. I fiziološke potrebe treba hijerarhijski posmatrati, pa je lako uočiti da će turista često biti onaj koji će fiziološke potrebe zadovoljavati na sve višem hijerarhijskom nivou. Bogati jelovnici s najrazličitijim nacionalnim specijalitetima, gurmanski doživljaji, visoko - kvalitetna pića, nudizam, veći stepen "slobode" seksualnog ponašanja i brojni drugi "turistički sadržaji", primeri su zadovoljenja fizioloških potreba na višem stepenu. Fiziološke potrebe koje se zadovoljavaju u turizmu su i odmor od premorenosti i iscrpljenosti, oporavak od bolesti, rehabilitacija i poboljšanje zdravstvenog stanja, razonoda, rekreacija i sticanje fizičke i psihičke kondicije.

Potrebe za sigurnošću odnose se na slobodu, stabilnost, zaštitu, isključivanje straha, haosa, pljački, bezakonja, raznih ograničenja i tome slično. U stabilnim društvima, potreba za sigurnošću slabi, kao i osećaj gladi kod sitog čoveka. U društvenim krizama, pojačanom terorizmu, ratnim opasnostima i elementarnim nepogodama, potenciraju se ove potrebe. Ta grupa potreba razlikuje se od ostalih, jer njeno zadovoljavanje nije samo cilj, već je to preduslov pojave i zadovoljenja ostalih potreba.¹⁴

Potrebe za pripadanjem i ljubavlju javljaju se čim su relativno zadovoljene potrebe sigurnosti i fiziološke potrebe. U ovoj grupi ističu se: ukorenjenost, naklonost, pripadnost, ljubav i sl. Nezadovoljavanje ove grupe potreba obično se manifestuje u ponašanju čoveka, koje se kvalifikuje kao "loša prilagođenost". Kod turista su ove potrebe vidljive na svakom koraku. Pojava turističkih potreba tumači se kao posledica (ne)zadovoljavanja upravo te grupe čovekovih potreba. A turizam se vidi kao mogućnost prilagođivanja, resocijalizacije čoveka. Realnost masovnog turizma pokazala se u drugačijom. Brojni alternativni oblici turizma, nastaju upravo zato što čovek turista nije zadovoljio ove potrebe uključivanjem u masovni turizam.¹⁵

¹³ Vidi: dr Ante Dulčić-Upravljanje razvojem turizma, MATE, Zagreb, 2001.g., str.20

¹⁴ Turističke zemlje znaju dobro za učinak straha od nesigurnosti koji kod turista izazivaju štrajkovi, terorizam, politička nezadovoljstva i sl. Zato nastoje svim sredstvima onemogućiti sve što može ugrožavati sigurnost turizma, pa često stranci uživaju veću zaštitu od domaćeg stanovništva. Turizam može zadovoljiti te potrebe tako što omogućuje beg iz stvarnosti svakodnevnice, oslobađanje od straha, strepnje, uznemirenosti, napetosti, od neizvesnosti i haosa (eventualno) nastalih zbog nepovoljnih prirodnih, radnih, zdravstvenih (npr. epidemije), ekoloških, urbanih, političkih, socijalnih i drugih uslova. Za turizam je, stoga, bitan sadržaj, boravak u potpunoj sigurnosti utemeljenoj na poštovanju reda i zakonitosti. To se ogleda u uživanju slobode, nezavisnosti, demokratičnosti, političke, socijalne i ekonomske stabilnosti i zaštićenosti od bilo kakve incidentne okolnosti, naročito kad je reč o zdravstvenim, ekološkim i političkim prilikama. Osim toga, važno je osiguranje zadovoljavajuće neposredne i preventivne zdravstvene zaštite, zaštita i osiguranje imovine, potom što potpunija, istinita i pravovremena informisanost o pitanjima važnim za sigurnost putovanja i boravka, te široke mogućnosti neposrednog komuniciranja sa stalnim boravištem.

¹⁵ Turizam je uglavnom, samo potencirao "lošu prilagođenost", zato što je funkcionisao po istoj društvenoj matrici koja je dovela do alijenacije savremenog čoveka i potencirala njegove "potrebe za pripadanjem i ljubavlju". Sledeći to, nastaju razne grupne ture, turistička sela, pa i "turistička geta", u kojima "duboke animalne

Potrebe za samopoštovanjem, smatra Maslow, imaju sve veće značenje, naročito kada su relativno zadovoljene prethodne. Svi ljudi u društvu (osim malog broja patoloških slučajeva), imaju potrebu i želju za postojanjem, čvrstom, obično visokom ocenom sebe samih i samopoštovanjem, te poštovanjem od drugih ljudi. Te potrebe se manifestuju kao želje za snagom, postignućem, dovoljnošću, kompetencijom, samopouzdanjem, za nezavisnošću i slobodom. Zatim, tu spadaju i želje za dobrim glasom, ili prestižom, statusom, slavom i sjajem, vlašću, priznanjem, pažnjom, važnošću, dostojanstvom i uvažavanjem.

Poslovni uspjesi turističkih preduzeća i pojedinaca, često se zasnivaju na ostvarivanju načela koji se formuliše sintagmom: **"gost je uvek u pravu"** ili **"svi i sve je u funkciji gosta"**. To proizilazi iz saznanja da turista nosi potrebu za **samopoštovanjem** i želi je zadovoljiti.¹⁶

Drugo lice ove grupe potreba koje se pokazuje u turizmu, valja uočiti u odnosima turista i domicilnog stanovništva. Kod domicilnog stanovništva ove potrebe su u počecima turističkog razvoja po pravilu potisnute. Kod stanovništva slabije razvijenih područja, nisu zadovoljene prethodno analizirane potrebe, u jednakoj meri kao i kod turista koji to područje posećuju. S toga je **konfliktnan odnos** imanentan toj situaciji. Oblici sukoba su latentni i dešavaju se u početku kao retke pojave ili prikrivene frustracije. Međutim, uzroci su im duboki, a mogu se rešiti samo izbegavanjem servilnosti i podređene gostoprimljivosti, i razvijanjem komunikacije na načelima tolerancije, ravnopravnosti i visokog nivoa profesionalnosti. Mogućnost kontrole konflikta što podstiču ove potrebe kod domicilnog stanovništva i turista, nisu u konvergenciji kultura (domicilnih i turističkih). To nije moguće, ni poželjno u vremenu kada su potrebe za identitetom otvorile procese buđenja kulturno "malih" regija, etničkih grupa, čak specifičnih seoskih kultura. Rešenje valja tražiti u podizanju opšteg kulturnog nivoa u kome će se pomenuta načela oblikovati po kriterijumima profesionalizma.¹⁷

sklonosti" traže zadovoljenje i ponovo nailaze na problem "loše prilagođenosti", jer su "pravila društvene igre" za vreme odmora, ostala ista kao i za vreme rada i života u gradu. Turistički sadržaji u ovoj grupi potreba odnose se na obnavljanje i jačanje bliskih porodičnih, prijateljskih i ljubavnih odnosa, oslobađanje snažnih osećanja u novoj sredini kroz nova poznanstva ljubav, prijateljstva i druge različite oblike druženja. Sloboda, nezavisnost, poštovanje temeljnih načela etike, istinska gostoljubivost, prirodna nenametljiva otvorenost bez ikakvih predrasuda u komuniciranju, želja i sposobnost za širokom komunikacijom, vrednosti su koje se i putem turizma mogu zadovoljiti. Svakako je najupečatljiviji primer tzv. etnički turizam. Traženje korena danas je uopšte vrlo moderno. Čoveku, kad se oslobodi fizioloških potreba i straha, zacelo je najveća potreba da "otkrije" korene.

¹⁶ Turističke sadržaje u ovoj grupi potreba treba prepoznati u potrebi za nezavisnošću i slobodom, samopouzdanjem prilikom suočavanja sa svetom, u želji za pažnjom, važnošću, dostojanstvom i uvažavanjem. Nadalje, turista teži boravku s bogatim doživljajem i zadovoljstvom, koji ispunjava ili pak premašuje očekivanja. Takav turistički boravak svakog ispunjava osećanjem sigurnosti, samopouzdanja i samouvažavanja, a bitno utiče na iskazivanje poštovanja od drugih. U turističkim destinacijama te se potrebe zadovoljavaju ostvarivanjem nezavisnosti, slobode kretanja i izražavanja vlastite unutrašnje prirode, susretljivosti u komunikaciji uz naglašenu što spontaniju pažnju, ali kroz priznanje važnosti, poštovanje dostojanstva i puno uvažavanje ličnosti; naglašen korektan i neusiljen profesionalni odnos, poštovanje temeljnih etičkih načela, i svakako, kulturom komuniciranja, spontanom gostoljubivošću i uvažavanjem, te sposobnošću za istinsko uspostavljanje odnosa utemeljenog na načelu: **"Svoje volim, tvoje - vaše poštujem"**. Time se najuspešnije eliminiše i servilnost, koja često prati turističku uslugu, a u biti ograničava podmirenje ove potrebe, psihološki duboko utemeljene na iskrenom, a ne iznuđenom poštovanju i uvažavanju.

¹⁷ Stanovništvo na turističkim područjima organizuje život prema mogućnostima i strukturi svojih potreba. Potrebe domicilnog stanovništva, ako se temelje na autohtonoj materijalnoj i duhovnoj kulturi stabilne su i lako komuniciraju s kulturom turista i objektivno nema uslova za stvaranje većeg konflikta. Problemi se javljaju kada se turistička središta razvijaju izvan i iznad materijalnih i duhovnih mogućnosti okruženja, što je čest slučaj u

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

Potrebe za samouvažavanjem i samoaktualizacijom u neposrednoj su vezi s prethodnom grupom. Maslow tu skupinu potreba definiše na sledeći način: "Ono što čovek može biti, on mora biti. On mora biti veran svojoj prirodi". To nisu potrebe koje čovek lako ostvaruje u savremenom društvu, pogotovu u društvima gde je načelo jednakih samo daleki cilj. Osim toga, kako ističe Maslow, potreba za samoaktualizacijom praktično se ne može zadovoljiti, tj. što se više zadovoljava, to se više želi. Drugim rečima, saturacija samoostvarenja je nemoguća. Turistički sadržaj ovih potreba se manifestuje kao radoznalost, privlačnost nepoznatog, želja za učenjem i širenjem spoznaja, produbljivanje saznanja, traganje za širim vezama i značenjima, izgrađivanje sistema vrednosti u koegzistenciji s drugima, bolje razumevanje među ljudima itd.¹⁸

Slično sagledavanje turističkih potreba dali su Mil i Morison, putem modela koji, pak, ima sedam nivoa i hijerarhiji:

fiziološke potrebe

potrebe za sigurnošću

potrebe za pripadnošću

potrebe za poštovanjem

potrebe za samoostvarenjem

potrebe za znanjem i razumevanjem

potrebe za estetikom.¹⁹

Potrebe i motivacije navedene u turističkoj literaturi prema Maslow - u

poslednjim decenijama. Lako je uočiti, što potvrđuju i empirijska istraživanja, da se način zadovoljavanja ove grupe potreba kod turista razlikuje kada se nalaze u "primitivnim" turističkim sredinama, od njihovog ponašanja u sredinama koje percipiraju kao "civilizovane". Time, dakako, ne treba tvrditi da turista u jednoj i drugoj sredini neće težiti zadovoljavanju potreba za samopoštovanjem, već da će to činiti u skladu civilizacijskim nivoom okruženja, odnosno u granicama koje ono postavlja. Tako će se, u prvom slučaju konflikt potencirati, a u drugom minimizirati, ili čak ukloniti. U tome značajnu ulogu ima i stepen koncentracije konfliktnih situacija na jednom prostoru. Sigurno je, da će sredine na višem razvojnem i kulturnom stepenu to znati bolje kontrolisati i dozirati. Inerentno je uočiti da će i analitičari konfliktnih situacija, kao npr. Švajcarac J. Krippendorf, bez ustezanja upotrebiti za domicilno stanovništvo termin "domoroci" koji zvuči pežorativno, kada misli o sukobima s turistima na Malti ili Balearima, u Keniji ili nekoj drugoj zemlji u razvoju, dok će kod analize istih konflikata u Engleskoj, upotrebiti termin Englezi.

¹⁸ Turizmom čovek upoznaje nove prostore, kulturno - istorijsko nasleđe, ekonomske, socijalne, političke i druge prilike, obeležja života i mentaliteta ljudi, odnose sa svetom itd. To omogućuju: sve veća otvorenost zemalja, demokratske slobode, briga za očuvanjem svega što predstavlja trajno vrednosno obeležje zemlje, kraja i naroda koji tu žive, razvijene sposobnosti i svestrane komunikacije itd. U ovu se skupinu mogu uvrstiti i čovekove potrebe za lepim. Ambijenti u kojima se privremeno boravi s toga, su skladni i sadrže elemente koji obogaćuju estetsku komponentu doživljaja. S toga je lepota i sklad svih prirodnih i ljudskom rukom stvorenih elemenata ambijenta, široko i estetsko obrazovanje i razvijanje osećaja za lepotu, sklad, prefinjenost, ukus, lep izgled ambijenta i naselja, poklanjanje pune pažnje proučavanju razvoju umetnosti i umetničkom stvaralaštvu u najširem smislu, ono što definiše kvalitet turističke ponude i zadovoljava širok spektar turističkih potreba.

¹⁹ R.C.Mill - A.M.Morrison - "The Tourism Sistem: An introductory Text", "Prentice Hall International", New York, 1985.g. str. 7

Vidoje Stefanović

Potrebe	Motivi	Navodi u turističkoj literaturi
Fiziološke	Relaksacija	Beg Opuštanje Ublažanje (olakšanje) napetosti Žudnja za suncem Mentalno opuštanje napetosti
Sigurnost	Osiguranje	Zdravlje Rekreacija Održati se aktivnim i zdravim za budućnost
Pripadnost	Ljubav	Porodično zajedništvo Pojačanje srodstvenih odnosa Društvenost Olakšati društvene odnose Održavanje osobnih veza Međuljudski odnosi Koreni Etnički Privrženost članovima porodice Održavanje socijalnih kontakata
Poštovanje	Ostvarenje	Uverenje o nečijem dostignuću Pokazati nečiju važnost drugima Prestiž Društvena prepoznatljivost Pojačavanje vlastitog "ja" Profesionalnost/posao Lični razvoj Status i prestiž
Samoostvarenje	Istina prema vlastitoj prirodi	Istraživanje i lična ocena Vlastito upoznavanje Zadovoljavanje vlastitih želja
Znati i razumeti	Znanje	Kultura Obrazovanje Želja za lutanjem Zanimanje za druga područja
Estetske	Uvažavanje lepote	Okoline Pejzaža

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

Svaka od osnovnih ljudskih potreba može naći svoj smisao i u objašnjenju turističkih potreba, s obzirom da se te turističke potrebe javljaju kao nadogradnja osnovnim potrebama, tj. nakon zadovoljenja primarnih, egzistencijalnih potreba.

3.2. Specifičnosti turističkih potreba

Naravno, ako se stvari pojednostave, **turizam spada u sekundarne pojave**, odnosno potrebe višeg reda. Upravo iz sekundarnog karaktera turističkih potreba proizilazi mogućnost njihove **supstitucije**. To znači da se zadovoljenje turističke potrebe zamenjuje **zadovoljenjem potrebe višeg stepena prioriteta**. Postoji:

vertikalna supstitucija - podrazumeva zamenu zadovoljenja neke turističke potrebe, drugom potrebom koja nije turističke naravi (npr. letovanje se zameni za polaganje vozačkog ispita i sl.)

horizontalna supstitucija - znači zamenu zadovoljenja jedne turističke potrebe drugom takođe turističkom, što se pozitivno odražava na turistički promet i razvoj (letovanje na moru za zimovanje); ova supstitucija se posmatra sa aspekta vremena odlaska na putovanje, mesta putovanja i smeštajnog kapaciteta.²⁰

Turističke potrebe su vrlo **elastične** i teško se mogu **saturisati**.

Iako se sve češće spominje da u visoko razvijenim društvima turistička potreba sve više ulazi u sferu primarnih potreba, ipak, treba ponoviti, da je **turistička potreba sekundarnog** karaktera, što znači da postoji mnogo "ograničavajućih faktora", koji mogu poremetiti "čvrste" zamisli i planove potencijalnih turista. Time se, prvi put, izvodi za turizam jedno životno saznanje. Turizam je **industrija na staklenim nogama**. Dakle, u hijerarhiji zadovoljavanja ljudskih potreba, turizam je potreba višeg reda, za čije je zadovoljavanje potrebno osigurati neke pretpostavke.

Čovek - turista, krećući se u sferi slobodnog vremena i rekreacije, pod uticajem je svih grupa potreba koje njime vladaju. One se, u sferi slobodnog vremena i turizma, očigledno ostvaruju na višem nivou, karakterističnom za razvijena društva. Dobro i zdravo društvo, prema Maslow - u, treba definisati kao društvo koje će, zadovoljavajući čovekove osnovne potrebe, ali, pri tome, dopustiti da se jave njegove najviše potrebe. Ako se prihvati stanovište da su turističke potrebe zastupljene u svim grupama čovekovih potreba, onda se logički nameće pitanje **kada se javljaju i šta ih motiviše?** Ekonomska teorija na to pitanje odgovara jednostavnom hipotezom koja je prihvaćena i u turističkoj teoriji, a glasi da se **više potrebe zadovoljavaju onda kada su zadovoljene niže**. Na toj hipotezi razvija se hijerarhija potreba ili motivacijski sistem, koji se realno ne može stepenovati ili odrediti strogi prioritati. Kod normalnih članova svakog društva, **sve osnovne potrebe su istovremeno jednim delom zadovoljene, a jednim delom nezadovoljene**.

Hijerarhija se može opisati kao "razlika u stepenu zadovoljstava koje se smanjuje kako se penjemo uz hijerarhiju nadmoćnosti."²¹ Prema tome, "opšta hipoteza da zadovoljavanje

²⁰ Prof. dr Boris Pirjevec, «Počela turizma», Mikrorad, Zagreb, 2001.g., s.22

²¹ Abraham Maslow - Ibid, str. 208

nižih potreba aktivira više potrebe, može se opravdati na temelju toga, da više potrebe postaju urgentnije i da se oslobođena energija mora produktivno primeniti. I u obrnutom slučaju, kada potrebe nižeg nivoa nisu zadovoljene, energija se troši da se ispravi nedostatak i manje je raspoloživa za aktivnosti na višem nivou."²²

U teoriji motivacije podmirenje postaje isto toliko važan motiv koliko i lišavanje, jer oslobađa organizam od dominacije potreba koje su po svojoj prirodi više fiziološke i tako omogućuje pojavu drugih, po svojoj prirodi, viših društvenih."²³

UMESTO ZAKLJUČKA

Turističko ponašanje je determinisano ekonomskim, ali i sociopolitičkim faktorima. Svi ti faktori nose pečat određene sredine i gotovo da se može reći kako je svaka sredina u tom smislu "slučaj za sebe". Zato je potrebno umerenom dedukcijom doći do određenih zajedničkih tendencija kojima je moguće objasniti opšte turističko ponašanje."²⁴

Vrlo je kompleksno pitanje šta se zaista događa u misaonim procesima potencijalnih turista kako bi se odlučili za potrošnju u turističkom sektoru. U traženju odgovora neizostavno se polazi od pretpostavke da je turistička aktivnost deo podsvesti i želja svakog čoveka da se pronađe "spas" od izazova svakodnevnice. Taj unutrašnji poriv je generator turističke tražnje odnosno nastanka **turističke potrebe**, kao ishodišta unutrašnje neravnoteže svakog pojedinca. Dalje, sledi stvaranje **turističkog motiva** koji čoveka gura u "svet turističkih zadovoljstava" i od njega pravi homo turisticus-a. Finale ovoga je proces rekreacije, što zaokružava osnovne faktore razvoja turizma.

²² Maslow čovekovu motivacionu strukturu ili hijerarhiju potrebe obrazlaže na sledeći način: "...Kao polazište teorije motivacije su tzv. fiziološki nagoni... Fiziološke potrebe su nesumnjivo snažnije od svih drugih potreba... Ako su sve potrebe zadovoljene, organizmom vladaju fiziološke potrebe i u tom slučaju sve druge potrebe mogu praktično da postoje, odnosno mogu biti potisnute u pozadinu... Svako ko od ekstremne slike pokuša napraviti tipičnu i meri sve čovekove ciljeve i želje na temelju njegovog ponašanja tokom krajnjeg fiziološkog lišavanja, nesumnjivo je slep za mnoge stvari. Tačno je da čovek živi za hleb kad hleba nema. Ali kad hleba ima u izobilju, odjednom se javljaju druge, više potrebe i one, a ne fiziološke potrebe, dominiraju organizmom. A kada su i te zadovoljene, javljaju se nove još više potrebe itd.

²³ Videti: prof. dr Vidoje Stefanović - "Menadžment ljudskih resursa", SVEN, Niš, str. 234-245

²⁴ Premda u svetskom turizmu neosporno vođstvo pripada SAD, Italiji, Španiji, Francuskoj i Velikoj Britaniji na turističku scenu sve uticajnije stupaju Kina, Meksiko, Tajland, Argentina, Južna Koreja itd.

TURISTIČKE POTREBE KAO DETERMINANTA POLITIKE REGIONALNOG RAZVOJA

REFERENTNA LITERATURA:

- Allan M. Williams i Shaw G., *Tourism Economic Development Western European Experiences*, London, 1991.
- Antunac Ivo, *Turizam – teorijsko-znanstvene rasprave*, Institut za turizam, Zagreb, 2001.
- Avramovski Mitre, *Ekonomika na turizmot*, Fakultet za turizam i ugostiteljstvo, Ohrid, 2008.
- Dulčić Ante, *Upravljanje razvojem turizma*, Ekonomski fakultet, Split, 2002.
- Jafari Jafar, ed., *Encyclopedia of Tourism*, Routledge, 2000.
- Johnsoon P. i Thomas B., *Perspective on Tourism Policy*, London, 1992.
- Krapf Kurt, *Tourism as a Factor in Economic Development*, Roma, 1963.
- Krippendorff Jost, *Die ferienmenschen*, Orell Füssli Verlag, Zurich, 1984.
- Krippendorff Jost, *Die landschaftsfresser*, Hllwag Verlag, Bern, 1975.
- Maslow Abraham, *Motivatiom of Tourism*, Institut de la pro-vances, 1980.
- Pirjevec Boris i Kesar Oliver, *Počela turizma*, Ekonomski fa-kultet, Zagreb, 2002.
- Unković Slobodan, Zečević Bojan, *Ekonomika turizma*, Ekonomski fakultet , Beograd, 2007.
- Vukonić Boris i Keča Ksenija, *Turizam i razvoj*, Ekonomski fakultet, Zagreb, 2001.
- Vukonić Boris i Nevenka Čavlek, eds., *Rječnik turizma, Masmedija*, Zagreb, 2001.
- Wahab Salah, John J. Pigram, *Tourism, Development and Growth*, Routledge, London, 1997.
- Wiliams Allan M., Gareth Shaw, *Tourism & Economic Development*, treće izdanje, John Wiley & Sons, Chicester, 1998.
- Williams A. M., *Tourism and Economic Development*, Belha-ven, London, 1988.
- World Tourism Organization, *World Overview & Tourism Topics*, Madrid, 2001.
- Young Victor, *Tourism – Blessing or Blight*, Penguin Books, Harmondsworth, 1973.
- Stefanović Vdoje, *Ekonomika turizma*, SVEN, Niš, 2012.
- Stefanović Vidoje, *Menadžment u turizmu*, PMF, Niš, 2010.
- Stefanović Vidoje, *Marketiške aktivnosti u turističkoj privredi*, Geografski fakultet, Beograd, 2012.

**TOURIST NEEDS AS A DETERMINANT OF REGIONAL DEVELOPMENT
POLICY**

Abstract: *Man's needs are numerous and varied, and they always depend on numerous factors and situations in which he finds himself. The totality of needs and their hierarchy, as each person feels them, can be viewed and defined as a set of human needs. The set of human needs also includes tourist needs. The "feeling of lack" that causes tourist needs is satisfied by tourist goods (products and/or services). Certain types of needs, due to their specificity, can be viewed as special needs or as special groups of needs. Tourist needs are definitely separated into a special group of needs. They are of various content and structure, and they are satisfied with goods that enable various forms of recreation, travel, change of residence in areas outside the domicile, etc., but also other human activities.*

Key words: *tourism, needs, development, tourist needs.*

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

Desislava Stoilova

Abstract: Public spending on education is generally considered a driver of economic growth due to its positive impact on human capital development, innovation, labor force quality, and overall productivity. At the same time, the effectiveness of education spending can vary widely depending on various contextual factors and the quality of the education system. The main purpose of this paper is to study the impact of public education expenditure on economic growth in Bulgaria over the period 2000-2021. The methods used are descriptive and comparative analysis, as well as correlation and regression analysis of time series data. Hypotheses for bilateral causal relations are tested using the Pairwise Granger Causality test. The results indicate a negative impact of total government expenditure on the growth rate. Government consumption has a detrimental effect on growth, while the impact of public investment is not significant. These findings suggest low efficiency of public spending. Public education expenditure has a positive but insignificant impact on economic growth, which calls into question the quality of education system. The conclusion is that public spending in general and education expenditures in particular are not effective instruments for fiscal impact on the economic development of Bulgaria.

Keywords: public spending, education, economic growth, Bulgaria.

Introduction

In general, public expenditure on education is expected to have a significant positive impact on economic growth. While the relationship between these two factors is complex and multifaceted, there are several key mechanisms that illustrate how investments in education can contribute to economic development. First of all, public spending on education helps develop the human capital of a nation. An educated workforce is more productive, innovative, and adaptable, which can lead to higher levels of economic growth. Skilled workers are better equipped to perform a wide range of jobs, from manual labor to highly specialized roles in technology and innovation. In addition, education investments improve the overall quality of the labor force. A well-educated workforce is more likely to engage in high-value-added activities, resulting in increased competitiveness in the global market. This can attract foreign investment and stimulate economic growth.

Also, education fosters innovation and technological advancement by providing individuals with the skills and knowledge necessary to develop new technologies and improve existing ones. This innovation can drive economic growth through the creation of new industries, products, and services. In addition, education equips individuals with the skills and knowledge needed to adopt modern technologies and work efficiently. This, in turn, can

boost productivity at both the individual and societal levels, leading to higher economic growth.

Moreover, it is often pointed out that public spending on education can help reduce income inequality by providing access to quality education for all segments of society. When education is accessible to a broader range of people, it can lead to a more equitable distribution of opportunities, ultimately benefiting economic growth by increasing social mobility and reducing social tensions. Also, when individuals have access to education and training, they are more likely to be employed or engaged in entrepreneurial activities, which can contribute to economic growth through increased workforce participation. It is generally accepted that a well-educated population is better prepared to adapt to economic changes and challenges. This adaptability can lead to greater economic stability and resilience, reducing the risk of economic crises, thus supporting the long-term economic growth.

In summary, public spending on education is generally considered a driver of economic growth due to its positive impact on human capital development, innovation, labor force quality, and overall productivity. At the same time, it is important to note that the relationship between public spending on education and economic growth may vary depending on several factors, including the quality of education, the efficiency of the education system, and the broader economic and social context.

Having in mind these assumptions, the purpose of the study is to examine the impact of public spending on education on economic growth in Bulgaria for the period 2000–2021.

This paper tests the following two hypotheses:

H1: Total government spending has a positive impact on economic growth.

H2: Public expenditure on education has a positive impact on economic growth.

The paper is structured in five sections. After this brief introduction, the second section provides a literature review. The third section described the methodology used for the purposes of the study. The fourth section presents and discusses the main findings from the descriptive, comparative, correlation and regression analysis. The last section concludes.

Literature review

There are numerous studies on the relationship between government spending and economic growth covering different samples of countries, research methods and periods. In general, they look for evidence of the effects of the total amount of government spending and/or individual expenditure items on economic performance. At the same time, neither the classical nor the modern economic literature provides unanimous and conclusive empirical evidence on the strength and direction of the impact of total public spending and/or individual expenditure items on growth.

Several authors have found confirmation of the negative impact of total government spending on growth. For example, Engen and Skinner (1992) use data from 107 countries over the period 1970-85 and argue that increases in government spending reduce output growth rates. This is confirmed by a paper by Folster and Henrekson (2001), who conduct a

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

regression analysis on a panel of rich countries covering the 1970-95 period and conclude that there is a strong negative relationship between the size of government and economic growth. Esener and Ipek (2018) also report significant decreasing effects of public expenditure on economic growth on the base of dynamic generalized method of moments (GMM) techniques applied on a panel data for 33 upper and lower middle-income countries over the period 1999-2014. A recent study by Chindengwike (2023) applies the Vector Error Correction Model (VECM) and Granger Causality test to time series data covering the period 1970-2021 and also concludes that government expenditure has a negative short-and long-term impact on economic development in Sub-Saharan Africa.

At the same time, there is a number of studies that challenge these results, such as the works of Attari and Javed (2013), Al-Fawwaz (2016), Leshoro (2017), Alzyadat and Al-Nsour (2021), who argue that government expenditure has positive and statistically significant growth effects. Attari and Javed (2013) use time series data for Pakistan for the period 1980-2010 and report a positive relationship between government expenditure and economic growth in the long run. Al-Fawwaz (2016) studies the impact of government spending on economic growth in Jordan over the period 1980-2013 and finds a positive impact of both total government spending and current government spending on growth, while the relationship between capital government spending and growth is insignificant. This is further confirmed by a recent study by Alzyadat and Al-Nsour (2021), who apply the vector auto regression (VAR) and vector error correction models (VECM) on annual data for the period 1970-2019 and conclude that public expenditures have a positive effect on economic growth in Jordan. Leshoro (2017) uses the autoregressive distributed lag (ARDL) technique on annual data for South Africa covering the period 1976-2015 and claims that both government consumption and investment spending are positively related to economic growth in the long term, as well as in the short term.

Another set of studies reports mixed positive and negative effects of disaggregated public spending on growth. For example, Devarajan, Swaroop & Zou (1996) use data from 43 developing countries over a 20-year period and find that an increase in the share of current expenditure has a positive and significant effect on growth, while the relationship between the capital component of public expenditure and growth is negative. This is further confirmed by Ghosh & Gregoriou (2008), who apply generalized method of moments (GMM) technique on a panel data for 15 developing countries over a 28-year period and detect that current spending has significant positive effects on the growth rate, while capital spending has significant negative impacts.

In contrast to these findings, Chu, Hölscher & McCarthy (2018) apply ordinary least squares (OLS) and generalized method of moments (GMM) techniques to panel data from 37 high-income and 22 low- to middle-income countries for the period 1993–2012 and show that a shift in government spending from non-productive to productive forms of expenditure is associated with higher levels of growth in both high-income and low- to middle-income economies.

An influential work by Barro (1991) analyzes data for 98 countries for the period 1960-1985 and concludes that growth is inversely related to the share of government consumption in GDP, but insignificantly related to the share of public investment in GDP. These results are

further confirmed by Schaltegger & Torgler (2006), who find a strong negative relationship between government size and economic growth in Switzerland over the period 1981-2001, but unlike public spending from operating budgets, there is no significant impact on growth from capital budget spending.

There are a number of empirical studies that focus on the impact of government spending on education on economic growth, but their findings vary widely from a significant positive impact to a negative or no significant impact. For example, Tomić (2015) uses regression analysis of annual data for the period 2002-2011 and shows that there is a positive correlation between public expenditure on education and the value of GDP for the EU-28 member states. This is further confirmed by Mallick, Das and Pradhan (2016), who use panel data from 1973 to 2012 and show a positive impact of educational expenditure on economic growth in 14 major Asian countries. Ahamefule (2018) applies regression analysis and a Granger Causality test on data from 15 West African countries for the period 1990-2016 and also finds that government expenditure on education has a positive and significant impact on economic growth. Similar findings are reported by Mekdad, Dahmani and Louaj (2014) who use OLS method, Johansen Co-integration test and Causality test and argue that public spending on education affects positively economic growth in Algeria over the period 1974-2012.

At the same time, several studies challenge these findings and argue that the impact of education expenditure on growth is not so clear and positive. For example, Zeira (2009) claims that the cost of education affects negatively economic growth and shows that if the cost of education is high, economic growth might be slow and even stop completely, creating the so-called development trap. Trabelsi (2017) uses a threshold regression approach on cross-country data for the period 1980-2010 and proves the presence of a threshold effect on the relationship between education expenditure and economic performance. She finds that spending on education only has a positive effect on growth if the quality of education is good, otherwise the effect is negative. This is confirmed by Churchill, Ugur and Yew (2017), who conduct a meta-regression analysis by using a sample of 237 estimates. They find that the effect of government education expenditure on growth is positive for developed countries, but this relationship is statistically insignificant for less developed countries.

Similar results are reported by Blankenau, Simpson, and Tomljanovich (2007), who use pooled data for 80 countries covering the period from 1960 to 2000 and find a robust positive correlation between education spending and growth for rich countries, but no significant relationship is found for developing countries. Tabar, Najafi and Badooei (2017) apply the ARDL method to annual data on Iran's economy during the period 1981-2012 and find that government expenditure on education has a positive impact on growth in the short run, but this impact turns to negative in the long run.

A recent study by Coman, Lupu and Nuță (2023) analyzes the impact of public education expenditure on economic growth in 11 Eastern European countries using ARDL with a structural break for the period 1990-2020. They report mixed results, as for five of the countries there is no long-term relationship between public education expenditure and economic growth, while for the remaining six countries the relationships are positive for

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

four countries and negative for two. Similar findings are reported by Maitra and Mukhopadhyay (2012) who examine the role of public spending on education in promoting the GDP growth of 12 countries in the Asia-Pacific region over the past three decades. They argue that education spending increases GDP in nine of the countries, in one of the countries education expenditures have a negative impact, while in the remaining two countries education spending shows no significant impact on GDP.

There are several country studies that find no significant relationship between government spending on education and economic growth. For example, Villela & Paredes (2022) apply the instrumental variables method on time series data for Honduras over the period 1990-2020 and argue that there is no correlation between public expenditure for education and economic growth. Similar findings are reported by Suwandaru, Alghamdi & Nurwanto (2021), who use the ARDL approach and time series data for Indonesia over the period 1988-2018, showing that public expenditure on education has no significant relationship with growth in both the long- and short-term.

Research methodology and data

This research uses a regression analysis on time series data to study the impact of public spending on education on economic growth in Bulgaria over the period 2000-2021. As a basis of the regression model is accepted the endogenous model proposed by Barro (1990) and further developed by Davoodi and Zou (1998), who argue that the long-run growth rate of per capita output is a function of taxation and government spending. Our empirical study follows the common approach applied in some of the studies on this topic. The conventional simple specification tries to explain the economic growth by government spending and tax revenues, so the regression equation (1) has the following simplified structure:

$$y_t = b_0 + b_1 TS_t + b_2 TR_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

The dependent variable (y_t) is the annual growth rate of GDP, measured as a percentage change on the previous period. The independent variables are the total government spending to GDP (TS_t) and the total government revenue from taxes and social contributions presented as a ratio to GDP (TR_t). The parameters of the model are b_0 , b_1 , and b_2 . The symbol of ε_t marks the error term.

This simple specification is further extended to take into account two major types of government spending (consumption and investment) as well as disaggregated public expenditure classified according to the functions of government (COFOG), namely general public services, defense, public order and safety, economic affairs, health, education, social protection and environmental protection.

Thus, the variables included in the regression analysis are as follows:

GDP_GR – growth rate of the real GDP (percentage change on the previous period);

GOV_EXP – total government expenditure (percentage of GDP);

GOV_INV – total government investment (percentage of GDP);

GOV_CONS – total government consumption (percentage of GDP);

GEN_SER – government expenditure on general public services (percentage of GDP);

DEF – government expenditure on defense (percentage of GDP);

ORDR – government expenditure on public order and safety (percentage of GDP);

ECON – government expenditure on economic affairs (percentage of GDP);

HEALTH – government expenditure on health (percentage of GDP);

EDU – government expenditure on education (percentage of GDP);

SOC_PR – government expenditure on social protection (percentage of GDP);

ENV_PR – government expenditure on environmental protection (percentage of GDP);

TAX – total revenue from taxes and social contributions (percentage of GDP).

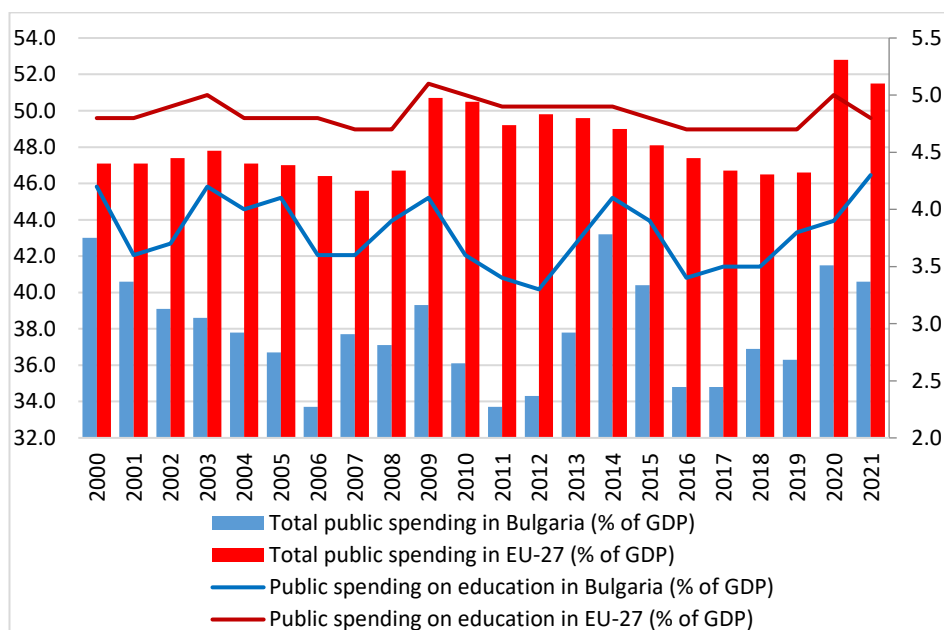
The Robust Least Squares (RLS) method is used to estimate the parameters of the regression model. RLS estimations are reported in Table 1. A correlation matrix of the main variables of the regression model is provided in Table 2. Hypotheses for bilateral causal relations are tested using the Pairwise Granger Causality test (Table 3). The study covers annual data for the period 2000-2021 extracted from Eurostat database.

Results and analysis

Total government expenditures in Bulgaria have a clearly expressed cyclical dynamics during the analyzed period (Figure 1). The major crises in the world economy in the past two decades have caused a growing presence of the state in the economy. Obviously, deep global crises lead to increasing government interventions intended to prevent the collapse of economic and social systems. At the same time, it is interesting to note that the total size of the public sector in Bulgaria differs significantly from the average size of the public sector in the European Union (EU). Bulgaria applies a rather restrictive fiscal model, with the ratio of government expenditure to GDP rarely exceeding 40%, while the total amount of public expenditure in the EU-27 varies on average within 45%-55% of GDP for the analyzed period. Public spending on education in Bulgaria does not demonstrate cyclical dynamics, but differs significantly from the EU-27 average. The Bulgarian government spends around 3.5-4.0% of GDP on education, which is far below the EU-27 average (4.7-5.0%).

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

Figure 1. Public spending in Bulgaria and EU-27 (% of GDP)

Source: Eurostat

The results from the Robust Least Squares (RLS) estimations are reported in Table 1. Separate specifications of the regression equation have been constructed by different combinations of independent variables. As a starting point, the parameters of the regression are estimated under the simplest version of equation (Model 1), which includes total government expenditure and total tax revenue as independent variables. Subsequent models include disaggregated spending variables. Model 2 estimates the influence of total government consumption and investment spending, while Model 3 examines the impact of government expenditure on education, general public services, defense, public order and safety, economic affairs, health, social protection, and environmental protection.

Table 1. Results from the regression analysis

	Model 1	Model 2	Model 3
GOV_EXP	-0.7293*** (-3.4896)		
GOV_INV		0.0564 (0.1525)	
GOV_CONS		-1.0330*** (-5.8018)	
GEN_SER			-0.0245 (-0.0902)
DEF			-0.6700 (-0.9812)
ORDR			3.3587** (2.1487)
ECON			-0.7502*** (-3.1460)
HEALTH			-0.5300 (-0.7321)
EDU			2.0351* (1.7276)
SOC_PR			-0.9930*** (-4.8895)
ENV_PR			-1.3987 (-0.6554)
TAX	0.8106*** (3.8147)	0.9995*** (5.8513)	0.2095* (1.8030)
R-squared	0.247215	0.393135	0.538090
Adjusted R-squared	0.209576	0.329254	0.253838
Akaike info criterion	29.00356	26.72764	45.89267
Schwarz criterion	31.67592	31.78853	64.06148
Rn-squared statistic	41.35108	73.41645	239.1444
Prob(Rn-squared statistic)	0.000000	0.000000	0.000000
Observations	22	22	22

Source: Author's calculations

Notes: t- statistics shown in parentheses below coefficient;

Asterisks (*, **, ***) indicate the significance level (10%, 5%, 1%) of the coefficients.

Contrary to conventional economic theory, the regression results show a significant negative impact of general government spending on the GDP growth rate, while tax revenue has a positive impact. Furthermore, government consumption has a negative effect on economic development, while the impact of public investment is positive, but not statistically significant. Government expenditure on social protection and economic affairs

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

have a significant negative impact on the GDP growth. The effects of general public services, defense, health and environmental protection are also negative but insignificant. Only government spending on public order and safety appears to promote economic growth. These findings suggest low efficiency of public spending. The impact of education expenditure is positive but insignificant, which calls into question the quality of the education system. In this regard, our hypotheses about the expected positive impact of total government expenditure and public expenditure on education on economic growth are not confirmed.

The correlation matrix (Table 2) presents the correlations between each pair of variables, included in the regression model. The correlation analysis confirms that total government spending and economic growth are negatively correlated. There is also a moderate negative correlation between government consumption and growth. It is interesting to note that the correlation between public investment and economic growth is extremely weak. Government expenditure on social protection and economic affairs are negatively related to growth. The relationship between education spending and economic growth is positive but quite weak. These results confirm that public spending is not an effective tool for fiscal impact on economic development in Bulgaria.

Table 2. Correlation matrix of the variables of the regression model

	GDP_ GR	GOV_ EXP	GOV_ INV	GOV_ CONS	GEN_ SER	DEF	ORDR	ECON	HEALTH	EDU	SOC_ PR	ENV_ PR	TAX
GDP_GR	1.000	-0.210	0.043	-0.202	0.060	0.183	0.024	-0.205	0.028	0.104	-0.577	0.051	0.247
GOV_EXP	-0.210	1.000	0.303	0.926	0.449	0.479	0.289	0.458	0.316	0.703	0.476	0.206	0.622
GOV_INV	0.043	0.303	1.000	-0.078	0.206	-0.097	0.388	0.205	-0.231	0.185	-0.074	0.267	0.087
GOV_CONS	-0.202	0.926	-0.078	1.000	0.388	0.540	0.149	0.398	0.422	0.662	0.528	0.110	0.616
GEN_SER	0.060	0.449	0.206	0.388	1.000	0.721	-0.173	-0.424	-0.500	0.289	-0.150	0.647	0.585
DEF	0.183	0.479	-0.097	0.540	0.721	1.000	-0.207	-0.318	-0.111	0.412	0.064	0.385	0.611
ORDR	0.024	0.289	0.388	0.149	-0.173	-0.207	1.000	0.470	0.366	0.367	-0.077	0.154	0.120
ECON	-0.205	0.458	0.205	0.398	-0.424	-0.318	0.470	1.000	0.587	0.285	0.252	-0.344	0.121
HEALTH	0.028	0.316	-0.231	0.422	-0.500	-0.111	0.366	0.587	1.000	0.399	0.260	-0.561	0.111
EDU	0.104	0.703	0.185	0.662	0.289	0.412	0.367	0.285	0.399	1.000	0.141	0.123	0.489
SOC_PR	-0.577	0.476	-0.074	0.528	-0.150	0.064	-0.077	0.252	0.260	0.141	1.000	-0.168	-0.130
ENV_PR	0.051	0.206	0.267	0.110	0.647	0.385	0.154	-0.344	-0.561	0.123	-0.168	1.000	0.332
TAX	0.247	0.622	0.087	0.616	0.585	0.611	0.120	0.121	0.111	0.489	-0.130	0.332	1.000

Source: Author's calculations

The results from the Pairwise Granger Causality tests (Table 3) indicate that there is a bidirectional causality between the total government expenditure and the GDP growth rate. Such type of causal relationship also exists between the government consumption and economic growth. The results indicate that the relationships between government spending on general services, education, health, social protection and economic affairs are unidirectional from the GDP growth rate to the expenditure variables. The null hypothesis cannot be rejected for the public investment as well as for the government expenditure on

defense, public order and safety and environmental protection, so it seems that these variables do not have causal relationships to the economic growth.

Table 3. Pairwise Granger Causality Tests

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
GOV_EXP does not Granger Cause GDP_GR	21	1.29788	0.0095
GDP_GR does not Granger Cause GOV_EXP		0.20561	0.0556
GOV_INV does not Granger Cause GDP_GR	21	0.23331	0.6349
GDP_GR does not Granger Cause GOV_INV		0.08979	0.7679
GOV_CONS does not Granger Cause GDP_GR	21	2.28874	0.0477
GDP_GR does not Granger Cause GOV_CONS		0.23151	0.0362
GEN_SER does not Granger Cause GDP_GR	21	0.54046	0.4717
GDP_GR does not Granger Cause GEN_SER		5.10575	0.0365
DEF does not Granger Cause GDP_GR	21	2.38772	0.1397
GDP_GR does not Granger Cause DEF		2.16067	0.1588
ORDR does not Granger Cause GDP_GR	21	1.05616	0.3177
GDP_GR does not Granger Cause ORDR		0.18747	0.6702
ECON does not Granger Cause GDP_GR	21	0.00354	0.9532
GDP_GR does not Granger Cause ECON		0.64590	0.0321
HEALTH does not Granger Cause GDP_GR	21	2.22477	0.1531
GDP_GR does not Granger Cause HEALTH		2.08003	0.0464
EDU does not Granger Cause GDP_GR	21	0.48103	0.4968
GDP_GR does not Granger Cause EDU		0.08351	0.0359
SOC_PR does not Granger Cause GDP_GR	21	0.15331	0.7000
GDP_GR does not Granger Cause SOC_PR		2.13654	0.0211
ENV_PR does not Granger Cause GDP_GR	21	1.67919	0.2114
GDP_GR does not Granger Cause ENV_PR		2.66847	0.1197
TAX does not Granger Cause GDP_GR	21	0.93457	0.3465
GDP_GR does not Granger Cause TAX		0.34092	0.5665

Source: Author's calculations. Note: Lags=1

Although unconventional, our findings are supported by various authors. Confirmation for the negative impact of total government spending on growth is provided by Engen and Skinner (1992), Folster and Henrekson (2001), Esener and Ipek (2018), and Chindengwike (2023). At the same time, there is a number of studies that challenge our results, such as the works of Attari and Javed (2013), Alzyadat and Al-Nsour (2021), Al-Fawwaz (2016), and Leshoro (2017), who found that government expenditure has positive and statistically significant growth effects.

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

Our results for the insignificant impact of public investment on economic growth are supported by the works of Barro (1991) and Schaltegger & Torgler (2006). At the same time, variety of studies challenge our results and report positive or negative effects of public investment on GDP growth. For example, Devarajan et al. (1996) and Ghosh & Gregoriou (2008) argue that the relationship between the capital spending and economic growth is negative. In contrast to these findings, Chu et al. (2018) claim that a shift in government spending from ordinary consumption to productive investment is associated with higher levels of GDP growth.

Our findings for the insignificant impact of government education expenditure on economic growth are consistent with the conclusions of Villela & Paredes (2022) and Suwandaru et al. (2021). On the opposite side are the results of Mekdad et al. (2014), Tomić (2015), Mallick et al. (2016) and Ahamfule (2018), who argue that government expenditure on education has a positive and significant impact on growth, as well as the findings of Zeira (2009), Trabelsi (2017) and Tabar et al. (2017), who find a negative impact of government education spending on economic growth.

Conclusion

In summary, public spending on education is generally considered a driver of economic growth due to its positive impact on human capital development, innovation, labor force quality, and overall productivity. At the same time, the effectiveness of education spending can vary widely depending on various contextual factors and the quality of the education system.

The correlation and regression analysis on time series data for Bulgaria shows a significant negative impact of total government spending on the GDP growth rate, while tax revenues have a weak positive impact. Government consumption has a detrimental effect on growth, while the effects of public investment are not statistically significant. These findings suggest low efficiency of public spending. Government expenditure on education does not have a significant impact on economic growth, which calls into question the quality of the education system.

The conclusion is that tax system in Bulgaria does not hinder economic growth, but public spending in general and government education expenditures in particular are not effective instruments for fiscal impact on economic development. Policymakers can support economic growth by limiting the share of the public sector in GDP and increasing its efficiency.

REFERENCES

Ahamfule, L. (2018). Government Spending on Education and Economic Growth: A Case Study of West African Countries. Semantic Scholar, Corpus ID: 212746124, <https://www.semanticscholar.org/paper/Government-Spending-on-Education-and-Economic-A-of-Ahamfule/1fc29f6b54b8972dfb426c225ea6e21f3a86b1d3>.

- Al-Fawwaz, T.M. (2016). The impact of government expenditures on economic growth in Jordan (1980–2013). *International Business Research*, 9(1), 99–105, <https://doi.org/10.5539/ibr.v9n1p99>.
- Alzyadat, J. A., Al-Nsour, I. A. (2021). The Fiscal Policy Instruments and the Economic Prosperity in Jordan, *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), 113–122, <https://doi.org/10.13106/JAFEB.2021.VOL8.NO1.113>.
- Attari, M.I.J., Javed, A.Y. (2013). Inflation, Economic Growth and Government Expenditure of Pakistan: 1980–2010. *Procedia Economics and Finance*, 5, 58–67, [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00010-5](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00010-5).
- Barro, R. (1990). Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth. *Journal of Political Economy*, 98, 103–125. <https://doi.org/10.1086/261726>.
- Barro, R. (1991). Economic Growth in a Cross-Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics*, 104, 407–444. <https://doi.org/10.2307/2937943>.
- Blankenau, W. F., Simpson, N. B., & Tomljanovich, M. (2007). Public education expenditures, taxation, and growth: Linking data to theory. *American Economic Review*, 97(2), 393–397. <https://doi.org/10.1257/aer.97.2.393>.
- Chu, T., Hölscher, J., McCarthy, D. (2018). The impact of productive and non-productive government expenditure on economic growth: an empirical analysis in high-income versus low- to middle-income economies. *Empirical Economics*, Springer, <https://doi.org/10.1007/s00181-018-1616-3>.
- Chindengwike, J. (2023). The Relationship between Public Expenditure and Economic Development in Sub-Saharan Africa Countries: The VECM. *Journal of Global Economy*, 19(1), 47–69. <https://doi.org/10.1956/jge.v19i1.674>.
- Churchill, S. A., Ugur, M., Yew, S. L. (2017). Government education expenditures and economic growth: A meta-analysis. *The BE Journal of Macroeconomics*, 17(2), 142–171. <https://doi.org/10.1515/bejm-2016-0109>.
- Coman, A.C., Lupu, D., Nuță, F.M. (2023). The impact of public education spending on economic growth in Central and Eastern Europe. An ARDL approach with structural break, *Economic Research*, 36(1), 1261–1278, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2086147>.
- Davoodi, H., & Zou, H. (1998). Fiscal decentralization and economic growth: A cross-country study. *Journal of Urban Economics*, 43, 244–257. <https://doi.org/10.1006/juec.1997.2042>.
- Devarajan S, Swaroop V, Zou H. (1996). The composition of public expenditure and economic growth. *Journal of Monetary Economics*, 37(2), 313–344. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(96\)90039-2](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(96)90039-2).
- Engen, E. M., & Skinner, J. (1992). Fiscal Policy and Economic Growth. NBER Working Paper No. w4223. National Bureau of Economic Research. <http://www.nber.org/papers/w4223.pdf>.

THE IMPACT OF PUBLIC EDUCATION EXPENDITURE ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF BULGARIA

Esener, S.Ç., Ipek, E. (2018). The Impacts of Public Expenditure, Government Stability and Corruption on Per Capita Growth: An Empirical Investigation on Developing Countries, *Sosyoekonomi*, 26(36), 11-32. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2018.02.01>.

Eurostat (2023). Data Browser. Retrieved from: <http://ec.europa.eu/eurostat>. Accessed on 15 October 2023.

Folster, S., & Henrekson, M. (2001). Growth effects of government expenditure and taxation in rich countries. *European Economic Review*, 45, 1501–1520. [https://doi.org/10.1016/S0014-2921\(00\)00083-0](https://doi.org/10.1016/S0014-2921(00)00083-0).

Ghosh, S., Gregoriou, A. (2008). The composition of government spending and growth: Is current or capital spending better? *Oxford Economic Papers*, 60(3), 484-516. <https://doi.org/10.1093/oep/gpn005>.

Leshoro, T.L.A. (2017). An empirical analysis of disaggregated government expenditure and economic growth in South Africa. *UNISA Economic Research Working Paper Series*. Working Paper 10/2017. <http://hdl.handle.net/10500/22644>.

Maitra, B., Mukhopadhyay, C.K. (2012). Public Spending on Education, Healthcare and Economic Growth in Selected Countries of Asia and the Pacific. *Asia-Pacific Development Journal*, 19(2), 19-48.

Mallick, L., Das, P. K., & Pradhan, K. C. (2016). Impact of educational expenditure on economic growth in major Asian countries: Evidence from econometric analysis. *Theoretical & Applied Economics*, 23(2), 173–186.

Mekdad, Y., Dahmani, A., Louaj, M. (2014). Public spending on education and Economic Growth in Algeria: Causality Test. *International Journal of Business and Management*, 2(3), 55-70. https://www.iises.net/download/Soubory/soubory-puvodni/pp55-70_ijobmV2N3.pdf.

Schaltegger, C., Torgler, B. (2006). Growth effects of public expenditure on the state and local level: evidence from a sample of rich governments. *Applied Economics*, 38 (10), 1181–1192. <https://doi.org/10.1080/00036840500392334>.

Suwardaru, A., Alghamdi, T., Nurwanto, N. (2021). Empirical Analysis on Public Expenditure for Education and Economic Growth: Evidence from Indonesia. *Economies*, 9, 146. <https://doi.org/10.3390/economies9040146>.

Tabar, F.J., Najafi, Z., Badooei, Y.S. (2017). The Impact of Educational Expenditure of Government on Economic Growth of Iran. *AD-minister*, no. 30, 2017, Escuela de Administración de la Universidad EAFIT, <https://doi.org/10.17230/ad-minister.30.11>.

Tomić, Z. (2015). Analysis of the Impact of Public Education Expenditure on Economic Growth of European Union and BRICS. *Economic Analysis*, 48(1-2), 19-38. <https://core.ac.uk/download/pdf/33812219.pdf>.

Trabelsi, S. (2017). Public education expenditure and economic growth: the educational quality threshold effect. *Région et Développement*, No 45-2017. https://regionetdeveloppement.univ-tln.fr/wp-content/uploads/5_Trabelsi.pdf.

Villela, R., Paredes, J.J. (2022). Empirical Analysis on Public Expenditure for Education, Human Capital and Economic Growth: Evidence from Honduras. *Economies*, 10, 241. <https://doi.org/10.3390/economies10100241>.

Zeira, J. (2009). Why and how education affects economic growth. *Review of International Economics*, 17(3), 602–614. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9396.2009.00836.x>.

UTICAJ TROŠKOVA ZA JAVNO OBRAZOVANJE NA EKONOMSKI RAST: SLUČAJ BUGARSKE

Apstrakt: Javna potrošnja na obrazovanje se generalno smatra pokretačem ekonomskog rasta zbog svog pozitivnog uticaja na razvoj ljudskog kapitala, inovacije, kvalitet radne snage i ukupnu produktivnost. Istovremeno, efektivnost potrošnje na obrazovanje može veoma varirati u zavisnosti od različitih kontekstualnih faktora i kvaliteta obrazovnog sistema. Glavna svrha ovog rada je proučavanje uticaja javnih rashoda za obrazovanje na ekonomski rast u Bugarskoj u periodu 2000 -2021. Korišćene metode su deskriptivna i komparativna analiza, kao i korelaciona i regresiona analiza podataka vremenskih serija. Hipoteze o bilateralnim uzročno-posledičnoj vezi testiraju se pomoću Pairwise Granger testa uzročnosti. Rezultati ukazuju na negativan uticaj ukupne državne potrošnje na stopu rasta. Državna potrošnja ima štetan uticaj na rast, dok uticaj javnih investicija nije značajan. Ovi nalazi ukazuju na nisku efikasnost javne potrošnje. Javni rashodi za obrazovanje imaju pozitivan, ali beznačajan uticaj na privredni rast, što dovodi u pitanje kvalitet obrazovnog sistema. Zaključak je da javna potrošnja, uopšte, i rashodi za obrazovanje, posebno nisu delotvorni instrumenti za fiskalni uticaj na ekonomski razvoj Bugarske.

Ključne reči: javna potrošnja, obrazovanje, ekonomski rast, Bugarska.

PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU

Toma Dašić¹

Ivan Stojković²

Rezime: Reciklaža otpada od građenja i rušenja ima za cilj dobijanje novih sirovina za izgradnju, čime se smanjuje korišćenje prirodnih resursa i smanjuje količina građevinskog otpada koji se odlaže na deponije. U Srbiji se recikliraju male količine građevinskog otpada, uglavnom otpad visoke ekonomske vrednosti, dok se drugi materijali sa potencijalom za reciklažu odlažu na deponiju ili češće završavaju na nelegalnim lokacijama. Efikasnost reciklaže građevinskog otpada zavisi od stepena primarne separacije na samom mestu nastanka. Ključni deo odvajanja otpada na mestu nastanka je uklanjanje opasnog otpada i odvajanje materijala koji otežavaju reciklažu. U gradu Leskovcu građevinska delatnost nema interes za reciklažu građevinskog otpada i prerada nije prisutna. U radu je predloženo inovativno rešenje čija primena će omogućiti praćenje kretanja otpada od građenja i rušenja kroz radnje izvođenja građevinskih radova, zatim razdvajanje ovog materijala, njegovo skladištenje, i dalju obradu, kako bi se od resursa stvorio materijal.

Ključne reči: otpad od građenja i rušenja, reciklaža, inovacije, Grad Leskovac.

Uvod

Otpad od građenja i rušenja uključuje otpad koji nastaje prilikom gradnje objekata ili javne infrastrukture, rekonstrukcije, održavanja ili rušenja postojećih građevina, kao i otpad nastao od iskopanog materijala, koji se ne može koristiti bez prethodne obrade. Građevinski otpad se sastoji od neopasnih i opasnih materijala. Neopasan građevinski otpad ne sadrži opasne materije, i tu spadaju beton, zemlja, cigla, staklo, kamen, plastika, crep i keramika, bakar, bronza, mesing, gvožđe, čelik, izolacioni materijali, gips, drvo, mešani otpad. Opasan otpad obuhvata građevinske i izolacione materijale koji sadrže azbest, zaptivači i glazure sa PCB-om, materijali sa živom u sebi i ostali otpad sa opasnim supstancama, i zahteva posebno postupanje. (Zakon o upravljanju otpadom)

U Programu upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022 - 2031. godine, koji predstavlja osnovni strateški dokument koji obezbeđuje uslove za racionalno i održivo upravljanje otpadom na nivou Republike Srbije, kao cilj navodi se povećanje reciklaže građevinskog otpada na 40% do 2029., odnosno 70% do 2031. godine. U Srbiji, trenutno, ne postoji praksa odvojenog sakupljanja otpada od građenja i rušenja, i ne postoji šema za reciklažu ove vrste otpada. Ako je opasan građevinski otpad pomešan sa neopasnim,

¹ Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Republika Srbija; dasic.toma@vpsle.edu.rs

² Inovacioni centar Tehnološko-Metalurškog Fakulteta Beograd, Republika Srbija;
ivantehno@gmail.com

celokupna količina takvog otpada smatra se opasnim. Iako postoji generalna zakonska obaveza da proizvođač otpada odvojeno prikuplja nastali otpad i sortira ga u skladu s budućim tretmanom, ova odredba nije na snazi usled nepostojanja podzakonskog akta.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, 2020. godine u Srbiji je generisano 729.000 tona otpada od građenja i rušenja (opštine i regioni u Republici Srbiji 2022.). Najveću količinu otpada čini zemlja iz iskopa, a raspoloživa statistika ne daje realne potencijalne količine tog otpada u Srbiji. Recikliraju se samo male količine otpada od građenja i rušenja, asfalt se reciklira u malim količinama (u 2018. godini reciklirano je manje od 1.000 t). Uglavnom se reciklira otpad visoke ekonomske vrednosti, poput metala, dok se drugi potencijalno reciklabilni materijali odlažu na deponiju ili češće završavaju na nelegalnim lokacijama. Nedostaju standardi kvaliteta za tretirani otpad od građenja i rušenja.

Sakupljanje i odlaganje otpada od građenja i rušenja podleže principu zagađivač plaća, što znači da je proizvođač otpada jedini odgovoran za zakonito i bezbedno odlaganje (konačno odlaganje ili reciklažu) nastalog otpada. Mineralni građevinski otpad, kao i mešoviti građevinski otpad, pretežno se odlaže na neadekvatna lokalna smetlišta. Samo se metalni otpad iz otpada od građenja i rušenja sakuplja u većem obimu. Trenutno se ne primenjuje dovoljno praksa razdvajanja opasnog i neopasnog građevinskog otpada. (Program upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022-2031. godine)

Iako je odvajanje na mestu nastanka tokom rušenja i obnove od suštinskog značaja za omogućavanje reciklaže građevinskog otpada, u Republici Srbiji se ova aktivnost vrlo malo sprovodi. Čak i kada se traži odvajanje opasnih komponenti (npr. izolacionog materijala; građevinskog materijala koji sadrži azbest; bitumenskih smeša koje sadrže ugljeni katran; katranizovanih proizvoda), kao i delova koji se mogu reciklirati (npr. drveta, stakla, plastike i metala) iz mineralnog građevinskog otpada tokom aktivnosti rušenja i rekonstrukcije, odvajaju se vrlo male količine ovih frakcija.

Pošto je odgovornost za upravljanje otpadom nastalim u aktivnostima rušenja i rekonstrukcije na investitoru, a otpad nastao u tim aktivnostima u velikoj meri zavisi od lokacije i vrste zgrade, sakupljanje treba da organizuje vlasnik otpada, npr. kroz zaključivanje ugovora sa kompanijama sa važećim dozvolama za upravljanje ovim tokom otpada. Za uređivanje upravljanja ovim tokom otpada, potrebno je doneti poseban propis. (Program upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022-2031. godine)

Postojeća infrastruktura za tretman otpada od građenja i rušenja na teritoriji Republike Srbije je nerazvijena, iako veliki broj operatera ima dozvolu za tretman različitih vrsta građevinskog otpada i otpada od rušenja. Tretman otpada od građenja i rušenja kao zamene primarnih resursa za građevinske aktivnosti prilično je nerazvijen u Republici Srbiji. Ako se stvara u aktivnostima rekonstrukcije ili rušenja, mineralni otpad od građenja i rušenja koristi se za ravnjanje ili drugu vrstu nivelacije površina. Bituminozni materijal se u određenoj meri koristi za puteve, ili se ponovo iskorišćava/upotrebljava na samom gradilištu za održavanje puteva. (Program upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022-2031. godine)

Sistem infrastrukture za reciklažu otpada nije uravnotežen da bi efikasnost mogla da bude veća, a odvojeno sakupljanje otpada nije dovoljno razvijeno u odnosu na reciklažne kapacitete. Recikliranjem građevinskog otpada smanjilo bi se korišćenje prirodnih resursa,

PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDLJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU

smanjili bi se troškovi u građevinarstvu, kao i smanjenje zagađenja koje nastaje proizvodnjom novih materijala.

Postojeća dostupna rešenja za upravljanje građevinskim otpadom u Leskovcu

U gradu Leskovcu prerada građevinskog otpada skoro da nije prisutna. Građevinska delatnost nije dosad imala interesa da se bavi reciklažom. Gvožđe i aluminijum su jedini materijali, koji su se do sada izdvajali i ponovo iskorišćavali.

U dosadašnjoj praksi izrade planske dokumentacije sem odlaganja na privremene deponije tok ove vrste otpada se nije pratio, tako da tačna evidencija o vrsti, količini i poreklu ove vrste otpada ne postoji.

Lokalni plan upravljanja otpadom na teritoriji grada Leskovca za period 2021-2030. predstavlja generalno stanje upravljanja otpadom od građenja i rušenja u gradu Leskovcu koje karakteriše sledeće:

privremena lokacija za odlaganje otpada od građenja i rušenja se više ne koristi;

lokacija za odlaganje otpada od građenja i rušenja određena je Prostornim planom grada Leskovca. Predviđeno je da se na delu prostora deponije za deponovanje komunalnog otpada deponuje i otpad od građenja i rušenja. Za taj deo deponije ne postoji izgrađena tehnička dokumentacija, niti do tog dela postoji pristupni put.

otpad od građenja i rušenja se odlaže velikim delom na „divlje deponije”;

nema sistema odvojenog prikupljanja i tretmana otpada od građenja i rušenja;

nema sistema odvajanja opasnog otpada od građenja i rušenja (npr. azbesta) pre početka rušenja;

nije razvijena reciklaža otpada od građenja i rušenja i upotreba recikliranog materijala, tako da se velike količine ovog otpada nekontrolisano odlažu;

nije izvršena edukacija o upravljanju otpadom od građenja i rušenja;

ne postoji projekat koji definiše postupak sa otpadom od građenja i rušenja za teritoriju grada.

Prema Odluci o održavanju čistoće na teritoriji grada Leskovca ("Sl. glasnik grada Leskovca", br. 12/2018) proizvođač je dužan da izvrši odvajanje opasnog građevinskog otpada. Troškove odlaganja snosi proizvođač (vlasnik) koji neposredno predaje otpad na rukovanje ovlašćenom operateru za upravljanje ovakvom vrstom otpada na način predviđen Zakonom koji reguliše ovu materiju. Međutim, otpad nastao izvođenjem građevinskih radova, građani često ostavljaju ispred objekta ili u kontejnere za komunalni otpad, jer drugih opcija nema, a ova vrsta otpada još uvek se zakonski tretira kao inertni komunalni otpad – neopasni. Ovaj otpad se dalje odlaže na deponije ili na divlje deponije. Recikliranjem građevinskog otpada smanjilo bi se korišćenje prirodnih resursa, smanjili bi se troškovi u građevinarstvu, kao i smanjenje zagađenja koje nastaje proizvodnjom novih materijala.

Lokalni plan upravljanja otpadom na teritoriji grada Leskovca za period 2021-2030. predviđa da se za potrebe nasipanja, odnosno, nivelisanja površina u javnom korišćenju i ostalih površina zemlja koja se iskopa sa određenih gradilišta ne istovara na deponiju, već na površinu koja se nasipa, odnosno niveliše.

Osnovne etape u okviru postupka reciklaže jesu sortiranje, drobljenje i prosejavanje, a završni proizvod je agregat koji se može koristiti u građevinarstvu, za uređenje zemljišta i kao zamena za šljunak u betonskim elementima.

Čelik se može beskonačno pretvarati u nove proizvode, a da ne izgubi na kvalitetu. Najčešće se od recikliranog čelika izrađuje armatura, žice, ekseri i razni metalni profili. Reciklirani beton može da se koristi za izradu temelja, kao i podloga za puteve. Drvo može da se iskoristi za nove proizvode kao što su paneli, podovi i ploče, za drvnu građu, kao i za biomasu.

Prozorsko staklo se ne može reciklirati zajedno sa ostalim staklenim proizvodima zbog različitog hemijskog sastava i temperature topljenja. Međutim, prozorsko staklo se nakon topljenja može ugraditi u asfalt, a slomljeno staklo se može kombinovati sa betonom za stvaranje podova i granitnih ploča. Gips, cink, aluminijum takođe mogu imati svoju ponovnu upotrebu.

Opasni otpad koji sadrži azbest potrebno je odvojeno sakupljati, pakovati, skladištiti i odložiti na deponiju na vidljivo označenom mestu namenjenom za odlaganje otpada koji sadrži azbest. Proizvođač ili vlasnik otpada koji sadrži azbest obavezan je da primeni mere za sprečavanje raznošenja azbestnih vlakana i prašine u životnoj sredini.

Proizvođač otpada je dužan da skladišti otpad na način koji minimalno utiče na zdravlje ljudi i životnu sredinu. Vlasnik otpada je odgovoran za sve troškove upravljanja otpadom. Troškove odlaganja snosi držalac (vlasnik) koji neposredno predaje otpad na rukovanje sakupljaču otpada/postrojenju za upravljanje otpadom.

2. Obuhvat i potrebe korisnika za uvođenjem inovativnog rešenja

Korisnici rezultata su svi koji imaju za cilj da, primenom principa cirkularne ekonomije, građevinski otpad ne bude problem, već resurs:

Opšta populacija grada Leskovca (124.889) – korisnici usluga upravljanja otpadom;

Administrativna tela i organi grada Leskovca i odeljenja gradske uprave: Odeljenje za urbanizam Gradske uprave grada Leskovca, Odeljenje za zaštitu životne sredine Gradske uprave grada Leskovca, Odeljenje za inspekcijske poslove Gradske uprave grada Leskovca, Odeljenje za finansije Gradske uprave grada Leskovca, Odeljenje za privredu i poljoprivredu Gradske uprave grada Leskovca, Odeljenje za komunalno-stambene poslove, saobraćaj i infrastrukturu Gradske uprave Grada Leskovca, JP „Urbanizam i izgradnja” Leskovac;

Lokalni operateri komunalnog otpada: JKP „Komunalac“ Leskovac, PWW Leskovac d. o. o. Leskovac;

Stručnjaci iz javnog, privatnog, civilnog i naučno-istraživačkog sektora;

Lokalni operateri posebnih tokova otpada u Leskovcu (30 registrovanih u 2023.);

PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDLJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU

Građevinski investitori i izvođači radova na području grada Leskovca;

Nevladine i organizacije civilnog sektora u Leskovcu.

Nadležne institucije i partneri koji čine mrežu za praćenje kretanja otpada od građenja i rušenja biće odgovorne institucijama za planiranje, koordinaciju i praćenje sprovođenja specifičnih aktivnosti koje će uključivati širi spektar zainteresovanih strana.

Rezultati ankete, prikazani u Lokalnom planu upravljanja otpadom na teritoriji grada Leskovca za period 2021-2030., ukazuju da je informisanost građana Leskovca na solidnom nivou, i pokazuju da postoji svest i upoznatost građana sa standardima EU, sa potrebom odvajanja otpada na pojedinačne frakcije, kao i sa težnjom da se reciklabilni otpad uputi u proces reciklaže. Iz građevinskog otpada se izvlače agregati koji se koriste za putnu privredu i izvlače se određeni separativni elementi koji se koriste za izradu određenih elemenata koji su neophodni u građevinskoj industriji, te je korist od reciklaže ove vrste otpada za širu zajednicu višestruka.

Lokalni plan upravljanja otpadom na teritoriji grada Leskovca za period 2021-2030. akcenat stavlja na dve ključne teme: rešenje deponije za otpad od građenja i rušenja, i otklanjanje uzroka koji uvek imaju kumulativno dejstvo na rast količina otpada za koje još nije uspostavljen sistem upravljanja vezano za otpad od građenja i rušenja. Grad Leskovac je pokrenuo aktivnosti vezane za obezbeđenje i opremanje legalne lokacije za prijem i bezbedno odlaganje neopasnog otpada od građenja i rušenja, do 2025. godine. Rešenje koje će omogućiti praćenje kretanja otpada od građenja i rušenja i koje će dati parametre, dinamiku i sredstva za monitoring ove vrste otpada, može se koristiti za prikupljanje potrebnih informacija za projektovanje kapaciteta deponije i reciklažnog centra za građevinski otpad i kapaciteta potrebnog drobilničnog postrojenja za tretiranje otpada.

Postojeća infrastruktura za tretman otpada od građenja i rušenja na teritoriji Republike Srbije obuhvata samo nekoliko drobilničnih postrojenja i reciklažu manje od 1.000 t godišnje otpada. Kako Program upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022 – 2031. godine predviđa uspostavljanje 26 regionalnih deponija sa mobilnim postrojenjima za tretman otpada od građenja i rušenja, izrađeno rešenje za praćenje kretanja otpada od građenja i rušenja može biti korišćeno na nivou cele zemlje kako bi se adekvatno projektovali kapaciteti lokalnih deponija i postrojenja za tretman otpada od građenja i rušenja. Time ciljnu grupu, na koju rešenje izazova može uticati, čine svi stanovnici Republike Srbije.

3. Predlog inovativnog rešenja za praćenje građevinskog otpada u Leskovcu

Recikliranje otpada od građenja i rušenja zavisi od razdvajanja na izvoru. Svako mešano prikupljanje povećava stepen zagađenja i smanjuje mogućnosti recikliranja. Potrebno je uvesti odvojeno sakupljanje mineralnog građevinskog otpada radi povećanja stope reciklaže, i odvojeno sakupljati opasan otpad od građenja i rušenja koji se stvara na određenom lokalitetu. Znači, neopasni mešoviti građevinski otpad, koji je pogodan za reciklažu, treba skladištiti odvojeno i transportovati u odgovarajuće postrojenje za reciklažu. Mešoviti građevinski otpad niskog kvaliteta, koji nije pogodan za reciklažu, treba odvesti na registrovano odlagalište.

Za te potrebe potrebno je izraditi softver koji će pratiti kretanje otpada od građenja i rušenja kroz radnje izvođenja građevinskih radova, zatim način razdvajanja ovog materijala, njegovo mesto skladištenja, dalje obrade, odnosno, da od resursa postane materijal. Softver mora povezivati više odeljenja gradske uprave i javnih i privatnih preduzeća kako bi se uspostavila mreža za organizaciju tretmana građevinskog otpada na teritoriji lokalne samouprave (Odeljenje za Urbanizam, JP „Urbanizam i izgradnja" Leskovac, Odeljenje za komunalno-stambene poslove, saobraćaj i infrastrukturu, JKP komunalac, Odeljenje za zaštitu životne sredine, Građevinska inspekcija, Komunalna inspekcija, Komunalna milicija). Prilikom podnošenja zahteva za izdavanje dozvole za uklanjanje, izgradnju ili rekonstrukciju objekta, softver na osnovu projektno-tehničke dokumentacije treba da identifikuje vrstu i količinu otpada od građenja i rušenja. O tome šalje obaveštenje nadležnim odeljenjima gradske uprave, nadležnim inspekcijama i investitoru. Nakon prijave radova i uvođenja izvođača u posao, o tome softver obaveštava i izvođača radova i nadzorni organ. Investitor se putem softvera izjašnjava da li će, i koju vrstu otpada od građenja i rušenja predati nadležnom preduzeću za upravljanje ovom vrstom otpada. Investitor može deo otpada ponovo iskoristiti u gradnji ili predati trećem licu za ponovnu upotrebu (npr. drvenu građu, crep, opeku) ili predati preduzeću registrovanom za otkup i reciklažu sekundarnih sirovina (npr. armaturnu žicu, čelične i aluminijumske profile, kablove, staklo), šta unosi u softver. Informaciju o otpadu koji će preuzeti preduzeće za upravljanje otpadom, softver šalje preduzeću kako bi moglo pravovremeno da previdi i organizuje lokaciju za prijem i skladištenje i tretiranje građevinskog otpada. Ukoliko otpad sadrži opasan otpad (azbest), preduzeće za upravljanje otpadom je dužno da obezbedi kasete za odlaganje opasnog otpada čiji će kapaciteti i dostupnost biti vidljivi u okviru softvera, kako bi izvođač znao da li i na koji način može postupati sa opasnim otpadom. Preduzeće za upravljanje otpadom putem softvera obaveštava investitora i izvođača radova o dostupnim lokacijama za skladištenje i tretiranje otpada od građenja i rušenja i vremenskom terminu prijema tog otpada. Preduzeće za upravljanje otpadom prima otpad koji je izvođač radova razdvojio na mestu nastanka, odlaže po vrstama i evidentira količine primenjenog otpada, koje unosi u softver. Softver poredi količine koje su projektovane i količine koje su dostavljene. Na taj način se proverava da li je predata i projektovana količina, kako otpad ne bi bio odvožen na divlje deponije. Otpad koji može da se tretira pomoću mobilnih postrojenja, nakon tretiranja postaje reciklirani agregat, koji će se skladištiti na odgovarajućim lokacijama. Količine dostupnog agregata, kao i drugog otpada od građenja i rušenja koji se može reciklirati ili ponovo upotrebiti, i koji se nalazi na lokacijama preduzeća za upravljanje otpadom, unose se u softver. Te informacije su dostupne svim zainteresovanim stranama,

PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDLJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU

koje su zainteresovane da uskladišteni tretirani otpad preuzmu i dalje koriste (npr. o količini agregata ili zemlje od iskopa koji Javno preduzeće „Urbanizam i izgradnja Leskovac" može se predvideti za nasipanje i nivelaciju terena ili za devastirane lokacije, ili količini drvene građe koja se može koristiti kao biomasa za grejanje javnih objekata koji nisu priključeni na daljinsko grejanje).

Efikasna primena softvera treba uticati na rešenje sledećih izazova:

nedovoljne informisanosti građana i privrednih subjekata o upravljanju građevinskim otpadom,

neadekvatne komunikacije zainteresovanih strana u oblasti upravljanja otpadom,

nepostojanja rešenja za uspostavljanje održivog sistema upravljanja otpadom,

nedosledne primene zakonske regulative RS,

nepostojanja uspostavljenog sistema održivog upravljanja otpadom,

nepostojanja uspostavljenog sistema zaštite svih segmenata životne sredine.

Primena softvera može inicirati uvođenje standarda kvaliteta za agregate, utvrđivanje pravne osnove za obaveznu upotrebu proizvedenih agregata do određenog udela (npr. 10%) u postupcima javnih nabavki (zelena pravila o javnim nabavkama). Za promovisanje recikliranog agregata, moguće je unaprediti propis o prestanku statusa otpada koji obezbeđuje kriterijume kvaliteta.

3.1 Uslovi za razvoj i primenu inovativnog rešenja

Za uspešni razvoj i implementaciju Centra za praćenje građevinskog otpada na nivou grada kao novog inovativnog rešenja, grad Leskovac mora osigurati potrebne kadrovske, tehničke i infrastrukturne kapacitete koji bi podržali inovativni proces razvoja i testiranja:

Stručnjaci iz različitih oblasti - sa različitim veštinama u oblasti građenja i zaštite životne sredine, uključujući inženjere i tehnologe, stručnjake za upravljanje projektima i analitičare podataka.

Tehnička oprema - koja će podržati softversko rešenje za praćenje građevinskog otpada.

Infrastrukturni kapaciteti - neophodni za instalaciju i testiranje novih tehnologija, uključujući obezbeđivanje odgovarajućih lokacija za tretman otpada od građenja i rušenja i skladištenje ovog otpada nakon tretmana.

Finansijska podrška - za razvoj i testiranje novih inovativnih rešenja, uključujući sredstva za istraživanje, nabavku opreme i obuku kadrova.

Komunikacione i saradničke veštine – članovi tima mora da poseduju razvijene komunikacione veštine i imaju mogućnost da sarađuju sa stručnjacima iz srodnih oblasti, privredom, lokalnom zajednicom i akademskom zajednicom radi unapređenja i prihvata novih inovativnih rešenja.

Praćenje i usmeravanje promena - uvođenje mehanizma za praćenje i usmeravanje promena koje se dešavaju u toku razvoja i testiranja novih rešenja, uključujući evaluaciju efikasnosti i uticaja primene novog softverskog rešenja.

Osiguravanje svih ovih uslova će omogućiti inovativnom subjektu u gradu Leskovcu da uspešno razvije i testira nova efikasna rešenja koja bi značajno doprinela smanjenju količine i porast recikliranja građevinskog otpada.

4. Zaključak

Stvaranje formi saradnje za razmenu znanja intenzivira realizaciju inovativnih aktivnosti i postalo je savremena nezaobilazna tekovina naučno-tehničkog progressa, koja za posledicu ima unapređenje inovativnih rešenja. Za efikasnu razmenu znanja i informacija i njihovu primenu u cilju veće upotrebe inovacija za brži tempo razvoja i rasta, neophodno je unaprediti upotrebu postojećih i inovacionih kapaciteta za izgradnju primenljivih i stabilnih rešenja zasnovanih na efikasnim modelima.

Upravljanje građevinskim otpadom postalo je ključno za održivu i prosperitetnu građevinsku industriju. Tehnološki napredak donosi pametne tehnološke inovacije i rešenja za upravljanje građevinskim otpadom kojima se transformiše način na koji se suočavamo sa ovim izazovom.

Reciklaža je ključna za razvoj održive građevinske industrije, jer ponovna upotreba materijala smanjuje potrebu za eksploatacijom novih resursa i doprinosi očuvanju životne sredine. Ekološki aspekt reciklaže građevinskog otpada leži u smanjenju opterećenja na prirodne resurse i doprinosi očuvanju prirodne ravnoteže kroz ponovnu upotrebu materijala.

Jasno je da je u Srbiji reciklaža građevinskog otpada nerazvijena jer ga ne posmatramo kao potencijal. Primena inovativnih rešenja opisanih u radu može istovremeno promovisati stručno rušenje građevinskih objekata, razvrstavanje otpada po frakcijama i unaprediti tržište reciklaže građevinskog materijala promovisanjem kvaliteta recikliranih materijala. Predloženo rešenje se zasniva na pametnim sistemima za sakupljanje i selekciju građevinskog otpada kroz uključivanje novih inovativnih digitalnih tehnologija. Digitalna rešenja predstavljaju budućnost reciklaže i upravljanja otpadom, jer podižu efikasnost sakupljanja otpada, i pružaju značajne podatke za operativno praćenje i kvalitetnije donošenje odluka.

LITERATURA

Grad Leskovac (2022). Lokalni plan upravljanja otpadom na teritoriji grada Leskovca za period 2021-2030. sa izveštajem o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 13/2022

Republički zavod za statistiku (2022). Opštine i regioni u Republici Srbiji 2022., Beograd

PRIMENA INOVATIVNIH MODELA ZA REŠENJE PROBLEMA SLEDJIVOSTI GRAĐEVINSKOG OTPADA U LESKOVCU

Republika Srbija (2022). Program upravljanja otpadom u Republici Srbiji za period 2022-2031. godine, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 12/2022

Republika Srbija (2023). Zakon o upravljanju otpadom, Službeni glasnik Republike Srbije br. 36/2009, 88/2010, 14/2016, 95/2018 - dr. zakon i 35/2023

APPLICATION OF INNOVATIVE MODELS TO ADDRESS THE TRACEABILITY PROBLEM OF CONSTRUCTION WASTE IN LESKOVAC

Abstract: *The purpose of recycling of construction and demolition waste is to obtain new raw materials for construction, thereby reducing the use of natural resources and reducing the amount of construction waste that is disposed of in landfills. In Serbia, small amounts of construction waste are recycled, mostly waste of high economic value, while other materials with the potential for recycling are disposed of in landfills or more often end up in illegal locations. The efficiency of construction waste recycling depends on the degree of primary separation at the place of origin. A key part of waste separation at source is the removal of hazardous waste and the separation of materials that make recycling difficult. In the city of Leskovac, the construction industry has no interest in recycling construction waste and processing is not present. The paper proposes implementation of innovative solution, which will enable the tracing of construction waste on the construction site, then the separation of this material, its storage, and further processing, in order to create material from resources.*

Key words: *Construction and demolition waste, Recycling, Innovations, City of Leskovac.*

PREDUZETNIŠTVO U SVETU I SRBIJI. PROGRAMI REPUBLIKE SRBIJE USMERENI NA STIMULISANJE PREDUZETNIŠTVA I OBEZBEĐIVANJA EKONOMSKOG RAZVOJA

David Stojisavljević¹

Rezime: U našem radu se daje fokus kako preduzetništvu u Republici Srbiji, tako i preduzetništvu pojedinih država sveta. Naime, u okviru preduzetništva u R. Srbiji, akcenat se daje na sam značaj regionalnog razvoja, ističu se državni projekti podrške preduzetništva, njenog razvoja i pozitivnog uticaja na društvo i privredu. Osvrćemo se i na inovativnost u preduzetništvu i kako preduzetnik inovator utiče svojom privrednom aktivnošću na ekonomsku i tržišnu strukturu države. Takođe se daje fokus ženskom preduzetništvu u svetu savremenog biznisa i ekonomije. Što se tiče preduzetništva u svetu, razmotrićemo osnovne karakteristike i indikatore pojedinih država sveta.

Ključne reči: preduzetništvo, podrška preduzetništva, regionalni razvoj, značaj preduzetništva, inovacije u preduzetništvu

Uvod

Pojava koncepcija, kao što su „preduzetništvo“ i „preduzetnik“, se vezuje za 18. vek i period komunizma, kao državnog uređenja. Naučnici tog perioda su dali osnovne sistematske i naučne definicije i objašnjenja ovih koncepcija. Kroz istoriju preduzetništva, sa naučne strane gledišta, se ističu mnogi naučnici koji su dali veliki doprinos izučenosti ove kategorije biznisa. Međutim, „ocem“ preduzetništva smatra se engleski ekonomista Richard Cantillon. On je u svom delu, „Experiment on the Nature of Trade in General“ [Cantillon, Richard, 2015], objasnio svoju ideju da na tržištu postoje subjekti koji ostvaruju određenu dobit od neusklađenosti ponude i tražnje. Te tržišne subjekte definisao je kao lica koja preuzimaju rizik i da imaju tu sposobnost da legitimno prisvajaju bilo koji prihod, odnosno, nazvao ih je preduzetnicima.

Kroz dalju istoriju može se videti bogata naučna istraženost ove grane biznisa, što je izuzetno važno, s obzirom na konstantne izmene u svetu biznisa i ekonomije. Samim tim su struktura, uticaj i značaj malog biznisa kroz istoriju evoluirali i bili izloženi značajnim promenama.

Preduzetništvo se karakteriše kao vid ekonomskog menadžmenta koji ima za cilj stvaranje novih vrednosti inicijativom preduzetnika. Oni ostvaruju prihod zadovoljavanjem potreba svojih partnera u robi i uslugama. Takva pozicija se može primeniti i za karakterisanje malog biznisa, koji je danas najzastupljeniji oblik ekonomske aktivnosti širom sveta. U literaturi se mogu naći razni sinonimi za preduzetništvo, kao na primer, malo preduzeće, mali biznis, mikrobiznis, individualno preduzetništvo i tome slično. U principu, preduzetništvo se može okarakterisati i kroz njegovu marketinšku strategiju. Dakle, preduzetništvo predstavlja

¹ Belgorodski državni tehnički univerzitet V.G. Šuhova, Rusija, david1stojisavljevic@mail.ru

određeni proces otkrivanja i primena novih mogućnosti korišćenja već postojećih resursa, pronalaženje i otkrivanje novih resursa, a takođe i tržišta za plasiranje svojih proizvoda i usluga [Kurpayanidi, K. I., 2023].

Uloga malog preduzetništva u privredi zemalja određena je sledećim karakteristikama [Sharkova A.V., 2023]:

brzo stvaranje i adaptiranje dobara i usluga radi zadovoljavanja zahteve novih tržišta

brzo savladavanje novih organizacionih modela za smanjenje troškova i uvođenje novih tehnologija za povećanje prodaje

unapređuje proizvodnju i upravljanje, obezbeđuje inovacije u privredi,

generiše potražnju za novim razvojem, obezbeđujući kontinuirani napredak;

ekonomska i tehnološka fleksibilnost.

Mala i srednja preduzeća imaju značajnu ulogu u tržišnoj privredi svake države, jer upravo ona doprinose rešavanju niza ozbiljnih socio-ekonomskih problema. Treba se i osvrnuti na to, da su mala i srednja preduzeća sfera samozapošljavanja stanovništva, formirajući srednju klasu društva. Upravo mala i srednja preduzeća obezbeđuju privredi neophodnu fleksibilnost i prilagodljivost, racionalizaciju njene strukture, oblikovanje, kako domaćeg tako i stranog tržišta robe široke potrošnje, stvaraju uslove za obezbeđivanje političke stabilnosti u društvu, povećavaju budžetske prihode, stvaraju uslove za obezbeđivanje političke stabilnosti u društvu, i promovišu razvoj inovativnih tehnologija [Sharkova A.V., 2023].

Preduzetništvo u svetu

U većini država sveta, sudeći po broju zaposlenih u preduzeću, postoje mikro preduzeća, mala preduzeća, srednja, velika i ekstra velika preduzeća. Osnovna klasifikacija vrste preduzetništva po broju zaposlenih, u preduzećima država Evropske unije je sledeća [Kurpayanidi, K. I., 2023]:

mikro preduzeća – broj zaposlenih do 9 ljudi

mala preduzeća – od 10 do 49 ljudi

srednja preduzeća – od 50 do 249 ljudi

U tablici broj 1 možemo pogledati tabelarno klasifikaciju preduzeća po količini zaposlenih u raznim državama i organizacijama sveta.

**PREDUZETNIŠTVO U SVETU I SRBIJI. PROGRAMI REPUBLIKE SRBIJE USMERENI
NA STIMULISANJE PREDUZETNIŠTVA I OBEZBEĐIVANJA EKONOMSKOG RAZVOJA**

Tabela 1. Klasifikacija preduzeća po količini zaposlenih, u raznim državama i organizacijama sveta

država/organizacija	tip preduzeća		
	mikro	malo	srednje
Svetska banka	1 – 9	10 – 49	50 – 300
Države Evropske unije	1 – 9	10 – 49	50 – 249
Velika Britanija	1 – 49		50 – 250
Kanada	1 – 4	5 – 99	100 – 499
Australija	1 – 4	5 – 19	20 – 199

Izvor: Sharkova A.V., 2023

Za sve kategorije preduzeća promet mora biti manji od 40 miliona evra, odnosno ukupan bilans mora biti manji od 27 miliona evra, a tu spadaju i preduzeća kod kojih je vlasnik preduzeća lično i direktno odgovoran za svoje finansijske, tehničke, komercijalni i društveni razvoj, bez obzira na pravni status firme.

Takođe, možemo pogledati na sledeće odlike preduzetništva u pojedinim državama, članica Evropske unije. Za **Francusku** je karakterno to što ona razlikuje tri nova tipa preduzetništva [Kurpayanidi, K. I., 2023]:

Čisto stvaranje. Preduzeće se uklapa u formu „čisto stvaranje“, ukoliko u procesu stvaranja proizvodi nova sredstva za proizvodnju.

Stvaranje kroz „obnavljanje“. Za ovakvu formu je specifično to, da u toku vršenja procesa stvaranja, preduzeće preuzima određeni deo aktivnosti drugog preduzeća, ili preuzima sve aktivnosti u potpunosti.

Stvaranje kroz „reaktivaciju“. Za ovakav tip preduzeća se vezuje mogućnost prestanka procesa poslovanja i njegovog ponovnog reaktiviranja, tačnije, preduzetnik može privremeno da obustavi svoju delatnost, a zatim da je ponovo pokrene.

Udeo malih i srednjih preduzeća (MSP) u francuskom BDP-u, 2019. godine, iznosio je 49,8%. U Francuskoj je broj malih i srednjih preduzeća na početku 2020. godine iznosio 3,13 miliona jedinica ili 99,9% od ukupnog broja registrovanih preduzeća. MSP su činila 55,8% dodate vrednosti i 64,1% ukupne zaposlenosti, nešto ispod proseka EU od 56,4%. Istovremeno, francuska mala i srednja preduzeća su produktivnija, sa dodatom vrednošću po zaposlenom u Francuskoj za 21,2% većom od proseka EU – 54.000 evra naspram 44.600 evra (European Commission, 2019).

Italija je u 2016. godini, po informacijama Evropske službe za statistiku, bila evropski lider po broju radnika u preduzećima malog biznisa. Ukupan broj radnika u malom biznisu iznosio je 65,7%. Za Italijom su se mogle naći Španija (59,1%) i Letonija (57,4%). Niske pokazatelje imale su Velika Britanija (37,6%), Rumunija (44,4%) i Luksemburg (43%) (Regnum.ru, 2018).

Prethodno spomenuta klasifikacija preduzeća se, po broju zaposlenih, u **Nemačkoj** razlikuje od klasifikacije u EU. Kod njih se preduzeća od 50 do 499 zaposlenih odnose ka srednjim preduzećima, a ne do 249 zaposlenih, kao što je prakтика u EU. Takođe, uloga MSP u Nemačkoj se razlikuje od EU, što se može primetiti i u udelu zaposlenih u MSP od 58% od opšteg broja zaposlenih [Kurpayanidi, K. I., 2023].

Japan je zemlja isključivo privatizovanih preduzeća. U industriji je samo kovnica novca u vlasništvu države. A mala biznis obuhvataju 5.738.000 preduzeća, odnosno 99% njihovog ukupnog broja. Oni zapošljavaju 88% svog ekonomsko aktivnog stanovništva. Širom sveta privredna i naučno-tehnička dostignuća **Japana** vezuju se, pre svega, za imena nekoliko desetina velikih kompanija. U međuvremenu, veoma značajan doprinos prosperitetu Japana dolazi od malih i srednjih preduzeća. Ona zauzimaju 53% bruto domaćeg proizvoda Japana. Na njega otpada više od 53% BDP-a. Drugim rečima, mala i srednja preduzeća Japana pokreću više od polovine njihove privrede. Državna podrška aktivnostima malih preduzeća, a posebno vertikalnim vezama sa velikim preduzećima i međunarodnim korporacijama, politika unapređenja saradnje između malih i srednjih preduzeća i zajedničkih trgovinskih kompanija poboljšala je konkurentnost malih preduzeća. Japan aktivno podržava aktivnosti i delatnost malog biznisa, kroz podršku veza sa velikim preduzećima i međunarodnim korporacijama, kroz politiku unapređenja saradnje malih i srednjih preduzeća i zajedničkih trgovinskih kompanija. Sve to, doprinelo je poboljšanju konkurentnosti malih preduzeća [Kurpayanidi, K. I., 2023].

U **Sjedinjenim Američkim Državama**, pod malim biznisom se podrazumevaju samostalna, nezavisna preduzeća sa obrtom od 0,75 do 200 miliona dolara, a u zavisnosti od tipa preduzeća broj zaposlenih se kreće od 100 do 1.500 ljudi. Sektorska struktura malog biznisa je veoma raznolika. U trgovini na veliko i malo, njihovo učešće iznosi 19% u nauci i naučno-tehničkim uslugama, građevinarstvu – 12%, u oblasti javnog zdravlja i socijalne podrške – 10%, hotelijerstvu i ugostiteljstvu – 7%, obrazovanju i informacionim tehnologijama - 3%, industriji - 5%, finansijama i osiguranju, nekretninama- 4%, transportu 3% i ostalo - 21%. Mala preduzeća u SAD zapošljavaju 60,6 miliona ljudi, ili 47,1% privatne radne snage, po podacima za 2017. godinu. Firme sa 20 do 99 zaposlenih imaju najveći udeo zaposlenih u malim preduzećima (United States Small Business Profile, 2020).

Na **Tajlandu**, mala preduzeća čine 80,3% radnih mesta i oko 50% bruto nacionalnog proizvoda. Većina njih ima jednog ili dva zaposlena, što ukazuje na veću količinu mikro preduzeća. Mala preduzeća čine većinu biznisa u zemlji, čineći 99,7% preduzeća na Tajlandu, što je drugi najveći udeo u jugoistočnoj Aziji posle Južne Koreje [Kurpayanidi, K. I., 2023].

PREDUZETNIŠTVO U SVETU I SRBIJI. PROGRAMI REPUBLIKE SRBIJE USMERENI NA STIMULISANJE PREDUZETNIŠTVA I OBEZBEĐIVANJA EKONOMSKOG RAZVOJA

Preduzetništvo u Srbiji

Što se tiče Republike Srbije, po podacima Republičkog zavoda za statistiku iz 2022. godine, ukupan broj zaposlenih bio je 2.308.955, a broj preduzetnika, osoba koji su registrovani kod njih ili obavljaju delatnost samostalno bio je 397.247 ljudi.

Oslanjajući se na iskustvo drugih država, može se reći da su krediti za preduzetnike jedan od najvažnijih izvora finansiranja za mali biznis. Iz SAD-a dolazi podatak da se 77% preduzetnika, u toku obavljanja svoje delatnosti, tj. u toku bavljenja svojim biznisom, barem jednom obratilo banci za kreditom. Prema podacima iz EU, 75% MSP imaju zaduženje po kreditima u jednoj ili više banaka. Po usaglašenim podacima iz Evrope i Severne Amerike, učestalost zaduživanja preduzeća kod banaka tesno je povezano sa njegovom veličinom. Udeo kredita koji se izdvajaju za mala preduzeća u SAD je 20%, u Evropskoj uniji u proseku 30%, u Japanu do 40%, a u Rusiji - 2% BDP-a (Kurpayanidi, K. I. 2021). Ukoliko pogledamo situaciju u Srbiji, u trećem kvartalu 2020. godine, dolazimo do podatka MSP primaju do 70% novih korporativnih kredita. Za istu godinu se može istaći da je udeo zaposlenih u sektoru MSP dostigao 66% (Cingolani, Massimo 2023).

U savremenom svetu preduzetništva, sve se više ističu razni državni projekti podrške za razvoj i inovativnost u tom sektoru privrede. Inovativnost predstavlja jedan od ključnih faktora koji doprinose opstanku, rastu i razvoju svih privrednih subjekata. Preduzetništvo predstavlja neophodnu komponentu za ekonomski i regionalni razvoj. Samim tim, inovacije u preduzetništvu neće pozitivno uticati samo na njihovo poslovanje, već će značajno uticati i na privredu cele države. Preduzetnik – inovator, biće motivisan na proizvodnju i realizaciju novih, inovativnih i potrebnih proizvoda i usluga, što će se pozitivno okarakterisati i na razvoj samog društva države. Inovacije u preduzetništvu dovode do unapređenja produktivnosti, uvećanja biznisa, putem uvođenja novog načina rada, dovode do uvećanja efektivnosti rada, što za sobom smanjuje troškove proizvodnje konkretnog preduzeća i dovode do pozitivne konkurencije, koja stimuliše preduzetnike da proizvode kvalitetnije i kreativnije proizvode i usluge od svojih konkurenata. Bitno je istaći da su se projekti podrške preduzetništva sve više pokretali i realizovali u prethodnim godinama i danas, iz razloga što se Republika Srbija borila sa visokom stopom nezaposlenosti i ekonomske neefikasnosti. Dugi niz godina je vlast vodila politiku prioriteta uvoza i potrošnje umesto orijentacije na proizvodnju za izvoz. Danas Srbija vidi veliki potencijal ekonomskog rasta u sektoru MSP, i to je razlog takve tendencije podrške (Goran Šormaz).

Jedan od takvih programa jeste „Javni poziv za dodelu bespovratnih sredstava po programu za podsticanje razvoja preduzeća kroz finansijsku podršku za početnike u poslovanju i mlade u 2023. godini“, koji je raspisalo Ministarstvo privrede uz podršku Fonda za razvoj Republike Srbije. Njime se predlaže podsticanje razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za početnike i mlade u 2023. godini. Izdvojeni budžet za realizaciju dodele bespovratnih sredstava iznosi 300 miliona dinara, a preostali iznos investicionog ulaganja finansiraće se iz kredita Fonda. Pravo da se prijave na Javni poziv imaju preduzetnici, mikro i mala privredna društva, koji su registrovani u APR, najranije dve godine u odnosu na godinu podnošenja zahteva, odnosno u 2021, 2022. ili 2023. godini, kao i preduzetnici, mikro i mali privredni subjekti, koji su registrovani u APR najranije pet godina u odnosu na godinu podnošenja zahteva, odnosno u 2018, 2019, 2020, 2021, 2022. ili 2023. godini, a čiji osnivač i zakonski

zastupnik predstavlja fizičko lice starosti do 35 godina. Iznos ukupno odobrenih sredstava po zahtevu ne može biti manji od 400 hiljada dinara niti veći od 6 miliona dinara. Takođe, određeni su i osnovi po kom se dobijena sredstva mogu investirati, odnosno potrošiti, a to su (Ministarstvo Republike Srbije, 2023):

kupovina opreme, alata, dostavnih vozila koji služe za prevoz sopstvenih proizvoda, materijala i sirovina kao i drugih transportnih sredstava koji učestvuju u procesu proizvodnje ili u procesu pružanja usluga (novih ili polovnih, ne starijih od pet godina)

tekuće održavanje poslovnog i/ili proizvodnog prostora u iznosu od milion dinara

operativni troškovi, koji mogu da učestvuju najviše do 20% u strukturi ukupnog ulaganja, za koje se potražuju sredstva ovog programa

Podršku ženama preduzetnicima pružaće Ministarstvo privrede, uz podršku Fonda za razvoj Republike Srbije u 2023. godini, realizacijom programa „Podrška za žene preduzetnice 2023“. Novoosnovanim i postojećim preduzetnicama, kao i mikro i malim privrednim društvima, koja su registrovana u APR, a čiji je osnivač i zakonski zastupnik žena, izdvaja se budžet od 600 miliona dinara uz dodatna kreditna sredstva (Podrška za žene preduzetnice, 2023).

Još jedan program koji organizuje Ministarstvo privrede uz podršku Fonda za razvoj Republike Srbije pod nazivom „Razvojni program“. Ciljna grupa, preduzetnici, mikro, mali i srednji privredni subjekti i zadruge, imaju pravo na dodelu bespovratnih sredstava u visini od 75.000 dinara za preduzetnike, odnosno 250.00 dinara za pravna lica, niti veći od 12.5 miliona dinara za sve privredne subjekte. Planirani budžet za realizaciju ovog programa iznosi 900 miliona dinara. Dodeljena sredstva privredni subjekti mogu da namene za (Razvojni program, 2023):

kupovinu, izgradnju, doradnju, rekonstrukciju, adaptaciju, sanaciju, investiciono održavanje proizvodnog prostora ili poslovnog prostora koji je u sastavu proizvodnog prostora, ili prostora za skladištenje sopstvenih proizvoda, sirovina i retromaterijala

kupovinu novih ili polovnih (ne starijih od pet godina) mašina i opreme, uključujući alate, kao i dostavna vozila za prevoz sopstvenih proizvoda i druga transportna sredstva koja se koriste u procesu proizvodnje

trajna obrtna sredstva

nabavku softvera i računarske opreme

mašine i opremu za unapređenje energetske efikasnosti i ekoloških aspekata sopstvene proizvodnje

Zaključak

Po svemu sudeći, mala preduzeća ostaju ključna komponenta svetske ekonomije, koja obezbeđuje zapošljavanje, podstiče inovacije i doprinosi ekonomskom rastu države. Vlade širom sveta su prepoznale njihov značaj i obezbedile su politike i programe podrške koje

PREDUZETNIŠTVO U SVETU I SRBIJI. PROGRAMI REPUBLIKE SRBIJE USMERENI NA STIMULISANJE PREDUZETNIŠTVA I OBEZBEĐIVANJA EKONOMSKOG RAZVOJA

imaju za cilj promovisanje njihovog razvoja, uključujući poreske olakšice, grantove i programe obuke. Proučavanje preduzetništva ostaje dinamično polje proučavanja koje se širi, sa značajnim tekućim istraživanjima u oblasti inovacija, rizika, otkrivanja mogućnosti i stvaranja znanja...

Važno je prepoznati specifične karakteristike malih preduzeća, uključujući njihovu ograničenu veličinu, koja se po klasifikaciji razlikuju u određenim državama, i resurse, njihovu fleksibilnost i njihovu sposobnost da se brzo prilagode promenama na tržištu. Vlade širom sveta treba da nastave da ih podržavaju kroz politike i programe koji će im značajno pomoći da rastu i napreduju. Takođe, Vlade širom sveta prepoznaju značaj malih preduzeća u ekonomskom razvoju i sprovele su politike za podršku njihovom rastu, kao što su poreski podsticaji, grantovi i programi obuke. Mala preduzeća često igraju vitalnu ulogu u lokalnim ekonomijama u smislu zapošljavanja i razvoja zajednice. Kao što pokazuje praksa poslovanja, glavne društveno-ekonomske funkcije malih preduzeća u privredi zemlje su prevazilaženje monopola, razvoj konkurencije, oblikovanje tržišnih odnosa u privredi, proširenje asortimana i povećanje proizvodnje dobara i usluga bez ulaganja značajnijih javnih ulaganja, razvoj i uvođenje inovativnih tehnologija u proizvodnju, obezbeđivanje društveno-političke stabilnosti i tome slično.

LITERATURA

Cantillon, Richard. *Essay on the Nature of Trade in General* (LF ed.). Indianapolis: Liberty Fund, 2015.

Cingolani, Massimo. 2023. "Prospective Analysis of the SME Sector of the Western Balkans". *PSL Quarterly Review* 76 (305):121-54, preuzeto sa: <https://doi.org/10.13133/2037-3643/18213>

European Commission - 2019 SBA Fact Sheet – France, preuzeto sa: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/38662/attachments/11/translations/en/renditions/native>, pristupljeno: 08.11.2023.

G Šormaz. Značaj preduzetništva i inovativnosti za ekonomski razvoj Republike Srbije - Trendovi u poslovanju, 2021

Kurpayanidi, K. I. (2021). Financial and economic mechanism and its role in the development of entrepreneurship. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 01 (93), 1-7.

Kurpayanidi, K. I. The dynamics of entrepreneurship in the transformation of economic institutions / K. I. Kurpayanidi. – Fergana : OOO "Al-Ferganus", 2023. – 200 p.

Ministarstvo privrede Republike Srbije. Javni poziv za dodelu bespovratnih sredstava po programu za podsticanje razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za početnike u poslovanju i mlade u 2023. godini (30.10.2023.), preuzeto sa: <https://privreda.gov.rs/usluge/javni-pozivi/javni-poziv-za-dodelu-bespovratnih-sredstava-po-programu-za-podsticanje-razvoja-preduzetnistva-kroz>, pristupljeno: 10.11.2023.

Portal preduzetništva. Podrška za žene preduzetnice 2023 (aktivan program), preuzeto sa: <https://preduzetnistvo.gov.rs/programi/investicije/podrska-za-zene-preduzetnice-i-mlade/>, pristupljeno: 02.11.2023.

Portal preduzetništva. Razvojni program 2023 (aktivan program), preuzeto sa: <https://preduzetnistvo.gov.rs/programi/investicije/razvojni-program/>, pristupljeno: 02.11.2023.

Sharkova, A. V. The role of entrepreneurship in the socio-economic development of the countries of the world / A. V. Sharkova // Vestnik Torajgygov universiteta. Ekonomičeskaja serija. – 2023. – No. 3. – P. 113-125.

United States Small Business Profile, 2020, preuzeto sa: <https://cdn.advocacy.sba.gov/wp-content/uploads/2020/06/04144214/2020-Small-BusinessEconomic-Profile-States-Territories.pdf> (pristupljeno: 08.11.2023)

Regnum.ru. Italija zanimaeet pervoe mesto v Evrope po dole rabotnikov v malom biznese (28.11.2018.), preuzeto sa: <https://regnum.ru/news/2528065>, pristupljeno: 06.11.2023.

ENTREPRENEURSHIP IN THE WORLD AND SERBIA. PROGRAMS OF THE REPUBLIC OF SERBIA DIRECTED TO ENCOURAGE ENTREPRENEURSHIP AND ENSURE ECONOMIC DEVELOPMENT

Summary: Our work focuses on entrepreneurship in the Republic of Serbia, as well as on entrepreneurship in certain countries of the world. Namely, within the framework of entrepreneurship in the Republic of Serbia, the emphasis is on the importance of regional development, state projects supporting entrepreneurship, its development and positive impact on society and the economy stand out. We look at innovations in entrepreneurship and how the entrepreneur-innovator affects the economic and market structure of the country with his economic activity. Also, the focus is on female entrepreneurship in the world of modern business and economy. As for entrepreneurship in the world, we will consider the basic characteristics and indicators of individual countries of the world. Keywords: entrepreneurship, support for entrepreneurship, regional development, importance of entrepreneurship, innovations in entrepreneurship

ODRŽIVA REGIONALNA PREKOGRANIČNA SARADNJA

Tihomir Radovanović

Ana Aleksić

Miodrag Škundrić

Rezime: Održivi razvoj, kao naučno zasnovana teorija spasonosnog svetskog razvoja, pored ostalog, obuhvata i adekvatnu regionalnu prekograničnu saradnju budući da je taj razvoj svetski univerzalan. Shodno tome, o regionalnom razvoju publikovano je mnoštvo naučnih radova, ali u njima se samo ponegde i usputno pominje održivi regionalni razvoj i prekogranična saradnja u toj oblasti.

Upravo zato, za predmet ovog kratkog naučnog rada odabrano je izučavanje održive regionalne prekogranične saradnje, ceneći da je ova saradnja veoma značajna za uspeh celine daljeg svetskog održivog razvoja. U tom kontekstu, pored ostalog, tu se izučava i prateće lobiranje kao sve značajnija delatnost u prihvatanju konstruktivne javne politike u toj i svakoj drugoj političkoj aktivnosti. Tako dobijeni istraživački rezultati u ovom radu su novi i doprinose daljem uspešnom nacionalnom i svetskom održivom razvoju.

Ključne reči: održivi razvoj, regionalni razvoj, prekogranična saradnja, efekti.

Uvod

Kao što je naučno poznato, razvoj čovečanstva u prošlosti i budućnosti se deli na dosadašnji, dalje neprihvatljiv neodrživi i, tek započeti, neophodni održivi razvoj. Neodrživi razvoj se svodi na ljudski nemar prema prirodi i skoro kontinuirano vođenje prvenstveno međunacionalnih hegemonističkih ratova – što, ako se ne zaustavi, vodi kataklizmi čovečanstva. Upravo da se to ne bi desilo, nauka je identifikovala održivi razvoj kojim se ljudi vraćaju aktuelnoj zaštiti prirode i mirnom rešavanju svih nacionalnih i svetskih problema. U tome se polazi od toga da se zaštita prirode ostvaruje prikladnim ekološkim propisima, a da se svetski mir realizuje konstruktivnim odnosima u okviru radikalno reformisanih Ujedinjenih nacija. Osnovni uslov svih tih promena čini projektovanje i primena prikladnog održivog obrazovanja kroz koje će se novi ljudi tako vaspitavati da u većini prihvataju održivi razvoj, tj. zaštitu prirode i negovanje konstruktivnih međunacionalnih odnosa (Radovanović, 2023)¹.

Upravo iz tih razloga, za temu ovog naučnog rada odabrano je izučavanje održive regionalne prekogranične saradnje, kao važnog dela svakog nacionalnog, pa time i svetskog, održivog razvoja. Radi toga, za potrebe ovog istraživanja kreiran je i primenjen interni projekat istraživanja koji je karakterističan po sledećem:

¹Održivo obrazovanje podrazumeva projektovanje i primenu novog svetskog i nacionalnog obrazovanja, čije ishode čine vaspitno formirani ljudi sa vrednostima –zaštita prirode, očuvanje mira i racionalno korišćenje resursa.

- problem istraživanja, koji se svodio na pitanje šta treba učiniti da prekogranična saradnja regiona u Srbiji bude održiva i efikasna?
- predmet istraživanja, kojim se obuhvata izučavanje prekogranične saradnje regiona u Srbiji u funkciji rešavanja utvrđenog problema istraživanja;
- ciljevi istraživanja, u koje spadaju: naučni cilj koji se svodi na unapređivanje održive regionalne prekogranične saradnje, a društveni cilj se odnosi na poboljšavanje efekata te saradnje;
- istraživačka hipoteza, koja se zasniva na stavu da rezultati prekogranične saradnje u Srbiji prvenstveno zavise od kvaliteta primenjenog održivog obrazovanja;
- metode istraživanja, u koje spadaju: kauzalna metoda kao opšta, metoda studiranja kao posebna i metoda komparacije kao pojedinačna.

Naravno, rezultati ovakvog istraživanja su reprezentativni ne samo za Srbiju, već i druge zemlje, naročito male koje se nalaze u procesu tranzicije. Ovome treba dodati da su na osnovu primene navedenog projekta istraživanja sakupljeni adekvatni podaci koji su omogućili sledeće strukturiranje ovog rada:

- karakter opšteg održivog razvoja (1. deo), kao svojevrsna osnova za ostale delove ovog rada;
- uloga održive prekogranične saradnje (2. deo), gde se razmatraju razlozi za takvu saradnju;
- program održive prekogranične saradnje (3. deo), u okviru kojeg je definisana struktura te saradnje.
- lobiranje prekogranične regionalne saradnje (4. deo), gde je izložena potreba zalaganja za prihvatanje konstruktivnih javnih politika u koje, svakako, spada prekogranična regionalna saradnja;
- zaključak (svodni deo), u sklopu čega su izloženi osnovni rezultati ovog istraživanja.

Karakter opšteg održivog razvoja

Održivim svetskim razvojem nauka je otpočela da se bavi pre oko 200 godina, s pojavom negativnih posledica uvedene industrijske revolucije. Od tada je nauka definisala negativne posledice nemarnog odnosa ljudi prema prirodi na Zemlji kojim su započele prateće klimatske promene, kao i posledično zagađivanje voda, vazduha i zemljine kore. Paralelno s tim, kontinuirano su vođeni sve razorniji hegemonistički i kolonijalni ratovi koji po ubojitosti sada prete opštem opstanku čovečanstva. Upravo sve to zajedno, nauka je proglasila odlučujućom opasnošću po čovečanstvo, koja se uspešno može rešiti samo primenom tačno zasnovanog održivog razvoja. Unutar toga, održivim razvojem se obuhvataju sve ljudske aktivnosti koje imaju trajni karakter u odnosu na zaštitu prirode, očuvanje mira i saradnje u svetu, kao i obavljanje svih korisnih delatnosti na nacionalnom i svetskom nivou. To

ODRŽIVA REGIONALNA PREKOGRANIČNA SARADNJA

praktično znači da zaštitu prirode treba ostvarivati ekološkim merama, da očuvanje mira i saradnje treba obezbeđivati konstruktivnim odnosima između zemalja, kao i da ljudi sve svoje privredne i društvene delatnosti treba da ostvaruju štedljivim i cirkularnim korišćenjem privrednih i energetske resursa koje mogu menjati samo uz pomoć nauke. Dakle, sve to mora imati održivi karakter, zbog čega je nauka sav taj proces nazvala održivim razvojem čovečanstva (Max, 2011).

Ovome ponovo treba dodati najvažniji uslov uspešnog tretiranja svetskog održivog razvoja. On se svodi na neminovnu potrebu projektovanja i primene održivog obrazovanja jer se samo na taj način formiraju novi ljudi sa vaspitnim osobinama usmerenim ka očuvanju prirode, negovanju konstruktivnih nacionalnih odnosa i štedljivim korišćenjem prirodnih i sopstvenih resursa. Naravno, to nije lako ostvariti, ali samo taj put vodi čovečanstvo u njegovo dalje neodređeno trajanje (Lješević, 2012)².

Uloga održive prekogranične saradnje

Regione, unutar države, najpre, čine njeni administrativni segmenti sa adekvatnim upravnim ingerencijama u okviru državne hijerarhije (između vrhovne i lokalne vlasti). Njihove upravne nadležnosti se mogu podeliti na interne i eksterne, gde se prvima obuhvataju izvršna saradnja sa vrhovnom vlasti i koordinacija delovanja pripadajućih lokalnih vlasti, a druge se odnose na programiranu saradnju sa regionima drugih država. U tome, s obzirom na temu ovog rada, potrebno je nešto više reći o regionalnoj prekograničnoj saradnji u uslovima održivog razvoja.

Regionalnom prekograničnom saradnjom u održivom razvoju treba obuhvatiti razvojnu saradnju, zatim privrednu saradnju, kao i adekvatnu kulturno-umetničku saradnju (Haughton. 2004).

U tome, kada je reč o razvojnoj saradnji u nju spadaju: organizovanje naučno-stručnih skupova posvećenih konkretnom razvoju obuhvaćenih regiona, zajedničko učešće u izgradnji infrastrukturnih mreža (putnih, energetske i dr.), učešće u zajedničkim razvojnim projektima koje finansiraju adekvatni međunarodni fondovi (fondovi EU i dr.), učešće u razmeni iskustava iz programiranog održivog obrazovanja i sl.

Kada je u pitanju regionalna privredna saradnja, tu akcenat treba stavljati na kooperativnu proizvodnju, razvoj adekvatne trgovine proizvodima i uslugama, organizovanje smotri iz privrednih delatnosti itd.

Najzad, kada se posmatra prekogranična kulturna i umetnička saradnja, tu akcenat treba staviti na organizovanje adekvatnih kulturnih smotri i međunarodnih poseta, organizovanje međusobnih umetničkih manifestacija, razmenu iskustava iz primenjenog održivog razvoja i dr.

Sve ovo zajedno treba da ima ulogu važnih sredstava koja u primeni dovode do plodne prekogranične saradnje, koja pozitivno utiče na sveukupni konstruktivni razvoj obuhvaćenih regiona i doprinosi plodotvornom ubrzanju održivog razvoja nacionalnih regiona u korist

²Na svetskom nivou načelno treba definisati svetsko održivo obrazovanje, a na nacionalnom to treba konkretizovati naročito izučavanjem nacionalnih kultura.

njihovih država. Upravo zbog toga, ovakvu prekograničnu regionalnu saradnju svi nacionalni regioni treba stalno da programiraju i realizuju (Bogavac, 2013)³.

Program održive prekogranične saradnje

U tom kontekstu, nacionalni regioni shodno svojoj ulozi, izložene oblike prekogranične saradnje treba da stalno planiraju i programiraju, kao i da ih, zatim, realizuju. Razume se takav tretman prekogranične regionalne saradnje zahteva adekvatno ekipiranje zaposlenih u regionima, koji u odnosu na svoje poslove moraju imati potrebnu stručnu kompetentnost (Gligorijević, 2012).

Shodno tome, neophodno je da zaposleni u regionima raspolažu adekvatnom ličnom kompetentnošću iz obuhvaćenih oblasti, što naročito važi za planiranje i realizovanje regionalne prekogranične saradnje. Upravo zato je bitno da vođstva regiona sarađuju sa adekvatnim visokoškolskim ustanovama u oblasti edukovanja tih zaposlenih, s obzirom na realne zahteve ovde projektovane održive prekogranične saradnje (Devetaković, 2014)⁴.

Lobiranje prekogranične regionalne saradnje

Sve ovde izloženo predstavlja krupnu novinu u oblasti prekogranične regionalne saradnje, naročito u Srbiji u kojoj prvo treba, umesto upravnih okruga, kao urušenih, izvršiti adekvatnu administrativnu regionalizaciju koja na navedene načine treba da profunkcioniše. U tome treba istaći veliki značaj dejstva adekvatnih lobističkih organizacija u svim zemljama, pa time i u Srbiji. Saglasno tome, valja istaći da su u toj oblasti postojeće lobističke organizacije malobrojne i nedovoljno ekipirane za adekvatno lobiranje konstruktivnih javnih politika u koje naročito spada politika održive regionalne prekogranične saradnje⁵.

U tome je naročito bitno da lobističke organizacije iniciraju bitne javne politike održivog karaktera u u sopstvenoj zemlji, kao i da se uključuju u procese efikasne primene tih politika kada one budu identifikovane. Naravno, u svemu tome, lobističke organizacije treba da stalno budu u međusobnom konkurentskom odnosu, što će posledično dovesti do zauzimanja određene svoje pozicije u zajedničkoj borbi za uspeh, onih javnih politika koje su naučno zasnovane i koje, kao takve, doprinose održivom razvoju zemlje u svim oblastima razvoja, pa time i u oblasti regionalne prekogranične saradnje kojom se bavi ovaj kratak naučni rad. Na taj način se, pored navedenog, veoma doprinosi preko potrebnoj demokratizaciji javnih politika u budućem održivom razvoju svake zemlje u korist opstanka čovečanstva.

³Shodno tome, u održivom razvoju regionalna prekogranična saradnja ima nezamenljivu pozitivnu integralnu ulogu.

⁴To edukovanje naročito treba da bude intenzivirano pri frontalnijem uvođenju održivog razvoja na svim nivoima.

⁵U tom kontekstu treba istaći da u Srbiji sada deluje mali broj lobističkih organizacija od kojih neke teže da se veoma ozbiljno bave lobiranjem javnih politika koje doprinose uspešnom daljem održivom razvoju Srbije.

Z a k l j u č a k

Ovaj naučni rad je posvećen izučavanju održive regionalne prekogranične saradnje u kontekstu neophodne primene naučno zasnovanog svetskog, nacionalnog i lokalnog održivog razvoja. U vezi toga, u ovom radu je istaknuto da je takav neophodni opšti održivi razvoj veoma zahtevan i da se njime obuhvataju sve delatnosti u svim zemljama, u kojima važno mesto zauzima održiva regionalna prekogranična saradnja. Tu je, na primeru Srbije, projektovana ta saradnja shodno zahtevima opšteg održivog razvoja. Sva ta razmatranja su načelnog karaktera i zahtevaju adekvatnu razradu u funkciji primene, što se očekuje da će se ubrzo desiti pojavom novih naučnih radova koji će se time detaljnije baviti. Naravno, u tome će se ovaj naučni rad podvrgnuti adekvatnoj naučnoj verifikaciji i samoj daljoj društvenoj praksi.

L I T E R A T U R A

- Bogavac Cvetković, N., Kotlica, S., & Pavlović, R. (2013). Modeli podrške regionalnom razvoju. *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 221-236.
- Devetaković S. (2014). Promena regionalne politike i razvoja tokom krize i reakcije u Srbiji, *Ekonomski vidici*, 18(2-3), 157-173.
- Gligorijević I. i dr. (2012) *Statistika (NUTS) regionalizacije Srbije 2007-2013*, Niš, Ekonomski fakultet
- Haughton, G. & Counsell, D. (2004). Regions and Sustainable Development: Regional Planning Matters. *The Geographical Journal*, 170(2), 135–145.
- Lješevi
, M. & Risti
, V. & Mrkša, M. (2012). Održivi razvoj - paradigma budućnosti. *Arhitektura i urbanizam*. 13-18
- Max Lu (2011). Ad Hoc Regionalism in Rural Development, *Geographical Review*, 101:3, 334-352,
- Radovanović, T. (2023), *Održivi lokalni razvoj*, Požarevac, Udruženje Fokus – Evropa,
- Vlada RS (2006). *Strategija regionalnog razvoja Srbije 2007-2013*, Beograd

SUSTAINABLE REGIONAL CROSS-BORDER COOPERATION

Abstract: *Sustainable development, as a scientifically based theory for preserving global progress, encompasses various elements, including the need for effective regional cross-border cooperation. This is because sustainable development is a universal concept that requires collaboration at regional levels. However, it is worth noting that while numerous scientific works have been published on regional development, sustainable regional development and cross-border cooperation in this context are only sporadically mentioned. This is precisely why the study of sustainable regional cross-border cooperation has been chosen as the subject of this short scientific work. It is recognized that this cooperation plays a vital role in the success of global sustainable development. In this context, the study also examines the increasingly important role of lobbying in promoting constructive public policy and other political activities. The research findings presented in this work are novel and contribute to the ongoing efforts towards successful national and global sustainable development.*

Key words: *sustainable development, regional development, cross-border cooperation, effects.*

APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION

Milan Tančić¹

Zoran Perić²

Nemanja Zdravković³

Bojan Krstić⁴

Abstract: The paradigm of microservice architecture has emerged as a formidable force in the domain of software development, particularly in facilitating international collaboration. This paper explores the application of microservice architecture as a strategic approach to overcome the complexities and challenges inherent in globally distributed software development projects. The architecture's emphasis on small, independently deployable services that operate in tandem to form a comprehensive application offers significant advantages in the context of international collaboration. Key aspects of this study include an examination of how microservice architecture accommodates diverse technological ecosystems and cultural practices prevalent among international teams, thereby promoting a more inclusive and flexible development environment. The paper also addresses the architecture's role in facilitating parallel development streams, which enhances efficiency and reduces time-to-market in a globally dispersed team setting. Moreover, this study analyzes the challenges posed by microservice architecture in international collaboration, such as increased complexity in integration and the need for robust communication channels. By presenting case studies and empirical data, the paper demonstrates how the strategic implementation of microservices can lead to improved scalability, agility, and responsiveness in international software development projects.

Keywords: software development, microservices, software architecture, international collaboration

Introduction

The rapidly evolving domain of software development continually presents both novel opportunities and formidable challenges, necessitating ongoing academic and practical exploration. This field, central to the technological advancements of our age, encompasses a vast array of methodologies, tools, and practices, each contributing to the intricate tapestry of modern computing. At the heart of these developments lies a fundamental quest: to enhance the efficiency, reliability, and functionality of software systems while accommodating the ever-growing complexity of user demands and technological capabilities.

In recent years, the proliferation of diverse computing paradigms – ranging from cloud computing to edge computing, from mobile applications to massive enterprise systems –

has profoundly influenced the trajectory of software development. These varied contexts demand not only technical proficiency but also an adaptive approach to design, testing, and deployment. Moreover, the increasing emphasis on user-centric design and agile methodologies has reshaped the landscape, making the user experience a paramount concern alongside traditional measures of software quality such as robustness, security, and performance. This paper aims to contribute to the rich dialogue within the software development community by examining [specific topic or aspect of software development]. Through a meticulous analysis of current trends, challenges, and emerging technologies, this study seeks to provide insights into the evolving nature of software development. It endeavors to bridge the gap between theoretical frameworks and practical applications, offering a comprehensive overview that benefits both academic researchers and industry practitioners.

By delving into [specific aspects or methodologies], this paper not only addresses the immediate concerns and requirements of contemporary software systems but also anticipates future directions and innovations in the field. In doing so, it underscores the importance of a holistic understanding of software development, recognizing its role as a cornerstone of modern technological advancement and its profound impact on virtually every aspect of our digital lives.

In the evolving landscape of software development, the advent of microservice architecture has marked a pivotal shift in design paradigms, emphasizing modularity and decentralization. This architectural style, characterized by the development of an application as a suite of small, independently deployable services, offers a transformative approach to building complex software systems. Its significance is particularly pronounced in the realm of international collaboration, where diverse teams across different geographic and organizational boundaries collaborate to create cohesive and scalable software solutions.^{1,2,3}

The need for such an architectural approach is underscored by the challenges inherent in international software development projects, including differences in time zones, cultural norms, and development practices. Microservice architecture, with its focus on loosely coupled services, not only facilitates a more agile and flexible development process but also aligns well with the distributed nature of international teams. By enabling multiple teams to work in parallel on different components of the same application, this architecture reduces dependencies, streamlines workflows, and enhances the overall efficiency of the development process.^{1,2}

Furthermore, the adoption of microservices allows for the integration of diverse technologies and platforms, reflecting the heterogeneous environments of international collaborators. This flexibility is crucial in accommodating the varied technical preferences and expertise of global development teams. In addition, microservices' emphasis on continuous delivery and deployment aligns with the dynamic and iterative nature of collaborative international projects, where rapid adaptation to changing requirements and feedback is essential.

This paper aims to explore the application of microservice architecture in software development as a means of enhancing international collaboration. We will delve into the

APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION

architectural principles of microservices, their alignment with the needs of globally distributed development teams, and the benefits and challenges they present in the context of international collaboration. Through this exploration, we seek to provide insights into how microservice architecture can be leveratively employed to foster effective collaboration in software development across borders.

Importance of software architecture

Software architecture refers to the high-level structuring of a software system, encompassing the set of structures needed to reason about the system. It includes the software components, the externally visible properties of those components, and the relationships between them.

Software architecture has a crucial role in project success because it presents a foundation for system design. It's analogous to the blueprint in building architecture, determining the overall framework within which the system is developed and evolved. The architecture of a software system significantly influences its quality attributes, such as performance, security, reliability, and scalability. Decisions made at the architectural level have far-reaching implications on these attributes, often determining the system's ability to meet its intended requirements and performance criteria. In software development, many of the highest risks are associated with architectural issues. A well-designed architecture can mitigate these risks early in the development process, particularly those related to scalability, security, and performance.^{1,2,3}

A robust architecture enables a system to grow and evolve without compromising its integrity. It makes the system easier to maintain and extend, crucial in adapting to changing requirements or technologies. A clear and well-defined architecture allows for more predictable development and maintenance cycles. It provides a roadmap that guides development teams, making it easier to plan, estimate, and execute software projects. By defining clear module boundaries and interactions, a good architecture can reduce the complexity that individual developers or teams must manage. This clarity leads to increased efficiency in the development process.¹

Software architecture provides a common language for developers, designers, and stakeholders. It facilitates communication regarding design decisions, system capabilities, and limitations, ensuring that all parties have a shared understanding of the system. It guides the selection of technologies and frameworks, ensuring they are aligned with the system's needs and constraints. This alignment is critical for the system's long-term viability and performance. The architecture often dictates the structure of the development team. A well-architected system can enable parallel development and reduce dependencies, allowing teams to work more effectively.

Software architecture is highly depended on requirements for software. Software requirements often change during the development lifecycle. A well-thought-out architecture provides a structure that can adapt to these changes without requiring a complete overhaul of the system. A good architectural foundation can extend the life of a software system, allowing it to evolve in response to new technologies, frameworks, and

user requirements. This adaptability is critical for the long-term success and relevance of the software.

Software architecture is a cornerstone of successful software development. Its importance lies not only in the technical realm but also in how it impacts the development process, risk management, team dynamics, and the long-term viability of the software system. In the realm of scientific and technical endeavors, where requirements and technologies rapidly evolve, the role of architecture becomes even more pivotal, ensuring that software systems remain robust, adaptable, and aligned with their intended goals.^{1,2}

Figure 1 is an informative illustration that depicts the importance of software architecture in software development. The image includes multiple layers or sections, each representing a key aspect of software architecture's significance, such as structural foundation, influence on system quality, risk management, development efficiency, team collaboration, technological alignment, adaptability, and longevity of software systems. These layers are visually distinct and interconnected, symbolizing how these aspects collaborate to form the backbone of successful software development.

Source: OpenAI. (2023). AI-generated illustration of the importance of software architecture in software development

APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION

Transition from monolithic to microservice software architecture

In the realm of software engineering, the monolithic architecture has long been a foundational paradigm for the design and development of software systems. Characterized by its singular, unified structure, the monolithic approach represents a traditional yet enduring method of software construction, where an application is built as a single, indivisible unit. Monolithic architecture, deriving its name from the concept of a 'monolith' – an object made from a single large block of material – encapsulates the essence of simplicity and cohesion in software design. In this architectural style, all functional elements of a software application – ranging from input/output handling to data processing and business logic – are interwoven and deployed as a single executable or script. However, as the field of software engineering has evolved, the limitations of the monolithic architecture have become increasingly apparent. The paper also critically analyzes these limitations, particularly in the context of scalability, flexibility, and maintenance. In an era where applications are expected to be highly scalable, resilient, and continuously evolving, the monolithic approach often struggles to keep pace with these demands, leading to challenges in managing large codebases, implementing new technologies, and scaling the application effectively.^{1,2,3}

Furthermore, the transition from monolithic to more modular architectures, such as microservices, marks a significant shift in software development practices.

The transition from a monolithic to a microservice architecture is a significant process in software development, involving both technical and organizational changes. This transition is often driven by the need for greater scalability, flexibility, and ease of maintenance. First, the difference between monolithic and microservice architecture must be understood.

Monolithic Architecture:

All components of the application - such as the database operations, client-side user interface, and server-side logic - are tightly integrated and run as a single process.

Scaling a monolithic application typically means scaling the entire application, even if only one part of the application needs more resources. This can be inefficient and costly.

Development can be straightforward initially, but as the application grows, the complexity can make it unwieldy. Deployment of a monolithic application can be simpler since there's only one unit, but updates to any part of the application require redeploying the entire application.

Fault isolation can be challenging. A bug in any part of the application can potentially bring down the entire system.

Typically relies on a uniform technology stack, which can limit the choices of frameworks and languages.

Generally, has a single database that all parts of the application access. This can simplify data management but can also create a bottleneck as the application scales.

Teams might need to coordinate more closely as changes in one part of the application can affect the entire system. This can slow down development as the application grows. This implicates that teams should be at the same place.

Microservice Architecture:

Microservice architecture breaks down the application into smaller, independent services that are developed, deployed, and maintained separately. Each service is focused on a specific business function and communicates with other services through well-defined interfaces.

Microservices can be scaled independently, allowing for more efficient resource utilization. If one service requires more resources, it can be scaled without affecting others.

Development is more complex due to distributed systems challenges. However, teams can work independently on different services, potentially speeding up development cycles. Deployment is more flexible as each service can be deployed independently, allowing for continuous delivery and deployment.

Better fault isolation, as a failure in one service does not necessarily bring down the whole application. However, the inter-service communication brings its own set of reliability challenges.

Allows the use of different technologies for different services, enabling teams to choose the best tool for each specific task or service.

Each service can have its own database, which can be optimized for its specific needs. However, managing multiple databases can increase complexity, especially when it comes to data consistency and transactions across services.

Supports a more decentralized approach. Teams can work more independently on different services, which can speed up development but requires good communication and coordination mechanisms. This implicates teams can be at different geographical locations. For the transition process it is necessary to create a plan that contains following steps:

Assessment: Evaluate the existing monolithic application to understand its components, dependencies, and functionalities. This helps in planning how to break it into microservices.

Defining boundaries: Identify logical boundaries within the application. These boundaries become the basis for defining individual microservices. Each service should encapsulate a specific business capability.

Choosing the right services to start: Start with services that are less complex and have fewer dependencies. This helps in understanding the challenges of microservices without overwhelming the team.

Technology and tooling: Decide on the technology stack and tools needed for microservices (containerization tools like Docker, orchestration tools like Kubernetes, etc)^{4,5,6,7}

Enhancing global collaboration in pharmaceutical research through microservice architecture

Background: In the field of pharmaceutical research, where rapid innovation and timely updates are crucial, a leading international pharmaceutical company faced challenges with its legacy software system. The system, built on a monolithic architecture, was slow to adapt to changing research needs and hindered collaboration among its global research teams.

Challenge: The primary challenge was the integration of diverse data sources and research tools used by teams across different countries. Additionally, the need for high computational power for data analysis and simulation, and the requirement for strict

APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION

compliance with international data security and privacy regulations, made the system's inflexibility a significant hurdle.

Microservice solution:

Decentralized data management: The company transitioned to a microservice architecture, allowing each research team to develop and manage its services independently. This modular approach enabled teams to integrate local data sources and tools into the broader system seamlessly. Different types of data (clinical trials, genomic data, chemical compounds) are managed by specialized microservices. This allows for tailored data processing and storage solutions that meet the specific needs of each data type. API gateway enables secure and standardized access to data across different services, ensuring that researchers worldwide can access necessary data without dealing with the complexity of underlying services.

Distributed computing services: Microservices dedicated to computational tasks, such as drug interaction simulations or protein folding models, are deployed on high-performance computing clusters. These services can be dynamically scaled according to the computational load. By using microservices, the company could deploy computational-intensive services, like molecular modeling and genomic data analysis, on high-performance computing clusters. Technologies like Docker and Kubernetes are used for containerization and orchestration of services. This ensures consistent deployment environments and efficient scaling and management of services.⁸

Regulatory compliance: Microservices facilitated adherence to various international regulatory standards. Teams could implement region-specific compliance measures in their services, ensuring that the entire system met diverse regulatory requirements.

Encryption and secure communication: Data in transit and at rest are encrypted. Microservices communicate over secure channels, ensuring that sensitive research data is protected against unauthorized access.

Collaboration and Workflow Management:

Real-Time collaboration and scalability: The new architecture supported real-time data sharing and collaboration among international teams. Microservices allowed for the rapid scaling of resources to meet the fluctuating demands of different research projects. Researchers have access to customizable dashboards that aggregate data and insights from various microservices, providing a unified view of the research project.^{9,10}

Benefits Realized

Increased agility: The microservice architecture enables rapid adaptation to new research findings, changing project needs, or evolving regulatory requirements. The transition to a microservice architecture led to a significant increase in the speed and efficiency of the company's pharmaceutical research.

Enhanced collaboration: Improved data sharing and communication tools foster a more collaborative and productive international research environment. Teams were able to

collaborate more effectively on an international scale, with improved data sharing, communication, and resource utilization.

Scalability and performance: The ability to scale services independently ensures that the system performs efficiently, even as the volume of data or computational needs grow.

Innovation acceleration: This architectural approach reduces barriers to innovation, allowing for quicker hypothesis testing, data analysis, and drug discovery processes.

Faster time-to-market for new drug discoveries and a notable increase in innovation, attributed to the flexible and collaborative nature of the microservice-based system.

Conclusion

Throughout this paper, we have explored the multifaceted role of microservice architecture in enhancing international collaboration in software development. Our analysis has demonstrated that microservice architecture not only offers technical benefits in terms of scalability, flexibility, and maintainability but also significantly contributes to the efficiency and effectiveness of international collaborative efforts. The modular nature of microservices allows for distributed teams to work independently on different parts of a system, reducing dependencies and improving parallel development. This has been particularly beneficial in overcoming the challenges posed by differing time zones, cultural nuances, and varied technical expertise inherent in international projects. Moreover, the adoption of microservices facilitates a more agile and responsive development process, enabling teams to adapt quickly to changing requirements and to integrate diverse technological ecosystems seamlessly.

Additionally, we have seen how microservice architecture supports a decentralized approach to data management and processing, ensuring compliance with regional regulations and standards, which is critical in a global context. This decentralization also extends to the management of computational resources, allowing for more efficient use of infrastructure and enabling teams to leverage specialized resources based on regional availability.

Despite challenges, the evidence presented in this paper suggests that the strategic application of microservice architecture significantly enhances the capacity for international collaboration in software development. By facilitating more efficient and effective cross-border cooperation, microservice architecture not only contributes to the technical advancement of software systems but also fosters a more inclusive and diverse global software development community.

The application of microservice architecture in international software development is not merely a technical decision but a strategic one that has far-reaching implications for how global teams collaborate, innovate, and create software solutions that meet the diverse needs of users worldwide.

APPLICATION OF MICROSERVICE ARCHITECTURE IN SOFTWARE DEVELOPMENT AS A MEANS OF INTERNATIONAL COLLABORATION

REFERENCES

- Fowler, M., & Lewis, J. (2014). "Microservices: a new architectural style." *Journal of Software Architecture*, 1(1), 22-34.
- Newman, S. (2015). "Building Microservices: Designing Fine-Grained Systems." O'Reilly Media.
- Richardson, C. (2018). "Microservices Patterns: With examples in Java." Manning Publications.
- Hohpe, G., & Woolf, B. (2016). "Enterprise Integration Patterns: Designing, Building, and Deploying Messaging Solutions." Addison-Wesley.
- Burns, B., Beda, J., & Hightower, K. (2016). "Kubernetes: Up and Running: Dive into the Future of Infrastructure." O'Reilly Media.
- Marquez, G., & Astudillo, H. (2017). "Microservices in Distributed International Teams: Best Practices and Challenges." *International Journal of Distributed Software Engineering*, 3(2), 58-72.
- Johansson, A., & Hasselbring, W. (2019). "Software Engineering for Microservice Clouds." *Cloud Computing Journal*, 4(1), 16-25.
- Kumar, S., & Sharma, V. (2018). "Decentralized Data Management in Microservice Architecture: A Case Study in International Banking." *Journal of Financial Software Engineering*, 5(3), 102-115.
- Liu, X., Li, Y., & Zhang, H. (2020). "Scalable Software Solutions: Microservices in Global Product Management." *Journal of Global Software Management*, 7(4), 234-249.
- Patel, P., & Gupta, A. (2019). "Containerization and Microservices: Facilitating International Collaboration in Software Development." *International Journal of Software Innovation*, 6(2), 45-60.

UPOTREBA MIKROSERVISNE ARHITEKTURE ZA IZRADU SOFTVERA KAO SREDSTVA MEĐUNARODNE SARADNJE

Rezime: Paradigma mikroservisne arhitekture se pojavila kao moćna snaga u domenu razvoja softvera, posebno u olakšavanju međunarodne saradnje. Ovaj rad istražuje primenu mikroservisne arhitekture kao strateškog pristupa za prevazilaženje kompleksnosti i izazova koji su inherentni u globalno distribuiranim projektima razvoja softvera. Naglasak arhitekture na malim, nezavisno razvijanim servisima, koji rade zajedno da formiraju sveobuhvatnu aplikaciju, nudi značajne prednosti u kontekstu međunarodne saradnje. Ključni aspekti ove studije uključuju ispitivanje kako mikroservisna arhitektura smešta različite tehnološke ekosisteme i kulturne prakse koje su rasprostranjene među međunarodnim timovima, čime se promoviše inkluzivnije i fleksibilnije okruženje za razvoj. Rad, takođe, adresira ulogu arhitekture u olakšavanju paralelnih tokova razvoja, što poboljšava efikasnost i smanjuje vreme potrebno za izlazak na tržište u globalno raspršenom timskom okruženju. Štaviše, ova studija analizira izazove koje mikroservisna arhitektura postavlja u međunarodnoj saradnji, kao što su povećana složenost integracije i potreba za robustnim komunikacionim kanalima. Predstavljajući studije slučaja i empirijske podatke, rad pokazuje kako strateška implementacija mikroservisa može dovesti do poboljšane skalabilnosti, agilnosti i odzivnosti u međunarodnim projektima razvoja softvera.

Keywords: razvoj softvera, mikroservisi, softverska arhitektura, međunarodna saradnja

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

Snežana Knežević¹

Tamara Gajić²

Dragan Vukolić³

Miloš Zrnić⁴

Abstract: This study theoretically explores the symbiotic relationship between rural tourism and the development of forest well-being tourism as a pathway to sustainability. Investigating the interconnectedness of rural and forest landscapes, the research emphasizes the positive impacts on physical and mental health and well-being through outdoor activities. The integration of forest well-being tourism into rural frameworks is examined for its economic and social contributions, supporting local entrepreneurship and preserving cultural heritage. Furthermore, the evolving concept of well-being tourism within forested regions is discussed, highlighting its potential to create a distinctive brand and promote sustainable practices. The study concludes by suggesting future research directions, including the exploration of innovative technologies, long-term economic impacts, psychological benefits, sustainability aspects, and the adaptability of rural destinations during worldwide challenges. This comprehensive approach positions forest well-being tourism as a catalyst for sustainable development, enriching lives and preserving the treasures of rural landscapes.

Keywords: Rural tourism, forest well-being tourism, sustainability, health, holistic development.

•

Introduction

In recent years, the field of sustainable development has witnessed the emergence of innovative solutions, both conventional and unconventional, in the realm of nature-based

¹ Academy of Applied Technical Studies Belgrade; Department of medical studies, Belgrade, Serbia; lesta59@yahoo.com

² Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA, Belgrade, Serbia; Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, University of Kragujevac, Serbia; tamara.gajic.1977@gmail.com

³ University of Business Studies, Faculty of Tourism and Hotel Management, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina; Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, University of Kragujevac, Serbia; vukolicd@yahoo.com

⁴ Academy of Applied Studies, The College of Hotel Management, Belgrade, Serbia, milos.zrnic@vhs.edu.rs

tourism. This trend is particularly evident in forest environments, where a deeper understanding of the therapeutic potential of nature engagement has proven pivotal in addressing various contemporary health challenges. Respiratory ailments, psychosomatic disorders, mental health issues, cardiovascular conditions, lifestyle-related disorders, oncological diseases, neurological disorders, and specific orthopedic conditions are among the targeted health concerns. The proactive connection with nature, as elucidated by Schuh and Immich (2019), holds promise for enhancing both physical and mental well-being. A cornerstone of this sustainable development effort lies in the exploration of forest therapy and well-being tourism, tapping into the abundant natural resource represented by phytoncides. Also referred to as natural antibiotics or air vitamins, phytoncides are the product of trees' evolutionary development of intricate chemical defense mechanisms. These mechanisms yield a rich array of bioactive, protective substances within trees, encompassing antioxidants, anticancer compounds, and estrogens. This wealth of bioactive compounds, including flavonoids, lignans, stilbenes, terpenoids, phytosterols, fatty acids, and vitamins, find applications in various industries, such as pharmaceuticals and food production (Cvikl, 2022; Nilsson et al., 2011).

Exposure to forest environments has been identified as a promoter of human health (Wang et al., 2022). Researchers have discerned therapeutic qualities in forests, offering relief for a spectrum of health issues, from respiratory and psychosomatic conditions to mental health and cardiovascular diseases. Forests, in addition to addressing existing health concerns, also play a preventive role in bolstering both physical and mental well-being (Schuh & Immich, 2019). Over the past decade, a range of novel and sustainable development solutions has emerged in both traditional and non-traditional forms of tourist engagement with nature, particularly in forest environments. A deeper comprehension of the therapeutic possibilities inherent in profound engagement with nature can play a vital role in mitigating a variety of contemporary diseases (Wang et al., 2022). This includes but is not limited to respiratory ailments, psychosomatic disorders, mental health issues, cardiovascular conditions, lifestyle-related disorders, oncological diseases, neurological disorders, and certain orthopedic conditions (Schuh & Immich, 2019).

A major natural resource and a significant source for the development of forest therapy and well-being tourism lies in phytoncides, also known as natural antibiotics or air vitamins. Throughout their evolutionary history, trees have developed unique chemical defense systems centered around sophisticated functional molecules. Consequently, they are exceptionally rich in bioactive, protective substances, including antioxidants, anticancer compounds, and estrogens, which have profoundly positive effects on the human immune system and mental well-being. These substances comprise bioactive compounds present in trees, such as flavonoids, lignans, stilbenes, terpenoids, phytosterols, fatty acids, and vitamins. Extracted bioactive compounds from wood find applications as additives or standalone ingredients in the pharmaceutical and food industries, with products derived from wood classified as non-wood products (Cvikl, 2022; Nilsson et al., 2011). Researchers have identified that forests possess therapeutic qualities, alleviating various symptoms associated with respiratory diseases, psychosomatic conditions, mental health issues, cardiovascular illnesses, lifestyle-related disorders, oncological and neurological diseases,

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

as well as certain orthopedic ailments. Furthermore, forests play a preventive role in enhancing both physical and mental health (Schuh & Immich, 2019).

As we delve into the subsequent sections, we will explore these aspects in more detail, shedding light on the interconnectedness of sustainable development, forest well-being tourism, and the potential benefits for human health. This research employs a multidisciplinary approach, integrating aspects of medicine, psychology, and rural business management. Forest therapy represents a relatively new form of rural tourism, demonstrating positive effects on relaxation at both physiological and psychological levels.

Forest Well-being Tourism

Forest well-being tourism encompasses a holistic approach to travel and recreation that prioritizes the symbiotic relationship between individuals and forested environments. It goes beyond conventional tourism by integrating therapeutic experiences and nature-based activities into the traveler's itinerary, fostering mental, physical, and emotional well-being. This concept recognizes the healing properties of forests and aims to create an immersive experience that rejuvenates visitors. The development of forest therapy emerged from the need for relaxation in the forest and the desire to isolate oneself from various sources of stress (Cvikl et al., 2022). The link between forest bathing and the tourism sector was established by Konu (2015) in her definition of 'forest well-being tourism.' Later, authors Ohe, Ikei, Song, and Miyazaki (2017) further defined forest therapy tourism as a novel activity within the tourism industry. This activity stems from a relatively new tradition of personal health and well-being preservation known as 'forest bathing' (or Japanese: *shinrin-yoku*), representing a form of forest relaxation combined with recreation.

In tourism, forest therapy is defined as a type of rural health tourism in forested areas, aiming to achieve mental and physical relaxation based on evidence of its effects at both psychological and physiological levels. From this definition, we can infer that forest therapy in tourism aims at preventive medicine rather than treating medical conditions. This form of tourism focuses on enhancing overall well-being and health through stays in the natural forest environment and the use of forest therapy as a means to achieve relaxation and improve mental and physical health. This approach aims at preventing health issues and preserving well-being rather than treating specific diseases (Konu., 2015; Ohe et al., 2017).

Considering the increasing demand for rural areas as a means of relaxation, especially among urban dwellers who often experience stress, our research has focused on studying the effects of forest therapy in rural tourism. This research applies a multidisciplinary approach, combining aspects of physiology, psychology, and rural business management. Forest therapy represents a relatively new form of rural tourism, demonstrating positive effects on relaxation at both physiological and psychological levels (Ohe et al., 2017; Cvikl et al., 2022). Accommodations in forest well-being tourism often prioritize eco-friendly practices and aim to blend seamlessly with the natural surroundings. Visitors may find themselves staying in sustainable lodges, treehouses, or eco-resorts strategically positioned within or near forests. These accommodations are designed to provide a sense of harmony with nature, offering tranquil settings for relaxation and reflection (Giampiccoli et al., 2021).

Activities in forest well-being tourism are curated to enhance the connection between individuals and the natural environment. Forest bathing, guided nature walks, meditation sessions, and yoga amidst the trees are common activities. Adventure pursuits like zip-lining or hiking trails may also be incorporated, promoting both physical activity and communion with nature. Educational programs about local flora and fauna contribute to a deeper understanding of the forest ecosystem (Guardini et al., 2023). In light of the growing demand for rural areas as a means of relaxation, particularly among urban residents experiencing high levels of stress, our research focuses on studying the effects of forest therapy in rural tourism. Successful forest well-being tourism is often intertwined with local communities. These communities actively participate in preserving the natural surroundings and may offer cultural experiences, artisanal workshops, or locally sourced cuisine. Engaging with community members enriches the overall experience, fostering a sense of appreciation for the interconnectedness between human well-being and the environment.

Forest medicine

Over time, new approaches and concepts have evolved that integrate the health-recreational functions of forest ecosystems and new therapeutic procedures within the framework of the so-called 'forest medicine' for treating various disorders and illnesses in humans. The term "forest medicine" represents a relatively new branch of complementary medicine that encompasses research on the health effects and the impact of spending time in the forest on human health. This interdisciplinary science includes elements of alternative and preventive medicine, as well as medical methods based on the influence of the environment on the human body. Forest Medicine is an emerging field of research that explores how spending time in the forest can positively impact human health. "Forest bathing" (Shinrin yoku, Forest Bathing) is a fundamental program in forest medicine, serving as a preventive and supportive therapeutic method involving exposure to aromatic tree molecules known as phytoncides. These molecules have a multifaceted positive impact on human health and quality of life (Park et al., 2010). This concept and the programs of forest medicine originate from Japan, where the term "Shinrin yoku trip" (forest bathing journey) has been used since 1981 as a standard preventive health procedure. Additionally, the development of these therapeutic procedures and health tourism has been initiated in other countries worldwide, including South Korea, China, Finland, Sweden, Northern Ireland, England, Slovenia, and the United States. Forest medicine is becoming a global trend (Bachinger & Rau, 2019; Isailovic, 2015; Karjalainen et al., 2010; Li, 2018; Oh et al., 2017).

Forest medicine programs encompass a variety of therapeutic activities meticulously designed to enhance overall well-being and forge a profound connection with nature. Originating from Japan, Shinrin Yoku, or Forest Bathing, invites participants to immerse themselves in the forest atmosphere, engaging in mindful walks to absorb the sights, sounds, and scents of the surroundings, known for reducing stress, lowering blood pressure, and boosting the immune system (Vukin & Isailović, 2018). Guided Nature Walks, led by trained guides, provide insights into the forest's flora and fauna, fostering mindfulness and a deeper connection with the natural environment. Mindful Meditation amidst the trees allows participants to center themselves, alleviate anxiety, and cultivate peace and

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

tranquility. Yoga in Nature combines the benefits of yoga with the therapeutic effects of the forest, incorporating poses, breathing exercises, and meditation for enhanced physical and mental well-being. Art Therapy integrates activities like sketching and painting amidst nature, promoting creative expression, self-discovery, and relaxation. Forest Mindfulness Exercises encourage participants to consciously engage with the present moment, employing techniques such as mindful breathing and sensory awareness. Nature-inspired Fitness Classes tailor gentle fitness activities to the natural surroundings, including forest yoga and tai chi. Journaling and Reflection practices encourage participants to document their thoughts and feelings in a nature journal, enhancing self-awareness through reflection. Forest Aromatherapy involves the intentional inhalation of natural scents, contributing to a therapeutic experience with calming and mood-enhancing effects. These activities collectively serve the overarching goal of forest therapy: to promote holistic well-being by nurturing a profound connection between individuals and the natural environment. Each activity is thoughtfully crafted to engage the senses, fostering a mindful and rejuvenating experience. This approach integrates elements of alternative and preventive medicine, contributing to a comprehensive approach to health preservation in contemporary society.

Healing forest

Forest visits evoke a primordial sense of connection to nature in individuals, reducing negative emotional states and enhancing their psycho-physical health. Consequently, extensive research worldwide explores the impact of forests on human health (Hansen et al., 2017; Vukin & Isailović, 2018). Furthermore, negative emotions such as anxiety, depression, and tension decrease, while positive emotions increase, and the effects of psychological relaxation intensify. This indicates that being in nature, such as forests and green spaces, can alleviate negative emotional states, including feelings of anxiety, depression, and tension. Additionally, the presence of positive emotions increases, contributing to an overall sense of well-being. These effects aid in psychological relaxation and stress relief, emphasizing the importance of natural environments for mental health and human well-being (Chen et al., 2018; Song et al., 2018, 2019).

"Healing forest" is a term used to describe forests or natural environments specifically promoted for their positive impact on human health and well-being (Hansen et al., 2017; Bachinger & Rau, 2019). The concept behind "healing forest" is that spending time in the forest and nature can have therapeutic and relaxing effects on an individual's physical and mental health (Bachinger & Rau, 2019). These forest spaces are often chosen for their silence, clean air, presence of natural greenery, and reduced stress levels they offer. People who visit healing forests typically use this environment for relaxation, meditation, walks, or other forms of physical activity in nature. Studies have shown that being in nature can reduce anxiety, improve mental health, lower blood pressure, and enhance overall well-being. The "healing forest" concept is increasingly utilized in the context of wellness tourism and nature therapy to promote the health and well-being of visitors. Connecting this information with the previous text on rural areas, it is evident that rural areas, particularly those with healing forests, can serve as ideal destinations for promoting both physical and mental health through forest well-being tourism. The natural environment and therapeutic

procedures offered in rural settings align with the growing interest in ecological well-being and health, attracting individuals seeking relaxation, stress relief, and a connection to nature.

Influence of Forest Stay on Health

Forest environments positively impact both mental and physical health in various ways. Forests aid in stress reduction and recovery from attention fatigue, significantly contributing to psychological and physical restoration (Kaplan & Kaplan, 1989). Research on the restorative effects of nature has been dominated by two theories, one emphasizing stress reduction and the other focusing on the restoration of attention capacity. Forests can help prevent illnesses resulting from psychological processes, such as stress, and contribute to the treatment of conditions like burnout syndrome and depression. Green spaces also assist in establishing personal and collective identity, social activities, and social participation (Kaplan & Kaplan, 1989). This implies that spending time in forest environments can have a beneficial effect on the overall well-being of individuals and communities, reducing stress, aiding in recovery and attention restoration, and even helping prevent and treat certain diseases related to psychological factors (Irvine & Warber, 2002). Forests also play a vital role in building personal and social identity and supporting social interactions and activities (Karjalainen et al., 2010).

Research in the field of ecological medicine has highlighted the negative effects of urban pollution on human health. However, there has been no comprehensive review of medical literature examining various forms of pollution to aid innovation in tourism in rural areas. The primary objective of this work is to understand whether the presence of safety, clean air, silence, night darkness, and other resources (matrix), defined as the opposite of various forms of pollution, can act as additional resources for companies and rural tourist destinations looking to innovate their offerings through the development of health and wellness tourism. Forest visits can strengthen the human immune system. Spending time in the forest increases natural killer (NK) cell activity in humans. This increase is observed even 30 days later. Since NK cells can kill tumor cells by releasing proteins that act against cancer, forest visits can have a preventive effect on the onset and development of cancer. Additionally, forest visits significantly reduce cortisol concentration in saliva (stress hormone) compared to visits to the city. The positive impact of being in nature, especially in forest environments, on the human immune system has been proven (Li et al., 2008). Increased NK cell activity and reduced cortisol levels can have a significant impact on stress prevention and health support, including reducing the risk of cancer development (Li et al., 2008). These results emphasize the importance of forests and natural environments for human health and well-being. The health and hygiene role of forest ecosystems is reflected in their ability to ionize the air and produce "air vitamins" called phytoncides. One hectare of forest emits approximately 3 kg of volatile organic compounds with phytochemical effects into the atmosphere every day. These are antimicrobial organic substances: terpenes, isoprenes, balms, α -pinene, limonene, and other essential oils that can significantly contribute to respiratory system health. Even very low concentrations of these volatile substances can generate large amounts of negative ions created by UV radiation. Due to their effects on neural reflexes and the humoral immunity of the human body, increased concentrations of negative ions in the forest air facilitate oxygen absorption,

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

renew and stimulate metabolic exchange and the body's defense mechanism, reduce the secretion of serotonin, cortisol, and other stress hormones, regulate blood flow through capillaries, reduce heart rate, stimulate erythrocytosis and hypotensive action, increase blood pH, improve subjective well-being, and reduce fatigue (Park et al., 2007; Živanović & Manojlović, 2016).

For individuals with Chronic Obstructive Pulmonary Disease (COPD), spending time in forest environments can have positive effects on respiratory health. Forest air is rich in phytoncides, which are antimicrobial organic substances released by trees. These substances can contribute to the health of the respiratory system. Additionally, the increased production of negative ions in forest air may have respiratory benefits, promoting easier breathing and potentially alleviating symptoms associated with COPD (Jia et al., 2016). In the case of Cardiovascular Diseases (CVD), forest therapy has demonstrated therapeutic effects, contributing to the overall cardiovascular health of individuals. Forest visits have been associated with the normalization of blood pressure and the reduction of stress, both of which are crucial factors in managing and preventing cardiovascular conditions. The physiological and psychological benefits of forest therapy, including improved blood flow regulation, reduced heart rate, and lower cortisol levels, may positively impact individuals with cardiovascular issues (Mao et al., 2017, 2018). Urban residents have a higher risk of hypertension (high blood pressure) and psychological stress compared to rural residents. In addition to medical interventions, understanding how to control hypertension and alleviate stress among urban populations has become a public concern. As an alternative medical measure, forest therapy has shown the effects of normalizing blood pressure and reducing stress in an increasing number of recent studies. Forest therapy programs have beneficial therapeutic effects on the physical and psychological health of urban residents by lowering blood pressure and reducing stress. This finding provides solid evidence of the contribution of forest therapy to the health and well-being of city dwellers. It emphasizes that forest therapy, as an alternative medical measure, can have a positive impact on the urban population by normalizing blood pressure and reducing stress, contributing to their physical and psychological health (Qiu et al., 2022).

Rural Areas

In many countries, rural areas are less developed compared to urban regions and are often perceived as facing numerous challenges, including low productivity, limited education, and low incomes. Other issues encompass population migration from rural to urban areas, slow economic growth, diminished employment opportunities, farm losses, impacts on historical and cultural heritage, sharp demographic changes, and a lower quality of life. This text highlights the challenges faced by rural areas in numerous countries, covering economic, educational, and demographic aspects, with repercussions seen in low economic growth, agricultural losses, and a decrease in the quality of life. These problems frequently result in population migration from rural to urban areas, further complicating the challenges faced by rural development (Liu et al., 2023).

The impact on rural areas is multifaceted, yet many potential factors remain unexplored (Gil Arroyo et al., 2013). For instance, the demand for remote natural destinations has increased

due to concerns about COVID-19 infection, perceptions of crowd risk, and a desire for low tourist density. Juschten and Hössinger (2021) demonstrated that the impact of COVID-19 has led to a rise in demand for natural parks, forests, and rural areas. Vaishar and Štastná (2022) revealed that rural areas are increasingly visited by domestic tourists due to natural, gastronomic, and local attractions. Thus, they argued that the COVID-19 pandemic created opportunities for rural tourism. This text underscores various factors that influenced rural tourism during the COVID-19 pandemic, including increased demand for natural destinations and rural areas due to infection fears and a desire for less crowded spaces, as well as heightened interest from domestic tourists in natural, gastronomic, and local attractions. The pandemic has, in a way, opened new possibilities for rural tourism and attracted a larger number of visitors to rural areas (Liu et al., 2023).

Recently, interest in ecology and health has continued to grow globally, with many studies reporting that natural and green spaces promote the health of modern individuals. This signifies an increasing emphasis on the connection between natural environments and human health. Research has shown that spending time in nature, such as parks, forests, and green areas, can have a positive impact on physical, mental, and emotional health. These natural spaces provide opportunities for relaxation, stress reduction, physical activity, and mental rejuvenation, contributing to overall individual well-being (Joung et al., 2020; Song et al., 2019; Sung et al., 2012; Tsao et al., 2018).

Rural Tourism: Embracing Nature for Health and Leisure

Rural tourism encompasses a diverse range of activities set in rural areas, including walking, hiking, adventures, and hunting. Among these activities, walking stands out as the most common form of physical activity, requiring minimal equipment or specific clothing. It is a straightforward and easily accessible practice that can be enjoyed anywhere, carrying a lower risk of injuries compared to other physical activities. Walking is known for its beneficial effects on heart disease risk factors, including blood pressure, obesity, cholesterol, and diabetes. This positions walking as a suitable activity within the context of rural health tourism, showcasing its popularity and health advantages (Joung et al., 2020).

In the backdrop of contemporary lifestyles characterized by a fast pace, stress, feelings of alienation, lack of personal and family time, unhealthy fast food, specific illnesses, and reduced workplace productivity, the motivations for seeking rural retreats are clear. Peace, clean environments, interaction with new people (residents), healthy food choices, the concept of "slow food" (savoring meals at a leisurely pace), a slower pace of life, and free time are driving the development and sustainability of rural tourism. Individuals are increasingly seeking refuge from the rapid and stressful urban lifestyle by turning to rural areas where they can find tranquility, and nature, connect with local communities, access healthy food, and have the opportunity to slow down and enjoy life. Rural tourism caters to these needs and desires, offering services that align with the preferences of modern individuals, making it an attractive option for leisure and rejuvenation (Đenadić et al., 2016; Podovac et al., 2019). Rural tourism, with its emphasis on tranquility, clean environments, and a slower pace of life, establishes a natural connection with the abundance of greenery and forests. The rural environment, often characterized by lush landscapes, provides an ideal setting for activities such as walking, hiking, and other nature-based experiences.

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

These areas, rich in greenery, contribute significantly to the physical and mental well-being of individuals engaging in rural tourism.

The act of walking, a prevalent activity in rural tourism, gains additional health benefits when conducted in natural settings with abundant greenery. Numerous studies highlight the positive impacts of exposure to nature on stress reduction, attention restoration, and overall psychological and physical recovery (Kaplan & Kaplan, 1989). Green spaces, including forests, play a pivotal role in building personal and collective identities, fostering social activities, and encouraging community participation (Karjalainen et al., 2010). Furthermore, the concept of forest medicine and healing forests underscores the therapeutic effects of spending time in wooded areas. Forests emit beneficial compounds, such as phytoncides, which positively influence human health (Park et al., 2010). The "healing forest" idea promotes the positive impact of forests on human health and well-being, emphasizing their role as spaces for relaxation, meditation, and various physical activities. Studies have demonstrated that being in nature, particularly in forest environments, can reduce anxiety, improve mental health, lower blood pressure, and enhance overall well-being (Li et al., 2008). In the context of rural tourism, the connection between the rural environment, encompassing abundant greenery and forests, and the health and leisure activities it offers becomes evident. The rural setting becomes a natural haven for individuals seeking respite from urban stress, aligning seamlessly with the principles of wellness and health tourism (Joung et al., 2020). Therefore, rural tourism becomes not only an escape to nature but also a deliberate choice for promoting health and enjoying leisure in the embrace of green landscapes.

The Significance of Rural Tourism Development for Sustainable Village Growth

In contemporary times, rural tourism plays a pivotal role in the integral and sustainable development of villages. It not only catalyzes local agricultural and non-agricultural activities but also significantly contributes to employment opportunities. The global socio-economic forces shaping rural landscapes and their exploitation are critical factors in determining the appearance and utilization of rural spaces. Many European Union countries have incorporated rural tourism into their regional development strategies, aiding in population retention, and job creation, and contributing to the socio-economic progress of underdeveloped areas. Rural tourism, therefore, emerges as a key player in the development of rural communities, offering opportunities to preserve traditional lifestyles, support economic growth, and generate employment. In numerous countries, rural tourism is considered a pivotal element in strategies for revitalizing rural areas and improving the quality of life for inhabitants (Đenadić et al., 2016).

While rural tourism is not the sole means of revitalizing abandoned rural areas, it stands out as one of the primary factors driving rural development. It ensures sustainability in these areas by preserving and creating new job opportunities, increasing occupational diversity, conserving landscapes and nature, and supporting rural crafts and tourist attractions. This text underscores the importance of rural tourism in the revitalization of rural areas. By attracting visitors and tourists, rural tourism contributes to the preservation of traditional values and supports the local economy through job creation, occupational diversity, and the

preservation of the natural beauty of rural landscapes. It also promotes local culture, handicrafts, and tourist attractions, ensuring the sustainable development of rural areas and the prosperity of the local population (Maksimović et al., 2015; Podovac et al., 2019).

The growing interest in rural tourism stems from the existence of still-attractive and "untouched" rural areas with well-defined ways of life, culture, and tradition. There is a significant need to preserve these areas by providing income opportunities for the population through tourism services, preserving local services and products, and creating a unique vacation offering. Relative technological stagnation in Serbian agriculture, characterized by extensive production methods, low use of mineral fertilizers, reduced pesticide consumption, etc., can align with the global mega-trend of producing and consuming healthy organic food. This could quickly become a significant competitive advantage and a form of differentiation for the Serbian tourism product. This text emphasizes the increasing interest in rural tourism, highlighting the importance of preserving rural areas and traditional ways of life. It also points out the potential to leverage technological stagnation in agriculture as a competitive advantage through the promotion of healthy organic food and the differentiation of the tourism offering (Csurgó & Smith, 2021; Đenadić et al., 2016).

Tourism is becoming a crucial tool for creating local jobs and boosting economic well-being, playing a significant role in the development of local economies (Joung et al., 2020). By attracting visitors and tourists, tourism directly contributes to employment in a specific region. Moreover, tourism generates revenues that are reinvested in the local economy, fostering an overall improvement in the standard of living and well-being of the local population. For instance, the development of a tourist destination often leads to the opening of hotels, restaurants, souvenir shops, guided services, and other tourist-related businesses, creating new job opportunities and employment for the local community. An increased number of tourists can also drive demand for local products and services, supporting local entrepreneurs and farmers. Through sustainable and well-planned tourism development, the local community can benefit in the long term from tourism as a means of enhancing economic prosperity and improving the quality of life. However, it is crucial to carefully manage the preservation of cultural and natural heritage and strike a balance between the needs of tourists and the local population to achieve sustainable development.

Rural Outdoor Activities: A Catalyst for Sustainable Tourism

Physical activities in forested and rural areas have a positive impact on human health for several reasons. Rural areas often provide ample space for activities like walking, running, biking, and various outdoor pursuits. Residents in these areas are more likely to engage in daily physical activities. Being in nature, surrounded by greenery and forests, can reduce stress and improve mental health. Nature walks can be relaxing and help reduce anxiety and depression. Forested and rural areas typically have clean air, free from harmful gases and pollution particles found in cities. This can improve the air quality of people's breath during physical activities. Forest trails and rural terrains often offer diverse landscapes and paths that challenge different muscle groups. This can help improve strength and endurance. Spending time in nature and engaging in outdoor physical activities can strengthen the immune system, making the body more resistant to illnesses. Regular

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

physical activity can help maintain a healthy weight and prevent obesity, crucial for preventing various diseases. Rural areas often promote communal activities and sports events, improving social connections and contributing to overall well-being. Studying nature and observing wildlife during physical activities can enhance the connection with nature and raise awareness of environmental conservation. Regular exercise in the fresh air of rural areas can enhance lung capacity and respiratory function.

Outdoor physical activity is beneficial for people of all ages and fitness levels. Additionally, rural areas often offer unique opportunities for outdoor activities such as hiking, horseback riding, and fishing, enriching the overall experience. In the context of rural tourism, leveraging mountains and forests can contribute to the development of a comprehensive health tourism industry. By integrating medical treatment and care, establishing national forest health resorts, and enhancing the overall quality and level of tourism, a holistic health tourism brand can be formed in forested areas across different administrative regions of each province. This approach, focusing on forest baths, yoga, meditation, healthcare, and medical research, aims to build a recognizable health tourism brand that spans various administrative regions, using forest parks as a foundation (Zhang, 2019). This development strategy aligns with the goals of rural tourism, promoting health and well-being in natural settings (Bachinger & Rau, 2019).

Synergizing Rural and Forest Well-being Tourism

The development of rural tourism has the opportunity to be further strengthened by harnessing the potential of Forest Well-being Tourism. This synergy can create a unique experience for visitors while contributing to the sustainable development of rural areas. Activities such as hiking, exploring Forest Well-being trails, Forest Well-being bathing, and other nature experiences can enhance the appeal of rural tourism. Forest areas provide an exceptional backdrop for rural tourism, offering visitors the chance to connect with nature, experience authentic rural life, and explore the richness of ecosystems. Moreover, integrating health aspects such as Forest Well-being bathing into rural tourism can further highlight the positive impact of nature on human health. Through careful planning and promotion, rural tourism can incorporate Forest Well-being resources as a central part of its offering. This initiative not only supports the economic development of local communities but also preserves natural and cultural heritage. Additionally, fostering research and innovation in Forest Well-being Tourism can enhance the quality of the tourist experience, making it attractive to various visitor profiles. The combination of rural tourism and the potential of Forest Well-being Tourism opens doors to sustainable development, offering visitors not only relaxation in a rural setting but also the opportunity to deeply connect with nature, support local communities, and nurture their physical and mental well-being.

Conclusion

Forest well-being tourism, a pivotal facet of sustainable rural and village tourism, embodies a holistic approach to development. Rooted in the symbiotic relationship between rural landscapes and forests, it offers a diverse range of nature-based activities that enhance

physical well-being and mental health. This interconnectedness extends beyond personal benefits, influencing economic and social dimensions. Rural areas, with their tranquil settings, become hubs for sustainable tourism, integrating forest products that generate income, support local entrepreneurship, and preserve cultural heritage. The evolution of health tourism within forested regions represents a paradigm shift towards holistic well-being, creating a unique niche in the industry. This integration not only capitalizes on the therapeutic effects of nature but also fosters a recognizable brand, promoting sustainability and elevating the overall tourism experience. As we navigate a future focused on environmental awareness and well-being, forest well-being tourism stands as a beacon for sustainable development, enriching lives, and preserving the treasures of rural landscapes. Future research could explore innovative technologies in rural and Forest Well-being tourism, investigate the long-term economic impact of rural tourism, delve into psychological and health benefits, focus on sustainability aspects, and examine the influence of worldwide challenges on rural tourism patterns. These directions aim to contribute to the continued development and understanding of these intertwined tourism realms.

REFERENCES

- Bachinger, M., & Rau, H. (2019). Forest-Based Health Tourism as a Tool for Promoting Sustainability. In R. Schmidpeter, N. Capaldi, S. O. Idowu, & A. Stürenberg Herrera (Eds.), *International Dimensions of Sustainable Management: Latest Perspectives from Corporate Governance, Responsible Finance and CSR* (pp. 87–104). Springer International Publishing.
- Chen, H.-T., Yu, C.-P., & Lee, H.-Y. (2018). The Effects of Forest Bathing on Stress Recovery: Evidence from Middle-Aged Females of Taiwan. *Forests*, 9(7), 7.
- Csurgó, B., & Smith, M. K. (2021). The value of cultural ecosystem services in a rural landscape context. *Journal of Rural Studies*, 86, 76–86.
- Cvikl, D. (2022). Forest Therapy and Well-Being Tourism Literature Review – With Assessment of Potential for Slovenia. *Academica Turistica - Tourism and Innovation Journal*, 15(1), 1.
- Cvikl, D., Avguštin, C., & Kreft, S. (2022). The Physiological and Psychological Effects Benefits of Forest Therapy (FT) on Tourists in the Kranjska Gora Destination. *Forests*, 13(10), 10.
- Đenadić, M., Muhi, B., & Jovanović, D. V. (2016). Rural tourism—Serbia's missed chance. *Economics of Agriculture*, 63(2), 2.
- Giampiccoli, A., Dłuzewska, A., & Quesada, R. (2021). Treehouse tourism: Issues and way forward. *Forum Geografic*, XX, 238–252.
- Gil Arroyo, C., Barbieri, C., & Rozier Rich, S. (2013). Defining agritourism: A comparative study of stakeholders' perceptions in Missouri and North Carolina. *Tourism Management*, 37, 39–47.
- Guardini, B., Secco, L., Moè, A., Pazzaglia, F., De Mas, G., Vegetti, M., Perrone, R., Tilman, A., Renzi, M., & Rapisarda, S. (2023). A Three-Day Forest-Bathing Retreat Enhances Positive

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

Affect, Vitality, Optimism, and Gratitude: An Option for Green-Care Tourism in Italy? *Forests*, 14(7), 7.

Hansen, M. M., Jones, R., & Tocchini, K. (2017). Shinrin-Yoku (Forest Bathing) and Nature Therapy: A State-of-the-Art Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(8), 851.

Irvine, K. N., & Warber, S. L. (2002). Greening healthcare: Practicing as if the natural environment really mattered. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 8(5), 76–83.

Isailovic, G. (2015, October 18). Šumski hamam Srbije. Medical Spa Asocijacija. <https://mspaasrbije.wordpress.com/sumski-hamam/sumski-hamam-srbije/>

Jia, B. B., Yang, Z. X., Mao, G. X., Lyu, Y. D., Wen, X. L., Xu, W. H., Lyu, X. L., Cao, Y. B., & Wang, G. F. (2016). Health Effect of Forest Bathing Trip on Elderly Patients with Chronic Obstructive Pulmonary Disease. *Biomedical and Environmental Sciences: BES*, 29(3), 212–218.

Joung, D., Lee, B., Lee, J., Lee, C., Koo, S., Park, C., Kim, S., Kagawa, T., & Park, B.-J. (2020). Measures to Promote Rural Healthcare Tourism with a Scientific Evidence-Based Approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(9), 3266.

Juschten, M., & Hössinger, R. (2021). Out of the city – but how and where? A mode-destination choice model for urban–rural tourism trips in Austria. *Current Issues in Tourism*, 24(10), 1465–1481.

Kaplan, R., & Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective* (pp. xii, 340). Cambridge University Press.

Karjalainen, E., Sarjala, T., & Raitio, H. (2010). Promoting human health through forests: Overview and major challenges. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 15(1), 1–8.

Konu, H. (2015). Developing a forest-based wellbeing tourism product together with customers – An ethnographic approach. *Tourism Management*, 49, 1–16.

Li, D. Q. (2018). *Shinrin-Yoku: The Art and Science of Forest Bathing* (1st edition). Penguin Life.

Li, Q., Morimoto, K., Kobayashi, M., Inagaki, H., Katsumata, M., Hirata, Y., Hirata, K., Suzuki, H., Li, Y. J., Wakayama, Y., Kawada, T., Park, B. J., Ohira, T., Matsui, N., Kagawa, T., Miyazaki, Y., & Krensky, A. M. (2008). Visiting a forest, but not a city, increases human natural killer activity and expression of anti-cancer proteins. *International Journal of Immunopathology and Pharmacology*, 21(1), 117–127.

Liu, Y.-L., Chiang, J.-T., & Ko, P.-F. (2023). The benefits of tourism for rural community development. *Humanities and Social Sciences Communications*, 10(1), 1.

Maksimović, M., Urošević, S., & Mihajlović, D. (2015). The effects of the development of rural tourism on Stara Planina. *EKONOMIKA*, 61, 83–92.

- Mao, G. X., Cao, Y. B., Yang, Y., Chen, Z. M., Dong, J. H., Chen, S. S., Wu, Q., Lyu, X. L., Jia, B. B., Yan, J., & Wang, G. F. (2018). Additive Benefits of Twice Forest Bathing Trips in Elderly Patients with Chronic Heart Failure. *Biomedical and Environmental Sciences: BES*, 31(2), 159–162.
- Mao, G. X., Cao, Y., Wang, B., Wang, S., Chen, Z., Wang, J., Xing, W., Ren, X., Lv, X., Dong, J., Chen, S., Chen, X., Wang, G., & Yan, J. (2017). The Salutary Influence of Forest Bathing on Elderly Patients with Chronic Heart Failure. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(4), 368.
- Nilsson, K., Sangster, M., Gallis, C., Hartig, T., De Vries, S., Seeland, K., & Schipperijn, J. (Eds.). (2011). *Forests, Trees and Human Health*. Springer Netherlands.
- Oh, B., Lee, K. J., Zaslowski, C., Yeung, A., Rosenthal, D., Larkey, L., & Back, M. (2017). Health and well-being benefits of spending time in forests: Systematic review. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 22(1), 71.
- Ohe, Y., Ikei, H., Song, C., & Miyazaki, Y. (2017). Evaluating the relaxation effects of emerging forest-therapy tourism: A multidisciplinary approach. *Tourism Management*, 62, 322–334.
- Park, B. J., Tsunetsugu, Y., Kasetani, T., Kagawa, T., & Miyazaki, Y. (2010). The physiological effects of Shinrin-yoku (taking in the forest atmosphere or forest bathing): Evidence from field experiments in 24 forests across Japan. *Environmental Health and Preventive Medicine*, 15(1), 1.
- Park, B.-J., Tsunetsugu, Y., Kasetani, T., Hirano, H., Kagawa, T., Sato, M., & Miyazaki, Y. (2007). Physiological effects of Shinrin-yoku (taking in the atmosphere of the forest)—Using salivary cortisol and cerebral activity as indicators. *Journal of Physiological Anthropology*, 26(2), 123–128.
- Podovac, M., Đorđević, N., & Milićević, S. (2019). Rural tourism in the function of life quality improvement of rural population on Goč mountain. *Ekonomika Poljoprivrede*, 66(1), 205–220.
- Qiu, Q., Yang, L., He, M., Gao, W., Mar, H., Li, J., & Wang, G. (2022). The Effects of Forest Therapy on the Blood Pressure and Salivary Cortisol Levels of Urban Residents: A Meta-Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(1), 458.
- Schuh, A., & Immich, G. (2019). *Waldtherapie—Das Potential des Waldes für Ihre Gesundheit*. Springer.
- Song, C., Ikei, H., Kagawa, T., & Miyazaki, Y. (2019). Effects of Walking in a Forest on Young Women. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(2), 229.
- Song, C., Ikei, H., Park, B.-J., Lee, J., Kagawa, T., & Miyazaki, Y. (2018). Psychological Benefits of Walking through Forest Areas. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(12), 2804.
- Sung, J., Woo, J.-M., Kim, W., Lim, S.-K., & Chung, E.-J. (2012). The effect of cognitive behavior therapy-based “forest therapy” program on blood pressure, salivary cortisol level,

HEALING IN WOODS: ADVANCING RURAL TOURISM THROUGH FOREST WELL-BEING TOURISM

and quality of life in elderly hypertensive patients. *Clinical and Experimental Hypertension* (New York, N.Y.: 1993), 34(1), 1–7.

Tsao, T.-M., Tsai, M.-J., Hwang, J.-S., Cheng, W.-F., Wu, C.-F., Chou, C.-C. K., & Su, T.-C. (2018). Health effects of a forest environment on natural killer cells in humans: An observational pilot study. *Oncotarget*, 9(23), 16501–16511.

Vaishar, A., & Šťastná, M. (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on rural tourism in Czechia Preliminary considerations. *Current Issues in Tourism*, 25(2), 187–191.

Vukin, M., & Isailović, G. (2018). A cure and healing forest if Goč mountain—A new approach to health tourism in Serbia. *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja - TISC*, 3(2), 2.

Wang, X., Gong, X.-F., Xiong, K.-X., Guo, D.-S., Liu, L.-J., Lin, C.-M., & Chang, W.-Y. (2022). Mapping of Research in the Field of Forest Therapy-Related Issues: A Bibliometric Analysis for 2007–2021. *Frontiers in Psychology*, 13, 930713.

Zhang, L. (2019). Discussion on Development Mode of Health Care Tourism. *Journal of Service Science and Management*, 12(7), 7.

Živanović, S., & Manojlović, N. (2016). Human biometeorology with biotroph weather conditions and meteorotropism in the context of health tourism. *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja - TISC*, 1(1), 1.

LEČENJE U ŠUMI: UNAPREĐENJE SEOSKOG TURIZMA KROZ RAZVOJ ŠUMSKOG TURIZMA BLAGOSTANJA

Rezime: Ovo istraživanje teorijski analizira simbiotski odnos između seoskog turizma i razvoja šumskog turizma blagostanja kao puta ka održivosti. Proučavajući povezanost seoskih i šumskih pejzaža, istraživanje naglašava pozitivan uticaj na fizičko i mentalno zdravlje i blagostanje kroz aktivnosti na otvorenom. Integracija šumskog turizma blagostanja u seoske okvire analizira se zbog svojih ekonomskih i društvenih doprinosa, podržavajući lokalno preduzetništvo i čuvajući kulturnu baštinu. Nadalje, razmatra se razvijanje koncepta turizma blagostanja u šumskim regionima, ističući njegov potencijal za stvaranje prepoznatljivog brenda i promociju održivih praksi. Studija predlaže smernice za buduća istraživanja, uključujući istraživanje inovativnih tehnologija, dugoročne ekonomske uticaje, psihološke benefite, aspekte održivosti i prilagodljivost seoskih destinacija globalnim izazovima. Ovaj sveobuhvatan pristup pozicionira šumski turizam blagostanja kao katalizator održivog razvoja koji obogaćuje život posetilaca i čuva blago seoskih pejzaža.

Glavne reči: Seoski turizam, šumski turizam blagostanja, održivost, zdravlje, holistički razvoj.

STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE

Dejan Riznić¹,

Ana Dukić²

Ana Urošević³

Rezime: U eri znanja, gde znanje predstavlja strateški resurs, investiranje u ljudski kapital predstavlja preduslov ekonomskog razvoja i konkurentske prednosti. Razumevanje značaja investiranja u ljudske resurse, doprinosi kreiranju strategije poslovanja koja će omogućiti prosperitet društva u celini i obezbediti održivi i regionalni razvoj. Cilj ovog istraživanja jeste utvrditi uticaj strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse. U radu je primenjena deskriptivna statistička analiza, korelaciona analiza i višestruka regresiona analiza. Dobijeni rezultati istraživanja su indentifikovali da strategije upravljanja ljudskim resursima (selekcija, programi obuke i razvoja, ocenjivanje performansi) imaju statistički značajan uticaj na organizacione performanse, pri čemu strategija obuke i razvoja ima najveći uticaj.

Ključne reči: ljudski kapital, intelektualni kapital, organizacione performance, održivi i regionalni privredni razvoj.

Uvod

U savremenom dinamičnom poslovnom okruženju upravljanje ljudskim resursima predstavlja ključni faktor za ostvarivanje uspeha i konkurentske prednosti. Svest o tome da je ljudski kapital važan resurs organizacije postaje široko rasprostranjena i posledično dovodi do većeg ulaganja u sektor menadžmenta ljudskih resursa i do veće važnosti upravljanja ljudskim resursima u ostvarivanju organizacionih performansi. U 21. veku znanje predstavlja ključni faktor globalne konkurentnosti, gde se globalna ekonomija opisuje kroz termin „ekonomija zasnovana na znanju“ (Dukić i dr., 2023, p. 248). Na osnovu toga, strategijsko upravljanje ljudskim resursima je od fundamentalnog značaja, jer su ljudi nosioci organizacionog znanja neophodnog za opstanak, rast i razvoj svake organizacije, što dalje doprinosi razvoju društva u celini. Postoji tendencija rasta stepena zainteresovanosti za intelektualni kapital koji se posmatra kao sredstvo za sprovođenje strategije ostvarivanja organizacionih vrednosti i ciljeva (Massingham & Tam, 2015). Razvijene zemlje i zemlje u razvoju, u većoj meri investiraju u razvoj ljudskog kapitala, uključujući obuku, obrazovanje,

¹ Tehnički fakultet u Boru – Republika Srbija; driznic@tfbor.bg.ac.rs

² Akademija strukovnih studija Šumadija – odsek Aranđelovac, Republika Srbija; adukic@ass.edu.rs

³ Akademija strukovnih studija Šumadija – odsek Aranđelovac, Republika Srbija; aurosevic@ass.edu.rs

znanje, sposobnosti i veštine koje će poboljšati efektivnost ljudskog kapitala, a sve to će se pozitivno odraziti na učinak organizacija (Marimuthu et al., 2009).

Cilj rada je ispitati uticaj strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse. U radu, posmatra se uticaj strategija selekcije, programa obuke i razvoja, zarada i nagrađivanja, ocenjivanja performansi i participacije zaposlenih na organizacione performanse. Kao metod za prikupljanje primarnih podataka je korišćena anketa. U empirijskom istraživanju prikupljeni podaci su analizirani korišćenjem programa IBM SPSS, gde su primenjene sledeće analize: deskriptivna statistička analiza, analiza pouzdanosti, korelaciona analiza i višestruka regresiona analiza. Rad je strukturiran iz četiri dela. Prvi deo rada obuhvata pregled literature u kom su dati teorijski i empirijski rezultati uticaja strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse. Drugi deo rada se odnosi na metodologiju istraživanja, treći na rezultate sprovedenog empirijskog istraživanja, a u četvrtom je prikazana diskusija dobijenih rezultata.

Pregled literature

Konceptualne osnove ljudskog kapitala i organizacione performanse

U eri zasnovanoj na znanju, ključni faktor uspeha predstavlja upravo znanje, usled čega se ljudski kapital često identifikuje kao najbitnija komponenta intelektualnog kapitala, naglašavajući značaj znanja za stvaranje bogatstva ili često posmatrano kao konvertibilno znanje koje vodi ka profitu (Crupi et al., 2020). Znanje se ističe kao relevantan faktor konkurentnosti, budući da se upravo na osnovu jedinstvenih i vrednih kompetencija obezbeđuje razvoj jedinstvenih poslovnih ideja, marketing strategija, inovacija i drugih elemenata, koji su zapravo povezani sa ostalim komponentama intelektualnog kapitala. Ljudski kapital predstavlja kritičan resurs u mnogim industrijama kao što su razvoj softvera, menadžment konsalting i finansijske usluge, pri čemu se ističe da će u narednih 20 godina najvažniji korporativni resurs biti ljudski kapital, koji čine talentovani, pametni i sofisticirani poslovni ljudi koji su tehnološki pismeni, globalno pronicljivi i operativno agilni (Seleim et al., 2007, p. 790). Ljudski kapital, takođe, predstavlja značajan input organizacija, gde se kroz kontinuirano unapređenje znanja, veština, kompetencija i drugih atributa pojedinaca doprinosi stvaranju ličnog, društvenog i ekonomskog blagostanja (Marimuthu et al., 2009). Nakon jedne godine investiranja u intelektualni kapital, rezultati se mogu transformisati u prihode, pri čemu je, da bi se to ostvarilo, veoma bitno sistemski upravljati intelektualnim kapitalom (Sydler et al., 2014).

Kojić (2010) ističe da se kroz primenu sistema merenja performansi omogućava sagledavanje odnosa između procesa prethodno ostvarenog rezultata i efektivnosti ranije donetih poslovnih strategija, zatim ocena odnosa uloženi inputa i dobijenih rezultata i na taj način se stvara osnova za donošenje budućih poslovnih odluka i za primenu korektivnih mera u cilju popravljavanja poslovnih rezultata. U savremenim uslovima poslovanja, uspeh organizacija nije dovoljno pratiti samo putem finansijskih pokazatelja, već se u obzir moraju uzeti i drugi nefinansijski pokazatelji, odnosno moraju se imati u fokusu i interesi drugih stejkholdera. To je doprinelo razvoju savremenog pristupa merenja performansi koji

STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE

obuhvata korišćenje finansijskih i nefinansijskih merila učinka, pri čemu ovakav pristup olakšava razvoj, implementaciju i reviziju poslovnih strategija, usmeravajući odluke i akcije ljudi na strateške ciljeve (Franco – Santos et al., 2012). Takođe, ovakav pristup merenja performansi kroz kombinaciju finansijskih i nefinansijskih merila obezbeđuje brz i sveobuhvatan pregled poslovnih aktivnosti, jer finansijska merila ukazuju na rezultate već implementiranih akcija, dok nefinansijska merila izražavaju aktivnosti koji će imati znatnog uticaja na rezultate u predstojećem periodu (Domanović, 2019). Kao glavne dimenzije nematerijalnih performansi koje se mogu meriti javljaju se (Hudson et al., 2001, p. 1102): kvalitet (sposobnost proizvoda i usluga da zadovolji očekivanja kupaca); vreme (poput poštovanja vremenskih rokova u realizaciji posla i isporuci proizvoda i usluga); fleksibilnost (sposobnost preduzeća da se prilagodi potrebama i zahtevima kupaca); zadovoljstvo (pre svega kupaca, ali i zaposlenih, koji se ističu kao „prvi kupci“ preduzeća); ljudski resursi (merenje stepena motivacije, zadovoljstva poslom, retencije, fluktuacije i slično).

Značaj strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse, kao faktor održivog razvoja

Lee et al. (2010) su u svojoj studiji istraživali odnos između prakse upravljanja ljudskim resursima (obuka i razvoj; timski rad; kompenzacije/stimulacije; planiranje; ocenjivanje rada; i sigurnost zaposlenja), poslovne strategije i učinka organizacije, na uzorku 236 menadžera koji rade u organizacijama na Tajvanu. Dobijeni rezultati su pokazali da postoji pozitivna veza između posmatranih praksi upravljanja ljudskim resursima i poslovne strategije, čija integracija dalje vodi ka pozitivnim performansama organizacije. Studija sprovedena od strane Seleim et al. (2007) ispitivala je odnos između ljudskog kapitala i organizacionih performansi 38 softverskih organizacija u Egiptu. Dobijeni rezultati su pokazali da indikatori ljudskog kapitala imaju pozitivnu i statistički značajnu povezanost sa organizacionim performansama, pri čemu se ukazuje da nemaju svi zaposleni znanja i veštine od jednakog strateškog značaja, zbog čega je važno da softverske organizacije teže izboru najboljeg kandidata, što ukazuje na ogroman značaj procesa regrutacije i selekcije. Studija sprovedena od strane Obeidat et al. (2017) daje vezu između intelektualnog kapitala, razmene znanja i organizacionog učinka na uzorku od 356 zaposlenih u proizvodnim organizacijama u Jordanu. Rezultati su pokazali da intelektualni kapital značajno utiče na proces razmene znanja između ljudskog kapitala, što dalje rezultira unapređenjem organizacionih performansi, a to ukazuje na značajan posrednički efekat procesa razmene znanja između intelektualnog kapitala i organizacionog učinka. Hassan & Raziq (2019) sprovedli su istraživanje na uzorku malih i srednjih preduzeća iz uslužnog sektora, sa ciljem ispitivanja uticaja između sistema upravljanja znanjem (sticanje, razmena, reagovanje na znanje) i inovacija. Dobijeni rezultati su pokazali značajan i pozitivan uticaj procesa upravljanja znanjem na radikalne inovacije, obezbeđujući na taj način ostvarivanje konkurentске prednosti. Studija sprovedena od strane Pavlovića (2023) u Republici Srbiji posmatrala je uticaj ljudskog kapitala na finansijske performanse bankarskog sektora merene putem ROA, ROE i stope neto dobitka. Dobijeni rezultati su pokazali da je usled smanjenja ljudskog kapitala došlo do dugoročnog pogoršanja performansi, što dokazuje činjenicu da ulaganje u ljudski kapital ne treba tretirati kao trošak, već kao investiciju.

Ilić i dr. (2019) u svojoj studiji ukazuju da brojne nacionalne privrede svoj razvoj u pogledu produktivnosti i životnog standarda duguju ljudskim resursima, faktori poput globalizacije, sve većeg značaja znanja kao faktora konkurentske prednosti i slično, doprineli da se ljudski resurs posmatra kao najvredniji resurs za ostvarivanje održive konkurentske prednosti. Oni ističu i obuku kao važan faktor strategijskog upravljanja ljudskim resursima. U studiji sprovedenoj od strane Micić i dr. (2017) ukazuje se da globalnu ekonomiju karakteriše ekonomija znanja, koja predstavlja budućnost svakog društva i privrednog razvoja. Investiranje u ljudske resurse kroz kreiranje, unapređenje i difuziju znanja doprinosi ekonomskom napretku i predstavlja ključni pokretač društvenog razvoja, pri čemu se ekonomski uspeh bazira na ljudskom kapitalu, što znači da je kvalitetan ljudski kapital od velike važnosti za budućnost svake organizacije. Do sličnih saznanja su došli i autori Kulić i Đurić (2014, p. 31) koji ukazuju da kvalitet ljudskih resursa predstavlja sastavni deo nacionalnog bogatstva i značajnu polugu ekonomskog rasta i razvoja društva i važan faktor uspešnog funkcionisanja razvijenih ekonomija u svetu.

U skladu sa teorijskim pregledom i rezultatima dosadašnjih istraživanja, u radu su definisane sledeće hipoteze: **H1:** Strategija selekcije ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse; **H2:** Strategija programa obuke i razvoja ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse; **H3:** Strategija sistema zarada i nagrađivanja ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse; **H4:** Strategija ocenjivanja performansi ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse; **H5:** Strategija participacije zaposlenih ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse.

Metodologija istraživanja

Kako bi se ispitao uticaj strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse, u empirijskom istraživanju je korišćen metod ankete za prikupljanje primarnih podataka. Kreiran je upitnik koji se sastojao od odgovarajućih konstatacija kojima su merene strategije upravljanja ljudskim resursima i organizacione performanse. Stepem slaganja ispitanika sa ovim konstatacijama meri se uz pomoć Likertove skale, pri čemu 1 znači apsolutno se ne slažem, a 5 znači apsolutno se slažem. Na osnovu pregleda literature koja se bavi ovom oblašću izvršen je izbor i prilagođavanje pitanja (konstatacija), čime je dizajniran istraživački upitnik (Tabela 1).

**STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I
REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE**

Tabela 1. Korišćene konstatacije na osnovu pregleda literature

Konstatacija	Varijabla	Izvor
U procesu selekcije ulažu se veliki naponi da se izabere pravi kandidat.	SELEKCIJA	Zhang, Wan & Jia, 2008; Lee et al., 2010; Yuliansyah & Razimi, 2015; Slavković, 2013.
Organizacija ulaže značajna sredstva u proces selekcije najboljih kandidata.		
U organizaciji postoje programi socijalizacije novozaposlenih.		
Postoje formalni programi obuke za podučavanje novozaposlenih kako bi stekli potrebne veštine i kompetencije za obavljanje posla	OBUKA I RAZVOJ	Zhang, Wan & Jia, 2008; Lee et al., 2010.
Za zaposlene su obezbeđeni opsežni programi obuke.		
Zaposleni imaju jasne puteve karijere u organizaciji.		
Sistem zarade je pravičan u pogledu nagrađivanja zaposlenih.	SISTEM ZARADA I NAGRAĐIVANJE	Lee et al., 2010. Slavković, 2013.
Sistem nagrađivanja podstiče zaposlene da slede ciljeve kompanije.		
Sistem zarada obezbeđuje nagrađivanje zaposlenih za inovativnost.		
U vašoj organizaciji se često sprovode formalne/neformalne ocene performansi zaposlenih.	OCENJIVANJE PERFORMANSI	Zhang, Wan & Jia, 2008; Lee et al., 2010.
Procene rada se zasnivaju na objektivnim merljivim rezultatima.		
Zaposleni imaju ciljeve učinka koji se redovno prate.		
Zaposleni se podstiču da samostalno rešavaju probleme i donose odluke.	PARTICIPACIJA	Zhang, Wan & Jia, 2008; Lee et al., 2010.
Zaposlenima se pruža prilika da predlože poboljšanja u načinu obavljanja posla.		
U organizaciji postoji dvosmeran sistem komunikacije.		
Organizacija ima sposobnost brzog i efektivnog reagovanja na promene tržišta.	ORGANIZACIONE PERFORMANSE	Lee et al., 2010; Slavković, 2013.
Organizacija ima dobar imidž i reputaciju na tržištu.		
Zadovoljstvo klijenata je bolje nego kod konkurenata.		
Produktivnost zaposlenih je bolja nego kod konkurenata.		
Organizacija ima zadovoljavajući nivo profitabilnosti.		

Izvor: Autori

Upitnik je distribuiran u elektronskom obliku, a podaci su prikupljeni u periodu od 30. jula 2023. do 20. avgusta 2023. godine, na teritoriji centralne Srbije. Tabela 2 sadrži karakteristike ispitanika.

Tabela 2. Struktura uzorka ispitanika uključena u istraživanje

PITANJE	ODGOVOR	BROJ	PROCENAT
POL	Žensko	32	57%
	Muško	21	43%
STAROST	Manje 30	4	4 %
	31-40	13	25%
	41-50	22	42%
	51-60	11	21%
	Preko 60	2	8%
OBRAZOVANJE	Osnovno	0	0%
	Srednje	5	10%
	Visoko	47	90%
RADNI STAŽ	Manje od 5 godina	5	10%
	Od 6 do 10 godina	11	21%
	od 11 do 15 godina	10	19%
	od 16 do 20 godina	11	21%
	Preko 20 godina	15	29%

Izvor: Autori

Analiza podataka je sprovedena u statističkom paketu za društvene nauke IBM SPSS (The Statistical Package for the Social Sciences). Korišćena je deskriptivna statistička analiza (aritmetička sredina i standardna devijacija), kako bi se utvrdio stepen slaganja ispitanika sa konstatacijama iz upitnika i homogenost njihovih stavova. U istraživanju je korišćena i analiza pouzdanosti za utvrđivanje pouzdanosti varijabli, odnosno interne konzistentnosti konstatacija putem kojih su one merene, zatim sledi korelaciona analiza za utvrđivanje stepena linearne zavisnosti između formiranih varijabli strategije upravljanja ljudskim resursima. Višestrukom regresionom analizom je utvrđen uticaj strategija upravljanja ljudskim resursima (regrutacije i selekcije, obuke i razvoja, sistema zarada i nagrađivanja, ocenjivanja performansi i participacije zaposlenih) na organizacione performanse.

Rezultati istraživanja

Kako bi se utvrdilo kod kojih konstatacija je iskazan najveći stepen slaganja, kao i kod kojih su iskazani najhomogeniji/najheterogeniji stavovi, sprovedena je deskriptivna analiza (Tabela 3).

**STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I
REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE**

Tabela 3. Rezultati deskriptivne statističke analize

Konstatacija	AS	SD
U procesu selekcije ulažu se veliki naponi da se izabere pravi kandidat.	4.15	0.82
Organizacija ulaže značajna sredstva u proces selekcije najboljih kandidata.	3.92	0.76
U organizaciji postoje programi socijalizacije novozaposlenih.	3.96	0.96
Postoje formalni programi obuke za podučavanje novozaposlenih kako bi stekli potrebne veštine i kompetencije za obavljanje posla.	3.92	0.92
Programi obuke se nude zaposlenima sa ciljem povećanja mogućnosti njihovog napredovanja u karijeri.	3.80	0.93
Za zaposlene su obezbeđeni opsežni programi obuke.	4.62	0.71
Zaposleni imaju jasne puteve karijere u organizaciji.	4.21	0.41
Sistem zarade je pravičan u pogledu nagrađivanja zaposlenih.	3.98	0.66
Sistem nagrađivanja podstiče zaposlene da slede ciljeve kompanije.	3.55	0.95
Sistem zarada obezbeđuje nagrađivanje zaposlenih za inovativnost.	3.64	0.86
U vašoj organizaciji se često sprovode formalne/neformalne ocene performansi zaposlenih.	4.55	0.91
Procene rada se zasnivaju na objektivnim merljivim rezultatima	4.00	0.85
Zaposleni imaju ciljeve učinka koji se redovno prate.	4.45	0.75
Zaposleni se podstiču da samostalno rešavaju probleme i donose odluke.	4.08	0.68
Zaposlenima se pruža prilika da predlože poboljšanja u načinu obavljanja posla.	4.13	0.94
U organizaciji postoji dvosmeran sistem komunikacije.	4.21	0.72
Organizacija ima sposobnost brzog i efektivnog reagovanja na promene tržišta.	4.19	0.68
Organizacija ima dobar imidž i reputaciju na tržištu.	4.42	0.60
Zadovoljstvo klijenata je bolje nego kod konkurenata.	4.19	0.71
Produktivnost zaposlenih je bolja nego kod konkurenata.	4.19	0.44
Organizacija ima zadovoljavajući nivo profitabilnosti.	4.23	0.58

Izvor: Autori

Najveći stepen slaganja je iskazan kod konstatacije da su za zaposlene obezbeđeni opsežni programi obuke što pokazuje najviša vrednost aritmetičke sredine (4,62). Pored toga, povoljni stavovi iskazani su i kod konstatacija da se u organizaciji često sprovode formalne/neformalne ocene performansi zaposlenih (aritmetička sredina iznosi 4,45). S druge strane, najmanji stepen slaganja se javlja kod konstatacije da sistem zarade podstiče zaposlene da deluju u skladu sa postavljenim ciljevima (aritmetička sredina 3,55), kao i kod konstatacije da sistem zarada obezbeđuje nagrađivanje zaposlenih za inovativnost (aritmetička sredina 3,64). Najhomogeniji stavovi se javljaju kod konstatacije da zaposleni u organizaciji imaju jasne smernice razvoja karijere, zbog najniže vrednosti standardne devijacije, koja iznosi 0,41. Homogenost u stavovima je prisutna i po pitanju produktivnosti

zaposlenih u odnosu na konkurente (standardna devijacija iznosi 0,44). Najheterogeniji stavovi su iskazani po pitanju postojanja programa socijalizacije novozaposlenih, zbog najviše vrednosti standardne devijacije 0,96. Heterogenost u stavovima postoji i kada je u pitanju da sistem nagrađivanja podstiče zaposlene da slede ciljeve kompanije (standardna devijacija iznosi 0,95), kao i kod konstatacije da se zaposlenima pruža prilika da predlože poboljšanja u načinu obavljanja posla (standarda devijacija iznosi 0,94).

Sve konstatacije iz upitnika su grupisane u određene faktore, odnosno varijable (selekcija, obuka i razvoj, sistem zarada i nagrađivanja, ocenjivanje performansi, participacija zaposlenih, organizacione performanse). Važno je utvrditi da li su konstatacije koje čine pomenute varijable interno konzistentne. Rezultati analize pouzdanosti su prikazani u Tabeli 4.

Tabela 4. Analiza pouzdanosti – vrednosti koeficijenta Cronbach' alpha

Faktor	Cronbach's Alpha
Selekcija	0.825
Obuka i razvoj	0.790
Sistem zarada/nagrađivanja	0.859
Ocenjivanje performansi	0.877
Participacija zaposlenih	0.826
Organizacione performanse	0.776

Izvor: Autori

Rezultati analize pouzdanosti faktora pokazuju da postoji adekvatan nivo pouzdanosti posmatranih faktora. S obzirom na to da je vrednost koeficijenta Cronbach' alpha za svaku formiranu varijablu veća od najniže potrebne vrednosti od 0,7 koju predlaže DeVellis (2003), to ukazuje da postoji interna konzistentnost konstatacija putem kojih se ovi faktori mere.

Korelacionom analizom je utvrđeno da između svih parova faktora postoji statistički značajna pozitivna linearna korelacija, izuzev odnosa između selekcije i participacije zaposlenih, gde ne postoji statistički značajna linearna korelacija. Jaka pozitivna linearna korelacija postoji između sledećih faktora: selekcije i sistema zarada/nagrađivanja; selekcije i organizacionih performansi; obuke/razvoja i sistema zarada/nagrađivanja; obuke/razvoja i participacije; obuke/razvoja i organizacionih performansi; sistema zarada/nagrađivanja i participacije; sistema zarada/nagrađivanja i organizacionih performansi; ocenjivanja performansi i organizacionih performansi, što dokazuju vrednosti Pirsonovog koeficijenta koje su veće od 0,6, koje preporučuje Cohen (1988). Sve ove vrednosti su statistički značajne na nivou 0,01, odnosno sa verovatnoćom od 99%. S druge strane, umerena pozitivna linearna korelacija je prisutna između sledećih faktora: selekcije i obuke/razvoja; selekcije i ocenjivanja performansi; obuke/ razvoja i ocenjivanja performansi; sistema zarada/nagrađivanja i ocenjivanja performansi; participacije zaposlenih i organizacionih performansi, što dokazuju vrednosti Pirsonovog koeficijenta koje se kreću u intervali od 4 do 6 (Cohen 1988). Najviši stepen linearne korelacije je prisutan između obuke/razvoja i

STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE

sistema zarada i nagrađivanja ($r=0,959$ $p<0,01$), s druge strane, najniži stepen linearne korelacije je prisutan između participacije zaposlenih i ocenjivanja performansi. U Tabeli 5 su prikazani rezultati korelacione analize.

Tabela 5. Korelaciona analiza

Faktor	Selekcija	Obuka i razvoj	Sistem zarada/nagrađivanja	Ocenjivanje performansi	Participacija zaposlenih	Organizacione performanse
Selekcija	1	0.568**	0.618**	0.498**	0.074	0.708**
Obuka i razvoj	0.568**	1	0.959**	0.375**	0.607**	0.642**
Sistem zarada/nagrađivanja	0.618**	0.959**	1	0.474**	0.622**	0.658**
Ocenjivanje performansi	0.498**	0.375**	0.474**	1	0.457**	0.695**
Participacija zaposlenih	0.074	0.607**	0.622**	0.457**	1	0.459**
Organizacione performanse	0.708**	0.642**	0.658**	0.695**	0.459**	1

** Korelacija je signifikantna na nivou $r < 0,01$

Izvor: Autori

Kako bi se testirao uticaj faktora strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse primenjena je višestruka regresiona analiza (Tabela 6).

Tabela 6. Regresiona analiza

	Organizacione performanse			
Varijabla	β	t	r	VIF
Selekcija	0.500	4.013	0.000***	4.401
Obuka i razvoj	0.656	2.363	0.022**	5.838
Sistem zarada/nagrađivanja	-0.601	-2.002	0.051	3.805
Ocenjivanje performansi	0.383	3.669	0.001***	6.758
Participacija zaposlenih	0.224	1.807	0.077	3.582
$R^2 = 0,748$; $F = 27.932$ ($p < 0,01$)				

*** Vrednost je signifikantna na nivou $r < 0,01$

** Vrednost je signifikantna na nivou $r < 0,05$

Izvor: Autori

Na osnovu rezultata regresione analize, zaključuje se da je 74,8% varijabiliteta organizacionih performansi opisano ovim regresionim modelom, odnosno pod uticajem ovih faktora strategijskog upravljanja ljudskim resursima (koeficijent determinacije $R^2=0,748$), dok je 25,2% varijabiliteta zavisne varijable opisano drugim faktorima koji nisu obuhvaćeni ovim regresionim modelom. Vrednost ovog koeficijenta signifikantna na nivou 0,01. Kod svih varijabli u modelu je vrednost VIF koeficijenta manja od 10, što znači da multikolinearnost ne predstavlja problem i da su podaci prikladni za sprovođenje višestruke regresione analize.

Regresionom analizom je utvrđeno da strategija selekcije ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse ($\beta=0,500$, $r<0,01$), što potvrđuje hipotezu H1. Višestruka regresiona analiza je pokazala da strategija programa obuke i razvoja ($\beta=0,656$, $r<0,05$) ima statistički značajan pozitivan uticaj na organizacione performanse, čime se potvrđuje hipoteza H2. Strategija ocenjivanja performansi ($\beta=0,383$, $r<0,001$) ima pozitivan i statistički značajan uticaj na organizacione performanse, što potvrđuje hipotezu H4. Strategije sistema zarada i nagrađivanja ($\beta=-0,601$, $r>0,05$) i participacije zaposlenih ($\beta=0,224$, $r>0,05$) nemaju statistički značajan uticaj na organizacione performanse, što odbacuje hipotezu H3 i H5. Strategija obuke i razvoja ima najveći uticaj na organizacione performanse, što pokazuje najveća vrednost beta koeficijenta.

Zaključak

Veoma je važno da organizacije prepoznaju važnost ljudskih resursa, razvijaju strategije za njihovo efikasno upravljanje i kontinuirano ih prilagođavaju promenama u okruženju, jer samo na taj način mogu ostvariti konkurentsku prednost. Upravljanje ljudskim resursima igra ključnu ulogu u oblikovanju organizacionih performansi. Kroz planiranje, razvoj i angažovanje zaposlenih, organizacije mogu adekvatno ostvariti održivu konkurentsku prednost i ostvariti željene ciljeve u dinamičnom poslovnom okruženju.

Teorijski doprinos rada ogleda se u sticanju novih i proširenju postojećih saznanja iz oblasti strategijskog upravljanja ljudskim resursima, koja je od suštinskog značaja za savremene organizacije, koje posluju u eri znanja. Istraživanje pruža okvir za razumevanje dinamičnosti okruženja i ogromne uloge ljudskih resursa za opstanak i razvoj svake organizacije. Pored toga, ovo istraživanje omogućava da se sagleda uticaj različitih strategija upravljanja ljudskim resursima i na taj način donese prava odluka o investiranju u ključne strategije upravljanja ljudskim resursima. Konkretno istraživanje je pokazalo da strategije selekcije, obuke i razvoja, ocenjivanja performansi imaju statistički značajan uticaj, što znači da se treba fokusirati na pomenute strategije, sa akcentom na strategiju obuke i razvoja za koju se pokazalo da ima najjači uticaj na organizacione performanse.

Prethodnim se potvrđuje činjenica da investiranje u obuku i razvoj ne treba posmatrati kao trošak već kao investiciju. Stoga će ovaj rad koristiti i drugim istraživačima na istu ili sličnu temu, pružajući im adekvatne smernice. Rad takođe pruža i određene praktične implikacije kroz utvrđivanje uticaja strategijskog upravljanja ljudskim resursima na organizacione performanse, što pruža doprinos vlasnicima preduzeća i menadžerima da adekvatno kreiraju strategiju upravljanja ljudskim resursima, jer se kroz adekvatan tretman i investiranje u ljudske resurse obezbeđuje motivisanost, produktivnost, zadovoljstvo i lojalnost zaposlenih, koji su osnova za uspeh, napredak i budućnost organizacija u

STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE

savremenom dinamičnom poslovnom okruženju. Upravo dobijeni rezultati ovog istraživanja su indentifikovali strategije selekcije, programa obuke i razvoja i ocenjivanja performansi kao strategije koje statistički značajno utiču na organizacione performanse, što može omogućiti veće ulaganje i fokusiranost preduzeća na navedene strategije tokom budućeg poslovanja i ostvarivanje navedenih benefita.

Postoji nekoliko ograničenja sprovedenog istraživanja. Prvo, nedovoljno veliki uzorak može da utiče na pouzdanost rezultata i zaključaka, što ukazuje na neophodnost proširenja uzorka, kao i na mogućnost da se istraživanje sprovede u dužem vremenskom periodu, ili u više vremenskih serija, i time se obezbediti praćenje rezultata i njihova komparativna analiza. Drugo, istraživanje je sprovedeno samo na teritoriji centralne Srbije, to ukazuje da bi se ovakva vrsta istraživanja mogla sprovести i u ostalim delovima Republike Srbije, ali i u zemljama u okruženju. Pored navedenog, buduća istraživanja mogla bi da povećaju broj performansi u okviru zavisne varijable, poput inovativnosti i drugih finansijskih i nefinansijskih performansi. Takođe, mogu se uključiti u razmatranje i druge strategije upravljanja ljudskim resursima na strani nezavisnih varijabli, poput planiranja ljudskih resursa, detaljne analize posla, uloge zakona i regulativa i slično.

LITERATURA

- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral science*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates
- Crupi, A., Cesaroni, F., & Di Minin, A. (2020). Understanding the impact of intellectual capital on entrepreneurship: a literature review. *Journal of Intellectual Capital*, 22(3), 532.
- DeVellis, R.F. (2003). *Scale Development: Theory and Applications* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Domanović, V. (2019). *Strategija i poslovne performanse preduzeća*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
- Dukić, A., Urošević, A., & Riznić, D. (2023). Uticaj intelektualnog kapitala na poslovne performanse zelene ekonomije. *Ekologika*, 30(110), 247-252.
- Franco – Santos, M., Lucianetti, L., & Bourne, M. (2012). Contemporary performance measurement systems: a review of their consequences and a framework for research. *Management Accounting Research*, 23, 79-119.
- Hassan, N., & Raziq, A. (2019). Effects of knowledge management practices on innovation in SMEs. *Management Science Letters*, 9, 997-1008.
- Hudson, M., Smart, A., & Bourne, M. (2001). Theory and practice in SME performance measurement systems. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(8), 1101.
- Ilić, M., Ristić, B., Anđelić, S., Miletić, L., (2019). Značaj obrazovanja i razvoja ljudskih resursa, ispitivanje stavova zapolsnih, *Železnice*, 64(2), 74-77.

- Kojić, N. (2010). Finansijsko merenje performansi preduzeća u savremenim uslovima. *Ekonomski Pogledi*, 3, 98.
- Kulić, R., Đurić, I. (2014). Kvalitet ljudskih resursa i konkurentna sposobnost nacionalne ekonomije. *Journal for the Study of Adult Education and Learning*, 1(1), 31-37.
- Lee, F. H., Lee, T. Z., & Wu, W. Y. (2010). The relationship between human resource management practices, business strategy and firm performance: evidence from steel industry in Taiwan. *The International journal of human resource management*, 21(9), 1351-1372.
- Marimuthu, M., Arokiasamy, L., & Ismail, M. (2009). Human capital development and its impact on firm performance: evidence from developmental economics. *The Journal of International Social Research*, 2(8), 265-272.
- Massingham, P.R., & Tam, L. (2015). The relationship between human capital, value creation and employee reward. *Journal of Intellectual Capital*, 16(2), 390-418.
- Micić, R., Arsić, Lj. (2017). Ljudski resursi u funkciji održivog razvoja. *Ekonomski pogledi*, 19(2), 31-48.
- Obeidat, B., Tahiri, A., Masadeh, R., & Aqqad, N. (2017). The impact of intellectual capital on innovation via the mediating role of knowledge management: a structural equation modelling approach. *International Journal of Knowledge Management Studies*, 8(3/4), 273-298.
- Pavlović, G. (2023). The COVID-19 Pandemic and its effect on human capital and financial performance: Evidence from Serbian banks. *The Annals of the Faculty of Economics in Subotica*, 1-13.
- Seleim, A., Ashour, A., & Bontis, N. (2007). Human capital and organizational performance: A study of Egyptian software companies. *Management Decision*, 45(4), 789-801.
- Sydler, R., Haefliger, S., & Pruksa, R. (2014). Measuring intellectual capital with financial figures: can we predict firm profitability?. *European Management Journal*, 32(2), 244-259.

**STRATEGIJSKO UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U FUNKCIJI ODRŽIVOG I
REGIONALNOG RAZVOJA PRIVREDE**

**STRATEGIC MANAGEMENT OF HUMAN RESOURCES IN THE FUNCTION OF
SUSTAINABLE AND REGIONAL ECONOMIC DEVELOPMENT**

Abstract: In the era of knowledge, where knowledge is a strategic resource, investing in human capital is a prerequisite for economic development and competitive advantage. Understanding the importance of investing in human resources contributes to the creation of a business strategy that will enable the prosperity of society as a whole and ensure sustainable and regional development. The goal of this research is to determine the impact of strategic human resource management on organizational performance. Descriptive statistical analysis, correlation analysis and multiple regression analysis were applied in the work. The research results identified that human resource management strategies (selection, training and development programs, performance evaluation) have a statistically significant impact on organizational performance, with the training and development strategy having the greatest impact.

Keywords: human capital, intellectual capital, organizational performance, sustainable and regional economic development

MENADŽMENT INTERKULTURALNOSTI U REGIONALNOM RAZVOJU I PREKOGRANIČNOJ SARADNJI TURISTIČKIH KOMPANIJA

Nemanja Filipović¹

Dejan Riznić²

Milovan Vuković³

Rezime: Međunarodno poslovanje zahteva posebnu angažovanost menadžmenta kompanije. Ovi zahtevi posebno su izraženi u turističkim kompanijama, koje kao osnovnu uslugu indirektno nude kulturnu različitost. Globalizacija je nametnula imperativ prihvatanja kulturnih različitosti u svetu, tako da različitost postaje izvor konkurentnosti. Kompanije koje formiraju strateška partnerstva zasnovana na kulturnim različitostima, suočavaju se sa brojnim problemima. Ipak, dobro formirana strateška partnerstva mogu mnogo da doprinesu pozitivnim poslovnim rezultatima. Cilj ovog rada je da ukaže na postojanje različitosti u upravljačkim procesima u okviru interkulturalnog područja na globalnom nivou. Kao rešenje za ovakav problem predlaže se neophodnost razumevanja kulturnih razlika, jer razlike u stilu upravljanja ne moraju da budu prepreke već treba da se dopunjuju.

Ključne reči: globalizacija, strateška partnerstva, kulturne razlike, turizam, međunarodno poslovanje.

Uvod (bold, 11pt, centered)

Poslovanje van matične zemlje postalo je uobičajen oblik razvoja za sve veći broj turističkih kompanija. Uspešno poslovanje je moguće ukoliko se razumeju kulturne razlike i pravila učesnika iz različitih krajeva sveta. Poznavanje interkulturalnog menadžmenta pomaže da se razume poslovanje na drugom tržištu. Zanemarivanje uticaja kulture na poslovanje turističke kompanije u drugoj zemlji danas, definitivno, dovodi do neuspešnih poslovnih pregovora, a što se odražava na nepovoljan poslovni rezultat.

Menadžeri novog doba treba da nauče kako da vode zaposlene u svakoj zemlji u kojoj posluju. Samo one turističke kompanije tj. menadžeri koji budu razumeli i poštovali kulturnu različitost mogu ostvariti uspešno poslovanje. Upravljanje današnjim poslovanjem zahteva efikasnost, fleksibilnost, inovativnost, stabilnost i na bazi toga poboljšanje produktivnosti u svim aspektima poslovanja.

¹ Šumadija Academy – department Aranđelovac, Republic of Serbia; nemanja.filipovic@vsar.edu.rs

² University of Belgrade – Technical Faculty in Bor, Republic of Serbia; driznic@tfbor.bg.ac.rs

³ University of Belgrade – Technical Faculty in Bor, Republic of Serbia; mvukovic@tfbor.bg.ac.rs

Prilikom implementacije svoje strategije menadžeri treba da uzmu u obzir jedinstvenu kulturu svake zemlje u kojoj posluju, jer kultura svake zemlje predstavlja opšte prihvaćene vrednosti, tradicije i načine ponašanja društvenih grupa. U tom cilju svaki menadžer suočen je sa izazovom pronalaženja pravog rešenja koje bi predstavljalo najbolji podsticaj za zaposlene poštujući kulturnu različitost.

Kultura i interkulturalnost

Turizam je postao međunarodni fenomen koji ima globalne posledice. Turistička usluga spada u interaktivnu uslugu, jer zahteva interakciju između dobavljača i kupaca, visok stepen prilagođavanja, razmenu informacija i poverenje. Stoga, turistička i ugostiteljska industrija, oslanja se na pozitivne percepcije ljudi koji pružaju usluge turistima. Međutim, percepcije o uslugama su veoma subjektivne i zavise od individualnog kulturnog profila i kulturnih standarda koji definišu visoko kvalitetne usluge.

Diskusija o interkulturalnoj osetljivosti, interkulturalnoj kompetenciji ili interkulturalnoj inteligenciji treba početi sa diskusijom o terminu same "kulture". Kultura se obično definiše kao sistem zajedničkih vrednosti, stavova, obrazaca komunikacije, verovanja, ponašanja, normi, materijalnih predmeta i simboličkih resursa koji razlikuju članove jedne grupe ljudi od drugih (Korez-Vide et al., 2016). Teoretičari definišu kulturu kao pravila življenja i funkcionisanja u društvu. Pošto se pravila razlikuju od kulture do kulture, treba znati kako se „igra po pravilima“. (Korez-Vide et al., 2016). Pravila omogućavaju da se osmisli naša okolina i smanji nesigurnost oko društvenog okruženja.

Često se u stručnoj literaturi može naći analogija kulture sa ledenim bregom. Vrh ili vidljivi deo ledenog brega je ono što se može videti, to su atributi kulture. To je samo 20% ledenog brega. Preostalih 80% ispod površine su vrednosti, uverenja i duboka kultura koja čini ono što informiše i pokreće vrh samog ledenog brega.

Povećanje kulturne složenosti savremenih društvenih i poslovnih okruženja zahteva razumevanje važnosti upravljanja kulturnim razlikama na način da oni postanu prilika. Kulturalno raznovrsno društvo mora da shvati da je interkulturalnost ključni preduslov efikasne komunikacije. Interkulturalnost podrazumeva otvorenost, interesovanje, znatiželjnost i empatiju prema ljudima iz drugih kultura. Predstavlja izazov, stvaranje pravednijeg, da „naučimo da živimo zajedno“ (Langović–Milićević, 2014). Omogućava ljudima da efikasno funkcionišu i ostvaruju interakcijske i transakcione ciljeve. Interkulturalnost se zasniva na nizu osnovnih kognitivnih i afektivnih kompetencija, kombinovanih i poznatih pod pojmom interkulturalne kompetencije. Veštine koje su razvijene iz interkulturalne osetljivosti su interkulturalne kompetencije. Interkulturalna osetljivost je "odgovor osobe na interkulturalne razlike". (Moore-J., 2018). Naučnici definišu interkulturalnu osetljivost kao aktivnu želju da se razume, ceni i prihvati razlika među kulturama.

MENADŽMENT INTERKULTURALNOSTI U REGIONALNOM RAZVOJU I PREKOGRANIČNOJ SARADNJI TURISTIČKIH KOMPANIJ

Sam fenomen turizma se bazira na prikupljanju ili usvajanju vrednosti drugih kultura ili čak kulture naroda kojem turist pripada. Interkulturalno obrazovanje turista je neophodno kako bi putovanja bila uspešna i korisna. Naime, potrebno je znati, a ne samo moći, biti turist.

Upravljanje interkulturalnim razlikama u integrisanim turističkim kompanijama

U savremenoj teoriji menadžmenta često se govori o internacionalnom menadžmentu. Međutim, međunarodno upravljanje može imati i konotaciju, koja nema mnogo dodirnih tačaka sa organizacijom u mikroekonomskom smislu (preduzeće, kompanija, ustanova, firma, i sl.). Međunarodno upravljanje, kao „prevod“ pojma „internacionalni menadžment“, može se vezati i za međunarodno-politička zbivanja koja obeležavaju devedesete godine ovog veka. Naime, koncepcija novog svetskog poretka, koji diktiraju Sjedinjene Američke Države ima, u svojoj osnovi, dosta elemenata tzv. internacionalnog menadžmenta. Ako se tome dodaju i geoekonomske aspekte ovog američkog koncepta, onda se može govoriti i o njegovom značajnom uticaju na makroekonomije pojedinačnih zemalja, kao i na njihove mikroekonomske strukture (Ineta, 2011).

Umesto tzv. internacionalnog menadžmenta bolje je koristiti pojam interkulturalni menadžment, pošto je njegov sadržaj primereniji savremenim tokovima u globalnoj ekonomiji. Tako, upravljanje među nacijama treba zameniti upravljanjem među različitim kulturama. Elementi internacionalnog gube svoj značaj kroz uobičajenu divizionu organizacionu strukturu multi-nacionalnih kompanija. Prema tome, međunarodne operacije i postrojenja matične kompanije zadržavaju obeležja nacionalnog, a poprimaju kulturna obeležja države u kojoj su locirani. Ovo potvrđuje mnoštvo tzv. transplant kompanija, koje su velike japanske korporacije – od početka osamdesetih godina do danas – osnovale u Americi i Evropi (Babaita et al., 2009).

Veliki doprinos razvoju interkulturalnog menadžmenta u oblasti upravljanja dao je Hofstede kroz svoja empirijska istraživanja na nacionalnim i korporativnim kulturama. Svrha interkulturalnog menadžmenta je da proceni uticaj kulture na percepciji, interpretaciji i postupke menadžmenta. U oblasti upravljanja, kulturni sistem daje pojedincima kognitivne sposobnosti i specifičan pristup u rešavanju problema. Prema tome, saradnici iz drugih zemalja će, verovatno, pronaći različita rešenja kada se suočavaju sa istim problemima.

Jedna od zanimljivih pretpostavki interkulturalnog menadžmenta tiče se proučavanja interakcije menadžera iz različitih kulturnih sistema. Problem nastaje u procesu koordinacije menadžera nad timovima koji potiču iz različitih kultura. Usled formiranja strateških partnerstava turističke kompanije iz različitih kulturnih područja su prinuđene da sarađuju. Čest je slučaj pojave interkulturalnog konflikta. Interkulturalni menadžment igra važnu ulogu u međunarodnim poslovnim aktivnostima, gde poslovne partnere iz nekoliko zemalja postavljamo u situaciju timskog rada. Ipak, danas se očekuje timski pristup u realizaciji poslovnih aktivnosti bez obzira na kulturnu pozadinu menadžera, pri čemu usled pogrešne interpretacije verbalna i neverbalna komunikacija može dovesti do sukoba i nesporazuma. Ovo potcenjivanje kulturnih faktora je i dalje prisutno na svetskoj poslovnoj sceni, iako spajanje turističkih kompanija znači i spajanje njihovog intelektualnog kapitala.

Prema istraživanju sprovedenom prilikom spajanja francuskih i nemačkih kompanija rezultati su ukazali da menadžeri u procesu integracije i pripajanja koriste nekoliko mera u upravljanju kulturnim razlikama između partnera. Ove mere tangiraju (Langović–Milićević, 2014):

1. organizacije-struktura, tok grafikon,
2. korporativne kulture i
3. upravljanje ljudskim resursima-saradnje i timskog rada, liderstva, treninga i karijere.

Preporuka menadžera je sprovođenje politike ljudskih resursa koja ima za cilj izgradnju zajedničkog poslovnog duha. Uglavnom se usvaja engleski kao službeni jezik i korporativna kultura je zasnovana na duhu timskog rada. Preporučljivo je odvojiti veliki broj ljudi koji treba da radi na harmonizaciji i integraciji ljudskih resursa. Zapošljavanje nove radne snage doprinosi izgradnji nove korporativne kulture.

Menadžeri koji rade u strateškim partnerstvima različitih kulturnih podneblja smatraju kulturne raznolikosti kao posebne prednosti. Jedinstven je stav da kulturne raznolikosti predstavljaju izvor kreativnosti i originalnih ideja. Inače treba napomenuti da je u cilju olakšavanja procesa integracije, preporučljiva promena strukture organizacije, sa nekoliko „mono kulturnih“ timova u „dvo ili tri kulturne“ timove. U skladu sa navedenim promenama u toku realizacije poslovnih aktivnosti pretpostavlja se da je moguće da se članovi multikulturalnih timova suoče sa nekim problemima koji se moraju brzo rešavati. Kao prvi problem izdvaja se druženje članova tima samo sa pripadnicima svoje kulture, što dovodi do zastoja u komunikaciji i realizaciji poslovnih aktivnosti.

Strateško upravljanje turističkim kompanijama i intelektualnim kapitalom

Različitost se smatra glavnim katalizatorom naučnog, tehnološkog i inovativnog razvoja. Difuzija znanja i tehnologije treba da omogući snažnu kulturnu i regionalnu saradnju koja će zadovoljiti potrebe ne samo najrazvijenijih, već i ostalih zemalja Evrope (Langović–Milićević, 2014). Nove forme obrazovanja i obuke ljudskih resursa smatraju se stratezijskim ciljevima u procesu razvoja tzv. „organizacija koje uče“. Intelektualni kapital je uslov opstanka i rasta i razvoja preduzeća. Od njega zavisi konkurentska pozicija turističke kompanije. On utiče na donošenje poslovnih odluka.

Turističke kompanije koje poseduju intelektualni kapital u svakom pogledu su superiornije. Kraj 20. i početak 21. veka obeležen je intenzivnom borbom za intelektualni kapital. Intelektualni kapital se koristi u cilju stvaranja bogatstva i predstavlja znanje, informacije, intelektualno vlasništvo i iskustvo. „Kolektivna snaga uma“ ili intelektualni kapital predstavlja sposobnost transformacije znanja i druge nematerijalne aktive u resurse za stvaranje vrednosti (Jennex, 2008). Ljudski resursi su nosioci ljudskog kapitala, podrazumevaju informacije i znanje koje ima svaki pojedinac i koje mu omogućavaju da bude produktivniji u obavljanju svojih aktivnosti. Posmatrano iz ugla kompanije, ljudski kapital predstavlja kumulantu znanja, veština, invencija, energije i entuzijazma koju su ljudi spremni da ulože u posao.

MENADŽMENT INTERKULTURALNOSTI U REGIONALNOM RAZVOJU I PREKOGRANIČNOJ SARADNJI TURISTIČKIH KOMANIJA

Značaj intelektualnog kapitala raste kod turističkih kompanija koje posluju u različitim kulturnim područjima. Savremena istraživanja pokazuju da postoje različite vrednosti između različitih kultura čega svaka internacionalna turistička korporacija treba da ih bude svesna. Različite potrebe i očekivanja zaposlenih u različitim zemljama zahtevaju od menadžera ljudskih resursa da implementiraju politiku koja je dovoljno fleksibilna da odgovori lokalnim specifičnostima i da na višem nivou zadovolji personalna očekivanja. Sa druge strane, razvoj informacione tehnologije se suočava sa brojnim izazovima, među kojima su kulturna različitost i interkulturni menadžment.

Kulturna različitost je nerazdvojiva u globalnom razvoju obzirom da članovi timova imaju različitu nacionalnu, organizacionu i profesionalnu kulturu. Sama različitost može imati povoljan uticaj na promovisanje kreativnosti, ali može biti i barijera u komunikaciji i razmeni znanja. Iako različite kulture uslovljavaju različite načine poslovne komunikacije, istovremeno korišćenje nove tehnologije u svakodnevnom poslovnom i privatnom životu dovodi do formiranja univerzalnog obrasca ponašanja. Ovaj evolutivni proces dozvoljava individuumima na različitim lokacijama, različitih kultura, očekivanja i ciljeva, da budu deo virtuelnog tima. Dakle, nastoji se ukazati da postoji veza kulturološkog nasleđa jedne zemlje, njene savremene poslovne kulture i njihovog uticaja na razvoj informacione tehnologije, ljudskih resursa, a samim tim i na strateški razvoj turističkih kompanija (Moore-J., 2018).

Razvoj turističkih kompanija u globalnoj ekonomiji podrazumeva ulaganje u ljudske resurse. Osnovna vizija menadžera širom sveta je da privuku, razviju i zadrže talente. Savremeni trendovi u pogledu upravljanja ljudskim resursima se projektuju kroz demografske promene, starenje radne snage i povećanje globalne mobilnosti. Skoro da je izvesno da samo ulaganje u talente omogućava ostvarivanje održive konkurentске prednosti turističkih kompanija. Uspešno upravljanje ljudskim resursima podrazumeva formulisanje adekvatne strategije angažovanja zaposlenih, lojalnost i zadržavanje. Pored toga, pristup upravljanja ljudskim resursima treba da bude integrisan i proaktivan. Problem sa kojim se suočavaju kompanije u procesu upravljanja ljudskim resursima je kako ih zadržati. Naime, neophodno je obezbediti nagrade, kreirati atmosferu zajedništva i timskog rada i stvoriti uslove za njihov dalji razvoj i usavršavanje. Turističke kompanije koje imaju dobar ugled su u poziciji da privlače talentovane ljudske resurse.

Dakle, potreba za talentima stvara kretanje između zemalja. Zemlje kao što su Kina i Indija imaju bogatstvo talenata u nauci inženjerstva i tehnologije. Svake godine Kina proizvodi 350.000 diplomiranih inženjera, a Indija 120.000, u poređenju sa 63.000 SAD. Najefikasniji proces za identifikovanje talenata su otvorene i iskrene diskusije. Ipak, usled kulturne različitosti nemaju svi isti pristup. Tako 80% američkih kompanija ima ovaj pristup u poređenju sa 55% evropskih kompanija. U globalnom upravljanju talentima akcenat je na podsticanju raznolikosti u razvoju talentovane radne snage (Langović–Milićević, 2014).

Bostonska konsultantska grupa i Evropska asocijacija za upravljanje personalom sproveli su istraživanje sa 1350 rukovodilaca iz 27 zemalja Evropske Unije. Prema njima sve evropske kompanije će se suočiti sa problemom nedostatka radne snage, posebno talentovane radne snage. Danas je ovaj problem već aktuelan u Nemačkoj, Austriji i Švajcarskoj. Naime,

menadžeri velikih kompanija se slažu da su demografske promene problem. Da bi se u potpunosti iskoristili izvori talentovane radne snage i obezbedio razvoj kompanija neophodan je globalni pristup tj. da se obezbedi regrutacija ljudi iz celog sveta (Langović–Milićević, 2014).

Korporacije treba da pripreme svoje zaposlene da se nose sa složenim i ubrzanim tempom globalne ekonomije. Jednostavno ulaganje samo na programe obuke neće automatski poboljšati produktivnost. Umesto toga, rukovodioci moraju jasno definisati i izmeriti povratna ulaganja. Da bi se privukli i zadržali veoma talentovani pojedinci iz celog sveta od kojih će se tražiti sposobnost nastupa na nova tržišta, upravljanje korporativnim i kulturnim promenama, kompanije će morati da ponude fleksibilne aranžmane za rad.

Zaposleni koji rade u turističkim kompanijama treba da budu interkulturalno kompetentni. Biti interkulturalno kompetentan znači da osoba iz jedne kulture može da efikasno interaktivno sarađuje sa ljudima iz različitih kultura (Moore-J., 2018). Kako bi interkulturalni kontakt bio konstruktivan neophodan je (Moore-J., 2018):

- 1) Interkulturalni način razmišljanja (kognitivne karakteristike) - prepoznavanje kulturnih razlika i održavanje pozitivnog odnosa prema njima;
- 2) Interkulturalne veštine (karakteristike ponašanja) i
- 3) Interkulturalna osetljivost (afektivne karakteristike) tj. sposobnost da se dožive kulturne razlike na sofisticiran način.

Poslovanje turističkih kompanija se bazira na usluzi. Kupovina usluga zasnovana je na nematerijalnim iskustvima i naknadnim percepcijama kupaca. Kupci procenjuju uslugu u skladu sa ponašanjem i ophođenjem zaposlenih prema njima. Globalizacija je promenila zahteve i očekivanja turista kojih turističke kompanije moraju biti svesne. Kako bi se odgovorilo na globalne izazove zaposleni treba da poseduju specifične osobine: veštine međuljudskih odnosa, višjezičnost, stvarno interesovanje za potrebe gostiju i uživanje u njihovom ispunjavanju, veštine kreativnog rešavanja problema, sposobnosti za akcionu orijentaciju, kao i motivaciju za privlačenje novih gostiju i zadržavanje postojećih. Svi oni koji su svesni svoje kulture i njenih vrednosti, tradicije i normi mogu postati svesni i razumeti kulturu i vrednosti drugih. Svesnost vodi do dubljih znanja, veština, stavova i emocija. Ova svesnost treba da bude izražena kod menadžera turističkih kompanija kako bi mogli uspešno da balansiraju kulturološke razlike.

Zaključak

Aktivnosti na ostvarenju dugoročne poslovne kooperacije sa inostranim partnerima treba da predstavljaju strateški razvojni cilj kako pojedinačnih preduzeća tako i privrede u celini, posmatrano sa mikro i makro razvojnog aspekta. Strategija kooperacije treba, da u najvećoj mogućoj meri, bude usklađena sa strategijom razvoja ekonomskih odnosa sa inostranstvom i strategijom tehnološkog razvoja. Treba imati u vidu nove tendencije u međunarodnom poslovnom okruženju koje imaju uticaj na poslovanje turističkih preduzeća: globalizacija, regionalizacija, ekonomske integracije, multikulturalizam i sl.

MENADŽMENT INTERKULTURALNOSTI U REGIONALNOM RAZVOJU I PREKOGRANIČNOJ SARADNJI TURISTIČKIH KOMPA NIJA

Kao rezultat globalizacije širom sveta dolazi do stvaranja i povezivanja velikog broja preduzeća. Strateška partnerstva su vrlo fleksibilna i atraktivna forma za realizaciju razvojnih ciljeva turističkih preduzeća. Razvojno ponašanje turističkih preduzeća se sve više oslanja na veći broj partnera i specijalne oblike saradnje, u cilju očuvanja vitalnosti preduzeća, odnosno da bi povećalo otpornost na udare sa tržišta. U tom smislu, razvojno ponašanje preduzeća i unutrašnja konfiguracija su u korelaciji sa relativiziranom samostalnošću, samodovoljnošću i granicama eksternog rasta. Prema tome, strateška partnerstva se sve više javljaju kao racionalan oblik razvojnog ponašanja savremenog turističkog preduzeća u njegovom nastojanju da se prilagodi izmenjenim tržišnim, tehnološkim i društvenim trendovima.

Ulaskom u strateška partnerstva turističke kompanije stiču mogućnost da prošire svoje poslovanje na mnoga tržišta, jer globalizacija ceo svet posmatra kao jedno tržište. Takođe, ulaskom u partnerstva, kompanije lakše artikuliraju izazove iz okruženja. Poslovno i tehnološko okruženje u kome kompanije posluju postaje sve više kompleksno. Promene su brze i nepredvidive, pa često zahtevaju ulazak u strateška partnerstva u cilju lakšeg odgovora i prihvatanja.

Upravljački procesi u interkulturalnom području se razlikuju od zemlje do zemlje. Razumevanje kulturnih razlika prvi je i važan korak ka kreativnom rukovođenju u globalnom okruženju. Razlike u stilu ne moraju da budu prepreke već treba da se dopunjuju. Između kultura postoje različite vrednosti kojih svaka internacionalna korporacija mora da bude svesna. Različite potrebe i očekivanja zaposlenih u različitim zemljama zahtevaju od menadžera da implementiraju politiku koja je dovoljno fleksibilna da odgovori lokalnim specifičnostima i da na višem nivou zadovolji personalna očekivanja.

LITERATURA

- Babaita, C., Istodor D., & Ispas A. (2009). Interculturality—a factor of tourism development (part 1 –Gastronomy in tourism, attraction or impediment). *Annals of Faculty of Economics*, 2(1), 23-28.
- Ineta, L. (2011). Fostering Intercultural Dialogue in Tourism Studies. *Policy Futures in Education*, 9(1), 114-122.
- Jennex, M. (2008). *Knowledge Management: Concepts, Methodologies, Tools and Applications*. Information Science reference, Hershey, New York.
- Korez-Vide, R., Tansek, V., & Milfelner, B. (2016). Assessing intercultural competence of front office employees: the case of hotels in Slovenia. 23rd Biennial International Congress Tourism & Hospitality Industry 2016 – Trends and Challenges, ISSN 1848-4581, 1-536.
- Langović-Miličević, A. (2014). *Strategijski menadžment i interkulturalnost*, Fakultet za hotelijerstvo i turizam, Vrnjačka Banja.
- Moore-J.,P.J. (2018). Intercultural Sensitivity, Intercultural Competence & Intercultural Intelligence: A Review of the Literature and a Proposition of a Linear Relationship”, *Journal of Education and Culture Studies*, ISSN 2573-041X (Online) 2(2).

MANAGEMENT OF INTERCULTURALITY IN REGIONAL DEVELOPMENT AND CROSS-BORDER COOPERATION OF TOURISM COMPANIES

Abstract: *International business requires a special commitment of the company's management. These requirements are particularly expressed in tourism companies, which indirectly offer cultural diversity as a basic service. Globalization has imposed an imperative to accept cultural diversity in the world, so diversity becomes a source of competitiveness. Companies that form strategic partnerships based on cultural differences face numerous problems. However, well-formed strategic partnerships can greatly contribute to positive business results. The aim of this paper is to indicate the existence of diversity in management processes within the intercultural area at the global level. As a solution to this problem, the necessity of understanding cultural differences is proposed, because differences in management style do not have to be obstacles but should complement each other.*

Key words: *globalization, strategic partnerships, cultural differences, tourism, international business.*

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA

Dragan Č. Kostić¹

Aleksandar Simonović²

Rezime: Slobodne zone predstavljaju efikasan instrument za privlačenje direktnih investicija. U Srbiji one posluju po zakonskoj regulativi iz 2006. godine koja podrazumeva poslovanje po principima izvoznih proizvodnih zona (export processing zones).

Imajući u obzir kretanja u svetu, nameru Srbije da se pridruži Evropskoj Uniji i neravnomeran regionalni razvoj kod nas, potrebno je razvoj slobodnih zona nastaviti u okviru novog pravca – specijalnih ekonomskih zona. Specijalne ekonomske zone u sebi integrišu najbolje osobine svih tipova slobodnih zona, industrijskih parkova, logističkih centara kao i državnih i lokalnih ekonomskih podsticaja namenjenih poslovanju.

Na taj način, regionalna oslobađanja od direktnih poreza u specijalnim ekonomskim zonama pridružuju se oslobađanjima od carinskih dažbina i indirektnih poreza koje nude slobodne zone. Suština je da se na jednom mestu superponiraju sve pogodnosti koje država može da ponudi čime se stvara najpovoljnija investiciona klima koja garantuje brži i veći priliv direktnih investicija i novih tehnologija.

Međutim, potrebno je taj proces usaglasiti sa najavljenim reformama međunarodnog poreskog sistema i dokumentom “Dva stuba za rešavanje poreskih izazova koji proističu iz digitalizacije privrede” koje su proklamovale 138 država članica OECD/G20³.

Ključne reči: slobodne zone, specijalne ekonomske zone, investiciona klima, regionalni razvoj, porezi.

¹ Predsednik UO Privredne komore Pirot dragan.kostic@komorapirot.com

² UO Privredna komora Pirot, Serbia, aleksandar.simonovic@komorapirot.com

³ Two-Pillar Solution to Address the Tax Challenges Arising from the Digitalisation of the Economy

Uvod

Slobodne zone i Specijalne ekonomske zone (SEZ) moraju pripremiti sebe za vreme koje dolazi. Promenama koje donose 4.0 industrijska revolucija, novi principi u globalnom lancu snabdevanja i instrumenti za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja pridružuju se i promene koje će u sledećih nekoliko godina doneti istorijska reforma međunarodnog poreskog sistema.

Međunarodni poreski standardi trenutno prolaze kroz najznačajniju reformu pokrenutu u poslednjih 100 godina, a kreatori investicione politike, koja uključuje i specijalne ekonomske zone (SEZ), moraju da obrate veliku pažnju na uticaj koji će imati na zone.

Među ključnim predlozima reformi, članovi OECD/G20 dogovorili su primenu globalnog minimalnog poreza koji se primenjuje na određena multinacionalna preduzeća (*multinational enterprise* - MNE) koja prihode/zarađuju više od 750 miliona evra godišnje (UNCTAD, 2022).

Pravila *Global Anti-Base Erosion* (GloBE) će ograničiti korišćenje podsticaja za porez na prihod/dobit preduzeća (CIT/CPT) tako što će zahtevati da strane filijale MNE plaćaju minimalni efektivni porez od 15 procenata na svoj profit u svim državama u kojima posluju.

Namera je da ova reforma odvrati MNE od prebacivanja profita i poreskih prihoda u jurisdikcije sa niskim porezom i na taj način usporiti trenutni trend smanjenja poreza i trku između zemalja, posebno onih u razvoju (UNCTAD, 2022).

Pod pokroviteljstvom OECD-a i G20, ova reforma nije od skora već predstavlja kulminaciju decenijskih multilateralnih napora da se reguliše štetna poreska konkurencija i prebacivanje profita.

S obzirom na značajan uticaj koji bi međunarodni poreski standardi mogli imati po rad SEZ, ključno je da zemlje sa dominantnim SEZ i kreatori investicione politike budu upoznati sa mogućim implikacijama koje međunarodni poreski standardi mogu imati na njihove instrumente za privlačenje investicija.

Slobodne zone (SZ) i specijalne ekonomske zone (SEZ)

Generičko ime „slobodna zona“ primenjuje se na više vrsta ekonomskog instituta namenjenog privlačenju direktnih investicija putem davanja specijalnih pogodnosti u oblasti carina, direktnih i indirektnih poreza, infrastrukturno opremljenog zemljišta, subvencioniranih logističkih operacija i uopšte svih oslobođanja koje mogu da investitorima pruže država i lokalna samouprava.

U praksi se često sreću različiti nazivi za slobodne zone. Ovi nazivi ne predstavljaju različita imena za istu stvar, već ukazuju na različite koncepte slobodnih zona u zavisnosti od njihove namene i vrsta pogodnosti koje pružaju u poslovanju. Tako da postoje: slobodne zone - Free Zones, slobodne trgovačke zone - Free Trade Zones, inostrane trgovačke zone – Foreign Trade Zones, trgovačke zone - Trade Zones, slobodne trgovinske zone - Free Trade Zones, logistički trgovački centri - Logistical Free Trade Zones, slobodne luke - Free Ports, carinske zone - Customs Free Zones, bescarinske zone - Duty Free Zones, industrijske slobodne zone - Industrial Free Zones, industrijske izvozne zone - Industrial Export Processing Zone, zone

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

slobodne proizvodnje - Free Production Zones, izvozne proizvodne zone - Export Processing Zones, slobodne izvozne zone - Export Free Zones, industrijske zone u Meksiku – Maquiladoras, povlašćene izvozne zone - Privileged Free Zones, slobodne ekonomske zone - Free Economic Zones, specijalne ekonomske zone - Special Economic Zone, zone zajedničkog ulaganja - Joint Enterprise Zones, zone zajedničkog preduzetništva - Zone of Joint Entrepreneurship, proizvodne zone - Enterprise Zones, naučni i tehnološki parkovi - Science Parks & Technological Free Zones, Industrijski parkovi - Industrial Parks, Offshore Centres, turističke, medicinske i školske zone - Tourist, hospital (medical) and educational Free Zones, internet grad - slobodna zona - Internet city free zones, inkubatori razvoja – Incubator, Virtual Free Zone itd.

Pored toga što postoji mnogo definicija pojma "slobodna zona", svima je zajedničko da slobodna zona predstavlja deo teritorije države, posebno ograđen i označen, u kome se obavljaju delatnosti pod specijalnim i **garantovanim pogodnostima i olakšicama**. U zavisnosti od različitih koncepata koji se razlikuju od države do države, zavisno od nacionalnih zakona koji regulišu poslovanje u zonama, u slobodnim zonama obavljaju se različiti poslovi: proizvodnja robe, dorade, prerade, pakovanja, sortiranja, skladištenja kao i poslovi spoljnotrgovinskog prometa, razne vrste usluga, bankarski poslovi, poslovi osiguranja i reosiguranja, naučnoistraživačke delatnosti, turističke usluge i jednom rečju, sve društvene delatnosti.

Pogodnosti za poslovanje koje države uvode u slobodne zone mogu biti oslobađanja od naplate uvoznih carina, poreza i ostalih formalnosti i ograničenja ekonomske trgovine; - poreske olakšice (kao što su: porez na dodatu vrednost, trošarine - akcize, porez na dohodak i porez na dobit korporacije, porez na nekretnine); oslobađanja od propisa koja se tiču minimalnih plata, socijalnih troškova, uslova rada i bilo kakvih ograničenja ekonomske politike. U slobodnim zonama se obezbeđuje: dodeljivanje državnih pomoći, jeftino zemljište i zakup; niže cene usluga (kao što su komunalije, voda, struja); korišćenje infrastruktura, efikasno rukovanje i skladištenje tovarima⁴.

U Kini 80-ih godina pojavio se novi naziv - Specijalne ekonomske zone (SEZ). Naziv je osmislio tvorac kineskih slobodnih zoba Deng Xiaoping, prilikom otvaranja četiri SEZ u Shenzhenu, u Pearl River Delta regionu, Zhuhai i Shantou u Guangdong i Xiamen (Amoy) u Fujian provinciji.⁵

SEZ predstavljaju jasno određena geografska područja u okviru kojih države daju posebne olakšice za proizvodne aktivnosti. Infrastrukturne povlastice i fiskalni podsticaji razlikuju se od ostalog dela države i predstavljaju instrument za privlačenje investicija, naročito u ekonomijama u razvoju.⁶

Specijalne ekonomske zone naročito su razvijene u Kini, Indiji, Letoniji, Litvaniji, Poljskoj a od skoro i u Italiji.

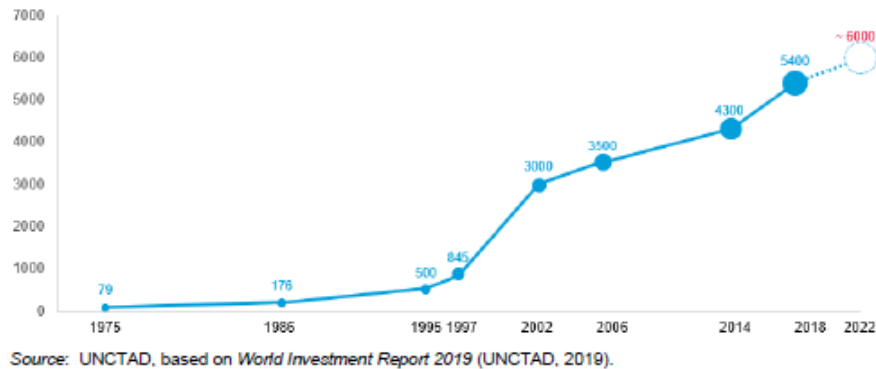
⁴ Doktorska disertacija „Uloga slobodnih zona u procesu restrukturiranja privrede Srbije“ Dragan Kostić, FPS Beograd 2007.

⁵ Clyde D. Stoltenberg. "China's Special Economic Zones: Their Development and Prospects"

⁶ Special Economic Zones & African Continental Free Trade Agreement, UNCTAD

Ove SEZ imaju infrastrukturne, regulatorne i fiskalne politike koje se razlikuju od onih koje se sprovode u ostatku domaće privrede sa ciljem da privuku strane investicije, stvore mogućnosti za zapošljavanje i podstaknu izvoz. U isto vreme, one generišu nove tehnologije.

Broj SEZ u svetu

Podsticaji u vezi sa specijalnim ekonomskim zonama mogu se široko grupisati u tri kategorije:

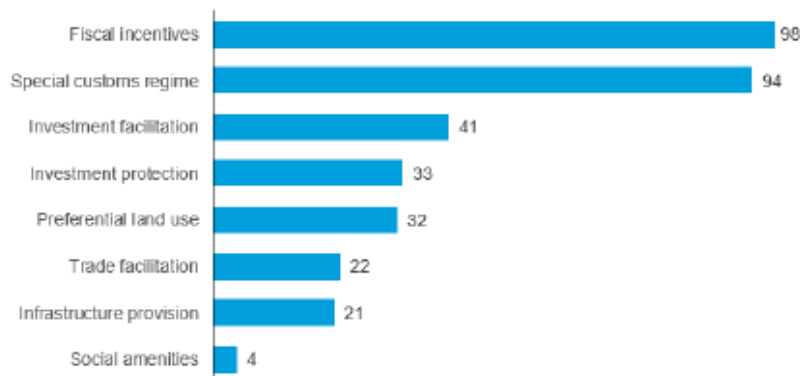
- mere koje su u skladu sa Svetskom trgovinskom organizacijom, posebno izuzeća od dažbina i poreza na robu koja se izvozi iz posebnih ekonomskih zona;
- mere koje su zabranjene ili su predmet osporavanja prema zakonu Svetske trgovinske organizacije, posebno izvozne subvencije i supstitucija uvoza ili subvencije domaćeg sadržaja i
- mere gde Svetska trgovinska organizacija ne daje stav.⁷

Dominantno je izuzeće od poreza na dobit privrednih društava kao ključna prednost za privlačenje multinacionalnih kompanija. Upravo ta pogodnost će se naći na meti novih globalnih poreskih reformi.

⁷ Implications of WTO Disciplines for Special Economic Zones in Developing Countries, Stephen Creskoff Peter Walkenhorst 2009.

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Vrste pogodnosti u SEZ u svetu

Source: *World Investment Report 2019* (UNCTAD, 2019).

Pružanje poreskih olakšica, uključujući porez na dohodak, tradicionalno je bila ključna karakteristika paketa pogodnosti koje SEZ nude međunarodnim investitorima.

Svetska banka je 2008. godine otkrila da „tipični paket fiskalnih podsticaja koji nude zone skoro univerzalno uključuje olakšice za korporativni porez ili smanjene poreske stope, oslobađanja od uvoznih dažbina, indirektna poreska olakšice“ (FIAS, 2008. str. 38).

Reforma međunarodnog poreskog sistema

Istorijska reforma međunarodnog poreskog sistema je dobila saglasnost članova OECD/G20 koji su odobrili dokument iz jula 2023. godine: „Izjava o ishodu o rešenju sa dva stuba za rešavanje poreskih izazova koji proizilaze iz digitalizacije privrede od 15. novembra 2022.“ Među ostalim članicama i Srbija se složila sa tekstom dokumenta.

U „Izjava o ishodu“ prepoznaje značajan napredak koji je postignut u državama da krenu napred sa istorijskom, velikom reformom međunarodnog poreskog sistema. Rešenje sa „Dva stuba za rešavanje poreskih izazova koji proističu iz digitalizacije privrede“ namerava da obezbedi pravedniju raspodelu dobiti i prava na oporezivanje među zemljama i jurisdikcijama u odnosu na najveća svetska multinacionalna preduzeća (MNE). Dogovoren je rok od 20 meseci intenzivnih tehničkih pregovora država za nastavak rada na implementaciji rešenja sa „Dva stuba“.

Nove tehnologije 4.0 industrijske revolucije olakšale su izbegavanje poreza kroz prebacivanje profita od strane multinacionalnih preduzeća (MNE) u države sa niskim porezom ili bez njih.

Ovo je izazvalo potrebu za sveobuhvatnim rešenjem zasnovanim na konsenzusu država, koje se bavi raspodelom poreskih prava i preostalim pitanjima izbegavanja plaćanja poreza

na dobit. Ovo bi obezbedilo i održalo međunarodni sistem poreza na dohodak i povećalo poresku jednakost među tradicionalnim i digitalnim preduzećima.

Od oktobra 2021. godine, preko 135 zemalja pridružilo se rešenju sa dva stuba za reformu međunarodnih poreskih pravila i obezbeđivanje da multinacionalna preduzeća plaćaju pravičan deo poreza gde god da posluju.

Prvi stub – Preraspodela poreskih prava

Prvi stub će obezbediti pravedniju raspodelu profita i prava na oporezivanje među zemljama u odnosu na najveće multinacionalne kompanije (multinational enterprises MNE), uključujući digitalne kompanije. To bi preraspodelilo neka poreska prava nad MNE iz njihovih matičnih zemalja na tržišta na kojima obavljaju poslovne aktivnosti i ostvaruju profit, bez obzira da li tamošnje firme imaju fizičko prisustvo. U okviru prvog stuba, očekuje se da će se prava na oporezivanje više od 125 milijardi dolara dobiti preraspodeliti tržišnim jurisdikcijama svake godine.

Drugi stub – Globalni mehanizam protiv erozije

Drugi stub nastoji da stavi pod konkurenciju u pogledu poreza na dobit preduzeća, kroz uvođenje globalne minimalne stope poreza na dobit koju zemlje mogu koristiti za zaštitu svojih poreskih osnova. Globalni minimalni porez na dobit preduzeća u okviru drugog stuba – sa minimalnom stopom od 15% – procenjuje se da generiše oko 150 milijardi dolara dodatnih globalnih poreskih prihoda godišnje. Dodatne pogodnosti će takođe proizaći iz stabilizacije međunarodnog poreskog sistema i povećane poreske sigurnosti za poreske obveznike i poreske uprave.

Da bi se osiguralo da se nova pravila mogu efikasno i efikasno sprovoditi, OECD pruža podršku u izgradnji kapaciteta zemljama u razvoju u ovom poslu. Ovaj posao će se odvijati u partnerstvu sa regionalnim organizacijama i razvojnim bankama, kao i kroz obimne programe tehničke pomoći.

Sve ovo odraziće se i na poslovanje slobodnih zona i specijalnih ekonomskih zona.

Specijalne ekonomske zone (SEZ) postale su važno oruđe ekonomskog razvoja za zemlje da privuku strane investicije. Olakšice za porez na dobit preduzeća (CIT) – zajedno sa preferencijalnim carinskim i spoljnotrgovinskim režimima – predstavljaju ključnu komponentu alata za promociju investicija za mnoge SEZ.

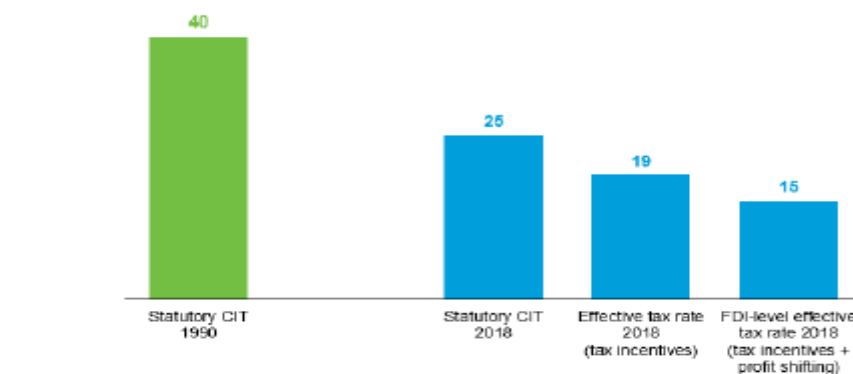
SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Uticaj reforme poreskog sistema na SZ/SEZ

Izveštaj UNCTAD-a o svetskim investicijama za 2019. procenjuje da 80 odsto zakona o SEZ predviđa fiskalne podsticaje kao što su poreska odlaganja na unapred definisani period (5 do 10 godina) ili primena smanjene poreske stope. Poreska oslobođenja se obično primenjuju na plaćanje poreza na dobit, korporativnih poreza, poreza na zarade i poreze na dodatu vrednost (UNCTAD, 2019). Do 70 procenata zemalja u razvoju ima najmanje jedan poreski podsticaj koji je posebno usmeren na SEZ.

U svetu postoji trend da države, kako bi privukle investitore, snižavaju poreske stope u slobodnim zonama. Prosečne poreske stope korisnicima slobodnih zona a naročito je to značajno kod multinacionalnih kompanija koje generišu najveće poreze, opadaju do 15 procenata što je 10 procenata ispod poreske stope PDV-a i oko 25 procenata ispod poreza na dobit koji su važili pre tri decenije.

Stope poreza na dobit od direktnih stranih investicija u SEZ u svetu

Izvor: WIR UNCTAD 2019

Ovaj opadajući trend izazvao je zabrinutost zbog potencijalne štete za naplatu državnih prihoda, posebno u zemljama u razvoju gde je naplata poreza posebno niska kao udeo u bruto domaćem proizvodu. Borba protiv štetne poreske konkurencije i prebacivanja profita bila je pokretačka snaga napora da se reformiše međunarodni poreski sistem, posebno u poslednjoj deceniji.

Jedan od ishoda bilo je osnivanje Foruma o štetnoj poreskoj praksi (*Forum on Harmful Tax Practices - FHTP*), čiji je cilj bio da proceni preferencijalne poreske režime koje su usvojile zemlje kako bi se utvrdilo da li su i u kojoj meri štetni.

FHTP je imao zadatak da omogući pristup, zasnovan na međunarodnoj saradnji, reviziji zakonskih odredbi u vezi sa porezima ili administrativnih praksi koje predstavljaju štetnu poresku praksu.

Važno je napomenuti da se FHTP pregledi odnose na pravila o porezu na preduzeća u SEZ. FHTP pregled se odnosi na oporezivanje poslovnih prihoda; stoga porezi na potrošnju nisu obuhvaćeni. Pregled obuhvata SEZ koje nude podsticaje sektorima usluga sa visokom dodatnom vrednošću, kao što su finansije i trgovina, kao i za intelektualnu svojinu i razvoj tehnologije. Kada se utvrdi da su SEZ ili određene karakteristike štetne, zemlja koja se razmatra ima mogućnost da ukine zonu ili da ukloni štetne karakteristike u određenom vremenskom roku. Ako zemlja ne eliminiše štetne karakteristike ili ukine zonu, druge zemlje imaju opciju da „preduzmu odbrambene mere kako bi se suprotstavile efektima štetnog režima, dok u isto vreme nastavljaju da podstiču zemlju koja primenjuje režim da to modifikuje ili ukloni” (OECD, 1998. str. 36).

Nisu sve SEZ u svim zemljama bili predmet FHTP revizije. Ipak, nijedna zemlja, u kojoj je izvršena revizija, nije ignorisala rezultate što ukazuje na to da zemlje ne podržavaju politiku SEZ koja je u suprotnosti sa međunarodnim poreskim režimom.

U svetlu ovog ishoda, kreiranje politika SEZ se više ne može preduzimati izolovano od međunarodnih poreskih standarda. Vlasti i kreatori politike SEZ treba da koriste iskustva već pregledanih režima kao smernice za buduću usklađenost sa standardima FHTP.

Pored tekućih revizija FHTP-a, u 2020. godini, članice Inkluzivnog okvira o eroziji osnovice i prenošenju dobiti (*Inclusive Framework on Base Erosion and Profit*) složile su se da uvedu globalni minimalni porez - Stub II (*Pillar II*). Cilj globalnog minimalnog poreza je da obezbedi da MNE plaćaju barem minimalni nivo poreza na svoju dobit u svim državama u kojima posluju (UNCTAD, 2022). Pravila uvode minimalni porez (ETR - efektivna poreska stopa⁸) na dobit od 15 procenata, koji funkcioniše kao dodatni porez koji se primenjuje u svakoj državi u kojoj multinacionalna kompanija posluje i ima efektivnu stopu ispod minimalne. Ova dopuna će biti naplaćena od strane države u kojoj se nalazi sedište krajnjeg matičnog entiteta.

Minimalni porez od 15 procenata na inostranu dobit najvećih multinacionalnih kompanija značajno će promeniti način na koji međunarodna preduzeća ulažu. Prvi i najvažniji efekat je poreska konkurencija za privlačenje stranih direktnih investicija (SDI). Kako minimalni porez smanjuje razlike u poreskim stopama između zemalja domaćina, oporezivanje postaje mnogo manje važno kao pokretač odluka o lokaciji MNE.

⁸ Efektivna poreska stopa (ETR) predstavlja stvarni procenat poreza koji se naplaćuje na dobit kompanije. ETR može biti veći ili niži od zakonske (nominalne) stope poreza na dobit preduzeća (CIT) zbog različitih prilagođavanja računovodstvene dobiti propisanih Zakonom o porezu na dobit u cilju dobijanja oporezive dobiti (amortizacija, obezvređenje, nepriznati troškovi itd.).

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Ovo je velika promena za kreatore investicione politike i za aktivnosti organizacija koje se bave privlačenjem SDI, kao što su SEZ.

Države ne mogu sebi priuštiti da ignorišu Stub II. Mehanizam koji je osmišljen za implementaciju je takav da je dovoljno da relativno ograničen broj matičnih zemalja investitora (na primer članice G20 ili OECD) primeni porez na dopunu kako bi efekti postali skoro univerzalni. Ono što Stubu II daje njegovu snagu nije prihvatanje minimalnog oporezivanja od strane zemalja primaoca, već spremnost matičnih zemalja sa višim porezima da ga primene. U tom smislu, globalni minimalni porez predviđen Stubom II ne zahteva globalni dogovor i zemljama domaćinima je teško da ga izbegnu.

Dodatno na sveobuhvatnost poreske reforme, gde zemlje spadaju u delokrug primene Stuba II, pogođene SDI uključuju investicije velikih MNE (sa godišnjim konsolidovanim prihodima iznad 750 miliona evra), što odgovara većini SDI – između 60 i 70 procenata, u zavisnosti od regiona (UNCTAD, 2022).

Takođe, preko 50 država već preduzima korake ka implementaciji (OECD, 2023). U decembru 2022. godine, na primer, Evropska unija (EU) je jednoglasno usvojila Direktivu o minimalnom porezu, koja obezbeđuje minimalni nivo oporezivanja za grupe MNE i velike domaće grupe unutar Unije. Države članice sada imaju rok do 31. decembra 2023. da implementiraju Direktivu u nacionalno zakonodavstvo. Direktiva je zasnovana na Modelu pravila o II stubu dogovorenim Inkluzivnim okvirom. Sama implementacija reforme od strane Evropske unije ne bi uticala samo na unutrašnja ulaganja u Uniju, već i na spoljna ulaganja.

Primena Stub II izazvaće poništavanje uloge poreskih podsticaja u slobodnim zonama.

Uticaj Stub II na pogodnosti SEZ u svetu

Incentive type	Pillar II impact	Incentive type	Pillar II impact
a. Reduced rates		b. Deductions	
Zero-rated	●	Accelerated depreciation and immediate expensing	●
Below 15 per cent	●	Loss carry-forward	●
Above 15 per cent	●	Deductible qualified expenses	●
c. Exemptions		d. Other incentives on income-related taxes	
Tax holidays	●	Incentives on withholding taxes	●
Specific exemptions: location, sector, entity	●	IP box	●
Participation exemptions	●	Tax credits	●
		Incentive on capital gains taxes	●

● Little/no impact ● High impact ● Variable/unclear impact

Izvor: WIR UNCTAD 2022

Imajući prethodno u vidu kao i potpisivanje sporazuma o primeni globalne minimalne stope poreza na dohodak u 138 država (Stub II) i ranim preuzimanjem obaveza za implementaciju od strane nekih velikih zemalja investitora, sve ukazuje da je vreme da se SEZ pripreme.

Potrebno je pripremiti strategiju za privlačenje direktnih investicija koja će se manje oslanjati na fiskalne podsticaje. Tome u prilog idu i ostale promene u svetu izazvane Četvrtom industrijskom revolucijom, promenama u globalnom lancu snabdevanja i instrumentima za ostvarenje ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih nacija. Sve ovo će doprineti transformaciji slobodnih zona iz tradicionalnog modela u moderni kroz prilagođavanje poreskih olakšica novim uslovima i kroz proces uvođenja novih neporeskih pogodnosti.

Odgovor SEZ na negativne efekte primene poreskih reformi Stub II

Stvaranje povoljne investicione klime selektivno i ciljno usmerene na vrstu i veličinu multinacionalnih kompanija može umanjiti negativne efekte primene novih poreskih reformi u svetu. Za manje kompanije, čije poslovanje nije predmet oporezivanja po ETR-u tj. efektivnoj poreskoj stopi, u cilju privlačenja SDI zadržati poreska oslobođenja ili olakšice. Povećanje oslobođenja od drugih poreza koji nisu obuhvaćeni sporazumom ili restrukturiranje poreza može umanjiti negativne efekte primene Stub II.

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Svakako je potrebno izvršiti redizajn koncepta SEZ koji će odgovoriti zahtevima 4.0 industrijske revolucije i postizanju ciljeva održivog razvoja kao i uticajima primene Stub II na investitore - velike kompanije (MNE).

Uvesti neporeske mere - pogodnosti za preoblikovanje strategije promocije investicija SEZ. Dati prioritet merama za olakšavanje ulaganja, kroz:

kreiranje SEZ kao prostora efikasnih i objedinjenih usluga korisnicima uključujući obezbeđivanje transparentnost pravila i propisa,

pojednostavljene administrativne procedure za investitore,

obezbeđenje prostora koje sadrže tehnologije četvrte industrijske revolucije opremljene savremenim infrastrukturama namenjenih obavljanju poslovanja (ponuda digitalizovanih usluga, pružanje visokotehnoloških usluga, usluge e-trgovine i poslovanje u oblacima, snabdevanje čistom energijom, brzim internetom i pristupom naprednim komunikacionim tehnologijama),

razvijanje SEZ koje po modelu koji omogućava ispunjenje ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih nacija (usluge vezane za održivost, zdravstvene i bezbednosne usluge u SEZ, upravljanje otpadom i obnovljivi izvori energije),

izgradnju savremenih logističkih kapaciteta koji se uklapaju u nov pristup i mrežu globalnog lanca snabdevanja,

pripremu SEZ za organizaciju savremenih industrijskih proizvodnji koje će u trendu *nearshoring*-a prebaciti specijalizovani deo proizvodnji manjeg obima u regione koji ih približavaju ciljnim tržištima,

veće povezivanje SEZ sa kompanijama iz okruženja koje će obezbeđivati bolje snabdevanje MNE korisnicima SEZ i

obrazovanje kvalitetne lokalne radne radne snage.

Od velikog značaja je redizajn koncepta slobodnih zona. Specijalne ekonomske zone, sa različitim nivoima poreskih olakšica, namenjene ravnomernom regionalnom razvoju, u okviru kojih se mogu nalaziti i ograđene slobodne zone namenjene izvoznim proizvodnjama, mogu biti efikasan instrument koji izbegava negativne efekte primene globalnog minimalnog poreza koji uvodi Stub II.

Univerzalni model SZ/SEZ – SEZAM

Odgovor na izazove savremene ekonomije a naročito potrebe za kreiranjem efikasnog instrumenta za privlačenje SDI može biti predlog novog modela slobodnih i specijalnih ekonomskih zona, koji se može nazvati „Univerzalni model zona“ ili „Napredni model Specijalnih ekonomskih zona“⁹, koji je moguće primeniti u svim ekonomijama koji ispunjava očekivanja kako države domaćina tako i investitora i operatera zone. Samo model koji zadovolji potrebe svih zainteresovanih učesnika može da bude održiv i da pruži razvoju komponentu i dugoročnost.

Univerzalni model treba da objedini sve osobine koje omogućavaju poslovanje korisnicima SEZ po zahtevima četvrte industrijske revolucije, novih trendova globalnog lanca snabdevanja i postizanje ciljeva održivog razvoja Ujedinjenih nacija.

SEZAM model (*Special Economic Zone Advanced Model* - Napredni model Specijalnih ekonomskih zona) sadrži 4 integrisana elementa:

- Slobodnu zonu (*Free Zone*)
- Industrijski park (*Industrial park*)
- Izvoznu proizvodnu zonu (*Export Processing Zone*)
- Logistički centar (*Regional Logistic Center*)

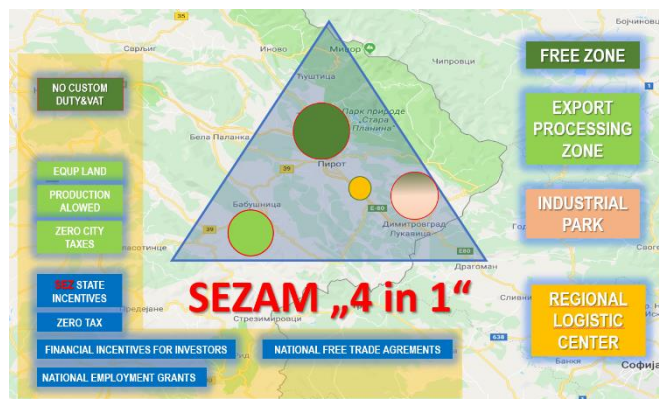
Ovakav model omogućava investitorima i multinacionalnim kompanijama (MNE) - korisnicima SEZ fleksibilne uslove poslovanja kao i integrisane usluge na jednom mestu.

Usluge koje će SEZ pružati potencijalnim investitorima i korisnicima su usluge u logističkom centru Slobodne zone (utovar, istovar, pretovar, skladištenje roba, pakovanje, priprema za tržište, snabdevanje prevoznih sredstava, itd.) i savremene usluge u oblasti poslovanja (pravni saveti, knjigovodstvo, informatika, propaganda, istraživanja, edukacije itd.) u skladu sa tehnologijama 4.0 industrijske revolucije.

⁹ Aleksandar D. Simonović, doktorska disertacija „Novi pravac razvoja slobodnih zona Srbije u funkciji privrednog rasta i poboljšanja investicione klime“, Zaječar 2023.

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Grafički prikaz „SEZAM“ modela

Izvor: Aleksandar D. Simonović, doktorska disertacija

Usluge se mogu svrstati u sledeće kategorije:

Obezbeđenje režima slobodne zone:

održavanje režima slobodne zone,

kontrola ulaska i izlaska iz slobodne zone i

korisnici u režimu slobodne zone, u skladu sa propisima, obavljaju privrednu delatnost kao i smeštaj roba.

Usluge carinskog terminala:

Obezbeđenje granica slobodne zone 24 h video nadzor 24 h,

Održavanje carinskog terminala (struja, voda, čišćenje...),

Obezbeđenje carinskog, inspeksijskog i drugog nadzora,

Sanitarni čvor 24 h na raspolaganju,

Ugostiteljski objekat,

Usluge kopiranja, skeniranja dokumentacije i

Usluge pranja vozila.

Usluge carinskog zastupanja za praćenje poslovnih aktivnosti korisnika:

Zastupanje nalogodavca u carinskim postupcima, po principu posrednog carinskog zastupanja u železničkom, drumskom, kombinovanom i drugim vidovima saobraćaja na graničnim prelazima i u unutrašnjosti Republike Srbije;

Vršenje carinjenja robe, uključujući predlaganje svrstavanja robe u carinsku tarifu i davanje saveta iz oblasti carinske tarife;

Izrada dokumentacije neophodne za carinjenje robe;

Prisustvovanje carinskom pregledu robe, kada to zahteva carinski organ;

Kontrolu i eventualnu reklamaciju naplaćenih carinskih dažbina;

Organizuje utovar, pretovar i istovar robe, u okviru posrednog carinskog zastupanja;

Predaje robu na skladištenje;

Poslovi vođenja evidencije i podnošenje dokumenata carinskim organima, u postupku proizvodnje u slobodnoj zoni, po principu aktivnog oplemenjivanja;

Zastupanje nalogodavca, po ovlašćenju i daje savete u eventualnim prekršajnim postupcima koji se vode protiv nalogodavca pred nadležnim državnim organima Republike Srbije;

Davanje stručnih saveta i obavljanje poslova iz oblasti međunarodne špedicije koje izričito poveri nalogodavac;

Potpisivanje u ime nalogodavca, izjava, carinskih deklaracija, zapisnika i drugih dokumenata izdatih od strane carinskih vlasti;

Obavljanje svih drugih poslova koji se tiču nalogodavca, a u neposrednoj su vezi sa međunarodnim uvozom i izvozom na teritoriji Republike Srpske;

Zaduženje, razduženje i evidencija carinskih obeležja u postupku izvoza i

Predlaganje najpovoljnijih carinskih postupaka u skladu sa zakonom.

Logističke usluge (Usluge organizacije kamionskog i kontenerskog transporta)

Organizacija, koordinacija i kontrola transporta roba (gotovih proizvoda, repromaterijala, rezervnih delova i dr.) kako za potrebe nalogodavaca, tako i za potrebe trećih lica, na domaćem i međunarodnom tržištu svim prevoznim sredstvima i svim prevoznim putevima, kao i pružanje intelektualnih usluga u vezi sa tim.

Usluge organizacije međunarodnog transporta na svim međunarodnim destinacijama:

Kamionski, brodski, avio kao i železnički transport za određene destinacije,

Kontejnerskog transporta i

Transporta denčanih pošiljki.

Izdavanje zemljišta korisnicima zona:

Neuređeno zemljište i

Uređeno zemljište.

Izdavanje objekata namenjenih skladištenju ili proizvodnim aktivnostima

Zatvoreni magacinski ili proizvodni prostor i

Opremljen kancelarijski prostor.

Osnovne prednosti koje donosi univerzalni model:

Kombinacija svih modela specijalne ekonomske zone bez ograde sa poreskim povlasticama, slobodne zone sa ogradom i carinskim nadzorom i carinskim povlasticama, industrijskog parka sa razvijenom infrastrukturom i logističkog centra sa dostupnim svim modalitetima transporta,

Skup svih mogućih pogodnosti na jednom mestu u interesu države, investitora, upravljača zonom i firmi koje rade na području zona,

Odsustvo bilo kakvih mogućnosti za nelegalnu trgovinu i model kontrole koji sprovode regulatorno telo za zone, operater zone i carinska ispostava nadležna za rad zone i

SPECIJALNE EKONOMSKE ZONE I MEĐUNARODNA PORESKA REFORMA.

Kombinacija državnih i lokalnih podsticaja uz set usluga koje nude operateri zonama ili druge firme a koje su potrebne investitorima i kompanijama koje rade na području zona.

Podsticajni poreski tretman okrenut je ravnomernom regionalnom razvoju i omogućava sva poreska oslobođenja osim onih koja nisu predviđena najavljenim reformama međunarodnog poreskog sistema (*Pillar II*).

Zaključak

Instrument kakav je SEZ, treba da prati globalna ekonomska kretanja. Novi model SZ/SEZ treba projektovati i razvijati tako da može da prati zahteve 4.0 Industrijske revolucije. Idealna SEZ u sebi treba da sintetiše sve pogodnosti na jednom mestu.

Pored nultih carina i poreza, koji se podrazumevaju, moderne SZ/SEZ treba da nude investitorima i korisnicima integrisane usluge i servise, povezanost u oblacima sa svim slobodnim zonama u svetu kao i relevantnim institucijama države i međunarodnih organizacija.

Na jednom mestu korisnicima zona treba pružiti sve *non-core* poslovne servise direktno i trenutno, od marketinških informacija (u ranoj fazi donošenja investicione odluke) preko direktnog dobijanja građevinske i upotrebne dozvole do konsultatskih, carinskih, logističkih, bezbednosnih, zdravstvenih i svih potrebnih usluga.

Slobodne zone time postaju neophodni servis svojim korisnicima koji ih povezuje sa lokalnom zajednicom, državom i celim svetom.

Uz sve to, treba imati u vidu pretnje koje dolaze primenom Stub II pravila i projektovati SZ/SEZ da odgovori tim zahtevima.

LITERATURA

Internet stranica Uprave slobodnih zona Ministarstva finansija Republike Srbije Izvor: <http://vvv.usz.gov.rs/pogodnosti.php>, pristupljeno 10.10.2022.

Izveštaj o svetskim investicijama (2019), Specijalne ekonomske zone, Konferencija Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju, 10.10.2022.

Kostić, Č., Dragan (2007), „Uloga slobodnih zona u procesu restrukturiranja privrede Srbije”; Zaječar, Univerzitet Megatrend, Fakultet za poslovne studije

Kostić, Č., Dragan (2017), Unapređenje poslovanja slobodnih zona korišćenjem iskustva iz okruženja, Niš, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet

Kostić, Č., Dragan, Simonović, D., Aleksandar (2021) Special economic zones a new direction of development of Serbian free zones, Zbornik Naučna konferencija Pirot 2021

OECD (2015). Countering Harmful Tax Practices More Effectively, Taking into Account Transparency and Substance, Action 5 – 2015 Final Report. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project, OECD Publishing, Paris.

OECD (2017). Studija: Praćenje posebnih ekonomskih zona na Zapadnom Balkanu, izvor: http://vvv.oecd.org/south-east-europe/SEZ_VB_2017.pdf, 20. april 2017.

OECD (2021). Statement on a Two-Pillar Solution to Address the Tax Challenges Arising from the Digitalisation of the Economy, <https://www.oecd.org/tax/beps/statement-on-a-two-pillar-solution-to-address-the-tax-challenges-arising-from-the-digitalisation-of-the-economy-october-2021.pdf>

OECD (2023). Harmful Tax Practices – 2023 Peer Review Reports on Preferential Regimes: Inclusive Framework on BEPS Action 5. OECD/G20 BEPS Project, OECD Publishing, Paris.

OECD (2023). Outcome Statement on the Two-Pillar Solution to Address the Tax Challenges Arising from the Digitalization of the Economy. OECD/G20 BEPS Project, OECD Publishing, Paris.

Simonović, D., Aleksandar, doktorska disertacija „Novi pravac razvoja slobodnih zona Srbije u funkciji privrednog rasta i poboljšanja investicione klime”, Zaječar, 2023

UNCTAD (2019). World Investment Report 2019: Special Economic Zones. New York and Geneva: United Nations. United Nations publication.

UNCTAD (2022). World Investment Report 2022: International Tax Reforms and Sustainable Development. New York and Geneva: United Nations. United Nations publication.

UNCTAD (2023). The Impact of International Tax Reforms on Special Economic Zones © 2023, United Nations Conference on Trade and Development

SPECIAL ECONOMIC ZONES AND INTERNATIONAL TAX REFORM

Summary: *Free zones are an effective instrument for attracting direct investments. In Serbia, they operate according to the legal regulation from 2006, which implies operating according to the principles of export production zones (export processing zones).*

Taking into account the trends in the world, Serbia's intention to join the European Union and the uneven regional development in our country, it is necessary to continue the development of free zones within the newly formed special economic zones. Special economic zones integrate the best features of all types of free zones, industrial parks, logistics centers, as well as state and local economic incentives for business.

In this way, regional exemptions from direct taxes in special economic zones join exemptions from customs duties and indirect taxes offered by free zones. The essence is to superimpose all the benefits that the state can offer in one place, creating the most favorable investment climate that guarantees a faster and greater inflow of direct investments and new technologies.

However, it is necessary to harmonize that process with the announced reforms of the international tax system and the document "Two pillars for solving tax challenges arising from the digitalization of the economy" proclaimed by the 138th OECD/G20 member states.

Keywords: *free zones, special economic zones, investment climate, regional development, taxes.*

OSNOVE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL OD STRANE SAMOG ZAPOSLENOG, BIZNISA I DRŽAVE

Viktorija N. Rjapuhina ¹

Aleksandar Đorđević ²

Rezime: Čovek je pokretač inovativnog razvoja i predstavlja najvažniji faktor proizvodnje. Usavršavanje i dopunjavanje kompetencija radnika je ključno za dalji rast i razvoj, stoga u savremenom društvu do ulaganja u ljudski kapital dolazi, ne samo od strane samog zaposlenog, već i od strane poslodavca i države. Savremeni način proizvodnje i funkcionisanje poslovanja oslonjeni su, odnosno zasnovani na inovacijama koje produkuje digitalizacija, što dovodi do transformacije rada, a to sa sobom vuče nova znanja i veštine koje zaposleni moraju da poseduju. U ovom radu analiziraće se koncept promene kvaliteta ljudskog kapitala, sistema neformalnog obrazovanja, saradnje kompanija sa obrazovnim institucijama u cilju njihovog prilagođavanja radnim pozicijama, obučavanja zaposlenih i približavanje njihovih kompetencija traženim, kako bi se obezbedio njihov karijerni rast. Cilj rada je kreiranje koncepta kontinuiranog usavršavanja kompetencija ljudskog kapitala, koji će omogućiti stabilan rast i razvoj, kako čoveka, kao pokretača inovacija, tako i privrede, regiona i biznisa u kojima oni svojim znanjem i veštinama doprinose poslovanju.

Ključne reči: ljudski kapital, ulaganje, inovativni razvoj, obrazovanje digitalizacija.

UVOD

Društveno blagostanje i globalna konkurentnost nacionalne ekonomije, trenutno, u velikoj meri zavise od čoveka kao subjekta ekonomske delatnosti, u okviru koje znanje postaje najznačajniji faktor proizvodnje. Pojava ljudskog kapitala u savremenom dobu rezultat je naučnog napretka, tehničke revolucije i, shodno tome, evolucije u društveno-kulturnoj sferi. Kao strateški resurs i faktor razvoja koji obezbeđuje efikasnost privrednog sistema, kako u sadašnjosti tako i u budućnosti, ljudski kapital određuje plasman kapitala i poslovanja u savremenom svetu, a takođe, zahteva stalno usavršavanje (trening), pri čemu je veoma osetljiv na metod učenja. Ljudski kapital postao je glavni aktiv države. Ne osoba uopšteno, već osoba koja ima stručne kompetencije u oblasti novih tehnologija, koja ume da istražuje, koja zna da uvede i primeni nove stvari, koja zna kako da unapredi staro. To možda nije jedna osoba, već grupa ljudi koji znaju da ujedine i aktiviraju kompetencije pojedinaca u jedinstvenu kolektivnu inteligenciju. Zbog toga je neophodno stvoriti novo inovativno, timski orijentisano okruženje, uroniti čoveka u njega od škole (Grigorjev et al., 2018: 16-17).

¹ Belgorodski državni tehnološki Univerzitet „V.G. Šuhov“, Rusija, viktor_r@mail.ru

² Belgorodski državni tehnološki Univerzitet „V.G. Šuhov“, Rusija, aleksandardjordjevic@mail.ru

Sa ekonomske tačke gledišta, ljudska funkcionalnost se sastoji u sposobnosti da iskoristi svoj potencijal u određenim uslovima. Ljudski potencijal se sastoji od urođenih sposobnosti, veština i navika od trenutka prve manifestacije. Njihovo dopunjavanje stečenim određuje transformaciju ljudskog potencijala u radni resurs. Stoga su kadrovi nosilac radne funkcije i formiraju radni potencijal, dok formiranje i razvoj celokupne infrastrukture privrede na nacionalnom i regionalnom nivou zavisi od tržišta rada. Zauzvrat, radni resurs, kada za njim postoji svesna potreba, postaje ekonomski resurs, objekat planiranja i direktno ono što nazivamo ljudskim kapitalom.

TEORIJA

Na regionalnom nivou, stanje ekonomije regiona i stanje tržišta rada su međusobno zavisni. U okviru klasične ekonomske teorije, njihov rast, stagnacija i opadanje objašnjava se činjenicom da formiranje i razvoj ljudskog kapitala znači rast potrošačkog tržišta, to dovodi do ubrzanja stope razvoja proizvodnje, a u konačnom dolazi do povećane potražnje za radnom snagom i unapređenja regionalne socio-kulturne infrastrukture. Prethodno navedeno, međutim, dovodi do toga da sve veće investicije pokreću inovativne procese koji dovode do povećanja opremljenosti preduzeća i zamene ručnog i uopšte ljudskog rada mašinskim. Dakle, razlog za smanjenje preduzeća i povećanje nezaposlenosti u regionu može se pripisati povećanju radnih resursa na teritorijama čija industrija ne mora da ih koristi u velikim količinama. Ova tačka gledišta, međutim, u našem vremenu je nebitna i neefikasna, jer osobu ne razmatra kao svesnog subjekta ekonomije. Dakle, u odsustvu negativnih eksternih intervencija i internih spekulacija, rezultat povećanja intenziteta rada i investicione aktivnosti, kao i racionalizacije industrijske proizvodnje, jeste povećanje ekonomskih pokazatelja i poboljšanje kvaliteta i očekivanog životnog veka stanovništva. Istovremeno, u savremenom svetu ekonomski rast i razvoj sami po sebi ne dovode uvek do poboljšanja demografije regiona usled povećanja nataliteta. U vezi sa svim ovim, preporučljivo je podsetiti da je u savremenom svetu, opterećenom problemima stanovništva i transnacionalnog kapitala, važan regulator tržišta migracija radne snage, na čije upravljanje je usmerena državna migraciona politika, relevantni regionalni programi i korporativni događaji.

Zaista, aspekt izjednačavanja radnih i društvenih neravnoteža kroz upravljanje ljudskim kapitalom, gde sama ličnost postaje subjekt svesnog upravljanja, kao i interakcija poslodavaca sa kandidatima za upražnjena radna mesta i potencijalnim zaposlenima, organizovane socijalne i obrazovne politike, kao i faktor migracije radne snage bili su izvan okvira naučnog interesovanja predstavnika klasične i neoklasične ekonomske teorije. Savremeni, uključujući i heterodoksni trendovi, s obzirom na alternativne strategije razvoja, otvaraju izglede za društveno blagostanje, socio-ekonomsku održivost i sigurnost. Ovakvim pristupom, investicije se smatraju prvenstveno izvorom formiranja ljudskog kapitala, a prioritetne oblasti su im obrazovanje, zdravstvo, informacije i komunikacije, migracije, stambeno-komunalne usluge i građevinarstvo, zaštita životne sredine, bezbednost, kultura i civilno društvo.

OSNOVE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL OD STRANE SAMOG ZAPOSLENOG, BIZNISA I DRŽAVE

ISTRAŽIVANJE

Ulaganje u ljudski kapital od strane samog zaposlenog

Pozitivan odnos društva prema kvalitetnoj reprodukciji ljudskog kapitala doprinosi kategorisanju obrazovanja kao ključa uspešne budućnosti i motiviše ulaganje u nju od strane samih radnika. Istovremeno, obrazovanje kao usluga ne samo da čini glavnu granu ekonomije znanja, već je i osnovni element sistema životne aktivnosti u savremenom svetu. Bruto domaći proizvod i finansiranje obrazovanja postaju važni faktori ljudskog kapitala. Konkretno, indikatori bruto domaćeg proizvoda i bruto regionalnog proizvoda po glavi stanovnika, kao i nominalne plate, signaliziraju sposobnost ulaganja u ljudski kapital. U slučaju pozitivne dinamike ovih vrednosti, očekuje se duža ekonomska aktivnost lica predpenzionog i penzionog uzrasta. Sa stanovišta sistemskog pristupa i dugoročne perspektive na državnom nivou, na ovu dinamiku utiče i obuhvat dece uslugama predškolskog vaspitanja i obrazovanja i dostupnost školskog obrazovanja porodicama sa niskim primanjima. Direktno, kvalitet ljudskog kapitala na individualnom nivou može se meriti korišćenjem različitih testova i merenja atmosfere i klime u timu, a savremene tehnologije omogućavaju korišćenje blokčejna za praćenje i ažuriranje ljudskog kapitala.

Potreba za proučavanjem problema u vezi sa promenama kvaliteta ljudskog kapitala pod uticajem digitalizacije privrede i utvrđivanjem vektora za njihovo rešavanje nastaje zbog nesklada između veština koje pruža obrazovni sistem (Vasiljev, 2020). Činjenica je da u savremenoj proizvodnji i poslovnom prostoru uopšte, kao i u okviru konkretnog preduzeća, profesionalne kompetencije moraju biti dopunjene socijalnim i nekognitivnim veštinama. Sistem neformalnog obrazovanja je više usmeren na njihovo formiranje, međutim, da bi se izbeglo potpuno obezvređivanje tradicionalnog obrazovanja, neophodno je i ove veštine uzeti u obzir u svom sistemu. Na primer, donekle se podrazumevaju znanja, veštine i sposobnosti konstruktivne i prijateljske kolegijalne interakcije, organizovanost i disciplina, uz stručne kompetencije nosilaca visokoškolskih diploma, ali u praksi to nije uvek slučaj. Ovde je važna i sposobnost funkcionisanja unutar društva u širem i užem smislu, kao i građanstvo. Jaz u najvažnijim komponentama ljudskog kapitala kod odraslih objašnjava se nedovoljnim ulaganjem u obrazovanje i vaspitanje dece. Obećavajuća i efikasna, ali dugoročna ulaganja su ulaganja u obrazovanje u ranoj fazi, ali je ekonomski povraćaj ulaganja u obrazovanje deteta dug, odnosno do navedenog povraćaja dolazi nakon dužeg vremenskog perioda i povezan je sa nizom objektivnih rizika (Тридцать вторые губернаторские чтения, 2018).

U okviru široko rasprostranjene ubrzane digitalizacije privrede, kadrovska optimizacija u vidu otpuštanja i premeštaja na neplaćena odsustva prvenstveno je pogodila one koji ne mogu da rade na daljinu. Isti trend, blistavo naglašen korona virusom, pojavio se pre nekoliko godina u Evropskoj uniji, gde je na tržište rada ušao veliki broj nezaposlenih – ujedinila ih je, između ostalog, činjenica da je njihov nivo digitalne pismenosti dva ili više puta niži od prosečnog radnog Evropljanina (Аймалетдинов et al., 2020: 20). Zaista, napredak je oduvek bio izazov za društvo, pa je danas, uz popunjavanje pozicije u „atlasu

profesija budućnosti ³“, lista ugroženih delatnosti u stalnom porastu, a socijalna struktura zaposlenosti je često na osnovu rejtinga popularnosti i isplativosti specijaliteta. U ovim uslovima formira se višak radnih resursa regiona koji predstavlja „deo radnih resursa koji se ne može u potpunosti iskoristiti u procesima rada regionalne privrede, nije zainteresovan za dodatnu obuku, prekvalifikaciju, usavršavanje i druge vidove adaptacije u strukturi regionalnog tržišta rada, ne prelazi, dakle, u ljudski kapital regiona, i potencijalni je radni emigrant“. Istovremeno, problem koji zahteva hitno rešavanje na državnom nivou treba smatrati, ne toliko smanjenje zaposlenosti u industriji i nezaposlenosti uopšteno, koliko raslojavanje srednje klase i povećanje nejednakosti.

Na tržištu rada danas postoji dobro ilustrovana Autorova kriva (Lukša et al., 2014: 148) trend promena u njegoj strukturi, kada dolazi do značajnog povećanja poslova na kojima je potrebno obavljanje složenih i nestandardnih delatnosti, kao i do porasta potražnje za niskokvalifikovanim kadrovima za obavljanje jednostavnih, ali, takođe, i nestandardnih poslova. Dakle, može se reći da su poslodavci zainteresovani kako za visokokvalifikovane stručnjake, tako i za zaposlene sa niskim stepenom obrazovanja i iskustva, koji se prvenstveno bave fizičkim radom. Ako se govori o ljudskom kapitalu, njegova ranjiva strana u novim uslovima je specijalizacija, algoritmizacija i rutinizacija. Nivo složenosti radnih zadataka određuje i odgovarajuće zahteve, čije rangiranje omogućava da se u sredini istakne ogroman niz rutinskih funkcija, koje se svode na konstantan skup radnji čije se izvršavanje može kompjuterizovati i robotizovati. Kao rezultat toga, već postajemo svedoci kako poslovi u kojima obaveze na poslu i radne obaveze podrazumevaju rutinski rad, ili nestaju, ili se značajno transformišu.

Navedeni trendovi određuju formiranje uslovne poluge neophodnih i viška resursa na tržištu rada, kao i sve veću ulogu nivoa kompetencija, što, zajedno sa isticanjem značaja korporativne kulture, timskog rada i kolektivne mikroklimе, čini obrazovanje pokretačem harmonizacije ekonomije orijentisane na čoveka. Shvatanje da čovek treba slobodno da raspolaže svojim glavnim kapitalom - kvalifikacijama (Grigorjev et al., 2018: 18) utvrđuje izvodljivost razvoja i ulaganja svog kapitala od strane samog kadra. Fundamentalniji značaj za razvoj teorije ljudskog kapitala, međutim, bila je kritika pristalice teorije „filtera“, koja se deklarirala 70-ih godina. Suština teorije „filtera“ bila je da se obrazovanje tumači kao sredstvo selekcije, kao uređaj koji sortira učenike prema njihovim proizvodnim kvalitetima. Obrazovanju je dodeljena ne produktivna, već selektivna funkcija; na njega se gledalo ne kao na izvor korisnih znanja i veština, već kao na sredstvo selekcije, kao na mehanizam koji sortira ljude prema stepenu njihovog talenta. Pristalice levo-radikalne političke ekonomije (S. Bould, D. Gordon, G. Džintis, M. Karnoj, R. Edvards, i dr.) glavni zadatak su videli u određivanju mesta obrazovanja u sistemu društvenih odnosa kapitalizma, njegove uloge u potčinjavanju rada kapitalu (Bobkova, 2010).

³ katalog ili atlas profesija budućnosti / atlas novih profesija je zbirka aktuelnih oblasti stručnog usavršavanja u okviru visokog i srednjeg specijalizovanog obrazovanja, koju sastavljaju stručnjaci iz oblasti finansijske analitike i predviđanja; najzanimljivija opcija prezentacije, po našem mišljenju, interaktivni portal Sberbanke (Интерактивный портал Сбербанка) i RBC (Korzun et al., 2023).

OSNOVE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL OD STRANE SAMOG ZAPOSLENOG, BIZNISA I DRŽAVE

Ulaganje u ljudski kapital samim poslovanjem

Govoreći o poslovnom ulaganju u ljudski kapital, napominjemo da su trenutni progresivni pravci njegove akumulacije i razvoja ljudskih resursa determinisani povećanom pažnjom na periode koji prethode neposrednoj karijeri, a delimično su determinisani i u školskom periodu. Uprkos činjenici da postoji odloženi efekat ulaganja u obrazovanje dece, o čemu je već bilo reči, što takve investicije čini na prvi pogled neprivlačnim za privatni sektor, mnoge kompanije sada preduzimaju slične korake i stvaraju, na primer, specijalizovana odeljenja ili stipendiranje sredstava, sprovođenje konkursa i rad na promociji prestiža pojedinih profesija. Na fakultetima, tehničkim školama, školama i univerzitetima tradicionalne industrijske prakse, na inicijativu budućih poslodavaca, često se dopunjuje praktično-modularnim programom usmerenim na izučavanje praktične metodologije industrijskih i poslovnih procesa i upravljanja njima. Na osnovu samih preduzeća studenti se mogu uključiti u istraživački i projektantski rad u odgovarajućim kancelarijama, biroima i odeljenjima. Tokom probnog rada i u početnim fazama zapošljavanja, ulaganja u obrazovanje kadrova od strane poslodavca mogu biti u vidu mentorstva ili nadzora na radnom mestu. Štaviše, takvi projekti imaju za cilj ne samo obuku novog zaposlenog, već i poboljšanje kvalifikacija samog mentora (Tridcat'ye vtor'ye gubernatorskie čtenija, 2018).

Neophodno je razumeti da pružajući svojim zaposlenima karijerni rast i izgleda za unapređenje radnog položaja, lični razvoj i korporativno usavršavanje, povoljne uslove rada i zanimljive projekte, biznis (ulagač) zauzvrat očekuje lojalnost, angažovanost, visoku posvećenost i rezultate. U novim uslovima, firme zahtevaju od zaposlenih, ne samo da dolaze u kancelariju i obavljaju svoje dnevne obaveze uz određenu naknadu, već da predstavljaju korporativni brend na pristojnom nivou i da budu orijentisani na potrošača. U ovom slučaju, nivo zadovoljstva kupaca može biti pokazatelj uspešnosti sistema za formiranje i razvoj ljudskog kapitala. Dakle, ulaganje u ljudski kapital od strane biznisa može biti dodatno motivisano prisustvom direktnih i, što je još važnije, indirektnih alata za njegovo naknadno efektivno korišćenje i sprečavanje odliva stečenih radnih resursa kod konkurenata.

Ulaganje države u ljudski kapital

Sa pozicije države, ulaganje u obrazovanje od najranijih faza je neophodan element obaveznih ulaganja u ljudski kapital. Međutim, formiranje ljudskog kapitala ne znači uvek mogućnost njegovog direktnog korišćenja za razvoj privrede zemlje, budući da su globalizacioni trendovi kapitalizma i nadnacionalne kulture stvorili značajne preduslove za odliv kadrovskih i radnih resursa u atraktivnije regione, što može dovesti do sistemske stagnacije tržišta na teritorijama gde se aktivno razvija obrazovanje, zdravstvo i kultura. Ovakvo stanje determiniše probleme formiranja, akumulacije, razvoja i korišćenja ljudskog kapitala i ukazuje na pravce za dalja istraživanja. Pored toga, trenutno se ruska poreska politika sprovodi kroz značajnog, jednog od najvećeg u svetu, poreskog opterećenja preduzeća u vidu odbitaka od plata. Ovo se, pored ostalog, može smatrati jednim od faktora tradicionalno niske cene rada u zemlji. Istovremeno, želja države da poveća ulaganja u ljudski kapital, pored mogućnosti socijalnog poreskog odbitka za obrazovanje za pojedince, pretpostavlja prisustvo u sistemu ulaganja u obrazovanje različitih poreskih olakšica za

preduzetnike, koje mogu postati dodatni za ovo drugo, ali, po našem mišljenju, nije odlučujući podsticaj.

Zajedničko ulaganje u ljudski kapital: ruska praksa i iskustvo

Obećavajuća oblast za zajedničko ulaganje u ljudski kapital od strane samog zaposlenog, biznisa i države su različiti projekti vertikalne mobilnosti, poznati kao „socijalni liftovi“, i neformalno samoobrazovanje. Ovde je posebno zanimljivo napomenuti „Lideri Rusije“ kao projekat nastao 2017. godine uz objektivnu ekspertsku procenu i kvalitetne povratne informacije o platformi „Rusija – zemlja mogućnosti“, koja je otvoreni konkurs za grant za razvoj sopstvenih inicijativa za mlade lidere. Na osnovu rezultata relevantnih aktivnosti do danas je izvršeno preko 450 dodela, što je postala državna inovativna praksa u kadrovskoj oblasti svetske novine. Suočeni sa pretnjom opadanja nivoa i kvaliteta menadžmenta u Rusiji, kao i problemom kadrovske politike, konkurencija je, s jedne strane, pokazala potražnju za profesionalnim menadžerima sa određenim kvalitetima, a s druge strane, značajan menadžerski kadrovski potencijal u koji je preporučljivo investirati (Тридцать вторые губернаторские чтения, 2018). Pristup upravljanju kadrovima se menja u pristup upravljanju ljudskim kapitalom. Na praktičnom nivou, ovo se tiče razvoja korporativne kulture i rukovodstva. Zaista, ključni pokazatelji svakog poslovnog subjekta mogu se značajno poboljšati promenom ponašanja menadžera. Kvalitet menadžmenta i stepen njegovog razvoja u velikoj meri određuju putanju rasta poslovanja. Ovaj trend odražava potrebu da se ponovo uspostavi kontrola države nad procesom očuvanja i razvoja ljudskog kapitala, kao i njegovo efikasno upravljanje.

Sposobnost specijalista za sistematsko samoobrazovanje postaje u savremenim uslovima ključni faktor u povećanju kadrova kako za velika tako i za mala domaća preduzeća. Zato Vlada danas ulaže značajne napore da stvori povoljan ambijent u ovoj oblasti i podrži relevantne inicijative, vektore i putanje rasta. U tom smislu, interesantne su prakse javno-privatnog partnerstva, kao i „retro-inovacije“ u oblasti obrazovanja, posebno kao što je oživljavanje nekih sovjetskih tradicija. Na primer, obrazovni rad u okviru prioritetnog zadatka povećanja i razvoja „ljudskog kapitala“ sprovodi javna neprofitna organizacija „Rusko društvo „Znanje“, osnovana 2016. godine, koja je zapravo pravni naslednik Svesaveznog društva „Znanje“ u Rusiji. Ruska Predsednička administracija nadgleda ovaj projekat i očekuje da će dosadašnji način rada koji promoviše organizacija obezbediti novi visok nivo ove vrste aktivnosti u zemlji. Zaista, u uslovima kada se u okviru jednog kratkog petogodišnjeg poslovnog ciklusa dešava totalna promena tehnoloških pristupa i promena proizvodnih ciklusa u određenoj oblasti delatnosti, brza adaptacija radnika je ključ ekonomske efikasnosti.

Zaključak

Evolucija u okviru društveno-kulturne sfere dovela je do pojave savremenog ljudskog kapitala. U delu teorije utvrđeno je da upravljanje ljudskim kapitalom, interakcija poslodavaca i radnika i socijalne i obrazovane politike nisu bile predmet naučnog interesovanja klasične i neoklasične ekonomske teorije, ali u sadašnjim uslovima sa inovacija investicije se preusmeravaju na ljudski kapital i sve oblasti vezane za isti. U radu, istraživanje je bilo fokusirano na tri oblasti i to: ulaganje u ljudski kapital od strane samog zaposlenog,

OSNOVE ULAGANJA U LJUDSKI KAPITAL OD STRANE SAMOG ZAPOSLENOG, BIZNISA I DRŽAVE

od strane poslovanja, od strane države i zajedničko ulaganje u ljudski kapital. Radnici su u obavezi da dopunjuju svoje veštine, i to socijalne i nekognitivne, a analizom smo utvrdili da je najbolja varijanta kombinacija formalnog i neformalnog obrazovanja. Fokus mora biti na sticanju nestandardizovanih veština i kompetencija kako zaposleni ne bi došao u situaciju da njegov rad bude zamenjen robotom, odnosno fokus mora biti na specijalizaciji ka nestandardnim i složenim poslovima. U delu ulaganja u ljudski kapital samim poslodavcem utvrdili smo da biznis može ulagati u potencijalne zaposlene raznim stipendijama, programima usavršavanja studenata i pripreme za buduće radno mesto, saradnjom sa Univerzitetima. Pored toga, biznis utiče na svoje zaposlene omogućujući im karijerni rast, lični i profesionalni razvoj i pružajući im povoljne uslove rada i sl. Analizirajući niz izvora, došli smo do zaključka da bi u uslovima sve veće potražnje na tržištu rada za vrednosnim kompetencijama i sposobnošću međufunkcionalnog rada, model ljudskog kapitala orijentisan na obrazovanje mogao izgledati ovako: okruženje i komunikacijske veštine, resursi i prava korišćenja, uverenja i interesovanja, znanja i praktično iskustvo, zdravlje i fizičke sposobnosti, svest i karakter. Istovremeno, drugi resursi su sekundarni i, u ovom kontekstu, služe implementaciji ljudskog kapitala. Sve ovo nas navodi na zaključak da praktična implementacija ulaganja u ljudski kapital u savremenim ruskim zemljama treba da se zasniva na traganju za javnim konsenzusom, oblicima javno-privatnog partnerstva i objedinjavanju pojedinačnih i državnih napora za formiranje, izgradnju i razvoj radi postizanja zajedničkih ciljeva i stvarnih rezultata.

LITERATURA

- Lukša, P., Lukša, K., Peskov, D., Koričin, D. M. (2014). Atlas новых профессий / Агентство стратегических инициатив при Президенте РФ, Московская школа управления. SKOLKOVO, 164 s., preuzeto: https://www.skolkovo.ru/public/media/documents/research/sedec/SKOLKOVO_SEDeC_Atlas.pdf
- Bobkova, E. V. (2010). Эволюция теории человеческого капитала // Вестник университета, № 6. S. 253-257.
- Vasil'ev, V. A. (2020). Mehanizm formirovaniia čelovečeskogo kapitala v usloviih cifrovizacii // Ekonomika. Biznes. Banki, № 10 (48). S. 60-68.
- Grigor'ev, S.G., Lukin, V.V., Lukin, D.V. (2018). Razvitie čelovečeskogo kapitala v usloviih cifrovizacii // E-Management, № 2. C. 13-19.
- Интерактивный портал Сбербанка «Atlas профессий будущего», preuzeto sa: <http://www.sberbank.ru/atlas/>
- Korzun, A., Abramov, A., Nesterkov, N. (2023). 100 профессий будущего // RBK. Preuzeto sa: <https://trends.rbc.ru/trends/education/5d6e48529a794777002717b>
- Аймалетдинов, Т. А., Гильдебрандт, И. А., Никишова, Е. Н., Д. С. Рассадина. М. (2020). Новая нормальность. Образ жизни, рынки, инфраструктура и коммуникации после пандемии / Аналитический центр НАФИ.: Издательство НАФИ, 73 с.

Tridcat' vtorogie gubernatorskie čtenia (2018). Transformacii rossijskogo čelovečeskogo kapitala (Tridcat' vtorogie gubernatorskie čtenia. Tiumen', 25 apreļa 2018 g.) // Politia. 2018. № 2 (89). S. 170-198.

FUNDAMENTALS OF INVESTMENT IN HUMAN CAPITAL BY THE EMPLOYEE, BUSINESS AND STATE

Abstract: *Man is the driving force behind innovative development and is the most important factor in production. Improving and supplementing the competences of workers is crucial for further growth and development, therefore in modern society investment in human capital occurs not only on the part of the employee himself, but also on the part of the employer and the state. The modern way of production and the functioning of business are based on the innovations produced by digitization, which leads to the transformation of work, and this entails new knowledge and skills that employees must possess. This paper will analyze the concepts of changing the quality of human capital, the system of informal education, the cooperation of companies with educational institutions in order to adapt them to work positions, the training of employees and bringing their competencies closer to those required, in order to ensure their career growth. The aim of the work is to create a sustainable concept of continuous improvement of human capital competences, which will enable stable growth and development, both of man, as the driver of innovation, and of the economy, region and business in which they contribute to business with their knowledge and skills.*

Key words: *human capital, investment, innovative development, education, digitalization.*

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

Natalija Kostić¹

Abstract: In recent years, cross-border e-commerce has experienced exceptional growth, reshaping global retail dynamics with technological advancements. As consumers increasingly embrace online shopping, the environmental impact of cross-border e-commerce becomes ever more significant. This study aims to investigate and analyse the carbon dioxide emissions associated with transportation flows in both cross-border e-commerce and traditional retail. The research provides a comparative analysis using a practical scenario involving three clients in Serbia purchasing from an Italian clothing manufacturer, revealing significant disparities in carbon emissions, with the total emission for cross-border e-commerce being 71.3% higher than traditional retail. Separate client deliveries, on the other hand, reveal a variety of results, contrasting with the previously conducted calculations in this paper.

Keywords: cross-border e-commerce, environmental impact, global trade, comparative analysis

Introduction

In recent years, the cross-border e-commerce industry has witnessed a significant rise, thanks to technological advancements. E-commerce has made it possible to bridge the gap between products and the market, reducing time and space constraints. This convenience has led to an increase in cross-border e-commerce transactions as more consumers opt to buy goods online. As a result, e-commerce has become a vital part of the global retail industry, transforming the buying and selling of goods since the advent of the internet. In 2022, e-commerce accounted for almost 19% of retail sales worldwide (Coppola, 2023).

Currently, over five billion people use the internet worldwide, and the number of individuals making purchases online is continually increasing. In 2022, global retail e-commerce sales were estimated to exceed 5.7 trillion U.S. dollars, and this figure is expected to rise even further in the coming years. Online shopping is gaining popularity and is projected to continue doing so, with global online retail sales expected to exceed seven trillion U.S. dollars by 2025 (Gelder, 2023).

The shift in shopping habits has created opportunities for wholesalers and transporters to tap into this new type of customer. To stay competitive, online shopping platforms provide customers with different shipping options to meet their preferences. However, faster delivery may lead to unsustainable consumption, which can have a detrimental effect on

¹ Master of Science in Traffic Engineering, University of Belgrade, Faculty of Transport and Traffic Engineering, Serbia, natalijakostic75@gmail.com

the environment. As more people choose faster delivery, logistics companies must shorten their delivery lead times, resulting in more frequent and carbon-intensive delivery trips. The increasing popularity of cross-border e-commerce has further exacerbated this problem. International freight travel over longer distances generates significant carbon emissions. Consumers may not be aware that their lifestyle habits and desire for instant gratification have a significant impact on the environment.

Previous studies have primarily focused on individual countries, potentially constraining the broader understanding of global carbon emission patterns within logistics. The aim of this paper is to investigate the environmental effects of cross-border e-commerce. The research attempts to estimate and analyse the carbon dioxide emissions associated with transportation flows in both cross-border e-commerce and traditional retail by using a practical scenario with three clients in Serbia purchasing items from an Italian clothes manufacturer.

Literature Review

Carbon emissions within logistics and supply chain management have attracted heightened attention due to their significant environmental impact. Various studies have contributed to the understanding of carbon emissions in logistics, with a focus on comparing traditional retail and online retail.

Hendrickson et al. (2009) in their case study provide valuable insights into carbon emissions in logistics, particularly in the context of traditional retail versus e-commerce. The study focuses on the delivery of electronic products and confirms previous research, showing that e-commerce generally consumes less energy and generates fewer CO₂ emissions than traditional retail. The study highlights significant factors that contribute to environmental impacts such as customer transport, packaging, and last-mile delivery. It has been found that e-commerce has about 30% lower energy consumption and CO₂ emissions compared to traditional retail. This study's findings are strong because they eliminate common processes and incorporate Monte Carlo simulations, which provide a comprehensive view of the distinct transportation chains followed by these delivery methods. These insights contribute to the ongoing discussion on carbon emissions in the supply chain, highlighting the need for comprehensive data and analyses to conclusively compare the environmental impact of these retail forms.

Rizet et al. (2012) compared the emissions in France, Belgium, and the UK for various products' supply chains. They utilized well-to-wheel emissions and calculated on-road transportation CO₂ emissions using conversion factors provided for logistics companies by the French Ministry of Ecology, Sustainable Development, and Energy in 2010. This study took into account emissions for storage and retail but did not consider return shipping or recycling emissions. The results showed that emissions vary based on the product and supply chain, making it unclear whether e-commerce or traditional retail produces fewer emissions in all scenarios.

Other studies have delved into different aspects influencing emissions in retail. Carling et al (2013) and Määttä-Juntunen et. al (2011) studied the impact of large shopping centres in rural areas, indicating that these centres often require longer customer travel distances but

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

lead to higher product purchases per visit. Meanwhile, Carling et. al (2013) examined ideal retail locations, aiming to reduce carbon dioxide emissions. Vigder's (2013) Canadian study highlighted the significant influence of consumer behaviour on emissions during shopping, including return shipments. The study showed that, when solely comparing the last mile, traditional retail produces fewer emissions than online retail. However, several influencing factors make it challenging to conclusively determine the environmentally friendlier retail form.

Another significant study conducted in Sweden indicated that e-commerce produced substantially fewer emissions compared to traditional retail, attributing this difference to efficient delivery via trucks and parcel pick-up within a shorter distance. The study also emphasized the importance of optimizing truck capacity and locations for reduced emissions during the transportation flow (Carling et al., 2015).

Zhao et al. (2019) study in China compared transportation, packaging, buildings, and returns between e-commerce and traditional retail. Despite additional packaging, e-commerce was found to be more environmentally friendly, primarily attributing the outcome to the higher emissions associated with packaging. A smaller German study in 2019 compared the last mile for online grocery shopping and supermarket visits, concluding that e-commerce wasn't superior either ecologically or economically for the customer (Koutsomitis & Lochmahr, 2019).

Schmitz's (2020) study provided a comprehensive analysis of emissions from the first warehouse to the customer's home for traditional and online retail. It highlighted that in cases other than direct shipping from producer to store, online shopping tends to produce fewer emissions. The study also emphasized the significance of an efficient and well-planned transportation flow to achieve a better environmental balance.

These studies collectively underscore the complexities and variations in methodologies and results, signifying the challenges in drawing definitive conclusions about the environmental superiority of one retail form over the other. However, comprehensive studies investigating carbon emissions and greenhouse gases (GHG) associated with retail and e-commerce transportation flows remain relatively limited.

Cross-Border E-Commerce vs. Traditional Retail

There are significant differences between cross-border e-commerce and traditional retail. Cross-border e-commerce has no geographical boundaries, allowing consumers to buy products from anywhere in the world. However, traditional retail is limited to physical stores, which restrict consumer options to what is available locally. The logistics and distribution processes in cross-border e-commerce are optimized for global shipping, whereas traditional retail depends on local warehousing and distribution networks.

In e-commerce, products are often shipped directly from manufacturers or fulfilment centres, which is convenient but may take longer to deliver. Meanwhile, traditional retail allows for immediate product availability, but customers need to travel to stores to make purchases. Traditional retail offers a personalized shopping experience, immediate

gratification, and hands-on product interaction. On the other hand, e-commerce emphasizes convenience, vast choices, and evolving delivery methods.

These differences are reflected in the carbon footprint as cross-border e-commerce typically involves longer travel distances, resulting in higher carbon emissions compared to localized traditional retail networks. The distinction between cross-border e-commerce and traditional retail also extends to their environmental costs, which are shaped by different operational methods and consumer interactions. In traditional retail, concerns arise from overstocked inventory and the spatial requirements of physical stores, with individual consumer trips to these outlets significantly contributing to the carbon footprint.

The transportation of goods from warehouses to the retail store or distribution centre, energy usage in data centres, individual versus bulk packaging, and transportation of products from the store or distribution centre to the consumer, also known as the "last mile" of delivery, are some of the major differences between traditional retail and e-commerce models. These variances result in differences in energy usage and intensity (Hendrickson et al., 2009).

Figure 1: Transportation flow comparison

Figure 1 shows the comparison of traditional retail and cross-border e-commerce transportation flow that will be analysed in this study. The transportation process of traditional retail begins at the manufacturer's warehouse in the country of origin. From there, it is transported via trucks, trains, or ships to the retailer's warehouse in the destination country before being sent to the actual store via smaller trucks. Consumers then drive from their homes to the nearest retail store to purchase the product and return home or they can use public transport, electric vehicles and bikes or walk. It is important to note that the consumer's trip to the retail store may involve multiple stops or purposes.

Cross-border e-commerce involves selling goods across international borders where the seller and buyer are located in different countries. The process is complex and involves several stages, including preparing the goods for transport at the manufacturer's warehouse in the origin country, transporting the goods via different modes of transportation, collecting parcels with other shipments at logistics distribution centres in the origin country, clearing customs at the border, and finally, clearing customs at the destination country. After clearing customs, the parcels are deconsolidated at local distribution centres and transported to customers' homes using smaller vehicles.

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

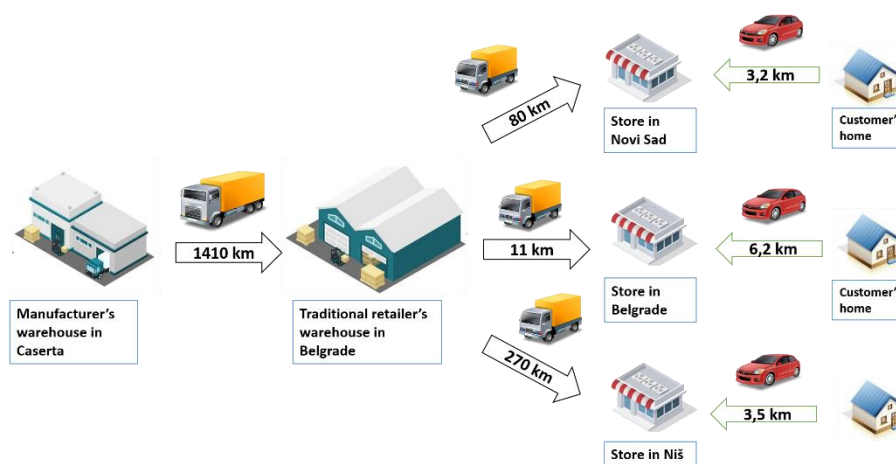
In the following chapters, we will describe the transportation flows for traditional retail and cross-border e-commerce based on examples where three customers in different parts of Serbia want to purchase products from an Italian clothing manufacturer. This comparative illustration serves as a framework for calculating carbon dioxide emissions associated with each transportation flow, providing insights into the environmental effect of customer decisions within these retail models. As fuel consumption by trucks is one of the largest contributors of greenhouse gases (GHGs) (Klvač et al., 2013) in these examples we assumed that each stage of transportation flows included freight transport.

Transportation flow traditional retail

In this chapter, we will describe the traditional retail transportation flow which will be compared in the further analysis. It is assumed that the clothes manufacturer based in Italy, has its own warehouse in Caserta and logistics distribution centre in Belgrade from which the goods are transported to its stores in Serbia. The retail stores are strategically located within shopping malls in Novi Sad, Belgrade, and Niš, providing convenient access points for consumers. In this example, we assumed that in each city there is a customer willing to buy its products.

The consumer's home locations are defined by the apartment buildings to these retail stores. It is crucial to highlight that these identical locations will be employed in delineating the transportation flow for cross-border e-commerce. It is important to note that the distances were calculated based on the routes suggested by Google Maps, ensuring the accuracy and reliability of the analysis.

Figure 2: Transportation flow of Traditional retail

Source: Author

Figure 2 illustrates the traditional retail transportation chain analyzed in this paper. The traditional transportation flow of retail products begins at the manufacturer's warehouse

located in Caserta, Italy. Heavy-duty trucks facilitate the transportation of the products to the retailer's warehouse in Belgrade, Serbia. After this stage, smaller trucks with a capacity ranging from 7.5 to 12 tons are used to distribute the goods to physical retail stores located in Novi Sad, Belgrade, and Niš.

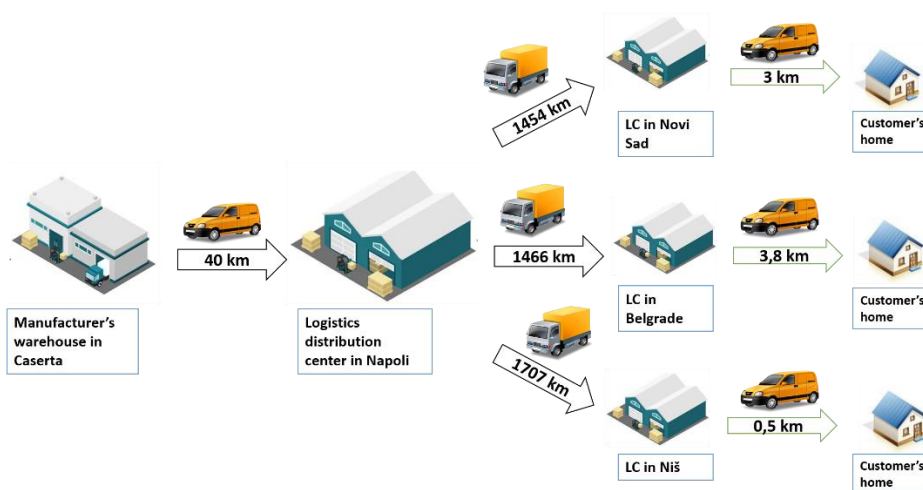
Consumer engagement plays a crucial role in this transportation flow, as they travel from their residences to the nearest retail store to purchase the desired product before returning home. The complexity of the consumer's trip should be noted, as it may involve multiple stops or serve different purposes.

Transportation flow cross-border e-commerce

In this chapter, we will describe the cross-border e-commerce transportation flow for the same clothes manufacturer based in Italy and the same three customers in Serbia who are willing to buy its products via the Internet. We assumed that the manufacturer has prepared three parcels for each customer and that they are delivered by an international courier services provider who has its own logistics distribution centre in Napoli from which the goods are transported to its logistics distribution centres in Novi Sad, Belgrade, and Niš for where it will be delivered to the customer's door.

The consumer's home locations are the same as the previously described in traditional retail transportation flow. Logistics distribution centres in Italy and Serbia are the locations of the service points of one of the international courier service providers which operates in both countries.

Figure 3: Transportation flow of Cross-border E-commerce

Source: Author

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

The cross-border e-commerce model's transportation chain diagram is illustrated in Figure 3. The cross-border e-commerce transportation flow commences at the manufacturer's warehouse in Caserta, Italy. At this stage, three parcels destined for each customer located in Novi Sad, Belgrade, and Niš are transported by a courier services provider van to the closest logistics distribution centre in Napoli, where consolidation occurs, and the parcels are joined with other packages. After consolidation, the parcels are transported via smaller trucks with a capacity of 7.5 to 12 tons to the local distribution centres in Novi Sad, Belgrade, and Niš.

Upon reaching the local distribution centres, the parcels undergo the deconsolidation process. Following deconsolidation, the final leg of the journey commences with the delivery of individual parcels to customers' homes. This last-mile delivery is facilitated using vans, ensuring a seamless and efficient approach to reaching the end consumers.

Calculation of carbon dioxide

There are several methods used to calculate the amount of carbon dioxide emissions (CO₂ emissions) emitted in freight transport. The calculation of CO₂ emissions from transportation essentially is based on the weight of the load, the type of the vehicle and fuel used and the distance.

The formula for calculating emissions is derived from the total distance travelled by a vehicle over a certain period, the fuel consumption, and the emission factor:

$$CO_2 \text{ emissions} = EF * FC * KM \quad (1)$$

Where: EF is the emission factor (in kg CO₂/litre), FC is the fuel consumption (litre per km) and KM is the total distance performed by a vehicle (km).

According to Rizet et al. (2012), the emissions in this model are calculated using the Asif model. The formula takes into account the total distance covered by the vehicle, its fuel consumption, and the emission factor, which varies depending on the type of fuel used:

$$CO_2 \text{ emissions} = EF * \frac{FC}{LF * CAP} * TKM \quad (2)$$

Where: EF is the emission factor (in kg CO₂/litre), FC is the fuel consumption (litre per km), LF is the load factor (percentage), CAP is the maximum transport capacity (tonne) and TKM is the freight transported (tonne-kilometres).

The load factor (LF) is expressed as a percentage of capacity in tonnes. Equation (3) is used to define the load factor.

$$LF = \frac{TON}{CAP} = \frac{\left(\frac{TKM}{KM}\right)}{CAP}, \quad (3)$$

Furthermore, equation (4) presents the average load (TON), in tonnes, as a product of the load factor and the maximum transport capacity.

$$TON = LF * CAP \quad (4)$$

Moreover, the total distance performed by a vehicle on a certain period (KM) is expressed using equation (3) as

$$KM = \frac{TKM}{TON} \quad (5)$$

What is more, using equation (4) and equation (5) KM is expressed as

$$KM = \frac{TKM}{LF * CAP} \quad (6)$$

Finally, equation (6) and equation (2) can be used to derive equation (1).

Calculation of carbon dioxide in Traditional retail

Based on the total distances per trip of each vehicle presented in Table 1 and taking into consideration its fuel consumption CO₂ emissions are calculated. Values for the fuel consumption of each vehicle type that is used in the calculation were based on the data from the telematic devices installed in vehicles of one of the courier service providers in Serbia. All the vehicles in this research are diesel including the private cars of the customers. Carbon dioxide emissions are directly related to the amount of diesel burned and one litre corresponds to 2.67 kg of CO₂ (Devlin et al., 2013).

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

Table 1. Carbon dioxide calculation in Traditional retail

Route	Total distance (km)	Vehicle type	Fuel consumption (l/100km)	Emission factor (kg CO ₂ /l)	CO ₂ emissions (kg CO ₂)
Manufacturer's warehouse in Caserta - Traditional retailer's warehouse in Belgrade	1410	Heavy-duty truck	37.2	2.67	140046.840
Traditional retailer's warehouse in Belgrade - Store in Novi Sad	80	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	4784.640
Traditional retailer's warehouse in Belgrade - Store in Belgrade	11	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	657.888
Traditional retailer's warehouse in Belgrade - Store in Niš	270	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	16148.160
Customer's home - Store in Novi Sad	3.2	Private car	6.2	2.67	105.946
Customer's home - Store in Belgrade	6.2	Private car	6.2	2.67	205.270
Customer's home - Store in Niš	3.5	Private car	6.2	2.67	115.878
Total CO₂ emissions (kg CO₂)					162064.621

Source: Author's Calculation

The results of our carbon dioxide calculation for the traditional retail transportation flow, as outlined in Table 1, reveal a total emission of 162,064.621 kg. This figure encapsulates the comprehensive environmental impact associated with the entire journey of products from the Italian clothing manufacturer's warehouse in Caserta to the end consumers in Serbia.

Calculation of carbon dioxide in Cross-border E-commerce

The carbon dioxide emissions are calculated using the total distances per trip for each vehicle and factoring in their respective fuel consumption, as outlined in Table 2. The fuel consumption data was obtained through telematic devices installed in the vehicles of a courier service provider in Serbia. All vehicles considered in this study operate on diesel. As previously mentioned the emission factor for diesel is 2.67 kg of CO₂.

Table 2. Carbon dioxide calculation in Cross-border E-commerce

Route	Total distance (km)	Vehicle type	Fuel consumption (l/100km)	Emission factor (kg CO ₂ /l)	CO ₂ emissions (kg CO ₂)
Manufacturer's warehouse in Caserta - Logistics distribution centre in Napoli	40	Van	7.2	2.67	768.960
LC in Napoli - LC in Novi Sad	1454	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	86960.832
LC in Napoli - LC in Belgrade	1466	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	87678.528
LC in Napoli - Store in Niš	1707	Smaller truck 7.5-12t	22.4	2.67	102092.256
LC in Novi Sad - Customer's home	3	Van	7.2	2.67	57.672
LC in Belgrade - Customer's home	3.8	Van	7.2	2.67	73.051
LC in Niš - Customer's home	0.5	Van	7.2	2.67	9.612
Total CO₂ emissions (kg CO₂)					277640.911

Source: Author's Calculation

The carbon dioxide calculation results for the cross-border e-commerce transportation flow, elucidated in Table 2, indicate a total emission of 277,640.911 kg.

Results

The comparative analysis of carbon dioxide emissions between cross-border e-commerce and traditional retail reveals significant disparities. The total emission for cross-border e-commerce, standing at 277,640.911 kg, is notably 71.3% higher than the 162,064.621 kg recorded for traditional retail.

In Table 3, we analysed emissions for each customer's delivery separately, comparing it with the traditional retail model where a customer physically goes to the store to make a purchase. This detailed approach allows us to discern variations in emissions at the customer level, providing valuable insights into the environmental impact of distinct facets of retail supply chains.

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

Table 3. Carbon dioxide analysis for each individual customer's delivery

	Traditional retail (kg CO ₂)	Cross-border E-commerce (kg CO ₂)	Difference (kg CO ₂)
Customer in Novi Sad	144937.426	87787.464	57149.962
Customer in Belgrade	140909.998	88520.539	52389.458
Customer in Niš	156310.878	102870.828	53440.050

Source: Author's Calculation

The data in Table 3 illustrates that individual customer deliveries in the online ordering model contribute to a reduction in carbon dioxide emissions compared to traditional retail, with respective percentages of 60.6%, 62.8%, and 65.8%. These findings present a contrast to the previously conducted calculations in this paper.

Conclusion

This study illuminates the environmental impact of cross-border e-commerce through a comparative analysis of transportation flows, utilising a practical scenario with three clients in Serbia purchasing from an Italian clothing manufacturer, revealing significant disparities in carbon emissions. The total emission for cross-border e-commerce is 71.3% higher than traditional retail, emphasizing the urgent need for sustainable practices in the evolving landscape of global commerce.

Additionally, separate client deliveries yield a variety of results, offering insight into the diverse environmental footprints of each retail model.

Despite the valuable insights provided by the model, it is imperative to recognize its limitations, notably the reliance on a suboptimal dataset from a single logistics provider and the absence of package weight analysis, influencing fuel usage considerations.

The results indicate that transportation flows before the last mile play a pivotal role in carbon dioxide emissions. While acknowledging these limitations, the findings underscore the significance of refining last-mile logistics to mitigate environmental impact.

Future research could use a larger dataset from several logistics providers to enhance analysis and provide more comprehensive results.

This study serves as a foundational step, laying the groundwork for a forthcoming doctoral thesis that will delve into different last-mile technologies aimed at reducing CO₂ emissions. Such advancements will empower consumers to make informed and environmentally conscious shopping decisions.

REFERENCES

- Carling, K., Håkansson, J., & Rudholm, N. (2013). Optimal retail location and CO₂ emissions. *Applied Economics Letters*, 20(14), 1357-1361. doi:10.1080/13504851.2013.808306
- Carling, K., Han, M., Håkansson, J., Meng, X., Rudholm, N. J. T. R. P. D. T., & Environment. (2015). Measuring transport related CO₂ emissions induced by online and brick-and mortar retailing. *40*, 28-42.
- Coppola, D. (2023). Global e-commerce share of retail sales 2027 | Statista, Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/534123/e-commerce-share-of-retail-sales-worldwide/>, Accessed on 15 November 2023.
- Devlin, G.; Klvac, R.; McDonnell, K. (2013). Fuel efficiency and CO₂ emissions of biomass based haulage in Ireland—A case study. *Energy* 54, 55–62.
- Gelder, K. (2023). E-commerce worldwide, Retrieved from: <https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/#topicOverview>, Accessed on 15 November 2023.
- Hendrickson, Chris T., Lester B. Lave, H. Scott Matthews, Arpad Horvath, Satish Joshi, Francis C. McMichael, Heather MacLean, Gyorgyi Cicas, Deanna Matthews and Joule Bergerson. (2006). Environmental Life Cycle Assessment of Goods and Services: An Input-Output Approach. *Resources for the Future*.
- Klvač, R.; Kolařík, J.; Volná, M.; Drápela, K. (2013). Fuel Consumption in Timber Haulage. *Croat. J. For. Eng.* 34, 229–240.
- Määtä-Juntunen, H., Antikainen, H., Kotavaara, O., & Rusanen, J. (2011). Using GIS tools to estimate CO₂ emissions related to the accessibility of large retail stores in the Oulu region, Finland. *Journal of Transport Geography*, 19(2), 346-354. doi:10.1016/j.jtrangeo.2010.03.001
- Rizet, C., Browne, M., Cornelis, E., & Leonardi, J. (2012). Assessing carbon footprint and energy efficiency in competing supply chains: Review – Case studies and benchmarking. *Transportation Research Part D*, 17(4), 293- 300. doi:10.1016/j.trd.2012.01.002
- Schmitz, T. (2020). Critical analysis of carbon dioxide emissions in a comparison of e-commerce and traditional retail, *Journal of Applied Leadership and Management*, Hochschule Kempten - University of Applied Sciences, Professional School of Business & Technology, Kempten, Vol. 8, pp. 72-89, <https://www.journal-alm.org/article/view/21239>
- Vigder, S. (2013). The relationship between retail type and transportation emissions. University of Waterloo.
- Zhao, Y.-B., Wu, G.-Z., Gong, Y.-X., Yang, M.-Z., & Ni, H.-G. (2019). Environmental benefits of electronic commerce over the conventional retail trade? A case study in Shenzhen, China. *Science of the Total Environment*, 679, 378-386. doi:10.1016/j.scitotenv.2019.05.081

ENVIRONMENTAL IMPACT OF CROSS-BORDER E-COMMERCE: COMPARATIVE
CARBON FOOTPRINT ANALYSIS OF E-COMMERCE AND TRADITIONAL RETAIL

UTICAJ PREKOGRANIČNE E-TRGOVINE NA ŽIVOTNU SREDINU: UPOREDNA
ANALIZA UGLJENIČNOG OTISKA E-TRGOVINE I TRADICIONALNE
MALOPRODAJE

Abstract: U poslednjih nekoliko godina, međunarodna e-trgovina beleži izuzetan rast, menjajući dinamiku globalne maloprodaje uz pomoć tehnoloških dostignuća. Kako kupci sve više prihvataju online kupovinu, ekološki uticaj međunarodne e-trgovine postaje sve značajniji. Cilj ovog istraživanja je da ispita i analizira emisije ugljen-dioksida u transportnim tokovima međunarodne e-trgovine, ali i u tokovima tradicionalne maloprodaje. Istraživanje pruža uporednu analizu, na osnovu praktičnog primera tri kupca iz Srbije koji kupuju proizvode od italijanskog proizvođača odeće, kojom su otkrivene značajne razlike u emisijama CO₂, za 71,3% veće u međunarodnoj e-trgovini u odnosu na tradicionalnu maloprodaju. S druge strane, poređenjem pojedinačnih isporuka za svakog kupca dobijeni su različiti rezultati, koji su u suprotnosti sa prethodnim proračunima u ovom radu.

Keywords: prekogranična e-trgovina, uticaj na životnu sredinu, globalna trgovina, komparativna analiza

ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINŠKOJ SARADNJI

Biljana Ilić¹

Bojana Ostojić²

Rezime: Upravljanje projektima predstavlja privremenu aktivnost, u kojoj učesnici doprinose stvaranju nove vrednosti, u okviru vremenskih, resursnih i kvalitativnih ograničenja. Iz ovih razloga, vođenje projekata, programa, odnosno portfolija, ne teče uvek po planu. Teško je uskladiti i upravljati mnogobrojne procese, s toga je veoma bitno da se projektima upravlja kompetentno, uz ostvarivanje postavljenih ciljeva i uvažavanje zahteva svih zainteresovanih strana – stakeholdera. Komunikacija, kao i projekti, a posebno marketing u savremenom poslovanju, počinju i završavaju se ljudima. Dakle, bez obzira o kakvoj poslovnoj saradnji je reč, da li su u pitanju projekti prekogranične saradnje ili od nacionalnog značaja, ekonomski ili IT projekti, ljudi su ti koji sprovode - na osnovu određenih zacrtanih pravila - projektne aktivnosti, od samog iniciranja, do konačne faze završetka i stavljanja rezultata projekata u upotrebu. Cilj rada je da poveže i ukaže na značaj metodologije projektnog menadžmenta u ostvarenju dobre komunikacije, kako unutar projekta tako i u marketinškoj saradnji.

Ključne reči: Projekti, Upravljanje, Metodologija, Komunikacija, Marketinška saradnja.

Uvod

Prema nekim podacima koji su globalnog karaktera, svetski statističari tvrde da se samo jedna trećina projekata, uspešno realizuje, dok ostatak od dve trećine ne doživi uspeh. Interesan je podatak da blizu šezdeset procenata privrednih subjekata i organizacija ne shvata, odnosno nedovoljno razume koliki je značaj kompetentnog upravljanja projektima. Ovako potcenjen način upravljanja, dovodi i do poražavajućih rezultata, odnosno da samo polovina od 100% pokrenutih projekata, opravda svoje poduhvate, dok pedeset procenata doživi neuspeh. Dakle, prema određenim izvorima autori navode sledeće globalno stanje projekata: nešto malo više od pedeset procenata organizacija zapravo zaista shvata značaj upravljanja projektom, dok je više od pedeset procenata menadžera mišljenja da je neuspeh nekog projekta vezan za prekoračenje budžeta (<https://project-management-srbija.com/upravljanje-projektima>). Prema određenim autorima, za više od trideset procenata neostvarenih projekata, razlozi leže u nepostojanju jasno definisanih ciljeva (Flyvbjerg, 2007). Ciljevi projekta, kao i analize efekata i procene su podjednako važni - bez obzira na vrstu projekata.

¹ Fakultet za Projektni i Inovativni Menadžment, Beograd, Srbija; bilja0110@gmail.com

² Fakultet za Projektni i Inovativni Menadžment, Beograd, Srbija; bojanaostojic85@gmail.com

Oni zapravo dovode do zaključka da li je projekat isplativ. "Analizom efekata velikih infrastrukturnih projekata uočavaju se česte greške u procenama intenziteta saobraćajnih tokova ili investicionih troškova, što može ugroziti utvrđenu isplativost projekta" (Stepanović et al., 2022). Prema određenim autorima, preko četrdeset posto projekata se ne ostvaruje usled neusklađenosti projektnih i poslovnih cijeva (Wachs, 1989.). Čak preko sedamdeset procenata projekata se ne realizuje iz razloga što se više rukovodstvo, odnosno top menadžment ne uključuje u upravljanje istim. Podatak koji je najviše zaintrigirao autore rada je da zbog loše komunikacije na projektu, propadne čak blizu šezdeset posto projekata (Ilić & Ostojić, 2023a; Ilić et al., 2023b). Loša komunikacija, loše utiče i na razne aktivnosti vezane za marketing. Marketinške aktivnosti počinju ispitivanjem tržišta i mogu se uključiti u inicijalnu fazu pokretanja bilo kog projekta. Nakon završetka projekta, odnosno dolaskom do finalnog proizvoda zbog koga je projekat i pokrenut, neophodno je novodobijeni proizvod staviti u upotrebu, odnosno propratiti ga i podržati sa marketinške strane. Ukoliko komunikacija izostane, marketinška saradnja može biti jako slaba, što na kraju može rezultirati nedovoljnom potražnjom, odnosno prodajom i plasmanom proizvoda. Na kraju se može postaviti i logično pitanje, koliko je projekat bio zaista isplativ!? Međutim, pre same razrade značaja procesa komunikacije u marketinškim odnosima, neophodno je istaći činjenicu da sama komunikacija predstavlja deo poželjnih kompetencija pojedinaca koji su iz domena upravljanja, projektima, programima i portfolijima. Postoje različite metodologije za upravljanje projektima, ali je važno istaći da nema dobre ili loše projektne metodologije. Ukoliko menadžer ili organizacija poseduje određenu metodologiju, potrebno je samo primeniti i prilagoditi je vrsti projekta. U savremenom istraživanju menadžmenta i specijalizovanim disciplinama menadžmenta, problem upravljanja projektima je relevantan. Iz pomenutih razloga, autori će pokušati da ukažu na veliki značaj metodologije projektnog menadžmenta, koja je vezana za određene standarde, kao i za komunikaciju, posebno u marketinškim odnosima – koja je pripisana standardima za kompetencije pojedinaca, to jest profesionalaca koji upravljaju ili učestvuju u projektu.

Zašto je važna metodologija projektnog menadžmenta?

Složenost svetskih ekonomskih obrazaca u savremenom poslovanju, zahteva razvoj novih upravljačkih disciplina, pristupa i strategija. Upravljanje projektima je jedna od brojnih specijalnosti menadžmenta koja se pokazala veoma primenljivom. Zbog toga je od ključne važnosti razumeti na koji način primeniti upravljanje projektima - do ispunjenja njegovog punog potencijala - to jest kako ostvariti u potpunosti principe, prakse i procedure koje omogućavaju brzu i efikasnu primenu projektnog menadžmenta u scenarijima realnog sveta, odnosno u praksi. Ova činjenica predstavlja glavni izvor inspiracije za rad brojnih autora koji se bave proučavanjem projektnog menadžmenta i upravljanjem projektima (Gareies, 2005). U savremenoj poslovnoj svakodnevici retko se postavlja pitanje da li je i koliko je upravljanje projektom neophodno. Relevantna pitanja su vezana za rezultate, tehnike, kao i resurse u profesionalnom projektnom upravljanju. Takođe se može postaviti pitanje kvaliteta upravljanja projektom, odnosno u kojoj meri projektna ekipa ili tim treba da budu kvalifikovani za dati projekat, fazu i dužnost. Na kom nivou profesionalnosti trebaju biti svi ljudski resursi koji su uključeni u realizaciju projekta? Cilj metodologije upravljanja

ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINGŠKOJ SARADNJI

projektima jeste da identifikuje, okarakterise i razjasni tehnike, alate i sredstva za sticanje znanja — odnosno strategije za uspešno upravljanje projektima (Jovanović, 2009).

Profesionalna udruženja, kao i univerzitetski centri i vladine agencije, sve više se interesuju za opise potencijalnih poslova od strane menadžera projekata, najboljeg rada i načina delovanja. Moderniji model upravljanja projektima pojavio se pre nekoliko decenija. Inicijative za izgradnju, inženjering i informacione tehnologije planirane su i sprovedene šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, na osnovu lekcija proizišlih iz projekata američkog vazduhoplovstva, američke mornarice i NASA-e (Jovanović & Petrović, 2007). Štaviše, međunarodne organizacije koje olakšavaju globalnu implementaciju istraživačkih i razvojnih projekata objavile su sopstvene smernice za upravljanje projektima. Jedna od glavnih organizacionih taktika kako bi ostvarile najveću vrednost projekta, jeste primena projektnih metoda. Savremene tehnike i metode upravljanja projektom, bi od strane organizacija trebalo da se „podese“ na način prilagodljiv promenljivim potrebama organizacija i kompanija (Jovanović & Jovanović, 2018). Metodologija predstavlja skup pravila ili propisa koji se mogu modifikovati i koristiti u određenim okolnostima. Ova pravila mogu biti lista obaveza u projektnom okruženju. Pored toga što čini posebnu tehniku, metodologija se, takođe, može odnositi na obrasce, kontrolne liste i šablone koji se koriste tokom trajanja projekta (Jovanović & Jovanović, 2017). U toku realizacije projekta, rad svakog člana projektnog tima treba biti vođen definisanom projektnom metodologijom. Prilikom realizacije projektnih aktivnosti, svaki član treba biti upoznat sa odabranim pristupom i primenom istog. Ne postoji jedinstven, univerzalan pristup. Dok neka preduzeća ili organizacije pokrivaju samo faze dizajna i razvoja, druga se bave procesima prodaje, od prvog inicijalnog poziva do finalne operativne podrške.

Upravljanje komunikacijom u okviru projekta

Postoje relevantne organizacije na globalnom nivou koje su zadužene za metodologiju projektnog upravljanja. Najznačajnije su Project Management Institute (PMI), američka specijalizovana profesionalna organizacija u oblasti upravljanja projektima, kao i International Project Management Association (IPMA), to jest Međunarodna agencija za upravljanje projektima (European Agency, 2004). Upravljanje komunikacijama na projektu, kako je definisano PMI standardima, obuhvata procedure koje su potrebne da obezbede pravovremene standarde i odgovarajuće metode generisanja, prikupljanja, distribucije, skladištenja, pristupa i primene informacija u vezi sa projektom. PMI navodi sledećih pet komponenti kao neophodne za upravljanje komunikacijama (Milosevic & Patanakul, 2005; Paulson, 2001):

Identifikacija zainteresovanih strana je proces identifikacije svih pojedinaca ili grupa koji imaju uticaj (i na koje se utiče) na način da se projekat sprovodi i evidentiraju relevantni podaci uzimajući u obzir uključenosti zainteresovanih strana, kao i njihove interese i uticaje na uspeh projekta;

Komunikacioni plan predstavlja način na koji se određuju potrebe za relevantnim informacijama, koje se tiču svih zainteresovanih strana, odnosno stejkholdera, definišući metode komunikacije;

Distribucija informacija se odnosi na dolaženje do bitnih informacija i njihovu usmerenost ka svim stejkholderima, na prethodno isplaniran način;

Menadžment očekivanjima zainteresovanih strana se sastoji od komuniciranja i interakcije sa stejkholderima, u cilju zadovoljenja njihovih očekivanja, odnosno sa ciljem rešavanja određenih kriznih situacija ili problema ukoliko ih ima;

Izveštaj o učincima se odnosi na prikupljanje i slanje podataka o napretku faza projekta, uz obaveštenje o statusu projektnih faza, merenju postignutih rezultata, ali se odnose i na neka buduća predviđanja u vezi realizacije projekta.

IPMA je imala viziju da generiše i promoviše profesionalnost u upravljanju projektima i s toga je razvila International Competence Baseline (ICB), Međunarodno dogovorene osnove za ocenjivanje kompetentnosti, koje su potekle iz nacionalnih osnova za ocenjivanje kompetentnosti (ICB - IPMA Competence Baseline, Version 3.0). Vremenom su ovi standardi od strane asocijacije poboljšani u neprekidnom procesu unapređenja. Osnovni zahtevi, zadaci, kompetencije, uloge, procedure, taktike i oprema koji se koriste u teoriji i praksi upravljanja projektima navedeni su u ICB standardima. Standardi se, takođe, oslanjaju na stručnost i znanje iz najsavremenijih oblasti i tehnika upravljanja, koje se primenjuju u specijalnim kontekstima. Pristup bihevioralnim, kontekstualnim i tehničkim komponentama kompetencija upravljanja projektima, obezbeđuje ICB. Standardi ICB navode dvadeset devet komponenti kompetencija, zajedno sa međusobnim delovanjem, raščlanjujući tehničke, bihevioralne i kontekstualne kompetencije u tri opsega, koje zajedno čine oko kompetencija. Komunikacija spada u tehnološku kompetenciju, odnosno u element tehničke kompetencije, jer daje mogućnost tačnog i preciznog prosleđivanja potrebnih informacija podobnoj osobi, odnosno individui u skladu sa očekivanjima iste (Jovanović, 2017). Kreiranje komunikacionog plana je neophodno za administraciju projekta, programa ili portfolija (Ilić & Ostojić, 2023). Važan alat za garantovanje efikasne komunikacije je lista zadataka u smislu "ko će šta i kada dobiti". Planiranje, vođenje, izveštavanje i praćenje radnji koje proističu iz sastanaka projektnog tima su uključene u diskusijama (Ilić et al, 2019a). Dizajn, prikupljanje, odabir, skladištenje i preuzimanje podataka o projektu (formatiranih, neformatiranih, grafičkih, štampanih ili elektronskih) spadaju u upravljačke informacije. Odabir osoba za prijem potrebnih informacija, zahteva pažljivo razmatranje. Jedine informacije koje zainteresovane strane treba da dobiju (na odgovarajući način), kako bi mogle da preduzmu neophodne aktivnosti ili radnje u projektu, su one koje su im zaista potrebne. Svi podaci, informacije, znanje i mudrost proizišle tokom životnog ciklusa projekta trebalo bi da budu uključeni u projektnu dokumentaciju, posebno informacije vezane za konfiguraciju projekta ili za upravljanje (Ilić & Nikolic, 2019b).

Osim komunikacije kao sastavnog dela tehničkih elemenata IPMA ICB standarda o kompetencijama, kompetencije biheviorističkog tipa, su važne kod ponašanja menadžera

ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINŠKOJ SARADNJI

projekta i odnose se na timsku komunikaciju. To uključuje otvorenost, maštovitost, saradnju, pregovaranje i izbegavanje sukoba i vanrednih situacija. Sposobnost da se podstakne okruženje u kome se drugi osećaju prijatno i da se izražavaju slobodno, poznata je kao otvorenost i omogućava da se ideje i interesovanja drugih ugrade u projekat. Biti otvoren je od suštinskog značaja za korišćenje informacija i iskustava drugih ljudi (Plavšić et al., 2010). Ovaj element biheviorističkih kompetencija, je suštinski povezan sa komunikacijom. Budući da je većina članova tima zadužena za profesionalne zadatke o kojima su bolje upoznati od menadžera projekta, otvorenost je za njih ključna kompetencija jer menadžer projekta sarađuje sa raznim profesionalcima unutar i izvan projekta. Zato je jako bitno da ima otvorenu saradnju sa svojim timom.

Biti kreativan je vrsta dara, koja omogućava da pojedinac bude originalan i inventivan. Kako bi se išlo u korak sa interesima projekta, menadžer projekta, kao i kompanija za koju rade, koristi individualnu i grupnu kreativnost članova projektnog tima. Da bi se izbegla prenaplašenost određenih pojedinaca, kreativnost tima se mora pažljivo "koristiti". Sposobnost ubedljive argumentacije, aktivnog slušanja, kompromisa i rešavanja problema je oblast konsultacija, odnosno pregovaranja (Ilic & Djukic, 2022). U suštini, to je diskusija o ključnim problemima projekta između suprotstavljenih strana. Efikasne pregovaračke sposobnosti mogu pomoći menadžeru projekta da spreči konfrontacije. Problemi koji se odnose na projekat ili program mogu se rešiti kompromisima, odnosno zaključcima oko kojih se suprotstavljene strane donekle slažu. Upravljanje konfliktima i krizama koje mogu nastati između različitih strana, učesnika u projektu ili programu deo je nadležnosti menadžera projekta. Planiranje scenarija i izrada temeljne analize rizika trebaju biti prvi koraci za upravljanje "krizom". Nesporazum se može rešiti saradnjom, kompromisom, izbegavanjem sile ili bilo kojom kombinacijom ovih strategija. Za svako rešenje neophodno je pronaći ravnotežu interesa stejkholdera (Kruskovic et al., 2022; Ilic & Djukic, 2021).

Marketinška saradnja u projektima i komunikacija

Poslednjih decenija, upravljanje projektima je postalo otvorenije za uticaje iz drugih naučnih disciplina, u koje spada i marketing. Marketing u projektnom menadžmentu je doveo do toga da projektne kompanije postanu tržišno orijentisane, kako bi postigle veći uspeh. Međutim, konvergencija upravljanja projektima i marketinga je i dalje kontroverzna. U tom kontekstu, neophodno je proceniti odnos između vizije marketinga, i marketinškog uticaja na uspeh projekata. U tom smislu, marketing se može odnositi na svesne i nesvesne procese. Svesni procesi se bave kontrolisanim i namernim kognitivnim procenama, dok se nesvesni procesi dešavaju bez ikakve kontrole i svesti. Procesni mehanizmi se javljaju paralelno i utiču na uverenja i ponašanje potrošača. Postoje i određene studije, koje su predstavile rezultate o tome kako menadžeri projekata zamišljaju svoju svesnu i nesvesnu percepciju, odnosno kako marketing i upravljanje projektima mogu da se pomire u teorijski i praktični konvergentni koncept. Rezultati autora Bizarrias (2020) i autora Cândido u saradnji sa kolegama, dovode do zaključaka o pozitivnom i značajnom uticaju svesnih i nesvesnih procesa na uspeh projekta. Takođe je ustanovljeno da ovi procesi deluju nezavisno, povećavajući uspeh projekta (Da Silva, et al., 2023; Bizarrias et al., 2020). Potraga

za uspešnim projektima stimulisala je istraživače i praktičare da pronađu načine za unapređenje ostvarivanja organizacionih ciljeva (Dinsmore & Cabanis-Brewin, 2009). Do ove pretrage moglo bi se doći intenzivnom diskusijom o tome šta se može smatrati uspehom u projektima. Prema literaturi, uspeh projekta može se tumačiti i imati različita značenja za različite ljude, uključene u upravljanje projektima. Može se reći da ugraditi (Shenhar & Dvir, 2007). Oni ubrajaju efikasnost, uticaj na projektni tim, efekat na potrošača, poslovni uspeh i pripremu za budućnost, kao bitan faktor uspešne realizacije projekta.

Može se reći da su ove dimenzije posebno aktuelne u problematici marketinškog karaktera o uspehu projekta. Marketing, primenjen na Projektni menadžment (PM), odvaja projekat i tržišnu orijentaciju, od razvoja proizvoda, kao i izgradnju vrednosti za klijenta (Chiang & Wu, 2016). Poslednjih godina, nova marketing teorija je evoluirala na način da podržava PM razmišljanje, uključujući licitiranje, odnos zainteresovanih strana, kao i druge kriterijume - posebno u domenu upravljanja diskontinuitetom projekta (Hadjikhani, 1996). Istraživači i praktičari su ugradili marketing implicitno ili eksplicitno izražavanje i delovanje u PM (Obradović et al., 2016). Prema Durvalu i Avili, projektni menadžeri moraju da ugrade marketinšku perspektivu u projekte (Durval & Avila, 2011). PMI sugerise da o ciljevima uspešnog projekta, treba razgovarati sa svim zainteresovanim stranama (Guide, 2008). Ti ciljevi treba da zadovolje organizacione i tržišne svrhe, definisane u određenom poslovnom slučaju. Između njih može doći do sukoba zbog različitih stavova, gde se, takođe, zahteva tehnika i primena posredovanja. Stoga, aproksimacija dve linije znanja, PM i marketinga, predlaže da projektne kompanije mogu imati koristi od usvajanja obe perspektive. Osnovna premisa oblasti marketinga jeste tržišna orijentacija, koja generiše veće vrednosti za krajnje potrošače, kao i bolje pozicioniranje organizacije u odnosu na njihovu konkurenciju. Ovi aspekti su u potpunosti usklađeni sa novim dimenzijama uspeha projekta koje su propisali Shenhar i Dvir (Shenhar & Dvir, 2007). Interakcija između PM i marketinškog razmišljanja treba da obezbedi bolje performanse i održiv uspeh organizacija i njihovih projekata, jer zadovoljavanje potreba potrošača znači da je postignut superiorni učinak organizacije. U tom smislu, termini kao što su „projektno poslovanje“ i „projektini marketing“ počeli su da se pojavljuju u PM literaturi kao dokaz sinergije PM-a, uz usvajanje tržišne i poslovne orijentacije (Jalkala et al., 2010). PM se sastoji od skupa alata, metoda i tehnika kako bi se osiguralo da su ciljevi utvrđeni projektom postignuti, u odnosu na procenjeno vreme, troškove i finansijske performanse. Uveden u organizacije, PM uključuje pojedince u kontrolu i planiranje svih stavki koje se tiču alokacije resursa. Prakse vezane za PM, takođe, pružaju mogućnosti za planiranje i korišćenje organizacionih resursa, u kontekstu rizika i neizvesnosti. Prema tome, cilj PM-a je da obezbedi bolje rezultate u nerutinskim aktivnostima, što je zahtev u scenariju sa ograničenjima troškova, vremena i resursa. Projektni menadžment je u savremenom poslovanju permanentno u potrazi za povećanjem učinka ka uspehu projekta (Petter, et al., 2013). Iako su ciljevi PM jasni, upotreba PM u praksi zahteva procenu od strane organizacija, posebno zbog načina na koji se upravlja resursima. Izbor procesa upravljanja ili projektne metodologije koja će se koristiti, zavisi između ostalog, od veličine projekta, složenosti, značaja za organizaciju, pa čak i od metodološkog pristupa. Rezultat koji dobije jedna organizacija možda neće imati isti efekat na rezultate drugih organizacija. U tom kontekstu, marketing može pomoći u upravljanju projektima, jer vizija usmerena na zadovoljstvo kupaca i stvaranje vrednosti omogućava

ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINGŠKOJ SARADNJI

procenu koja je u većoj meri u skladu sa željama zainteresovanih strana, čak i u složenijim projektima (Karlsen, 2002). Prema mišljenju nekih autora, marketing projekta je multifunkcionalni proces upravljanja mrežom i interakcijom različitih aktera, gde proces stvaranja vrednosti uključuje pretragu, pripremu, licitiranje, pregovaranje, implementaciju i tranziciju projekta. Može se iz navedenog zaključiti da su PM i marketing razmišljanje sinergijski usklađeni (Jalkala et al, 2010). Autor Cova i kolege ističu da projektni marketing predstavlja složenu transakciju koja obuhvata paket proizvoda, usluga i rada, posebno razvijenih za stvaranje kapitalnih sredstava, a da svi kupcu donose koristi tokom dužeg perioda vremena (Cova et al., 2002). Turner, Lecoivre i Sankaran tvrde da projektni marketing razmatra marketing orijentaciju i filozofiju iz perspektive projekata, uključujući projekte u širem poslovnom kontekstu (Turner et al., 2019).

U tom smislu se može istaći da uključivanje marketing stavki u projekat može doprineti uspehu PM. Komunikacija predstavlja ključni element marketinga. Marketing komuniciranje se može predstaviti u smislu razmene mišljenja ili informacija, pomoću određenih simbola, sa ciljem ostvarenja zacrtane vizije organizacije. Komunikacija zapravo predstavlja namernu aktivnost, koja svoje ciljeve crpi iz organizacionih ciljeva, odnosno gde su organizacioni ciljevi pokretač marketing aktivnosti (Filipović et al., 2001). Komuniciranje, kao aktivnost je zasnovano na međusobnoj interakciji dveju strana, njihovoj međusobnoj razmeni mišljenja, a među stranama koje učestvuju u procesu komunikacije je da odrede načine i kanale kojima će protok informacija nesmetano teći. Komuniciranje dakle predstavlja dvosmernu aktivnost. Sastoji se od pošiljaoca i primaoca informacije, a primalac kada primi i prerađuje poruku, šalje odgovor drugoj strani (Ilic & Nikolic, 2019b).

Zaključak

Metodologija projektnog menadžmenta, predstavlja savremene smernice za uspešno upravljanje i realizaciju projekata. S obzirom na to da postoje različiti tipovi projekata, koji mogu biti vezani kako za delatnosti u informacionim tehnologijama, tako i za ekonomske delatnosti, bitnu stavku u svim projektima, predstavlja proces komunikacije, kao i marketing delatnosti. Kako su komunikacije deo veština i nezaobilazna stavka svih projekata, kao i marketing aktivnosti, sam proces ukazuje na dvosmerno kretanje informacija - od projekata, ili od projektnog tima ka marketingu i obratno. Marketing igra veliku ulogu u projektnom menadžmentu i vezan je za projekat kako od ulaznih informacija, odnosno predstavljanja i promovisanja budućeg proizvoda na tržištu, tako i u finalnoj fazi, završetka projektnog ciklusa i puštanja proizvoda u upotrebu.

Organizacije, koje u svom poslovanju objedinjavaju i shvataju važnost projektne metodologije, komunikacije i marketing aktivnosti su, bez sumnje, one koje prate trendove savremenog razmišljanja i savremene poslovne prakse. One postaju lideri na tržištu, jer svoje inovativne ideje, uz dobro osmišljene projektne i marketing aktivnosti, pretaču u proizvode, koji su isplativi i koji opravdavaju uspeh ulaganja.

LITERATURA

- Bizarrias, F.S, Silva, C.D., Penha, R., & Russo, R.D.F.M.S. (2020). Relationship Between Marketing and Project Management Success Through Cognitive Process Lens. *IEEE Access*, 8, 169810-169821, doi: 10.1109/ACCESS.2020.3023897
- Cândido Da Silva, E. A., Bizarrias, F. S., Penha, R., Silva, L. F. D., & Pedron, C. D. (2023). The customer perception of project value scale: development and validation. *European Business Review*
- Chiang, I. R., & Wu, S. J. (2016). Supplier involvement and contract design during new product development. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 63(2), 248-258.
- Cova, B., Ghauri, P. N., & Salle, R. (2002). *Project marketing: Beyond competitive bidding* (No. hal-02298023).
- Dinsmore, P. C., & Cabanis-Brewin, J. (2009). *AMA-Manual de Gerenciamento de Projetos*. Brasport
- Durval, P., & Avila, C. (2011). Marketing em Gerenciamento de Projetos. *PMI Virtual Library*.
- European Agency (2004). Project Cycle Management. UK.
- Filipović, V., Kostić, M., & Prohaska, S. (2001). *Odnosi sa javnošću*. Fakultet Organizacionih Nauka, Beograd.
- Flyvbjerg, B. (2007). Policy and planning for large-infrastructure projects: problems, causes, cures. *Environment and Planning B: planning and design*, 34(4), 578-597.
- Gareies R. (2005). *Happy projects*. MANZ, Verlag.
- Guide, P. M. B. O. K. (2008). *A guide to the project management body of knowledge*.
- Hadjikhani, A. (1996). Project marketing and the management of discontinuity. *International Business Review*, 5(3), 319-336.
- Ilić, B. S., & Ostojić, B. (2023a). Communication management using digital software to increase sales. *Ekonomika*, 69(3), 43-55
- Ilić, B., Stanković, S., & Ostojić, B. (2023b). Usklađenost projekta zelene ekonomije na globalnom nivou sa promocijom ciljeva održivog ekonomskog razvoja. Proceedings VI International Conference Media and Economy, Banja Luka College, Bosnia and Herzegovina, Vol.6, No. 6, 277-286
- Ilic, B. S., & Djukic, G. P. (2022). Creating and Designing Sustainable Management on the Global Level. *Journal of economic and social development*, 9(1), 45-52
- Ilic, B., & Djukic, G. (2021). Uvođenje kriznog menadžmenta u svrhu pozitivnih promena udoba COVID -19. Zbornik radova Međunarodne naučno stručne konferencije "Inovacije kao pokretač razvoja", MEF, Beograd, str.398-408
- Ilic, B., Djukic, G., & Balaban, M. (2019a). Modern management and innovative organizations. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 35-43

ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE KOMUNIKACIJE U MARKETINŠKOJ SARADNJI

Ilic, B., Nikolic, M. (2019b) Management innovation of products and services in strategic management. in: Proceeding of 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development -Socio-Economic Problems of Sustainable Development, Baku, 179-189.

ICB - IPMA Competence Baseline, Version 3.0

Jalkala, A., Cova, B., Salle, R., & Salminen, R. T. (2010). Changing project business orientations: Towards a new logic of project marketing. *European Management Journal*, 28(2), 124-138.

Jovanović, P., Jovanović, F. (2017). Upravljanje softverskim i investicionih projektima - tradicionalne i agilne metodologije. Zbornik radova Fakulteta za projektni i inovacioni menadžment, Beograd, 3-11

Jovanović, P. (2017). Razvoj projektnog menadžmenta - savremene tendencije i metodologije. In: XXI Internacionalni simpozijum iz projektnog menadžmenta - YUPMA, Beograd, Srbija, 2-4 Jun 2017., str. 3-14

Jovanović, P. M., & Jovanović, F. P. (2018). New roles of a project manager. *Tehnika*, 73(2), 270-275. <https://doi.org/10.5937/tehnika1802270J>

Jovanović, F. (2009). *Savremene metodologije projektnog menadžmenta*. Fakultet Organizacionih Nauka, Beograd.

Jovanović, P., & Petrović, D. (2007). *Savremeni trendovi u razvoju menadžmenta*. Fakultet Organizacionih Nauka, Beograd

Karlsen, J. T. (2002). Project stakeholder management. *Engineering management journal*, 14(4), 19-24.

Kruskovic, T, Ilic, B., & Andjelic, S. (2022). Research and Development of Human Resource Management in Serbian Organizations. 4th Virtual International Conference - PaKSoM, Mathematical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts, pp. 183-188;

Milosevic, D., Patanakul, P. (2005) Standardized project management may increase development projects success. *International Journal of Project Management*, 23(3): 181-192;

Obradović, V., Kostić, S. C., & Mitrović, Z. (2016). Rethinking project management–Did we miss marketing management?. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 226, 390-397.

Paulson, L.D. (2001) Adapting methodologies for doing software right. *IT Professional*, 3(4): 13-15

Petter, S., DeLone, W., & McLean, E. R. (2013). Information systems success: The quest for the independent variables. *Journal of management information systems*, 29(4), 7-62.

Plavšić, A., Božinović, G., & Ilić, B. (2010). Liderska strategija u upravljanju projektima. Zbornik radova „XIV internacionalni simpozijum iz Projektnog menadžmenta YUPMA “Zlatibor, 113-123

Shenhar, A. J., & Dvir, D. (2007). *Reinventing project management: the diamond approach to successful growth and innovation*. Harvard Business Review Press

Stepanović, N. A., Đorić, V. D., & Tubić, V. J. (2022). Ex-post feasibility study analysis as a tool for achieved effects of large infrastructure projects analysis. *Tehnika*, 77(1), 87-95. <https://doi.org/10.5937/tehnika2201087S>

Turner, J. R., Lecoeuvre, L., Sankaran, S., & Er, M. (2019). Marketing for the project: project marketing by the contractor. *International Journal of Managing Projects in Business*, 12(1), 211-227.

Upravljanje projektima. <https://project-management-srbija.com/upravljanje-projektima> (Accessed 26.11.2023)

Wachs, M. (1989). When planners lie with numbers. American Planning Association. *Journal of the American Planning Association*, 55(4), 476

**ZNAČAJ METODOLOGIJE PROJEKTOG MENADŽMENTA U OSTVARENJU DOBRE
KOMUNIKACIJE U MARKETINŠKOJ SARADNJI**

**THE IMPORTANCE OF PROJECT MANAGEMENT METHODOLOGY IN
ACHIEVING GOOD COMMUNICATION IN MARKETING COOPERATION**

Abstract: *Project management is a temporary activity where participants help create new value while adhering to strict deadlines, quality standards, and resource constraints. These factors explain why managing programs, projects, or portfolios doesn't always proceed as planned. Since it can be challenging to plan and oversee a large number of activities and procedures, it is critical that projects be managed skillfully, adhering to established procedures, and respecting the needs of all stakeholders. People are at the beginning and conclusion of communication, projects, and marketing in particular in contemporary company. Therefore, individuals carry out project activities, from the very beginning to the final phases of completion and putting project results into use, regardless of the type of business cooperation involved, whether it be cross-border cooperation projects or projects of national importance, economic or IT projects. These activities are carried out in accordance with specific outlined rules. The study aims to establish a connection and highlight the role that project management methodology plays in facilitating effective communication within projects as well as in cooperative marketing efforts.*

Key words: *Projects, Management, Methodology, Communication, Marketing cooperation.*

NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA

Nemanja P. Anđelković¹

Apstrakt: Nacionalna bezbednost svake države, samim tim i Srbije, zavisi od mnogih faktora, kako unutrašnjih tako i spoljašnjih. Za objašnjenje sveta koriste se različite teorije i diskursi. U poslednje vreme, naročito od propasti Sovjetskog Saveza, i pre svega u Rusiji, u opisivanje stvarnosti ovoga sveta uvodi se i geografija: reke i doline, brda i planine, šuma i stepa, kopno i more... To se zove geopolitika. Geoprostor ima „vrednost po sebi“ i tokom čitave istorije predstavlja predmet svekolikih interesa. Zato osvajanje geoprostora i borba za njegovo posedovanje traje od iskona. Geopolitička situacija u svetu, takođe, je u stalnim promenama u kojima se smenjuju dominacije pojedinih sila. To je posebno vidljivo u dvadesetom i dvadeset prvom veku. Od bipolarne svetske politike, raspadom SSSRa, došlo se do jednopolarne, sa dominacijom anglosaksonske svetske politike, da bi se u dvadeset prvom veku svet našao u multipolarnom svetu. Namera ovog rada je da ukaže na novu bezbednosnu sliku sveta i da u njoj traga za mogućim mestom Srbije u njoj.

Ključne reči: Geopolitika, nacionalna bezbednost, Kina, Rusija, Srbija

Uvod

Jedna od suštinskih karakteristika sveta, „od kada je sveta i veka“ je promena. U istorijskoj zbilji trajanja sveta, bilo je vremena kada su promene tekle sporo bez bitnih radikalnih izmena, ali bilo je vremena, posebno je to slučaj u današnjem svetu, kada brzina postaje osnovna karakteristika promene. Za objašnjenje sveta koriste se različite teorije i diskursi. U poslednje vreme, naročito od propasti Sovjetskog Saveza, i pre svega u Rusiji, u opisivanje stvarnosti ovoga sveta uvodi se i geografija: reke i doline, brda i planine, šuma i stepa, kopno i more... To se zove geopolitika. „Geopolitika posmatra političke i društvene procese u prostoru, tj. u njihovoj geografskoj, prirodnoj, uslovljenosti, te je u tom duhu Karl Haushofer definiše kao doktrinu o prostornoj determinisanosti opštih političkih procesa zasnovanu na elementima geografske nauke“ (Haushofer, Obst, Lautensach, 1928, str. 27). Geopolitika je pogled na stvarnost ovoga sveta iz ugla nepromenljivih geografskih parametara, koji, samim tim što su nepromenljivi, determinišu celokupno ponašanje ljudi i sve odnose među narodima i državama, redukuju na sukob „Kopna“ i „Mora“ – pomorskih sila i kopnenih sila („talasokratije“ i „telurokratije“). Geoprostor ima „vrednost po sebi“ i tokom čitave istorije predstavlja predmet svekolikih interesa. Zato osvajanje geoprostora i borba za njegovo posedovanje traje od iskona.

¹ anemanja87@gmail.com

Iako nije centralno pitanje ovog rada, tema kojom se bavimo zahteva i kratak osvrt na pojam geopolitike². Fridrih Racel (1844–1904) smatra se jednim od očeva osnivača geopolitike³, ne samo nemačke škole, nego geopolitike, uopšte. Još od svoje doktorske disertacije „Emigracija u Kini“, zatim rada „Antropogeografija“, pa do svog glavnog rada „Politička geografija“, Racel se kontinuirano i sistematski bavi temama koje po svom karakteru u bitnom referišu ono što danas podrazumevamo pod predmetnom određenošću geopolitike. Racel istražuje evoluciju naroda, veze koje postoje između demografije i geografije, uticaj reljefa na kulturno-političko formiranje naroda, i sl. Racel ističe važnost tla, za ukupan razvoj i rast naroda. Za njega je kretanje istorije bitno uslovljeno tlom i teritorijom, a država kao krajnji i najvažniji organizam rasta i razvoja naroda, zavisice, pre svega, od reljefa, prostorne veličine i uređenosti državne teritorije. Racelov organizizam se ispoljava i u pojmovnoj ravni, u pojmovima prostor (raum), životni prostor (lebensraum), životna energija, geobiosredina, i sl. Racelov osnovni geopolitički postulat lociran je u stavu o državi kao „živom prostornom organizmu ukorenjenom u tlu“, u tom segmentu svoga učenja Racel nam se iskazuje kao direktni nastavljac nemačkog sociološkog organizma i Ferdinanda Tenisa kao njegovog najznačajnijeg predstavnika.

Šveđanin Rudolf Kjelen (1864–1922) nastavlja njegovo učenje, i prvi koristi pojam geopolitike, locirajući je disciplinarno kao deo politikologije. On je geopolitiku definisao kao „nauku o državi kao geografskom organizmu ovaploćenom u prostoru“. Pored geopolitike, kao novi delovi nauke o politici, treba da se konstituišu još četiri nova neologizma. Ekopolitika koja treba da proučava državu kao ekonomski organizam i silu, kratopolitika koja treba da proučava oblike vladavine i vlasti, sociopolitike koja proučava socijalne aspekte države, kao i demopolitike koja proučava dinamičke aspekte međusobnog odnosa naroda i države. Kjelen je razvijao Racelovu ideju o kontinentalnoj državi eksplicirajući je na nemačkom primeru. On je ustaliu geopolitičku maksimu, po kojoj se interesi Nemačke, kao centralne kopnene i državne mase u Evropi, suprotstavljaju interesima, takozvanih, zapadnoevropskih država kakvim je smatrao, pre svega, Englesku i Francusku. On pozajmljuje ideju o tzv. mladim narodima od F. M. Dostojevskog, smatrajući da su Nemci kao i Rusi mlad narod i da im je sudbina umnogome podudarna, kao i da Nemačka treba da širi svoju prostorno - geografsku ekspanziju na srednjoevropski prostor krećući se ka idealu kontinentalne države velikih planetarnih razmera. Pri tome je značajno napomenuti da je Kjelen isticao jedan vrlo važan postulat geopolitike, da je ideološki aspekt od drugostepenog značaja za geopolitičke interese države.

Poznat prevashodno kao pravnik i politikolog, Karl Šmit (1888–1985) nam se u radovima „Zemlja i more“ i „Nomos zemlje“ nameće i kao značajan geopolitički mislilac. U radu „Politička teologija“ Šmit nadopunjuje svoje geopolitičke stavove, kritikom liberalne koncepcije pravne države i ljudskih prava, ističući svoju ideju o pravu naroda (volksrechte), koja pledira na pravo naroda na svoju duhovnu, političku, istorijsku identitetsku osobenost kao i na tzv. kulturnu suverenost. U duhu konzervativne nemačke organicističke sociološke tradicije, Karl Šmit, kreira ideju o iskonskoj povezanosti tla – prostora i političke kulture

² Određenjem pojma geopolitike od naših autora posebno su se bavili (Stepić, 2016; Perišić, 2022; Proroković, 2018)

³ Najpre, sam pojam geopolitika vodi poreklo od dve starogrčke reči: gea - što znači Zemlja, pa otuda i prefiks ge, i grčke reči polis/politea, što znači politika. Njeno etimološko značenje je “geografija politike” ili “politika prostora”.

NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA

jednog naroda. Čitava socijalna realnost, uključujući i državu, produkt su te bitne geopolitičke veze. Ovakve Šmitove ideje će, u jednom značajnom delu, inspirisati nacističke ideologe, iako su one od istih, takođe, primljene i sa velikom dozom skepse i kritike. U tom cilju skovao je i pojam „nomosa“ koji treba da izrazi svu složenost i organsku povezanost, kulturne osobenosti duha naroda sa njegovim prirodnim okruženjem i geografskim osobenostima. Tako su nomos zemlje i nomos mora, ne samo različiti geopolitički entiteti, već i u civilizacijskom smislu potpuno nespojive pojave, koja jedna sa drugom stoje u oprečnom odnosu. Potpuno u skladu sa makindеровskom slikom o sukobu interesa talasokratije (pomorske sile) i telurokratije (kopnene sile) i Šmit sile kopna naziva Behemot, a sile mora Levijatan.

Temeljna postavka geopolitičke škole mišljenja, koju danas predvodi neprikosnoveni autoritet u ovoj oblasti, Aleksandar Geljević Dugin, zasniva se na opažanju da je globalni svetski prostor, po svojoj fizičkoj, dakle materijalnoj prirodi, podeljen na dve geografske celine: kopno i more. Geopolitiku Dugin objašnjava na sledeći način: „Geopolitika je pogled na svet i u tom svojstvu je bolje ne porediti je sa naukama, nego sa sistemom nauka. Ona se nalazi na istom nivou na kom i marksizam i liberalizam itd... Marksizam i liberalizam podjednako za osnovu uzimaju ekonomsku stranu ljudskog bitisanja, princip ekonomije kao sudbine. /.../ Isto tako stoje stvari i sa geopolitikom. No, ona je za razliku od „ekonomskih ideologija“ zasnovana na tezi: „Geografski reljef kao sudbina.“ (Dugin, 2004, str. 23-24). Bila bi to, međutim, samo banalna tvrdnja kad iz nje ne bi sledile izvesne civilizacijske, istorijske, političke i kulturološke konstelacije. Temeljna odrednica te konstelacije, po Duginu, jeste neprijateljstvo. „Ta dvojnost – kaže Dugin – iskonski ima karakter neprijateljstva, alternativnosti njena dva sastavna pola, čiji stepen se menja od slučaja do slučaja.“ /.../ Ta dvojnost se izražava u suprotstavljenosti između „telurokratije“ (kopnene moći) i „talasokratije“ (pomorske moći)“ (Isto, str. 26). Zato je za Dugina ta temeljna dvojnost koja se odražava u geografskom ustrojstvu planete i u istorijskoj tipologiji civilizacija upravo i glavni zadatak geopolitike.“

Suštinsko pitanje koje se, kao glavni zadatak geopolitike, nameće jeste šta je razlog tom iskonskom neprijateljstvu? Na to pitanje odgovor je dao odavno, još početkom prošlog veka, Halford Makinder, jedan od „očeva“ koji su utemeljili geopolitiku kao naučnu disciplinu. Razlog je, kaže Makinder, ovladavanje „srcem“ Velikog Kontinenta. Veliki Kontinent, to su Evropa i Azija zajedno, Svetsko ostrvo po Makinderu, ili Evroazija, rečeno jezikom savremene geopolitike, a njegovo srce (heartland) je prostor koji obuhvata „gotovo polovinu Azije i četvrtinu Evrope“ i obrazuje „veliku, neprekinutu teritoriju na severu i u središtu kontinenta“. „Cela ta teritorija – kaže Makinder – koja se proteže od zaleđenih, ravnih obala Sibira sve do žarkih, strmih obala Baludžistana i Persije, bila je nedostupna brodovima sa okeana. /.../ U tom najvećem ravničarskom regionu na svetu nalaze se zapadni Sibir, Turkestan i basen Volge...“ (Makinder, 2009, str. 82). Srce kontinenta, to je ključ za dominaciju svetom. „Ko vlada srcem kontinenta – kaže Makinder – vlada Svetskim ostrvom; ko vlada Svetskim ostrvom, vlada celim svetom“ (Isto, str. 155)

Ser Halford Džon Mekinder (1861–1947) britanski geograf i istaknuti diplomata, osnivač je moderne geopolitike. Njegov ogled *Geografska osovina istorije* (1904) smatra se temeljem klasične geopolitike. Pored toga što je bio poznati profesor i političar, Mekinder je bio i član mnogobrojnih tajnih društava i organizacija. Jedna od njih je Fabijansko društvo

(Fabian Society) koje je imalo važnu ulogu u Velikoj Britaniji od kraja XIX veka do početka Prvog svetskog rata. Reč je o „socijalističkoj organizaciji“ koja se bavila društvenim predviđanjima i socijalnim inženjeringom, i koja je do danas veoma uključena u kreiranje britanske spoljne politike. Ali to je ujedno i mesto zapleta svetske istorijske drame, po Aleksandru Duginu. „Geopolitičko viđenje istorije predstavlja model razvoja planetarne dvojnosti do krajnjih razmera. Kopno i More proširuju svoju iskonsku sučeljenost na čitav svet. Istorija čovečanstva nije ništa drugo do izraz te borbe i put ka njenoj apsolutizaciji“ (Dugin, str. 173)

1. Geopolitika novog vremena

Pobedom u Hladnom ratu, Americi se pružila prilika da u ime Zapada uspostavi unipolarni poredak. SAD su to i uradile. Bivšim suparnicima, umesto poraženog socijalizma, nametnuta je liberalna ideologija. Do tada gvozdenom zavesom podeljena Evropa tokom 90-ih godina 20. veka u celini je pripala Americi. SAD su postigle „apsolutnu prevlast kako u tvrdoj tako i u mekim oblicima moći“, odnosno uspeli su uspostaviti „disimetriju u dizbalansu moći u odnosu na svoje geopolitičke takmace, a osobito u vojnim, ekonomskim, medijskim i tehnološkim poljima...“ (Despotović 2019, str. 79). Era Jeljcina je dovela Rusiju u potpuni demografski, ekonomski, bezbednosni i moralni slom. Slom je bio gori od katastrofe u vremenu. Lakomislena izgradnja države i društva nije uspela, kao ni mehaničko kopiranje stranog iskustva. Tako grubo uzimanje stranog i pokušaji da se Rusija spolja civilizuje nije prihvatila većina našeg naroda, zato što je težnja za samostalnošću, za duhovnim, ideološkim i spoljnopolitičkim suverenitetom – neodvojivi deo našeg nacionalnog karaktera. Međutim, spletom različitih faktora, posebno dolaskom Putina na Vlast, situacija se u svetu radikalno menja. Rusija se nalazi u središtu evroazijskog kontinenta, i taj položaj sa sakralne tačke gledišta nije nimalo slučajan. Štaviše, posmatrano iz ove perspektive, ruski narod stiče svojstvo živog subjekta jedne „mistične Evroazije“. Rusija je pravoslavna zemlja kojoj je prema crkvenom predanju poverena posebna eshatološka misija „Trećeg Rima“. Već sama ta činjenica ruskoj sakralnosti daje jedan naročit tajanstveni smisao. Istoričar religije, Mirča Elijade, izneo je zanimljivo zapažanje o tome da je „priroda nešto što je uslovljeno kulturom“, tj. „da neki zakoni prirode variraju u zavisnosti od toga šta podrazumevaju pod prirodom narodi ove ili one kulture“. Ova okolnost je nesporno na odlučujući način uticala na sliku o Rusima kao nosiocima pravoslavlja, ali i na formiranje hrišćanskog ideala „Svete Rusije“. Zanimljivo je da se ovakav ideal nije formirao niti u Rimu, niti u Vizantiji, iako njihova odanost hrišćanstvu nije bila ništa manja. Dakle, izgleda da ono što ruski narod čini posebnom pojavom u svetskoj istoriji, nije samo njegova odanost hrišćanskoj tradiciji, nego i ništa manja odanost jednoj drevnijoj arhetipskoj predstavi na koju se hrišćanska doktrina jednostavno nadovezala. U tom smislu, moguće je posmatrati i jednu vrstu metaistorijskog kontinuiteta, koji se provlači sve do danas preko lingvističkih arhetipova sadržanih, ne samo u mitovima i legendama, nego i u obredima i simboličkoj paradigmi ruskog pravoslavlja.

Aleksandar Dugin u svom kapitalnom delu *Misterije Evroazije* (2008) veoma temeljno obrađuje pojam „unutrašnjeg kontinenta – mitske Rusije“, ukazujući na rusku sakralno – geografsku dimenziju koja sadrži dva potpuno oprečna simbolička značenja. To su pojmovi belog i crvenog, pojmovi svetlosti i tame. Zanimljivo je da je upravo ovaj dualizam sadržan

NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA

u samoj ideji „Svete Rusije“. Već smo istakli da je ideja svetog u arhetipskoj predstavi povezana sa svetlom (belim) kao oličenjem dobra, kao duhovnim izvorom. Ali nasuprot tome je pojam crvenog (od korena ros, Rusija, na hebrejskom edom – ad, što ima značenje crvene zemlje). Ta „crvena zemlja“ je u drevnoj arijskoj tradiciji simbol demonskog, ili simbol izopačenja nekadašnje svete zemlje, i mesto prebivanja u prethodnom poglavlju pomenutog biblijskog Goga (simbola tame, vrlo ukorenjenog u protestantskoj slici sveta). Dugin u svojim istraživanjima posebno ukazuje i na još jedan detalj: simboličku ulogu ruskog cara „kao sveštenog centra unutrašnjeg kontinenta Rusije“. U poređenju sa vizantijskim vasileusom – kraljem, koji je poglavar ucrkvenjene pravoslavne imperije koja objedinjava mnoštvo zemalja, princip imperatora – cara, nije povezan samo s vremenski određenom vlašću, nego, pre svega s tajnom katehona, onoga koji zadržava. Dakle, uloga ruskog monarha je suštinski viša, sakralnija, u odnosu na vizantijskog imperatora čija je uloga pretežno administrativna. Evroazije koja sve više postaje teritorija na kojoj će se događati centralne geopolitičke i geoekonomske promene. Prema mišljenju određenih teoretičara „istočna Evroazija je ekonomski najvažniji saveznik, geografski i strateški najznačajniji prostor sveta i jedan od tri najvažnija globalna geografska centra moći“ (Walton, 2007, str. 7). U sadašnjem dobu, istočna Evroazija će biti geopolitički centar sveta.

2. Kina i novi/stari put svile

Smatra se da je Napoleon navodno izjavio: „Kina je uspavani džin. Pustimo je da spava, jer kad se probudi, ona će potresti svet.“ Upravo se i ovo desilo krajem prošlog i početkom novog milenijuma. Početkom 1500. počinje uspon evropskih pomorskih sila. Kontrola zapadnih sila nad glavnim pomorskim transportnim koridorima omogućava vojnu mobilnost i pruža privilegije Zapadu u trgovini. Uticaj Kine postepeno opada. Do 1830-ih Kina je proizvodila 30 odsto svetskog BDP-a. Pametnom nacionalnom strategijom koju je temeljno, bez glamuroznih najava uporno sprovodila došlo je do oživljavanja Kine i o njenom povratku na globalnu scenu. Zapad je mogao da je dovede u polukolonijalni položaj, ali nije imao snage da dokrajči ili ubije Kinu. Do ovog povratka dolazi nedugo posle pobeđe komunističke revolucije u ovoj zemlji. Nekoliko je važnih faktora koji su omogućili njen povratak. Prvi među njima je tradicionalni kineski odnos prema državi, pred kojom su Kinezi oduvek osećali „sveti trepet“. Na poslednjem mestu svakako nije ni njena fizička veličina. Bilo kako bilo, povratak Kine „uzdrmao je same temelje privilegija koje je Zapad uživao u poslednjih pet stotina godina“. Kineska, sve sofisticiranija, ekonomska moć danas je čini „najvažnijim protagonistom evroazijskih integracija, u koje su uključeni mnogi narodi, najveći infrastrukturni projekti i novi finansijski/investicioni mehanizmi koji izazivaju bretonvudski sistem“. Mirni uspon Kine obeležila je brza industrijalizacija, bez privlačenja pažnje međunarodnog sistema. Pod „međunarodnim sistemom“ ovde se misli na dosadašnjeg hegemonu: Sjedinjene Države, kojima, između ostalog, nedostaje istorijskog iskustva. Peking je pri tome uspešno koristio više faktora, poput jeftine radne snage koja je migrirala sa sela u gradove, suzbijanje plata, manipulacije valutom i krađe tehnologija „kako bi u ekonomskom smislu sustigli i prestigili SAD“. Ova politika bila je, bez ikakve sumnje, uspešna. Kina se, naizgled sporo, pripremala za povratak na međunarodnu scenu. Epohu „stidljive hegemonije“ obeležila je vladavina Deng Sjaopinga. U tome treba videti i doprinos njegovog genija. Međutim, jedna od najupečatljivijih kineskih osobina je (istorijsko) strpljenje.

Projekat „Put svile“, zvanično nazvan „Pojas i put“, sastoji se od „Pojasa“ kao kopnene infrastrukture, i „Put“ kao pomorskih putnih pravaca. U suštini, osim što obezbeđuje međusobnu povezanost Evroazije i podstiče privredni razvoj svih uključenih zemalja, on ima još jednu ulogu: pretvaranje velikih kineskih deviznih rezervi u međunarodni geoekonomske uticaj. „Marš na Zapad“ ima i svoje spoljnopolitičke i unutrašnjopolitičke efekte. Na unutrašnjem planu, on doprinosi razvoju kineskog zapada, dopunjavanjem razvoja Kine snažnijim integracijama pokrajina kao što su Sindžiang, Tibet ili Đinhaj sa ostatkom zemlje. Istorijski, smisao projekta je da vrati Kinu u položaj „Središnjeg kraljevstva“. Kina ponovo postaje „ekonomska lokomotiva, koja donosi korist čitavoj Aziji i, šire, Evroaziji, koji će gravitirati ka Kini kao svom ekonomskom gravitacionom centru“. Kina, pri tom, sebe prikazuje kao „globalnog dobrotvora“, širenjem „kineskog sna“ po Evroaziji, sa zajedničkim vlasništvom i multipolarnošću, prikazanom kao zbir „zajednica zajedničke sudbine“ (Si Đinping, 2013).

Kina se danas zalaže za novu bezbednosnu arhitekturu u Aziji, kojom bi trebalo da upravljaju Azijci, a ne više Amerikanci. Pojedine države Jugoistočne Azije, poput Malezije, Tajlanda, Kambodže ili Laosa, danas nastoje da se približe Kini, ne samo zbog naglo rastuće kineske moći nego, pre svega, zbog traženja prilike za sopstveni razvoj. Preusmeravanjem svojih deviznih rezervi u američkim dolarima u investicije „Put svile“ Kina je ojačala svoju sposobnost da izaziva američki unipolarni sistem koji počiva na dolarskoj hegemoniji. Osnivanjem novih finansijskih institucija za finansiranje „Put svile“ Kina podriva uticaj MMF-a i Svetske banke. Neke od očekivanih posledica toga su lančane reakcije u vidu ubrzanog ekonomskog razvoja i jačanja geoekonomske moći pojedinih zemalja i čitavog regiona (Azije i Evroazije). Kina, takođe, nastavlja svoje napore u razvoju kompetitivnog međunarodnog sistema plaćanja, što dovodi do podrivanja monopolnog položaja američkih kompanija za kreditne kartice. To su samo neki načini uspostavljanja transformacije celokupnog međunarodnog sistema. Dakle, može se zaključiti da je „Put svile“ jedan od načina da se oblikuje „postzapani svet“.

3. Svet, zemlja, središte sveta i sukobi

Već duže vreme buktu rat između Izraela i Hamasa. Ovaj sukob traje godinama, sa periodima privremenog mira i periodima eskalacije sukoba, sa ekstremnim razaranjima i ljudskim žrtvama. Zašto se na ovom prostoru dešavaju takvi sukobi? Postoje određena područja na zemljinoj kugli koja se smatraju svetom zemljom. Jedno takvo mesto je i prostor na kojem se nalazi Jerusalim. Makinder nas, najpre, podseća na jednu staru, požutelu geografsku mapu iz vremena krstaških ratova, koja je nastala negde oko 1300. god. i danas se čuva u Herefordskoj katedrali u Engleskoj. Na toj mapi Jerusalim je – kaže Makinder – označen kao geometrijsko središte, kao „pupak“ sveta... I onda dodaje, za ovu priču značajnu, primedbu: „Ukoliko nas naše proučavanje geografskih realnosti, koje tek sada u potpunosti poznajemo, vodi ispravnim zaključcima, srednjovekovni crkvenjaci nisu bili daleko od istine.“ (Makinder, 2009, str. 95). Severoistočno od Jerusalima nalazi se reka Eufkrat. Makinder uočava njen strateški – „supstancijalni“ geopolitički značaj, ali na to upućuje i Osvald Špengler. Po Špengleru, čitav ovaj prostor od Nila do Eufrata je „prostor magijske kulture“ (Špengler, 2010, str. 509-569).

NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA

Njegova morfologija istorije nije prosta konstrukcija, nego – naprotiv! – živa realnost koja nastaje na sasvim određenom tlu i traje u stalnoj vezi sa tlom, ali se oblikuje kao duhovna moć koja ispunjava određeni prostor, na neki neobjašnjiv način u vezi sa drugim sličnim prostorima, sa kojima vodi nevidljivu, ali učinkovitu borbu, čineći tako consensus – jedinstveni i globalni prostor sveta. Unutar ovog globalnog prostora, dakle, čitav prostor od reke Nila do Eufrata možemo da definišemo kao magijski prostor. „U tom jutarnjem sutonu magijske svesti o svetu – kaže Špengler – koja je bila zaplašena, neizvesna, sama sebi tamna, otvorio se nov pogled na bliski kraj sveta. To je prva misao kojom je svaka kultura do sada postajala svesna sebe. Svaku dublju prirodu obuzimalo je osećanje straha pred otkrovenjima, čudesima, poslednjim zagledanjima u praosnovu stvari. Mislilo se, živelo se samo još u apokaliptičkim slikama“ (Isto, str. 569). Prema tome područje oko Jerusalima, od posebnog je strateškog značaja, stoga, bilo je i biće izvor sukoba.

Nema nikakve sumnje da smo savremenici kraja zapadnacentrične (amerikanocentrične) slike sveta a da na svetskoj političkoj sceni stupaju novi igrači improstori. Na ovakav zaključak upućuju mnogobrojni pokazatelji, od krize neoliberalizma, preko demografske krize, do kraha jednog pseudokulturnog modela koji je izgubio nekadašnju privlačnost za ostatak sveta (koncept Amerike kao ideje). U središtu „novog višepolarnog sveta“ ponovo je „evroazijskoafrički kontinent“ s novim – starim akterima, i njihovim percepcijama svetske kartografije.

4. Ka zaključku

Istorija je zaista važna učiteljica života koja omogućava da se prepoznaju i prate procesi dugog trajanja. Ispod brzog ritma dnevnih događaja odvijaju se spori procesi koji imaju svoje zakonitosti i ukoliko ih prepoznajemo, moći ćemo da shvatimo dublje uzroke onoga što nam se dešava ali i da predvidimo šta možemo da očekujemo, te šta treba činiti da budućnost bude povoljnija za nas i naše potomstvo. Od početka XIX veka i stvaranja moderne Srbije, agresivna politika zapadnih sila imala je različit intenzitet, razna sredstva delovanja, različite protagoniste, ali uvek isti opšti spoljnopolitički cilj, pri čemu je srbofobija (kao rukavac rusofobije, kako to smatra akademik Milorad Ekmečić) konstantno jedan od važnih elemenata u pokušajima potčinjavanja Srbije. Istovremeno, kod srpskog naroda prisutna je stalna težnja ka slobodi i ujedinjenju i to je konstanta koja, takođe, ima različit intenzitet, raznovrsna sredstva delovanja, različite narodne predvodnike i doživljava povremene uspehe i poraze. Ova dva procesa dugog trajanja koji se odvijaju na, manje ili više, dramatičan način (što zavisi od mnoštva okolnosti, ali dobrim delom i od naše spremnosti i umešnosti da se borimo za naše ciljeve) direktno su suprotstavljena i imaju različite tekuće rezultate – nekada smo kao narod nacionalnom cilju bliže, a nekada dalje.

Padom Berlinskog zida (1989) nastupilo je vreme jednopolarnog sveta, kada su SAD na vrhuncu moći, Rusija (posle raspada SSSR-a i u vreme vladavine Borisa Jeljcina) „na kolenima“, a Kina pokušava da se tek podigne „sa kolena“. Čak i u tako teškim vremenima, mnogo težim od onih kojima sada prisustvujemo, kada je „kolektivni Zapad“ na čelu sa SAD „disciplinovao“ ceo svet, naš narod je uspevao da ne „klone duhom“ i bespogovorno izvršava njihove diktate, te brani svoje vitalne nacionalne interese. I tada je „kolektivni Zapad“ imao izrazito neprijateljski stav prema srpskom narodu i ubrzo, posle nove

geopolitičke situacije, dolazi do rasturanja zajedničke države (SFRJ) i srpski narod se našao podeljen u nekoliko novih država koje su u kratkom roku postale međunarodno priznate.

Nakon 2000-te i, takozvane, „demokratske revolucije“, Srbija je svoje nacionalne interese podredila evropskim integracijama. Pod izgovorom reformi i, takozvanog, evropskog puta Srbija je sve, sem jedne državne i jedne privatne, svoje banke prepustila strancima i u tim bankama je između osam i deset milijardi evra privatne štednje građana Srbije. I sada, kako stoje stvari, a to je i javna tajna, te devizne štednje više nema. Još jedna pljačka. U tom interesu je i stalni pritisak i nametanje Srbiji i Srbima u osnovi lažne dileme da li su Srbija i Srbi za Ameriku, pošto Evropa i EU više nisu važni, ili za Rusiju i u novije vrijeme i za Kinu. A da se i ne govori da Srbija diže kredite da bi plaćala radnike i subvencionisala strane fabrike, pa ispada da srpski poreski obveznik finansira zapadne privrede i to dižući kredite od njih. I to je ta navodna ekonomska zavisnost Srbije od EU, kako to govore domaći briselski lobisti. To je nova „pokretna meta“ koja se nudi Srbiji, a za poslednje više od dve decenije imali smo ih bezbroj koje su se smenjivale jedna za drugom (srušite Miloševića, isporučite državno i vojno rukovodstvo Srbije i Republike Srpske Hagu, izvršite reformu privrede, školstva i sudstva prema našim preporukama, dozvolite gej parade i potpomognite rad naših NVO, potpišite razne – Briselske, Vašingtonske i slične – sporazume sa Prištinom, pridružite nam se i uvedite sankcije Rusiji... i zauzvrat ćete ubrzati put u EU), a mi smo sve dalje i dalje od toga cilja. U isto vreme, jasno je da članstvo Srbije u EU nije realno (verovatno uopšte, a sigurno u narednoj deceniji), a ispitivanja javnog mnjenja u Srbiji pokazuju da je veći broj protivnika od pristalice članstva u EU (čak da ne postoje poseban preduslov – odricanje od KiM). Ali ono što je najvažnije: članstvo u EU nije ni u nacionalnom interesu Srbije. Međutim, sa najviših mesta u državi, a i od mnogih javnih ekonomskih i drugih „eksperata i analitičara“ svakodnevno slušamo da, ukoliko ne priistanemo na diktat Zapada i ne „okrenemo leđa“ Rusiji i Kini, to ekonomski nećemo moći da izdržimo, pošto će uslediti ekonomska blokada, a Srbija 60% spoljnotrgovinske razmene ostvaruje sa EU. Pri tome, potpuno se prećutkuje naše bogato istorijsko iskustvo, vezano i za ekonomske blokade (koje su uvek dolazile od moćnih država sa Zapada) i kakav je bio srpski odgovor.

Zaboravlja se da je Srbija „preživela“ mnogo težu ekonomsku blokadu, početkom XX veka u vreme „carinskog rata“ sa tada moćnom Austrougarskom monarhijom, koja je bila na granicama Srbije sa tri strane. Podsetimo se da Austrougarska u januaru 1906. godine zatvara granicu za bilo kakav uvoz iz Srbije koja je do tada 86% izvoza plasirala na tržište svoga moćnog suseda. Povod je bio stvaranje carinskog saveza između Srbije i Bugarske iz 1905., koga se Srbija na zahtev Austrougarske nije htela da odrekne. Objavom carinskog rata Austrougarska je mislila da će u Srbiji, čija je privreda manje razvijena i u velikoj meri zavisna od izvoza na njenu teritoriju, doći do ekonomskog sloma i da će zbog toga morati pristati na njen diktat. Međutim, Srbija je dan po objavi zabrane izvoza u Austrougarsku neočekivano reagovala – zabranom uvoza austrougarskih proizvoda u Srbiju, koji je činio oko 60% srpskog uvoza. U tim teškim vremenima, srpski političari su svoje oštre međustranačke borbe potisnuli u drugi plan i uz masovnu podršku naroda (ali i simpatije velikog broja zemalja) vlast u Srbiji se odlučno suprotstavlja austrougarskom diktatu i na prvo mesto stavlja nacionalni interes – borbu za ekonomsku nezavisnost od moćnog i neprijateljski nastrojenog suseda. Carinski rat omogućio je Srbiji da se oslobodi velike privredne zavisnosti od

NACIONALNA BEZBEDNOST SRBIJE U NOVIM GEOPOLITIČKIM VREMENIMA

Austrougarske i izbori za ekonomski suverenitet, podigne svoj međunarodni ugled, a što je još važnije konsoliduje unutrašnje prilike u zemlji, učvrstio samopouzdanje naroda i spoznaju da predstoje „veliki istorijski poslovi“ (oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda) za koje se treba pripremiti. Tokom carinskog rata, Srbija pronalazi nove spoljnotrgovinske partnere i iz godine u godinu povećava obim spoljne trgovine i sređuje ekonomske prilike u zemlji, te na kraju sa Austrougarskom potpisuje trgovinski ugovor (1910. koji stupio na snagu u januaru 1911. godine) koji je bio pravedniji i mnogo povoljniji za Srbiju. Umesto ekonomskog sloma, Srbija će iz Carinskog rata izaći privredno znatno ojačana. Vrednost spoljnotrgovinske razmene tokom carinskog rata stalno raste i sa 164,5 miliona dinara koliko je iznosila 1906. godine dostiže 240,8 miliona dinara u 1910. godini i svih tih godina Srbija ima pozitivan saldo – veći izvoz od uvoza. Decenijama do Carinskog rata Srbija je imala deficit državnih finansija, budžetski rashodi su bili veći od budžetskih prihoda. Tokom Carinskog rata eliminisan je deficit državnog budžeta i uravnotežene javne finansije. Ta ravnoteža je postojala tokom Balkanskih ratova (1912-1913) i u vreme stupanja u Prvi svetski rat.

Postojeći regionalni politički okvir je po Srbiju nepovoljan, a može se konstatovati i da je dugoročno neodrživ. Najveći problem Srbije predstavlja dramatičan demografski pad i smanjivanje broja stanovnika. Ukoliko nema stanovništva, iluzorno je praviti bilo kakve geopolitičke projekcije i planove. Sličan proces je vidljiv među svim evropskim narodima. Demografski pad je manji ili veći, ali je izražen, kao i starenje stanovništva i sužavanje reproduktivne baze. Zbog toga se može i zaključiti da demografski pad ima tek malo veze sa ekonomskim uslovima i socijalnim sistemom. Postojeća konstrukcija je utvrđena tako, da bi se olakšala kontrola ovog dela Evrope od strane atlantistički orijentisanog NATO-a. Sa jedne strane, u pravljenu ove konstrukcije, NATO je učinio nekoliko sistemskih grešaka (legitimizacija etničkih čišćenja, bespravno bombardovanje SR Jugoslavije, proglašavanje nezavisnosti tzv. Republike Kosovo), zbog kojih je unutrašnja geopolitička struktura uslođnjena, a međuetnička i međudržavna napetost porasla. Zbog ovoga se uopšte ne postavlja pitanje da li će doći do eskalacije novih netrpeljivosti na Balkanu, već samo - kada će do njih doći i kako će se manifestovati? Sa druge strane, do polovine XXI veka uticaj atlantizma će samo opadati, a ambicije ostalih geopolitičkih koncepcija rasti. To će uzrokovati i niz problema u održavanju postojeće balkanske političke konstrukcije sa kojima će se atlantizam suočiti. Pitanje novog (geo)političkog uređenja Balkanskog poluostrva, odnosno pre svega -postjugoslovenskog prostora - neminovno će se ponovo otvoriti. Posmatrajući postojeće trendove, može se reći da se ovo traganje za novim oblicima političkog uređenja Balkanskog poluostrva svodi na dve mogućnosti: dalju dezintegraciju postojećih država ili integrisanje ovog prostora u užu - Jugosferu ili širu - Balkansku uniju.

Konačnim, ponovnim povezivanjem sa Crnom Gorom i Republikom Srpskom u jednu državu, Srbija bi se prostirala na oko 120.000 km² i imala oko 9,5 miliona stanovnika, i bila bi srednjeevropska, podunavska, panonska, balkanska, jadranska i mediteranska zemlja. Geopolitički položaj bi bio značajno povoljniji, a ovakva zemlja bi imala i veći potencijal za dinamičan ekonomski razvoj. Ovo je i cilj prema kojem se Srbija mora upravljati. Pravo srpskog naroda da živi u jednoj državi je prirodno. Kako govoriti stalno o različitim oblicima kontinentalnih integracija, a sprečavati najprirodnije i najlogičnije integracije - među pripadnicima jednog naroda! Zašto bi Srbiji bilo bitnije da se pre i čvršće povezuje sa

Estoncima i Portugalcima, nego sa Srbima iz Republike Srpske i Crne Gore. S obzirom na sva dešavanja u prvoj deceniji XXII veka Srbija ima i svako pravo da otvori ovo pitanje. Da li će do realizacije doći, to zavisi od puno faktora, ali ovaj proces je neophodno pokrenuti. Zbog još jedne stvari ovo je, takođe, neophodno: stvaranje velike albanske države je u poodmakloj fazi i najbolji način da se tome napravi protivteža jeste da se srpske zemlje između sebe sve čvršće povezuju. U tom kontekstu treba i preduzimati čitav niz opisanih mera i konkretnih aktivnosti na unutrašnjem i spoljnom planu u vremenu koje sledi.

Podleći brutalnim pritiscima „kolektivnog Zapada“ bilo bi još tragičnije zbog činjenice da poslednjih godina prisustvujemo tektonskim geopolitičkim promenama u svetu i premeštanju ekonomske, političke i vojne moći sa Zapada na Istok. Očigledno je da će novi svetski poredak biti kreiran i od novih moćnih sila sa Istoka koje će Srbiji biti naklonjenije (između ostalog i zbog našeg suprotstavljanja hegemoniji Zapada kada je on bio na vrhuncu moći), a ne samo od Zapada koji je, po pravilu, uvek radio protiv srpskih nacionalnih interesa. Na kraju, posle svega do sada kazanog, uveren sam (kako je to govorio i akademik Mihailo Đurić) da će srpski narod ostati veran sebi, svom izvornom slobodarskom opredeljenju, te da će naći načina i smoci snage da odoli surovim pretnjama i pritiscima moćnika i silnika današnjeg obezdušenog i obezličnog sveta, da će uspeti da potvrdi svoje pravo na opstanak, da stvaralački prisvoji svoju veliku prošlost i obogati i osavremeni svoj nacionalni duh i karakter. To je, pre svega, i naš dug prema precima, te obaveza prema potomcima. Dakle, poruka ovog rada jeste da Evropa ima alternativu, a ta alternativa jeste Evroazija.

LITERATURA

- Despotović, Lj. (2019). Zločinačka agresija atlantista na SR Jugoslaviju kao primer asimetričnog rata, *Politika nacionalne bezbednosti* 16 (1), str. 75–87.
- Dugin, A. (2004) *Osnovi geopolitike I*, Zrenjanin: Ekopres,
- Dugin, A. (2008). *Misterije Evroazije*, Beograd: Logos
- Elijade, M. (2003). *Sveto i profano* – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Makinder, H. Dž. (2009). *Demokratski ideali i stvarnost* – Beograd: Metafizika
- Schmitt C. (2004), *Politische Theologie – Vier Kapitel zur Lehre von Souveränität*, 8.Auflage, Berlin: Duncker und Humblot.
- Špengler, O. (2010). *Propast Zapada*, Beograd: Utopija
- Walton, D. C. (2007). *Geopolitics and the Great Powers in the Twenty-first Century, Multipolarity and the revolution in strategic perspective*. 1st Edition, Routledge

NATIONAL SECURITY OF SERBIA IN THE NEW GEOPOLITICAL TIMES

Abstract: The national security of every country, including Serbia, depends on many factors, both internal and external. Different theories and discourses are used to explain the world. Lately, especially since the collapse of the Soviet Union, and above all in Russia, geography has been introduced in describing the reality of this world: rivers and valleys, hills and mountains, forest and steppe, land and sea... This is called geopolitics. Geospace has "value in itself" and has been the subject of all kinds of interests throughout history. That is why the conquest of geospace and the struggle for its possession has been going on since time immemorial. The geopolitical situation in the world is also in constant changes, in which the dominance of certain powers alternates. This is particularly visible in the twentieth and twenty-first centuries. From bipolar world politics, with the collapse of the USSR, there was a unipolar world politics dominated by the Anglo-Saxons, so that in the twenty-first century the world would find itself in a multipolar world. The intention of this paper is to point out the new security picture of the world and to search for the possible place of Serbia in it.

Keywords: Geopolitics, national security, China, Russia, Serbia

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

Irina Atanasova¹

Abstract: The paper endeavors to systematically examine the complexities surrounding the formation and utilization of human potential, emphasizing the imperative for proficient management of these complicated processes. Particular attention is directed towards knowledge as a pivotal resource element and its role in the process of reproduction. The primary objective is to methodically explore and analyze the interaction and fundamental nature inherent in the categories of human potential and human capital. Additionally, the study examines the details of institutionalization processes, scrutinizing the dynamics of institutions and the institutional environment that shape the reproduction of human capital, including an exploration of various forms and the influential factors governing them. The economic significance of knowledge is underscored by its role as a driver of innovation, productivity, and competitive advantage.

Keywords: human potential, human capital, knowledge

Introduction

The imperative for the innovative development of the economy in contemporary times is indisputable, with no possible alternatives in sight, contingent upon the creation, assimilation, and application of novel knowledge. The processes of creating, assimilating, and leveraging new knowledge, along with their potential positive impacts on both the economy and society, assumes paramount significance.

In the era of knowledge Economy, the focal point of economic development is shifting towards the individual. This evolving economy is increasingly characterized by its social, innovative, and intellectual dimensions. Briefly outlined, each of these dimensions entails the following:

- **Social Dimension:** This denotes a concerted emphasis on the intensive and effective development of the public sector, directly influencing the cultivation of the nation's human potential.
- **Innovative Economy:** Encompassing the advancement of science, information technology, and the cultivation of new management and professional competencies, the

¹ Asst. Professor, South-West University "Neofit Rilski", Faculty of Economics, Blagoevgrad, Bulgaria, irina_atanasova@yahoo.com

innovative economy is marked by a commitment to pioneering methodologies and technologies.

- **Intellectual Dimension:** This involves the elevation of intellectualization within production processes, the integration of the knowledge component across all facets of human activity, and the growth of digitalization and intellectualization

In essence, the contemporary economic landscape is characterized by a triad of social, innovative, and intellectual dimensions, each playing a pivotal role in shaping the trajectory of economic and societal progress.

1. Complexities of Human Capital; Formation, Development, and Global Implications within Institutional Frameworks

The concept of human potential development, introduced by the United Nations, postulates that economic and social progresses afford individuals a heightened level of professional training and opportunities for the manifestation of their abilities, thereby establishing their identity. Frequently scrutinized are categories such as human potential, human capital, labor resources, and human resources, yet the distinctions among them and their interplay within the context of institutional and economic transformations in countries with transitioning economies are not always clearly delineated.

The roots of considering the populace as a dynamic force essential for national wealth accumulation can be traced back to the 17th century. William Petty asserted that "the living, driving forces of the population are the basis for the accumulation of national wealth." Pioneers of English political economy, including A. Smith, regarded the capacities, knowledge, habits, skills, and talents inherent in individuals as integral components of societal wealth. D. Ricardo and J.C. Mill emphasized the role of education and acquired abilities in the formation of human capital.

In the mid-twentieth century, the microeconomic perspective gained prominence, positioning human resources as a paramount reservoir for enhancing organizational efficiency. The human factor, deemed an object of investment, was considered even more crucial than investments in core capital and technology. By the 1960s, the theory of human capital crystallized in economic science. Nobel laureate Harry Becker highlighted that human capital is cultivated through investments in people, such as education, childcare, healthcare, information-seeking, job changes, and migration. These investments contribute to the development of individuals' productive forces, cultural growth, and intellectual advancement (Becker, 1997)

American author St. Fischer further delineated human capital as a measure of inherent abilities shaping an individual's income, encompassing innate talents, education, and acquired qualifications. Scholars like J. Minzer, M. Blaug, J. Kendrick, F. Mahlup, L. Tarrow, among others, have also contributed to the development of the human capital concept. Noteworthy research on human capital issues has been conducted by A. Kazakov, I. Zareva, L. Dulevski, R. Rangelova, and other Bulgarian scholars.

One of the contemporary perspectives on the analysis of human capital, initially introduced by L. Tarrow, suggests that human capital extends beyond the individual's

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

productive capabilities and income-generating opportunities. Instead, it encompasses a comprehensive range of moral, ethical, psychological, and social attributes (Tarrow, 2008). Central to the constitution of human capital are elements such as culture, education, and the acquisition of scientific and informational knowledge. Notably, human capital is undergoing a transformation, evolving from an individual attribute to a form of social good.

In alignment with this view, J. Kendrick (Kendrick, 1976) underscores that human capital represents an intangible public wealth intricately intertwined with the essence of the human personality. This perspective highlights the intricate connection between human capital and the broader societal framework, emphasizing the holistic nature of human development that goes beyond economic considerations to include ethical, psychological, and cultural dimensions.

Despite numerous advancements, a universally accepted definition of the concepts of human capital and human potential remains elusive. Preceding the emergence of the human capital theory in economic literature, the notion of the human factor for economic development primarily relied on concepts such as labor, labor resources, and human resources. Unlike innate capital, individuals are not born with ready-made capital and its accumulation is contingent upon factors such as education, upbringing, and healthcare. Inborn abilities can catalyze the productive formation of human capital.

While human capital is a substantial manifestation of human potential within the market system, it does not encapsulate the entirety of the broader concept of human potential. A person gifted with greater human potential may not necessarily yield higher income but often exhibits enhanced qualities in communication, creativity, social interactions, and individual social capital.

It is evident from the clarification provided that the institutional structure in society significantly influences the processes of formation, accumulation, and utilization of human potential. Notably, the social dynamics of countries with transitioning economies, exemplified by Bulgaria, are intricately linked to the reproduction of human potential. At the core of this sociodynamics lies the interplay of institutional and economic changes, with institutions serving as the primary constructs. D. North aptly describes institutions as "imposed by human constraints that structure the interaction between them and related coercive measures." In this context, institutions are the rules of the game, with organizations acting as the players. As T. Sedlarski notes, institutions "bring order to everyday life and shape people's perception of the world." The established order reduces uncertainty, risk, and transaction costs. The institutions function as public goods, utilized by all members of society at a specified cost (e.g., tax) to maintain legislative, judiciary, and executive bodies.

In the context of the analysis, it is imperative to elucidate the concept of the institutional environment. In the case of transition countries, the convergence of institutional and economic change necessitates the development of an effective institutional environment to catalyze socio-economic and political processes. According to D. North, the institutional environment can be defined as "a set of fundamental political, economic, and legal rules that form the basis for production, exchange, and consumption."

In the realm of human potential formation, the institutional environment encompasses both formal and informal rules that support the processes, activities, and functions of various institutions and organizations.

Prior to the application of their knowledge and skills, which constitute human capital, individuals exist in the form of human potential. The institutional factors influencing the formation and utilization of human potential can be tentatively classified into three groups. The first group comprises factors that directly and primarily influence the formation of human potential, such as the family environment and educational systems. The second group involves targeted investments in individuals, encompassing resources (time, money, effort) deliberately invested to enhance future income. This group includes activities in the social sphere, such as education, health, culture, and social security, which directly contribute to the "production" of human capital. The third group comprises factors that facilitate the realization of human capital and enable individuals to achieve higher income levels. Notably, the effective interaction of institutions in the education and labor market is crucial within this group.

The structural framework of institutional factors influencing the reproduction of human potential reveals that different institutions exert influence at each phase of the aggregate circular process—formation, accumulation, and consumption. The initial development of human potential transpires within the family setting. Factors influencing the formation of human capital can be categorized into various groups, including demographic, industrial, institutional, ecological, economic, socio-economic, and integration. Each group encompasses specific indicators that can be subject to targeted research. This comprehensive understanding of the institutional environment and its multifaceted influence provides a nuanced lens for analyzing the dynamics of human potential in the context of transitional economies.

Human capital possesses a distinctive characteristic intertwined with decision-making processes concerning its production and application. Take education, for instance—it is a personal choice and decision made by individuals. The acquisition of human capital yields benefits in the present as well as future times, accruing advantages not only to the individual but also to the employing company and the broader society. R. Lucas delves into this synergistic effect, examining the scenario in which the production within each company is contingent upon the stock of human capital possessed by its workers and the average level of human capital prevalent in society.

The accumulation of individual human capital, both at the personal and organizational levels, cannot autonomously serve as a catalyst for economic growth. A systematic approach is essential for analyzing the processes involved in the formation and development of human capital at both the micro and macro levels. This approach enables the establishment of mechanisms that govern the functioning of individual entities, firms, and the macroeconomy, thereby mitigating disproportions and contradictions inherent in the various facets of human capital formation, development, and consumption.

The innovative course of economic development, coupled with the determinative significance of human capital, underscores the necessity for a precise definition of the role of the state and its institutional mechanisms. These mechanisms play a crucial role in the

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

operation of sectors responsible for human capital development, including education, health, culture, ecology, labor, and others. Clarity in defining the state's role in fostering these sectors becomes paramount in achieving a harmonized and effective approach to human capital development within the broader economic landscape.

At the macro level, the key actors shaping the formation and development of human capital include the state, with its legislative and executive bodies, as well as entities in education, healthcare, culture, and other sectors providing public goods. Additionally, companies utilizing human capital play a crucial role in this process. Human capital, encompassing knowledge, health, habits, abilities, and motivation, is intentionally invested and accumulated for purposeful use in various spheres of public reproduction.

The intricate relationships between public and private actors in the processes of human capital formation and development involve aspects such as demographic processes, migration, education, health, employment, and income. This complexity necessitates the application of institutional economic theory to regulate these processes effectively. In contrast to neoclassical economic theory, institutionalism considers the institutional environment in which economic agents operate.

The institutional environment, a concept developed within institutionalism, serves as a mechanism for achieving predetermined socio-economic development goals. It comprises legislative foundations, institutional structures (organizations, associations, enterprises), and socio-economic mechanisms for coordinating relations between individuals, markets, and political elections. All socio-economic and political institutions influence an individual's place and role in society, shaping their behavior, choices, and actions within societal norms. However, individuals make decisions based on internal motives, such as the choice of education, occupation, treatment, and place of work.

The institutional environment comprises two main elements: rules established by current legislation and the organizations and institutions where production occurs and human capital is realized. Public institutions impact human life across various domains, influencing the formation of human capital. The reproduction of human capital, encompassing its formation, development, and utilization stages, is influenced by formal and informal institutions, including the state, municipalities, markets, companies, family, and behavioral stereotypes.

The formation of human capital involves a deliberate impact of socio-economic institutions, leading to the acquisition of knowledge, skills, abilities, and health status that enable realization in the labor market. Development, on the other hand, represents a process of legal changes, transitioning from one state of personality to another, involving the accumulation of knowledge, improvement of vocational skills, and entry into a job corresponding to the received education. Development results from the impact of socio-economic institutions, enhancing both quantitative and qualitative characteristics of human capital. In the context of a country's institutional and economic change, it signifies the shift from an administrative command to a market economy.

The systematic approach to human capital formation and development necessitates the exploration of diverse resources, both formal and informal, including traditions,

customs, and family relations. Consideration must be given to the historical factor, reflecting the previous trajectory of development. The ongoing development of human capital demands the creation of new institutions and the adaptation of existing rules and norms. Some institutions, initially emerging spontaneously as informal rules, gradually evolve into formal structures, becoming integral parts of enacted legislation. However, the institutional environment in sectors involved in human capital formation and development often falls short of meeting the requirements of the information society.

Analyzing human capital consumption involves the use of various indicators to measure benefits for individuals, corporations, and society resulting from the application of acquired knowledge and skills. Indicators include economic growth, changes in economic development structure and technological trends, as well as educational parameters of labor supply and demand, and labor productivity.

The inefficiency in the consumption of human capital contributes to low incomes, hindering the development and improvement of human capital bearers. In some cases, this situation leads to the generation of poverty and deepens economic inequality. The phenomenon of the "overproduction of diplomas" highlights a mismatch between the labor market and educational market needs, calling for institutional changes in organizational behavior to align with economic principles and public needs. However, the accountability of state institutions for budget spending and the effectiveness of educational outcomes often lack sufficient scrutiny.

In the realm of the social division of labor, institutions of the labor market play a crucial role, aiming to reduce transaction costs associated with job search, obtaining new employment, and acquiring qualifications. Active participation in continuing vocational education processes is particularly important. The issue of ownership of human capital logically arises within the system of institutions directly related to human capital reproduction.

Globalization significantly impacts the formation, development, and implementation of human capital. Increasing mobility of people and advancements in information technologies contribute to the internationalization and globalization of the institutional environment for human capital reproduction. The evolving concept of a "citizen of the world" reflects these trends, emphasizing the interconnectedness of individuals on a global scale.

2. Dynamics of Human Capital Management: Institutional and Micro-Macro Perspectives

In the context of institutional and economic change in transitional economies, the management of human potential poses unique challenges distinct from those in developed countries. Effective management of human capital involves creating conducive conditions for its formation, development, accumulation, and consumption. In the realm of consumption, the realization of human abilities serves as a culmination, with investment costs similar to repayment costs for human capital.

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

The strategic management of human capital involves the establishment of conducive conditions for the comprehensive life cycle of human potential, encompassing its formation, development, accumulation, and eventual utilization. The consummation of human capital, culminating in the realization of individual abilities, necessitates a profound consideration of the investment costs incurred, constituting a repayment for the cultivated human potential. Beyond the traditional metrics of economic and social efficiency, an exploration of institutional efficacy becomes imperative. The rationale for this perspective is multifaceted:

Economic Efficiency: This facet evaluates the tangible economic outcomes resulting from investments in human capital, including quantifiable metrics such as income growth and heightened labor productivity.

Social Effectiveness: Encompassing broader societal implications, social effectiveness appraises the impact of human capital investments on social outcomes, reflecting aspects beyond economic dimensions.

Institutional Efficiency: A crucial dimension involves the assessment of institutional efficacy, gauging the performance of institutions tasked with the core functions of human capital formation, development, and consumption.

The multifaceted nature of human capital consumption prompts a three-tiered analysis at individual, corporate, and national levels. Costs and benefits at each level are both quantifiable and non-quantifiable, ranging from individual income growth to national economic development and societal well-being. At the individual level, these costs encompass a spectrum ranging from expenditures on education and healthcare maintenance to investments in information retrieval and facilitation of mobility. On the corporate level, financial outlays are incurred for the cultivation of corporate culture, education, targeted professional development of personnel, initiatives aimed at improving overall employee health, and strategies designed to augment staff motivation. On the national level, these costs are epitomized by state allocations dedicated to sectors such as education, healthcare, culture, employment, and social welfare.

Applying a systematic analytical framework to assess outcomes and benefits across individual, corporate, and national dimensions facilitates a nuanced classification into quantifiable and non-quantifiable spheres. At the individual level, measurable outcomes manifest as an increase of incomes. On the corporate level, tangible benefits are evidenced through heightened labor productivity, augmented corporate profits, the cultivation of innovative potential, and a concomitant reduction in employee turnover. At the national level, quantifiable benefits extend to encompass economic expansion, an ameliorated well-being of the populace, heightened rates of employment, structural enhancements in employment patterns, advancements in health status, and an overall improvement in the quality of life, coupled with a reduction in societal losses attributed to antisocial behavior.

Human capital management necessitates scrutiny at both micro and macro levels. In the imminent future, strategic decisions pertaining to the reproduction of human capital at the supranational tier demand exploration and formulation. Presently, within the European Union (EU), such decisions are already in force, as witnessed through the adoption of

Directives and Regulations on Education and Vocational Qualifications, alongside Mobility and Social Security of the People. Substantial resources are allocated to diverse programs and funds, with Bulgaria also being a beneficiary.

At the macro level, human capital management manifests as a confluence of measures, activities, and institutional functions meticulously designed for the optimal reproduction of human capital in alignment with the exigencies of the economy. This governance encompasses labor and social legislation, educational policies, social and income policies, employment strategies, unemployment mitigation, industrial relations, social protection initiatives, and the enhancement of overall quality of life.

The macro-human capital management system incorporates key elements such as the subject, objectives, tasks, mechanisms, and management methods. The Macro-Human Capital Management mechanism constitutes an array of institutions, rules, organizations, tools, and methodologies engineered to foster the high-quality reproduction of human capital. Its implementation aims to elevate economic, social, and institutional efficiency. The management of human capital, whether undertaken by private or public entities, constitutes a distinct subject of economic activity aimed at accumulating and judiciously utilizing human capital.

Entities responsible for human capital management pertain to the apparatus of general governance, spanning general, special, and sectoral competencies. These encompass legislative and executive bodies, functional ministries, sectoral ministries, regional administrations, regional employment services, and analogous entities. The methods employed are significantly influenced by the managing entity, with mandatory measures such as compulsory education up to 16 years, stipulated minimum wage standards, and obligatory insurance frameworks. Economic methods deployed for human capital management embrace norms, economic levers, and incentives strategically designed to efficaciously reproduce human capital—embodied in rules, standards, and norms.

At the micro level, the management of human capital encompasses a series of deliberate activities aimed at capitalizing on human potential. This involves investments in individuals, households, and business structures, with a focus on instilling and enhancing capabilities, skills, and qualities in each individual. These investments are distinguished by unique characteristics:

- **Temporal Dynamics:** The return on human capital investments is contingent upon the lifespan of individuals. The earlier these investments are made, the sooner they yield benefits. Longer-term and superior investments generally yield higher returns.
- **Accumulation and Depreciation:** Human capital accumulates over time, but it is subject to moral and physical depreciation. This underscores the importance of continuous investment to maintain and enhance its value.
- **Diminishing Returns:** While the accumulation of human capital tends to enhance its yield, there exists a threshold beyond which further accumulation leads to diminishing returns. Understanding this limit is crucial for optimizing investment strategies.

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

- **Social and Economic Relevance:** Investments in individuals must align with social relevance and economic necessity. The influence of historical factors, psychology, cultural nuances, and value systems plays a significant role in shaping the effectiveness of these investments.

As the landscape of human capital evolves, several trends in its formation and implementation are discernible. The demands for knowledge, training, and ongoing education are shifting, emphasizing the imperative of continuous learning in the context of the contemporary education paradigm, often referred to as Lifelong Learning. The introduction of flexible employment arrangements reflects a strategic approach to resource management, optimizing time and efficiency.

Furthermore, outsourcing human resources has emerged as a novel approach, involving the external delegation of certain human resource management functions, such as selection, staff leasing, training, appraisal, security, and accounting activities. Within this framework, out-staffing represents a specialized form of outsourcing, wherein an agency, through contractual agreements, assumes responsibility for personnel management, introducing a four-way employment relationship involving the worker, the primary employer, and the agency that leases the employee to another employer. These trends underscore the dynamic nature of human capital management, requiring adaptability to changing educational paradigms and innovative employment structures.

3. Dynamics of Knowledge in the Modern Economy

The primacy of knowledge has constantly supported the resolution of the central contradiction inherent in each economic system—namely, the challenge of reconciling increasing needs with finite resources. In this context, societal advancement is contingent upon the judicious mobilization of knowledge to address the principal socio-economic dilemmas. As posited by Bell (1999), it is conspicuously evident that the post-industrial society exemplifies a knowledge-centric paradigm, wherein the economic inquiry into knowledge assumes the stature of a developmental theory. Josef Schumpeter, a luminary in economic thought, has established this conceptual territory, elucidating its essence as a transformative process encompassing "the introduction of novel products, the adoption of fresh production methods, the mastery of untapped markets, the acquisition of novel raw material sources, and the establishment of new organizational paradigms within industries" (Schumpeter, 1986). Schumpeter identifies the prime impetus for innovation as rooted in enterprises' quest for economic rents. Through the rejuvenation of production processes, companies enlarge productivity, thereby securing competitive advantages and, in certain instances, monopolistic positions and prices.

The scrutiny of knowledge as an economic subject finds elucidation in the works of Daniel Bell, who in 1973 conceived the notion of a "knowledge society" coeval with the advent of the post-industrial era. According to Bell, the evolution of society from a commodity-based to an information or knowledge-centric paradigm is characterized by several hallmarks: the elevation of theoretical knowledge as the cardinal developmental principle, a reconfiguration of the economy towards a pronounced emphasis on services at

the expense of goods production, the transformation of universities and research institutions into pivotal entities with a preeminent role in cultivating human capital, and the integration of intellectual technologies into decision-making processes. The root of societal progress lies in unconstrained access to information, with an increasing proportion of economic activities being redirected towards the domain of services.

Peter Drucker, who introduced the notion of the “knowledge economy”, addresses the conceptual quandary surrounding the theoretical comprehension of the pivotal role played by knowledge in economic development. Drucker considers that the primary drivers of production will no longer be labor, natural resources, or capital, but rather the practical application of knowledge in the workplace. In this paradigm, knowledge emerges as the singular factor of production. Drucker posits that value creation is contingent upon the productive and innovative application of knowledge (Drucker, 2000).

The theory of human capital, as expounded by Becker, further delves into the role and significance of knowledge in the economic prosperity of nations. Porter's theory of competitive advantages (Porter, 2004) aligns with this perspective, emphasizing the imperative to identify improvements and innovations in production methods, and underscoring the influence of national economic structures, values, institutions, culture, and historical factors on the competitive success of industries and companies.

Toffler (2007) sheds light on the dynamic nature of knowledge in the corporate environment, asserting that a substantial portion of organizational efforts is directed towards continually updating knowledge, generating new knowledge, and transforming raw data into information. Knowledge, in this context, assumes a paramount position as the primary economic resource and a central asset in the economy of the future—the core of the Third Wave.

Leonidov (2003) scrutinizes the "New Economy" paradigm, positing that advanced countries are experiencing a novel phase of economic growth propelled by key factors such as human capital, the integration of advanced technologies, and the generation of innovative products and processes. This transformative phase entails profound changes in production organization, entrepreneurial dynamics, and other facets. Chobanova, who characterizes knowledge as a process of subjective reflection of objective reality, thereby determining its personalization and an individual's access to information, elucidates the socio-historical validation of knowledge (Chobanova, 2011).

Worldly knowledge, in its essence, involves the identification of objects, processes, and phenomena. On the other hand, scientific knowledge delves deeper, seeking not only to identify but also to elucidate the underlying explanations for these phenomena and processes. This pursuit involves a systematic framework of concepts and categories within the realm of science. Scientific knowledge is characterized by its pursuit to answer how processes are conducted, why they occur in specific ways, and the identification of regularities in development to enable predictions about the evolution of diverse phenomena, objects, and events. The progression of scientific knowledge is intrinsically linked to the growth of the potency and extent of scientific forecasting. This capacity is pivotal in achieving pre-established objectives. While various forms of knowledge

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

contribute to this progression, scientific and technological knowledge emerge as particularly instrumental for economic prosperity.

In the contemporary landscape, knowledge has evolved into a paramount resource and a fundamental factor of production. Its principal output manifests as goods that cater to the cognitive and material needs of individuals, encompassing an understanding of both tangible and intangible phenomena. The embodiment of knowledge in engineering and technology, as well as its organizational and managerial application in production, transforms it into a factor of production, manifesting in the material elements of physical capital. Knowledge plays a mediating role in servicing the real sector, marked by independent economic entities, and is evident in the existence of patents and licenses for know-how. The formation of human capital, crucial for this process, relies on skills, experiences, and competencies actualized through labor.

The economic value of knowledge undergoes a substantial increase during the manufacturing process. It materializes as a product of research and becomes alienated. In its codified form, knowledge assumes an individualized economic realization through the sale of know-how, licenses, and patents. The possessor of such knowledge accrues intellectual rent, grounded in the heightened labor productivity observed in high-tech sectors such as computer and office equipment, electronics, robotics, instrumentation, and pharmaceuticals. In this light, it is justifiable to assert that knowledge represents a form of intellectual property, with its owner reaping intellectual rent therefore.

Knowledge, distinct from traditional goods and factors of production, exhibits unique characteristics:

- **Ownership and Use:** Unlike conventional commodities, the transfer of knowledge through sale does not entail a shift in ownership. The original owner retains ownership, and what is relinquished is the right of use.
- **Utility and Aging:** Knowledge retains its utility in the process of utilization without physical wear and tear. However, it does age morally. In the process of reproduction, knowledge duplicates the original rather than depreciating physically.
- **Self-Growth:** Knowledge exhibits a "self-growing" quality during consumption. Its usefulness increases rather than diminishes in the consumption process. Consequently, the scarcity characteristic of traditional resources in the knowledge economy is replaced by an extension, leading to an abundance of knowledge.
- **Accumulation Nature:** The nature and mechanisms of knowledge accumulation are specific. In the information society, the rate of accumulation in human capital—comprising education, health, and culture—surpasses that in physical capital. The knowledge economy joints on the development of human, intellectual, and social capital.
- **Structural Changes:** In the knowledge society, a new structure of ownership relations emerges, diverging from the micro-model prevalent in the industrial society. Here, businesses operate as a network, conceptualized as a space for creating intellectual products.

The overarching conclusion is that no economic or human activity can unfold outside the realms of knowledge to some extent. This elucidates the motivations of the business sector in developed countries, where expenditures on research and development reach billions of dollars.

Crucially, the quality and quantity of all types of knowledge hinge on individuals' access to information. The contemporary emphasis on the dissemination and use of information and communication technologies reflects this reality. Yet, for economic impact, information must be transformed into knowledge, a process often facilitated through interactive learning. The utilization of the internet and social networks, such as Instagram, Twitter, and Facebook, exemplifies this dynamic, contributing to the socio-oriented economy's innovation through science, information technology, and the intensive implementation of novel products, technologies, and management strategies.

Information and knowledge share common properties, notably their nature as public goods, granting uncompetitive access. In the reproduction of both, marginal costs decline, defying the law of diminishing marginal utility seen in other goods. Instead, the consumption of knowledge adheres to the law of increasing marginal utility, reflecting its unique characteristic of proliferating new knowledge. In the knowledge economy, the prevailing economic paradigm shifts from scarcity to the abundance of resources, with knowledge being a prime exemplar.

The duality of knowledge as a good is evident from the standpoint of property rights theory, categorizing it as both a public and private good. Discoveries of fundamental importance resulting from basic research assume the character of public goods, being uncompetitive, indivisible, and open for consumption by all. Conversely, in domains where knowledge takes the form of patents, licenses, and know-how, it transforms into a divisible, uncompetitive good, yielding rental income for its discoverer. Thus, knowledge carries a price, representing its economic manifestation of ownership—whether through discovery, invention, or copyright of various works like textbooks, lectures, and artistic creations.

Importantly, knowledge possesses the capacity to transition from a private to a public good. This transformation occurs through mechanisms like patenting intellectual products, publishing research results, or researchers moving to different organizations.

4. Conclusion

The creation of an effective institutional environment for quality reproduction and management of human potential is an urgent necessity. The new economy and the post-industrial society cause changes in the conditions and determinants of the formation and consumption of human capital.

The exploration of knowledge within the contemporary economic landscape reveals a profound shift from traditional paradigms. Knowledge, distinct from conventional goods and factors of production, emerges as a multifaceted resource with unique characteristics. Its ownership and use diverge from traditional commodities, and its utility defies the law of diminishing marginal utility, instead adhering to the law of increasing marginal utility.

NAVIGATING KNOWLEDGE AND HUMAN CAPITAL DYNAMICS IN THE CONTEMPORARY ECONOMY

The knowledge economy challenges the notion of scarcity, presenting knowledge as an abundant and limitless resource. This shift in perspective marks a departure from the economic models rooted in scarcity, showcasing knowledge as a pivotal asset for societal progress and economic prosperity. This transformation is exemplified by the dual nature of knowledge, simultaneously a public and private good, with discoveries of fundamental importance assuming a public character and knowledge in patent form being a divisible, uncompetitive good.

The intersection of knowledge, information, and technology shapes the socio-oriented economy, fostering innovation through science, information technology, and the intensive implementation of novel products, technologies, and management strategies. In view of the evolving economic landscape, characterized by the dynamic interplay of information and knowledge, it is evident that these elements are not only goods but also transformative forces shaping the very fabric of societal progress and economic success in the 21st century.

REFERENCES

- Becker, G. (1997). Human Capital: a theoretical and empirical analysis with a special reference to education, Second Edition, NY
- Bell, D. (1999). Primary postindustrial society, Mospress, Moscow
- Chobanova, R. (2011). Knowledge and Economic Development, Economics 21, Svishtov Economic Academy
- Drucker, P. (2000). Post-capitalist society, Sofia, LIK.
- Fisher, S. (1997), Economics: Fundamentals of Micro and Macroeconomics, Open Society Sofia
- Kanev, M. (2007) Demographic and Institutional Conduct of the Economy, Dialogue, 2/2007
- Leonidov, A. (2003). "The New Economy - Models and Government Policy", Economic Thought, Issue 3.
- Porter, M. (2004). The competitive advantage of the nations, Classic and style, Sofia
- Schumpeter, J. (1986). The theory of economic development, Cambridge, Harvard University Press
- Tarrow, L. (2008). Welfare Building, Sofia: LIK.
- Toffler, A. (2007). The New Civilization-The Third Wave Policy, Sofia: Military Publishers
- Zareva, I. (2010). Human Capital in Bulgaria, Academic Drinov Publishing House, 2010

KRETANJE ZNANJEM I DINAMIKA LJUDSKOG KAPITALA U SAVREMENOJ EKONOMICI

Apstrakt: *U radu se nastoji da se sistematski ispita kompleksnost formiranja i korišćenja ljudskog potencijala, naglašavajući imperativ veštog upravljanja ovim komplikovanim procesima. Posebna pažnja je usmerena ka znanju kao ključnom elementu resursa i njegovoj ulozi u procesu reprodukcije. Primarni cilj je metodično istraživanje i analiza interakcije i fundamentalne prirode svojstvene kategorijama ljudskog potencijala i ljudskog kapitala. Pored toga, studija ispituje detalje procesa institucionalizacije, proučavajući dinamiku institucija i institucionalnog okruženja koji oblikuju reprodukciju ljudskog kapitala, uključujući istraživanje različitih oblika i uticajnih faktora koji njima upravljaju. Ekonomski značaj znanja je naglašen njegovom ulogom pokretača inovacija, produktivnosti i konkurentske prednosti.*

Ključne reči: *ljudski potencijal, ljudski kapital, znanje*

INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z

Rositsa Nakova¹

Abstract: The purpose of this article is to explore Generation Z. Generation Z is concerned with environmental protection and the use of organic products. A large part of the generation is not familiar with the difference between Organic, Bio and Eco label. There is not enough explanatory campaign to explain the difference between the different meanings of the labels and this leads to consumer confusion. The study involved students from major cities in Bulgaria. The survey was conducted with a questionnaire

Keywords: List 3-5 consumer behavior, generation Z ,Organic, Bio and Eco label

1. The subtitle of the third level (bold, italic, lowercase letters, 10 pt)

In the scientific literature, there are many researchers who have studied the influence of the label on consumer behavior. In general, research on the organic purchase intention is well documented in the academic literature (Saba and Messina, 2003; Tarkiainen and Sundqvist, 2005; Chen, 2007; Chen, 2008; Thogersen, 2007a; Dean et al., 2008; de Magistris and Gracia, 2009; Aertsen et al., 2009).

EU organic labeling legislation The EU legislation on organic labeling is laid down in the following four Regulations: i) Regulation (EEC) No 2092/21, ii) Commission Regulation (EC) No 331/2000, iii) Council Regulation (EC) No. 834/2007 of 28 June 2007 and, iv) Commission Regulation (EU) No 271/2010. Regulation (EEC) n. 2092/91 was adopted in 1992 when organic agriculture received the official recognition from EU members within the EU Common Agricultural Policy. The main importance of this Regulation is it created the common minimum standards for the entire European Union inducing European citizens to trust organic products coming from other European countries. Even though plant products were regulated, additional rules were laid down later. These rules regarded animal feed, prevention of illness, veterinary treatment, animal protection, and livestock breeding. Moreover, the use of genetically modified organisms was expressly prohibited while the imports of organic products from Third Countries were allowed after being recognized as equivalent by EU.

The first European organic logo was introduced in March 2000 by Commission Regulation (EC) No 331/2000 bearing the words "Organic Farming-EC control systems" This logo had voluntary basis for those producers who satisfied the Regulation (EEC) No 2092/91. The indicator that a product was covered by the inspection scheme had to be shown in the same language or languages as used for the labeling, as shown in figure 1. Moreover, the

¹ New Bulgarian University, rnakova@nbu.bg

Regulation authorized the combination of two indicators referring to the national languages, and the minimum size for a logo with a single indicator was 20mm diameter while for a logo with a combination of two indicators the minimum size was 40mm diameter.

Picture. 1. Organic logo introduced in Regulation (EEC) No 2092/91

The majority of consumers in Bulgaria are not familiar with the logo of the European Union for Organic Consumers. In Bulgaria there are many logos that show that the product is organic. And this makes it difficult for the user to choose.

The purpose of the study: The purpose of the research is to show the need for explanatory companies to give greater clarity between bio, organic and eco logos on food labels

The main hypothesis: The purpose of the research is to show that Generation Z has an interest and willingness to buy organic products, but not the good awareness between different types of labels. Confounds Gen Z consumer choice.

The big problem in Bulgaria lies in the large number of certification organizations. 15 certification organizations are recognized in Bulgaria, their list is on the website of the Ministry of Agriculture and Food. If you want to become an organic producer, you have to sign a contract with one of them. They come and check the field, make a plan for the transition of the farm to organic production, which, depending on what is grown, is for two or three years. During this period, production is sold as conventional, at lower prices, although yields are lower. After the transitional years have passed, the organization issues a certificate of organic production. It is proven by soil analyzes and by analyzes of all parts of the plant. If the production is processed, the final product is also analyzed, and the processing factory must also have the relevant certificate. This process costs a lot of money.

Every product on the market must be labeled. It has been more than ten years since the last EU rules on organic labeling have been in force, including the requirement to put the new EU logo on these foods. The logo is a leaf on a green background, which is made up of 12 white stars. It is registered by the European Commission as a generic trademark. The very idea for the vision of this logo was given by the German student Dusan Milenkovic. The young man's idea became the winner of an online survey after a competition in which 3,500 people from member countries took part.

Organic food by definition is based on agricultural practices that do not harm the environment and are not dangerous to human health or to plant and animal species. Products can be called "organic" if 95% of their ingredients are organic in nature.

INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z

In regular markets, you may see "eco" or "from the farm" signs, or be assured that the apples have not been sprayed, but this does not guarantee you anything. If you want to be sure, ask for proof of organic production certification. Nothing about "eco" or "natural" can prove that no pesticides, chemical fertilizers or GMOs have been used. The corn they sell on the streets is 100% genetically modified.

From then until today, the "European Leaf" sign is absolutely mandatory for any product that wants to be called organic and is produced on the territory of one of the 28 member states. The leaf itself represents Nature and Europe.

When the Community mark is used, an indication of the place where the agricultural raw materials used in the product were grown is written on the label. This information must be written as follows: "EU agriculture" when the agricultural raw materials are grown in the EU, "Non-EU agriculture" when the agricultural raw materials are grown in third countries, "Agriculture from/non-EU", when part of the plant raw materials are grown in the Community and part of them are grown in third countries.

The inscription "from the EU" or "non-EU" can be changed or supplemented with the name of the country, when all the plant raw materials in the composition of the product are grown in that country. It is important to note that small amounts of ingredients can be ignored as long as their total amount is not more than 2% of the total amount of raw materials of agricultural origin.

The code under the organic product logo indicates the control body that performed the certification. Writing this code is mandatory for all organic products. It is a sign that the product complies with the environmental directives of the European Union.

Picture 2. Varieties of different logos on the Bulgarian market

The main objective of the European organic production mark is to make it easier for consumers to identify organic products. For labeling purposes, the EU organic production mark is only used if the product concerned is produced according to the requirements of European legislation by operators complying with the requirements of the control system

in the organic sector. green, namely according to the Pantone color model is Green Pantone No. 376 and Green (50 % Cyan + 100 % Yellow).

The EU organic production mark may also be used as a black and white image, but only where it is not possible to present it in color. The label also bears the code number of the controlling person who inspected the operator who performed the closest production or processing activity in time.

The EU mark, the code number of the control body, the designation of the place where the agricultural raw materials in the composition of the product were grown are placed in a prominent place in such a way that they are easily visible, clearly legible and indelible.

In addition to the European mark, which confirms the pure origin of the food we choose, the country also has a national mark. This is Ladybug. The mark is owned by the Ministry of Agriculture, Food and Forestry, and producers will be given the right to use it by decision of the controlling organizations.

The logo is a ladybug in a circle. Bulgarian organic products are designated with this logo. It is the sign that they are certified by one of the Bulgarian companies responsible for the control of ecological foods. The logo of the certification company should also be easily visible on the label. The ladybug can be both colored and only graphically depicted.

Picture 3. Bulgarian organic products are designated with this logo

Pursuant to the Law on the Implementation of Common Organizations in the Markets of Agricultural Products of the European Union, Art. 25 prohibits the designation of "biological", "ecological", "bio" and "eco", including in foreign languages, as well as placing the sign of organic farming on a product or food that is not biologically produced. Fines for violators start from BGN 1,000 and go up to BGN 5,000. When there is a violation by a legal entity or a sole trader, a pecuniary sanction of BGN 5 to 10 thousand may be imposed. In case of repeated violations, those who do not comply with the law will be fined from BGN 10,000 to BGN 20,000.

INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z

2. Characteristic of a generation

At the center of our research, we put Generation Z and its needs

Authenticity attracts attention

Gen Z is looking for their "real" brand and wants to connect with it, build trust, and here we're talking about every aspect of marketing, from simple advertising to building the entire brand and even customer service. This is exactly what attracts them to organic products, their true beginning.

Generation Z has entered a world that was not created for them. They are destined to mature in a time of constant economic and social changes, and for this reason they attach the greatest importance to the dynamics and speed of change in all aspects - political, economic, cultural.

The generation gives critical importance and priority to global and local socio-economic, environmental, sports and cultural events.

The generation attaches more importance to environmental events, such as climate changes, the accumulation of waste in nature, especially plastic products, air pollution in large cities, attempts to build protected areas, etc. The cultural and sports events that attracted the attention of people from generation Z are related to the successes of Bulgarian folklore, the interest in the Bulgarian cultural and historical heritage and the latest archaeological discoveries, concerts of international and Bulgarian popular artists, reality TV competitions, the holding of the Olympic, world and European championships in football, tennis, basketball, rhythmic gymnastics and athletics, the world achievements of Bulgarian athletes, the state of Bulgarian football.

Generation Z are focused on the future, but at the same time they are realists and pragmatists. They understand how scary the world can be, having grown up in a world of epidemics, international conflicts, terrorism, suffering the consequences of a global recession and increasing school violence. They see the effects of the economic crisis on their lives and are familiar with the difficulties. These negative events made them more cautious, but also inspired them to improve the world.

They tend to engage in community causes in which they see meaning, including volunteer activities. If they feel any commitment to ideals, it is to make this world better than they found it. The affiliation encourages them to form communities of interest and following on social networks, active participation in environmental movements and volunteer causes.

3. Sample

In the phase of data collection 250 responses were obtained, 220 of which were fully completed (contained all the answers required in the form) and were qualified for further statistical analyses.

Table 1. Demographic characteristics

Gender	Female	56,5%
	Male	46,5%
	18	10%
	19	10%
	20	10%
Age	21	20%
	22	20%
	23	20%
	24	20%
	employed	32,7%
Professional status	unemployed	67,3%
	undergraduate education	17,3%
Educational status	master's degree	2,3%
	Secondary education	80%
	With parents	84,2%
Residence status	With wife/husband	5,4%
	With friends	10,4%

4. Results and Discussion

We performed factor analysis for the 30 scale elements examined in the questionnaire with principal component analysis, and Varimax rotation with Kaiser normalisation. The 30 scale elements were grouped into seven different factors to explain 64.8% of the total variance (KMO value, 0.914; sphericity approx. chi-square, 5534.082; df, 435; sig., 0.000 Bartlett test $p=0.000$).

INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z

Table 2. Descriptive statistics of scale items describing the consumer who buys an ecolabel

Scale Elements	Mean	Standard Deviation	Median
<i>The Psychology of Sustainable Behavior</i>			
I buy organic products	3.81	1.213	4
I do not know the official logo of the European Union for organic food	3.93	1.383	4
I try to make environmentally friendly decisions in my life	3.87	1.190	4
I prefer environmentally friendly row materials	3.93	1.383	4
I consent to paying higher prices for organic labeled products	3.26	1.352	3
I prefer environmentally friendly products	3.66	1.281	4
I can't tell the difference between the different logos for organic products and that confuses me sometimes.	4.10	1.311	4
Loyal consumer of domestic products			
I prefer local products	3.5	1.365	3
I only buy from the same company I trust	3.93	1.383	3
It does not differentiate between bio, organic and eco	3.73	1.480	4
Traditions are important to me	2.95	1.531	3
An innovative person			
I am open to the latest technologies	4.71	1.117	5
I am open to try new things	4.51	1.203	5
I purchase sustainable and responsible products at present	4.36	1.353	4

Rositsa Nakova

I purchase and try sustainable products out of curiosity	3.99	1.338	4
Educated			
Self-development is important to me, and I regularly train myself.	4.31	1.288	4
I pay attention to conscious and healthy eating.	3.84	1.392	4

From the questionnaires filled out, it can be seen the desire of generation Z to buy organic food. But the wide variety of logos and companies that have received their permission from different certification organizations confuses the user.

A smaller number of certification bodies will bring greater clarity to the market and to greater awareness of the user.

5. Conclusion

The research shows that Generation Z is ready to buy more expensive foods in the market, but they should be of higher quality. Also, the certification body must explain to consumers what guarantees their logo gives consumers. This can be done through an information campaign to be broadcast on television. Have special brochures to hand out. In universities, there should be special lectures to familiarize the user with the difference between bio, organic and eco labels. Thus, the user will have greater clarity about the properties of the product and its qualities. This will reflect on the market share and profit of the companies themselves.

REFERENCES

- Aertsen, J., Verbeke, W., Mondelaers, K. & Van Huylenbroeck, G. (2009). Personal determinants of organic food consumption: a review. *British Food Journal*, 1140-1167, 111:10.
- Dean, M., Raats, M. M. and Shepherd, R. (2008). Moral concerns and consumer choice of fresh and processed organic foods. *Journal of Applied Social Psychology*, Vol. 38 No. 8, pp.2088-2107
- de Magistris T. & Gracia A. (2009). The decision to buy organic food products in Southern Italy. *British Food Journal*, Vol. 110 Iss: 9, pp.929 – 947.
- Chen, M.F. (2007). Consumer attitudes and purchase intentions in relation to organic foods in Taiwan: moderating effects of food-related personality traits. *Food Quality and Preference*, Vol. 18, pp. 1008-21.

INFLUENCE OF THE VARIETY OF BIO LABELS ON THE BULGARIAN MARKET ON GENERATION Z

- Chen, M. F. (2008). An integrated research framework to understand consumer attitudes and purchase intentions toward genetically modified foods. *British Food Journal*, 110 (6), 559-579.
- European Commission (1992) Regulation (EEC) No 2092/21, on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs.
- European Commission (2000) Commission Regulation (EC) No 331/2000. Amending Annex V to Council Regulation (EEC) No 2092/91 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs
- European Council(2007) Regulation (EC) No. 834/2007 of 28 June 2007 on organic production and labelling of organic products and repealing Regulation (EEC) No 2092/91
- Saba, A. & Messina, F. (2003). Attitudes towards organic food and risk/benefit perception associated with pesticides. *Food Quality and Preference*, Vol. 14, pp. 637-45.
- Tarkiainen, A. & Sundqvist, S. (2005). Subjective norms, attitudes and intentions of Finnish consumers in buying organic food. *British Food Journal*, Vol. 107 No. 10-11, pp. 808-822.

UTICAJ RAZLIČITIH BIO OZNAKA NA BUGARSKO TRŽIŠTE NA GENERACIJU Z

Apstrakt: Svrha ovog članka je istraživanje generacije Z. Generacija Z se bavi zaštitom životne sredine i upotrebom organskih proizvoda. Veliki deo generacije nije upoznat sa razlikom između Organic, Bio i Eco label. Ne postoji dovoljna kampanja objašnjenja koja bi objasnila razliku između različitih značenja etiketa i to dovodi do konfuzije potrošača. U studiji su učestvovali studenti iz većih gradova u Bugarskoj. Anketa je sprovedena upitnikom

Ključne reči: Lista 3-5 ponašanja potrošača, generacija Z, organska, bio i eko oznaka

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

Petar, M. Anđelković ¹

Đorđe Radovanović ²

Apstrakt: Istoriju čovečanstva determiniše neprekidna borba za postizanje političkih, ekonomskih i duhovnih sloboda. Sa neoliberalizmom, ubeđivali su nas da najzad ulazimo u fazu pune ljudske slobode i demokratije i da time dolazimo do "kraja istorije" (Fukujama). Međutim, ispostavilo se da pojedinac u modernom društvu nije dorastao slobodi, da je sloboda kojoj je od iskona težio isuviše teško breme za njega, da instiktivno pokušava da je izbegne i da, čak, priželjkuje potčinjenost. Doba u kome živimo je doba informacija. Živimo u vremenu u kome gotovo svaka informacija u deliću sekunde putuje s jednog na drugi kraj sveta, a da istovremeno nismo sigurni u njenu verodostojnost. Naše vreme informacije pretvorilo se u vreme manipulacije, a najbolje i najuspešnije sredstvo za manipulisanje i vladanje jeste strah. Ovu pandemiju virusa zvanog covid-19, ma kakva bila priroda njegovog porekla, možemo nazvati i pandemijom straha. Krizne situacije, na to su upozoravali mnogi veliki mislioci poput Bodena ili Hobsa, a najbolje Karl Šmit u svojim teorijama vanrednog stanja i diktature, predstavljaju osnovu razumevanja politike i teorije države ali i kriza u kojima čovečanstvo, kako je i Marks uostalom govorio neminovno ulazi. U kriznim situacijama, jasno se, kao na dlanu ("ne pada sneg da pokrije breg, već da svaka zverka pokaže trag"), vide svi promašaji pogrešnih politika i odluka, tako da je i ova nova epidemija isterala na površinu sve boljke našeg društva – od vulgarne manipulacije medijima iz političkih ciljeva, preko generisanja „lažnih vesti“, pa sve do velikog nepoverenja građana u zvanične institucije. Imajući u vidu da se strah javlja u situacijama ugrožene bezbednosti, ovaj rad prvenstveno se bavi analizom straha kao posledice ekonomske (ne)bezbednosti izazvane u uslovima "liberalnog fašizma", kako Dž. Gildberg naziva savremenu globalizaciju.

Ključne reči: strah, sloboda od straha, neokolonijalizam, vanredno stanje, pandemija

Treba uvek, usled najveće opasnosti, da pomislite da ona mora proći. Kad prođe, onda, ako ste bili kukavice dok je ona trajala, žalićete celog veka, stidećete se dok ste živi. Ako ste opasnost junački izdržali, stekli ste poštovanje prema sebi, a taj ponos i svest o tome najveće je unutrašnje zadovoljstvo, najveća sreća, ako hoćete.

¹profapetar@gmail.com

²djordje.radovanovic@pr.ac.rs

Petar, M. Anđelković, Đorđe Radovanović

Poruka Dragiše Vasića, koju je kao kapetan uputio svojim vojnicima 1920. uoči boja protiv albanskih terorista

Uvod

Već trideset godina kontinuirano traje poslednji talas ideološkog propagandnog ludila kojim pokušavaju da nas ubede kako je država nepotrebna, prevaziđena, retrogradna i, štaviše, po sebi opasna forma. Ta ideologija okupirala je univerzitete, javni prostor, medije. Imajući u vidu činjenicu da je danas u globalnom svetu na delu novo ropstvo, neokolonijalno ropstvo koje se ostvaruje preko multinacionalnih korporacija i svetskih organizacija poput MMF i Međunarodne svetske banke, potenciramo da je ekonomska bezbednost države jedna od najvažnijih. Krize koje su počele da potresaju kapitalizam, rast nezaposlenosti i ratovi koji su sve brutalniji i koji se vode sve razornijim oružjem, usloveli su da čoveka počinje da muči osećaj nesigurnosti, nemoći, beznađa i straha. U ovakvim društvenim uslovima života, u uslovima potpune dominacije kapitalističkog oblika proizvodnje, čovek, koji inače ima potrebu za povezanošću sa svetom izvan sebe i potrebu za izbegavanjem samoće, biva sveden na puku individuu, potpuno otuđenu i ispražnjenu ličnost, lišenu kreativnosti, usamljenu i mentalno dezintegrisanu osobu, koja gubi polet, strast, žudnju za stvaranjem i menjanjem sveta oko sebe. Zbog toga čoveka sve više počinje da opterećuje breme slobode "od", te on počinje da traži puteve bekstva od te slobode i nalazi ih u potčinjavanju autoritetu vođe i potpunom automatizovanju u modernoj demokratiji.

Nijedna zajednica, posebno u trenucima krize, ne sme sebi dozvoliti nemogućnost da na efikasan način deluje, zaštititi svoje stanovništvo i odbrani ga od spoljnih i unutrašnjih egzistencijalnih izazova kao što su: vojne agresije, građanski ratovi, terorizam, klizanje u anarhiju, ili prirodne katastrofe, uključujući, naravno, i biološke opasnosti poput korona virusa. Jedina politička forma koja to može da uradi i koja to radi, ukoliko praktikuje u potpunosti svoj suverenitet, jeste definisana politička zajednica, odnosno država. Krizne situacije, na to su upozoravali mnogi veliki mislioci poput Bodena ili Hobsa, a najbolje Karl Šmit u svojim teorijama vanrednog stanja i diktature, predstavljaju osnovu razumevanja politike i teorije države ali i kriza u kojima čovečanstvo, kako je i Marks uostalom govorio, neminovno ulazi. U kriznim situacijama, jasno se, kao na dlanu, (*"ne pada sneg da pokrije breg, već da svaka zverka pokaže trag"*) vide svi promašaji pogrešnih politika i odluka, tako da je i ova nova epidemija isterala na površinu sve boljke našeg društva – od vulgarne manipulacije medijima iz političkih ciljeva, preko generisanja „lažnih vesti“, pa sve do velikog nepoverenja građana u zvanične institucije. Da li je ekonomija, kojom vlada svemoćna i "nevidljiva ruka tržišta, kao što to misle oni koji fanatično veruju u svete dogme "turbokapitalizma" (Dijego Fuzaro), društvena vrednost po sebi, iznad koje ne postoji ništa drugo, nikakva druga vrednost, poput solidarnosti na primer? Da li je smisao života sadržan u ekonomiji i potrošnji? I da li je društveno blagostanje moguće poistovetiti sa pukim konzumerizmom, a idealno društvo sa dobro opskrbljenim supermarketom, u kome je trenutno moguće zadovoljiti svaku ljudsku potrebu, pa čak i onu izmišljenu i nepostojeću? Svaku, izuzev onih najdubljih, koje ljudskoj egzistenciji daju pravi smisao. Imajući u vidu da se strah javlja u situacijama ugrožene bezbednosti, ovaj rad prvenstveno se bavi analizom straha kao posledice ekonomske (ne)bezbednosti izazvane u uslovima „liberalnog fašizma" kako Dž. Gildberg naziva savremenu globalizaciju.

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

1. Sloboda – sloboda od straha

Strah je proučavan još od antičke filozofije, počevši od Aristotela, pa sve do danas u savremenoj filozofiji. Bez namere da dublje elaboriramo pojam i definiciju straha i time ulazimo na teren psihologije, za ovu priliku ističemo određenje straha kao primarne emocije koja nastaje usled opažanja ili očekivanja stvarne ili zamišljene opasnosti, ili ozbiljne pretnje. To je urođena, genetički programirana, reakcija na preteći ili bolan stimulans (Vidanović, 2006). Dakle, strah je neugodna emocija izazvana svešću o nekoj realnoj ili nerealnoj opasnosti, koja nas parališe emocionalno i telesno. Reč je o primarnoj emociji kao što je sreća, tuga i ljutnja. Osnovna funkcija straha jeste da upozori telo, ali i um na potencijalnu opasnost. Iako je često smatran iracionalno, strahu ne možemo osporiti egzistencijalni karakter. Dakle, možemo zaključiti, strah se javlja u uslovima ugrožene bezbednosti. Za temu o kojoj pišemo važno je i dubokomno zapažanje jednog od najumnijih „Srba” - Njegoša koji kaže da: „*Strah životu kalja obraz često*”.

Istoriju čovečanstva determiniše neprekidna borba za postizanje političkih, ekonomskih i duhovnih sloboda. Ljudsko društvo zasigurno nikada neće biti u stanju ni izbliza precizno da utvrdi broj onih koji su ginuli u borbi za slobodu. Potlačeni su se borili za svoja prava, povlašćeni da sačuvaju svoje privilegije. Kao rezultat tih borbi smenjivale su se društveno ekonomske formacije sa kojima se podizao stepen slobode u društvu - iz robovlasništva je izrastao feudalizam, iz feudalizma kapitalizam, iz kapitalizma socijalizam, koji nije uspeo ni da opstane, a naročito ne da preraste u komunizam kako je to prognozirao Marks. Slično se dešava sa čovekovom ličnošću kada se ona posmatra u kontekstu istorije ljudskog društva. Kapitalizam je oslobodio čoveka robovanja prirodi kroz neslućeni razvoj nauke i tehnologije, kao i robovanja tradicionalnom društvenom sistemu u kome su granice rasta svakog pojedinca bile određene još pre njegovog rođenja - staleškom i verskom pripadnošću. Za razliku od srednjovekovnog feudalnog sistema u kome je svako imao unapred utvrđeno mesto u društvenom sistemu, u kapitalizmu je svaki pojedinac (barem teorijski) dobio šansu da uspe zahvaljujući povoljnim prilikama, sopstvenim odlukama i postupcima, sopstvenoj inicijativi, hrabrosti i inteligenciji. Čovek se oslobađao ne samo "od" raznih društvenih stega, već je ostvarivao pozitivnu slobodu "za" razvoj njegove ličnosti i dostizanje njegovih punih potencijala. Vrhunac evolucije slobode (barem se tako poverovalo) u ekonomskoj, političkoj i duhovnoj sferi, kao i svoje individualizacije, čovek je dostigao kroz razvoj liberalnog kapitalizma. Sa neoliberalizmom, ubeđivali su nas da najzad ulazimo u fazu pune ljudske slobode i demokratije i da time dolazimo do "kraja istorije" (Fukujama).

Međutim, kako to obično često biva, stvarnost je demantovala teoriju i očekivanja. Savremeni globalizam kao imperijalizam neposredno je suprotan ovim idejama. Iz njega je nastala priča o *liberalnoj demokratiji* koja nema nijedne dodirne tačke sa slobodom. Jer, upravo tzv. zapadna „liberalna demokratija” dovela je, ne samo do najvećih socijalnih razlika – simbolički označenih kao razlika između 1% i 99%, već i do uspostavljanja logike neprestanog uvećanja profita za nekolicinu i srazmernog sve većeg siromašenja svih ostalih. Čovek današnjice doveden u egzistencijalnu krizu, krizu preživljavanja i krizu radnih mesta, doveden je u situaciju da više brine o hlebu nego li o slobodi. Kreatori Novog Doba dobro su shvatili i u praksi uspešno realizovali pouku iz priče o Velikom ikvizitoru i Isusu Hristu. U svom

nenadmašnom delu „Braća Karamazovi“ Dostojevski iznosi kako Veliki inkvizitor optužuje Hrista, koji se u romanu ponovo pojavio u Španiji, zato što nije hteo da vlada čovekom, dajući čoveku hleb. U priči, inkvizitor govori Hristu, da on nepoznaje čoveka, a da ga oni bolje poznaju. Ti si precenio čoveka dajući mu slobodu volje, a čovek nije u stanju da nosi to breme slobode, nije za to sposoban. Mi znamo čoveka i zato mu uzimamo slobodu, a dajemo mu hleba i zadovoljstva, i on je sa nama, i bez slobode, srećan. Ne treba čoveka opterećivati tim teškim bremenom slobode i odgovornosti, kao što si to ti učinio, jer to (tj. sloboda) nije za čoveka, itd. Tako inkvizitor optužuje Hrista u romanu Dostojevskoga, a upravo je to princip vladanja ljudima i narodima, danas u, takozvanom, „modernom, naprednom“ svetu.

Što se pojma slobode tiče, može se reći da je to fenomen koji sadrži brojne dimenzije te ga je, stoga, teško definisati. S tim u vezi, Hajek kada govori o *individualnoj ili ličnoj slobodi* ima na umu odsustvo prinude, tj, stanje u kome jedan čovek nije podvrgnut samovoljnoj prinudi drugih ljudi. Stanje u kome osoba u svom delovanju može da sledi sopstvene planove i namere, da se ponaša u skladu sa sopstvenim zamislima usmerenim ka ostvarivanju ciljeva ka kojima stremlje, a ne prema nuždama koje su stvorili drugi ljudi, da bi je naterali da čini ono što je u njihovom interesu. Ovako shvaćen pojam lične slobode Hajek razlikuje od pojma *političke slobode*, pod kojim se podrazumeva učešće ljudi u biranju vlade, postupku donošenja zakona i nadzora nad upravom, od pojma *unutrašnje ili metafizičke slobode* koja se tiče mere u kojoj je neka osoba u svom delovanju vođena sopstvenom promišljenom voljom, svojim razumom i trajnim uverenjima ili je "rob" svojih strasti, neznanja ili praznoverja; te od pojma *slobode od prepreka* koji se koristi da bi se označila fizička sposobnost da se učini ono što se želi, moć ili svemoć da se zadovolje sve želje. (Hajek, 1998, str. 19-24). Ivan Iljin govoreći o slobodi upoređuje je sa vazduhom jer „dok uživa slobodu, čovek malo razmišlja o njoj. (...) Sloboda je slična vazduhu: čovek diše vazduh ne razmišljajući o njemu.(...) Mi ga se setimo obično samo onda kada ga nema dovoljno, kada postane težak ili smrdljiv – kada počinje da se guši. Tako je i sa slobodom. Čovek bez nje ne može da živi; ona mu je, kao vazduh, apsolutno neophodna“ (Iljin, 2012, str. 137). Naravno, za slobodu se mora boriti. Sloboda se ne daruje odozgo, ona se osvaja. „Izbavljenje će doći tek onda kad je onaj ko je porobljen oseti da mu je sloboda dragocenija od života; kada shvati da slobodu treba ceniti kao vazduh, i kada se ona ne sme zloupotrebljavati“ (Isto, str. 141).

Čovek je ovladao prirodom, crkvu proterao iz javnog života sveo je na individualnu stvar, razvio načela ekonomskog liberalizma i političke demokratije, što sve vodi ka zaključku da se vrlo približio ili da je čak dostigao željeni cilj - ukidanje spoljašnje vlasti i postizanje slobode svakog pojedinca. Međutim, ispostavilo se da isti taj pojedinac u modernom društvu nije dorastao slobodi, da je sloboda kojoj je od iskona težio isuviše teško breme za njega, da instiktivno pokušava da je izbegne i da, čak, priželjkuje potčinjenost. Mnogi ogledi i analize značajnih evropskih duhovnika, čak i iz zapadnog kulturnog miljea, ukazuju na zastrašujuće i ozbiljne krize evropske kulture. Čarls Tejlor u svojoj knjizi *Bolest modernog doba* govori o tome da iako „naša (zapadna - A.P.) nastavlja da se razvija u njoj postoje i bolesti modernog doba koje proizvode osećaj gubitka ili propadanja“ (Tejlor, 2002, str. 7). Po istom autoru tri su manifestaciona oblika ove bolesti, *individualizam*, *primat instrumentalnog uma* (koji se ispoljava u težnji za maksimalnom efikasnošću i pragmatičnošću) i gubitak *slobode* koji nastaje kao posledica prethodna dva. Dakle, i ovaj autor iako potiče iz zapadnog miljea,

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

smatra da se bolesti modernog doba, koje su posledica ideologije liberalizma koji neguje individualizam, rađaju na Zapadu i šire dalje na planeti .

Baveći se razlozima bekstva od slobode modernog čoveka, From smatra da proces individualizacije čoveka, tj. traganje za slobodom i nezavisnošću od primarnih autoriteta prate dva procesa - s jedne strane, dolazi do porasta snage ličnog JA, a sa druge strane, povećava se usamljenost čoveka - on sa vremenom shvata da je entitet odvojen od drugih i od sveta oko sebe koji je pun pretnji i opasnosti, što kod njega stvara osećaj nemoći i nespokojstva. Da bi savladao to nepodnošljivo stanje bespomoćnosti i uplašenosti koje mu je donelo oslobađanje od primarnih autoriteta čovek može da izabere jednu od dve opcije. On će ili da uloži napor da dođe do "pozitivne" slobode, da se poveže sa svetom oko sebe ljubavlju i radom i da na taj način razvija svoje intelektualne, čulne i emocionalne sposobnosti da se ponovo poveže sa čovekom, prirodom i samim sobom, ne odustajući pritom od nezavisnosti i integriteta svog pojedinačnog ja; ili će da odustane od nezavisnosti svog pojedinačnog ja i da utočište od slobode koja mu je donela nepodnošljivu usamljenost nađe u povezivanju sa sekundarnim autoritetima, bilo kroz podčinjavanje ili gospodarenje njima, tj. kroz mazohistička ili sadistička stremljenja. (From, 1986, str. 3) Proces ekonomske individualizacije, tj. oslobađanja pojedinca imao je za posledicu kidanje uzajamnih veza među ljudima, njegovu izolaciju i odvajanje od bližnjih, te povećanje otuđenosti i usamljenosti. Ovo zbog toga što su zakoni tržišta počeli da važe i u svim društvenim i ličnim vezama, te su odnosi među ljudima "izgubili obeležje neposrednosti i čovečnosti, a dobili obeležje manipulacije i instrumentalnosti" (Isto, str. 88). Iako se ima osećaj da je pokretač svih aktivnosti svakog pojedinca egoizam i lični interesi, ekonomska delatnost, uspeh i materijalni dobici u kapitalizmu postaju ciljevi po sebi, čovek počinje da služi ciljevima koji nisu njegovi, a kojima je svrha održanje kapitalizma kao takvog. Pojedinaac postaje samo običan šraf na točku kapitalističke mašinerije, koja mu nameće svoj tempo i svoje vrednosti i u odnosu na koju je on potpuno beznačajan.

Savremeno društvo je pokorilo čoveka, ali ne golom silom već *hedonizmom*. Kreatori Novog svetskog poretka, odavno su već uočili tu kobnu crtu u karakteru čoveka: *neograničenu želju ka zadovoljstvima*. Ovladati tim porivom po principu uslovljavanja – davanja i uzimanja - moguće je totalno porobiti čoveka *njim samim*. „Vladati - kaže Haksli - znači sedeti. Vlada se mozgom i zadnjicom, a ne pesnicom.“ (Haksli, 2001, str. 95). Vladati, to danas znači: *stvarati zadovoljne robove*. Što više! U što većem broju, budući da je to *više* zapravo *conditio sine qua non* moderne demokratije. Mehanizmom uslovljavanja, uživanje u zadovoljstvu se stalno pospešuje. Sva moderna „sredstva informisanja“, a televizija pre svih, upiru se da korumpiraju savremenog čoveka zadovoljstvima koja mu se nameću kao najviši domet njegove slobode. Možda to najbolje oslikavaju reči Lenine, junakinje Hakslijevog romana *Vrli novi svet* „Ja sam slobodna. - „Slobodna da se divno provodim“ (Isto). Sloboda „da se provodim“ postala je nova mantra Novog Doba; globalna praznoverica našeg „Globalnog sela“.

Tako se totalna kontrola čoveka održava kao *robovanje zadovoljstvima* koje uživalac, međutim, kroz nametnutu sugestiju doživljava kao „slobodu izbora“. Ali najmanje su slobodni oni koji veruju da su slobodni samo zato što mogu da biraju u mnoštvu zadovoljstava. To su, zapravo, robovi zadovoljstva. Robovi zadovoljstva su *najkrotkiji*, jer

svoje ropstvo doživljavaju kao *zadovoljstvo izbora*. Zato kreatori Novog svetskog poretka stalno izmišljaju nova uživanja i sve banalnija zadovoljstva. Vrhunac obmane savremenog čoveka: *to je sugestija slobode u mnoštvu banalnih uživanja*. Neprikosnovena vladavina ovih principa dovodi do toga da se čovek izlaže najgorem ponižavanju i da čini najgore zločine da bi stekao novac i društvenu afirmaciju. Nije više „bekstvo od slobode“ (From), već je bekstvo od odgovornosti za uništavanje života ono što dominira u najrazvijenijim kapitalističkim društvima.

Za razumevanje pojma slobode, posebno u savremenom društvu, čini se da nam od velike pomoći može biti De Ružmon, koji govori o različitim taborima koji postoje u društvu (levica i desnica, tradicija i napredak, socijalizam i kapitalizam, pozicija i opozicija), ali posebno ukazuje na tabor slobode i tabor moći. Jedna je šansa i jedna pretnja. „Tabor slobode čine oni koji bi da „uzmu vlast nad samim sobom“, a tabor moći – oni koji bi da „uzmu vlast nad drugim. Ovi prvi bi da stvaraju vlast, tj. sebe, a ovi drugi da je osvajaju, da prinudno usrećuju ljude oko sebe. Ovi prvi su svoji među drugima, a ovi drugi – tuđi među svojim. Ovi prvi pitaju: „Šta mogu da učinim?“, a ovi drugi: „Šta će se dogoditi?“ Načelo ovih prvih glasi: „Čovek je čoveku zajednica!“, a ovih drugih: „Čovek je čoveku pijavica!“ Stanovište ovih prvih je – volja za slobodom, uz preuzimanje rizika, što stvara okvir za analizu odnosa tranzicije i decentralizacije. Stanovište ovih drugih je – sigurnost po svaku cenu, što daje drugi okvir za analizu tog odnosa (De Rougemont, 1989, str. 274).

Upravo ako krenemo od teze De Ružmona, možemo zaključiti da je slobodan čovek onaj ko ima vlast nad sobom, odnosno kako je Dragoljub Jovanović govorio, čovek je iznutra slobodan, koji ne da da mu iko ukrade slobodu, ni po koju cenu, i koji žrtvuje sebe zbog drugih. Dakle, sloboda je pre svega i iznad svega - *sloboda od straha*.³ Suprostavljajući se Milentiju Popoviću koji je u *Borbi* objavio članak pod tim nazivom, Dragoljub posebno potencira da sloboda od straha treba da se bazira i na pravdi. „To označava pravičnost, ali pre svega pravnu sigurnost. Treba da nema razloga da se boji sva ko pošteno radi i dobro misli. Neka drhte zločinci i neprijatelji naroda, ali samo oni. Od straha se moraju osloboditi svi koje selo zna kao ispravne i čestite“(Jovanović, 1991, str. 391). U svetu u kome dominira princip „cilj opravdava sredstvo“, u kome je „čovek čoveku vuk“, a ne „čovek je čoveku nada“⁴ nema i ne može biti pravde, stoga nema ni slobode. Veliko je pitanje da li nekog danas, kada živimo u društvu koje je opsednuto opasnošću od terorizma zanima sloboda. Primat ima sigurnost i njoj je sve podređeno. Ko danas stavi u pitanje prvenstvo bezbednosnog aparata, brzo mu se pilepi etiketa da je neprijatelj čovečanstva. Sloboda je, nema sumnje, glavna žrtva XXI veka. Sigurnost još uvek ne znači i da je čovek slobodan. Sloboda je nešto što izlazi iz duše čovekove i tada čovek ima vlast nad sobom a nema strah. Sloboda je ideal, iznad svih

³Ljiljana Bogdanović, urednica nedeljnika „Pečat“, u svom uvodniku za broj od 21. marta 2020, pod naslovom „Bajka“, navodi zapis sveštenika Antonija de Mila: „Kuga je na putu za Damask prestigla karavan. „Kuda žuriš?“, upita je vođa karavana. „U Damask. Da uzmem 1.000 života.“ Na po vratku iz Damaska Kuga je ponovo prošla pokraj karavana. Vođa joj reče: „Odnela si 50.000 života, a ne 1000.“ „Ne“, odgovori Kuga. „Ja sam uzela 1.000, ostale je odneo Strah.“ Ima li ova bajka danas u „globalnom Damasku“ naravoučenije?

⁴O tome šire u radu P. Anđelković, Čovek je čoveku vuk i (ili) čovek je čoveku nada – paradigme zapadnog i pravoslavnog čoveka, Crkvene studije (str. 195 – 208), izdavači Centar crkvene studije, Centar za vizantijske studije, Međunarodni centar za pravoslavne studije, Niš (2017)

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

drugih ideala. Nisu uzalud Srbi (za razliku od drugih slugarskih naroda) u amanet svim generacijama kao najvažniji kategorički imperativ ostavili: *“za krst časni i slobodu zlatnu”*. Danas, da bi se imala kontrola nad ljudima, da bi se učinili neslobodnim, najpre se zamagle ideali, a na prvom mestu ideal slobode. Kada se dođe do lažnog saznanja da mi je sve dozvoljeno, tad se zapravo zarobimo sopstvenom težnjom za slobodom, jer ne shvatamo reči sv. apostola Pavla koji kaže: *Sve mi je dozvoljeno, ali sve ne koristi* (I Kor 6,12). Drugim rečima, sve mi je dozvoljeno ali mi sve ne služi na slobodu i zaključuje da smo na slobodu pozvani; samo ne na slobodu za ugađanje telu, nego da iz ljubavi služimo jedni drugima (Gal 5,13).

2. Ekonomska (ne)bezbednost i sloboda

Ekonomska kriza koja trese Planetu već nekoliko godina je svetu demonstrirala kakvu nevolju može da stvori „nevidljiva ruka tržišta, ako se ostavi bez kontrole. Ekonomska pitanja, dakle, postala su neotuđivi deo predstava o nacionalnoj bezbednosti. U jednom broju država, u prvi plan se postavlja pitanje bezbedne dostave sirovina, kao i bezbednost i sredstava za dostavu tih sirovina (gasovodi, naftovodi, a u poslednje vreme i vodovodi). U drugim državama, opet, u prvi plan se stavlja težište na zaštitu od ekonomske špijunaže, a kod trećih težište je na ekonomskom suverenitetu. Jasno je da ovde interesi diktiraju i prioritete državne i nacionalne bezbednosti. Nekada se pod pojmom bezbednosti prvenstveno mislilo na fizičku zaštitu teritorije države od spoljašnjeg oružanog napada. Iako i ovaj aspekt nije prevaziđen ni danas, pre svega kod malih, malo naseljenim i sirovinama bogatih država, shvatanje pojma bezbednosti je evoluirao u nove pravce i sadržaje. U tom smislu važno je naglasiti da je već tokom XVIII veka, u Velikoj Britaniji, počelo da dominira mišljenje da je bezbednost države neodvojiva od ekonomskog blagostanja, u prvom redu od trgovine. Uopštavanje ovog shvatanja poznato je kao teorija i praksa merkantilizma. Merkantilizam je skup ideja o ekonomskoj politici koji je dominirao evropskim zemljama od šesnaestog do kraja osamnaestog veka. Osnovna ideja merkantilizma je da se bogatstvo jedne zemlje zasniva na količini novca (plemenitih metala) u njenom posedu i da je stoga potrebno da država preduzme sve mere koje će povećati njegov priliv u zemlju i smanjiti njegov odliv iz zemlje. Merkantilizam ne predstavlja koherentnu ekonomsku teoriju, pa ni koherentan program ekonomske politike, već skup srodnih ideja o tome kako regulisati ekonomsku aktivnost kako bi se povećala količina novca u zemlji⁵. Neke mere

⁵Ovde se kao ključno pitanje za svaku zemlju u razviju postavlja pitanje koji model razvoja odabrati. Onaj u duhu programa reformisanja privreda baziranih na *Vašingtonskom dogovoru* (koji je razrađen krajem 80-ih godina XX veka i prvo primenjivan u zemljama Latinske Amerike), a kuda sve to vodi možemo da vidimo i iz iskustva Meksika. Meksiko je, sprovodeći neoliberalni program reformi, doveden u stanje velike spoljne zaduženosti (dužničko ropstvo), a zatim je bio prisiljen, kako bi dobio kredite od MMF-a i SAD, da američkim kompanijama garantuje izuzetno povoljne uslove investiranja. Inostrane investicije usmeravaju se u, takozvane, makila-dore (maquiladoras), odnosno lanac američkih preduzeća izgrađenih duž granice sa SAD. Ta preduzeća su eksteritorijalna, oslobođena su plaćanja poreza u meksički budžet, radnici rade u teškim uslovima za mizerne nadnice i u ovim preduzećima nije dozvoljeno osnivanje sindikata. Šteta koju Meksiko ima od *makiladora* procenjuje se da iznosi oko 15 milijardi dolara godišnje,

merkantilističkog pravca su: država treba da svim sredstvima podstiče izvoz, a destimuliše uvoz; radi podsticanja izvoza treba formirati državne trgovinske korporacije⁶, sa stranim zemljama sklapati trgovinske ugovore o privilegovanom položaju, otvarati trgovinska predstavništva i slično; carine treba da budu visoke na finalne proizvode, a niske na uvoz sirovina⁷; radi ograničavanja uvoza treba koristiti i uvozne kvote i dozvole, manipulirati kursom stranog novca itd; zemlja treba da postigne ekonomsku samodovoljnost, pa u tome cilju treba podizati domaću proizvodnju povlasticama i podsticajima raznih vrsta⁸. Naravno, kao najvažnije pitanje nacionalne ali i ekonomske bezbednosti je i pitanje privatizacije društvenog (državnog) kapitala u skladu sa "preporukama" MMF.

Pitanje, danas u vremenima kada su nam usta puna fraza o demokratiji o ljudskim pravima, je pitanje koje u duhu Dostojevskog možemo postaviti glasi: hleb ili(i) sloboda? Da

zaposleni rade u ropskim uslovima, a ogromna masa stanovništva živi u uslovima bede koja nije zabeležena u Meksiku ni u vreme diktature Diasa (krajem XIX i početkom XX veka). Sa druge strane, na elemente uspešnog razvoja Japana (posle Drugog svetskog rata) i zemalja Jugoistočne Azije (poslednjih decenija) jeste strategija razvoja koja se oslanjala na marljivost građana, malu ličnu i zajedničku potrošnju i visoku stopu štednje. Pored toga, rast se podsticao i potcenjivanjem vrednosti domaćeg novca, zaštitom domaćih proizvođača, dobrim obrazovnim sistemom i postizanje konsenzusa kroz prepoznavanje kolektivnog interesa. Sličnim modelom razvoja Kina, poslednje dve decenije, 85% investicija finansira iz domaće štednje (15% otpada na strane investicije) i godinama beleži dvocifrene stope rasta. O tome šire u (Dušanić, 2008, str. 125)

⁶U Srbiji se upravo desilo suprotan trend. Srbija je rasprodala i zatvorila svoje velike trgovinske lance i najveći broj velikih trgovinskih lanaca je u rukama stranaca, od Hrvata do Nemaca.

⁷I u ovom segmentu Srbija ide suprotnim smerom. Srbija velikim delom izvozi sirovine, recimo drvenu građu a uvozi finalne proizvode, lamperiju, nameštaj pa čak i čačkalice

⁸ Načelno pitanje koje se u vezi sa tim postavlja vezano je za obezbeđenje velikih povlastica inostranom investitoru. Primer koji navodi Dušanić je vrlo siptomatičan i iz njega se mogu izvući ozbiljne pouke: Predsednik Srbije, Boris Tadić je u decembru 2009. godine (u pratnji ministra ekonomije M. Dinkića) otvorio u Prokuplju fabriku za proizvodnju kablova za autoindustriju u okviru nemačke kompanije *Leone*. Na toj lokaciji ranije je postojala fabrika azbestnih proizvoda *Fiaz* koja je ovoj nemačkoj kompaniji prodana za 56 miliona dinara (oko 600 hiljada evra). Kompanija *Leoni* zaposlila je 350 radnika čija zarada iznosi 15.300 dinara (oko 160 evra) mesečno – što je manje od 50% prosečne zarade u Srbiji, a Vlada Republike Srbije dodelila je kompaniji *Leone* 6,5 miliona evra na ime podsticaja inostranim investitorima i po 5.000 evra po novootvorenom radnom mestu. Nije teško izračunati da od sredstava, na ime podsticaja inostranih investitora, države Srbije (tačnije novcem njenih poreskih obveznika) nemačka kompanija *Leoni*, ne samo da odmah dobija nazad sredstva koja je platila za fabriku, nego joj preostaje još novca kojim može da celu deceniju (deset godina) isplaćuje zarade zaposlenima u fabrici u Prokuplju. (Dušanić, 2008, str. 124). Dakle, za nacionalnu ali ne i komradorsku elitu je vrlo važno da se okrene razvoju nacionalne ekonomije i podsticajna sredstva više usmerava u domaće kompanije a ne strane.

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

li, ljudi (narodi) mogu biti slobodni ako nisu dovoljno ekonomski slobodni, ako nisu siti.⁹ Davno je Engels u govoru na marksovom grobu eksplicitno ukazao na osnovni zakon u razvoju ljudskog društva koji je Marks otkrio, a koji je vrlo jednostavan: "čovjek najpre mora da jede, da se hrani (da zadovolji egzistencijalne potrebe) pa tek onda može da se bavi naukom". Na ovaj osnovni zakon ukazuje i Dragoljub Jovanović. U duhu marksizma on uočava da postoji redosled u ljudskim potrebama. "Ima, dakle, jedan red po kome se javljaju ljudske potrebe, postoji hijerarhija potreba: jedna dolazi za drugom, izvire iz druge, nadovezuje se na nju. Prva potreba nesumljivo je hrana, za ljude hleb. Kad nemaju hleba, oni kao da su bez osnova, bez prve stepenice, bez polazne tačke za dalje zahteve i težnje" (Jovanović, 1991, str. 65).

Šta se danas dešava sa ljudima u savremenom svetu. Najbolju sliku daje nam Sauns u prosto rečenici gde kaže: "Ja sam jeftin rob koji cvrkuće" (Sauns, 2012, str. 109). *Egzistencijalna nesigurnost, u celom svetu, strah od gubitka posla, stvara klasu očajnih ljudi koji su prinuđeni da rade gotovo u ropskim uslovima. Pozivajući se na istraživanje koje je sprovedla Australijska fondacija „Hodaj slobodno“ („Walk Fre“ Foundation) a koja je objavila rezultate svog istraživanja o broju robova na svetu i po kojoj planeti, danas u ropstvu 10 živi više od 45 miliona ljudi, Igor Milanović, analizira stanje u Srbiji i smatra da skoro 0,5 odsto stanovnika je u statusu klasičnih robova. Kriterijumi Fondacije za određivanja ropstva jesu: prinudni rad, trgovina ljudima, dužničko ropstvo, prisilni brak i komercijalno seksualno iskorišćavanje. Po ovim kriterijumima, u Srbiji živi 28.700 robova, što čini 0,404 odsto ukupnog stanovništva. Zahvaljujući ovom rezultatu, Srbija je stavljena na 32. mesto svetske liste, od 187 država. Međutim, budući da kriterijumi fondacije „Hodaj slobodno“ ne obuhvataju oblike pokornosti u kojima nema primene ili pretnje silom, Srbija je prošla relativno dobro. Da su obuhvaćeni svi oni koji moraju da rade za platu nižu od zagarantovanog minimalca (koji ni sam nije dovoljan za život), kao i oni koje poslodavac uopšte ne plaća, Srbija bi se nalazila na samom vrhu ove neslavne liste. Dakle, zaključuje ovaj autor, iako je robovlasništvo zvanično ukinuto, izgleda da ono, uprkos tome, i dalje postoji u našoj državi (Milanović, 2016).*

Nažalost, moramo da se složimo sa ovim autorom, i ono što je posebno poražavajuće jeste to što za razliku od mnogih drugih, posebno evropskih zemalja, Srbija se uopšte ne trudi da smanji broj sopstvenih građana koji su dospeli u moderno ropstvo. Rad za ponižavajuće nisku platu ili bez ikakve plate, kao i rad u nehumanim uslovima, posebno u stranim kompanijama¹¹, moraju da se smatraju jednim od oblika robovlasništva, pogotovo

⁹ Vrlo je poučna anegdota koju navodi Dragoljub Jovanović o akademiku Jovanu Žujeviću koji je na svom poljoprivrednom dobru, koje je propadalo zbog krize, vezivao psa i davao mu hranu i komšiji koji mu kaže: G. Jovo, odvežite psa, pa vežite mene da se jednom sit nahranim (1991, str. 65).

¹⁰ Aristotel u svojoj Politici između ostalog govori o tome da je rob onaj koji nema društvene veze i stalni posao, što rezultira upotrebljivošću svuda i na svaki način. S druge strane, slobodni čovek je onaj koji sklapa mnoge društvene veze i ima brojne obaveze prema drugima, prema polis i mestu u kojem živi. (Aristotel, 1984). Dakle, pouka jeste da se sloboda ne gradi kao neka vrsta autonomije nestalnog atoma, lišenog etničkih korena i teritorijalnog ukorenjivanja. Sloboda se gradi kroz veze s mestima i ljudima.

¹¹ O tome smo pisali u radu Anđelković, P. Nedeljković, R. (2017) Radno (ne)pravo u Srbiji – Od domaćinskog ka slugarskom narodu, Međunarodni tematski zbornik Nacionalno i međunarodno pravo – aktuelna pitanja i teme, Pravni fakultet Kosovska Mitrovica

što zbog visoke stope nezaposlenosti radnici najčešće nemaju alternativu. Da je smisao liberalne ideologije danas koji domanatni model "razvoja" da ne služi sopstvenom narodu, već da država bude u službi kompanija protiv naroda, može se videti i na primeru *Zakona o radu* koji je usvojen u Srbiji. Tako je u njemu Vlada Srbije prihvatila 80 odsto preporuka dobijenih od Saveta stranih investitora – počev od "veće fleksibilnosti" u korišćenju ugovora na određeno vreme i prekovremenog rada, pa do "omekšavanja" pravila za zaposlene trudnice itd... Bojan Jovanović u studiji *Od krize kulture do kulture krize* piše da je naše društvo danas karakteristično po proizvodnji ideologije koja dovodi do nemoći kulture, a koja se, zatim, transformiše u kulturu krize. Tako je, ne samo zbog delovanja kompradorskih formacija, već i zato što kultura nije razvila odbrambene snage protiv takvog činjenja. Kako Bojan Jovanović uočava, „kriza kulture dovodi u pitanje, ne samo određenu kulturu, već i sam obrazac kulture kao stvarnosti izgrađene u čovekovom samopotvrđivanju nasuprot prirodi“ (Jovanović, 2016). Svakako da ovo zapažanje sa kojim se slažemo možemo preneti na sve segmente društva, od politike, obrazovanja a posebno ekonomije. Upravo delovanjem kompradorskih formacija posebno "opslužujuće inteligencije"¹² oblast ekonomije postala je dominantni način za porobljavanje ljudi ali i čitavih naroda. Stoga, savim opravdano, jedan od najuticajnijih mladih filizofa danas, Dijego Fuzaro, originalno, umesto termina globalizacija koristi termin *glebalizacija*¹³.

Dakle, jasno možemo zaključiti da u uslovima ekonomske nebezbednosti, koja posebno jača u uslovima krize, koje su sve češće i sve jače, priče o ljudskim pravima, demokratiji slobodama ostaju samo prazne priče bez realne osnove. U takvim uslovima jačaju svi vidovi poroka, od kriminala do prostitucije. Ekonomska nesigurnost uzrok je sveopšte nesigurnosti što dovodi do toga da su ljudi spremni sebe da "prodaju" kako telesno tako i intelektualno, i onda jasno vidimo koliko je veliki Njegoš bio u pravu stavom da "strah životu kalja obraz često".

3. Ka zaključku

Eumonika (nauka o dobrom društvu) uči da nema kvalitetnog i stabilnog razvoja bez jakog, pluralnog, društva s autonomnim sferama u svim društvenim oblastima, a posebno u privredi. Od davnina važi pravilo: jako, zdravo, stabilno domaćinstvo – zdrava i stabilna porodica, i jaka, zdrava, nezavisna nacionalna ekonomija – zdravo stabilno uređeno društvo.

¹²Funkcija opslužujuće inteligencije (*service intellectuals*) jeste da dominantnoj grupaciji omogućiti da ostvari ciljeve s minimumom nasilja. Recimo, neko društvo treba desuverenizovati i deindustrijalizovati, kako bi se pretvorilo u izvor jeftinih sirovina i jeftine radne snage. Opslužujuća inteligencija će, dakle, nastojati da objasni stanovništvu da je privatizacija + integracija u EU najbolji način da se dotično društvo „modernizuje“ i postane istinski uspešno i demokratsko (Slobodan Antoni, Opslužujuća inteligencija, <https://stanjestvari.com/2018/06/26/antonic-opsluzujuca-inteligencija/>)

¹³U svojoj najnovijoj knjizi *Glebalizacija . Klasna borba u vreme populizma*, italijanski filozof Dijego Fuzaro upotrebljava termin GLEBALIZACIJA (Glebalizzazione). Reč je o originalnoj kovanici kojom autor razobličava floksule zvane "globalizacija" i "mondijalizacija" i pokazuje da je njihova prava namera ukidanje ljudskih prava. Glebalizacija otkriva da je globalizacija u stvari serijska proizvodnja savremenog roblja, slabo plaćenog, u privremenom radnom odnosu, u stanju nesigurnosti. Glebalizacija upravo podrazumeva proces širenja siromaštva u svetu kao direktne posledice fenomena ekonomske globalizacije. Pečat, br. 599., 20. 12. 2019.

SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA NEOKOLIJALNOG ROPSTVA

Pri svakoj internacionalizaciji, tj. uključenju u svet, što u savremenim uslovima postaje neminovnost, ne treba smetnuti s uma da tamo bespoštedno vladaju *interes, moć i prinuda*. Stoga, ako narod i njegova elita žele da društvo bude stabilno, slobodno i prosperitetno, potrebna je najpre sopstvena integracija i konsolidacija, pa onda, prema svetskim kriterijumima, uključivanje u šire okruženje. „Svetska istorija, shvaćena kao istorija država, borba je između dva i samo dva principa. Čovek ima dva, i samo dva načina, da sebi obezbedi potrebna dobra: ekonomski način obezbeđivanja dobara je rad, a politički pljačka. Ekonomski način znači: mir, slobodu, bratsku zajednicu, drugarstvo, humanost. Politički način znači: rat, neslobodu, egoističko društvo, dominaciju, varvarstvo.“ Tako je, pre osam decenija, Franc Openhajmer (Prema: Ocić, 2014, str. 21) apriorno i pojednostavljeno jasno ukazao na dva osnovna načina privređivanja – ekonomski (domaćinski) i hrematistični (egoistični).

Ono što su misionari još u 16. veku uspešno oprobali u Paragvaju, a Dostojevski dobro prepoznao u vlastitom dobu, danas je postalo rukovodeći princip i logika kojom se služe evroatlantski kreatori državnih i političkih modela – videti ljude kao masu, podeliti ih na podobne i nepodobne, na civilizovane i varvare, ne elitu i slabe. „Plasirati ideju antropološkog pesimizma da je velika većina ljudske populacije slaba, nerazvijena, da ne ide u korak s progresom, a zatim proglasiti jednog čoveka ili čitavu naciju podobnom da drugima ukaže na pravi put. U osnovi je ideja da se čitav svet prilagodi, ako ne milom onda svakako silom, koncepciji „slobode“ koju kreira zapadno društvo“ (Arsenijević, 2010, str. 87). ***Taktika je jasna: čoveka treba dobro uplašiti, i kroz strah ga učiniti bespomoćnim, i poslušnim. Cilj je samo jedan: naše apsolutno pokoravanje i služenje njima. Moramo shvatiti da nas ova pandemija laži i straha, ne vodi ka zdravlju i čuvanju života, nego gubitku svega što imamo, a najpre nas samih!*** To znači da svaki pojedinac treba najpre pobediti sebe samoga, da se treba osloboditi osećaja bespomoćnosti i usamljenosti i pobediti spoljašnje autoritete u sebi, koji su usloveli njegovu disciplinu, jednoobraznost i zavisnost od vođa. (From, 1986, str. 10). Tek kada se moderan čovek oslobodi "od" svih ovih spoljnih autoriteta i kada se zagleda duboko u sebe i spozna svoje istinske potrebe i htenja, kada shvati šta ga zaista čini srećnim, on će moći da promeni sebe, da se oslobodi osećaja svoje bespomoćnosti i da shvati da on sam odlučuje o svojoj sudbini. A da bi potpuno vladao svojim umom, čovek mora biti oslobođen od svih pritisaka, a pre svega straha za svoju egzistenciju. Stoga bi područje lične slobode bilo uveliko prošireno uvođenjem garantovanog godišnjeg prihoda koji bi mu davao sigurnost da će u svakom trenutku moći da ostvari bezuslovno pravo na život - da se neće plašiti gladi i ostajanja "bez krova nad glavom". Moderne države - države blagostanja skoro da su se približile ovom idealu, jer su razvile jake programe socijalne pomoći, ali u njima još uvek birokratija upravlja ljudima, traženjem dokaza o potrebi za socijalnom pomoći i odlučivanjem o tome ko može ostvariti pravo na nju, a ko ne.

Pandemija korona virusa je u nas unela mnogo smutnje, straha i panike. A to su osećanja koja vode na stranputicu. S druge strane, promene koje su u svetu nastale tim povodom toliko su drastične da se postavlja pitanje – hoćemo li ikad više živeti normalno, kao slobodni ljudi koji ne mogu bez bližnjih? Ili ćemo zauvek nositi maske i strahovati jedni od drugih? U totalitarnom društvu budućnosti ekonomija je jedan od ključnih načina za disciplinovanje robova Novog poretka. Pandemija virusa korona dodatno je kompromitovala ekonomski sistem neoliberalne globalizacije. Taj proces je počeo izbijanjem finansijske krize

2007-2009. koja nikad nije u potpunosti sanirana. Kada se pojavila nova biološka opasnost, ispostavilo se da su države bile potpuno nespemne i nesposobne da joj se suprotstave. Mehanizmi za brzo reagovanje u situacijama krize su demontirani uporedno sa napuštanjem socijalne države. U najbogatijim zemljama nije bilo čak ni zaštitnih maski i druge neophodne medicinske opreme. Zapanjeni posmatrači odjednom su shvatili da se u EU ne proizvodi nijedan gram paracetamola. Korona je najubedljivije pokazala kako je vladajući sistem globalizovanog kapitalizma neodrživ.

Savremeni politikolog Paolo Đerbaudo (Paolo Gerbaudo) smatra da suverenitet čini sposobnost vlasti da ima kontrolu nad svojom teritorijom. Suprotan koncept predstavlja međupovezani globalni ekonomski prostor u kome ne postoji državna kontrola. On se zalaže za forme državne intervencije koje obezbeđuju sigurnost domaćem stanovništvu i zaštitu od preterane izloženosti spoljašnjim uticajima. Da bi se taj cilj postigao neophodni su progresivni suverenitet, ekonomska demokratija, zaštitne barijere i regulativne institucije. Ne sme se diskurs suvereniteta prepustiti desnici. Ona propagira etno- nacionalni koncept suvereniteta, mržnju prema spoljnim neprijateljima, migrantima i drugim narodima. Levica se poslednjih decenija suviše koncentrisala na odbranu vrednosti srednjih klasa i time sebe marginalizovala. Treba se usmeriti na izgradnju odbrambenih struktura protiv tornada globalnog kapitalizma. Neophodna je zaštita od stranih korporacija i banaka a ne od migranata i drugih naroda. Suverenitet je odbrambeni mehanizam koji većinu brani od manjine, obične ljude od supranacionalnih vladajućih elita: bankara, korumpiranih lobista i političara kao i globalnih institucija poput MMF-a, Svetske banke i sl. Oni na sve načine onemogućavaju autonomiju malih naroda i država. Suverenitet je nužna pretpostavka demokratije, tvrdi Đerbaudo (Gerbaudo, 2017).

Istorija trajanja srpskog naroda (sa državom ili bez nje) je duga, bremenita teškoćama i često ispunjena sukobima. Ako smo, kao država i narod, nešto mogli naučiti iz svog dosadašnjeg postojanja to je da se Sloboda (koja je za naš narod na vrhu svih vrednosti) ne dobija, niti kupuje. Ona se osvaja! Ali, jednom osvojena sloboda nije konstanta u protoku vremena. Nije večna! Zato se mora braniti sa istim žarom sa kojim je i osvajana. Inače, nestaje i iznova se mora osvajati. A kada govorimo o slobodi ne smemo zaboraviti da bez nacionalne slobode ne može postojati ni istinska lična sloboda. Okupirani narod ne može imati slobodne pojedince. Privilegije koje im pruža bogatstvo, spremnost na pokornost, ili statusni položaj nisu sloboda već samo njena iluzija. Takođe, još jednu lekciju iz istorijskog trajanja srpskog naroda možemo naučiti. Srbi su odvajkada bili domaćinski narod otuda i slobodarski narod. Jer domaćin je svoj na svome, ekonomski nezavisan i otuda slobodan. Sa komunizmom a posebno sa tranzicijom srpski narod je krenuo putem urušavanja domaćinskog duha, put u dužničko ropstvo i na put gubljenja slobode. Poklonili smo svoje fabrike, njive, prirodna bogatstva, trgovinske lance i banke strancima i time velikim delom postali "robovi" u rođenoj zemlji koji "cvrkuću o slobodi i ljudskim pravima". Dakle, bez ekonomske nezavisnosti i slobode možemo imati samo iluziju da smo slobodni, kako na kolektivnom tako i na individualnom planu.

**SLOBODA OD STRAHA I EKONOMSKA (NE)BEZBEDNOST U VREMENIMA
NEOKOLIJALNOG ROPSTVA**

LITERATURA

- Anđelković, P. (2017). Čovek je čoveku vuk i (ili) čovek je čoveku nada – paradigme zapadnog i pravoslavnog čoveka, *Crkvene studije* (str. 195 – 208), izdavači Centar crkvene studije, Centar za vizantijske studije, Međunarodni centar za pravoslavne studije, Niš
- Anđelković, P. Nedeljković, R. (2017) Radno (ne)pravo u Srbiji – Od domaćinskog ka slugarskom narodu, Međunarodni tematski zbornik *Nacionalno i međunarodno pravo – aktuelna pitanja i teme*, Pravni fakultet Kosovska Mitrovica
- Arsenijević, M. (2016). *TERRA AMATA VS. TERRA NULLIUS: Diskurs o (post)kolonijalizmu u delima B. Vongara i Ž.M.G. le Kleziada*, Kragujevac: FILUM
- Aristotel, (1984), *Politika*, Beograd: BIGZ,
- Bogdanović, Lj, (2020), *Bajka, Pečat*, br. 616, 20. 03. 2020.
- Vidanović. I. (2006), *Rečnik socijalnog rada*, Beograd: Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Srbije; Društvo socijalnih radnika Srbije; Asocijacija centra za socijalni rad Srbije; Unija Studenata socijalnog rada,
- Gerbaudo, P. (2017). The populist era, *Soundings: A journal of politics and culture* Issue 65, Spring 2017, pp. 46-58
- De Rougemont, D. (1989), *Budućnost je naša stvar*. Beograd: NIRO - Književne novine
- Dušanić, J. (2008), *Bečarska ekonomija – tranzicija u Srbiji*, Beograd: Beogradska poslovna škola,.
- Iljin, I. (2012), *Put ka očiglednosti*, Beograd: Logos.
- Jovanović, V. (2011), *Šta je sloboda, Izabrani spisi*, Beograd: Službeni glasnik
- Jovanović, D. (1991), *Sloboda od straha: izabrane političke rasprave*, prir. Nadežda Jovanović i Božidar Jakšić: Beograd: Filip Višnjić – Naučna knjiga,
- Jovanović, B. (2016) *Antropologija zla*, Beograd: HERAedu,
- Ocić, Č. (2014), Strategije razvoja: zamisli i ostvarenja, U: Časlav Ocić (ur), *Moguće strategije razvoja Srbije*, Ekonomski zbornik Knjiga XIII, Beograd: Srpska akademija nauke i umetnosti. Str. 9-97.
- Tejlor, Č (2002), *Bolest modernog doba*, Beograd: Čigoja štampa
- Hajek, F.(1998), *Poredak slobode*, Novi Sad: Global book,
- Haksli, O. (2001), *Vrli novi svet* – Beograd: Plato.
- Fuzaro, D. (2019), Kosmopolitizam je individualizam, *Pečat*, br. 599. 19.12. 2019.
- From, E. (1986), *Bekstvo od slobode*, Beograd: NOLIT,
- Elektronski izvori:

FREEDOM FROM FEAR AND ECONOMIC (IN) SECURITY IN THE TIMES OF NEOCOLIAL SLAVERY

Abstract: The history of mankind is determined by the constant struggle to achieve political, economic and spiritual freedoms. With neoliberalism, they persuaded us that we are finally entering the phase of full human freedom and democracy and to reach the "end of history" (Fukuyama). However, it turned out that the individual in modern society did not live up to freedom, that the freedom he had strived for from the beginning was too heavy a burden for him, that he instinctively tried to avoid it and that he even wished for submission. The age in which we live is the age of information, we live in a time in which almost every piece of information travels from one end of the world to the other in a split second, and at the same time we are not sure of its credibility. Our time of information has turned into a time of manipulation, and the best and most successful means of manipulation and rule is fear. This pandemic of the virus called covid-19, whatever the nature of its origin, can also be called a fear pandemic. Crisis situations, as warned by many great thinkers such as Bodin or Hobbes, and best of all Carl Schmidt in his theories of state of emergency and dictatorship, are the basis for understanding politics and the theory of the state, but also crises in which humanity, as Marx said, inevitably enters. In crisis situations, it is clear that all the failures of wrong policies and decisions can be seen in the palm of your hand ("it does not snow to cover the shore, but for every beast to show a trace"), so that this new epidemic has brought to the surface all the ills of our society. vulgar manipulations of the media for political purposes, through the generation of "fake news", all the way to the great distrust of citizens in official institutions. Bearing in mind that fear occurs in situations of endangered security, this paper primarily deals with the analysis of fear as a consequence of economic (in) security caused in the conditions of "liberal fascism" as J. Gilderbrunn calls modern globalization.

Key words: fear, freedom from fear, neocolonialism, state of emergency.

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZONOM FORMOM

Katarina Njegić¹
Vesna Milanović²

Rezime: *Interes svake internacionalizovane organizacije je dugoročno diferentna i teško imitativna konkurentska prednost. Ostvareni pozitivni ishodi internacionalizovanog poslovanja, poput izvoznih performansi, doprinose međunarodnoj konkurentskoj prednosti organizacije i međunarodnoj poziciji zemlje njenog porekla. U ostvarivanju visokih izvoznih performansi, uspešne organizacije vešto koriste potencijale marketinške orijentacije na izvozna tržišta (izvozne marketinške orijentacije). Zbog toga je cilj rada da prezentuje ulogu marketinške orijentacije u internacionalizaciji poslovanja organizacija izvoznom formom. Kako je važno da organizacije i vlade zemalja prepoznaju faktore koji mogu uticati na njihovu konkurentsku poziciju na međunarodnom tržištu, na međunarodnu reputaciju, imidž brenda i nacionalni imidž, ovaj rad im može biti od koristi, jer prezentuje izvoznu marketinšku orijentaciju kao jedan od značajnih faktora koji determinišu uspešnost izvoza iskazanu izvoznim performansama. Osim toga, rad može podstaći istraživače na dalja istraživanja u ovoj oblasti, a posebno na meta-analize empirijskih nalaza uloge marketinške orijentacije u izvoznim aktivnostima. Za ove meta-analize istraživači pokazuju mnogo manji interes u odnosu na meta-analize empirijskih nalaza uloge marketinške orijentacije u domaćem kontekstu.*

Ključne reči: *izvozna marketinška orijentacija, internacionalizacija, izvozne performanse*

Uvod

Bolji rezultati poslovanja (ishodi, poslovne performanse) koje organizacija ostvaruje na ciljnom tržištu vode njenoj povoljnijoj poziciji koja bi trebalo da je, u poređenju sa pozicijom konkurentskih organizacija, diferentna i dugoročno održiva. Kada organizacija internacionalizuje svoje poslovanje i postigne visoke performanse, onda se njen uspeh odražava, ne samo na sopstvenu konkurentsku poziciju, već i na poziciju njene zemlje porekla na međunarodnom tržištu i u međunarodnom okruženju. Otuda svaka država teži obezbeđenju podrške organizacijama koje su u fazi početne internacionalizacije ili organizacijama koje već posluju na međunarodnom tržištu, a menadžment tih organizacija teži kreiranju strategija i primeni pristupa poslovanju koji će dovesti do što boljih performansi internacionalizovanih aktivnosti.

¹ Fakultet za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija, katarina.njegic@gmail.com

² Poslovni i pravni fakultet, Beograd-Mladenovac, Univerzitet „MB“, Beograd, Srbija, vmilanovic555@gmail.com

Među brojnim formama internacionalizacije, ističe se izvoz kao njena najpopularnija forma (Acar, 2016), posebno za organizacije male i srednje veličine, i za organizacije u početnoj fazi internacionalizacije (Milanović-Golubović, 2009). Međutim, popularnost izvoza ne garantuje visoke izvozne performanse (Acikdilli et al., 2022). Zbog toga je potrebno da organizacije kreiraju odgovarajuće strategije nastupa kojima prethodi proces identifikovanja postojećih i predviđanja potencijalnih faktora čije delovanje može uticati na izvozni uspeh – izvozne performanse (*export performance*). Brojne su determinante (faktori) izvoznih performansi (Chen, Sousa, & He, 2016; Radosavljević, 2017; Safari & Saleh, 2020; Sousa, Martínez-López, & Filipe Coelho, 2008). U literaturi se navodi da se nakon 2000. godine sve veća pažnja poklanja marketinškoj orijentaciji (*marketing orientation*) kao jednom od faktora izvoznih performansi (Radosavljević i Milanović, 2017; Shoham, Rose, & Kropp, 2005; Sousa et al., 2008), što je potvrđeno i nalazima empirijskih studija u kojima je ispitivana veza između marketinške orijentacije i izvoznih performansi (npr. Acikdilli et al., 2022; Boso, Cadogan, & Story, 2013; Lin, Huang, & Peng, 2014; Solano Acosta, Herrero Crespo, & Collado Agudo, 2018).

Kako je ulozi marketinške orijentacije u izvoznom kontekstu u odnosu na njenu ulogu u domaćem kontekstu mnogo manje pažnje posvećeno od strane istraživača (Bıçakcıoğlu-Peynirci & Ipek, 2020; Radovanović, 2017), s jedne strane, a izvozne performanse doprinose boljoj međunarodnoj konkurentskoj poziciji kako internacionalizovane organizacije tako i zemlje njenog porekla (Milanović-Golubović, 2009), s druge, to je cilj ovog rada da predstavi marketinšku orijentaciju kao važnu varijablu poslovnih rezultata koje organizacija ostvaruje u procesu internacionalizacije, odnosno važan faktor koji utiče na njene izvozne performanse. Ovo je važno, jer izvozne aktivnosti, posebno organizacija male i srednje veličine iz pograničnih područja koje su zasnovane na marketinški orijentisanoj strategiji, mogu doprineti bržem regionalnom razvoju područja kojem pripadaju, kao i područja na koje se internacionalizuju. Imajući u vidu navedeno, u ovom radu je prezentovana uloga marketinške orijentacije u internacionalizaciji poslovanja organizacija izvoznom formom.

Rad može biti od koristi menadžmentu izvoznih organizacija, državnim organima u čijoj je nadležnosti podsticanje izvoznih aktivnosti domaćih organizacija, kao i stručnjacima u oblasti međunarodnog marketinga i menadžmenta. Osim toga, rad može podstaći istraživače na dalja istraživanja u ovoj oblasti, a posebno na meta-analize empirijskih nalaza uloge marketinške orijentacije u izvoznim aktivnostima.

Rad čine uvod, nekoliko celina, zaključak i spisak literature. Celine čine tematski delovi kao što su internacionalizacija poslovanja i izvozne performanse, marketinška orijentacija, izvozna marketinška orijentacija, odnos između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi.

ULOGA MARKETINGŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

1. Internacionalizacija poslovanja i izvozne performanse

Rast međunarodne trgovine učinio je mnoga strana tržišta pogodnim za nastup svih organizacija, a posebno onih srednje i male veličine, te onih koje se prvi put internacionalizuju ili potiču iz manje razvijenih tržišta (zemalja). Među brojnim formama internacionalizacije, izvoz nudi ovim organizacijama optimum pogodnosti i rizika. Jedan od pokazatelja uspešnosti izvoza su izvozne performanse. U vezi s tim, izvozne performanse se određuju kao ishod ili rezultat izvoznog posla ili izvoznih aktivnosti organizacije (Shoham, 1998). Obično se posmatraju na organizacionom nivou, što ne isključuje posmatranje izvoznih performansi po svakom izvoznom poduhvatu, prema ciljnim tržištima izvoznih aktivnosti, i dr.

Pristup konstruktivnim izvoznim performansama nije jednoobrazan. Takođe se karakteriše nedostatkom sintetizovanih teorijskih osnova, nedoslednim nalazima empirijskih ispitivanja, nedostatkom istraživačkog okvira i metodologije istraživanja (Chen et al., 2016). Ono u čemu su autori uglavnom saglasni je činjenica da se izvozne performanse mogu izraziti kroz kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju, odnosno finansijsku i stratešku dimenziju (Papadopoulos & Martin, 2010), i da mogu biti iskazani kao subjektivna i objektivna mera (više u Radosavljević, 2017). Indikatori finansijske dimenzije izvoznih performansi su, primera radi, nivo ili stopa rasta ostvarene prodaje na međunarodnom tržištu, nivo ili stopa rasta profita koji je ostvaren na međunarodnom tržištu, i dr. (Armario, Ruiz, & Armario, 2008). Indikatori strateške dimenzije izvoznih performansi je, primera radi, nivo ostvarenih strateških ciljeva (Cavusgil & Zou, 1994; Radosavljević, 2017). Pored navedenih, koriste se i druge dimenzije izvoznih performansi poput performansi proizvoda (Murray, Gao, & Kotabe, 2011), izvoznih tržišnih performansi (Leonidou, Samiee, & Geldres, 2015) i dr. Subjektivna mera izvoznih performansi se temelji na stavovima menadžera o ostvarenim izvoznim performansama. Iako sadrži višu dozu pristrasnosti, ova mera je često korišćena u empirijskim studijama koje su sprovedene u ovoj oblasti (videti u Radosavljević i Milanović, 2017). Najnovija studija (meta-analiza; İpek, Bıçakcıoğlu-Peynirci, & Hizarci, 2023) ukazuje da postoje značajne varijacije u efektima marketingške orijentacije na izvozne performanse i da su one determinisane izabranim merama za procenu izvoznih performansi (objektivne ili subjektivne).

Izvozne performanse doprinose boljoj međunarodnoj konkurentskoj poziciji i internacionalizovanih organizacija, i njihovih zemalja porekla. Kako se sve veći broj zemalja i organizacija iz zemalja koje nisu tradicionalni konkurenti uključivao u međunarodno tržište, tako je rasla potreba za razvojem izvozne marketingške orijentacije (Murray et al., 2011). U nastavku teksta prezentovana je marketingška orijentacija i izvozna marketingška orijentacija.

2. Marketingška orijentacija

Marketingški orijentisane organizacije su sposobne da anticipiraju promene u okruženju i proaktivno i da reaguju na njih (Sousa et al., 2008). Otuda marketingška orijentacija ima veliki značaj u kreiranju i isporuci superiorne vrednosti potrošačima i ostvarivanju dugoročno održive konkurentске prednosti, što dalje vodi visokim

performansama na ciljnom tržištu (Slater & Narver, 1994). Potencijale marketinške orijentacije za uspešno poslovanje organizacija, prepoznali su mnogi istraživači. Kao rezultat toga, literatura prepoznaje nekoliko pristupa marketinškoj orijentaciji, i to: 1) na odlučivanju (donošenju odluka) baziran pristup; 2) na prikupljanju znanja o tržištu baziran pristup; 3) kulturološki pristup; 4) stratezijski pristup; 5) pristup zasnovan na orijentaciji na potrošača (više u: Lafferty & Hult, 2001; Radosavljević, 2017).

Začetnik prvog pristupa marketinškoj orijentaciji (*decision-making perspective*) je Šapiro (Shapiro, 1988), dok su začetnici drugog pristupa (*market intelligence perspective*) Koli i Javorski (Kohli & Jaworski, 1990). Za razvoj trećeg pristupa marketinškoj orijentaciji (*culturally based perspective*) od najvećeg značaja je doprinos Narvera i Slatera (Narver & Slater, 1990), a za razvoj četvrtog pristupa (*strategic perspective*) doprinos Rukerta (Ruekert, 1992). Za razvoj pristupa zasnovanog na orijentaciji na potrošača (*customer orientation perspective*) najveći značaj su imali radovi Dešpandea i Farlija (Deshpandé & Farley, 1998). Imajući u vidu da su potrošač i njegove potrebe u fokusu marketinga, ne čudi što su istraživači u ranijim studijama uglavnom poistovećivali orijentaciju na potrošača s marketinškom orijentacijom. U vezi s tim, korišćena fraza „tržištem vođena preduzeća“ ili organizacije (*market-driven firms*) odražavala je fokus organizacija na zadovoljenje potreba potrošača i to pre nego što ih zadovolji konkurentska organizacija (Day, 1994). Među navedenim pristupima marketinškoj orijentaciji, u marketinškoj literaturi i naučnim krugovima istakla su se dva i to: kulturološki pristup (Narver & Slater, 1990) i bihejvioralni pristup (*behavioral perspective*; Kohli & Jaworski, 1990). Samim tim, reč je o najčešće primenjenim pristupima u empirijskim studijama koje su sprovedene u ovoj oblasti.

Zagovornici kulturološkog pristupa ili marketinške orijentacije koja je posmatrana kao organizaciona kultura, Narver i Slater (1990), smatraju da je organizacija sposobna da ostvari natprosečne rezultate ukoliko je spremna da stvori i održi konkurentsku prednost zasnovanu na kreiranju vrednosti za potrošače. Naime, organizacija treba da ponudi veću očekivanu vrednost potrošačima nego što je nude konkurentske organizacije. Ovu vrednost ne procenjuje organizacija već potrošači, pošto potrošači ne kupuju proizvod radi proizvoda već radi vrednosti koju mu taj proizvod tokom korišćenja donosi. Kako bi takvu vrednost isporučila potrošačima, organizacija kreira organizacionu kulturu koja odiše premisom „stvaranje superiorne vrednosti za potrošače“. Ponašanja zaposlenih u tako profilisanoj kulturi organizacije treba da vode konkurentskoj prednosti koja je zasnovana na vrednosti. Imajući u vidu navedeno, marketinška orijentacija se određuje kao „organizaciona kultura koja najefektivnije i najefikasnije stvara ponašanja koja su potrebna za kreiranje superiorne vrednosti za potrošače, pa stoga i za kreiranje kontinuiranih superiornih performansi u poslovanju“ (Narver & Slater, 1990, str. 21). Prema navedenom, marketinška orijentacija je složen konstrukt kojeg čine ne samo orijentacija na potrošača već i orijentacija na konkurenciju, kao i interfunkcionalna koordinacija.

Kada je organizacija u svom nastupu na tržište vođena orijentacijom na potrošača, ona je sposobna da identifikuje, razume i kreira vrednost za potrošače. Navedeno ostvaruje tako što kontinualno prikuplja i, unutar organizacije, širi informacije o potrošačima, njihovim potrebama, motivima, željama, stavovima, i preferencijama (Narver & Slater, 1990). Istovremeno, orijentacija na potrošača podrazumeva da su svi zaposleni koji deluju na internom tržištu organizacije u svom radu orijentisani na potrošače odnosno na eksterno

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

tržište. Da bi zaposleni težili orijentaciji na potrošače i zadovoljstvo potrošača, potrebno je da su i sami motivisani odnosno zadovoljni (Rafiq & Ahmed, 2000). Do zadovoljstva zaposlenih, kao potrošača na internom tržištu organizacije, koji su spremni da isporuče visok kvalitet eksternom tržištu (visoku vrednost), dolazi se primenom aktivnosti ili programa internog marketinga³. Prema Formanu i Maniju (Foreman & Money, 1995), interni marketing je deo marketinške orijentacije.

Orijentacija na konkurenciju osposobljava organizaciju da identifikuje kratkoročne konkurentske snage i slabosti, ali i njihove dugoročne (moguće) sposobnosti i strategije. U skladu s tim, organizacija prikuplja i širi informacije o konkurentima. Za održivu konkurentsku prednost neophodni su dugoročni fokus i profitabilnost (Narver & Slater, 1990).

Interfunkcionalna koordinacija, pod kojom se podrazumevaju koordinisani napori organizacije u celini i upotreba svih njenih raspoloživih resursa u svrhu kreiranja superiorne vrednosti za potrošače, čini treću dimenziju marketinške orijentacije prema Narveru i Slateru (1990). Ujedno, interfunkcionalna koordinacija čini jednu od dimenzija internog marketinga koji se posmatra kao sastavni deo marketinške orijentacije (npr. Ahmed et al., 2003; Foreman & Money, 1995; Piercy & Morgan, 1991, pomenuti u: Ferdous & Polonsky, 2014) ili kao njena prethodnica (Kotler & Keller, 2016). Pojedini autori (npr. Rafiq & Ahmed, 2000) posmatraju interfunkcionalnu koordinaciju oslanjajući se na perspektivu bihevioralnog pristupa marketinškoj orijentaciji Kolija i Javorskog (1990).

U skladu s bihevioralnim pristupom, marketing orijentacija se određuje kao „generisanje tržišne inteligencije širom organizacije koja se odnosi na trenutne i buduće potrebe potrošača, širenje obaveštajnih podataka po odeljenjima, i odgovor na njih širom organizacije” (Kohli & Jaworski, 1990, str. 6). Bihevioralni pristup marketinškoj orijentaciji, dakle, počiva na tri aspekta, i to na: prikupljanju informacija, njihovom širenju i odzivu (odgovoru na informacije).

Prikupljanje tržišnih informacija (*market intelligence generation*) proširuje tradicionalno posmatranje marketinga (koji u fokusu ima identifikovanje potreba potrošača) tako što obuhvata prikupljanje informacija kako o potrebama postojećih potrošača tako i o anticipiranim potrebama potencijalnih potrošača, ali i o svim eksternim faktorima (npr. konkurencija, tehnologija, državna regulativa, i dr.) koji imaju potencijal da utiču na promenu preferencija potrošača. Interfunkcionalnom koordinacijom postiže se sadejstvo efekata delovanja marketing sektora i ostalih sektora u organizaciji. Dakle, važno je da se uključi cela organizacija i svi zaposleni u prikupljanje tržišnih informacija.

Širenje tržišnih informacija unutar organizacije (*dissemination of market intelligence*) podrazumeva da se prikupljene informacije šire u cilju njihovog razumevanja, zajedničkog

³ Interni marketing je planirani napor organizacije, u čijem fokusu je marketinški pristup kojim se prevazilazi otpor organizacije prema promenama, kojim se usklađuju, motivišu, interfunkcionalno koordinišu i integrišu svi zaposleni prema efikasnoj primeni strategija (korporativnih i funkcionalnih), a u cilju isporučivanja zadovoljstva potrošača kroz proces u kojem se stvaraju motivisani zaposleni i ujedno zaposleni koji su orijentisani na potrošača (Rafiq & Ahmed, 2000, str. 461).

delovanja i najzad usklađivanja napora organizacije. Ova dimenzija je jako važna u situacijama kada organizacija treba da (efektivno) odgovori na nove tržišne informacije.

Odziv (*responsiveness to market intelligence*) predstavlja zajedničku reakciju na informacije sa tržišta odnosno usmerene aktivnosti i radnje kojim se organizacija usklađuje sa tržišnim uslovima. To su primera radi aktivnosti izbora ciljnog tržišta, razvoja proizvoda ili tržišta, i slično.

Radosavljević (2017) navodi da je, prema Narveru i Slateru, kultura deo marketinške orijentacije dok je, prema Koliću i Javorskom, kultura njen preduslov. Međutim, i jedan i drugi pristup u fokusu imaju potrošače i konkurente. Narver i Slater ih posmatraju kao zasebne dimenzije marketinške orijentacije (prva i druga), dok ih Kolić i Javorski posmatraju u sklopu prve dimenzije marketinške orijentacije odnosno prikupljanja informacija. Narver i Slater posebno naglašavaju odnos marketinške orijentacije i održive konkurentnosti organizacije što upućuje na značaj marketinške orijentacije u ostvarivanju performansi organizacije, čime i njen značaj u oblasti strateškog menadžmenta. Za razliku od Narvera i Slatera, Kolić i Javorski posmatraju konkurenciju samo kao jedan od eksternih faktora pod čijim su uticajem preferencije potrošača. Najzad, i jedan i drugi pristup uvažavaju dugoročnu orijentaciju, sadašnje i buduće potrebe potrošača, uključivanje svih zaposlenih, svih organizacionih nivoa odnosno cele organizacije u aktivnosti marketinške orijentacije, kao i neophodnost primene odnosno korišćenja prikupljenog znanja o tržištu.

Narverova i Slaterova (1990) MKTOR skala uključuje 15 stavki koje manifestuju navedene tri dimenzije (orijentacija na potrošača, orijentacija na konkurenciju i inter-funkcionalna koordinacija). MARKOR skala (Kohli, Jaworski, & Kumar, 1993) sadrži 32 stavke koje manifestuju navedene tri dimenzije (prikupljanje tržišnih informacija, širenje tržišnih informacija i odziv na informacije). Obe skale su značajno zastupljene u dosadašnjim empirijskim studijama, a rezultati koje su dale su slični (Deshpandé & Farley, 1998; Radosavljević i Milanović, 2017; Shoham, Rose, & Kropp, 2005). Pošto je reč o složenom konstrukt, ove skale omogućavaju testiranje veze između pojedinih dimenzija marketinške orijentacije i izvoznih performansi.

Na osnovama bihejvioralnog i kulturološkog pristupa razvijen je pristup marketinške orijentacije u međunarodnom kontekstu.

3. Izvozna marketinška orijentacija

Ako organizacija primenjuje marketinšku orijentaciju na domaćem tržištu, to ne znači unapred da je ona usvojila isti nivo marketinške orijentacije i na svojim izvoznim tržištima (Cadogan, Diamantopoulos, & Siguaw, 2002). Zbog specifičnosti okruženja izvoznih tržišta čime i njihove složenosti i višeg rizika u odnosu na domaće, organizacije treba da razviju i primene izvoznu marketinšku orijentaciju (Murray et al., 2011). Kako je marketinška orijentacija strateška varijabla (Knight & Leisch, 2016), čija je važnost u oblasti strateškog upravljanja velika (Cadogan, Diamantopoulos, & De Mortanges, 1999; Cadogan et al., 2016; Katsikea, Theodosiou, & Makri, 2019), u literaturi (npr. u: Paul, Parthasarathy, & Gupta, 2017) se naglašava nužnost razvoja teorijskih postavki o determinisanju i razumevanju

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

strateške orijentacije organizacija prilikom izvoznog poslovanja sa akcentom na organizacije male i srednje veličine. Ovakav stav je aktuelan i u današnje vreme.

U ispitivanje primene izvozne marketinške orijentacije, neki istraživači (npr. Cadogan et al., 1999) su uključili koncept marketinške orijentacije Narvera i Slatera, s jedne strane, i koncept marketinške orijentacije Kolija i Javorskog, s druge. Svoj pristup marketinške orijentacije za međunarodno tržište nazvali su „izvozno marketinški orijentisano ponašanje“ (*export market-oriented behaviour*). Iz samog naziva nazire se da je ovaj pristup baziran na bihevioralnom pristupu marketinškoj orijentaciji. Kadogan i saradnici (1999) nisu posmatrali orijentaciju na potrošača i orijentaciju na konkurenciju kao zasebne dimenzije. Obrazloženje za navedeno je da se primena marketinške orijentacije za domaće i međunarodno tržište ne mogu odvojiti u konceptu Narvera i Slatera, a poželjno je, budući da je poslovanje na međunarodnom tržištu mnogo složenije. Tako su od Narvera i Slatera preuzeli interfunkcionalnu koordinaciju kao dimenziju marketinške orijentacije. Najnovija studija (meta-analiza; Ipek et al., 2023) ukazuje da postoje značajne varijacije u efektima marketinške orijentacije na izvozne performanse i da su one determinisane dimenzijama i skalom za merenje marketinške orijentacije.

Preovladavanje bihevioralnog pristupa marketinškoj orijentaciji Kolija i Javorskog u empirijskim studijama objavljenim u periodu 2006-2016., potvrđeno je u preglednoj studiji Radosavljević i Milanović (2017). I prema drugoj preglednoj studiji (studija iz 2020. godine), koja je obuhvatila empirijske studije objavljene u periodu 1998-2018. (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020), bihevioralni (51,3%) i kulturološki pristup (45%) bili su dominantni u konceptualizaciji marketinške orijentacije na izvozno tržište, uz tendenciju rasta njihove primene.

4. Odnos između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi

Mnogi autori se oslanjaju na teoriju resursne prednosti u objašnjavanju razloga zbog kojih su neke organizacije uspešnije u izvozu od drugih. Marketinška orijentacija je redak resurs visoke vrednosti koji je težak za imitaciju i sam po sebi je diferentna prednost organizacije (Barney, 1991; He & Wei, 2011). Kao takav ima potencijal da utiče na organizacione čime i izvozne performanse, jer su organizacije koje ga poseduju sposobnije i spremnije da anticipiraju ili blagovremeno uoče izazove iz okruženja i ciljnog tržišta, da se s njima suoče, kao i da razumeju konkurentske strategije. U periodu 1998-2018., ova teorija se našla u 36,3% svih empirijskih studija u ovoj oblasti (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020, Tabela 1, str. 65).⁴

Prema Radosavljević i Milanović (2017), u aspektu načina posmatranja marketinške orijentacije – njenog definisanja i merenja, u većini studija koje su objavljene u periodu 2006-2016., korišćen je pristup Kadogana i saradnika (1999). Ovaj pristup omogućava odvojeno posmatranje marketinški-orijentisanog ponašanja u izvoznim aktivnostima. Ipak,

⁴ dok su teorija marketinga odnosa u 6,3%, bihevioralna teorija, teorija kontingencije i institucionalna teorija u 5% pojedinačno, teorija organizacionog učenja u 3,8%, i ostale teorije u 12,5% svih empirijskih studija u ovoj oblasti (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020, Tabela 1, str. 65).

u određenom broju studija, objavljenim u navedenom periodu (u 8 od 18), istraživači su koristili merne skale kojima se meri primena marketinške orijentacije na domaćem tržištu.

Kao efekte izvozne marketinške orijentacije, u većini studija (period 1998-2018; Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020) ispitivani su ishodi u vezi s performansama (*performance-related outcomes*)⁵. Među ishodima u vezi s performansama, izvozne performanse (merene različitim indikatorima) su najčešće istraživani ishod izvozne marketinške orijentacije (40,9% svih ishoda). U brojnim studijama potvrđena je njihova jaka veza (npr. Cadogan et al., 2012; Chang & Fang, 2015, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020; Radosavljević i Milanović, 2017, Tabela 2). Neke druge studije izveštavaju o delimičnom odnosu između ovih varijabli (npr. Gerschewski et al., 2015; Lengler et al., 2013; Rose & Shoham, 2002, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020). Primera radi, utvrđeno je da je izvozna marketinška orijentacija u pozitivnoj vezi s finansijskom dimenzijom izvoznih performansi (Birru et al., 2018; Murray et al., 2011; Pascucci et al., 2016, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020), kao i sa njihovom strateškom dimenzijom (Birru et al., 2018; Chung, 2012; Murray et al., 2011, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020). Neke studije izveštavaju da veza između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi nije značajna (npr. Lengler et al., 2013; Mac & Evangelista, 2016, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020; Radosavljević i Milanović, 2017, Tabela 2; Solano Acosta et al., 2018). Istovremeno, u nekim studijama je opovrgnuta pozitivna veza između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi. Najzad, u nekim studijama je utvrđeno da veza između ovih varijabli nije linearna već obrnuta - u obliku je slova "U" (npr. Cadogan et al., 2009; Sørensen & Madsen, 2012, svi pomenuti u: Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020; Cadogan et al., 2009, pomenuti u: Radosavljević i Milanović, 2017). Uprkos navedenom, relevantna literatura ukazuje da je period 2006-2016. karakterisao rastući trend interesovanja istraživača za ispitivanje (direktne) veze između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi (Radosavljević i Milanović, 2017).

Da veza između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi nije u potpunosti jasna, potvrdili su mnogi istraživači (npr. Foley & Fahy, 2009). U tom smislu su se intenzivirala istraživanja indirektnog odnosa između marketinške orijentacije i izvoznih performansi.

U studijama sprovedenim u periodu 1998-2018., među medijatorima i/ili moderatorima veze između izvozne marketinške orijentacije i njenih ishoda našlo se 59 varijabli, s tim da je njihovo učešće u potperiodu 2008-2018. poraslo (76,2%). Empirijska istraživanja indirektno veze između izvozne marketinške orijentacije i njenih ishoda su uglavnom fokusirana na faktore iz okoline kao posrednike - 59,3%⁶ (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020).

Kada je u pitanju odnos između izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi, kao njenog ishoda, potvrđeno je da izvozna marketinška orijentacija povećava izvozne performanse kroz razvoj marketinških sposobnosti poput sposobnosti određivanja

• ⁵ u 53,5% ovih studija, slede ishodi u vezi sa strategijom - 22,8%, te karakteristike firme - 11,1% (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020).

⁶ unutar-organizacijski faktori (37,3%) i međuorganizacijski faktori (3,4%) (Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020).

ULOGA MARKETINGŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZOM FORMOM

cena, razvoja proizvoda, komunikacije i dr. (Murray et al., 2011; Kayabasi & Mtetwa, 2016, videti u: Radosavljević i Milanović, 2017), kroz razvoj sposobnosti inoviranja, te kroz fleksibilnost koordinacije izvoza (Radosavljević i Milanović, 2017). Posebnu ulogu imaju marketinške sposobnosti čiji je razvoj pod snažnim uticajem izvozne marketinške orijentacije. Istovremeno, izvozna marketinška orijentacija utiče na marketinšku efektivnost, a marketinška efektivnost utiče na izvozne performanse (Kayabasi & Mtetwa, 2016). Osim toga, strategija diferencijacije i strategija niskih troškova posreduju odnosu izvozna marketinška orijentacija - izvozne performanse. Naime, kako bi organizacija postigla konkurentsku prednost i ostvarila bolje performanse, trebalo bi da iskoristi potencijale marketinške orijentacije što nije moguće ukoliko organizacija ne donese odgovarajuće strategijske odluke odnosno ne preduzme odgovarajuće strategijske akcije (Murray et al., 2011). Najzad, prema Rakeli i saradnicima (Racela et al., 2007; 2014; oba u Radosavljević i Milanović, 2017), marketinška orijentacija utiče na izvozne performanse putem razvoja odnosa sa inostranim partnerima, dok najnovija meta-analitička studija (Ipek et al., 2023) ukazuje da je jačina veze (korelacije) između marketinške orijentacije i izvoznih performansi pod uticajem dimenzija nacionalne kulture i sposobnosti izbegavanja neizvesnosti koju one mogu implicirati.

Radosavljević i Milanović (2017) navode da su karakteristike organizacije⁷ kao njen interni faktor i faktori iz okoline - njeni eksterni faktori izazivali slabiju pažnju istraživača u ulozi posrednika odnosa izvozna marketinška orijentacija – izvozne performanse.

Dosadašnje empirijske studije koje su potvrdile pozitivan odnos između marketinške orijentacije i izvoznih performansi uglavnom su sprovedene u više razvijenim zemljama i otvorenim privredama (više u: Radosavljević, 2017; Radosavljević i Milanović, 2017) sa akcentom na organizacije velike i srednje veličine (Boso et al., 2013; Radosavljević i Milanović, 2017). Manji je broj studija koje su sprovedene u manje razvijenim zemljama i zemljama u razvoju (npr. Acikdilli et al., 2022; Kolbe, Frasquet, & Calderon, 2022; Olabode, Adeola, & Assadinia, 2018; Radosavljević, 2017; Solano Acosta et al., 2018). Osim toga, empirijski dokazi o pozitivnoj i značajnoj vezi između marketinške orijentacije i izvoznih performansi organizacija male i srednje veličine su oskudni (Armario et al., 2008; Kolbe et al., 2022; Radosavljević, 2017).

5. Umesto zaključka

Na osnovu iznetih stavova i pristupa istraživača koji su dali značajan doprinos u oblasti izvoznih performansi, oblastima marketinške orijentacije i izvozne marketinške orijentacije, te nalaza novijih preglednih studija o vezi izvozne marketinške orijentacije i izvoznih performansi zapaža se sledeće:

Prvo, bihejvioralni pristup marketinškoj orijentaciji Koliya i Javorskog preovladava u dosadašnjim empirijskim studijama. Prema Radosavljević i Milanović (2017), zapostavljanje posmatranja marketinške orijentacije kao organizacione kulture (Narver & Slater, 1990) predstavlja nepovoljan trend imajući u vidu teorijski značaj kako ovog tako i

⁷ npr. nivo internacionalizacije

drugih pristupa marketinškoj orijentaciji. Prema drugim autorima (npr. Ipek & Bicakcioglu-Peynirci, 2020), dominacija bihevioralnog i kulturološkog pristupa u konceptualizaciji marketinške orijentacije na izvozno tržište predstavlja pravac ka uspostavljanju jedinstvenog pristupa konceptualizaciji i operacionalizaciji izvozne marketinške orijentacije. Međutim, ne bi trebalo isključivati pristupe čiji je doprinos konceptualizaciji marketinške orijentacije značajan. Stav autora ovog rada je da je od posebnog značaja kulturološki pristup. Posebno se naglašava da posmatranje marketinške orijentacije kao kulture u uslovima turbulentnog ekološki osetljivog okruženja dobija novu dimenziju. Ona se posmatra u kontekstu zelene kulture i dobija prefiks zelena (zelena marketinška orijentacija).

Drugo, iako je interesovanje za ispitivanje direktne veze između marketinške orijentacije i izvoznih performansi u proteklom periodu bilo značajno (Radosavljević i Milanović, 2017), istraživači sve više pažnje poklanjaju utvrđivanju mehanizma preko kojeg izvozna marketinška orijentacija utiče na izvozne performanse, naglašavajući da njihov odnos nije jednostavan. Kao medijatorna varijabla odnosa izvozna marketinška orijentacija - izvozne performanse, marketinške sposobnosti dobijaju na značaju. Ovo jednostavno znači da prikupljene informacije moraju biti upošljene, iskorišćene u strateškim akcijama i u procesu donošenja strateških odluka kao pravaca uspešnog izvoznog nastupa. Dublje ispitivanje odnosa marketinške orijentacije s drugim stratejskim orijentacijama organizacije ukazalo bi na neotkrivene potencijale marketinške orijentacije u izvoznim aktivnostima. Otuda je stav autora ovog rada da bi integracija svih strateških orijentacija u organizaciji i procena njihovog međuodnosa, te uticaja na izvozne performanse, učinila da potencijali svake pojedinačne orijentacije u sadejstvu sa drugim budu maksimalni i maksimalno upotrebljeni u pravcu sticanja konkurentske prednosti organizacije. Navedeno je inspirisano nalazom Kadogana i saradnika (2016, u Radosavljević i Milanović, 2017) o nelinearnosti veze (veza slova »U«) između marketinške orijentacije i izvoznih performansi, koji naglašavaju da organizacije s visokim nivoom primene izvozne marketinške orijentacije treba da nastave sa ulaganjima u druge orijentacije organizacije poput preduzetničke, tehnološke i dr. Osim toga, u najnovijoj studiji (Ipek et al., 2023) se zaključuje da, iako poslednjih decenija raste interes za ispitivanje strateških orijentacija na izvozne performanse, empirijski dokazi o njihovoj relevantnosti za izvozni uspeh ostaju neuverljivi.

Treće, ispitivanje jačine uticaja pojedinih dimenzija izvozne marketinške orijentacije na izvozne performanse ukazalo bi na mogućnost klasifikacije njihovog doprinosa izvoznim performansama. Ovo bi pomoglo organizacijama da neguju i ulažu u dimenzije koje najviše doprinose izvoznom uspehu, kao i da pronađu uzroke slabijeg efekta pojedinih dimenzija izvozne marketinške orijentacije na izvozne performanse.

Četvrto, potrebno je dalje intenzivirati istraživanja uticaja izvozne marketinške orijentacije na izvozne performanse u manje razvijenim privredama, u organizacijama male i srednje veličine za koje je izvoz optimalna forma internacionalizacije, a koje mogu biti pokretač privrednog razvoja i povoljnog repozicioniranja zemlje u međunarodnom okruženju.

Kako je u ovom radu prezentovana uloga marketinške orijentacije u internacionalizaciji poslovanja organizacija izvoznom formom, rad doprinosi daljoj

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

aktuelizaciji marketinške orijentacije kao koncepta i konstrukta, kao važne varijable poslovnih rezultata koje organizacija ostvaruje u procesu internacionalizacije, odnosno važnog faktora koji utiče na njene izvozne performanse. Može biti od koristi menadžmentu izvoznih organizacija, državnim organima u čijoj nadležnosti je podsticanje izvoznih aktivnosti domaćih organizacija, kao i stručnjacima u oblasti međunarodnog marketinga i menadžmenta. Posebno je važno da menadžment organizacija male i srednje veličine iz pograničnih područja spozna značaj izvozne marketinške orijentacije i marketinški orijentisane strategije u izvoznom uspehu, jer njihovom primenom može doprineti bržem regionalnom razvoju područja kojem pripadaju, kao i područja na koje se internacionalizuju. Osim toga, rad može podstaći istraživače na dalja istraživanja u ovoj oblasti, a posebno na meta-analize empirijskih nalaza uloge izvozne marketinške orijentacije u izvoznim aktivnostima.

LITERATURA

- Acar, P. F. (2016). The effects of top management team composition on SME export performance: an upper echelons perspective. *Central European Journal of Operations Research*, 24(4), 833-852. doi: 10.1007/s10100-015-0408-5
- Acikdilli, G., Mintu-Wimsatt, A., Kara, A., & Spillan, J. E. (2022). Export market orientation, marketing capabilities and export performance of SMEs in an emerging market: A resource-based approach. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 30(4), 526-541. doi:10.1080/10696679.2020.1809461
- Armario, J. M., Ruiz, D. M., & Armario, E. M. (2008). Market orientation and internationalisation in small and medium-sized enterprises. *Journal of Small Business Management*, 46(4), 485-511. doi: 10.1111/j.1540-627X.2008.00253.x
- Barney, J. B. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120. doi: 10.1177/014920639101700108
- Bıçakcıoğlu-Peynirci, N., & Ipek, I. (2020). Export market orientation and its consequences: A meta-analytic review and assessment of contextual and measurement moderators. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 35(5), 939-954. doi: 10.1108/JBIM-04-2019-0147
- Boso, N., Cadogan, J. W., & Story, V. M. (2013). Market Orientation and Entrepreneurial Orientation as Drivers of Product Innovation Success: A Study of Exporters from a Developing Economy. *International Small Business Journal Researching Entrepreneurship*, 31(1), 57-81. doi: 10.1177/0266242611400469
- Cadogan, J. W., Diamantopoulos, A., & De Mortanges, C. (1999). A measure of export market orientation: scale development and cross-cultural validation. *Journal of International Business Studies*, 30(4), 689-707. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490834>
- Cadogan, J. W., Diamantopoulos, A., & Siguaw, J. A. (2002). Export Market-Oriented Activities: Antecedents and Performance Consequences. *Journal of International Business Studies*, 33, 615-626. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8491036>

- Cadogan, J. W., Boso, N., Story, V. M., & Adeola, O. (2016). Export strategic orientation–performance relationship: Examination of its enabling and disenabling boundary conditions. *Journal of Business Research*, 69(11), 5046-5052. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.04.078>
- Cavusgil, S. T., & Zou, S. (1994). Marketing strategy-performance relationship: an investigation of the empirical link in export market ventures. *Journal of Marketing*, 58(1), 1-21. <https://doi.org/10.2307/1252247>
- Chen, J., Sousa, M. P. C., & He, X. (2016). The determinants of export performance: a review of the literature 2006-2014. *International Marketing Review*, 33(5), 626-670. <https://doi.org/10.1108/imr-10-2015-0212>
- Day, S. G. (1994). The capabilities of market-driven organizations. *Journal of Marketing: A Quarterly Publication of the American Marketing Association*, 58(4), 37-52. <https://doi.org/10.2307/1251915>
- Deshpandé, R., & Farley, J. (1998). Measuring market orientation: generalization and synthesis. *Journal of Market-focused Management*, 2(3), 213-232. doi:10.1023/A:1009719615327
- Ferdous, A. S., & Polonsky, M. (2014). The impact of frontline employees' perceptions of internal marketing on employee outcomes. *Journal of Strategic Marketing*, 22(4), 300-315. <http://dx.doi.org/10.1080/0965254X.2013.876077>
- Foley, A., & Fahy, J. (2009). Seeing market orientation through a capabilities lens. *European Journal of Marketing*, 43(1-2), 13-20. doi: 10.1108/03090560910923201
- Foreman, S., & Money, A. H. (1995). Internal marketing: concepts, measurement and application. *Journal of Marketing Management*, 11(8), 755-768. doi: 10.1080/0267257X.1995.9964388.
- He, X., & Wei, Y. (2011). Linking market orientation to international market selection and international performance. *International Business Review*, 20(5), 535-546. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2010.10.003>
- Ipek, I., & Bicakcioglu-Peynirci, N. (2020). Export market orientation: an integrative review and directions for future research (Version 1). University of Sussex. <https://hdl.handle.net/10779/uos.23492924.v1>
- Ipek, İ., Bıçakcıoğlu-Peynirci, N., & Hizarcı, A. K. (2023). A meta-analytic synthesis of how market and entrepreneurial orientation contribute to export performance: Do home country institutions matter? *Industrial Marketing Management*, 108, 1-22. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2022.11.001>
- Katsikea, E., Theodosiou, M., & Makri, K. (2019). The interplay between market intelligence activities and sales strategy as drivers of performance in foreign markets. *European Journal of Marketing*, 53(10), 2080-2108. doi: 10.1108/EJM-06-2017-0402

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

- Knight, K. A., & Liesch, P. W. (2016). Internationalization: From incremental to born global. *Journal of World Business*, 51(1), 93-102. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2015.08.011>.
- Kohli, A. K., & Jaworski, B. J. (1990). Market orientation: the construct, research propositions, and managerial implications. *The Journal of Marketing*, 54(2), 1-18. <http://dx.doi.org/10.2307/1251866>
- Kohli, A. K., Jaworski, B. J., & Kumar, A. (1993). MARKOR: a measure of market orientation. *Journal of Marketing research*, 30(4), 467-477. <http://dx.doi.org/10.2307/3172691>
- Kolbe, D., Frassetto, M., & Calderon, H. (2022). The role of market orientation and innovation capability in export performance of small- and medium-sized enterprises: a Latin American perspective. *Multinational Business Review*, 30(2), 289-312. <https://doi.org/10.1108/MBR-10-2020-0202>
- Kotler, P., & Keller, K. (2016). *A Framework for Marketing Management*. Pearson.
- Lafferty, A. B., & Hult, M. T. (2001). A synthesis of contemporary market orientation perspectives. *European Journal of Marketing*, 35(1-2), 92-109. doi:10.1108/03090560110363364
- Leonidou, L. C., Samiee, S., & Geldres, V. V. (2015). Using national export promotion programs to assist smaller firm's international entrepreneurial initiatives. In: Pervez, N. G., Kirpalani, V. H. M. (Eds), *Handbook of Research on International Entrepreneurship Strategy: Improving SME Performance Globally* (239-252). Edward Elgar Publishing.
- Lin, K.-H., Huang, K.-F., & Peng, Y.-P. (2014). Impact of export market orientation on export performance : A relational perspective. *Baltic Journal of Management*, 9(4), 403-425. <https://doi.org/10.1108/BJM-03-2012-0012>
- Milanović-Golubović, V. (2009). *Međunarodni marketing i globalni biznis*. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Murray, J. Y., Gao, G. Y., & Kotabe, M. (2011). Market orientation and performance of export ventures: the process through marketing capabilities and competitive advantages. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39(2), 252-269. <https://doi.org/10.1007/s11747-010-0195-4>
- Narver, J. C., & Slater, S. F. (1990). The effect of a market orientation on business profitability. *The Journal of Marketing*, 54(4), 20-35. <https://doi.org/10.2307/1251757>
- Olubode, O. E., Adeola, O., & Assadinia, S. (2018). The effect of export market-oriented culture on export performance: Evidence from a Sub-Saharan African economy. *International Marketing Review*, 35(4), 637-660. <https://doi.org/10.1108/IMR-08-2016-0167>

- Paul, J., Parthasarathy, S., & Gupta, P. (2017). Exporting challenges of SMEs: A review and future research agenda. *Journal of World Business*, 52(3), 327-342. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2018.04.004>
- Papadopoulos, N., & Martín, M. O. (2010). Toward a model of the relationship between internationalization and export performance. *International Business Review* 19(4), 388-406. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ibusrev.2010.02.003>
- Radosavljević, K. (2017). Uticaj marketinški orijentisane strategije na izvozne performanse preduzeća (doktorska disertacija). Megatrend univerzitet. Beograd.
- Radosavljević, K., i Milanović, V. (2017). Empirijska veza između marketinške orijentacije i izvoznih performansi preduzeća – komparativni pregled postojećih istraživanja u periodu 1995-2005 i 2006-2016 godina. *Megatrend revija*, 14(3), 165-186.
- Rafiq, M., & Ahmed, P. K. (2000). Advances in the Internal Marketing Concept: Definition, Synthesis and Extension. *Journal of Services Marketing*, 14(6), 449-462. <https://doi.org/10.1108/08876040010347589>
- Ruekert, W. R. (1992). Developing a market orientation: an organizational strategy perspective. *International Journal of Research in Marketing*, 9(3), 225-245. [https://doi.org/10.1016/0167-8116\(92\)90019-H](https://doi.org/10.1016/0167-8116(92)90019-H)
- Safari, A., & Saleh, A. S. (2020). Key determinants of SMEs' export performance: a resource-based view and contingency theory approach using potential mediators. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 35(4), 635-654. <https://doi.org/10.1108/JBIM-11-2018-0324>
- Shapiro, P. B. (1988). What The Hell is Market Oriented? *Harvard Business Review*, 66(6), 119-125.
- Shoham, A. (1998). Export Performance: A Conceptualization and Empirical Assessment. *Journal of International Marketing*, 3/1998, 59-81. <http://www.jstor.org/stable/25048740>
- Shoham, A., Rose, M. G., & Kropp, F. (2005). Market orientation and performance: a meta-analysis. *Marketing Intelligence & Planning*, 23(5), 435-454. doi: 10.1108/02634500510612627
- Slater, S. F., & Narver, J. C. (1994). Does competitive environment moderate the market orientation performance relationship? *Journal of Marketing*, 58(1), 46-55. <https://doi.org/10.2307/1252250>
- Solano Acosta, A., Herrero Crespo, Á., & Collado Agudo, J. (2018). Effect of market orientation, network capability and entrepreneurial orientation on international performance of small and medium enterprises (SMEs). *International Business Review*, 27(6), 1128-1140. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2018.04.004>
- Sousa M. P. C., Martínez-López, F. J., & Filipe Coelho, F. (2008). The determinants of export performance: A review of the research in the literature between 1998 and 2005.

ULOGA MARKETINŠKE ORIJENTACIJE U INTERNACIONALIZACIJI POSLOVANJA IZVOZNOM FORMOM

International Journal of Management Reviews, 10(4), 343-374. doi: 10.1111/j.1468-2370.2008.00232.x

THE ROLE OF MARKETING ORIENTATION IN THE INTERNATIONALIZATION OF BUSINESS THROUGH EXPORT FORM

Abstract: *In conditions of intense competition, the interest of every organization is an international, long-term, different, and difficult to imitate, competitive position. Realized positive outcomes of the business internationalization strategy, such as export performance, contribute to a better international competitive position of the internationalized organization as well as of its country of origin. In achieving high export performance, successful organizations skillfully use the potential of marketing orientation in export markets (export marketing orientation). Therefore, the aim of the paper is to present the role of marketing orientation in the internationalization of business of organizations through export form. As it is important for organizations and governments of countries to recognize the factors that can affect their competitive position in the international market, international reputation, brand image and national image, this work can be useful, because it presents export marketing orientation as one of the significant factors that determine the success of exports expressed by export performance. In addition, this paper can encourage researchers to further research in this area, and especially to undertake meta-analyses of empirical findings of the role of marketing orientation in export activities. Researchers show much less interest in these meta-analyses than in meta-analyses of empirical findings on the role of marketing orientation in the domestic context.*

Keywords: *export marketing orientation, internationalization, export performance*

DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI RURALNI RAZVOJ

Sreten Jelić¹

Marija Popović²

Tatjana Jovanović³

Rezime: Osnovni cilj rada jeste analiza nekih sociodemografskih indikatora strukture stanovništva Pirotske oblasti prema popisu 2022. godine, te promene koje su nastale od početka ovog veka (popis 2002. godine) do danas (popis 2022. godine). U istraživanju se polazi od pretpostavke da je došlo do značajnih promena u strukturi stanovništva u našoj zemlji posebno u Regionu Južne i Istočne Srbije i Pirotske oblasti u odnosu na prethodna dva popisa (2002. i 2011. godine), moguće je uočiti značajne razlike u promenama do kojih je došlo. U posmatranom periodu broj stanovnika u Srbiji smanjio se za 850.998 stanovnika, a u Pirotskoj oblasti je manje u istom periodu za 28.954 stanovnika. Regionalni ruralni razvoj ima važnu ulogu u razvoju Pirotske oblasti i njenih lokalnih zajednica, tim pre što ruralna područja obuhvataju preko 85% teritorije, a u njima žive 32% stanovništva.

Ključne reči: demografska obnova stanovništva, regionalni razvoj, Srbija, Pirotska oblast.

Uvod

Početakom 21. veka demografske promene, među kojima starosna struktura stanovništva u Srbiji iz godine u godinu je sve nepovoljnija. Stanovništvo Srbije karakterišu depopulacija posebno u ruralnim, nerazvijenim i devastiranim područjima koji se ogledaju u opadanju broja stanovnika ali i udela velikih starosnih grupa posebno u Regionu Južne i Istočne Srbije (Jelić i Popović, 2023; Gnjatović, 2023; Jokić, 2013).

Rezultati popisa stanovništva 2022. godine, ukazuju da su u Srbiji nastavljeni i ubrzani demografski procesi gde je prosečna starost stanovništva 43,85 godine (RZS, 2023a). Stanovništvo naše zemlje je sve starije čime smo jedna od najstarijih zemalja u Evropi, s tim što su žene u proseku starije od muškaraca za oko tri godine. U odnosu na popis 2011. godine prosečna starost povećana je za oko jednu i po godinu (RZS, 2012), a popisom iz 2002. godine povećana je za čak tri i po godine (RZS, 2002).

U proteklim decenijama u Srbiji, regionima, pa i Pirotskoj oblasti prisutan je neuravnotežen regionalni razvoj što se, naročito, odrazilo na ruralna područja koja se

¹ Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija, sjelic@agrif.bg.ac.rs

² Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija, marija.popovic11@gmail.com

³ Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija, tanja.j@agrif.bg.ac.rs

međusobno razlikuju prema prirodnim, privrednim, istorijskim, demografskim i drugim karakteristikama.

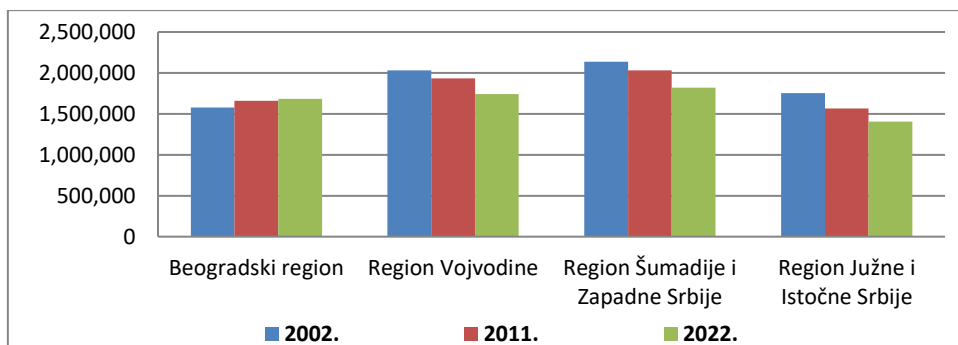
Cilj rada je da ukaže na nastale demografske promene posebno u strukturi stanovništva Pirotske oblasti i opština koje se nalaze na njenoj teritoriji i regionalni ruralni razvoj.

1. Rezultati istraživanja

Prema poslednjem popisu 2022. godine u Srbiji živi 6.647.003 stanovnika. Od popisa 2002. godine do popisa 2022. godine, odnosno za 20 godina broj stanovnika u Republici Srbiji je smanjen za 850.998 (11,35%) stanovnika (grafikon 1). U međupopisnom periodu 2002. i 2011. godine broj stanovnika je smanjen za 311.139 (4,15%) stanovnika (RZS, 2014). U ovom periodu zabeleženi su negativni trendovi koji su prouzrokovali opadanje broja i udela ukupnog stanovništva Srbije. Period popisa od 2011. do 2022. godine, ukazuje da se broj stanovnika smanjio za čak 539.859 (7,51%) stanovnika (RZS, 2012; 2023a). U ovom međupopisnom periodu došlo je do većeg smanjenja stanovništva u odnosu na prethodni međupopisni period.

Slične tendencije u promeni strukture stanovništva nastale su i po regionima tako da prema podacima poslednjeg popisa najveći broj stanovnika živi u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije 1.819.318 (27,4%), dok je najmanje stanovnika u Regionu Južne i Istočne Srbije 1.406.050 (21,2%).

Grafikon 1. Ukupan broj stanovnika u Republici Srbiji po regionima, 2002-2022. godine

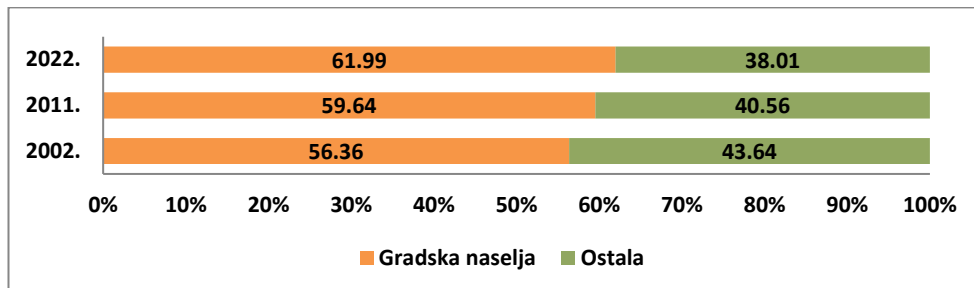

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Na osnovu analize podataka popisa 2002-2022. godine uočava se da se broj stanovnika u gradskim naseljima postepeno povećavao, a sa druge strane, u ruralnim područjima je sve manje stanovnika, što znači da je značajan udeo stanovnika migrirao na relaciji selo-grad. Tako od ukupno 6.647.003 stanovnika 2022. godine u gradskim naseljima živi 4.120.782 stanovnika (61,99%), dok je u ostalim naseljima 2.526.221 stanovnika (38,01%). Za 20 godina došlo je do povećanja stanovništva u gradovima sa 56,36% na 61,99%, a u ostalim naseljima do smanjenja stanovništva sa 43,64% na 38,01% u odnosu na ukupno stanovništvo (grafikon 2).

DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI RURALNI RAZVOJ

Grafikon 2. Ukupan broj stanovnika u Republici Srbiji po regionima, 2002-2022. godine

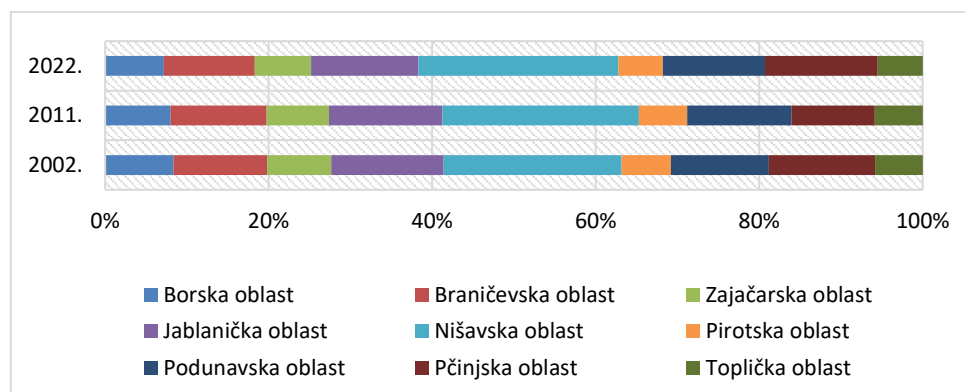

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Na osnovu Uredbe o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (Sl. glasnik RS, br. 109/09 i 46/10) Region Južne i Istočne Srbije čine devet oblasti nivoa NSTJ 3 u čiji sastav ulaze teritorijalne jedinice lokalne samouprave u sastavu upravnih okruga, i to: Borski upravni okrug, Braničevski upravni okrug, Zaječarski upravni okrug, Jablanički upravni okrug, Nišavski upravni okrug, Pirotski upravni okrug, Podunavski upravni okrug, Pčinjski upravni okrug i Toplički upravni okrug. Najstariju populaciju ima Region Južne i Istočne Srbije gde je prosečna starost 44,86 godina. Nepovoljna je demografska situacija u ovom Regionu gde je skoro svako četvrto lice (23,69%) starije od 64 godine i više (grafikon 3).

Posmatrano po oblastima Regiona Južne i Istočne Srbije došlo je do drastičnog smanjenja stanovnika u svim oblastima. U Pirotskoj oblasti 2022. godine je živelo 76.700 stanovnika u odnosu na popis iz 2002. godine zabeležen je pad od 28.954 (27,40%).

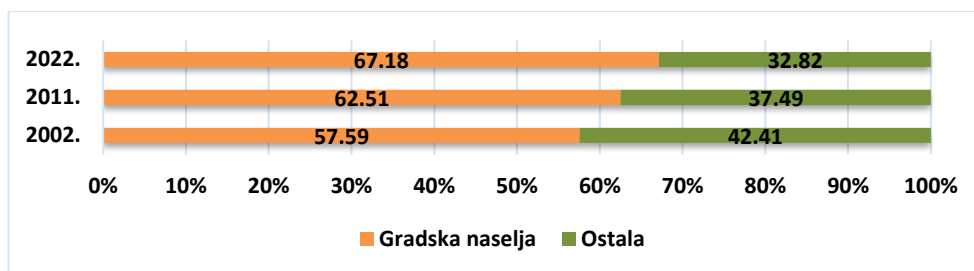
Grafikon 3. Struktura stanovništva u Regionu Južne i Istočne Srbije po oblastima, 2002-2022. godine

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Pirotska oblast beleži povećanje stanovnika koji žive u gradu sa 57,59% na 67,18%, a u ostalim naseljima zabeležen je pad sa 42,41% na 32,81% u odnosu na ukupno stanovništvo ove oblasti. Dakle, u naznačenom periodu gradsko stanovništvo je povećano za oko 10%, a u ostalim naseljima došlo je do smanjenja stanovništva za oko 10% od ukupnog stanovništva koji žive na području Pirotske oblasti (grafikon 4).

Grafikon 4. Struktura stanovništva prema tipu naselja u Pirotskoj oblasti, 2002-2022. godine

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Starosna struktura stanovništva je jedna od najvažnijih demografskih obeležja. Starosna struktura stanovništva po starosti i polu je pod direktnim uticajem činilaca kao što su: kretanje nataliteta, mortaliteta i migracija. Struktura stanovništva prema starosti i polu pokazuje jasnu sliku dosadašnjeg razvoja populacije i u značajnoj meri uslovljava buduće promene u kretanju stanovništva (Jelić i Jovanović, 2018).

Na području svih opština Pirotske oblasti i grada Pirota došlo je do smanjenja ukupnog stanovništva, gradskog i stanovništva ostalih naselja. Veći je udeo ukupnog muškog stanovništva u odnosu na žensko (tabela 1).

**DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI
RURALNI RAZVOJ**

**Tabela 1. Ukupan broj stanovnika Pirotske oblasti po opštinama, tipu naselja i polu,
2002-2022. godine**

	Tip naselja	2002.			2011.			2022.		
		U	M	Ž	U	M	Ž	U	M	Ž
Pirotska oblast	Ukupno	105.654	53.115	52.539	92.479	46.768	45.711	76.700	38.762	37.938
	Gradsko	60.847	30.424	30.423	57.807	28.852	28.955	51.524	25.477	26.047
	Ostalo	44.807	22.691	22.116	34.672	17.916	16.756	25.176	13.285	11.891
Babušnica	Ukupno	15.734	7.921	7.813	12.307	6.261	6.046	9.109	4.730	4.379
	Gradsko	4.575	2.303	2.272	4.601	2.277	2.324	4.254	2.109	2.145
	Ostalo	11.159	5.618	5.541	7.706	3.984	3.722	4.855	2.621	2.234
Bela Palanka	Ukupno	14.381	7.289	7.092	12.126	6.259	5.867	9.947	5.136	4.811
	Gradsko	8.626	4.386	4.240	8.143	4.169	3.974	7.140	3.611	3.529
	Ostalo	5.755	2.903	2.852	3.983	2.090	1.893	2.807	1.525	1.282
Dimitrovgrad	Ukupno	11.748	5.904	5.844	10.118	5.140	4.978	8.043	4.067	3.976
	Gradsko	6.968	3.492	3.476	6.278	3.144	3.134	5.188	2.558	2.630
	Ostalo	4.780	2.412	2.368	3.840	1.996	1.844	2.855	1.509	1.346
Piot	Ukupno	63.791	32.001	31.790	57.928	29.108	28.820	49.601	24.829	24.772
	Gradsko	40.678	20.243	20.435	38.785	19.262	19.523	34.942	17.199	17.743
	Ostalo	23.113	11.758	11.355	19.143	9.846	9.297	14.659	7.630	7.029

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Prosečna starost stanovništva ima slične tendencije promena koje su nastale u Regionu Južne i Istočne Srbije. Veći je udeo starih 65 i više godina u odnosu na prosečan udeo starih u Republici Srbiji. Međutim, kada je reč o populaciji mladih od 0-14, 15-19 i 20-29 godina manji je udeo u odnosu na Srbiju (tabela 2). Prisutno je kontinuirano starenje stanovništva naše zemlje u periodu od 20 godina, a posebno je evidentno u Regionu Južne i Istočne Srbije, a i Pirotske oblasti. Sa povećanjem godina života, veće je učešće ženskog stanovništva u odnosu na muško.

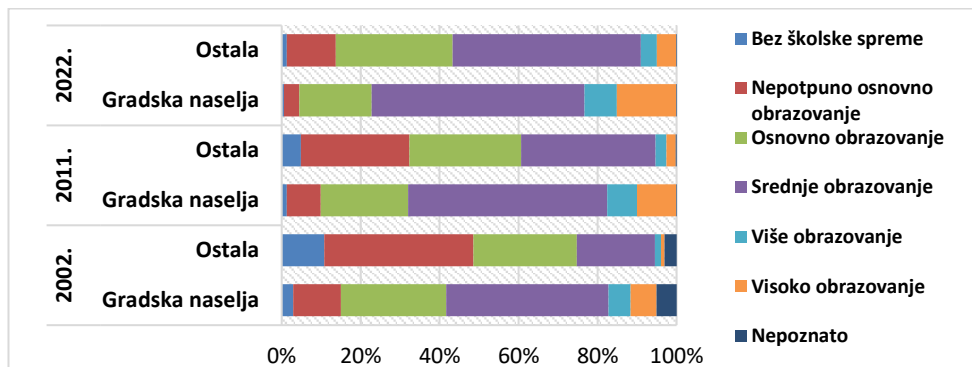
Tabela 2. Stanovništvo prema starosti i polu u Pirotskoj oblasti prema tipu naselja, 2002-2022. godine

Starosne grupe	2002.				2011.				2022.			
	Gradsko		Ostalo		Gradsko		Ostalo		Gradsko		Ostalo	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
0-14	5.057	4.791	2.350	2.251	3.965	3.928	1.732	1.472	3.347	3.400	1.183	1.148
15-19	2.161	2.058	1.012	985	1.757	1.645	723	699	1.308	1.240	496	435
20-29	4.234	4.162	2.149	1.807	3.838	3.593	1.705	1.459	2.622	2.452	1.135	873
30-49	9.392	9.105	5.405	4.149	8.142	7.962	4.029	3.181	7.109	6.736	2.973	2.296
50-64	6.024	5.791	4.698	4.286	6.784	6.811	4.486	3.805	5.621	5.755	3.251	2.760
65-79	3.098	3.776	5.841	7.050	3.702	3.988	3.966	4.388	4.417	5.092	3.289	3.154
80 i više	338	591	1.000	1.352	664	1.028	1.275	1.752	1.053	1.372	958	1.225
Nepoznata starost	120	149	236	236	-	-	-	-	-	-	-	-
Ukuno	30.424	30.423	22.691	22.116	28.852	28.955	17.916	16.756	25.477	26.047	13.285	11.891

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Obrazovna struktura stanovništva pokazuje da su za 20 godina nastale značajne promene tako što je nastala tendencija smanjivanja broja i udela stanovnika bez školske spreme, nepotpunog osnovnog obrazovanja i osnovnog obrazovanja, sa jedne strane, i sa druge strane gde je došlo do značajnog povećanja stanovništva sa srednjim obrazovanjem, višim i visokim (grafikon 5).

Grafikon 5. Struktura stanovništva staro 15 i više godina prema školskoj spremi u Pirotskoj oblasti prema tipu naselja, 2002-2022. godine

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

Analiza podataka stanovništva starog 15 i više godina, prema školskoj spremi, na području opština Pirotske oblasti pokazuju da najveći udeo stanovnika ima srednje obrazovanje, više i visoko, a da je neznatno učešće stanovništva koje je bez školske spreme ili imaju nepotpuno osnovno obrazovanje, odnosno osnovno obrazovanje prema popisu 2022. godine. Znači, za 20 godina u svim opštinama ove oblasti došlo je do poboljšanja

DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI RURALNI RAZVOJ

obrazovne strukture (tabela 3). U periodu između 2002. i 2022. godine značajno je povećan udeo lica sa višim i visokim obrazovanjem sa 7,89% na 18,35%, dok je zabeleženo smanjenje udela lica bez školske spreme i sa nepotpunim osnovnim obrazovanjem sa 29,77% na 7,58% (RZS, 2003; 2013; 2023b).

Tabela 3. Stanovništvo staro 15 i više godina prema školskoj spremi u Pirotskom okrugu po opštinama, 2002-2022. godine

Popis	Pirotska oblast	Bez školske spreme	Nepotpuno osnovno obrazovanje	Osnovno obrazovanje	Srednje obrazovanje	Više obrazovanje	Visoko obrazovanje	Nepoznato
2002.	Babušnica	1.794	4.420	3.595	3.445	351	219	214
	Bela Palanka	823	3.290	3.353	3.977	422	330	246
	Dimitrovrad	480	2.344	3.093	3.212	540	366	179
	Pirot	2.743	11.262	14.101	18.265	2.177	2.791	3.173
2011.	Babušnica	739	2.509	2.941	4.086	418	384	14
	Bela Palanka	281	1.952	2.850	4.573	480	491	26
	Dimitrovrad	172	1.303	2.648	3.580	640	618	16
	Pirot	997	7.139	11.507	23.681	3.075	4.186	76
2022.	Babušnica	132	831	2.217	4.055	428	561	11
	Bela Palanka	98	683	2.253	4.530	454	684	20
	Dimitrovrad	45	432	1.926	3.410	536	903	12
	Pirot	275	2.629	8.577	23.024	3.170	5.671	55

Izvor: <https://www.stat.gov.rs/>

U našoj zemlji ruralna područja obuhvataju preko 85% teritorije Srbije u kojima živi značajan deo stanovništva i koji se bavi različitim delatnostima kao što su poljoprivreda, seoski turizam, različite usluge itd. Opštine Pirotske oblasti najvećim delom obuhvataju ruralna područja. Ruralna područja se mogu definisati na više načina u zavisnosti od principa i aspekata sa kojih se posmatraju. Imajući u vidu resurse naše zemlje, regiona, u našem slučaju Pirotske oblasti, neophodno je razvijati one delatnosti za koje postoje uslovi u cilju bržeg i ravnomernijeg regionalnog razvoja ruralnih područja. Iako se ruralna područja decenijama izučavaju i analiziraju za njih ne postoji univerzalna međunarodna priznata definicija. Najčešće korišćeni kriterijum definisanja ruralnih područja su broj stanovnika i relativna zastupljenost nepoljoprivrednog stanovništva u određenom naselju.

Metodologija utvrđivanja nivoa ruralnosti predmet je kontinuiranih inoviranja te se danas vrlo često koristi i klasifikacija regiona na bazi učešća produktivnih u ukupnim površinama. Novi koncept klasifikacije područja na ruralna i urbana polazi od sve prisutnijeg zahteva za kompleksnijim vrednovanjem prirodnih resursa i njihovog očuvanja. Prema ovom kriterijumu u ruralna područja se ubrajaju teritorije na kojima produktivne površine

(poljoprivredne površine i šume) ostvaruju minimalno učešće od 90% (Zakić i Stojanović, 2008).

Neminovnost je povezivanje zemalja čvršćeg regionalnog povezivanja i jačanje ekonomske saradnje. U tom smislu, mehanizam za unapređenje regionalnih odnosa mogu da budu različiti kao što su bilateralni i multilateralni ugovori kojima se osnivaju regionalne organizacije ili uređuju politički i ekonomski odnosi zemalja koje pripadaju određenoj geografskoj celini i saradnja na regionalnom nivou. Važan mehanizam unapređenja regionalne saradnje jeste uspostavljanje odnosa između lokalnih teritorijalnih zajednica u pograničnom području. Uspostavljanjem saradnje rešavaju se problemi sa kojima se suočavaju teritorijalne zajednice susednih društava čime se stvaraju uslovi za uravnotežen regionalni i ruralni razvoj (Golubović i sar., 2015).

2. Zaključak

Popis stanovništva iz 2022. godine ukazao je na veoma kompleksnu demografsku sliku i problem sa kojima se Srbija poslednjih decenija susreće, njeni regioni, oblasti i lokalne zajednice. Prirodna i mehanička migracija stanovništva uticala je na starosnu strukturu stanovništva i smanjenje iz nerazvijenih regiona i pograničnih naše zemlje posebno Regiona Južne i Istočne Srbije i Pirotke oblasti, što ima za posledicu stvaranje značajnih regionalnih, socijalnih i demografskih disproporcija. Posledice ovakvih procesa su naglo starenje stanovništva Srbije, a posebno Regiona Južne i Istočne Srbije i Pirotke oblasti. Strukturne promene stanovništva evidentne su u međupopisnom periodu 2002-2022. godine i one su sve intenzivnije.

Da bi se obezbedio ravnomerniji regionalni razvoj i razvoj svih regiona Srbije, tim pre manje razvijenih, neophodno je preduzeti niz mera. Pre svega neminovno je povećati privredne aktivnosti u regionima manje razvijenim i oblastima u našem slučaju Pirotke oblasti. Potrebno je unaprediti saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu ne samo u gradskim već i u ostalnim naseljima Pirotke oblasti i izdvojiti veće podsticaje za stanovništvo koje živi u njima. Različite strategije koje se usvajaju da se u procesu primene i realizuju kako bi se učinili napor za ravnomerniji regionalni razvoj. Međutim, zbog nedostatka finansijskih sredstava i nedovoljnih aktivnosti svih subjekata izostaju i veći rezultati te su i regionalne razlike i dalje velike.

**DEMOGRAFSKA OBNOVA STANOVNIŠTVA PIROTSKE OBLASTI I REGIONALNI
RURALNI RAZVOJ**

LITERATURA

- Gnjatović, J. S. (2023). Starosna struktura stanovništva Srbije – koje su promene zabeležili popisi 2002, 2011. i 2022?. *Sociološki pregled*, 57(3), 792-822. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg57-45982>
- Golubović, S., Golubović, N., Cvetković, P. (2015). Prekogranična saradnja u zemljama zapadnog Balkana-mogućnosti i ograničenja. U: Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović, Jasmina Petrović (Ed.), *Pograničje*, Niš, Mašinski fakultet. ISBN 978-86-86957-16-0
- Jelić, S., Popović, M. (2023). Neke determinante domaćinstava regiona Srbije u kontekstu njihovog razvoja, U: Srđan Šljukić, Dejan Janković (Ed.), *Selo između tradicije i stalnih promena* (pp. 107-127). Matica srpska: Novi Sad. ISBN 978-86-7946-431-6, https://doi.org/10.18485/ms_selo_itsp.2023.ch5
- Jelić, S., Jovanović, T. (2018). *Selo u vrtlogu promena*, Monografija, Poljoprivredni fakultet, Univerziteta u Beogradu.
- Jokić, V. (2013). Prostorni razmeštaj i starosna struktura stanovništva kao faktor ograničenja (ravnomernog) razvoja Srbije. *Arhitektura i urbanizam, Beograd*, 38, str. 17-32. DOI: 10.5937/a-u38-5334.
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica, Službeni glasnik RS, Br. 109/09 i 46/10.
- Zakic, Z., Stojanovic, Z. (2008). *Ekonomika agrara*. Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2012). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. godine. Stanovništvo, Starost i pol, podaci po naseljima, Beograd, RZS. ISBN 978-86-6161-028-8
- Republički zavod za statistiku (2023a): *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine, Starost i pol, podaci po naseljima*, Beograd, RZS. ISBN 978-86-6161-230-5
- Republički zavod za statistiku (2014): *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. godine. Stanovništvo, Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011., podaci po naseljima*, Beograd, RZS. ISBN 978-86-6161-109-4
- Republički zavod za statistiku (2002): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. godine, Stanovništvo, Starost i pol, podaci po naseljima, Beograd, RZS. ISBN 86-84433-01-7
- Republički zavod za statistiku (2003): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. godine, Stanovništvo, Školska sprema i pismenost, podaci po naseljima, Beograd, RZS. ISBN 86-84433-03-3
- Republički zavod za statistiku (2013): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. godine. Stanovništvo, Školska sprema, pismenost i kompjuterska

pismenost, podaci po opštinama i gradovima, Beograd, RZS. ISBN 978-86-6161-034-9

Republički zavod za statistiku (2023b): Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine, Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost, podaci po opštinama i gradovima, Beograd, RZS. ISBN 978-86-6161-236-7

<https://www.stat.gov.rs/> , (25.11.2023).

DEMOGRAPHIC RENEWAL OF THE POPULATION OF THE PIROT DISTRICT AND REGIONAL RURAL DEVELOPMENT

Abstract: *The main goal of the paper is the analysis of some socio-demographic indicators of the population structure of the Pirot District according to the 2022 census, and the changes that occurred from the beginning of this century (2002 census) to today (2022 census). The research is based on the assumption that there have been significant changes in the structure of the population in our country, especially in the Region of Southern and Eastern Serbia and Pirot District compared to the previous two censuses (2002 and 2011), it is possible to observe significant differences in the changes that have occurred. In the observed period the population in Serbia decreased by 850,998 inhabitants, and in the same period, the number of population in the Pirat District decreased by 28,954. Regional rural development plays an important role in the development of the Pirate District and its local communities, especially since rural areas cover over 85% of the territory, and 32% of the population live in them.*

Key words: *demographic renewal of the population, regional development, Serbia, Pirot District.*

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU¹

Vesna Milanović²

Andrea Bučalina Matić³

Katarina Njegić⁴

Rezime: U ovom radu su najpre predstavljene komunikacija i pregovaranje u poslovnom kontekstu, te veštine komunikacije i veštine poslovnog pregovaranja. Potom su prezentovani pregledni članci, meta-analize i empirijske studije u kojima su se autori bavili efektima komunikacije na ishode poslovnih pregovora, a koji su objavljeni posle 2018. godine i publikovani u Risrč gejt bazi podataka. Cilj ovog rada bio je da se utvrdi kakva je uloga komunikacije u poslovnom pregovaranju, odnosno da se utvrdi u kojoj meri su ispitivani efekti komunikacije na ishode poslovnog pregovaranja. Ovo je važno jer se u literaturi snažno naglašava uloga komunikacije i veština komuniciranja u pregovaračkom procesu, s jedne strane, a da se uočava nedostatak novijih studija u kojima je testirana veza između komunikacije i ishoda poslovnog pregovaranja, s druge. Rezultati su pokazali da novije studije, publikovane u Risrč gejt bazi nakon 2018. godine, oskudevaju sa empirijskom proverom efekata komunikacije na poslovno pregovaranje, a posebno efekata veština komuniciranja na ishode poslovnog pregovaranja. U skladu s tim, rad može biti inspiracija istraživačima u polju marketinga, menadžmenta, odnosa s javnošću, komunikacije i pregovaranja, kao i praktičarima u poslovima pregovaranja u domaćem ili međunarodnom kontekstu da intenziviraju ispitivanje veze između komunikacije i ishoda poslovnog pregovaranja.

Кljučne речи: veštine komunikacije, veštine pregovaranja, efekti komunikacije, ishodi poslovnog pregovaranja

Uvod

Relevantna literatura naglašava da zaposleni, a posebno menadžeri, koji su veštiji u komunikaciji čine komunikaciju efektivnijom, što se odražava kako na individualnom (Chan & Lai, 2017; Men, 2015), tako i na organizacionom nivou (Čorić & Musa, 2015; O'Neil et al., 2018). Takođe, u literaturi se naglašava da što su pregovarači veštiji u procesu pregovaranja,

¹ Ovaj rad je podržan od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (projekat III 44006)

² Poslovni i pravni fakultet, Univerzitet „MB“, Beograd, Srbija, vmilanovic555@gmail.com

³ Fakultet društvenih nauka, Univerzitet „Privredna akademija“, Novi Sad, Srbija, andrea.bucalina9@gmail.com

⁴ Fakultet za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, Srbija, katarina.njagic@gmail.com

to je ishod pregovaranja bolji, a pregovaračka pozicija organizacije povoljnija (Walch, Mardyks, & Schmitz, 2018). Kako komunikacija čini suštinu procesa pregovaranja odnosno kako je pregovaranje proces komunikacije (Walch et al., 2018), tako je važno da su pregovarači vešti komuniciranju. U vezi s tim, u ovom radu su predstavljeni komunikacija, pregovaranje, te veštine komunikacije i veštine pregovaranja. Najzad, kako relevantne studije naglašavaju da komunikacija utiče na ishode poslovnih pregovora (Geiger, 2020; Schoop, Köhne, & Ostertag, 2010; Walch, 2018), a da se poslednjih godina uočava nedostatak empirijskih studija u kojima je testirana veza između komunikacije i ishoda poslovnog pregovaranja (Geiger, 2020), u ovom radu su prezentovani pregledni članci, meta-analize i empirijske studije u kojima su se autori bavili efektima komunikacije na ishode poslovnih pregovora a koje su objavljene posle 2018. godine i publikovane u Risrč gejt bazi podataka (*Research Gate database*). Pretragom Gugl skolar baze podataka (*Google Scholar database*) od 2018. godine do danas nisu pronađene studije koje testiraju vezu između pojedinih dimenzija komunikacije ili njenih veština i ishoda poslovnog pregovaranja, pa je akcenat dat na Risrč gejt bazu.

Cilj ovog rada je da se utvrdi kakva je uloga komunikacije u poslovnom pregovaranju, odnosno da se utvrdi u kojoj meri su ispitivani efekti komunikacije na ishode poslovnog pregovaranja, pošto se u literaturi snažno naglašava da komunikacija i veštine komuniciranja u pregovaračkom procesu i ishodu poslovnog pregovaranja imaju veoma značajnu ulogu. U skladu s navedenim, ovaj rad može biti od koristi praktičarima u poslovima pregovaranja posebno kada se sprovodi u svrhu internacionalne aktivnosti organizacija, što implicira njegov posredan efekat na rast i razvoj organizacije van nacionalnih okvira. Rad može biti inspiracija istraživačima u polju marketinga, menadžmenta, odnosa s javnošću, komunikacije i pregovaranja u pravcu intenziviranja ispitivanja veze između komunikacije i ishoda poslovnog pregovaranja.

1. Komunikacija i pregovaranje

1.1. Komunikacija

Komunikacija je proces u kojem pojedinac, grupa ili organizacija, u ulozi pošiljaoca, prenose poruku odnosno neku vrstu informacije drugom pojedincu, grupi ili organizaciji koji se nalaze u ulozi primaoca (Bazić, 2009). Osim uloge koju ima u prenošenju ili širenju informacija, komunikacija ostvaruje i relaciju ulogu. Ona povezuje strane u komunikaciji, težeći dobrom odnosu između njih. Ova njena karakteristika ima poseban značaj u procesu pregovaranja.

U preglednim i empirijskim studijama koje su sprovedene u oblasti komunikacije navodi se da su značajni efekti koje komunikacija manifestuje na zaposlene (Chan & Lai, 2017; Dolphin, 2005), na njihovo zadovoljstvo poslom (Milanović, 2018; Milanović i Dragičević Radičević, 2019; Smith, Patmos, & Pitts, 2018), njihove performanse posla (Milanović i Dragičević Radičević, 2019; Rukmana, MM., & SE., 2018), nivo njihove posvećenosti organizaciji (Men, 2015) i identifikacije s organizacijom (Milanović & Radosavljević Njegić, 2019), kao i na nivo njihove motivacije (Dolphin, 2005; Milanović & Radosavljević Njegić, 2019; Milanović i Njegić-Radosavljević, 2019). Osim toga, komunikacijom se direktno ili indirektno podstiču organizacione performanse (O'Neil et al., 2018; Ćorić & Musa, 2015). Najzad, efektivna komunikacija čini efektivnim proces

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

pregovaranja (Walch et al., 2018). Na osnovu navedenog uočava se da su brojna područja na koje komunikacija ima efekte, pa je u tom smislu potrebno posvetiti pažnju svim tipovima i oblicima komunikacije u organizaciji.

Prema Milanović i Njegić-Radosavljević (2019, str. 113), komunikacija je u dosadašnjim empirijskim studijama posmatrana kao komunikacija na nivou organizacije (organizaciona komunikacija), kao interna komunikacija, kao interpersonalna komunikacija, kao neverbalna komunikacija ili neverbalna neposrednost. U studijama u kojima je posmatrana kao interna komunikacija, posmatrana je kroz njene dimenzije (videti u: Milanović, 2018) ili kao proces informisanja u kome se naglašava jasnost informacija (npr. Rukmana et al., 2018), i sl. Komunikacija, posmatrana kroz svoje verbalne i neverbalne oblike, manje je zastupljena u empirijskim studijama u kojima su mereni njeni efekti na druge zavisne varijable (npr. Milanović i Njegić-Radosavljević, 2019).

Verbalna komunikacija može biti usmena (verbalno izgovorena reč) i pisana (pisana reč). Usmena komunikacija, posebno komunikacija licem u lice, uvek podrazumeva neverbalne znake (Milanović i Njegić-Radosavljević, 2019). Neverbalna komunikacija podrazumeva komuniciranje načinom govora, govorom tela, stilom oblačenja, i dr. Neverbalna komunikacija manifestuje dublje ljudske osobine, stavove, osećanja, ali i vrednosti osobe koja neverbalno komunicira. Ona može informisati jednu stranu u procesu komunikacije o tome šta druga strana možda krije, što je posebno važno u pregovorima (Čulo & Skenderović, 2012). Najzad, neverbalna komunikacija podržava verbalnu, ukoliko je pravilno vođena, mada može biti i u suprotnosti s njom (Hunjet, Susec, & Kozina, 2017). Neka istraživanja pokazuju da žene više koriste neverbalnu komunikaciju, odnosno da daju veći naglasak na ovaj vid komuniciranja (Pereira de Oliveira Carvalho & Azevedo Sobral, 2003).

Komunikacija je, dakle, dinamičan proces u kojem se vrši razmena poruka između najmanje dve osobe koje komuniciraju na dva suprotna pola komunikacije. Razmena poruka se bazira na razmeni verbalnih i neverbalnih signala koji oblikuju odnose između učesnika procesa komuniciranja. Koliko joj se pridaje značaja u organizaciji je važno pitanje. Takođe, od velikog značaja je njen pregovarački potencijal.

1.2. *Pregovaranje*

Kada organizacija ne postigne konsenzus sa svojim zaposlenim ili sa eksternim akterima (dobavljačima, kupcima, konkurentima, i sl.) u vezi određenog poslovnog pitanja ili problema, ili kada nijedna od navedenih strana nije posedovala moć da nametne odluku ovoj drugoj, tada strane ulaze u proces pregovora. Sledi da se pregovaranje definiše kao interaktivan proces koji povezuje međuzavisne strane u njihovom pokušaju da donesu obostrano korisnu zajedničku odluku (Keough, 2017), odnosno da se sporazumeju uz obostranu korist.

Iako je pregovaranje alat za postizanje dogovora (sporazuma), samo postizanje sporazuma ne znači uvek da je pregovarač bio uspešan. U vezi s tim, pregovarači moraju posedovati veštine postizanja svojih i zajedničkih ishoda, te veštine postizanja relacionih ishoda (Roloff, Putnam, & Anastasiou, 2003). Osim toga, pregovarači moraju biti posvećeni toku akcija koje se sprovode u procesu pregovaranja (Greenhalgh & Lewicki, 2015), jer od njih zavisi ishod pregovora. Ishod pregovora se direktno reflektuje na profitabilnost,

konkurentsku poziciju, kao i na dugoročnost uzajamnih odnosa pregovaračkih strana (Hargie, 2017; Thomas et al., 2013). Kao ishodi pregovaranja, u literaturi se navode ekonomske varijable (ekonomski ishodi), socio-emocionalni ishodi pregovora i relacioni ishodi (Schoop, Köhne, & Ostertag, 2010). Svakom od njih doprinosi komunikacija.

Relevantna literatura o pregovaranju je izuzetno bogata, ali je i fragmentisana. Osim toga, u porastu je (Lande, 2017), što ukazuje na rast interesovanja istraživača za ispitivanjem pregovaranja u poslovnom kontekstu. Značajna pažnja se posvećuje veštinama poslovnog pregovaranja.

Veštine poslovnog pregovaranja naročito dolaze do izražaja kada se pregovara u međunarodnom kontekstu usled postojanja kulturoloških razlika. Kulturološke razlike mogu biti ograničavajući faktor uspešnih pregovora na njihovom samom početku, prilikom pozdravljanja (koji tip pozdrava je prihvatljiv) ili upoznavanja (rukovanjem – čvrstim stiskom ruke ili ne, bez rukovanja i sl.; na koji način usmeriti pogled, kakav položaj tela imati i sl.). Način i stil odevanja, sedenja, ophođenja sa članovima svog pregovaračkog tima i obraćanja suprotnoj pregovaračkoj strani, te ukupno ponašanje čine proces pregovora ali i sam njihov kraj determinisanim potencijalno različitim kulturološkim dimenzijama. Osim toga, različitost poslovne kulture (Aslani et al., 2016) i različitost kulture pregovaranja mogu uticati na sam proces pregovaranja i njegov ishod. U ovom radu fokus je dat na komunikaciju i veštine komuniciranja u procesu pregovaranja.

2. Veštine komunikacije i veštine pregovaranja

2.1. Veštine komunikacije

Kompetentnost pojedinca u bilo kojoj profesiji zahteva posedovanje i primenu tri glavne grupe veština: kognitivne veštine, tehničke veštine i komunikacijske veštine, odnosno veštine komunikacije (Hargie, 2019).

Komunikacijske veštine podrazumevaju, ne samo sposobnost razmene poruka, već i sposobnost interakcije s drugom stranom. Među veštinama komunikacije, prema Mileru (Miller, 2012), su: veštine usmene komunikacije, veštine pisane komunikacije, neverbalne komunikacijske veštine, veštine aktivnog slušanja, veštine davanja i primanja povratnih informacija, emocionalna inteligencija, veštine rešavanja sukoba, pregovaračke veštine. Osim toga, među veštinama komunikacije navode se i sledeće: neverbalno ponašanje kao komunikacija (Gordon & Druckman, 2019), ispitivanje (Stapleton, 2019), ojačanje (Cairns, 2019), objašnjavanje (Brown & Edmunds, 2019), samootkrivanje (Tardy & Smithson, 2019), slušanje (Bodie, 2019), humor i smeh (McCreaddie & Harrison, 2019), i uveravanje (O'Keefe, 2019).

Prema grupi autora, „Uspešni lideri zaključuju da, ne samo da se pregovarači moraju pripremiti na logičan i sekvencijalan način da komuniciraju s drugima i da ih drugi razumeju, već, takođe, moraju istovremeno razmišljati o onome što nije verbalno saopšteno“ (Walch et al., 2018, str. 58 od 162). Ovi autori dalje navode da se govor tela (38%) i izrazi lica (55%), kao neverbalni znaci komuniciranja, percipiraju desnom stranom mozga, pa je potrebno angažovati kako bi se protumačile neizrečene poruke koje su veoma istaknut aspekt međukulturalnog pregovaranja. Valš i saradnici (2018, str. 58) smatraju da, ako pregovarač adekvatno „ne pročita“ neverbalne poruke i emocionalne signale i ekspresije, „dogovore je gotovo nemoguće postići“.

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

Koliki je značaj ispitivanja kao veštine komunikacije govori i sledeći navod „Postaviti pitanje znači primeniti jedan od najmoćnijih alata u komunikaciji“ (Hawkins & Power, 1999, str. 235, preuzeto od Stapleton, 2019, str. 135). Moć koju ima ispitivanje manifestuju funkcionalnost pitanja i njihova uloga u vršenju interpersonalnog uticaja. Pitanja mogu oblikovati stavove i ishode ponašanja (Daly & Glowacki, 2017), pa je veština postavljanja pitanja značajna najmanje koliko i reakcija na njih.

Ojačanje, kao veština komunikacije, podrazumeva sposobnost prepoznavanja naknadne reakcije (efekta) kod sagovornika koji je dobio odgovor ili sposobnost slanja naknadne reakcije (efekta) datog odgovora. Takođe je važno uočiti da li, i koliko dosledno, povezani (naknadni) efekti mogu uticati na ponavljanje odgovora (Cairns, 2019). U praksi, pa i u teoriji, ojačanje se često poistovećuje s povratnim informacijama.

Objašnjavanje, kao veština komunikacije, podupire određene izjave koje su ili u vezi s pitanjem ili u vezi s odgovorom, ali svakako podrazumeva davanje informacija koje pomažu drugoj strani – sagovorniku da bolje razume ono o čemu se razgovara (Brown & Edmunds, 2019). U vezi s tim, važno je jasno komunicirati kako bi potreba za objašnjavanjem bila manja.

Samo-otkrivanje, kao veština komunikacije, podrazumeva veštinu upravljanja svojim željama, težnjama i drugim osećanjima koje se mogu izložiti sagovorniku (Tardy & Smithson, 2019). Veština je, dakle, proceniti da li, kada, i u kojoj meri pokazati sagovorniku svoje želje, težnje, dileme, i dr.

Koliko je važno upravljati govorom, toliko je važno i umeti slušati, odnosno aktivno slušati sagovornika. Aktivno slušanje predstavlja poželjnu veštinu komunikacije a posebno kada se odvija između individua na različitim organizacionim nivoima. Bodi (Bodie, 2019, str. 278) navodi da je slušanje “nešto što se može naučiti i poboljšati tokom vremena, ali to možda nikada neće biti učinjeno na potpuno zadovoljstvo svih sagovornika”, pa sledi da slušanje nije jednoobrazno. Umeti slušati je koliko veština, toliko i dar.

Kako bi se sagovorniku pokazalo da je aktivno slušan, potrebno je održavati kontakt očima, i ukoliko postoji saglasnost u vezi stavova koji se iznose, mogu se podržati (potvrđnim) pokretima glave kao izrazom neverbalne komunikacije. Ovim se postiže viši nivo poštovanja i poverenja kod druge strane, i podstiču se dobri odnosi strana u pregovorima.

Humor i smeh, kao veštine komunikacije, nisu uvek poželjni u poslovnom kontekstu (McCreddie & Harrison, 2019). Imaju svoju specifičnost koja posebno dolazi do izražaja u međunarodnom kontekstu usled kulturoloških prepreka.

Uveravanje odnosno ubeđivanje, kao veština komunikacije, može da ima veliku ulogu u komunikacionom ili pregovaračkom ishodu (O'Keefe, 2019). Da bi se ostvario uticaj, sagovornik koji sprovodi proces uveravanja mora da i sam demonstrira da veruje u ono što govori, i da kratko i jasno argumentuje ubeđivačku poruku koja mora da ima snažan i diferentan efekat.

Emocionalno inteligentni sagovornici su vešti da upravljaju vlastitim emocijama, da prepoznaju i razumeju emocije sagovornika. Obostrano poverenje koje proističe iz procesa u kojem učestvuju emocionalno inteligentni sagovornici vodi boljem ishodu razgovora kao i pregovora.

Pored navedenih veština komunikacije, neophodno je napomenuti da je asertivnost jedna od važnih osobina koju sagovornik treba posedovati u komunikaciji. Uz aktivno

slušanje i empatiju, asertivnost podržava razumevanje perspektive sagovornika. Pojedinci uglavnom imaju pogrešnu procenu sopstvene asertivnosti. Primera radi, u poslovnim pregovorima, više od 55% pojedinaca koji su nedovoljno ili previše asertivne osobe veruju da su u očima drugih viđeni kao umereno asertivne osobe (Ames & Wazlawek, 2014), dok oko 40% onih koji realno emituju asertivno ponašanje veruju da ih drugi vide kao preterano asertivne (Rakos, 2019). Samoocenjivanje asertivnosti, dakle, ne daje uvek dobru procenu mere lične asertivnosti.

Efikasna komunikacija čini osnovu pregovora. Ona omogućava sagovornicima da se jasno iskažu, da izraze svoje ciljeve, stavove, interese, dileme ili brigu, da se razumeju, da izbegnu konflikte. U vezi s tim, vešt pregovarač mora biti vešt komunikator.

2.2. Veštine pregovaranja

Veštine pregovaranja se odnose na ona znanja, sposobnosti, iskustva i ponašanja koja determinišu ishod pregovora. „Dobre pregovaračke veštine pomažu stranama da postignu svoje ciljeve, efikasno rešavaju konflikte i grade zdrave odnose, dok nedostaci u razvoju veština rezultiraju izgubljenim prilikama, nemogućnošću postizanja ciljeva, neoptimalnim rešenjima i eskalaciji sukoba“ (Roloff et al., 2003, str. 802). Stoga treba težiti veštinama integrativnog pregovaranja, onog čiji je cilj obostrana korist.

Uvidom u literaturu, pojedini autori (npr. Roloff et al., 2003) navode da istraživanja sugerišu nekoliko osobina veštih integrativnih pregovarača odnosno onih pregovarača koji teže zajedničkoj koristi, a to su: pregovarači za sebe postavljaju specifične i razumno visoke ciljeve, nevoljno „spuštaju“ svoje ciljeve, dele informacije o prioritetima koje su postavili za sebe i prave kompromise u vezi pitanja različite važnosti, svesni su i spremni da kontrolišu sopstvene kognitivne sposobnosti, selektivno su sporni⁵, i pokazuju da su zabrinuti za svoje potrebe, ali i interese protivnika. Osim toga, veštine koje pregovarači treba da poseduju da bi postigli relacione ishode su veštine izbegavanja taktika koje bi mogle narušiti odnos i veština procene kada žrtvovati vlastite ishode radi očuvanja odnosa (Roloff et al., 2003). Najzad, komunikacijske veštine za pregovaranje o sporazumima čine jedan od četiri važna aspekta obuke u ovoj oblasti, i sadrže: aktivno i reflektivno slušanje, uspostavljanje poverenja, pripremu uvoda, i formulisanje pitanja (Schultz, 1989 prema Roloff et al., 2003). Kako veštine komunikacije nisu urođene (Bové & Thill, 2018), tako je potrebno sticati znanja o istim i kontinualno se obučavati veštinama interpersonalne komunikacije gde jedan od segmenata treba da bude njen potencijal u poslovnim pregovorima.

Pored veština pregovaranja, dobar pregovarač treba da poseduje određene sposobnosti i osobine. Među važnijim je kognitivna inteligencija koja je neophodna za razumevanje suštine pregovaračkog procesa, dok emocionalna i socijalna inteligencija dolaze do izražaja u izgradnji odnosa između pregovaračkih strana i sticanju međusobnog poverenja (Zhangwen & Hoque, 2017). Osim toga, dobar pregovarač treba da ima svoj stav, da ne odstupa lako od njega, što znači da je čvrst, a ne tvrd pregovarač. Ovo podrazumeva da je sposoban da proceni da li je i kada je potrebno odstupiti od svojih stavova. Stavovi dobrog pregovarača treba da su podržani argumentima, što ne znači da nema mesta alternativama postizanja sporazuma. Dugotrajno nadmetanje (nuđenje alternativa i od

⁵ „Sporno ponašanje je inherentno nepodržavajuće, a pregovarači su skloni da ga pripišu neprijatnoj ličnosti protivnika, čak i kada situacioni faktori doprinose sukobu (Morris et al., 1999, preuzeto od Roloff et al., 2003, str. 818).

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

druge strane) može voditi do iscrpljivanja, gubitka vremena i lošeg ishoda. U vezi s tim, pregovarač treba dobro da proceni opravdanost alternativa suprotne strane i da blagovremeno zaustavi proces nadmetanja. U svemu navedenom dolaze do izražaja sve vrste inteligencije koje pregovarač poseduje.

Najzad, dobar pregovarač je vešt verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji, i obučen da upravlja svojom verbalnom i neverbalnom komunikacijom, kao i da predvidi neizrečene stavove suprotne strane kroz blagovremeno razumevanje njihovog neverbalnog govora.

3. Komunikacija u pregovaranju

3.1. *Komunikacija u pregovaranju i pregovaranje kao komunikacija*

Komunikacija u pregovaranju treba da je otvorena, dvosmerna, interaktivna, jasna, jer kao takva manifestuje atmosferu saradnje u kojoj se obe strane kreću ka zajedničkom cilju i obostranom interesu, stvara poverenje, i otvara put ka dugoročnoj i fer saradnji. Omogućava sagovornicima da unesu emocije u proces pregovaranja, ukoliko se smatra prigodnim i potrebnim. I empirijski je potvrđeno da su veštine komunikacije najvažniji zahtev u superiornom pregovaranju (Pereira de Oliveira Carvalho & Azevedo Sobral, 2003). Hijerarhijski redosled važnosti veština komuniciranja u pregovaranju među šest najvažnijih izgleda ovako: veština verbalnog izražavanja misli, veština slušanja, sposobnost uveravanja drugih, veština vođenja debate, veština neverbalne komunikacije, i jezičke veštine (Hammond, 1979 u Pereira de Oliveira Carvalho & Azevedo Sobral, 2003). Imajući u vidu da je prethodni niz veština komuniciranja postavljen u 70-im godina 20. veka, u savremenim uslovima se smatra da veštine neverbalne komunikacije imaju mnogo veću važnost u procesu komuniciranja i samom pregovaranju (Walch et al., 2018).

Vešt pregovarač, koji je ujedno i vešt komunikator, obogaćuje proces i sadržaj komunikacije kreiranjem procesa pregovaranja, donošenjem pregovaračkih ciljeva, strategija, taktika i tehnika, te utvrđivanjem načina za prevazilaženje konflikta, za rešavanje problema i iznalaženja puta ka sporazumu. Iz ovog proizilazi da su pregovaranje i komunikacija neodvojivi.

Uspešno pregovaranje se ne meri samo ekonomskim ishodima poput postignute cene, uslova isporuke ili plaćanja. Ono se ne dokazuje samo Pareto efikasnošću ili udaljenošću od Nešove (*Nash*) ravnoteže (Schoop, Köhne, & Ostertag, 2010). „Pregovarači se bave veoma složenim komunikacijskim zadacima, a ove komunikacijske procese treba analizirati zajedno sa ishodom u ukupnoj evaluaciji poslovnog pregovaranja“ (Schoop et al., 2010, str. 193). Sledi da je neophodna integracija pregovaračkih i komunikacijskih veština kako bi se dostigle zajedničke koristi i razvili dobri odnosi između pregovaračkih strana.

U skladu s navedenim, postavilo se pitanje u kojoj meri komunikacija i veštine komuniciranja doprinose ishodima poslovnog pregovaranja pošto se u relevantnim studijama snažno naglašava uloga komunikacije i veština komuniciranja u pregovaračkom procesu i ishodu poslovnog pregovaranja (npr. Schoop et al., 2010; Walch, 2018). Kako bi se dobio odgovor na postavljeno pitanje pretražene su dosadašnje studije o efektima komunikacije na ishode poslovnih pregovora.

3.2. Efekti komunikacije na ishode poslovnih pregovora u dosadašnjim studijama

Petogodišnji period (2018-2023), izabran u ovom radu, rezultat je preliminarne uvida u Gugl skolar i Riscr gejt bazu podataka koje su pokazale da su istraživanja u ovoj oblasti bila intenzivnija pre dve decenije nego danas. Izbor navedenih baza opravdava činjenica da se težilo pronalaženju rezultata dosadašnjih studija u ovoj oblasti koje daju značajan doprinos komunikaciji u kontekstu poslovnih pregovora, a jesu ili nisu objavljene u časopisima koji su referisani u svetskim bazama podataka poput WoS (*Web of Science*) baze.

Uvidom u Gugl skolar bazu podataka⁶ nisu pronađeni pregledni članci ili studije, niti studije u vidu meta-analize efekata komunikacije na ishode poslovnih pregovora, a da su objavljene nakon 2018. godine. Uvidom u Riscr Gejt bazu podataka⁷ došlo se do saznanja da na ovu temu preovlađuju naslovi poput pregovaranje i komunikacija u različitim kulturološkim kontekstima, interkulturalne razlike s kojima se suočavaju pregovarači, međunarodno pregovaranje, kulturološke dimenzije pregovaranja u aktivnostima merđžera i akvizicija, pregovori u međunarodnom poslovanju, te efikasni interkulturalni poslovni pregovori. Riscr gejt baza podataka pokazuje da su se istraživači bavili efektima komunikacije na ishode poslovnih pregovora ili njihovim odnosom, tek u nekoliko studija objavljenih posle 2018. godine, koje su prikazane u Tabeli 1.

⁶ Pretraga je obavljena korišćenjem ključnih reči odnosno fraze „...communication and business negotiation“ u periodu 2018-2023, sa fokusom na naučne članke, preprint izdanja članaka i druge literature, i na pregledne članke.

⁷ *Ibid.*

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

Tabela 1. Pregled studija u oblasti efekata komunikacije na ishode poslovnog pregovaranja (period 2018-2023)

Autor/autori	Naslov	Časopis
Geiger (2020)	From Letter to Twitter: A Systematic Review of Communication Media in Negotiation	Group Decision and Negotiation
Adinda, Barkah, & Novel (2022)	Importance of Communication Process in Negotiation	Jurnal Ekonomi, Bisnis & Entrepren.
Lisenyi & Samoilova (2022)	The use of tools of business communication culture during business negotiations	Bulletin of VN Karazin Kharkiv National Univer. Economic Series
Alhasani, Y. R. M., & Muslim, N. A. B. (2022)	Impact of Negotiation Strategies on the Effectiveness of Communication: A Mediating Approach from Digital Public Relation	Journal of Hunan University Natural Sciences
Zhao (2022)	A Study of Nonverbal Communication in China-U.S. Business Negotiations	Studies in Social Science

Izvor: Istraživanje autora

Pretragom relevantnih recenziranih naučnih članaka, Gajger (Geiger, 2020) dolazi do saznanja da je empirijski dokazano da komunikacijski mediji utiču na pregovaranje, odnosno da utiču na proces pregovaranja, na njegov ekonomski ishod⁸, te na njegov socio-emocionalni ishod⁹. Pregled koji je dao Gajger pokazuje da, iako su istraživanja u ovoj oblasti dostigla vrhunac u 2000. godinama, mnoga pitanja o odnosu komunikacijskih medija i pregovaranja su ostala otvorena.

Koristeći kvalitativnu deskriptivnu metodu i analizu sadržaja u svrhu utvrđivanja važnosti komunikacionog procesa u pregovaranju, Adinda i saradnici (Adinda et al., 2022) naglašavaju da je pregovaranje neodvojivo od komunikacije i zaključuju da ako pregovarač poseduje dobre komunikacijske veštine, biće u stanju da prenese poruku na način da je druga strana lako razume, biće sposoban da uvidi i razume nameru poruke koju je poslala druga strana, bilo da je saopštena verbalno ili neverbalno. Na taj način se dolazi do kompromisa i dogovora koji zadovoljava potrebe obe strane, a u skladu sa njihovim očekivanjima. Međutim, u ovoj studiji nije meren uticaj komunikacionog procesa na ishod poslovnih pregovora.

U drugoj studiji iz 2022. godine, razmatrana je kultura poslovne komunikacije u svojstvu efektivnog alata poslovnih pregovora (Lisenyi & Samoilova, 2022). U ovoj studiji se navodi da je važno stvoriti pozitivnu socijalnu i psihološku klimu za pregovore, ali se ne meri uticaj kulture poslovne komunikacije na ishod poslovnih pregovora.

⁸ na dogovor, na individualni i zajednički profit, i na njegovu disperziju

⁹ na zadovoljstvo pregovorima, na međusobno poverenje, i na socio-emocionalnu procenu strana – sopstvenu i procenu protivnika

Studija koja je sprovedena u državnoj upravi u Omanu (Alhasani & Muslim, 2022) je potvrdila značajan, direktan i pozitivan uticaj digitalizacije u odnosima s javnošću među državnim službama u Omanu na efikasnost njihove komunikacije. Takođe je otkrila da pregovaračke strategije imaju značajan, direktan i pozitivan efekat na efektivnost komunikacije kao i digitalne odnose s javnošću, ali nije merila uticaj komunikacije na ishode poslovnog pregovaranja.

Neverbalna komunikacija kao ključni obrazac interkulturalnih poslovnih pregovora dobro prenosi složene informacije što se odnosi i na poslovno pregovaranje (utvrđeno na primeru kineskih i američkih partnera: Zhao, 2022). U ovoj studiji se navodi da komunikator mora razumeti kulturu sagovornika i razlike u neverbalnom ponašanju. Međutim, ne utvrđuje se njihov odnos niti uticaj neverbalne komunikacije na ishode poslovnih pregovora.

4. Zaključak

Iako su veštine komuniciranja i veštine poslovnog pregovaranja definisane u literaturi kao dve odvojene veštine, stepen njihovog preklapanja je značajan, pa se izvodi zaključak da se međusobno dopunjuju. Naime, veštinama komuniciranja se doprinosi stvaranju atmosfere saradnje i kreiranju međusobnog poverenja koje obećava buduću i dugoročnu saradnju pregovaračkih strana. Istovremeno, veštinama poslovnog pregovaranja se obogaćuje proces i sadržaj komuniciranja. Najzad, nemoguće je voditi pregovore a ne komunicirati.

Sticanjem veština komuniciranja u značajnoj meri stižu se i veštine vođenja poslovnih pregovora. Time je obuka u sferi veština komuniciranja obuka sa produženim efektom u području pregovaranja. Usled toga preporučuje se integracija obuka veština komuniciranja i veština poslovnog pregovaranja u domenu komunikacije. Integrisanim pristupom komuniciranju i pregovaranju, smanjuju se potrebni resursi (poput ulaganja, vremena, materijala), a povećavaju benefiti.

Relevantna literatura naglašava da efikasna i efektivna komunikacija koja se odvija u pregovaračkom procesu, kao i veštine komuniciranja poboljšavaju pregovaračku poziciju i vode povoljnim ishodima procesa pregovaranja. Međutim, pregledom relevantnih studija - preglednih članaka, meta-analiza i empirijskih studija, objavljenih u Riscr gejt bazi posle 2018. godine, došlo se do saznanja da nedostaju studije koje mere efekte komunikacije ili veština komuniciranja na ishode poslovnih pregovora. Shodno nedostatku istraživanja, sledi da je potrebno intenzivirati istraživanje efekata komunikacije, posebno verbalne i neverbalne komunikacije, na ishode poslovnih pregovora sa fokusom na pregovore koji se odvijaju u različitim kulturološkim kontekstima. Kultura kao dimenzija okruženja u kojem se odvijaju poslovni pregovori dobija na značaju kada se pregovaranje sprovodi u međunarodnom kontekstu.

U skladu sa navedenim, ovaj rad može biti inspiracija istraživačima u polju marketinga, menadžmenta, odnosa s javnošću, komunikacije i pregovaranja. Rad može biti inspiracija i praktičarima u poslovima pregovaranja posebno kada se sprovodi u svrhu internacionalne aktivnosti organizacija, što implicira njegov posredan efekat na rast i razvoj organizacije van nacionalnih okvira. Ovo je posebno važno, jer je pregovaranje u međunarodnom kontekstu mnogo složenije od pregovaranja u domaćem kontekstu, pa se preporučuje dalje istraživanje specifičnosti veština komuniciranja koje su pod uticajem

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

kulturološke dimenzije međunarodnog okruženja na poslovno pregovaranje koje je, takođe, pod značajnim uticajem kulturološke dimenzije međunarodnog okruženja.

Povoljni ishodi poslovnih pregovora čine da organizacija zauzme povoljnu poziciju u odnosu na svoje partnere (dobavljače, i druge posrednike, pa i konkurente i druga eksterne aktere). Svaki poslovni uspeh organizacije na stranom tržištu doprinosi povoljnom pozicioniranju zemlje iz koje potiče. Otuda rad indirektno doprinosi daljoj aktuelizaciji ispitivanja uticaja veština komuniciranja na ishode poslovnih pregovora koji se odvijaju u međunarodnom kontekstu.

LITERATURA

- Adinda, R., Barkah, C. S., & Novel, N. J. A. (2022). The Importance of Communication Process in Negotiation. *Jurnal Ekonomi, Bisnis & Entrepreneurship*, 16(2), 132-139. <https://doi.org/10.55208/jebe.v16i2.260>
- Alhasani, Y. R. M., & Muslim, N. A. (2022). Impact of Negotiation Strategies on the Effectiveness of Communication: A Mediating Approach from Digital Public Relation. *Journal of Hunan University Natural Sciences*, 49(9), 100-117. doi: 10.55463/issn.1674-2974.49.9.12
- Ames, D. R., & Wazlawek, A. S. (2014). Pushing in the dark: Causes and consequences of limited self-awareness for interpersonal assertiveness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40, 775-790.
- Aslani, S., Ramirez-Marin, J., Brett, J., Yao, J., Semnani-Azad, Z., Zhang, Z.-X., Tinsley, C., Weingart, L., Adair, W. (2016). Dignity, face and honor cultures: A study of negotiation strategy and outcomes in three cultures. *Journal of Organizational Behavior*, 37(8), 1178-1201. doi: 10.1002/job.2095
- Bazić, M. (2009). Poslovna komunikacija: savremeni put do uspeha. Beograd: Megatrend univerzitet.
- Bodie, H. (2019). Listening. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (259-286). 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Bovée, C. L., & Thill, J. V. (2012). *Suvremena poslovna komunikacija*. Zagreb: Mate.
- Brown, G., & Edmunds, S. (2019) On explaining. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (183-216). 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Cairns, L. (2019). Reinforcement. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (163-182), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Chan, S. H. J. & Lai, H. Y. I. (2017). Understanding the link between communication satisfaction, perceived justice and organizational citizenship behavior. *Journal of Business Research*, 70, 214-223.
- Čulo, K., & Skenderović, V. (2012). Communication in the process of negotiation. *Informatol.*, 45(4), 323-327.

- Ćorić, N., & Musa, I. (2015). Istraživanje zadovoljstva internom komunikacijom. *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 10(14), 148-159.
- Daly, J. A., & Glowacki, E. M. (2017). Empowering questions affect how people construe their behavior: Why how you ask matters in self-attributions for physical exercise and healthy eating. *Journal of Language and Social Psychology*, 36, 568-584.
- Dolphin, R. R. (2005). Internal communications: Today's strategic imperative. *Journal of Marketing Communications*, 11 (3), 171-190.
- Geiger, I. (2020) From Letter to Twitter: A Systematic Review of Communication Media in Negotiation. *Group Decision and Negotiation*, 29(3), 207-250. <https://doi.org/10.1007/s10726-020-09662-6>
- Gordon, R., & Druckman, D. (2019). Nonverbal behaviour as communication: Approaches, issues, and research. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (81-134), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Greenhalgh, L., & Lewicki, R. J. (2015). Evolution of teaching negotiation: The legacy of Walton and McKersie. *Negotiation Journal*, 31(4), 465-476.
- Hargie, O. (2017). Skilled interpersonal communication: *Research theory and practice* (6th ed.). London: Routledge.
- Hargie, O. (2019). Editorial introduction. In: Hargie, O (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (1-2), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Hunjet, A., Susec, M. & Kozina, G. (2017). Business communication in an organisation. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 576-587.
- Keough, C. M. (2017). Negotiation and bargaining. In Scott, C. & Lewis, L. (Eds.), *International encyclopedia of organizational communication*. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons.
- Lande, J. (2017). Moving negotiation theory from the Tower of babel toward a world of mutual understanding. *Journal of Dispute Resolution*, 2017(1), 1-14.
- Lisenyi, E., & Samoilova, V. (2022). The use of tools of business communication culture during business negotiations. *Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University Economic Series*, (103), 113-118.
- McCreaddie, M., & Harrison, J. (2019). Humour and laughter. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (287-318). 4th ed. Taylor & Francis Group
- Milanović, V. (2018). Važni aspekti odnosa između zadovoljstva komunikacijom i zadovoljstva poslom. *Marketing*, 49(3), 221-232.
- Milanović, V., i Dragičević Radičević, T. (2019). Odnosi između zadovoljstva komunikacijom, zadovoljstva poslom i postignuća na poslu – pregled važnijih empirijskih istraživanja od 1970. godine, CM - *Komunikacija i mediji*, XIV, 46, 89-120.

ULOGA KOMUNIKACIJE U POSLOVNOM PREGOVARANJU.

- Milanović, V., i Njegić-Radosavljević, K. (2019). Uticaj verbalne komunikacije na zadovoljenje društvenih potreba zaposlenih i uloga organizacione identifikacije. *Marketing*, 50(2), 111-123.
- Milanović, V. & Radosavljević Njegić, K. (2019). The impact of internal communication and employees' identification with the organization on motivation. *Matica Srpska Journal of Social Sciences*, 70 (170), 2/2019, 213-227.
- Miller, P. (2012). Leadership Communication: the Three Levels. *Today's Manager*, 2-3, 19-21.
- Men, L. R. (2015). Employee Engagement in Relation to Employee-Organization Relationships and Internal Reputation: Effects of Leadership Communication. *Public Relations Journal*, 9(2),85-95.
- O'Keefe, D. (2019). Persuasion. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (319-336), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- O'Neil, J., Ewing, M., Smith, S., & Williams, S. (2018). A Delphi Study to Identify Standards for Internal Communication. *Public Relations Journal*, 11(3), 1-16.
- Pereira de Oliveira Carvalho, F. M., & Azevedo Sobral, F. (2003). The Importance of Communication Skills in Negotiation: An Empirical Study. Available at SSRN 399824. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.399824>
- Rakos, R. (2019). Asserting and confronting. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (339-376), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Roloff, M., Putnam, L., & Anastasiou, L. (2003). Negotiation Skills. In: Greene, J., & Burleson, B. (Eds). *Handbook of communication and social interaction skills* (801-834). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rukmana, H. D., MM., S. M. P. & SE., E. N. (2018). The Impact of Organization Communication on Employee Performance Through Employee's Work Motivation at Pt. Putri Panda Unit li Tulungagung, East Jawa. Indonesia. *KnE Social Sciences*, 3 (3), 211-227.
- Schoop, M., Köhne, F., & Ostertag, K. (2010). Communication quality in business negotiations. *Group decision and negotiation*, 19, 193-209. <https://doi.org/10.1007/s10726-008-9128-8>
- Smith, S. A., Patmos, A., & Pitts, M. J. (2018). Communication and Teleworking: A Study of Communication Channel Satisfaction, Personality, and Job Satisfaction for Teleworking Employees. *International Journal of Business Communication*, 55(1), 44-68.
- Stapleton, K. (2019). Questioning. In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (135-162), 4th ed. Taylor & Francis Group.
- Tardy, C., & Smithson, J. (2019). Self-disclosure: Strategic revelation of information in personal and professional relationships In: Hargie, O. (Ed.). *The Handbook of Communication Skills* (217-258), 4th ed. Taylor & Francis Group.

- Thomas, S., Thomas, R., Manrodt, K., & Rutner, S. (2013). An experimental test of negotiation strategy effects on knowledge sharing intentions in buyer-supplier relationships. *Journal of Supply Chain Management*, 49(2), 96-113.
- Walch, K., Mardyks, S., & Schmitz, J. (2018). *Quantum Negotiation The Art of Getting What You Need*. Wiley.
- Zhangwen, P., & Hoque, M. R. (2017). A Study on the Cultural Influence on Business Negotiations: Evidence from Bangladesh. *International Business Research*, 11(1), 157-169.
- Zhao, Y. (2022). A Study of Nonverbal Communication in China-US Business Negotiations. *Studies in Social Science & Humanities*, 1(4), 27-35.

THE ROLE OF COMMUNICATION IN BUSINESS NEGOTIATION

Abstract: This paper first presents communication and negotiation in a business context, as well as communication skills and business negotiation skills. It then presents review articles, meta-analyses and empirical studies published after 2018 in the Research Gate database in which the authors deal with the effects of communication on business negotiations outcomes. The aim of this paper was to determine the role of communication in business negotiation, i.e. the aim was to determine to what extent the effects of communication on business negotiations outcomes were investigated. This is important because the literature strongly emphasizes the role of communication and communication skills in a negotiation process, on the one hand, and there is a lack of recent studies that test the relationship between communication and business negotiations outcomes, on the other hand. The results showed that newer studies, published in the Research Gate database after 2018, lack empirical verification of the effects of communication on business negotiation, and especially the effects of communication skills on business negotiation outcomes. Accordingly, the paper can inspire researchers in the fields of marketing, management, public relations, communication, and negotiation, as well as practitioners in negotiation affairs in the domestic or the international contexts to intensify the examination of the link between communication and business negotiation outcomes.

Key words: communication skills, negotiation skills, communication effects, business negotiation outcomes

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES James Osondu

Abstract: This paper looks at some of the contemporary AI SQL tools that utilize artificial intelligence (AI) for learning /teaching a database course and allow students to access and manage data stored in a database. These tools can help students to filter, join, and sort data for analysis. They help simplify the process of extracting meaningful information from large datasets. AI SQL query tools often include features such as autocomplete, visualizations, and advanced search capabilities to help streamline workflows. Overall, AI SQL query tools are powerful solutions designed to help students quickly analyze their data for better decision making of their course assignments.

The abstract should contain at least 70 words and at most 150 words. It should clearly summarize the paper and present the objectives of the research. (Font: Calibri, italic, 10pt; Paragraph: Alignment: justified, Indentation: left, right:1cm, Special: none, Line spacing: single).

Keywords: Artificial Intelligence (AI), SQL, Query, Tools, AI SQL query tools

INTRODUCTION

Artificial intelligence plays a significant role in enhancing database management by introducing automation, intelligence, and efficiency into various aspects of the process. AI algorithms can analyze large volumes of data, identify patterns, and make predictions or recommendations based on the insights derived. When it comes to database management, AI can automate tasks such as data modeling, schema design, and performance optimization. By learning from user interactions and historical data, AI systems can continuously improve their ability to optimize database performance, streamline operations, and ensure data integrity. The integration of AI into database management enables higher educational institution students to handle data more effectively, reduce manual effort, and make data-driven decisions with greater accuracy and speed. Such AI SQL query tools can be paid or are free to utilize.

Basically, AI SQL query tools are tools designed to help students query relational databases stored in a Structured Query Language (SQL) format. They allow the student to interact with the database quickly and easily, execute queries, and visualize the results of their queries. In most cases the software application can also be used to create reports, generate data-driven insights, and monitor performance metrics across multiple databases.

Using an AI SQL query tool is beneficial for lecturers teaching database courses because it makes it easier to answer questions about their data faster than traditional methods such as writing complex SQL code or manually scrolling through large tables of

information. Additionally, current AI-powered query tools use natural language processing (NLP) technology that allows users to simply enter phrases like “who had the highest number of transactions last month” into the system and get accurate results rather than having to write long strings of SQL code by hand.

Another benefit of using AI-enabled query tools is that they can provide more detailed information than manual analysis due to the sheer amount of data they process when executing a query. This type of analysis can help uncover relevant knowledge hidden within business transactions and client behavior patterns to enable smarter decision making. As well as being able to analyze data from different sources at once due to integrated multi-database capabilities, many AI SQL tools have predictive analytics roles which can give insight into future trends based on past activity.

The cost savings aspect should not be overlooked either; students looking for an efficient way of extracting information from their databases without spending time or resources on customizations will find that AI enabled query tools represent a great value proposition both financially and when it comes to time saving efficiencies. Finally, these solutions are becoming increasingly more intuitive compared with their manual predecessors, meaning less training is required for new lecturer members when joining an educational institution already using this form of technology.

In general, AI SQL query tools offer many benefits to students that are looking to gain more insight into their data quickly and easily. By alleviating the time-consuming process of writing complex SQL queries manually, they are a great way for students to accurately analyze trends in client behavior, and make smarter decisions based on accurate reporting, when analyzing their course assignments.

In addition, SQL (Structured Query Language) AI tools employ artificial intelligence and machine learning to help students query databases. These tools in most cases include data analysis, visualization, query optimization, error checking, and more. SQL AI technologies boost productivity and efficiency. Automating query optimization and error checks with these tools saves time. SQL AI technologies may also optimize queries and visualize data, helping students spot patterns and trends. SQL AI improves data security and privacy. These tools may evaluate SQL queries for security issues and offer fixes to protect data. SQL AI technologies may also optimize SQL queries for speed and security. SQL AI tools are easy to use and accessible to all skill levels. These tools help the students to learn SQL and databases, while the lecturers may exploit their advanced capabilities. SQL AI technologies provide real-time collaboration on a shared database, improving teamwork. SQL AI tools vary in features and capabilities. Some tools are designed for certain database management systems, while others are more versatile. SQL AI technologies can also be utilized independently or incorporated into database management systems. SQL AI tools are useful for: Data analysis: These technologies may analyze big datasets to find patterns and trends, enabling data-driven decision-making. These tools improve SQL queries for speed and efficiency. Error checking: These tools find and fix SQL query problems, increasing query accuracy and decreasing data corruption. Data visualization: These technologies help students comprehend and analyze data by visualizing it in various ways. Collaboration: SQL AI technologies provide real-time collaboration in a shared database environment. SQL AI

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES

tools help database and SQL query users. These products boost productivity, data security, and cooperation using AI and ML. SQL AI tools helps the student to leverage databases and SQL queries to make strategic decisions based on data analysis and interpretation. A data-driven approach enables the student to analyze, examine and organize its data with the goal of better serving their solutions.

1. Features of AI SQL query tools

These AI SQL query tools provide a lot of features that can be grouped into the following list:

- According to (Kharade, 2023), (Devgade, 2021) it was suggested that Automated Query Generation is necessary for AI-powered query tools that can automatically generate queries to optimize performance and accuracy, without manual intervention. This helps to reduce the time and effort required for database optimization.
- Also, According to Data v (Wu et al., 2022), (Wang et al., 2023), AI query tools provide interactive visualizations of data, allowing users to explore relationships between data points and uncover insights from large datasets in a visual format.
- According to (Devgade, 2021) Natural Language Querying is what AI query tools use that enables students to ask complex questions using natural language, eliminating the need for code knowledge or technical skills. The tool translates these queries into valid SQL statements and answers them with real-time results.
- Furthermore, (Noor et al., 2021) commented that Robust Security Tools are powerful security tools which provide greater control over sensitive data by monitoring user actions and setting up rule-based access protocols. They also include features such as encryption of sensitive data at rest or in transit, thus providing enhanced security measures which protect against cyber threats.
- Other necessary features are the so-called Intelligent Suggestions. These are AI query tools that offer intelligent suggestions that identify correlations between databases or predict results based on historical trends. This helps reduce time spent debugging code while enabling faster decision making when working with large data sets.
- Furthermore, as suggested by (Kaur et al., 2023), Automated Insights are AI query tools can automatically generate insights and actionable recommendations based on collected data. This helps users save time by quickly getting to the root cause of problems, rather than spending hours analyzing data.

1.1. The various types of AI SQL Query Tools

The various types of AI SQL Query Tools out there are listed below. These tools as suggested by (Sawant et al., 2022) and (Yang & Liu, 2021). are:

- *Natural Language Processing (NLP) Tools: according to: (Bais, 2022), (Best Natural Language Processing Software - 2023 Reviews & Comparison, n.d.) NLP tools use*

artificial intelligence and natural language processing to allow users to query data using everyday language. Instead of dealing with complex SQL queries, users can type in queries written in plain English – that the AI tools then understand and convert into SQL code for the backend databases.

- *Predictive Analytics Tools: According to (Rustagi & Goel, 2022) are AI-powered solutions that collect, analyze, and evaluate large chunks of customer data to predict future behaviors and trends. From this information they can determine what actions should be taken to capitalize on emerging opportunities or mitigate potential risks.*
- *Automated Rule Generation Tools: Automated rule generation tools use machine learning algorithms to identify patterns in structured datasets such as sales records, customer data, and financial transactions. They can then generate rules based on these patterns which help optimize querying workflows by providing simple step-by-step instructions for accessing relevant information quickly and efficiently.*
- *Visualization Tools: Visualization tools enable users to explore their datasets visually through graphical representations like charts, graphs, maps, infographics, etc; making it easier for them to observe meaningful correlations across all the variables present within their databases. This helps them uncover important insights which would otherwise remain hidden amidst unstructured or hard-to-understand datasets due to its sheer size.*
- *Data Management & Database Optimization Tools (Rahmani et al., 2021): Data management & database optimization tools leverage advanced artificial intelligence techniques such as Machine Learning (ML) & Neural Networks (NN)s to automatically organize raw data from disparate sources into structures suitable for easy access and usage in applications or analysis programs. These types of AI query tools also assess potential problems within a dataset so that users can make better decisions about how they store and maintain their data over time.*

1.2. The Benefits of Using AI SQL Query Tools

- *Increased Productivity: AI SQL query tools are designed to streamline the process of querying databases large and small. By providing an automated way of identifying trends and patterns in data, they can help reduce manual labor associated with complex database queries that require deep expertise. This can result in increased productivity for employees who must work within a database.*
- *Improved Accuracy: AI SQL query tools use machine learning algorithms to identify correlations in the data quickly and accurately, thus reducing the chances of human error when dealing with complex datasets. This accuracy can improve the decision-making process by relying on accurate information rather than guesswork.*

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES

- *Automated Data Assessment: Many AI SQL query tools provide automated features that allow for an efficient analysis of data without manual input from users. Instead, users simply need to define parameters for what they want to investigate and let the tool do its job, searching through vast amounts of data and displaying results quickly and accurately.*
- *Cost Reduction: By automating parts of the querying process, AI SQL query tools help reduce operational costs since fewer resources (labour costs) are needed for most tasks; allowing companies to reallocate budget funds to other projects or channels.*
- *More Insightful Insights: Traditional methods used to assess large datasets require time-consuming manual processes such as coding or creating scripts; which unfortunately produce limited insights into underlying patterns due to their complexity or lack thereof. On the other hand, AI SQL query tools take this burden off your plate by leveraging powerful algorithms capable of extracting meaningful insights from any dataset without requiring you master advanced coding skills or create scripts manually.*
- *Faster Results: AI SQL query tools can quickly identify correlations in data, reducing the amount of time necessary to generate results. This means that companies can save time and resources by allowing users to focus on more important tasks while letting the tool handle tedious database queries.*

From the above, it can be concluded that the sql AI tools can significantly improve productivity and efficiency for students working with data and databases and these tools offer advantages such as automatic query generation and query performance optimization.

2. DISCUSSIONS

In this paper, we will explore 12 of the most prominent free or almost free contemporary SQL AI tools available on the internet as shown in (*SQL AI Tools - the Complete List of All SQLAI Tools Only on AI Tool Guru*, n.d.), (*Best AI SQL Query Tools of 2023*, n.d.), (*Jamjala*, 2023) and (*Guasch*, 2023).

Most of the free tools metamorphosize into some form of paid plans after exceeding certain criteria for the free mode i.e., X number of days, free trial period, Others do have an option to discuss discounted plans and pricing as well as a discovery mode,

Firstly, I look at the tool called **Raw Query**. This tool is a powerful data analysis tool that lets users search, modify, and get data from multiple sources. It supports multiple databases, API's and more, delivering tailored results. It has a user-friendly interface that provides easy tools for creating, editing, and running queries.

Secondly, I look at the tool called text2sql, this tool generates SQL queries, Excel formulas, Google Sheets formulas, and Regex expressions.

Also, this tool refers to the process of converting natural language text or queries into structured SQL (Structured Query Language) statements that can be executed against a relational database. This technology leverages natural language processing (NLP) and machine learning techniques to bridge the gap between human language and database querying.

It supports different databases i.e. (MySQL, PostgreSQL, Snowflake, BigQuery, MS SQL Server, and for more database types) and supports all languages i.e. (English, Spanish, French, German, Portuguese, Italian, Russian, Chinese, Japanese, Korean, Arabic, Hindi, and others)

The third tool on the list is called OtterTune, it uses AI to automate database tuning and solves configuration problems to optimize PostgreSQL & MySQL performance and lowers costs.

This tool also uses AI to optimize databases to increase performance and reduce costs.

The fourth tool on the list is [Query.AI]

AI Query helps you generate complex SQL queries in seconds. It Uses simple English prompts to generate SQL queries. AI Query uses state of the art OpenAI GPT & Google PaLM 2 AI models to give you the best results.

The fifth tool on the list is EverSQL. It is an AI-powered PostgreSQL & MySQL database and SQL optimizer. It is also used to monitor and optimize SQL queries online. its functionality SQL to Text is a web utility tool that utilizes AI to automatically explain complex SQL queries in plain English text format.

EverSQL SQL to Text is a web utility tool that utilizes AI to automatically explain complex SQL queries in plain English text format. The tool is available for free and supports various types of databases, including MySQL, SQL Server, Amazon Aurora, PostgreSQL, Oracle, MariaDB, Percona, Snowflake, Redshift, BigQuery, and more.

EverSQL is the fastest way to optimize your PostgreSQL & MySQL databases automatically.

It's used by over 100,000 engineers as a PostgreSQL & MySQL optimizer, to optimize SQL queries.

Clients of EverSQL report that their queries are 25X faster on average, just minutes after getting started.

EverSQL tool includes the following features:

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES

3. Automatic SQL Query Optimization

Smart AI-based algorithms will optimize your PostgreSQL and MySQL queries by automatically re-writing and indexing them. EverSQL will tell you exactly what changed and how the magic works.

4. Ongoing AI-based Performance Insights

EverSQL's non-intrusive sensor will monitor your PostgreSQL and MySQL databases performance on an ongoing basis, generate optimization insights what are quick and easy to understand and implement.

5. Cost Reduction

EverSQL helps reduce your PostgreSQL and MySQL database monthly cost by providing ongoing recommendations such as deletion of redundant indexes and schema optimizations. Applying these recommendations will optimize your database performance, reduce CPU usage, memory usage, and storage costs.

The sixth tool on the list is Outerbase

This tool is AI-powered database platform for viewing, querying, visualizing, and editing your data.

Outerbase is the interface for your database. Companies use **Outerbase** to view, edit, and modify their data and even generate beautiful visual dashboards.

The seventh tool on the list is **SQL Ease**

This is a free **AI** tool from **SQLEase** that simplifies **SQL** query generation through natural language interpretation. Key features of this tool include.

SQL-Ease is an **AI** tool designed to simplify the process of generating **SQL** queries from natural language. The tool allows users to express their queries in a

SQL-Ease is a free AI tool from SQLEase that simplifies SQL query generation through natural language interpretation. Some of its key features are:

- **Natural Language Processing:** Translates human-readable language into SQL code.
- **User-friendly Interface:** Provides a seamless experience for generating SQL queries.
- **Time-saving Automation:** Rapidly generates accurate SQL queries, saving time and effort.
- **Accessible for Non-Programmers:** Makes SQL programming accessible even for those with limited or no SQL experience.

SQL-Ease is ideal for non-programmers and professionals who need to generate SQL queries quickly and accurately. With this simple natural language input tool, users can create multiple queries in a short period of time- enhancing productivity and minimizing the

need for extensive SQL programming knowledge. Experience effortless navigation of SQL queries with SQL-Ease and save valuable time today!

SQL-Ease is an AI tool designed to simplify the process of generating SQL queries from natural language. The tool allows users to express their queries in a simple, human-readable language, such as "find name of all students in the table" or "fetch current date-time from the system," and then generate the corresponding SQL code automatically.

This can save users significant time and effort compared with manually writing SQL queries. SQL-Ease is ideal for users who are not experienced in SQL programming, but still need to generate queries quickly and accurately.

The tool can also be useful for professionals who work with large databases and need to create multiple queries in a short period of time. SQL-Ease offers a user-friendly interface that simplifies the query generation process.

After users of this tool input their desired query in natural language, they can access the SQL code by simply clicking a button. In addition, users can customize the generated queries based on their specific needs.

Overall, SQL-Ease is a powerful AI tool that can help streamline SQL query generation for users of all levels of experience. The tool is designed to save time and effort and to ensure accurate and efficient query creation.

The eighth tool on the list is ProbeAI.

This tool provides an avenue for data analysts to easily generate SQL code, which can be used to extract insights from data. It is compatible with a lot of databases.

It is an AI tool designed to serve as a copilot for data analysts. Its main function is to assist data analysts in generating SQL code with ease, even from simple prompts.

In addition, it can automatically fix SQL, which can save time for data analysts who would ordinarily have to manually edit the code. It also assists data analysts in locating the appropriate tables and provides other helpful features. It is a user-friendly tool that can greatly enhance the productivity of data analysts.

It eliminates the need for data analysts to manually generate SQL code, a tedious and often time-consuming process. Instead, they can focus on more complex data analysis, which can improve the accuracy of their work. The tool is specifically tailored to assist data analysts, making it an invaluable tool for people working in the data science and analysis fields.

ProbeAI provides an avenue for data analysts to easily generate SQL code, which can be used to extract insights from data. It is compatible with both databases and servers, making it a versatile tool that can be used in different settings. Overall, ProbeAI is a must-have tool for data analysts that can greatly increase their productivity and efficiency.

The ninth tool on the list is PrismaGPT. It is an advanced AI tool that empowers developers to make use of the GPT-4 AI model to produce Prisma Client queries and raw SQL according to their schema. This tool offers a range of key features, including the ability

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES

to generate AI-generated queries, choose between Prisma Client and raw SQL options, and streamline workflow. PrismaGPT is ideal for a range of use cases, such as optimizing the Prisma development process, increasing efficiency by quickly producing tailored Prisma queries, and enhancing the performance and functionality of Prisma applications. With PrismaGPT, you can experience the power of AI-generated queries and streamline your Prisma workflow to achieve better results.

Queries with a simple [WHERE] clause are easy enough to reason about. It also explores on how to handle complex query cases including connecting to many records, how to handle sorting, and more.

The tenth tool on the list is OSS Insight, AI-powered tool for efficient exploration of any dataset. This tool explores data and it is AI-powered for efficient exploration of any dataset. It is Optimized for large data sets: Handles complex analytical queries and massive amounts of data.

The eleventh tool on the list is Vanna AI. This tool is an Open-Source Python-based AI SQL agent trained on your schema that writes complex SQL in seconds and it also has the following features:

- High accuracy on complex datasets,
- Secure and private
- Isolated, custom model
- Self-learning
- Supports many databases
- Choose your front end

Vanna AI is a Free and Open-Source AI-powered SQL query generator for Snowflake databases. Automate query generation with high accuracy.

Vanna.AI is an AI-powered Python package designed to revolutionize the process of generating SQL queries for databases. It offers compatibility with popular platforms like Snowflake, Big Query, Athena, and Postgres, making it accessible to a wide range of users. Leveraging its AI capabilities, Vanna allows users to write complex SQL queries in mere seconds. Additionally, Vanna.AI provides a sample notebook for users to test its functionality and seamlessly integrates with platforms like Jupyter notebooks, Streamlit, and Slackbot. By emphasizing training data management, Vanna.AI guarantees impressive accuracy rates for text-to-SQL conversions. Users can easily flag queries for review and enable the AI to self-correct using error messages. Furthermore, analysts can review and train the AI, enhancing its performance and accuracy. The tool even offers transparent accuracy reporting, which enables users to monitor AI performance in real-time. Vanna.AI caters to different needs with its free tier for testing and low usage, along with paid tiers for team and enterprise usage, which include options for hands-on onboarding and customized deployments. All in all, Vanna.AI is a game-changing AI business intelligence assistant that not only automates SQL query generation but also elevates accuracy rates

and provides transparent reporting. With its comprehensive features, Vanna.AI proves to be invaluable for various data analysis and database management tasks.

The twelfth tool on the list is AirOps

Airops is a powerful tool that enables users to create, customize, and deploy their own AI workflows and chatbots. Using the latest language models (such as Claude 2 and GPT-4 32k), users can deploy workflows as needed to perform tasks more efficiently and solve business challenges. Airops features handy templates for beginners, enabling users to build, deploy, and scale LLM-powered workflows, chat agents, batch operations, and other helpful tools they can use to help them get more tasks done.

6. Conclusion

Conclusively, AI SQL query tools are software applications that utilize artificial intelligence (AI) and allow students to access and manage data stored in a database. These tools enable the students to filter, join, and sort data for analysis. They help simplify the process of extracting meaningful information from large datasets. AI SQL query tools often include features such as autocomplete, visualizations, and advanced search capabilities to help streamline workflows. In addition, many AI-powered databases offer increased security measures such as authentication or encryption services to protect sensitive data. Overall, AI SQL query tools are powerful solutions designed to help students quickly analyze their data for better decision making of their class database assignments. Here's a list of the best AI SQL query tools:

These AI SQL Queries tools are software that uses the latest AI technology to automatically generate SQL queries for your databases. With just a few clicks, you can easily create complex SQL queries that would take hours to write manually. Whether you are a student, data analyst, or lecturer user, this software will help you save time and streamline your workflow. The software features an intuitive interface that makes it easy to input your data and specify your query requirements. You can choose from a variety of query types, including select, update, delete, and more. These software will analyze your data and automatically generate the appropriate SQL code to execute your query. SQL Queries AI generator also includes advanced features like query optimization, error detection, and query history tracking. You can easily edit and refine your queries, and the app will suggest improvements based on your previous queries and best practices. Whether you are working with large datasets or small databases, These AI SQL Queries tools are the ideal tools to help you generate SQL queries quickly and accurately.

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS FOR LEARNING/TEACHING DATABASES

REFERENCES

- Bais, G. (2022, December 21). Natural Language Queries: What They Are and How They Work. Plutora. <https://www.plutora.com/blog/natural-language-queries-explained>
- Best AI SQL Query Tools of 2023. (n.d.). SourceForge. <https://sourceforge.net/software/ai-sql-query/> Accessed on 1 December 2023
- Best Natural Language Processing Software - 2023 Reviews & Comparison. (n.d.). SourceForge. <https://sourceforge.net/software/natural-language-processing/> Accessed on 1 December 2023
- Devgade, P. (2021, May 31). The Natural Language Query using NLP by Generation of SQL Query. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology, 9(5), 381–383. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2021.34145>
- Guasch, C. G. (2023, September 7). Best SQL AI Tools for Streamlining Data Analysis - SQL Knowledge Center. SQL Easy Tutorial. <https://www.sql-easy.com/learn/best-ai-sql-tools/>
- Jamjala, J. (2023, October 16). 5 Text-to-SQL AI Tools: Automate Your SQL Queries with Ease. Medium. <https://generativeai.pub/5-text-to-sql-ai-tools-automate-your-sql-queries-with-ease-cf3335a7f64f> Accessed on 1 December 2023
- Jamjala, J. (2023, October 16). 5 Text-to-SQL AI Tools: Automate Your SQL Queries with Ease. Medium. <https://medium.com/generative-ai/5-text-to-sql-ai-tools-automate-your-sql-queries-with-ease-cf3335a7f64f> Accessed on 1 December 2023
- Kaur, R., Gabrijelčič, D., & Klobučar, T. (2023, September). Artificial intelligence for cybersecurity: Literature review and future research directions. Information Fusion, 97, 101804. <https://doi.org/10.1016/j.inffus.2023.101804>
- Kharade, A. (2023). Generation of SQL Query Using Natural Language Processing. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4515801>
- Noor, A., Nafis, T., Wazir, S., & Sarfraz, M. (2021). Impact Of Artificial Intelligence In Robust & Secure Cybersecurity Systems: A Review. SSRN Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3834207>
- Rahmani, A. M., Azhir, E., Ali, S., Mohammadi, M., Ahmed, O. H., Yassin Ghafour, M., Hasan Ahmed, S., & Hosseinzadeh, M. (2021, April 14). Artificial intelligence approaches and mechanisms for big data analytics: a systematic study. PeerJ Computer Science, 7, e488. <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.488>
- Rustagi, M., & Goel, N. (2022, February 28). Predictive Analytics: A study of its Advantages and Applications. IARS International Research Journal, 12(01), 60–63. <https://doi.org/10.51611/iars.irj.v12i01.2022.192>
- Sawant, A., Raina, R., Patil, A., & Pardeshi, A. (2022, May 1). AI Model to Generate SQL Queries from Natural Language Instructions through Voice. Journal of Physics:

- Conference Series, 2273(1), 012014. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/2273/1/012014>
- SQL AI Tools - The Complete list of all SQLAI Tools only on AI Tool Guru. (n.d.). <https://www.aitoolguru.com/categories/SQL-AI-Tools> Accessed on 1 December 2023
- Wang, X., Wu, Z., Huang, W., Wei, Y., Huang, Z., Xu, M., & Chen, W. (2023, June 8). VIS+AI: integrating visualization with artificial intelligence for efficient data analysis. *Frontiers of Computer Science*, 17(6). <https://doi.org/10.1007/s11704-023-2691-y>
- Wu, A., Wang, Y., Shu, X., Moritz, D., Cui, W., Zhang, H., Zhang, D., & Qu, H. (2022, December 1). AI4VIS: Survey on Artificial Intelligence Approaches for Data Visualization. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics*, 28(12), 5049–5070. <https://doi.org/10.1109/tvcg.2021.3099002>
- Yang, S., & Liu, Y. (2021, March 1). Summary of Natural Language Generated SQL Statements. *Journal of Physics: Conference Series*, 1846(1), 012066. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1846/1/012066>

ALATI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE ZA UČENJE/NASTAVU BAZE PODATAKA

Apstrakt: Ovaj rad razmatra neke od savremenih AI SKL alata koji koriste veštačku inteligenciju (AI) za učenje/predavanje kursa baze podataka i omogućavaju studentima da pristupe i upravljaju podacima uskladištenim u bazi podataka. Ovi alati mogu pomoći učenicima da filtriraju, pridruže i sortiraju podatke za analizu. Oni pomažu da se pojednostavi proces izdvajanja značajnih informacija iz velikih skupova podataka. Alati za AI SKL upite često uključuju funkcije kao što su autodovršavanje, vizualizacije i napredne mogućnosti pretraživanja koje pomažu u pojednostavljivanju tokova posla. Sve u svemu, AI SKL alati za upite su moćna rešenja dizajnirana da pomognu studentima da brzo analiziraju svoje podatke radi boljeg donošenja odluka o svojim zadacima za kurs.

Ključne reči: veštačka inteligencija (AI), SKL, upit, alati, AI SKL alati za upite

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

Boban Dašić¹

Radmila Trklja²

Rezime: Srbija se osim sa bivšim jugoslovenskim republikama (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Severna Makedonija) i Albanijom, jednim delom graniči i sa zemljama članicama Evropske unije (sa Hrvatskom na zapadu, sa Mađarskom na severu i sa Rumunijom i Bugarskom na istoku). Veliki deo pograničnog područja Republike Srbije karakteriše nedovoljna iskorišćenost postojećih proizvodnih kapaciteta, pad proizvodnje kod određenog broja preduzeća, težak materijalni položaj preduzeća, odsustvo preduzetništva i inovativnosti, nezaposlenost, retko naseljena teritorija izražena kroz depopulaciju i starenje stanovništva, i dr. Imajući u vidu činjenicu da Republika Srbija ne poseduje dovoljno sopstvenih sredstava za razvoj, više je nego jasno da su strane direktne investicije (SDI) jedina razvojna šansa pograničnih područja i smanjenja regionalnih neravnomernosti. Cilj rada je da ukaže na značaj SDI u funkciji razvoja pograničnih područja Srbije, kao i da navede mere koje imaju za cilj veći priliv SDI u pogranična područja.

Ključne reči: strane direktne investicije, razvoj, proizvodnja, pogranična područja, regionalna neravnomernost.

Uvod

Razvoj pograničnih područja je veoma važna tema u svim zemljama sveta (Medeiros, 2021; Risal et al., 2022; Manoharan et al., 2020; Martín-Uceda & Vicente Rufi, 2021; Stankov et al., 2021), pa samim tim i Srbiji (Dašić, 2011; Dašić & Siljković, 2013; Đorđević & Rjapuhina, 2022; Golubović & Janković, 2023; Tomić et al., 2022; Ratkaj et al., 2021; Bačevac & Pušara, 2019; Kastratović, 2016), gde postoji veliki disparitet u razvoju istih. Velika većina pograničnih opština Srbije je nerazvijena. Najreprezentativniji pokazatelji utvrđivanja stepena razvijenosti su nacionalni dohodak i stopa nezaposlenosti, mada se u obzir moraju uzeti i drugi indikatori u detektovanju nerazvijenih područja. "Na osnovu ekonomskih indikatora pogranične opštine su okarakterisane kao nerazvijena ili područja sa posebnim razvojnim problemima, u kojima postoje brojni strukturni i demografski problemi, gde je pored neprilagođene privredne strukture i nedostataka ljudskih resursa, granični položaj veliki limitirajući faktor razvoja. (Anđelković Stoilković, http://www.gi.sanu.ac.rs/media/com_form2content/documents/c21/a432/f1113/-%20Andjelkovic-Stoilkovic,%20srp.pdf).

¹ Akademija strukovnih studija kosovsko metohijska Leposavić, Srbija, bobandasick@gmail.com

² Akademija strukovnih studija kosovsko metohijska Leposavić, Srbija, radatrklja@gmail.com

Srbija, kao i ostale zemlje u tranziciji ne poseduje dovoljno sopstvenih sredstava za razvoj pograničnih područja, te je primorana da iste nadomesti većim prilivom SDI koje za te regione predstavljaju razvojnu šansu koju treba iskoristiti. SDI pograničnom području donose svež kapital i nove tehnologije, menadžerska i organizaciona znanja, nove načine upravljanja, novu i efikasniju organizaciju proizvodnje. One doprinose novom zapošljavanju, izgradnji tržišno orijentisanih organizacionih struktura, pristup tržištima, povećanje efikasnosti domaće privrede snižavanjem troškova proizvodnje (direktno) i podsticanje konkurencije na domaćem tržištu (indirektno), korišćenje ekonomije obima, otvaranje procesa partnerskih odnosa sa kompanijama iz zemalja koje predstavljaju okosnicu razvoja u svojoj delatnosti, i dr. Uz SDI moguće je promeniti kompletnu razvojnu sliku određenog pograničnog područja. Podizanjem atraktivnosti pogranično područje predstavlja atraktivno ciljno mesto za strane investitore, koji su zainteresovaniji da investiraju u regione u blizini u odnosu na udaljenije nepogranične regione (Schäffler et al., 2017). Ključno pitanje za razvoj i prosperitet pograničnog područja je privlačnost lokacije za strane investicije.

1. Globalni tokovi SDI

SDI su nosioci rasta svetske privrede. Tokovi SDI na globalnom nivou tokom vremena su varirali, pokazujući ciklični karakter. Analizom tokova SDI zapažaju se smene perioda rasta, stagnacije i perioda pada istih. Periodi pada se uglavnom vezuju za krizna vremena koja su izazvana ratnim sukobima, vremenskim nepogodama, pandemijama i dr. Nakon perioda pada uglavnom imamo stagnaciju tokova SDI koja traje sve dok ne dodje do stabilizacije i oporavka pređašnjeg kriznog stanja, nakon čega sledi period rasta tokova SDI. Od kako je počelo evidentiranje i sistematizovanje podataka o tokovima SDI, 2015. godina je godina sa ostvarenim rekordnim prilivom SDI u svetu u iznosu od 2,041 biliona USD. (UNCTAD, 2020, 2). Sa pojavom pandemije uzrokovane korona virusom COVID-19, 2019. godine dolazi do naglog pada tokova SDI. Nakon pandemije imamo i mnoštvo kriza i izazova na globalnoj sceni kao što su visoke geopolitičke tenzije, ratna dešavanja u Ukrajini i sada na severu Gaze, visoke cene hrane i energije, rizici recesije, previranja u finansijskom sektoru i pritisak duga u mnogim zemljama, negativno su uticali na globalne tokove SDI. Oporavak tokova na pretkrizni nivo pre 2019. godine još uvek nije ostvaren (tabela 1).

Tabela 1: Ulazni tokovi SDI u svetu i po grupama zemalja, 2019-2022, milijardi USD

	2019.	2020.	2021.	2022.
Svet ukupno	1.707.830	961.983	1.478.137	1.294.738
Razvijene zemlje	998.716	315.461	597.243	378.418
Zemlje u razvoju	709.114	646.522	880.894	946.418

Izvor: UNCTAD, 2023, 196-199.

Analizom tabele 1 zaključujemo da su globalni tokovi SDI u 2020. godini opali za 44% u odnosu na 2019. godinu, nakon čega sledi oporavak tokova istih u 2021. godini. U 2022. godini imamo pad od 12% u odnosu na 2021. godinu. Takođe se zapaža porast udela zemalja u razvoju u ukupnim ulaznim tokovima SDI u odnosu na razvijene zemlje. Do 2019. godine razvijene zemlje su prednjačile u ukupno ostvarenim stranim ulaganjima i to u iznosu od

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

preko 60%. Od 2020. godine zemlje u razvoju su pretekle razvijene zemlje po ukupno privučenim SDI, pri čemu taj odnos iznosi 61%:39% u korist zemalja u razvoju u 2022. godini (UNCTAD, 2023, 8). Pad priliva SDI u razvijenim ekonomijama u 2022. godini odraz je povećanih neizvesnosti na finansijskim tržištima, ukidanja paketa podsticaja kao i velikog povlačenja kapitala od strane pojedinih transnacionalnih korporacija.

UNCTAD očekuje da će se trend pada globalnih tokova SDI nastaviti i u 2023. godini. Rani pokazatelji potvrđuju negativne izglede za stranim ulaganjima: projektna aktivnost SDI u prvom kvartalu 2023. pokazuje da su investitori nesigurni i neskloni riziku. Prema preliminarnim podacima (UNCTAD, 2023, 3):

- broj međunarodnih ugovora o finansiranju projekata u prvom kvartalu 2023. godine značajno je smanjen;
- prekogranična M&A aktivnost je takođe usporila;
- broj novonajavljenih grinfild projekata je u blagom rastu, ali je nedovoljan da bi sveukupni tokovi SDI ostvarili pozitivan rast i dostigli ili prestigili nivo iz 2019. godine.

2. Analiza ulaznih tokova SDI u Srbiji

Srbija se, zahvaljujući zahtevnim ekonomskim reformama koje je sproveda u prethodnom periodu, pozicionirala kao jedna od najznačajnijih investicionih destinacija Centralne i Istočne Evrope. Od ukupnog priliva SDI u zemljama Zapadnog Balkana, Srbija učestvuje sa procentom od preko 50% (tabela 2).

Tabela 2: Ulazni tokovi SDI u zemljama Zapadnog Balkana, 2019-2022, milijardi USD

	2019.	2020.	2021.	2022.
Srbija	4.270	3.469	4.590	4.646
Crna Gora	416	532	699	877
Bosna i Hercegovina	458	429	587	661
Severna Makedonija	446	230	556	794
Albanija	1.288	1.108	1.234	1.434

Izvor: UNCTAD, 2023, 196.

Srbija je u 2022. godini ostvarila vrednost priliva SDI u iznosu od 4.646 milijardi USD (55%). Iza nje nalaze se Albanija sa 1.434 miliona USD vrednosti SDI (17%), Crna Gora sa 877 miliona USD (10%), Severna Makedonija sa 794 miliona USD (9%), i na kraju Bosna i Hercegovina sa 661 milion USD (8%).

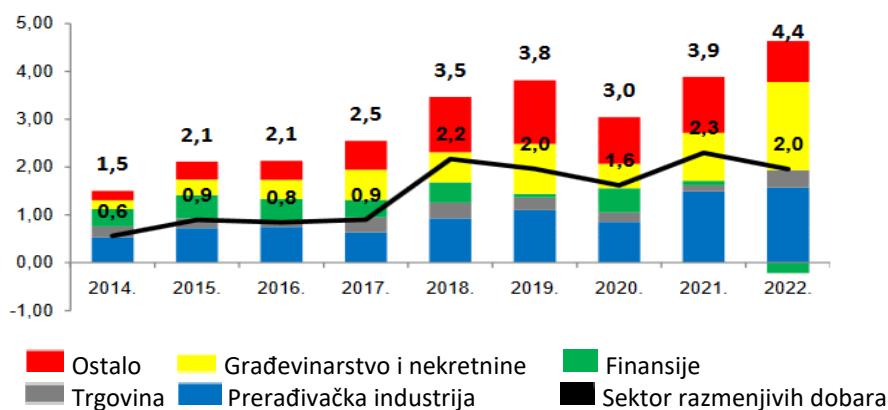
Priliv SDI u Srbiji karakteriše oscilacija obima. U 2020. godini imamo pad vrednosti priliva od oko 19% u odnosu na 2019. godinu, dok je rast od 32% ostvaren u 2021. u odnosu na 2020. godinu. Rekordna godina po vrednosti priliva SDI u Srbiji je 2022. godina (4.646 milijardi USD).

Pored oscilacije obima, Srbiju karakteriše i oscilacija u granskoj (sektorskoj) strukturi i geografskoj usmerenosti SDI.

Od 2000. godine strane investicije su u Srbiji uglavnom dolazile u sektor tzv. nerazmenljivih dobara (bankarstvo, osiguranje, telekomunikacije, energetika, nekretnine i trgovina na malo) i to putem procesa privatizacije, dok je učešće istih u sektoru razmenjivih dobara (industrija i rudarstvo) bilo na nezadovoljavajućem nivou. Opšte je poznato da je privredni rast održiviji u privredama sa snažnim sektorima razmenjivih dobara, pa veću pažnju treba posvetiti privlačenju grinfild SDI u prerađivački izvozno orijentisan sektor, jer samo „izvozno orijentisano grinfild preduzeće bi poboljšalo trgovinski bilans, povećalo konkurenciju u zemlji, smanjilo broj nezaposlenih, povećalo životni standard građana“ (Gogić, 2021, 102).

Prema podacima Narodne banke Srbije (Narodna banka Srbije, 2023, 7), od ukupno 18,6 milijardi evra SDI u periodu 2018-2022., preko 10 milijardi evra usmereno je u razmenjive sektore, od čega skoro 6 milijardi evra u prerađivačku industriju. Sektori prerađivačke industrije sa najvećim prilivom SDI (metalska industrija, auto, prehrambena, guma i plastika) beleže snažan rast zaposlenosti, proizvodnje i izvoza.

Grafikon 1: Sektorska struktura SDI, ukupni prilivi, 2014-2022, milijardi evra

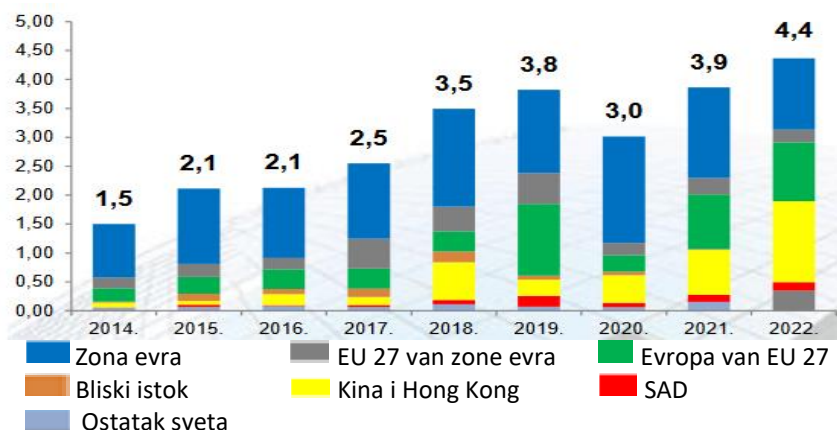

Izvor: Narodna banka Srbije, 2023, 7.

SDI u Srbiji karakteriše i geografska diversifikovanost, s rastućim učešćem zemalja iz azijsko-pacifičkog regiona, pored Evropske unije (grafikon 2).

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

Grafikon 2: Geografska struktura stranih direktnih investicija, 2014-2022, milijardi evra

Izvor: Narodna banka Srbije, 2023, 7.

Na navedenom grafikonu je prikazano učešće najvažnijih stranih investitora prema zemlji iz koje dolaze. Najveća zemlja investitor u Srbiji u periodu od 2007. godine, sa učešćem od 12,8% u ukupnom stoku ulaznih SDI je Nemačka, dok za njom slede Italija (11,6%), SAD (11,4%), Rusija (11,1%), Kina (10,7%), Francuska (8,6%) i Austrija (7,6%) (Razvojna agencija Srbije, <https://ras.gov.rs/uspesne-price>). Srbija nastoji da održi postojeći trend priliva SDI, uz istovremeno podsticanje domaćih investicija kroz uspostavljanje saradnje lokalnih dobavljača i multinacionalnih kompanija.

U Srbiji ne postoji ni jedna državna institucija koja vodi jasnu i kompletnu evidenciju SDI po opštinama i regionima u Srbiji, tako da je detaljna analiza uticaja SDI na razvoj pograničnih područja teško izvodljiva, pa i ne čudi činjenica što ima veoma malo radova na ovu temu.

Prema jednom istraživanju efekata priliva SDI na regione u Srbiji (Dašić, 2010), utvrđen je pozitivan ali neravnomeran uticaj SDI u pojedinim opštinama i regionima, koji nema veći značaj za smanjenje regionalnih neravnomernosti ali ima veliki značaj za razvoj tih regiona, posebno onih u kojima prednjače grinfild SDI. Razvijenija i naprednija područja privlače mnogo više kapitala u odnosu na siromašnija i nerazvijenija područja (od kojih većina nije ostvarila bilo kakav priliv SDI), što, takođe, dovodi do povećanja jaza između razvijenih i nerazvijenih regiona. Dugoročnom strategijom regionalnog razvoja potrebno je u nerazvijenijim regionima (u koje spadaju pogranični regioni) stvoriti takve uslove i definisati podsticaje koji bi omogućili da strane investicije u većoj meri uđu u te regione.

U drugom istraživanju (Rapačić, 2016) je utvrđeno da u najvećem broju opština u Srbiji SDI nisu značajno doprinele lokalnom ekonomskom razvoju. Analizirane su samo one opštine koje imaju natprosečan priliv SDI po glavi stanovnika, odnosno one opštine u kojima je lokalna zajednica imala najveće izgleda da ostvari ekonomski razvoj baziran na prilivu inostranog kapitala. Od analiziranih sedamnaest opština, samo je kod jedne (Indija) ustanovljena jasna veza između priliva SDI i lokalnog ekonomskog razvoja. Indiju od ostalih

opština izdvaja činjenica da su sve SDI došle u grinfield obliku u proizvodnom izvoznom sektoru. Opštine u kojima je priliv SDI došao u obliku privatizacija fabrika, za posledicu ima značajno smanjenje broja ukupno zaposlenih i neutralan ili negativan uticaj na lokalni ekonomski razvoj. SDI u Srbiji, generalno nisu imale značajan uticaj na lokalni ekonomski razvoj i da su grinfield projekti najpoželjniji oblik stranog investiranja.

3. Predlog mera za privlačenje SDI u pogranična područja

Potrebno je veće uključivanje države, pograničnih regiona i lokalnih samouprava u procesima planiranja i privlačenju većeg obima SDI. Od najvišeg do najnižeg nivoa vlasti treba uspostaviti međusobnu komunikaciju i koordinaciju, razmenu informacija kako bi se stvorila povoljna investiciona klima. Pored uspostavljanja povoljnog poslovnog okruženja, treba raditi na razvoju lokalne infrastrukture, na podsticaju domaćeg preduzetništva, unapređenje ljudskih i institucionalnih resursa, raditi na rešavanju problema koji su svojstveni pograničnom regionu. Povećanje fiskalne podrške i poreskih podsticaja za strane investitore, kao što je privremeno oslobađanje od poreza na prihod po dobitku za reinvestiranje, je jedna od mera, mada su ekonomisti podeljeni po pitanju da li je ekonomski opravdano da država dodeljuje podsticaje stranim investitorima ili ne. Činjenica je da se na podsticaje oslanjaju sve evropske zemlje.

Pošto su razvijeniji pogranični regioni primamljiviji za strane investitore od nerazvijenih regiona, potrebno je stvoriti takve uslove gde će strani investitori opredeliti da investiraju u to područje, bez obzira na podsticaje koji im se nude. Moraju se potencirati prednosti ulaganja u navedenim regionima, a nedostaci i problemi sa kojima se susreću se moraju brzo otkloniti.

Potrebno je raditi na održavanju kontakta sa postojećim investitorima uz istovremeno targetiranje novih investitora. Takođe, treba unaprediti kapacitete dobavljača iz zemlje koji bi mogli da se uključe u grupu strateških dobavljača stranih investitora, raditi na identifikaciji mogućnosti za ostvarivanje saradnje između domaćih i stranih kompanija uz angažovanje naučno-istraživačkih institucija.

Pored privlačenja većeg obima SDI, neke od mogućih poluga budućeg alternativnog razvoja pograničnog područja predstavljaju uklanjanje ekonomskih i političkih barijera, otvaranje više graničnih prelaza i pojednostavljivanje prelaska granice prilikom transporta putnika i roba, stimulisanje razvoja industrije, stimulisanje razvoja malih i srednjih preduzeća, razvoj poljoprivrede, turizma i mreže obrazovnih i zdravstvenih institucija i seoskim naseljima (Đerčan et al., 2011, 142).

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

4. Podsticaji Evropske unije unapređenju odnosa u pograničnim regionima

Pogranični regioni Srbije koji se graniče sa zemljama članicama Evropske unije imaju mogućnost da uspostave direktnu saradnju sa pograničnim regijama iz zemalja članica Evropske unije i regijama u susednim zemljama kako bi se ostvarili zajednički razvojni prioriteti (Đekić & Jovanović, 2009). U tu svrhu treba raditi na usaglašavanju politike i ciljeva razvoja pograničnih teritorija susednih država. Upravo je i prihvatanje regionalne saradnje jedan od uslova u evrointegracionim procesima. U prilog prekograničnoj saradnji navode se sledeći argumenti: smanjenje troškova međusobne trgovine, povećanje konkurencije na domaćem tržištu, podizanje nivoa atraktivnosti regiona za priliv SDI i jačanje pregovaračke pozicije u odnosu na treće zemlje. (Golubović et al., 2012, 1616).

Evropska unija daje jak podsticaj unapređenju odnosa u pograničnim regionima, i to putem IPA fondova. Prema podacima Ministarstva za evropske integracije, Evropska unija je u finansijskom periodu 2014-2020. za sprovođenje programa prekogranične saradnje u Srbiji opredelila nešto više od 220 miliona evra za 7 programa (Ministarstvo za evropske integracije, <https://www.mei.gov.rs/srl/fondovi/fondovi-evropske-unije/ipa-instrument-za-pretpristupnu-pomoc/prekograncna-i-transnacionalna-saradnja/>): Bugarska – Srbija, 28.986.914,00 evra; Mađarska – Srbija, 65.124.000,00 evra; Rumunija – Srbija, 74.906.248,00 evra; Srbija – BJR Makedonija, 3.500.000,00 evra; Srbija – Bosna i Hercegovina, 8.400.000,00 evra; Srbija – Crna Gora, 8.400.000,00 evra; Hrvatska – Srbija, 34.293.188,00 evra.

U periodu od 2021-2027. Evropska komisija je dodelila Srbiji za prekograničnu saradnju sa zemljama bivše SFRJ koje nisu članice Evropske unije sledeće iznose: Srbija - Severna Makedonija, 8.400.000,00 evra; Srbija – Bosna i Hercegovina, 14.000.000,00 evra; Srbija - Crna Gora, 8.400.000,00 evra (tabela 3). Sa ovim zemljama, potrebno je uložiti dodatne napore ka normalizaciji odnosa (nakon raspada bivše SFRJ). To podrazumeva obnavljanje pokidanih privrednih, kulturnih i drugih veza.

Tabela 3: Implementacija programa prekogranične saradnje Srbije sa zemljama bivše SFRJ koje nisu članice EU, 2021-2027, u evrima

	Srbija - S. Makedonija	Srbija - Bosna i Hercegovina	Srbija - Crna Gora
2021	360.000,00	/	/
2022	3.240.000,00	6.000.000,00	3.600.000,00
2024	2.520.000,00	4.200.000,00	2.520.000,00
2026	2.160.000,00	3.600.000,00	2.160.000,00
2027	120.000,00	200.000,00	120.000,00
Ukupno	8.400.000,00	14.000.000,00	8.400.000,00

Izvor: Srbija - Severna Makedonija, European Commision (c), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/C_2022_3739_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V2_P1_1971169.PDF
 Srbija - Bosna i Hercegovina, European Commision (b), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/C_2022_3651_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V3_P1_1970709.PDF
 Srbija - Crna Gora, European Commision (a), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/C_2022_3597_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V2_P1_1969729.PDF

Srbija očekuje da će ulaskom u Evropsku uniju, što je i njen strateški cilj, sve vrste trajnih graničnih barijera (Medeiros, 2018) biti sistematski ublažavane i ukinute kako bi se povećalo poslovanje preko granica, što bi rezultiralo pozitivnim procesima teritorijalnog razvoja pograničnih područja. Uspostavljanje saradnje sa stranim preduzećima iz susednih zemalja, bilo da su članice EU ili nisu, doprinosi se unapređenju razvoja i konkurentnosti regiona, aktiviranju razvojnih potencijala i efikasnijem korišćenju prirodnih resursa.

5. Zaključak

SDI, u nedostatku sopstvenih sredstava za razvoj, mogu odigrati odlučujuću ulogu u podsticanju procesa teritorijalnog razvoja u pograničnim regionima. Imajući u vidu činjenicu da tokove SDI u Srbiji karakteriše regionalna neravnomernost, svaka pogranična opština mora uložiti dodatne napore u privlačenju što većeg obima istih na svojoj teritoriji. Takođe, SDI moraju biti adekvatno uključene u koncepciju i implementaciju razvojnih politika koje će se prilagoditi tom području. Očekuje se da će ulaskom Srbije u Evropsku uniju nestati granice i razne druge barijere, što bi za posledicu imalo veći razvoj pograničnih regiona, pa samim tim i veći priliv SDI.

Razvoj pograničnih područja koja su većinom nerazvijena, treba da bude najvažniji segment ukupnog regionalnog razvoja zemlje. Aktivnosti regionalne politike treba da budu usmerene pre svega na zaustavljanje širenja regionalnih razlika a to je u nedostatku sopstvenih sredstava moguće postići većim prilivom grinfild SDI koje su proizvodno i izvezno orijentisane. Distribucija tokova SDI na prostoru Republike Srbije pokazuje visok stepen regionalne neujednačenosti koja se objašnjava postojanjem različitih determinišućih

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

faktora priliva između pojedinih regionalnih celina. Najveći priliv SDI je ostvaren u onim regionima gde su investicioni uslovi povoljniji pre svega zahvaljujući lokacionoj prednosti ili različitim aglomeracijskim efektima, zbog profila radne snage, ažurnosti, posvećenosti lokalne administracije i uspešnih primera stanih ulaganja. Nerazvijeni regioni koji ne poseduju pogodne uslove u pogledu aglomeracije ili geografske lokacije mogu poboljšanjem investicionih uslova, sa jedne strane, i primenom investicionih olakšica, sa druge strane uvećati svoj potencijal za korišćenje SDI kao instrumenta regionalne politike. U tom smislu treba istraživati i definisati specifične podsticajne mere za regionalnu privlačnost SDI u pograničnim područjima.

LITERATURA

- Anđelković Stoilković M., Da li pogranične opštine mogu računati na obrazovanje kao razvojni resurs?. Preuzeto sa: http://www.gi.sanu.ac.rs/media/com_form2content/documents/c21/a432/f1113/%20Andjelkovic-Stoilkovic,%20srp.pdf, pristupljeno: 3. Oktobar 2023.
- Bačevac, S. & Pušara, N. (2019). Strane direktne investicije u Republici Srbiji sa posebnim osvrtom na brownfield investicije. *Knowledge: International Journal*, 31(5), 1373-1380.
- Dašić, B. (2010). Uticaj stranih direktnih investicija na regionalni razvoj Srbije, doktorska disertacija. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Dašić, B. (2011). Strane direktne investicije kao pokazatelj regionalnih neravnomernosti i mogućnosti njihove efikasne alokacije, *Ekonomski horizonti*, 13/1, 27-42.
- Dašić, B. & Siljković, B. (2013). Problemi regionalnih neravnomernosti tokova stranih direktnih investicija u Srbiji. U: Bajec, J. (ur.). *Izazovi za ekonomsku politiku Srbije u 2013. godini*. (213-226) Beograd: Ekonomski fakultet.
- Đekić, S. Jovanović, S. (2009). Strategija ruralnog razvoja u svetlu priključivanja Srbije Evropskoj uniji. *Facta universitatis - series: Economics and Organization*, 6 (2), 147-152.
- Đerčan, B., Lukić T. & Bubalo Živković, M. (2011). Regionalni značaj, problemi i potencijali pograničnog područja Srema, *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 59, 131-156.
- Đorđević, A. & Rjapuhina, V. N. (2022). Grinfield investicije u ulozi razvoja privrede i pokretanja razvoja regiona. U: Kočović, P. I dr. (ur.). *Osmo međunarodna konferencija Primena savremenih tehnologija u menadžmentu i ekonomiji*, Vol. 1, (103-116). Beograd: Univerzitet Union Nikola Tesla.
- European Commision (a). Brussels, 25.5.2022, C(2022) 3597 final, COMMISSION IMPLEMENTING DECISION of 25.5.2022 on the financing of the cross-border cooperation programme Serbia – Montenegro for 2021-2027 <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022->

06/C_2022_3597_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V2_P1_1969729.PDF pristupljeno: 26. Oktobar 2023.

European Commision (b). Brussels, 31.5.2022, C(2022) 3651 final, COMMISSION IMPLEMENTING DECISION of 31.5.2022 on the financing of the cross-border cooperation programme Serbia – Bosnia and Herzegovina for 2021-2027 https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/C_2022_3651_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V3_P1_1970709.PDF pristupljeno: 26. Oktobar 2023.

European Commision (c). Brussels, 3.6.2022, C(2022) 3739 final, COMMISSION IMPLEMENTING DECISION of 3.6.2022 on the financing of the cross-border cooperation programme Serbia – North Macedonia for 2021-2027 https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/C_2022_3739_F1_COMMISSION_IMPLEMENTING_DECISION_EN_V2_P1_1971169.PDF pristupljeno 26. Oktobar 2023.

Gogić, N. (2021). Grinfield investicije kao oblik investiranja u srpsku privredu, *Megatrend revija*, 18(1), 91-104.

Golubović, M. & Janković, G. (2023). FDI inflow in the function of improving economy competitiveness of the Republic of Serbia. *Održivi razvoj*, 5(1), 19-31.

Golubović, S., Golubović N. & Cvetković, P. (2012). Prekogranična saradnja u zemljama Zapadnog Balkana – mogućnosti i ograničenja, *Teme*, 36(4), 1613-1629.

Kastratović, R. (2016). Uticaj stranih direktnih investicija na privredni i društveni razvoj Srbije. *Bankarstvo Magazine*, 45(4), 70-93.

Manoharan, N., Saravanan, D., Saini, V. & Karnatak, S. (2020). Secure Through Development: Evaluation of India's Border Area Development Programme. *Strategic Analysis*, 44(1), 1-14.

Martín-Uceda, J. & Vicente Rufí, J. (2021). Territorial development and cross-border cooperation: A review of the consequences of European INTERREG policies on the Spanish–French border (2007–2020). *Sustainability*, 13(21), 12017.

Medeiros, E. (2018). Should EU cross-border cooperation programmes focus mainly on reducing border obstacles. *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 64(3), 467-491.

Medeiros, E. (Ed.). (2021). *Border Cities and Territorial Development*. Routledge.

Ministarstvo za evropske integracije, Prekogranična i transnacionalna saradnja. Preuzeto sa: <https://www.mei.gov.rs/srl/fondovi/fondovi-evropske-unije/ipa-instrument-za-pretpristupnu-pomoc/prekograncna-i-transnacionalna-saradnja/>, pristupljeno: 15. Oktobar 2023.

Narodna banka Srbije. (septembar 2023). Makroekonomska kretanja u Srbiji. Beograd: NBS.

Rapać, S. (2016). Uloga stranih direktnih investicija u lokalnom ekonomskom razvoju u Republici Srbiji (2001-2013), doktorska disertacija. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE U FUNKCIJI RAZVOJA POGRANIČNIH PODRUČJA REPUBLIKE SRBIJE

- Ratkaj, I., Sibinović, M. & Manić, E. (2021). FDI in Serbia. In: Deichmann, J.I. (eds.) *Foreign Direct Investment in the Successor States of Yugoslavia: A Comparative Economic Geography 25 Years Later*. (23-50). Economic Geography. Springer, Cham.
- Razvojna agencija Srbije. *Počev od 2007. godine, Srbija je privukla preko 37 milijardi evra stranih direktnih investicija*. Preuzeto sa: <https://ras.gov.rs/uspesne-price>, pristupljeno: 11. Oktobar 2023.
- Risal, S., Irawanto, I., Hergianasari, P., Rahma, A. A. & Pramudiana, I. D. (2022). Border Development Model on the Human Development Aspects for Sustainable Community. *Jurnal Borneo Administrator*, 18(2), 125-138.
- Schäffler, J., Hecht, V. & Moritz, M. (2017). Regional determinants of German FDI in the Czech Republic: new evidence on the role of border regions. *Regional Studies*, 51(9), 1399-1411.
- Stankov, S., Perić, M., Doljak, D. & Vukovic, N. (2021). The Role of Euroregions as A Factor of Spatial Integration and Regional Development—The Focus on The Selected Border Area. Preuzeto sa: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/111356/1/2-s2.0-85125859205.pdf>, pristupljeno: 20. Oktobar 2023.
- Tomić, M., Uremović, N., Antonijević, M. & Pejović, B. (2022). Odnos konkurentnosti i priliva SDI u Srbiji i potpisnicama CEFTA 2006 sporazuma. *Ekonomski vidici: časopis Društva ekonomista Beograda*, 27(1-2), 113-128.
- UNCTAD. (2020). *World Investment Report 2020, International Production Beyond the Pandemic*. New York and Geneva: UNCTAD.
- UNCTAD. (2023). *World Investment Report 2023, Investing in Sustainable Energy for All*. New York and Geneva: UNCTAD.

**FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN THE DEVELOPMENT FUNCTION OF THE
BORDER AREAS OF THE REPUBLIC OF SERBIA**

Abstract: *In addition to the former Yugoslav republics (Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North Macedonia) and Albania, Serbia also borders the member states of the European Union (Croatia to the west, Hungary to the north, and Romania and Bulgaria to the east). A large part of the border area of the Republic of Serbia is characterized by underutilization of existing production capacities, decline in production at a certain number of companies, difficult financial position of companies, absence of entrepreneurship and innovation, unemployment, sparsely populated territory. expressed through depopulation and aging of the population, etc. Bearing in mind the fact that the Republic of Serbia does not have enough of its own resources for development, it is more than clear that foreign direct investments are the only development chance of border areas and the reduction of regional inequalities. The aim of the work is to point out the importance of foreign direct investments in the function of the development of the border areas of Serbia, as well as to specify the measures aimed at a greater inflow of foreign direct investments into the border areas.*

Key words: *foreign direct investments, development, production, border areas, regional unevenness.*

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

Vesna Miletic¹

Rezime: Regionalna politika igra ključnu ulogu u procesu razvoja i ravnomerne raspodele resursa unutar jedne zemlje. Razvojna politika u Republici Srbiji predugo je bila van neophodne pažnje i najčešće se odvijala stihijski što je dovelo do velikih regionalnih dispariteta. Demokratske promene i procesi tranzicije učinili su je još kompleksnijom, posebno što definisane ciljeve treba ostvariti uz uvažavanje stavova i preporuka Evropske unije. Reformski naponi u našoj zemlji, i pored jasnih političkih opredeljenja i postavljenog normativnog okvira za sprovođenje sveobuhvatnih i razvojnih reformi u ovoj oblasti, nisu smanjili regionalne razlike, što nameće potrebu za analizom razloga koji su tome doprineli. Shodno tome, ciljevi istraživanja su analiza instrumenata i mehanizama ravnomernog regionalnog razvoja u Republici Srbiji, kao i efekata koje je njihova primena ostvarila u praksi. U radu se analizira trenutno stanje regionalne politike u našoj zemlji, istražuju izazovi s kojima se suočava, kao i perspektive za budući razvoj. Polazeći od činjenice da u Evropskoj uniji preovladava stav o smanjenju regionalnih dispariteta i potpunog prihvatanja ove orijentacije u našoj zemlji, izveden je zaključak da proces pridruživanja Srbije EU predstavlja šansu da se postojeće neravnomernosti smanje i obezbedi ravnomerniji regionalni razvoj.

Ključne reči: regionalna politika, (ne)ravnomerni regionalni razvoj, tranzicija, Republika Srbija, Evropska unija.

Uvod

Regionalni razvoj je složen proces koji zavisi od različitih faktora. Problematika regionalnog razvoja u prethodnom periodu nije posmatrana kao sastavni deo ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, već kao zasebna i manje značajna dimenzija ukupnog razvoja. Analize ove problematike ukazale su na nedovoljnu brigu za ova važna pitanja u prethodnom periodu. U novije vreme, politika ravnomernog regionalnog razvoja, kao i mehanizmi i instrumenti za njeno ostvarivanje, sve više su predmet pažnje političkih i naučnih krugova, kako u svetu, tako i kod nas, posebno jer se koreni niza unutrašnjih sukoba u okviru pojedinih zemalja, kao i u međunarodnim odnosima u celini, nalaze upravo u nerešenim pitanjima međusobnih ekonomskih odnosa, a s tim u vezi i odgovarajuće aktivnosti da se obezbedi veća ekonomska ravnopravnost.

U Republici Srbiji već duži vremenski period, egzistira ceo arsenal oblika i dimenzija nejednakosti – od krajnjeg siromaštva i zaostalosti, pa do gotovo potpune nerazvijenosti pojedinih regiona. Regionalna neravnomernost u našoj zemlji ima duboke korene koji

¹ Poslovni i pravni fakultet, Beograd-Mladenovac, Univerzitet „MB“, Beograd, Srbija, vmiletic68@gmail.com

proističu iz različitih faktora, uključujući istorijske, ekonomske, socijalne, i političke, što ovu problematiku čini kompleksnom i aktuelnom. Pored evidentne dubine poremećaja i velikih razlika u razvijenosti između pojedinih područja u Srbiji, aktuelnost ove problematike sve više dobija na značaju od trenutka formiranja novog privrednog ambijenta, prisutne neizvesnosti oko dinamike zaokruživanja i delovanja ukupne okoline, kao i činjenice da su se stvorile ustavno - pravne osnove za koncipiranje sveobuhvatne politike ravnomernijeg razvoja na celoj teritoriji Republike Srbije.

Neravnomernost regionalnog razvoja u Republici Srbii u procesu tranzicije i pridruživanja Evropskoj uniji predstavlja veoma složen razvojni problem. Demokratske promene i procesi tranzicije učinili su je još kompleksnijom, posebno jer je ciljeve regionalne politike neophodno ostvariti uz uvažavanje stavova Evropske unije. U skladu sa tim Institucionalni okviri regionalnog razvoja u našoj zemlji su unapređeni donošenjem novih zakonskih propisa u skladu sa evropskim standardima i principima, u kojima su definisani ciljevi podsticanja regionalnog razvoja, a koji se odnose smanjivanje konvergencije, jačanje regionalne konkurentnosti i zapošljavanja, i pospešivanje međuregionalne saradnje. Ostvarivanje utvrđenih programa za podsticanje ravnomernog regionalnog razvoja je posebno značajno u nerazvijenim i devastiranim područjima u Republici Srbiji.

Rezultati istraživanja ukazuju na prisustvo neravnomernog regionalnog razvoja u Srbiji tokom čitavog posmatranog perioda, i pored uspostavljenog normativnog okvira za sprovođenje sveobuhvatne i razvojne reforme u ovoj oblasti. Razloge treba tražiti u slabo decentralizovanoj državi, lošoj koordinaciji subjekata regionalnog razvoja, parcijalnim reformskim koracima sprovedenim isključivo odozgo-nadole, kao i u nepovoljnom istorijskom nasleđu u ovoj oblasti. Danas smo jedna od najneravnomernije razvijenih evropskih država, a njena neravnomernost se ogleda u preteranoj koncentraciji privrednih delatnosti u Beogradskom regionu, demografskom prажnjenju značajnog dela zemlje, visokoj nezaposlenosti posmatrano po statističkim regionima, nedostatku infrastrukture, devastiranom industrijskom kompleksu i sl. Nerazvijeni regioni su opterećeni izraženim problemima privredne strukture i krupne infrastrukture, velike nezaposlenosti i slabe razvijene materijalne osnove društvenog standarda. U njima su politički i socijalni faktori prisutni kao elementi socijalnog mira i političke stabilnosti, a ekonomski kao elementi bržeg privrednog rasta, boljeg i potpunijeg korišćenja materijalnih i ljudskih izvora. Dugogodišnje zapostavljanje ove problematike i nedostatak sistemskih mera doveli su jedan broj sredina u položaj da stanovništvo u njima postane oskudan faktor razvoja, posebno što je mlada radna snaga iz njih odlazila.

1. Konceptualni okvir regionalnog razvoja

Teorija regionalnog razvoja, kao komponenta teorije opšteg privrednog razvoja, bila je dugo vremena zanemarena u građanskoj ekonomskoj misli. Tome je doprinela, pre svega, dominacija neoklasičnog pravca u građanskoj ekonomskoj misli od druge polovine XIX veka do tridesetih godina prošlog veka. Po ovom konceptu, privrednu ravnotežu u svim delovima države uspostavljaju zakoni tržišta, čime se automatski regulišu sve regionalne neravnomernosti, pa se problematika regionalnih dispariteta nije posebno ni tretirala. Predstavnici ove škole Say, Pareto, Walras, Maršal, Robins, Kasel i dr. polaze od činjenice da

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

postoji potpuna konkurencija, a da su ekonomski rezultati u takvom modelu privrede najbolji. Međutim, praksa razvoja zemalja tržišne privrede je pokazala da su se, umesto opšte ravnoteže, razlike između razvijenih i nerazvijenih regiona u gotovo svim ovim zemljama povećale, pa su se i pitanja ublažavanja tih razlika morala jednoga dana ozbiljno uzeti u razmatranje. Postalo je sve očiglednije da slobodna konkurencija bez kontrole vodi ka stvaranju brojnih monopola i sve većem povećanju nejednakosti između najsiriomašnjih i najbogatijih slojeva društva, što je dovelo do brojnih intervencija u privredama svih kapitalističkih zemalja, naročito posle Prvog svetskog rata i tokom velike ekonomske krize od 1929. do 1933. godine (Uvalić, 1972). Nepostojanje razvijene teorijske osnove prinudilo je najrazvijenije zapadne zemlje da ravnomernost razvoja rešavaju parcijalno, ograničavajući se na pojavne oblike koji su postali očigledni.

Velika Britanija, kao najstarija industrijska zemlja i kolevka liberalne kapitalističke privrede, prva se suočila sa velikim regionalnim disparitetima i pored toga što je njena teritorija relativno mala. Neke od mera u cilju sužavanja regionalnih dispariteta preduzete su još početkom XX veka, a 1934. godine ova zemlja je donela poseban zakon koji određene regione proglašava zapostavljenim, odnosno nerazvijenim. U to vreme i u Francuskoj, Italiji, Belgiji i drugim razvijenim zapadnim zemljama, preduzimaju se mere državne interencije u privredi kako bi se smanjenjile razlike u regionalnom razvoju (Vučo, 1985). Ove ekonomske mere su predstavljale ohrabrenje za nastanak niza teorija o regionalnom razvoju i ravnomernom geografskom razmeštaju proizvodnje, koje su do tada nedostajale. Shodno tome, pojavljuje se niz građanskih teoretičara, među kojima su najistaknutiji Kejns, Hobson, Klark i dr., koji napuštaju klasičnu školu ravnoteže, uočavajući mogućnost da se intervencijom u privredi mogu ukloniti određene negativne posledice koje su se javljale u uslovima slobodnog delovanja tržišnog mehanizma. Međutim, teorije regionalnog razvoja širu afirmaciju doživljavaju tek u periodu po završetku Drugog svetskog rata pa do početka sedamdesetih godina prošlog veka, gde se ova problematika počinje tretirati kao integralni deo opšteg privrednog razvoja. Međutim, još uvek nije stvorena jedna ustaljena teorija, već se pre može govoriti o različitim teorijskim koncepcijama koje su nedovoljno sistematizovane, nepodudarne i nekonzistentne. Razloge, pored ostalog, treba tražiti i u činjenici da se u poslednjoj četvrtini XX veka glavni tokovi ekonomske misli o privrednom razvoju ponovo vraćaju „neoklasičnoj“, odnosno „neoliberalnoj“ teoriji, gde se razvoj tretira kao spontani tok čija je dinamika prevashodno determinisana produktivnošću svih faktora proizvodnje, tehničkim progresom, otvorenošću privrede i njenim ukupnim položajem na globalnom svetskom tržištu. Ove teorije u suštini, polaze od stava da tržište predstavlja najbolji mehanizam regulacije odnosa na strani ponude i potražnje, obezbeđujući tako stabilan privredni rast (Đerić, 1997). Od državnog aparata se ne očekuje da se neposredno angažuje u ekonomskim procesima. Ipak, državni organi imaju određeni uticaj, posebno preko fiskalne politike u nekim segmentima privrednog života, što na ovaj način, u određenom smislu restauriše Sejov zakon tržišta, koji su odbacili Kejnzi i njegovi sledbenici.

Savremena društveno-ekonomska teorija definiše razvoj dosta uopšteno, posmatrajući ga kao „opštenje među ljudima putem razmene dobara i usluga i putem razmene informacija i simbola“ (Peru, 1986). Međutim, svi dosadašnji pokušaji da se sa uopštenog, pređe na konkretnije određenje ovog pojma, nailaze na brojne poteškoće. Razvoj je pojam koji ima više značenja, ali uglavnom implicira nešto pozitivno, odnosno

nešto što predstavlja progres. Od mnogobrojnih definicija, posebnu pažnju zaslužuje definicija Davida Barkina, koja nije široko citirana u literaturi, ali koja gotovo najbolje objašnjava pojam „razvoj“. On ističe da je: „Razvoj, bilo na nacionalnom ili na regionalnom nivou, dualni proces bogaćenja i strukturnih promena. S jedne strane, on povećava dohodak produktivnijim korišćenjem raspoloživih resursa i akumuliranjem dodatnih resursa radi pokretanja i povećanja proizvodnje. S druge strane, ovaj proces obično podrazumeva transformaciju od primarne poljoprivrede i proizvodnje osnovnih sredstva za život, ka diversifikovanoj komercijalnoj strukturi u kojoj se viškovi generišu radi omogućavanja budućih investicija i diversifikacija. Ovaj dualni proces ima svoj duplikat na ljudskom nivou – nivou koji je često zanemaren od strane onih koji su zainteresovani za ekonomski rast i koj, takođe, uključuju obogaćivanje i strukturne promene. Međutim, u ovom slučaju strukture koje moraju biti promenjene su društvene klase i raspodela dohotka“ (Barkin, 1972). Dakle, razvoj je višedimenzionalna pojava, i podrazumeva neprekidan proces definisanja ekonomskih, socijalnih i drugih ciljeva za određeni vremenski period, koji ponekad mogu biti i međusobno sukobljeni, pa ih treba usklađivati. Shodno tome, istraživanje stepena razvijenosti privrede nije moguće meriti jednim indikatorom, već je neophodan sistem odgovarajućih indikatora (pokazatelja), koji se mogu materijalno iskazivati ili nematerijalno ocenjivati. U ekonomskoj literaturi ne postoji jedinstveno stanovište o tome koji su indikatori najrelevantniji u analizi ocene stepena regionalne privredne razvijenosti, što je posledica, pre svega, različitog shvatanja pojma privredne razvijenosti, cilja razvoja itd. Međutim, gotovo svi autori su saglasni da se u procesu merenja stepena razvijenosti (opštine, regiona ili zemlje u celini), kao i izbora za to relevantnih indikatora, mora voditi računa da u odgovarajućem obimu budu zastupljeni svi relevantni faktori razvoja (ekonomski, neekonomski, materijalni, nematerijalni). Upoređujući međusobno ove elemente, dolazi se do saznanja da li neki od njih predstavlja usko grlo koje usporava dinamiku društveno-ekonomskog razvoja određenog regiona ili zemlje u celini. Jedan indikator, bez obzira na obim informacija koje pruža, ne može sam po sebi činiti dovoljan instrument ocene i može dovesti do pogrešnog zaključka.

2. Institucionalna rešenja, mehanizmi i mere politike regionalnog razvoja u Srbiji

Brojne promene u privrednom i političkom sistemu u Republici Srbiji nakon 2000. godine dovele su do stvaranja novog institucionalnog okvira za utvrđenje i sprovođenje politike regionalnog razvoja u našoj zemlji. Umesto nekoordiniranog sistema, sa neefikasnim razvojnim mehanizmima otklanjanja krupnih strukturnih i regionalnih disproporcija, u kome su mnogobrojni kratkoročni interesi na lokalnom nivou bili u sukobu sa opštim dugoročnim interesima, uvodi se jedinstven sistem institucionalnih rešenja politike regionalnog razvoja, kao i politike podsticaja razvoja nedovoljno razvijenih područja u Republici Srbiji. Svi reformski koraci su imali za cilj ravnomeran regionalan razvoj naše zemlje. U tom periodu dolazi do brojnih promena u pogledu decentralizacije i jačanja ekonomskih i političkih kapaciteta lokalnih samouprava u našoj zemlji. Donošenjem Zakona o lokalnoj samoupravi 2002. godine („Sl. gl. Republike Srbije“, br. 9/02), uvedene su značajne izmene u internoj strukturi lokalne samouprave. Zakon je proširio izvorne, ali i poverene nadležnosti lokalnih samouprava i označio ozbiljnije reforme sistema finansiranja opština. Ciljevi izmena su povećanje prihoda lokalnim smoupravama i vraćanje nekih od

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

ovlašćenja za upravljanje rashodima. Ove reforme su opštinama donele ne samo povećanje prihoda, već im je omogućeno i uvođenje novih poreza. Uloga lokalnih samouprava dodatno je ojačana i donošenjem pratećih zakona, kao što su zakon o finansiranju lokalne samouprave, zakon o teritorijalnoj organizaciji, zakon o lokalnim izborima i sl.

Prvi ozbiljniji pravni korak ka ostvarenju ravnomernog regionalnog razvoja učinjen je u Ustavu iz 2006. godine. U Ustavu („Sl. gl. Republike Srbije“, 98/2006, čl. 94.) je naglašeno da se: „Republika Srbija, u skladu sa zakonom, stara o ravnomernom i održivom regionalnom razvoju“, što je od izuzetnog značaja, tim pre jer je prepoznata potreba za ravnomernim i održivim regionalnim razvojem.

Naredni korak, koji potvrđuje evropsku orijentaciju Srbije ka ravnomernom regionalnom razvoju, jeste donošenje Strategije regionalnog razvoja Srbije za period od 2007. do 2012. godine, čime su definisani osnovni strateški ciljevi i pravci ostvarivanja regionalnog razvoja („Sl. gl. Republike Srbije“, br. 55/05 i 71/05). Akcenat je na politici ravnomernog regionalnog razvoja, koja treba da pospeši efikasnije korišćenje prirodnih i ekonomskih potencijala u nerazvijenim sredinama, što zahteva uvođenje specifičnih pogodnosti za investicije u ovim regionima. Polazeći od izraženih regionalnih, kao i razlika u okviru pojedinih regiona, što je dovelo do migracionih kretanja stanovništva ka razvijenim industrijskim centrima, regionalni razvoj je počeo da se posmatra kao komponenta sveukupnog održivog razvoja Srbije, koja ima za cilj uvećanje blagostanja stanovništva, pre svega kroz podizanje regionalne konkurentnosti i smanjenje siromaštva i nezaposlenosti. Svi ljudski, materijalni i prirodni regionalni razvojni potencijali zemlje, prema ovom dokumentu, moraju biti u funkciji tog cilja. Pored toga, ona ima za cilj da jača decentralizaciju države, zaustavi negativne demografske trendove, i pospeši izgradnju i razvoj institucionalne regionalne infrastrukture. Strategija je regionalne neravnomernosti označila kao jedan od ozbiljnih problema u našoj zemlji, a tranziciju kao nepovoljan faktor u toj oblasti (Jakopin i Perišić, 2009).

Sledeći korak je donošenje Nacionalne strategije održivog razvoja iz 2008. godine, u kome se politika ravnomernog regionalnog razvoja tretira kao važan element sveukupnog održivog razvoja („Sl. gl. Republike Srbije“, br. 57). U njoj se posebno ističe značaj borbe protiv trenda depopulacije sa kojim se naša država već duži vremenski period suočava.

Usvajanje Zakona o regionalnom razvoju 2009. godine predstavlja najznačajniji korak u ovoj oblasti. U ovom zakonu, regionalni razvoj je definisan kao „dugoročni i sveobuhvatni proces unapređenja održivog ekonomskog i društvenog razvoja regiona i jedinica lokalne samouprave, uz uvažavanje njihovih specifičnosti“ („Sl. gl. Republike Srbije“, 51/2009). Zakonom su definisani i značajni subjekti regionalnog razvoja (Vlada Republike Srbije, ministarstva, pokrajine, lokalne samouprave, agencije za privredne registre i prostorno planiranje, Fond za razvoj, Savet i Agencija za regionalni razvoj, regionalne razvojne agencije i saveti u regionima). Ciljevi podsticanja regionalnog razvoja, kao što su ukupan održivi razvoj, smanjenje regionalnih i unutar-regionalnih nejednakosti i negativnih demografskih kretanja, novi pravni i institucionalni okviri, razvoj moderne ekonomije i konkurentnosti, efikasno korišćenje resursa na različitim nivoima i podsticanje regionalne saradnje su precizno utvrđeni u ovom zakonu (Miletić, 2016). U funkciji podsticanja regionalnog razvoja, na osnovu definisanih kriterijumima prema stepenu razvijenosti, doneta je i Uredba o

nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica 2009. godine („Sl. gl. Republike Srbije“, 109/2009). Republika Srbija je po normama NUTS-a podeljena na 5 statističkih regiona (Vojvodina, Beograd, Šumadija i Zapadna Srbija, Južna i Istočna Srbija, Kosovo i Metohija). Njihovo formiranje je predviđeno zakonom o regionalnom razvoju i spadaju u NUTS-2 nivo.² Regionima čiji je stepen razvijenosti ispod proseka BDP-a pripadaju grupi nerazvijenih regiona, dok razvijeni regionima imaju stepen razvijenosti iznad proseka BDP-a po stanovniku u Republici Srbiji.

Institucionalni okviri regionalnog i lokalnog razvoja su prošireni u 2011. godini donošenjem brojnih normativnih akata (zakona o finansiranju lokalne samouprave, javno-privatnom partnerstvu i koncesijama, uredbe o uslovima za podsticanje proizvodnje i zapošljavanja u devastiranim područjima, podsticajima razvoja preduzeća i preduzetništva u nerazvijenim opštinama, razvojnim dokumentima, utvrđivanju metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti i kriterijumima za raspodelu transfera solidarnosti jedinicama lokalne samouprave).

Ministarstva za regionalni razvoj i lokalnu samoupravu formirano je 2012. godine i ukinuto zakonom o ministarstvima iz 2014. godine, a kao razlog se navodi nepostojanje jasno definisane politike u oblasti regionalnog razvoja. Vlada Republike Srbije je u junu ove godine usvojila Uredbu o postupku pripreme Nacrta plana razvoja Republike Srbije, kao strateški najznačajnijeg dokumenta ravnomernog regionalnog razvoja, a sa tim u vezi i decentralizacije. Uredbom je predviđeno da se posebna pažnja posveti ravnomernom regionalnom razvoju, kao i planiranju razvoja u skladu sa Agendom 2030, usvojenu od strane svih 193 članice Ujedinjenih nacija, 2015. godine.³

3. Aktuelna pitanja i problemi regionalnog razvoja u Srbiji

Regionalna neravnomernost u Srbiji ima duboke korene koji proističu iz različitih faktora, uključujući istorijske, ekonomske, socijalne i političke. Razvojni modeli u bivšoj Jugoslaviji često su bili centralizovani, što je ostavilo određene regione bolje pozicionirane od drugih. Nakon raspada Jugoslavije, mnogi regionima su se suočili sa socioekonomskim izazovima i gubicima. Industrijski razvoj Srbije tokom prošlog veka često se fokusirao na određene regione, čime su stvorene disproporcije u razvoju.

Tranzicija ka tržišnoj ekonomiji i globalizacija donela je izazove manje razvijenim regionima koji su tradicionalno bili orijentisani ka određenim industrijama. Migracija iz manje razvijenih regiona ka urbanim centrima, naročito Beogradu, doprinosi koncentraciji resursa u određenim delovima zemlje. Razlike u pristupu obrazovanju i zdravstvenim

² Ovi regionima na NUTS-2 nivou grupisani su u dve više NUTS-1 jedinice (Sever i Jug Srbije)

³ Agenda 2030 odnosi se na Program održivog razvoja Ujedinjenih nacija za 2030. godinu, globalnu inicijativu usvojenu od strane svih 193 članice Ujedinjenih nacija u septembru 2015. godine. Ova agenda pruža zajednički plan za mir i prosperitet ljudi i planete. Sastoji se od 17 ciljeva održivog razvoja (Sustainable Development Goals - SDGs) sa 169 ciljeva usmerenih na rešavanje različitih globalnih izazova do 2030. godine.

Ciljevi održivog razvoja pokrivaju širok spektar problema, uključujući siromaštvo, glad, zdravlje, obrazovanje, rodnu ravnopravnost, čistu vodu, sanitarnu infrastrukturu, pristupačnu i čistu energiju, akciju za klimu i mnoge druge oblasti. Agenda prepoznaje da su ovi izazovi međusobno povezani i da njihovo rešavanje zahteva saradnju i zajedničko delovanje na globalnom nivou.

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

uslugama između urbanih i ruralnih regiona, postaju sve izraženije i dodatno doprinose neravnomernosti. Uz sve to, određeni regioni su suočeni sa izazovima starenja stanovništva i opadanjem broja stanovnika, što može imati dugoročne ekonomske posledice. Manje razvijeni regioni često imaju nedostatak adekvatne infrastrukture, što može ograničavati privredni razvoj i privlačenje investicija. S druge strane, birokratske prepreke i administrativni problemi mogu otežavati privredne aktivnosti u manje razvijenim regionima. Konačno, nedostatak koordiniranih politika usmerenih na ravnomeran regionalni razvoj može doprineti akumulaciji resursa u određenim regionima, što se posebno mora imati u vidu.

Tranzicioni procesi početkom XX veka označili su početak prelaska Srbije iz socijalističkog sistema u tržišnu ekonomiju. Ovo je imalo značajan uticaj na regionalni razvoj, s obzirom na promene u ekonomiji i industriji. U prvoj deceniji od početka procesa političkih i ekonomskih tranzicija, državna preduzeća su privatizovana ili restrukturirana, što je imalo različite efekte na različite regione u Srbiji. Neki regioni su se suočavali sa značajnim ekonomskim izazovima i gubicima radnih mesta. Srbija od početka 2000-ih ima ambicije za članstvo u Evropskoj uniji. Proces pridruživanja EU ima potencijal da utiče na regionalni razvoj kroz priliv investicija, podršku infrastrukturnim projektima i usklađivanje sa evropskim standardima (Miletić, 2016). Razvoj lokalne samouprave i decentralizacija su takođe faktori koji utiču na regionalni razvoj. Ojačavanje kapaciteta lokalnih vlasti može poboljšati planiranje i implementaciju razvojnih projekata.

Svetska ekonomska kriza tokom ovog perioda imala je negativan uticaj na mnoge ekonomije, uključujući i Srbiju. Regioni koji su zavisili od određenih industrija ili sektora su posebno osetili teškoće. Vlada Srbije je sproveda niz infrastrukturnih projekata tokom poslednjih decenija, uključujući izgradnju puteva, mostova i drugih objekata. Ovi projekti su mogli pozitivno uticati na regionalni razvoj, olakšavajući ekonomsku aktivnost i povećavajući povezanost regiona. Reforme u zakonodavstvu i institucionalnim strukturama takođe su mogle uticati na regionalni razvoj.

Vlada Srbije je prepoznala ove izazove i preduzimala različite mere kako bi smanjila regionalne disparitete. Međutim, i pored svih napora Srbiju i dalje karakteriše nerazvijenost i relativno zaostajanje u odnosu na bliže i šire okruženje. Regionalna neravnomernost u Republici Srbiji u procesu tranzicije i pridruživanja Evropskoj uniji predstavlja kompleksan razvojni problem. Strateški cilj naše zemlje jeste pridruživanje Evropskoj uniji, oko čega postoji široki politički i ekonomski konsenzus. Integracija Srbije u evropske strukture zahteva stvaranje pretpostavki za sopstveni razvoj i stabilnost, uz istovremeno širenje i jačanje demokratije. Institucionalni okviri regionalnog razvoja su danas unapređeni donošenjem novih zakonskih propisa u kojima su definisani ciljevi podsticanja regionalnog razvoja, koji se zasnivaju na evropskim standardima i principima. Da je regionalna politika jedan od prioriteta Republike Srbije potvrđuje i Nacionalna strategija Srbije za pristupanje EU, u kojoj se ističe neophodnost uvažavanja opredeljenja evropske regionalne politike u rešavanju osnovnih problema i uzroka velikih razlika u nivou razvijenosti u našoj zemlji. U skladu sa tim, insistira se na decentralizovanom podsticanju ekonomskog i socijalnog razvoja pojedinih regiona u skladu sa njihovim specifičnim regionalnim problemima, ističe značaj postepenog prenošenja državnih nadležnosti na regione i opštine, kao i finansiranja razvojnih programa i projekata zajedno sa lokalnim zajednicama i usklađenosti regionalne

strategije i politike sa strategijom razvoja zemlje. Osnovni cilj je da se u Srbiji zaustavi dalje širenje i obezbedi smanjivanje regionalnih razlika.

U reformama regionalnog razvoja u Srbiji i problema njegovog finansiranja, uvažavaju se evropska iskustva, principi i standardi, kao i ciljeve regionalne politike EU, koji se odnose na smanjenje ekonomskih i socijalnih dispariteta u državama članicama i regionima, jačanje regionalne konkurentnosti i zapošljavanje i jačanje prekogranične, transnacionalne i međuregionalne saradnje (Miletić, 2016). Određivanje regiona i definisanje načela regionalizacije bilo od suštinskog značaja za uravnotežen teritorijalni i ekonomski razvoj savremenih država. Pri traženju odgovora na pitanje koja regionalna forma najviše odgovara Srbiji uzeti su u obzir kriterijume koji se primenjuju u državama članicama EU. Savet Ministara EU je u cilju stvaranja preduslova za implementaciju zajedničke regionalne politike, doneo posebnu uredbu (EZ 1059/2003), kojom su definisani kriterijumi za uspostavljanje statističko-teritorijalnih jedinica u svim državama članicama EU. Reč je o hijerarhijskom sistemu klasifikacije teritorija EU unutar nacionalnih, regionalnih i administrativnih granica zemalja članica. Postojeći sistem podrazumeva podelu teritorije EU, a shodno tome i država članica na tri nivoa (NUTS 1, NUTS 2, NUTS 3). Shodno uredbi i Republika Srbija je utvrdila svoje statističke regione koji će danom ulaska u EU postati NUTS regioni.

4. Efekti neravnomernog regionalnog razvoja i preporuke za ravnomerniji razvoj Republike Srbije

U Republici Srbiji i posle više od dve decenije od početka procesa političke i ekonomske tranzicije i vidljivih napora u normativnim okvirima u oblasti ravnomernog regionalnog razvoja nema zadovoljavajućih rezultata. Regionalne neravnomernosti u Srbiji u periodu tranzicije su povećane i jedne su od najviših u Evropi. Procesi tranzicije su dodatno produbili prethodno nasleđene negativne regionalne efekte, što je posebno vidljivo u velikim međuregionalnim i unutarregionalnim neskladima. Ovi neskladi svakako doprinose velikim migracionim tokovima u Srbiji, zbog čega strateški važne teritorije u našoj zemlji konstantno gube stanovništvo, a njihovi prirodni resursi se sve manje koriste. Stanovništvo i privredna delatnost se sve više sele u razvijene gradske centre, što ugrožava ne samo ravnomerni regionalni razvoj, već stvara i nove probleme u oblasti ekonomske, socijalne, ekološke i urbanističke politike (Jakopin i Perišić, 2009).

U prvoj tranzicionoj deceniji, i pored relativno visoke stope rasta bruto domaćeg proizvoda, regionalne razlike ne samo da nisu suzbijene, već su se dodatno povećale. U posmatranom desetogodišnjem periodu (2000-2010.) privrednom rastu od oko 60% u Srbiji su doprineli veliki gradovi poput Beograda, Novog Sada, Niša i Kragujevaca, što nam govori da veliki gradovi postaju još snažniji na štetu neravnomerne raspodele ekonomske snage i resursa u ostatku Srbije (Miletić, 2016). U 2010. godini u Beogradskom regionu i Regionu Vojvodine (Srbija-sever) stvoreno je oko 2/3 vrednosti ukupnog BDP-a Srbije, a 1/3 u ostalim delovima Srbije. BDP po glavi stanovnika u posmatranom periodu u južnom delu Srbije iznosio je 63-67% od nacionalnog proseka, dok je na teritoriji severa Srbije bio od 24-32% veći od nacionalnog proseka.

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

U posmatranoj 2010. godini broj zaposlenih u Srbiji je u odnosu na 2005. godinu opao za 24%, čemu je svakako doprinela i svetska ekonomska kriza. Stopa nezaposlenosti je na nacionalnom nivou 2010. godine iznosila 19,2%, a već sledeće godine je dostigla vrednost od 23,7%. U posmatranom periodu Region šumadije i zapadne Srbije je imao oko 29% učešća u ukupnom broju zaposlenih, dok je region Vojvodine imao ispod prosečnu stopu zaposlenosti od 44,2% (Molnar, 2013, str.334-335). Važno je naglasiti da su se sva četiri regiona iz NUTS 2 kategorije suočila sa visokom i rastućom nezaposlenošću (nešto manji porast beleže Beogradski region i Region Vojvodine, a nešto veći Region Južne i Istočne Srbije i Region šumadije i zapadne Srbije).

Regionalne neravnomernosti u Srbiji su prisutne i u oblasti izvoza i pored toga što je u prvoj deceniji tranzicije zabeležen konstantni rast, u kome Region Vojvodine i Beogradski region (Srbija-sever) beleži najveće učešće sa oko 63 %, dok Srbija-jug najmanje sa oko 20% u ukupnom izvozu. Region Vojvodine je imao najveći udeo, potom Beogradski, dok su Region šumadije i zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije bili na začelju (Molnar, 2013, str.338-340).

Regionalne neravnomernosti su prisutne i u prilivu investicija, što potvrđuju podaci iz 2010. god. o ulaganjima u periodu 2005-2010. godine, po kojima je Srbija-sever (NUTS 1 nivo) realizovala skoro 75% ulaganja. Na NUTS 2 nivou se takođe uočavaju izražene nejednakosti (najviše ulaganja beleži Beogradski region sa oko 52%, zatim Region Vojvodine 24%, Region šumadije i zapadne Srbije 15,5% i Region Južne i Istočne Srbije sa nešto manje od 10% (Miletić, 2016).

Regionalne razlike su prisutne i u pogledu ljudskog kapitala. Naime, učešće stanovnika sa višim ili visokim obrazovanjem u Beogradskom region je iznad republičkog proseka, dok je Region Vojvodine na nivou republičkog proseka, a ostali regioni imaju daleko lošiju obrazovnu strukturu.

Regionalne neravnomernosti u Srbiji su izražene i u pogledu siromaštva. U periodu od 2005. god. do 2010. regionu su suočeni za različitim stopama siromaštva. Region Južne i Istočne Srbije u posmatranom periodu ima najviše stope siromaštva (od 10%-15%), Beogradski region stabilnu najnižu (4% - 4.3%), dok Region Vojvodine i Region šumadije i Zapadne Srbije imaju pozitivne trendove u borbi protiv siromaštva, približavajući se stopi siromaštva u Beogradskom regionu (6% - 6,5) (Mladenović, 2017, str. 8-10)

Posledice neravnomernog regionalnog razvoja u prvoj deceniji tranzicije su vidljive u istraživanju o demografskih promena stanovništva Republike Srbije u periodu između dva popisa 2002-2011. godine (Zdravković, 2016, str.293-301). Broj stanovnika u Srbija je u tom periodu smanjen za 311.139, odnosno 4,15%, kao posledica negativnog prirodnog priraštaja i emigracije stanovništva. Tezu da je emigracija stanovništva usko povezana sa neravnomernim regionalnim razvojem potvrđuje činjenica da je samo u najbogatijem Beogradskom regionu zabeležen porast za 83.316, a u svim ostali regionima pad stanovništva. Najveći pad beleži Region Južne i Istočne Srbije (189.088), Region Vojvodine (100.183) i Region šumadije i Zapadne Srbije (105.184). Na NUTS 1 nivou razlike su još izraženije. Najveći pad beleži Srbija-jug (294.272), dok je Srbija-sever zabeležila pad od 16.867 stanovnika.

Na početku treće tranzicione decenije učešće pojedinih regiona u bruto domaćem proizvodu (BDP) Republike Srbije se nije bitnije promenilo. Prema podacima republičkog zavoda za statistiku Beogradski region zauzima vodeće mesto sa 41,7%, iza njega je Region Vojvodine sa 26,5%, a zatim slede Region Šumadije i Zapadne Srbije sa 18,1% i Region Južne i Istočne Srbije sa 13,7%. Beogradski region, sa 1.368.000,00 dinara BDP-a po glavi stanovnika, ima za 71,5% posto veći per capita iznos u odnosu na republički nivo. U Vojvodini indeks nivoa BDP-a per capita iznosi 95,9 % (765.000, din.), Šumadiji i zapadnoj Srbiji 66,7% (532.000,00 din.), južnoj i istočnoj Srbiji 65,4% (522.000,00) (Statistilki izveštaj, 2023).

Na početku treće tranzicione decenije u dva najrazvijenija regiona, beogradskom i Regionu Vojvodine, nalazi se više od polovine ukupno zaposlenih u Republici Srbiji.

Posledice neravnomernog regionalnog razvoja na početku treće tranzicione decenije su vidljive u prosečnim zaradama po opštinama. Na samom vrhu liste opština sa najvećim platama u Srbiji su uglavnom centralne beogradske opštine kao što su Vračar, Stari grad, Savski venac, Novi Beograd, Voždovac, Zvezdara, Čukarica, Novi Sad i dr. Među opštinama sa najnižim prosečnim zaradama su Preševo, Bojnik, Vlasotince, Vranjska Banja, Bosilegrad, Gadžin Han i Trgovište (Republički zavod za statistiku, 2023).

Razlike se ogledaju i u ulaganjima u istraživanje i razvoj. U Beogradski region je uloženo oko 70%, u regionu Vojvodine nešto manje od 20%, u regionu Južne i Istočne Srbije 4,5%, dok se u regionu Zapadne Srbije i Šumadije u istraživanje i razvoj ulaže samo 3,5%.

Na početku treće decenije tranzicionog perioda broj devastiranih područja nije smanjen. Od 197 opština, ali i gradova i gradskih opština, u Srbiji njih 44 su nedovoljno razvijene (ispod 60 posto republičkog proseka). Od tog broja, kategoriji devastiranih područja pripada 19 opština, čiji je stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka. Devastirane opštine su: Babušnica, Bela Palanka, Bojnik, Bosilegrad, Bujanovac, Vladičin Han, Golubac, Žitorađa, Kuršumlja, Lebane, Mali Zvornik, Medveđa, Merošina, Preševo, Prijepolje, Svrnjig, Surdulica, Trgovište i Tutin (Republički zavod za statistiku, 2023).

U periodu 2002–2022., broj stanovnika Republike Srbije kontinuirano opada. Broj stanovnika u Republici Srbiji u 2022. godini je 6 664 449.⁴ Na regionalnom nivou, jedino je Beogradski region beležio rast broja stanovnika sve do 2020. godine, da bi se od 2021. taj trend promenio, dok je u ostalim regionima u čitavom posmatranom periodu prisutno smanjenje populacije (Republički zavod za statistiku, 2023).

Posmatranjem prikupljenih podataka dolazi se do zaključaka da se primena regionalne politike u Srbiji suočava sa nizom izazova koji utiču na efikasnost i ravnotežu regionalnog razvoja. Nekoliko ključnih izazova u primeni regionalne politike u Srbiji odnose se na: bolju koordinaciju između različitih nivoa vlasti (nacionalni, regionalni, lokalni) kako bi se pospešila efikasnost implementacije regionalnih politika, obezbeđivanje adekvatnih finansijskih resursa za realizaciju projekata i programa regionalnog razvoja, obezbeđivanje dugoročne vizije i strategije regionalnog razvoj kojom treba olakšati postizanje održivih rezultata i dugoročne ravnoteže između različitih regiona, obezbeđivanje podrške razvoju

⁴ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine i godišnja statistika prirodnog kretanja i unutrašnjih migracija stanovništva

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

preduzetništva i malih preduzeća u manje razvijenim regionima koja može pospešiti ekonomski rast.

Poštujući sve navedene izazove, mora se imati u vidu da politizacija regionalne politike može dovesti do nepravedne distribucije resursa, gde se prioriteti postavljaju na osnovu političkih interesa umesto realnih potreba regiona. Takođe, birokratski i administrativni izazovi mogu otežati brzu i efikasnu implementaciju regionalnih politika. Nedostatak adekvatne infrastrukture u manje razvijenim regionima može ograničavati njihov ekonomski rast i privlačenje investicija. Nedostatak obrazovane radne snage u manje razvijenim regionima može predstavljati prepreku za razvoj visokotehnoških i inovativnih industrija. Negativni demografski trendovi, poput depopulacije i starenja stanovništva, mogu uticati na ekonomsku vitalnost regiona. Konačno, promene u globalnoj ekonomiji, trgovini i tehnologiji mogu značajno uticati na regionalni razvoj, zahtevajući prilagođavanje i inovacije u regionalnim politikama.

Prevazilaženje ovih izazova zahteva celovit i dobro koordiniran pristup, uključujući angažovanje svih relevantnih aktera, pravilno planiranje i implementaciju, kao i stalno praćenje i prilagođavanje regionalnih politika kako bi se ostvarili ciljevi održivog razvoja.

5. Zaključak

Analizirajući ekonomske, demografske i infrastrukturne aspekte regionalnog razvoja i nalaze novijih preglednih studija iz ove oblasti izvode se sledeći zaključci:

Republika Srbija nakon više od dve decenije od početka demokratskih i tranzicionih promena i dalje ima izražen neravnomerni regionalni razvoj. Analize ove problematike ukazale su na nedovoljnu brigu za ova važna pitanja u prethodnom periodu. U novije vreme, ravnomerni regionalni razvoj predstavlja jedan je od prioriteta Republike Srbije, pri čemu se posebno insistira na decentralizovanom podsticanju ekonomskog i socijalnog razvoja pojedinih regiona u skladu sa njihovim specifičnim regionalnim problemima, finansiranju razvojnih programa i projekata zajedno sa lokalnim zajednicama, postepenom prenošenju državnih nadležnosti na regione i opštine i usklađenosti regionalne strategije i politike sa strategijom razvoja zemlje.

Reformski naponi, koji su se pre svega zasnivali na izradi novih normativnih okvira nisu dali očekivane efekte. Republika Srbija je, shodno uredbi Evropske Unije kojom su definisani kriterijumi za uspostavljanje statističko-teritorijalnih jedinica u svim državama članicama, utvrdila svoje statističke regione koji će danom ulaska u EU postati NUTS regioni. Međutim i pored svih reformskih napora u zakonodavstvu i institucionalnim strukturama i preduzimanja različitih mera u cilju smanjivanja regionalnih dispariteta, Srbiju i dalje karakteriše nerazvijenost i relativno zaostajanje u odnosu na okruženje.

Svetska ekonomska kriza tokom ovog perioda imala je negativan uticaj na mnoge ekonomije, uključujući i Srbiju, i jasnije istakla činjenicu da razvoj nije bio ravnomeran i teritorijalno usklađen. Regioni koji su zavisili od određenih industrija ili sektora su posebno osetili teškoće. Vlada Srbije je sprovedla niz infrastrukturnih projekata tokom u poslednje decenije, uključujući izgradnju puteva, mostova i drugih objekata. Projekti su imali za cilj da olakšaju ekonomsku aktivnost i povećavaju povezanost regiona, čime bi se uticalo na

oblikovanje regionalnog razvoja, pružajući prilike za održivi rast, poboljšanje životnih uslova i stvaranje prosperitetnijih zajednica, što nije donelo očekivane rezultate.

Problem neravnomernog razvoja ima ekspanzivni karakter, polazeći od toga da zaostajanje u razvoju proizvodi ne samo transfer stanovništva u gradove, već dovodi i do potpunog pražnjenja na brdsko-planiniskom i prigraničnom području Srbije. Mnoge prostorne tačke potpuno su demografski ispražnjene, a veliki razvojni potencijal ostali neiskorišćeni, dok su gradovi suočeni sa viškom radne snage i infrastrukturnim i socijalnim problemima. Demografsko pražnjenje dela teritorije dovelo je veliki broj nerazvijenih područja u situaciju da stanovništvo u njima postane oskudan, a u imigracionim preobimam faktor razvoja. Područja zahvaćena depopulacijom nisu bila u mogućnosti da u punoj meri koriste raspoložive prirodne resurse, pa su na taj način postajala sve više hendikepirana i sa stanovišta budućeg razvoja. Uzroke ne treba tražiti samo u materijalnim ograničenjima, već i u odlivu mlade radne snage i pogoršavanja kadrovske strukture. Preterana koncentracija stanovništva u Beogradu, Nišu, Novom Sadu, Kragujevcu i drugim regionalnim centrima su uticala na nepovoljnu strukturu investicija po regionima.

U prethodnom periodu, Srbija je pokazala određeni napredak u ostvarivanju ravnoteže između razvoja glavnih urbanih centara i manje razvijenih regiona. Međutim, postoje izazovi koji zahtevaju dodatne napore kako bi se postigao održivi i ravnomeran regionalni razvoj. Fokus budućih napora u poboljšanju regionalnog razvoja u Srbiji treba usmeriti u nekoliko pravaca. Jedan od ključnih aspekata je potreba za jačanjem lokalnih institucija i podrškom preduzetništvu u manje razvijenim regionima. Zatim, važno je usmeriti resurse ka poboljšanju infrastrukture, obrazovanja i zdravstvenih usluga u tim područjima. Takođe, otvoren dijalog sa lokalnim zajednicama i uključivanje njihovih potreba u donošenje odluka su ključni elementi uspešne regionalne politike. Srbija bi trebala nastaviti sa jačanjem saradnje sa lokalnim samoupravama, nevladinim organizacijama i privatnim sektorom radi ostvarivanja sinergije u cilju održivog regionalnog razvoja. Uvođenje inovativnih programa i podsticanje lokalne inicijative mogu dodatno doprineti poboljšanju kvaliteta života u svim delovima zemlje.

U krajnjem zaključku, regionalna politika u Republici Srbiji je kompleksna oblast koja zahteva pažljivu analizu i odgovorne političke intervencije. Ključni izazovi u oblasti regionalne politike u Srbiji zahtevaju dugoročne, sveobuhvatne i primenljive strategije koje će promovisati inkluzivan i održiv razvoj svih regiona. Stalna posvećenost, transparentnost i aktivno uključivanje svih relevantnih aktera predstavljaju ključne faktore za postizanje uspeha u ostvarivanju ciljeva regionalne politike.

REGIONALNI RAZVOJ SRBIJE U PERIODU TRANZICIJE

LITERATURA

- Antić, Č. (2012). Izveštaj o regionalizaciji Republike Srbije 2012, Napredni klub, Beograd;
- Arandelović, Z. (2005). Strategija regionalnog razvoja, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
- Armstrong, Harvey, Taylor. (2000). Regional Economics and Policy, Oxford.
- Barkin, D. (1972). Regional Socio-economic Development, Internacional Social Development Review.
- Borzel, T. (2002). States and regions in the European Union, Cambridge University.
- Budimir, B. (2012). Regionalna politika EU 2007-2013, Agenda, br. 5., Beograd, str. 51-55.
- Devetaković, S. (2003). Ekonomska regionalizacija Srbije, Ekonomski fakultet, Niš.
- Đerić, B. (1997). Teorija i politika privrednog razvoja, Savremena administracija, Beograd, 206-299.
- Đorđević M., Obradović S., i Lojanica N. (2014). Komparativna analiza regionalne razvijenosti šumadijskog i ostalih regiona u Republici Srbiji, 53-60, u: Maksimović, Lj, i Stanišić, N. (ur.), Zbornik radova, Stanje i perspektive ekonomskog razvoja grada Kragujevca, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac:
- Jakopin, E., i Perišić, A. (2009). Efekti integracije Srbije u EU na regionalni razvoj, FEFA, Beograd.
- Mijačić, D. (2012). Decentralizacija, regionalizam i regionalni razvoj u Republici Srbiji, Newsletter 1/2012, 1-9.
- Miletić, V. (2016). The issues of financing regional development in the Republic of Serbia in the eu accession process", Megatrend review, Vol.13 (2) 2016, str. (217-233), ISSN 1820-3159, UDK 33
- Ministarstvo finansija (2011). Izveštaj o razvoju Republike Srbije, Beograd, str. 81-86
- Mirić, O. (2009). Regionalna politika Evropske unije kao motor ekonomskog razvoja, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
- Mladenović, B. (2017). Siromaštvo u Republici Srbiji 2006 - 2016. godine, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i Vlada Republike Srbije, Beograd.
- Molnar, D. (2013). Regionalne nejednakosti i privredni rast: primer Srbije, Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Ekonomski fakultet, Beograd;
- Nacionalna strategija održivog razvoja, „Službeni glasnik RS“, broj 57 od 3. juna 2008
- Nacionalni plan regionalnog razvoja, Jedinstveni informacioni sistem od značaja za regionalni razvoj, <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs>
- Ocokoljić, S., i Dolapčev V. (2014). Od principa do prakse: ka delotvornim i efikasnim regionalnim razvojnim agencijama u Republici Srbiji, Beogradska otvorena škola, Beograd.

- OECD, "Regional Development Policy", <http://www.oecd.org/cfe/regionalpolicy>
- Peru, F. (1986). Za filozofiju novog razvoja, IRO Matice srpske (Evropski centar za mir i razvoj), Beograd.
- Rosić, B. (2014). Regionalni aspekt privrednog razvoja Srbije – iskustva i perspektive, Doktorska disertacija, Univerzitet u Kragujevcu – Ekonomski fakultet, Kragujevac;
- Rosić, I., Devetaković, S., Jakopin, E. (2004). Strategija regionalnog razvoja Srbije, Ekonomski fakultet, Kragujevac.
- Spirić, D. (2012). Finansiranje regiona i regionalnih projekata, Agenda, br. 5., Beograd.
- Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007. do 2012. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 55/05 i 71/05 - ispravka), Vlada Republike Srbije, Beograd.
- Uredba EZ1059/2003 Evropskog parlamenta i Saveta Ministara o uspostavljanju zajedničke klasifikacije teritorijalnih jedinica za statistiku (NUTS)
- Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica, Službeni glasnik Republike Srbije, 109/2009, 46/2010;
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, 98/2006
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, 98/2006;
- Uvalić, R. (1972). Nerazvijena područja u razvijenim kapitalističkim zemljama, SANU, Beograd.
- Vučo, N. (1985). Državna intervencija u privredi - istorijski razvoj, Beograd,
- Vukmirović, J. (2013). Regionalni razvoj kao preduslov za izlazak iz krize, Makroekonomske analize i trendovi,
- Zakon o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik RS”, br. 9/02, 129/07. 82/2014- dr. zakon, 101/2016 - dr. zakon, 47/2018 i 111/2021 - dr. zakon).
- Zakon o regionalnom razvoju, „Službeni glasnik Republike Srbije”, 51/2009, 30/2010, 89/2015;
- Zdravković, G. (2016). Demografske promene stanovništva Srbije između dva popisa, 2002-2011. godine“, Timočki medicinski glasnik 4/2016, 293-301.

REGIONAL DEVELOPMENT OF SERBIA IN THE TRANSITION PERIOD

Abstract: *Regional policy plays a crucial role in the process of development and the equitable distribution of resources within a country. Development policy in the Republic of Serbia has long been neglected and often occurred haphazardly, leading to significant regional disparities. Democratic changes and transition processes have made it even more complex, especially considering that defined goals need to be achieved while taking into account the views and recommendations of the European Union. Reform efforts in our country, despite clear political commitments and the establishment of a normative framework for the implementation of comprehensive and developmental reforms in this area, have not reduced regional differences. This necessitates an analysis of the reasons contributing to this situation. Accordingly, the research objectives include analyzing the instruments and mechanisms for even regional development in the Republic of Serbia and examining the effects of their implementation in practice. The paper examines the current state of regional policy in our country, explores the challenges it faces, and discusses prospects for future development. Given the prevailing EU stance on reducing regional disparities and fully embracing this orientation in our country, it is concluded that the process of Serbia's accession to the EU represents an opportunity to reduce existing imbalances and ensure more even regional development.*

Keywords: *regional policy, (un)even regional development, transition, Republic of Serbia, European Union.*

THE ROLE OF HUMAN IMPACT IN UPDATING THE MARINE CONNECTIVITY MODEL IN THE BULGARIAN BLACK SEA COAST

Boyko Doychinov¹

Yoanna Ivanova²

Abstract: Observing and studying the seas and oceans provides prediction of trends and changes. Stakeholders benefiting from systematic observations include various members of the Blue Network whose work and life are related to the ocean. The inclusion of new entrants in the network for monitoring and collecting primary data can significantly improve the modeling and prediction process. The participation of people involved in various maritime professions can contribute to expanding the possibilities for predicting the oceans.

Keywords: Blue Growth, sustainable Blue Economy, coastal areas, small-scale fisheries.

For the last 10 years, Balkan and Black Sea Business Institute within Regional Cluster “North-East” has been actively working to involve small-scale fishermen in the process of monitoring and collecting primary data in the Black Sea coastal waters. Given the frequency of boats going to sea / 2-3 times a day / the collection of samples of sea water and data on air and water temperature, water quality, wind, as well as samples of different marine flora and fauna allows to improve the monitoring and modeling of the processes in the respective region. Our first project in Byala, Varna District has been operating successfully since 2016. In 2014-2015, a project proposal was developed for the construction of a market facility for fish storage and first point of sale in Byala, which received funding under the Operational Program for Development of the Fisheries Sector.

Observing and studying the seas and oceans provides prediction of trends and changes. Stakeholders benefiting from systematic observations include various members of the Blue Network whose work and life are related to the ocean. The inclusion of new entrants in the network for monitoring and collecting primary data can significantly improve the modeling and prediction process. The participation of people involved in various maritime professions can contribute to expanding the possibilities for predicting the oceans.

¹ Balkan and Black Sea Business Institute - Regional Cluster “North-East”, Bulgaria, E-mail: rc_ne@abv.bg

² Balkan and Black Sea Business Institute - Regional Cluster “North-East”, Bulgaria, E-mail: rc_ne@abv.bg

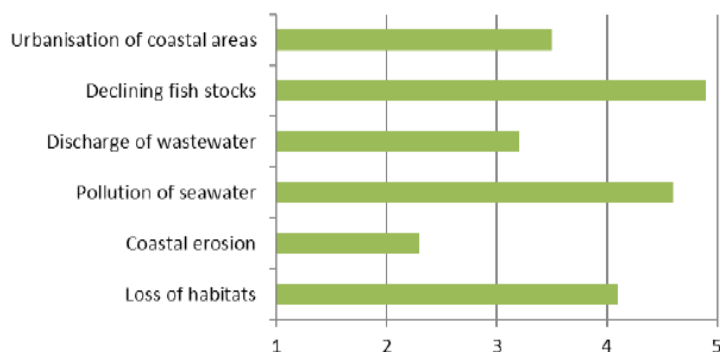
The second phase took place in 2015-2016 and included training and equipping small-scale fishermen in the process of monitoring and collecting primary data in coastal waters. In 2019, our second project started, which is being implemented at the Fisheries Port "Quarantine" in Varna, Bulgaria. Unfortunately, due to the Covid-19 Pandemic, the project has been delayed, but the final phase of training fishermen is under way. This year, a new project is expected to be launched in Tutrakan, Bulgaria, on the Danube River.

For 15 years, representatives of Balkan and Black Sea Business Institute (BBSBI) within Regional Cluster "North-East" have been participating "in the field" in the life and activities of fishing groups in Northeastern Bulgaria. Our researchers live and work in fishing villages and actively participate in fishing associations.

The current economic model does not sufficiently balance and regulate the even distribution of resources in coastal areas. The interests of the sectors related to tourism, recreation and transport are dominant against small-scale fishing, which still provides a basic livelihood for a high percentage of its employees.

Our field research documents the process of over-development of coastal areas, entry into fishing areas and pressure on small-scale fishermen by various means, including administrative burdens. The process leads to a drastic reduction in the territories of fishing villages and to reduction in the number of fishermen.

Small-scale fishers' views on the importance of various coastal problems

Source: Authors' compilation

The potential for positive synergies are expected to be most important in the interactions between Small-scale fisheries and coastal tourism, including ecotourism, and marine protected areas, where Small-scale fisheries can take on functions related to tourism and monitoring/management of protected areas. There are, however, other

THE ROLE OF HUMAN IMPACT IN UPDATING THE MARINE CONNECTIVITY MODEL IN THE BULGARIAN BLACK SEA COAST

positive synergies with maritime transport and aquaculture through shared facilities and suppliers.

Positive synergies between SSF and other maritime activities

Synergies	Maritime transport	Offshore oil and gas	Coastal tourism	Blue Biotechnology	Aquaculture	Protected areas
Shared suppliers	x					
Enabling activities			x	x		x
Shared activities						
Common use of infrastructures	x		x			
Shared input factors			x	x	x	x
Alignment of environmental impacts			x	x		x
TOTAL	+		++	++		++

Source: European Parliament's Committee on Fisheries

Potential tensions between SSF and other maritime activities

Types of tension	Marine transport	Offshore oil and gas	Coastal tourism	Recreational fishing	Aquaculture	Protected areas
Restriction of access to fishing grounds		+	++	+	++	++
Impact on Biodiversity				+		
Impact on stock productivity			+	++		
Damage to ecosystems/pollution	+		++		+	

Source: European Parliament's Committee on Fisheries

In Bulgaria now there are nine FLAGS, three inland and six at the Black Sea. Their strategies address several local challenges, including, poor socio-economic conditions in the fisheries areas; low attractiveness of the fisheries areas; low organisational and administrative capacity, as well as the need to decrease economic dependency on fisheries activities. To

cope with these challenges, the focus is on diversifying activities; promoting social wellbeing and cultural heritage; enhancing and capitalising on environmental assets.

Map of FLAGs 2021

Source: **FARNET**

From the northernmost to the southernmost point of the Bulgarian Black Sea coast there are more than 20 fisheries settlements in which fisheries and maritime work are carried out from ages. In the same way, from Silistra to Vidin, on the Bulgarian bank of the Danube river there are 9 fishing villages in which fisheries and related activities have traditions.

**THE ROLE OF HUMAN IMPACT IN UPDATING THE MARINE CONNECTIVITY
MODEL IN THE BULGARIAN BLACK SEA COAST**

Fishermen village “Karantinata”, Varna, Bulgaria

Source: Authors' compilation

Fishermen village “Chengene skele”, Burgas, Bulgaria

The main elements identified were the positive socioeconomic effects for coastal zones such as rising production, employment and food security. There are however potential conflicts from the use of shared coastal and maritime space, and environmental impacts such as alterations in coastal dynamics, increasing marine pollution, changes in seabed and alterations to habitats and biodiversity. The increasing multiple pressures affect coastal ecosystems and, consequently, SSF activity.

ULOGA LJUDSKOG UTICAJA U AŽURIRANJU MODELA POMORSKE POVEZIVANJA NA BUGARSKOJ CRNOMORSKOJ OBALI

Apstrakt: Posmatranje i proučavanje mora i okeana omogućava predviđanje trendova i promena. Zainteresovane strane koje imaju koristi od sistematskih zapažanja uključuju različite članove Plave mreže čiji su rad i život povezani sa okeanom. Uključivanje novih učesnika u mrežu za praćenje i prikupljanje primarnih podataka može značajno poboljšati proces modeliranja i predviđanja. Učešće ljudi koji se bave raznim pomorskim profesijama može doprineti proširenju mogućnosti za predviđanje okeana.

Ključne reči: Plavi rast, održiva plava ekonomija, priobalna područja, malo ribarstvo.

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO*

Andreja Todorović¹

Andrija Popović²

Vojkan Bojović³

Rezime: *Savremene tržišne privrede karakterišu se i poslovanjem na ofšor lokacijama. Iako se ovo poslovanje može tretirati kao problem, iz ovog sveta nisu izuzete banke i bankarski sektori pojedinih država. Poreski rajevi postali su jedan od najvažnijih instrumenata globalizovanog finansijskog sistema s kraja XX i početka XXI veka. Kao takvi postali su integralni deo savremene poslovne prakse, kako u svetu, tako i na tržištu Evrope. Cilj ovog rada je da prikaže osnovne karakteristike ofšor bankarstva, kroz analizu ofšor centara i njihovih oblika osnivanja. Posebna pažnja usmeren je na Švajcarsko bankarstvo kao specifični oblik međunarodnog banakarstva, fenomen „Bankarske tajne“.*

Ključne reči: *Ofšor bankarstvo, poreski rajevi, bankarska tajna, Švajcarsko bankarstvo.*

Uvod

Izvorno, reč „offshore“ engleskog je porekla i znači „izvan obale“ tj. udaljeno od granice, a odnosi se na trgovački ili finansijski posao koji je zaključen van zakonskih propisa jedne države. Ofšor kompanije se po pravilu osnivaju sa manjom imovinom, uglavnom u zemljama sa niskim poreskim stopama. Bazu za formiranje ofšor centara čini pravna regulativa finansijskog sektora države, zaštita tajnosti podataka, niža poreska opterećenja, razvijen telekomunikacioni sistem i sl. U pomenutim centrima postoji povoljna mogućnost organizovanja delatnosti iz oblasti bankarstva, osiguranja, investiranja i posredovanja.

Rad se sastoji iz dva poglavlja. Prvo poglavlje se odnosi na ofšor poslovanje, kao i na pojam „offshore“, gde pojam daje definicije poreskih rajeva. Zatim se daju oblici osnivanja ofšor kompanija. Objlašavaju se pozitivni i negativni efekti ofšor poslovanja, gde su, uz adekvatan prikaz, predstavljene ofšor destinacije.

Drugo poglavlje se sastoji u istraživanju švajcarskog bankarstva, „Bankarska tajna“ kao specifični oblik bankarstva. Švajcarsko ofšor bankarsko poslovanje je izraz „reputacije“

* "This research was financially supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-47/2023-01/ 200371)",

¹ Inovacioni Centar Univerziteta u Nišu, Srbija, andrejatod@gmail.com

² Inovacioni Centar Univerziteta u Nišu, Srbija, andrija.m.popovic@gmail.com

³ Primary school Cele Kula, Niš, vojkan.bojovic@oscelekula.edu.rs

ove države kao stabilne, sa niskom korupcijom, niskim javnim dugom, jakom valutom i visokim životnim standardom, što su njene prednosti. Švajcarska bankarska tajna se u više navrata otvarala kao međunarodno pitanje, a kao što je navedeno najbitniji argument protiv nje je vezan za poresku evaziju, koju švajcarski zakon ne smatra krivičnim delom dok se poreska prevara smatra. U novije vreme u više navrata je bilo postavljano pitanje opstanka institucije bankarske tajne a time i perspektive švajcarskog bankarstva. Međutim, švajcarsko bankarstvo menja svoju poziciju. Ova zemlja je usvojila zakone koji se odnose na nezakonite finansijske aktivnosti, a time proširila saradnju sa drugim državama.

1. Ofšor centri

1.1. Razvoj ofšor poslovanja

Zanimljiva je činjenica da je ofšor poreska utočišta u raznim oblicima, korišćena vekovima. Istorija nastanka poreskih rajeva protkana je mitovima i legendama. Poreski rajevi su povezani sa izbegavanjem obaveze plaćanja poreza, za šta se može reći da je staro koliko i samo oporezivanje. Ofšor poreska je u raznim vidovima bila prisutna stotinama godina kroz istoriju. Još u staroj Grčkoj, pre svega Atini, trgovcima su nametani porezi na vrednost uvezene i izvezene robe najčešće od 2%, pa su oni skretali svoje brodove prema susednim ostrvima da bi izbegli plaćanje poreza.

U 15. veku Flandrija (Belgija) bila je međunarodni trgovački centar. Tadašnja Vlada Flandrije oslobađala je engleske trgovce obaveza, pa su oni radije ovu zemlju umesto svoje snabdevali sirovinama, jer nisu plaćali namete. Holandija je kroz 16, 17. i 18. vek predstavljala poresko utočište, a holandske luke su bile označene kao najvažnije u svetu. Sjedinjene Američke Države su početkom 18. veka usmeravale svoju trgovinu u Južnu Ameriku, da bi izbegle poreze nametnute od strane Engleske (Kostić, 2010).

U Švajcarsku je bežao kapital iz Rusije, Nemačke, Španije, kao i sa Balkana posle političkih, socijalnih i ekonomskih prevrata. Ofšor finansijska središta počela su da se proširuju posle Drugog svetskog rata. Banke su prve počele da internacionalizuju svoje poslovanje, pre svega da bi izbegle visoke poreze. Sredinom 20. veka nastalo je evropsko tržište dolara izvan SAD-a. U Njujorku je 1981. godine osnovana ofšor zona gde američki nerezidenti vrše evrovalutne transakcije, pri čemu ne podležu strogim američkim propisima.

1.2. Oblici osnivanja

Suština ofšor poslovanja se zasniva na korišćenju ofšor kompanija, osnovanih obično sa malim sredstvima za različite transakcije, u cilju izbegavanja kontrola poslovanja i plaćanje poreza, a po potrebi i sakrivanja identiteta pravih vlasnika kompanije. Pod ofšor kompanijom uglavnom se podrazumeva kompanija koja je osnovana u zemlji ili teritoriji u kojoj su porezi vrlo niski ili ih uopšte nema (poreski raj), dok svoje poslovne aktivnosti u celosti obavlja van nje (Lalin, 1992).

Poreski rajevi imaju veliki broj karakteristika, (Nikolić 2003): Minimalno plaćanje ili pak neplaćanje poreza, jednostavno osnivanje i vođenje kompanija, postojanje visokog

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO

stepena diskrecije i privatnost u poslovanju, ekonomsko-političku stabilnost i integritet vlade, razvijeno bankarstvo.

Ofšor kompanije se mogu koristiti za različite vrste poslova, a najčešći oblici ovih kompanija su (Kopar, 2000):

- Holding kompanije poseduju deonice drugih kompanija i mogu učestvovati u upravljanjima i njihovoj kontroli. Primljene dividende iz tih kompanija može sakupljati i reinvestirati iz poreza. Ponekad holding kompanija može prodati deo deonice ili sve deonice svoje filijale, a da ne plati porez na kapitalnu dobit ostvarenu prodajom. Najpogodnija područja koja prave tu razliku i koja daju poreske olakšice holding kompanijama su: Austrija, Lihtenštajn, Luksemburg, Holandija, Švajcarska i Urugvaj.
- Finansijske kompanije. Finansijska kompanija može da finansira neku drugu kompaniju kroz zajmove. Ova aktivnost je veoma povoljna ako se druga kompanija nalazi u zemlji u kojoj se kamate na takav zajam mogu prikazati kao trošak poslovanja.
- Privatne investicione kompanije. Njen glavni posao je ulaganje u hartije od vrednosti u ime svog vlasnika. Ofšor investiciona kompanija može poslovati preko nekoliko bankarskih i brokerskih računa u svetu. Ona ostvaruje profit od trgovine hartijama od vrednosti i dividendi na području sa niskim ili nepostojećim stopama poreza.
- Uvozno izvozne kompanije. Uvoznici, odnosno izvoznici zarađuju prodajući robu po ceni višoj od nabavne. Ova dobit se umanjuje za porez. Ako se posao vodi preko ofšor kompanije, porez se može izbeći u potpunosti.
- Kompanije za profesionalne usluge. Najčešće je koriste dizajneri, konsultanti, autori, sportisti, zabavljači i sl. Koristeći ofšor kompaniju, oni mogu zaštititi svoje prihode. Ti pojedinci sklapaju ugovor o pružanju usluga sa svojom ofšor kompanijom koja naplaćuje usluge primaocu. Naknada koju isplaćuje ofšore kompanija mnogo je niža od njenog prihoda. Vlasnik ofšor kompanije i dalje kontroliše celokupan iznos, a porez plaća samo na iznos svoje „plate“. Poreske vlasti su upoznate sa tom šemom, ali ako je ona ispravno postavljena malo šta mogu učiniti tim povodom. Najpogodnija područja za ovu svrhu su Irska i ostrvo Man.
- Transportne kompanije. Takve kompanije bave se prevozom robe i putnika, čarterom svoje ili tuđe flote brodova ili aviona. Kompanija koja poseduje brodove najčešće se inkorporira u zemlju pod čijom zastavom ti brodovi i plove u tzv. zemlji pogodnosti. Najpoznatija područja za inkorporiranje pomorskih kompanija su: Liberija, Panama, Malta, Kipar, St. Vinsent i Grenadini.
- Osiguravajuće kompanije. Neke od zemalja donele su propise kojima se unapređuje osnivanje i poslovanje osiguravajućih i reosiguravajućih kompanija. Najpogodniji element je oslobođanje od poreza na premiju osiguranja i na dobit od investicija.
- Trust je specifična institucija koja se osniva za čuvanje i upravljanje (praktično je upitanju starateljstvo) imovinom (novac, nekretnine, hartije od vrednosti, intelektualna svojina itd) dok se ne ostvari određena svrha (na primer, punoletstvo

Andreja Todorović, Andrija Popović, Vojkan Bojović

onoga sa čijom se imovinom upravlja). Trust omogućava zaštitu identiteta onog koji ga formira kao i onoga (ili čega) u čiju korist se formira, uz poresko planiranje na duži rok.

Prema istraživanju MMF-a iz 1999. u tabeli ispod donosimo pregled područja (država, teritorija i jurisdikcija) za koja su istraživači odredili da podilaze pod karakteristike Ofšor cenatra.

Tabela 1: ofšor centri

Amerika	Evropa	Afrika i Bliski istok	Ostrva tihog okeana	Azija
Angvila	Andora	Bocvana	Kukova ostrva	Brunei
Antigva i Barbuda	Kipar	Bahrein	Maršalska ostrva	Hong Kong
Aruba	Gibraltar	Liberija	Ostrvo Nauru	Malezija(Labuan)
Bahami	Grnzi	Mauricijus	Ostrvo Niue	Makao
Barbados	Kanalska ostrva	Maderia	Samoa	Singapur
Belize	Irska	Sejšeli	Vanuatu	
Bermudska ostrva	Ostrvo Man	Tunis		
Britanska Devičanska ostrva	Džerzi			
Kajmanska ostrva	Letonija			
Kostarika	Lihenštajn			
Dominikana	Luksenburg			
Gvatamala	Malta			
Panama	Maroko			
Sveta Lucija	Švajcarska			
Sveti Vinsent	Oldreni			
St. Kits i Nevis	Sark			
Urugvaj				

Izvor:www.lmf.org 2000

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO

2. Ofšor bankarstvo

Ofšor bankarstvo je vrsta bankarstva, čiji je centar aktivnosti u onim državama, koje bankarstvu nude najpovoljnije uslove za rad, a to je, pre svega, oslobođenje od devizne kontrole Centralne banke države u kojoj banka posluje i isto tako i oslobođenje od poreskih obaveza. Bankarski se poslovi često obavljaju u filijalama koje su namerno osnovane u zemljama čiji pravni okviri i nadzorni sistemi nisu tako strogi kao u matičnoj zemlji. To se često poistovećuje s ostrvskim državama jer su ti poslovi razvijeni na Bahamima, Barbadosu, Britanskim Devičanskim ostrvima, Kipru, Jamajci itd. Toj grupi pripadaju i male evropske kopnene države Andora, Lihtenštajn, Luksemburg, Monako i Švajcarska.

U ofšor bankarskom centru, bankarski sistem organizovan je tako da dozvoljava nerezidentne račune i postoji izuzetak od širokog seta regulativa koje se obično primenjuju na onshore banke. Depoziti nisu predmet izdvajanja obaveznih rezervi, na transakcije se obično ne plaća porez (ili se plaća, ali u daleko manjem iznosu) i oslobođeni su kamatnih i deviznih restrikcija. Obelodanjivanje informacija je, takođe, limitirano. Najčešći razlozi širenja multinacionalnih banaka na ofšor tržišta su: pogodniji poreski režimi, minimalni zahtevi kod osnivanja, sloboda u pogledu deviznih kontrola kao i reputacija određenog ofšor finansijskog centra.

Banke se u ofšor centrima najčešće bave:

- pribavljanjem i plasiranjem depozita,
- izdavanjem hartija od vrednosti,
- udruživanjem kapitala i njegovim plasiranjem,
- trgovanje menicima, garancijama i drugim vrednosnim papirima.

Dozvolu za rad izdaju centralne banke ili neko drugo telo koje ima ulogu centralne banke. Dozvola se izdaje za ograničene ili neograničene aktivnosti. Pred zakonom postoje dve vrste banki (Obradović, 2006).

- Banke registrovane za obavljanje bankarskih poslova izvan jurisdikcije određenog centra (npr. na Malti je minimalni kapital za osnivanje banke koja će se baviti ofšor aktivnostima 1 500 000 USD)
- Banke registrovane za obavljanje bankarskih poslova unutar jurisdikcije određenog centra.

Podrazumeva se da ofšor banka prilikom pružanja usluga svojim komitentima garantuje potpunu zaštitu identiteta. Delatnosti međunarodnih finansijskih institucija, takođe, spadaju u domen ofshore bankarstva. To su, pre svega međunarodno kreditiranje, garancije, kupoprodaja inostranih dugovanja, lizing.

Pažljivim planiranjem finansijskih transakcija kroz ofšor banke, moguće je isto tako izbeći poreze na profit koje ostvaruju klijenti ofšor banke ili taj porez svesti na najmanju moguću meru. Samim tim, što ofšor banke ne podležu pod deviznu kontrolu države u kojoj su registrovane, omogućuje ofšor bankama da vrše bankarske transakcije bez ikakvih prethodnih odobrenja i suvišne administracije, te da u finansijskom poslovanju budu daleko fleksibilnije nego što je to slučaj kod klasičnih banaka. Ovakve okolnosti omogućavaju ofšore bankama da u svom poslovanju budu daleko efikasnije i brže od klasičnih banaka.

2.1. Fenomen švajcarskog bankarstva - bankarska tajna

Sve zemlje u principu imaju bankarsku tajnu odnosno norme, pravila i propise koji štite informacije klijenata, koje ne bi smele da budu deljene od strane banke sa bilo kim. Razlika je jedino među zemljama u nivou tajnosti koji se održava u konkretnoj zemlji, ali je ona najviše izražena u Švajcarskoj.

Švajcarska predstavlja jednu od najuređenijih i najrazvijenijih država koja ima vodeću ulogu u okviru svetskih finansijskih centara. Procenjuje se da se u njenim bankama nalazi više od jedne trećine ukupnog svetskog privatnog kapitala, pa samim tim ona postaje lider međunarodnog ošor bankarstva(Kostić, Stanković, Milenković, 2010).

Švajcarsko bankarstvo se često netačno smatra sinonimom za bankarstvo u zemlji Švajcarskoj. Švajcarsko bankarstvo je „generičko ime“ za sistem koji počiva na privatnom bankarstvu uz bankarsku tajnost. Švajcarsko bankarstvo neraskidivo je vezano za pojam bankarske tajne. Bitno je naglasiti da bankarska tajna nije jedini faktor koji je učinio Švajcarsku jednim od najznačajnijih svetskih finansijskih centara, već mnogi faktori u interakciji, ali je bankarska tajna, ipak, važna za uspeh švajcarskog bankarskog sektora. Pošto je ta karakteristika ono što je dosta obeležilo sve švajcarske banke, tj. pošto su po njoj švajcarske banke toliko prepoznatljive da je pojava švajcarsko bankarstvo faktički postalo sinonim za lično bankarstvo sa jakom bankarskom tajnom (Milenkovic, 2015).

Švajcarska bankarska tajna proizilazi iz različitog broja autoritativnih pravnih izvori: Kazneni zakonik, Zakon o bankama, Švajcarski ustav, Građanski zakonik i Obligacioni zakonik. Kodeks bankarstva je jedan od izvora na koji se najčešće posebno govori u vezi sa bankarskom tajnom, dok se ostali pravni organi odnose na profesionalnu tajnu uopšte.

Bankarska tajna podrazumeva čuvanje podataka o klijentu kao tajne u odnosu na sva treća lica. Švajcarska bankarska tajna ima dugu tradiciju, koja traje preko tri stotine godina. Prvi zakon koji je regulisao ovu pojavu bio je Zakon iz 1713. godine, kada je Veliki Sabor u Ženevi usvojio bankarske propise koji su se odnosili na obavezu banke da vodi registar klijenata i transakcija, pri čemu nije bilo dozvoljeno da se tajna otkriva bilo kome, izuzetak je bila saglasnost Gradskog veća. Međutim, u to vreme nije bilo krivične prijave za bankare koji su objavili informacije. Tada je bankarsku tajnu uređivao samo građanski zakon. To se, međutim, promenilo Zakonom o bankama iz 1934. godine, i dovela je do stvaranja čuvenih Švajcarskih banaka (Swiss bank,2020).

Poverljivost je u savremenom odnosu banka - klijent utvrđena ne samo bankarskim zakonima, već i Ustavom Švajcarske konfederacije. Član 13. švajcarskog ustava garantuje svim građanima “uživanje prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, što uključuje i podatke koji se odnose na prihode i imovinu” (Rowe, 2012).

Pod bankarskom tajnom podrazumevaju se svi poslovni odnosi klijenata sa bankom. Ovo podrazumeva sve informacije, bile one poslovne ili lične prirode, dobijenih u vezi sa poslovnim transakcijama i konsultacijama sa klijentom. Ona pokriva sve kontakte sa bankom prilikom otvaranja računa, čak i ako račun nije otvoren. Na osnovu zakona o bankama samo klijent može ovlastiti banku da obelodani informacije. Međutim, član 273 krivičnog zakonika Švajcarske proširuje pokrivenost i pretvara u krivično delo otkrivanje informacija od strane banke, čak i nakon što joj je odobreno od strane klijenta u specijalnom sporazumu. Pored

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO

toga, pokrivenost švajcarske bankarske tajne traje neograničeno, čak i nakon zatvaranja računa i nakon ispunjenja ugovornih obaveza.

Posebnost švajcarske bankarske tajne je da kršenje zakona jeste predmet krivičnog gonjenja. Švajcarski zakonik o bankarstvu posebno propisuje kršenja bankarskih zakona tajnost i ukazuje na posledice krivičnog zakona takvog kršenja. Član 47 Federalnog zakona o banci i štedionici od juna 8. 193., izmenjen i dopunjen 1971. pruža stavke koji zabranjuju bankarima i drugim profesionalcima da otkrivaju tajne podatke. Član 47 predviđa:

- Svaka osoba koja radi u banci dužna je čuvati tajne.
- Treće strane koje navode druge da krše obavezu čuvanja tajne će takođe biti kažnjen, čak i ako se delo nikada ne dogodi.
- Kršenje iz čiste nepažnje, kao i namerno kršenje, biće kažnjeno.
- Iako kršenja profesionalnih tajni, krivično se goni samo na izričit zahtev oštećene strane, sudovi mogu krivično goniti kršenje bankarske tajne samoinicijativno.
- Kazne su: zatvorske kazne koje ne prelaze šest meseci ili novčane kazne da ne pređe 50.000 CHF. Primenjuje se dvostruko kažnjavanje. Ako je indiskrecija načinjena zbog nehata, maksimalna novčana kazna iznosi 30.000 CHF.
- Kršenje profesionalne tajne ostaje kažnjivo i nakon prestanka javnog ili privatnog radnog odnosa ili profesija
- Bankarska tajna nije apsolutna u specifičnim pravnim okolnostima, švajcarskim vlastima treba da se odobri pravo pristupa privatnom bankarstvu i evidenciji.

Zbog svih strogih zakona o bankarskoj tajni Švajcarska se često naziva utočištem novca. Međutim, mnoge druge zemlje su međunarodno poznate kao utočišta novca, zajedno sa Švajcarskom. Na primer, banke u Luksemburgu i Kajmanskim ostrvima drže velike količine stranih depozita. Austrija i Kneževina Lihtenštajn imaju stroge zakone o bankarskoj tajni kao i Švajcarska.

2.2. Izuzeci od principa bankarske tajne

Danas se princip bankarske tajnosti u Švajcarskoj ne sprovodi neselektivno, kako je to bio slučaj u prošlosti. Postoje izuzeci od pravila tajnosti u nekoliko slučajeva (Milenković, 2015):

- kada se klijent sa tim saglasi svojevolljno. Ako švajcarski sud dobije zahtev od stranog suda za uvid u stanje i poslovanje računa određenog građanina on ne postupa automatski po tom zahtevu.
- kada švajcarski zakon tako propisuje. Godine 1998. donešen je zakon koji nalaže švajcarskim bankama da sve sumnjive transakcije prijave uspostavljenoj Kancelariji za pranje novca.
- kada švajcarski sudovi tako nalože. Oni to rade kada su u pitanju:
 - domaći civilni i kriminalni slučajevi, i umešanost stranaca. Neka krivična dela mogu zahtevati da se odstupi od bankarske tajne, kako bi pravda bila zadovoljena. Ovi slučajevi su: trgovina nedozvoljenim sredstvima, razne nelegalne aktivnosti, pranje novca, poreska prevara i drugi. Međutim, u situacijama gde informaciju zahtevaju inostrani pojedinci i institucije, krivično delo mora biti kažnjivo u obe države da bi se informacije obelodanile.

- građanski slučajevi. Bankarska tajna može biti ukinuta i u slučaju razvoda, nasledstva, duga ili bankrotstva (kada treće lice potražuje sredstva klijenta). Međutim, u praksi je veoma teško otkloniti bankarsku tajnu, jer se mora dokazati pred švajcarskim sudom da račun postoji, a u Švajcarskoj je to mnogo kompleksniji postupak. Bankarska tajna u Švajcarskoj je ograničena posebnim odredbama privatnog prava sadržanim u švajcarskom Građanskom zakonu, kao i sa nekoliko obaveza javnog prava. Ti izuzeci nisu obezbedili nikakvu pomoć insajderskoj trgovinskoj istrazi koji teže da zaobiđu bankarsku tajnu. Deo problema je u tome što insajdersko trgovanje nije krivično delo u Švajcarskoj.
- Bankarska tajna može da bude poništena kada se banka ili firma nalaze pred stečajem.

2.3. Švajcarsko bankarstvo danas

Danas, u savremenom međunarodnom bankarstvu, zastupljen je znatno veći finansijski kriminal nego u ranijim periodima, uključujući i pranje novca, pa se pitanje bankarske tajne pojavilo kao moguća opasnost u bankarskom poslovanju. To je spoznala i Švajcarska država dopustivši nedavno mogućnost da američke vlasti imaju uvid u visinu računa svojih državljana u švajcarskim bankama, čime su državljani te zemlje izuzeti iz zaštite koju pruža primena bankarske tajnosti (Milenkovic and, Milenkovic ., 2015).

U novije vreme Švajcarska je usvojila mnoge zakone koji se bave nelegalnim finansijskim aktivnostima. Donošenjem ovakvih zakona, proširena je saradnja sa ostalim zemljama. Švajcarsko bankarstvo je u zadnje vreme promenilo status. Švajcarska smatra da praksa bankarske tajnosti ne štiti one koji posluju nelegalno, jer Švajcarska daje pomoć stranim zemljama u rešavanju finansijskih malverzacija.

U Švajcarskoj su se desili slučajevi krađe podataka, što je dovelo u pitanje finansijsku reputaciju Švajcarske. Međutim, Švajcarska je posle svega uspela da zaustavi neto odliv sredstava. U 2009. Švajcarska se našla u međunarodnoj pravnoj drami koja se odnosila na ono što bi neki naveli kao najznačajnijom karakteristikom Švajcarske političko-ekonomske tvorevine: bankarsku tajnu. U ovom sukobu našli su se poreski zakon SAD-a i dobro afirmisano i žestoko zaštićeno načelo Švajcarskog zakonika. S jedne strane, Ministarstvo pravde SAD-a je zahtevalo od UBS-a i Credit Suisse-a, globalne finansijske kompanije sa sedištem u Švajcarskoj, da objavi imena 52.000 Amerikanaca za koje se sumnja da su uspostavili bankovne račune u Švajcarskoj kako bi izbegli porez. S druge strane, Švajcarska je želela da podrži svoju 300 godina staru testiranu praksu garantovanja tajnosti švajcarskim bankarskim klijentima (Schottenstein, 2010). Švajcarska je dugo izdržavala pritisak drugih država zbog evazije i utaje poreza. Švajcarske banke, Credit Suisse i UBS su bile optužene da su pomogle građanima SAD-a u evaziji poreza. I jedna i druga banka su priznale krivicu i morale su da izdvoje znatnu sumu novca za otplatu kazne.

Ofšor bankarstvo je bilo poslednjih godina pod velikim znakom pitanja usled vrlo strogih nadnacionalnih zakona i propisa. Švajcarska je 19. novembra 2014. godine potpisala konvenciju Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (Organisation for Economic Cooperation and Development - OECD) i na taj način se pridružila desetinama drugih zemalja-potpisnica. Potpisivanjem konvencije prihvatila je obavezu razmene informacija po

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO

jedinstvenom standardu radi sprečavanja poreske evazije, s tim što je odobren period do 2018. godine do kada se mora izvršiti implementacija pomenutih standarda. Prvim delom pomenute konvencije definisani su principi za razmenu informacija. U dokumentu je navedeno (OECD and Council of Europe):

Član 4 - Opšta odredba: strane će razmeniti bilo koju informaciju, posebno onih koji su predviđeni ovom sekcijom, koje su relevantne za administraciju ili izvršenje domaćih zakona koji se tiču zakona obuhvaćenih ovom konvencijom. Član 5 - Razmena informacija na zahtev: na zahtev zemlje podnosioca, zemlja od koje se zahteva će obezbediti sve informacije u vezi sa članom 4 koji se odnose na određenu osobu ili transakciju. U slučaju da informacija koja se nalazi u poreskim dokumentima zemlje od koje se zahtevaju informacije, ta država će preduzeti sve neophodne mere da obezbedi zemlji podnosiocu zahtevane informacije. Član 6 - Automatska razmena informacija: u vezi sa kategorijama slučajeva i u skladu sa procedurama koje će se odrediti u njihovom međusobnom sporazumu, stranke će automatski razmeniti informacije navedene u čl. 4.

Švajcarska se 1. januara 2017 pridružila nizu drugih zemalja usvojivši sistem automatske razmene informacija (AEOI). Ostale države uključene u usvajanje ovog standarda uključuju Argentinu, Meksiko, Brazil, Urugvaj, Indiju i Južnu Afriku, prema Federalnom ministarstvu finansija. Švajcarska je pristala na automatsku razmenu informacija sa ukupno 38 zemalja.

AEOI je globalni standard koji je pokrenula OECD u borbi protiv utaje poreza. Prema ovom standardu, sve banke će automatski slati podatke o klijentima nacionalnim poreskim vlastima sa podacima o stranim rezidentima. Institucije dele ove informacije jednom godišnje, a AEOI deluje u oba smera. Švajcarska će, takođe, dobiti informacije o stranim računima koje imaju njihovi državljani.

3. Zaključak

Bitna karakteristika savremene svetske privrede danas je ofšor poslovanje, koje dovodi do novih modela bankarstva. Na tržištima razvijenih zemalja sveta veliko je prisustvo kompanija sa ofšor lokacija. Ofšor poreska utočišta su područja ili zemlje čije poresko zakonodavstvo, propisi, tradicija, a u nekim slučajevima poreski ugovori, omogućuju da neko smanji svoje poresko opterećenje i zaštiti posed.

Ofšor bankarstvo je vrsta bankarstva, čiji je centar aktivnosti u onim državama, koje bankarstvu nude najlakše uslove za rad, a to je, pre svega, oslobođenje od devizne kontrole Centralne banke države u kojoj banka posluje i isto tako i oslobođenje od poreskih obaveza. Takođe, propisi koji u tim državama regulišu i propisuju rad banaka, daleko su jednostavniji i fleksibilniji u odnosu na domaće banke, što dalje ima za posledicu da je rad ofšor banaka daleko efikasniji, jednostavniji i brži. Na taj način se i aktivnosti pranja novca vrše na najvišem nivou. Pranje novca ugrožava bankarske sisteme u svetu i ukupno finansijsko poslovanje, izazivajući negativne efekte na finansijski sektor a ima i šire posledice po društvo.

Pristup savremenog utočišta je Švajcarska, koja je stvorila utočište za kapital, za one koji su bežali od političkih i socijalnih prevrata u Rusiji, Nemačkoj, Južnoj Americi, Španiji i

na Balkanu. Ofšor zemlje obezbeđuju poslovnu i bankarsku diskreciju koja ima svoje poreklo uobičajnom pravu ili ustavu tih zemalja. Bankar ugovara poverenički odnos sa klijentom. Ako takav odnos naruši, protiv bankara može biti pokrenut postupak zbog kršenja ugovornog poverenja.

Problematika ofšor poslovanja svodi se na nekoliko pitanja: izbegavanje poreza, pranje novca, finansijsku regulativu i pronevere. Postojanje poreskih rajeva i ofšor centara utiče na jačanje ofšor poslovanja, a sa druge strane pritisci iz međunarodnih organizacija i raznih država da se stave pod kontrolu ovakvi centri, kao odgovor dobijaju dalji razvoj novih oblika regulativa u cilju upravo smanjenja ofšor aktivnosti.

LITERATURA

- Federal banking law art. 47 (Switz.) [hereinafter FBL]; Campbell, supra note 1, at 669.
- Koper P. (2000), Časopis poslovna politika , Poslovna politika AD, Beograd, str 48.
- Lalin R. (1992), Ofshore bizmis – gde i kako?. YUBIC [i. e.] Yugoslav Business &Investment Center, Beograd.
- Mačvan N. (2001), Analiza I usluge ofshore kompanija u privrednim tokovima, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, str 15.
- Milenković, I., & Milenković, D. (2015). Karakteristike ofšor centara. Ekonomski pogledi,17 (2), 97-106.
- Nikolić N. 2003. Porezna utočišta – finansijske oaze globaliziranog svijeta, Ekonomski fakultet, Split.
- Obradović S. (2006): Ilegalni tokovi međunarodnog kapitala i offshore finansijske institucije, Ekonomski horizonti, 2006, 6, (1-2) str. 151-164
- OECD and Council of Europe. (2011). The Multilateral Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters - Amended by the 2010 protocol, Paris: OECD Publishing. Dostupno na: http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/taxation/the-multilateral-convention-on-mutual-administrative-assistance-in-tax-matters_9789264115606-en#page16. Pristupljeno: 02.07.2023.
- Rowe M. (2012). The Swiss Anti-Money Laundering Regime. Liverpool: University of Liverpool.
- Swiss Bankers Association. (2010). Compendium 2010 - The Swiss Banking Sector. Basel
- Schottenstein J. H. (2010). Is Bank Secrecy Still Bankable?: A Critical Review of Bank Secrecy Law, Tax Evasion and UBS. Entrepreneurial Business Law Journal 5, (1), 351-392
- IMF, (2000). Offshore Financial Centers - IMF Background Paper [online]. Dostupno na: www.internationalmonetaryfund.com/external/np/mae/osshore/2000/eng/back.htm#3. Pristupljeno: 03.07.2021.

SPECIFIČNI OBLICI MEĐUNARODNOG BANKARSTVA: OFŠOR BANKARSTVO

Federal banking law (2022). Dostupno na: www.lauxlawyers.ch. Pristupljeno: 25.06.2023.

SPECIFIC FORMS OF INTERNATIONAL BANKING: OFFSHORE BANKING

Summary: *Modern market economies are also characterized by doing business in offshore locations. Although this business can be treated as a problem, banks and the banking sectors of individual countries are not exempt from this world. Tax havens have become one of the most important instruments of the globalized financial system at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. As such, they have become an integral part of modern business practice both in the world and on the European market. The aim of this paper is to show the basic characteristics of offshore banking, through the analysis of offshore centers and their forms of establishment. Special attention is focused on Swiss banking as a specific form of international banking, the phenomenon of "Banking secrets".*

Keywords: *Offshore banking, tax havens, bank secrecy, Swiss banking.*

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP Aleksandar Marković

Rezime: Cilj ovog rada jeste da se prikaže teorijska mogućnost primene lobiranja u prekograničnoj saradnji, na primeru zagađenih reka koje protiču kroz više država. Pre svega, kao konceptualni okvir, radi dalje, primene konkretnih istraživačkih tehnika, kao što su „Studija slučaja“ ili „Eksperiment“, sa ciljem, praktične upotrebljivosti.

Po svojoj prirodi, ovaj rad je, i, pre svega, desk research, odnosno bez konkretnih empirijskih podataka (što bi, kao pretpostavka, de studionis ferenda, ovaj rad mogao biti primenjivan u različitim vrednosnim, kulturnim i drugim kontekstima). Empirijski podaci, koji su korišćeni radi, pre svega, operacionalizacije teorijskog koncepta, jesu sekundarne prirode, tj. korišćeni su kao podaci iz, pretežno, primarnih, dokumenata.

No, ovo je i, stoga, naučno-logički, prvi korak, koja bi, mogla biti, jedna vrsta, svojevrsne, socijalne inovacije, dalje bila predmet rasprave, a potom bio stvoren i dobar akcioni plan njene primene u praksi, gde su naredni koraci, dakle, navedene istraživačke tehnike, i, njena, dalja „socijalna difuzija“.

1. Uvod

1.1. Pojam saradnje, državne granice i međugranične saradnje

Pojam saradnje, u metodološkom smislu, možemo odrediti sa pozicije funkcionalizma, koji se, ukratko, rečeno, zasniva na tri principa, primenljivih u ovom konkretnom slučaju: Princip funkcionalnog jedinstva odnosno da celinu čine delovi u interakciji i da svaki od tih delova vrši neku funkciju (ulogu) u društvu; Princip univerzalnog funkcionalizma da, pošto svaki deo društva ima neku ulogu, ta uloga doprinosi održavanju društva kao sistema, što znači da je pozitivna; I naposljetku, princip nužnosti da, pošto se celina sastoji iz delova (podсистема) koji svi imaju prvenstveno pozitivnu funkciju, njihovo postojanje je nužno, jer, u protivnom, to bi se negativno odrazilo na funkcionisanje društva kao celine (Bovan, 2020).

Prema članu 2 stav 1 tačka 1 Zakona o zaštiti državne granice („Službeni glasnik RS“, br. 97 od 27. oktobra 2008, 20 od 24. februara 2015 - dr. Zakon): „državna granica je zamišljena vertikalna ravan koja se graničnom linijom prostire po Zemljinoj površini i odvaja prostor Republike Srbije, njegov kopneni deo, unutrašnje vode, vazdušni prostor i prostor ispod površine zemlje od prostora susednih država. U smislu kontrole državne granice pod državnom granicom se smatraju i područja graničnih prelaza na aerodromima i pristaništima preko kojih se odvija međunarodni saobraćaj.“

Prema Zakonu o potvrđivanju Evropske okvirne konvencije o prekograničnoj saradnji između teritorijalnih zajednica ili vlasti: Službeni glasnik RS - Međunarodni ugovori, broj 2/2016-1, član 2: „prekogranična saradnja će podrazumevati svaku zajedničku akciju pokrenutu sa ciljem da ojača i održava dobrosusedske odnose između teritorijalnih zajednica ili vlasti u nadležnosti dve ili više zemalja potpisnica i zaključivanje bilo kojih sporazuma i aranžmana neophodnih za ovu svrhu. Prekogranična saradnja će se odvijati u okvirima nadležnosti teritorijalnih zajednica ili vlasti kako je određeno nacionalnim pravom. Obim i priroda tih ovlašćenja ne može se menjati ovom konvencijom”.

1.2. Ka utemeljenju metoda

Šta je zapravo „problem”? Ukoliko jednostavno pogledemo, možemo videti da je to nešto što nam čini nelagodu, da se ne osećamo „dobro u svojoj koži“, izaziva neka loša psihološka stanja, kao što je frustracija. Jednom rečju – nezadovoljstvo. Upravo i takva stanja nas motivišu, u vidu potrebe da se ta nelagoda otkloni, da nešto preduzmemo da taj problem rešimo, kako bi smo se dobro, odnosno kvalitetno/zadovoljno osećali. U „ličnim veštinama“, kao što je Neuro-lingvističko programiranje, ne postoji reč „problem“, nego postoji reč „izazov“, odnosno ne postoji neuspeh „nego, rezultat“. Postoji i izreka Vinstona Čerčila, da je uspeh ponavljanje određenih postupaka, naročito, stalna i uporna, borba sa neuspesima kako bismo ostvarili svoju viziju odnosno želje operativno formulisane u vidu konkretnih, merljivih, dostižnih, realnih, oročeno postavljenih ciljeva.

Ono što je predmet ovog materijala, jeste dati problem, odnosno „socijalni izazov“ /zagađene reke kako ćemo kasnije videti/, iz jednog specifičnog ugla, kroz specifičan metod, koji se koristi, i to - lobiranje koje je u opštem interesu. Sa stanovišta opštih metodoloških pretpostavki /Bešić, 2019/, odnosno teorijski sastojak metoda /Bovan, 2020/, u ispitivanju, problema koristimo realni, istorijsko-materijalistički metod a u istraživanju pristupa njegovom rešavanju - idealistički metod. Naposljetku, polazeći od tri osnovne teorijske paradigme (Bovan, 2020), koristimo i simbiotski interakcionizam, naročito, tamo gde su nužno, „interesi“ - upućeni, zavisni jedni od drugih.

Predmet ovog rada jeste dakle „opšti interes“ , opšti interes/ zbir/sklad,sinergija/ pojedinačnog, kolektivnog i opšteg/ u vidu – čistih reka, a konkretan, metodološki pristup, jeste „lobiranje-u opštem interesu“ /u konkretnom slučaju, zagađenih reka, koji protiču kroz više zemalja (simbiotski interakcionizam).

Metodološki pristup se zasniva i na pokušaju „uravnoteženja /“presek“/ interesa“ /na pr. naučna disciplina – teorija igara u društvenim naukama/, građanskog/narodnog/nacionalnog, čija je emanacije država /i njene granice/ kao i liberalne i socijalne ideje...jer, svi smo, najpre, građani/narod/nacija, koji želimo da živimo život svojstven kulturi svoga građanstva/narodnost/nacionalnosti...ali mora se (i) živeti...shodno tome, mora se i privređivati /liberalna ideja/, ali i sarađivati-živeti u zajednici sa drugima (socijalna ideja)...a „svaka ideja ima svoja, sopstvena, pravila“... npr. izgradnja vodovoda može doneti prihode lokalnoj samoupravi ali može ugroziti ovaj „socijalni interes“ /pri čemu, dakle, se ne spori interes lokalne samouprave, ali se treba imati, ako ništa drugo, „u obzir“ i drugi, isto tako, legitimni, „prirodni“, interesi).

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

Osnovni cilj, našega metodološkog pristupa jeste, svojevrsnog, „pomoćnog“ karaktera, analitičko-sintetičkog karaktera, u smislu parametara za /pregovore/donosioce odluke uz blagodet onih na koje se takve odluke donose, pri čemu naravno, konačne odluke donose izabrani donosioci odluka i oni na koje se te odluke donose, uz poštovanje, nadamo se, isto tako, „opšteg interesa“ /u domaćem pravu, prepoznata kao ustanova, „javni poredak“, i ma koliko, kao pojam „apstraktan, bio“, čime zapravo, idemo ka neizostavnom jedinstvu „dijalektike materije i duha, baze i nadgradnje /“uz neizostavnu, Energiju, u svakom obliku, te reči“/.

1.3. Šta su zagađene reke ¹

Voda je životna sredina u kojoj je nastao život, i bez čiste i zdrave vode nema zdravog i lepog života.

Zagađenje vode je kontaminacija vodenih sistema (npr. jezera, reka, okeana, izdana i podzemnih voda). Zagađenje vode se javlja kad zagađivači direktno ili indirektno ispuštaju u vodu bez adekvatnog tretmana za uklanjanje štetnih jedinjenja.

Zagađenje vode utiče na biljke i organizme koji žive u tim vodenim sistemima, a posredno, time se utiče i na naše zdravlje, na naše živote. Nekako se čini da se zdravljama setimo tek kada ono postane ugroženo, umesto da se bavimo prevencijom. U skoro svim slučajevima efekat je jako štetan, ne samo za individualne vrste i populacije, nego za celokupnu biološku zajednicu.

Glavni zagađivači su ljudi i otpadne vode, dok štetu sprečavaju sistemi za obradu otpadnih voda. Zagađenje vode može biti biološko, termalno, hemijsko, ručno i fizičko.

Zagađenost vode je u bliskoj vezi sa povećanim potrebama stanovništva za resursima, što obično prati porast stanovništva, razvoj privrede i tehnologije, kao i rast životnog standarda. Od iskorišćene čiste vode, nastaje prljava, otpadna voda, koja šteti ekosistemu ukoliko se prethodno ne prečisti. Dospevanjem u reku, na primer, otpadne vode menjaju njena fizička (boja, miris, ukus, temperatura, providnost), hemijska (sastav) i biološka svojstva (prisustvo taksona).

U našoj zemlji, stanovništvo priključeno na kanalizaciju i industrijska postrojenja predstavljaju najznačajnije koncentrisane izvore zagađenja. U rasute izvore zagađenja spadaju sva površinska i podzemna opterećenja materijama koje mogu predstavljati "zagađenje" i koje neposredno ili posredno dolaze do vodotoka, a potiču od: stanovništva koje nije priključeno na kanalizaciju, neadekvatne obrade zemljišta i ispiranja sa šumskih i zemljanih površina (usled neadekvatnog gazdovanja šumskim i zemljišnim resursima), stočnog fonda, neuređenih komunalnih deponija i ostalih ljudskih aktivnosti.

Kako se sam proces zagađivanja vode teško može sprečiti, zaštita voda prvenstveno je usmerena na smanjenje uticaja otpadnih voda, u najboljem slučaju, potpuno otklanjanje ikakvog uticaja. To se radi kroz opšte ekološke mere (radne akcije, ekološki aktivizam), kao i kroz mere specifične za slučaj voda (obrazovanje pojedinaca na polju značaja vode za planetu Zemlju). U principu, najvažnije je sledeće:

¹ Izvor: Wikipedia, https://sh.wikipedia.org/wiki/Zaga%C4%91enje_vode

- utvrđivanje kvaliteta vode i mogućnosti vodotoka da primi otpadne vode
- registrowanje svih poznatih zagađivača, njihovu lokaciju i stepen zagađivanja
- vršenje stalne kontrole otpadnih voda u blizini vodotoka
- prečišćavanje otpadnih voda (takozvani sistemi za obradu otpadnih voda)
- izmeštanje industrije na mesta na kojima će zagađivanje biti minimalno
- podizanje svesti pojedinaca o neophodnosti čiste i pitke vode (environmentalizam)

2. Gde je ontološki problem – koji se samo lobiranjem u opštem interesu može rešiti?

Da bi se ova situacija, u vezi zagađenosti reka rešila, donose se Zakoni i drugi propisi, koji imaju cilj regulaciju ponašanja ljudi i njihovog usmeravanja u određenom pravcu, kako bi se dakle preveniralo, ublažilo ili sprečilo zagađivanje reka. Zakoni jesu, zapravo, jedna od mera rešavanja ovog problema, a postoje i druge mere koje su utvrđene u planskim propisima Republike Srbije, kao što je Zakon o planskom sistemu (subvencije, poreski podsticaji, različiti oblici organizaciog delovanja...).

U tom smislu, najpre, treba reći da je doneta Strategija upravljanja vodama na teritoriji Republike Srbije do 2034². Strategija je dokument na osnovu kojeg će se sprovesti reforme sektora voda, kako bi se dostigli potrebni standardi u upravljanju vodama, uključujući i organizaciono prilagođavanje i sistemsko jačanje stručnih i institucionalnih kapaciteta na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

MEĐUTIM, STRATEGIJA KAO I DRUGI PROPISI NAŠE ZEMLJE VAŽE (PROSTORNO) SAMO NA TERITORIJI REPUBLIKE SRBIJE. A MNOGOBROJNE REKE, KOJE SU ZAGAĐENE, PROTIČU, SVOJIM SLIVOM, NE SAMO KROZ NAŠU ZEMLJU.

2.1. Principi iz Strategije od značaja za lobiranje kao sredstva uređivanja materije sa inostranim, „pograničnim“, elementom

Institucionalno rečeno, prema Zakonu o vodama³, *princip upravljanja vodama jeste - Integralno upravljanje* vodama, koje čini skup mera i aktivnosti usmerenih na održavanje i unapređenje vodnog režima, obezbeđivanje potrebnih količina voda zahtevanog kvaliteta za različite namene, zaštitu voda od zagađivanja i zaštitu od štetnog dejstva voda.

Sama Strategija, međutim, i ističe da je ostvarenje integralnog upravljanja vodama, dug proces i zahteva, pre svega:

² Sl. glasnik RS, br. 3/2017

³ "Sl. glasnik RS", br. 30/2010, 93/2012, 101/2016, 95/2018 i 95/2018 - dr. zakon

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

- 1) odgovarajući zakonodavni okvir;
- 2) odgovarajuća institucionalna i organizaciona rešenja, sa dovoljnim i kompetentnim stručnim kadrom i zadovoljavajućom materijalnom osnovom;
- 3) odgovarajući sistem finansiranja, sa definisanim izvorima sredstava i mogućom dinamikom njihovog obezbeđenja;
- 4) uspostavljanje ravnoteže na centralnom i lokalnom nivou upravljanja vodama.

2.2. Šta je, zapravo, jedan od uzroka problema u integralnom upravljanju vodama?

Sam vodni sistem, dakle vodna područja, su jedinstvena. Problem jeste što podela na vodna područja, koja predstavljaju osnovne jedinice za upravljanje vodama, ne može biti limitirajući faktor za jedinstveno upravljanje vodama na celoj teritoriji Republike Srbije. Međutim, u praksi je situacija takva da pri utvrđivanju vodnih područja, zbog važećih zakonskih rešenja vezanih za nadležnosti autonomne pokrajine i glavnog grada, nije primenjen samo hidrografski, već i teritorijalni princip, pa se unutar jednog podsliva/sliva (Dunav, Sava, Tisa, Morava i dr.) nalaze delovi dva ili više vodnih područja, u pravnom/administrativnom/ smislu.

Dakle, faktičko stanje na terenu je jedno, u prirodno-geološkom smislu, dok ta, institucionalno-pravna nadgradnja, koja se izdiže nad njim, kako bi ovo faktičko stanje usmeravalo u određenom pravcu, ne prati tu jedinstvenost fakta, A, ŠTO, NAROČITO, IZLAZI KAO PROBLEM TJ. IZAZOV KADA REKA PROTIČE KROZ VIŠE NACIONALNIH JURISDIKCIJA /PRAVNIH SISTEMA/, tj. pograničnim zemljama.

c) Željeni cilj – stanje, koje nam je potrebno /u našoj zemlji, sa pretenzijom ka istovrsnoj situaciji i u pograničnoj zemlji/

- 1) da organi uprave i stručne službe nadležne za pripremu planova upravljanja vodama obezbede *visok stepen koordinacije pri izradi ovih dokumenata*;
- 2) da nadležni organi pri izdavanju vodnih akata za izgradnju određenih objekata i izvođenje radova na jednom vodnom području *uzimaju u obzir i njihov uticaj na susedno vodno područje*;
- 3) da se rešenja i aktivnosti koje su od zajedničkog interesa za susedna vodna područja *realizuju udruženim sredstvima i uz zajednički nadzor i kontrolu*.

NE TREBA ZABORAVITI, U TOM SMISLU, NI INTERES GRAĐANA U OBLASTI NJIHOVE POTREBE ZA ČISTOM VODOM, A ČIJE INTERESE U TOM SMISLU MOGU ZASTUPATI RAZLIČITI OBLICI ORGANIZOVANJA, I SA NEKIM SVOJIM INTERESIMA, ŠTO SVE MOŽE, DALJE, USLOŽNJAVATI OVU SITUACIJU – SA INTEGRALNIM UPRAVLJANJEM VODAMA.

Dakle, vidimo da je uspostavljanje integralnog upravljanja vodama, vrlo složen i zahtevan posao (I to samo kada govorimo o našem (domaćem) pravnom sistemu). U teorijsko-metodološkom smislu, ako ne postoji jasna ideja kao “produkt stvaralaštva duha”, i njen “produkt – u vidu duhovnih tvorevina” – javnopolitikoškopravnog sistema i sami

prirodni procesi, zagađenost reke, usled nedostatka prethodnog, jasno neusmerenog ponašanja ljudi u vezi zagađenosti reka, dolazi do stihijnih procesa, čiju posledicu, dakle, jasno vidimo – zagađenost reka.

3. Osnovna postavka našeg metodološkog pristupa – lobiranje u opštem interesu

Da bi smo upostavili integralno upravljanje vodama, kao osnovnog principa upravljanja vodama, gde su “baza i nadgradnja – u skladu” odnosno da je vođeni sliv u skladu sa pravno-institucionalnom nadgradnjom /prema profesoru Đorđu Tasiću, “realna utemeljenost i logička konzistentnost”/, potrebno je, između ostalog, odgovarajući pravni sistem, “autonomne pravne prirode”, koji se izučava u naučnopravnoj disciplini “Autonomno pravo”. U konkretnom slučaju, sa inostranim elementom, međunarodnopravne prirode. Pri čemu, kao izraz kompleksnosti ove situacije, ovi autonomni pravni sistemi pojedinih zemalja, moraju biti deo deo opšteg, celovitog pravnog sistema, svojih zemalja, te tako i imati u vidu, i Ustavne odredbe, ali radne odnose, privredno pravo, javne nabavke itd. Sve, dakle, sa ciljem, pravilnog, jedino mogućeg, usmeravanja vodotokova u željenom pravcu, koliko nam naravno to priroda dozvoljava /jer za razliku od društvenih zakonitosti koje “otkrivamo”, prirodne zakone “spoznajemo”/.

Dakle, najpre je potrebno uspostaviti odgovarajući, institucionalni sistem sa jasno razgraničenim nadležnostima pojedinih organa uprave i drugih subjekata na nivou države i država, kako bi se izbeglo dupliranje nadležnosti, kao nadgradnje i krajnjeg cilja, lobiranja u opštem interesu.

Prethodno, međutim, realno – u metodološkom smislu, potrebno je:

1/naučno, uzročno-posledično, istražiti uzroke datoga stanja, u svakoj od država. Da bi smo mogli ostvariti svoj cilj, potrebno je da analiziramo problem, da analiziramo stanje, kako bi naše aktivnosti ka dostizanju cilja usmerili na ove probleme. Jer naše aktivnosti jesu put od trenutnog stanja, uzroka problema, koje želimo da prevaziđemo, do željenog stanja, da se premosti „taj, jaz“. Primera radi, želimo da u radnom kolektivu rešimo pitanje učestalog mobinga, jer je naša vizija zadovoljni zaposleni. Stoga, moramo najpre saznati šta je uzrok ovog mobinga da bi smo znali koje aktivnosti da preduzmemo da bi ovaj uzrok nestao.

Zapravo, postoje dva načela, dva principa, kada određujemo sa kolikom detaljnošću, ćemo analizirati određene probleme.

Načelo proporcionalnosti podrazumeva da su obuhvat i detaljnost analize problema proporcionalni potencijalnom uticaju predloga, odnosno da su u skladu sa složenošću problema ili željene promene. To znači da nije potrebno trošiti vreme i resurse kada to nije svrsishodno, odnosno kada efekti nisu značajni

Načelo predostrožnosti podrazumeva da obuhvat i detaljnost analize problema treba da odgovara veličini rizika u određenoj oblasti u kojoj želimo da ostvarimo cilj.

Analiza problema treba da: • Objasni zašto postojeća situacija ili situacija koja se postepeno menja nije poželjna, odnosno da objasni obim i uzroke problema i uz to da navede jasne dokaze o njihovoj prirodi i obimu – da li je poznat razlog, postoje li brožani podaci kojima se to može potkrepiti;

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

2) uskladiti različite interese korisnika voda i drugih korisnika prostora, kako u zemlji, tako i različitih interesa u ovim, pograničnim, zemljama kao i međusobnih interesa, putem metodologije lobiranja u opštem interesa ali i svojevrsnog "tranzitornog "znanja"", kao znanja i veština, koje treba da nas dovedu od trenutnog ka željenom stanju, koje znanje i veštine, podrazumevaju ono koje je, "usklađeno", ili bolje rečeno "dopunjeno" znanjima i veštinama, donosioca odluka i onih na koje se donete odluke odnose.

3) primena dogovorenog, kreiranje indikatora praćenja primene od strane stručnih lica, i njihovo vrednovanje od strane nosioca odlučivanja

A sve kako bi se uspostavio:

Gorepostavljeni, autonomni pravni sistem, kao sistem koji omogućava, integralno upravljanje vodama u ovom međunarodnom kontekstu. Međutim, pod pojmom integralno mi podrazumevamo koordinirano i istovrsno ponašanje svih nosioca interesa tj. svih lica, fizičkih i pravnih lica, koji imajući nadležnosti u ovoj oblasti, ne samo da imaju pravo, već pre svega imaju obavezu da deluju u ovoj oblasti. Time smo i učinili da pojmovi iz definicije imaju neposredan dodir sa stvarnošću. U terminologiji socijalne psihologije uspeha (tkz. „socijalne neuronauke“) , da se ova jedna zajednička vrednost u vidu čiste vode, ostvaruje kroz niže vrednosti svakog od subjekta koji ima nadležnost u ovoj oblasti, te da se iz tih vrednosti izvlače ciljevi, odrede rezultati, stavovi, te naposljetku aktivnosti ka njihovom ostvarenju /ili, kao, neka nama nova, naučna disciplina pod radnim nazivom „upravljanje kompleksnim društvenim projektima).

2.3. Ka razradi metodologije „lobiranje u opštem interesu“ – odnosno, izgradnji Autonomnog pravnog sistema, integralnim upravljanjem vodama

I faza – naučno istraživanje datog problema

No, sve ovo je mnogo lakše reći, a još teže učiniti.

Na primer, znamo i sami koliko je teška integracija i koordiniranje jedne organizacije, npr. Agencije za zaštitu životne sredine, a potom i iste nadležnosti sa jednim ili dva druga subjekta. Problem ove organizacije je višestruko složen, a prof. Silvano Bolčić još 2002. godine, u knjizi „Sociologija rada“, postavlja tezu da je neophodno izgraditi teoriju o koordinaciji državnih organa i institucija. Dodali bismo i – zdravu, korisnu, upotrebljivu teoriju, a ne, kako ističe prof. Lukić, „učenje“, „doktrinu“...

Stoga mi i polazimo, a obzirom na dati izazov, i prve faze u ovom „Pokušaju konceptualnog određivanja...“ dakle zagađenosti voda, od dobre Metodologije pravnih nauka, kao dela društvenih nauka znamenitog profesora, Radomira Lukića (Lukić, 1978), gde problem zagađenosti vode tretiramo kao jednu društvenu pojavu, odnosno povezano ponašanje ljudi. Dakle, samo jedno izolovano zagađenje neće dovesti do zagađenosti vode, no ukoliko je više njih, koja su dakle povezana, „igrom velikih brojki“, dolazi do većeg zagađenja. Isto se može reći i za delovanja organa nadležnih u ovoj oblasti. Samo delovanje jedne organizacije nije društvena pojava /ako izuzmemo da je i sama društvena pojava unutar nje same – kao organizacije više zaposlenih/, ali više njih, svakako jeste. Isto se može

i reći za zainteresovana lica u ovoj oblasti. Stoga je i, najpre, potrebno upotrebiti sociološki, odnosno sociološkopравни метод, kako bi se utvrdila pravilnost, „običaji, običajnost“ u ponašanju ljudi, kada je u pitanju zagađenje reka.

Multidisciplinarnošću u pristupu, odnosno ekonomskim pristupom, dolazimo do pojma tzv. Negativnih eksternalija, gde, u osnovi, jedno ponašanje izolovano ukoliko vodi računa samo o svojim interesima, može dovesti do pogoršanja ponašanja drugih ljudi. Klasičan primer jeste kada npr. jedan zagađivač reke dovodi do zagađivanja vodotoka nizvodno. Ovo sve, danas naročito, dolazi do izražaja, što u savremenom društvu raste individualnost pojedinca koje se i ovde odražava u smislu, da „moje malo“ neće dovesti do štete „na veliko“ ili „da o tome treba da misli neko drugi“, odnosno, naposljetku da je „to nadležnost nekoga drugoga“...Ovde je i „zgodna“ prilika, kada govorimo o ekonomskom metodu, podsetiti se na princip „Pareto optimuma“, a u vezi „metodologije u opštem interesu“, odnosno da princip delovanja u ekonomiji /društvu/ treba da bude takav da se moj položaj poboljša a da se time ne pogorša položaj nikoga drugoga /sa druge strane, „ekološki“ pristup postavljenju i ostvarenju ciljeva/. A možemo na isto „nadovezati, misli“ profesora Lukića, o „opštem interesu“ kada govori o „ravnoteži delovanja autonomnih grupa u društvu, odnosno ravnoteži njihove suverenosti u nadležnosti“.

Profesor Lukić u svome metodološkom radu koristi i – psihološki, odnosno socijalnopsihološki pristup. Koja su to uverenja, stavovi, koje nagone ljude na takvo ponašanje, odnosno, po njemu, koje su to „duhovne, idealne pojave“, koje povezuju veliki broj ljudi koji čine takvo ponašanje. A da li to, za početak, možemo menjati? Možemo li promeniti najpre naš odnos prema tome, da usvojimo ili kako se to stručno kaže internalizujemo, do uverenja i stavova, da je to jedna vrednost koja nam mora biti svima podjednako bitna? Da li bi smo mogli da izvršimo merenje koliko bi se smanjilo zagađenje, ukoliko bi smo promenili ove naše stavove? Možemo li da saznamo: „Šta je to u nama, što nas tera da se tako ophodimo prema životnoj okolini tj. vodama i rekama. Kakvi smo to u odnosu na druge naše ustanovnike kada ispuštamo npr. ulje iz motornih vozila u reku znajući, u većoj ili manjoj meri, da će to u krajnjoj liniji, ugroziti zdravlje nekoga od nas? Da li olako držimo da se to neće desiti uz naše „čuveno – nema šanse, ma neće se desiti“, „ma, lako ćemo“.

Politikološki metod u pravu/društvenim naukama/, profesor Radomir Lukić, određuje kao – nauku o ciljevima, na koju možemo nadovezati savremena dostignuća iz neuronaučnih disciplina. Dakle, da delujemo samo na ona ponašanja koja su pod našom kontrolom, ili, žargonski rečeno, „što, je do nas“. Primera radi, ukoliko nemamo finansijskih sredstava da ugrađujemo prečišćivače otpadnih voda, hajde onda da delujemo na ono što možemo, neke naše aktivnosti /npr. organizovanjem volonterskih ekoloških akcija/. Samo i na tako određene ciljeve mi ćemo znati da li su dostižni, da li su realni i da, koliko-toliko, odredimo u kom vremenskom periodu ih i možemo ostvariti. Isto se odnosi i na tokove u svetu, pre svega, u vidu obavezujućih međunarodnih dokumenta, koja pre ili kasnije, trebamo implementirati u naš pravni sistem. Pri čemu je i prethodno pravno pitanje, da li jednu međunarodnu obavezu, i kako, možemo implementirati u zavisnosti od stepena konceptualnosti jednog zakonodavnog okvira.

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

Pored ovako postavljenih ciljeva, mi, konkretno, nadalje idemo ka sprovođenju aktivnosti, u smislu, gorepomenute, Lukićeve „Metodologije pravnih nauka“. Konkretno, da svaki društveni fenomen mora najpre odrediti strukturu a potom i procese koji sve čine tu društvenu pojavu, jer samo tako, uz ove ciljeve, ćemo i znati kako da ih dostignemo, jer ćemo znati gde i šta da menjamo. Ili što kažu naši stari mudraci: „Da hrabrošću promenimo one stvari koje možemo da menjamo, da smirenošću prihvatimo ono što ne možemo da promenimo, a da imamo mudrost da to možemo da razlikujemo“.

Dakle, prva faza jeste naučni pristup, i to realnim metodom. Pre svega, upotrebom u ovoj situaciji prirodnih tokova, a to je koncipiranje prirodnog rečnog toka, nezavisno od državnih granice i njene regulative.

Jednom rečju, prva faza ima za cilj analizu postojeće realnosti „na terenu“, kako jeste, uz pomoć multidisciplinarnog pristupa, koji ovim primerima pokazuje svu svoju opravdanost.

Dakle, u prvoj fazi našega pokušaja utvrđivanja konceptualnog modela, moramo istražiti, empirijski, činjenično, čulno opazivo, gde su realni problemi i izvući operativne, empirijski proverljive, hipoteze. Kao što je poznato, u metodici istraživanja, strukturalne, funkcionalne, i kauzne zakone/zakovitosti. To je „baza – nad kojom se „uzdiže“ pravno-institucionalna nadgradnja“.

Osnovni cilj jeste izgradnja održivog, praktičnog, korisno-upotrebljivog, autonomnog pravnog sistema radi integralnog upravljanja vodama, koji nam dolazi tek posle II faze našeg pokušaja metodološkog utemeljenja. Zapravo, isto je moguće i potrebno, kada je u pitanju domaća situacija. Ovde profesor Radomir Lukić, upotreblja, tzv. Idealni metod, posmatrajući pravo /politikološki/ sistem, kao „idealnu, duhovnu društvenu pojavu“, razlikujući je tako od materijalne, realne, upotrebljavajući: sistemski, logički i dogmatički pristup.

II Faza – stejkholderi, njihove nadležnosti i „presek interesa“ –ka metodologiji „lobiranje u opštem interesu“ radi uskladjivanja uskladjivanja interesa stejkholdera

Pitanjem metoda u humanističkim i društvenim naukama po pitanju lobiranja bavio se po prvi put naučno Nenad Vasić u knjizi Lobiranje: propedeutika nauke o lobiranju⁴ 2015. godine razmatrajući uticaj i pomenuvši metodu uticaja. Dve godine kasnije u knjizi: Uvod u lobistologiju otišao je i dalje našavši da je metod uticaja, zapravo, najvažniji ili prvi metod koji lobisti koriste obavljajući svoj profesionalni posao. Pritom, to je poseban metod ne samo u praktičnom smislu upotrebe kod lobista nego je to i poseban metod pored posebnog predmeta istraživanja kojeg ni jedna od ostalih nauka ne koristi . Pokazao je i dokazao da je lobistologija i posebna nauka u oblasti humanističkih i društvenih nauka koja je povezana i sa prirodnim naukama.„Dakle, predmet naučnog interesovanja je lobi (dešavanje u njemu i okolo njega koji su povezani sa lobiranjem), a poseban metod kojim se lobisti služe je uticaj.“⁵ Upravo zato što ima svoj poseban predmet i metod zato je lobistologija i posebna nauka kao takva. Metod uticaja će prvi, posle naučnika Vasića, potvrditi profesor odnosa sa

⁴ Nenad A. Vasić, *Lobiranje: propedeutika nauke o lobiranju*, Neopress Publishing, Beograd, 2015.

⁵ Ненад А. Васић, *ВОВЕД ВО ЛОБИСТОЛОГИЈАТА*, Факултет за политички науки и дипломатија – ФОН Универзитет, Скопје, 2017, с. 73.

javnošću, Predrag Jelenković. S tim u vezi, Jelenković je pisao između ostalog i ovo: „Metod koji koriste lobisti prilikom lobiranja u međunarodnim organizacijama jeste uticaj. Uticaj lobiste je posledica moći, a moć nije isto što i uticaj.”⁶ Ovo je, koliko je do sada poznato, treća potvrda metoda uticaja i sa stanovišta metodologije i sa moje strane.

Dakle, uvek kada vidimo tzv. „šum u ko-ordinaciji“, mi se bavimo dijagnozom, da vidimo gde je nastao problem, i kojim putem, tj. kojim naučnim pristupom ćemo pristupiti ovom problemu. Naš cilj jeste, kolokvijalno rečeno, da sistem klizi. Mi doživljavamo našu ulogu, plastično rečeno, kao ulje u motoru, da tamo gde nastanu problemi, mi našom ulogom vidimo zašto su ti problemi nastali. Naročito, u svojevrsnom „gap-u nadležnosti“, kao npr. sa građanima i nadležnosti, kao neki „svojevrsni branilac i čuvar celine delovanja“... A kako to radimo?

Pre toga se i ovaj problem postavlja u formi naučnog istraživanja u smislu postavljanja hipoteze, primera radi: „da li će promena ličnosti jednog pregovarača“ dovesti do promene u međusobnoj koordinaciji. Kada govorimo o naučnom istraživanju, to ne treba shvatiti u smislu da se obavljaju složeni naučnoistraživački postupci, već se u toj formi pristupa rešavanju izazova, gde stepen istraživanja zavisi od stepena bitnosti problema, što smo rekli kod analize problema.

IV Imajući uvek u vidu, da je ponašanje učesnika u ovom društvenom procesu, jedna društvena pojava, „društvena pojava u vidu – zagađenosti jednog prirodnog sliva, toka reke“, a radi u smislu jedne, interne koordinacije, prema nauci o organizaciji i organizacionoj kulturi, mi naš rad nastavljamo dalje prema spoljnoj adaptaciji, prema vršenju nadležnosti, zbog koje su osnovane, po sledećem principu, radi ostvarivanja „opšteg, zajedničkog, kolektivnog“ interesa.⁷

1. Konstatovanje zajedničkog problema, odnosno „socijalnog izazova“.

2. Potom, da vidimo ko šta želi, odnosno, gde svako od nas izlaže svoju viziju, odnosno želju u ovoj oblasti.

3. Ali ova želja i vizija je apstraktna, te stoga moramo i odrediti CILJ. Cilj se određuje po principima: konkretnosti, merljivosti, dostižnosti, ročnosti, pozitivne određenosti, da je pod našom kontrolom, i ekološki po Pareto principu. Najbitnije je da su ciljevi REALNI, a gde ovu REALNOST procenjujemo na osnovu prethodno obavljenog naučnog istraživanja.

NAPOMENA: Pretpostavka je naše metodologije da su zvanični ciljevi određeni zakonskim propisima svake od zemalja kroz koje zagađena reka protiče, i da je ista u „opštem interesu“ odnosno čiste reke. U krajnjem slučaju, kao ciljevi mogu biti utvrđeni međunarodni ugovori, sporazumi koji obavezuju sve zemlje kroz koju reka protiče.

Potom, zašto NAM JE BITNO/VREDNOSTI/ da ostvarimo taj cilj, te i da ispitamo naša UVERENJA /da li mislimo da ovo možemo li ne da ostvarimo/.

⁶ Predrag Jelenković, *LOBIRANJE: TEORIJA I PRAKSA*, Univerzitetska biblioteka Nikola Tesla, Niš, 2023, str. 67.

⁷ Vid više: Uredbu o metodologiji upravljanja javnim politikama, analizi efekata javnih politika i propisa i sadržaju pojedinačnih dokumenata javnih politika („Sl. glasnik RS“, br. 8/2019

„Službeni glasnik RS“, broj 8 od 8. februara 2019.

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

4. MERE/OPCIJE/ ZA POSTIZANJE CILJA – mere za postizanje cilja se određuju u skladu sa naučnim istraživanjima. Ali, u ovoj fazi se ovo naučno znanje, koriguje, stavovima lica na koje će se mere donositi.

5. MERE/OPCIJE/ se ANALIZIRAJU, sa: 1/ nalaza EFEKTA OPCIJA, šta se u praksi dešava primenom ovih odredbi/. 2/ ANALIZA FINANSIJSKIH EFEKATA, koliko košta primena ovih mera/ 3/Analiza EKONOMSKIH EFEKATA /zašto je to dobro za ekonomiju/. 5/ ANALIZA ODN. UTICAJ PRIMENE OVIH MERA NA UPRAVLJANJE KOLEKTIVOM 6/ RIZICI U PRIMENI - Svakako, da postoje rizici u primeni ovih mera. Međutim, rizik je manji ukoliko analiziramo potrebe i mogućnosti obeju strana. 7/PRAKTIČNE MERE ZA OSTVARENJE DOGOVORENOG 8/ ROK ZA OSTVARIVANJE MERE

Sve vreme treba raditi i na ex-ante i ex-post analizama datog plana rada, u smislu teorije o javnim politikama.

Na ovaj način, dolazimo do transdisciplinarnosti, kao novog znanja, koji se razlikuje od početne „naučne podloge“/multidisciplinarnosti/, i jednog, rekli bismo, „tranzitivnog znanja“, što podseća na naučne discipline „Teorija promene“, „Teorija organizacionih promena“ uz svakako primenu, jedne nove, „GEŠTALT socijalnepsihogije“, koje uključuju nove, „duhovne, tranzitorne, pojave“, ka konačnom, željenom, stanju.

III faza – Primena u praksi

Kako bi smo pratili da li se naš plan ostvaruje po planu, bitno je postaviti dobre indikatore, kao pokazatelje željenih, odnosno planiranih aktivnosti ka konačnom cilju. Indikatori mogu biti kvantitativni ili kvalitativni. Njih prate, OCENJUJU STRUČNA LICA, ali VREDNUJU NOSIOCI INTERESA. Ovde naročito naglašavamo odnos „struke i nosioca interesa“, o čemu više piše prof. Lukić, u delu „Politička teorija države“.

3. Zaključak

Ovaj pristup ima za cilj, naravno – ostvarenje željenog stanja. No, metodoški rečeno, treba da dovede do nastanka i odvijanja NOVE DRUŠTVENE POJAVE, sa svojom NOVOM DRUŠTVENOM STRUKTUROM I NOVIM DRUŠTVENIM PROCESOM, NOVIM „GEŠTALTOM“, gde duhovne tvorevine u vidu pravno-institucionalne nadgradnje, jesu samo pomoćna sredstva da se ovo realno/materijalno-bihejvioralno/ ponašanje i ostvaruje u praksi.

Lobiranje je samo, kako smo naveli, „pomoćni metod-sredstvo“, u delovanju „nosioca interesa“, sa željom u opštem interesu, naravno, pri konceptualnom skladu „pojedinačni-kolektivni-opšti interes“, uz transdisciplinarnost, gde politikologija, „u ovom novom ruhu“, svakako, zauzima pretežno mesto.

Jedna od prednosti ovog pristupa jeste da, ako imamo taj svojevrsni koncept sistema upravljanja, onda bismo i lakše preuzimali, izvršavali međunarodne obaveze u oblasti pregoranične saradnje tj. mnogo lakša aproksimizacija našeg prava u ovoj oblasti bi bila sa pravom EU.

Strategija i sama konstatuje da je utvrđeni strateški i operativni ciljevi, odnosno, efikasan i racionalan sistem upravljanja vodama u skladu sa održivim razvojem moguće

dostići samo ukoliko je: 1) obezbeđen odgovarajući zakonski ambijent, uključujući i regulisanje svojinskih prava; 2) uspostavljen organizacioni i institucionalni sistem, sposoban da omogući integralno upravljanje vodama na teritoriji Republike Srbije, a, dodali bismo, što je nemoguće bez ovako utvrđene pogranične saradnje;

A TO MOŽEMO POSTIĆI samo ako ako razumemo taj „organizacioni-institucionalni“ sistem, njegovu strukturu i procese unutar njega, kako bismo ga mogli uspostaviti.

Nadalje, deo sistema se može uspešno rešiti samo ako taj deo posmatramo kao deo tog sistema. Naročito, ako sistem ima uticaja na svoj deo, svakako strukturalno, a još više ako je: kauzalno-posledični. To se da primeniti i na koncept integralnog upravljanja /zagađenim/ vodama u Republici Srbiji, i to onih voda koje protiču kroz više zemalja. No, i nezavisno od toga, navedeni metod da se upotrebiti konceptualno-analogijski i na samo upravljanje vodama u našoj zemlji. A, možda, i šire – što je, svakako, predmet nekog drugog rada, nadamo se, na ovom skupu, ali sa novim metodološkim saznanjima, i uvek „za opšte Dobro i u opštem interesu“.

Naposletku, prema „Metodologiji društvenih nauka“, profesora Bešića, ovaj rad bi smo metodološki postavili kao „konceptualni okvir“, a u smislu misli profesora Radomira Lukića, „dobra“ teorija. Dakle, ona faza u naučnom istraživanju koja se nalazi između „klasičnog“ teorijskog pristupa i samog praktičnog delovanja. Njen cilj je, ukoliko se tako može reći, „teorijsko-praktičnog karaktera“, odnosno ima za cilj, tj. „prethodnica“ je izgradnji konkretnih hipoteza, i njenih provera u vidu reprezentativnih, istraživačkih, tehnika „Studija slučaja“ i „Eksperiment“. Sve sa nadom, a svakako, u Dobroj veri i Dobroj volji, da ukoliko se ove, potonje, istraživačke tehnike pokažu za opravdanim, vrši njihova dalja primena na ostale istovrsne slučajeve /tzv. „socijalna difuzija/.

Svakako, ista ima karakter svojevrzne, „socijalne inovacije“, obzirom da tehničke inovacije moraju biti praćene i socijalnim inovacijama. To se odnosi i na promene /“novote“/ u ekologiji, za čije rešavanje su nam potrebni novi „socijalni pristupi“.

Navedeni pokušaj, možda i „neuspeo“, svakako je dat u tom cilju, u Dobroj veri i Dobroj volji, i radi OPŠTEG DOBRA, OPŠTEG INTERESA, OPŠTIH POTREBA, jer, ako nema istoga, nema ni našega Dobra, ostvarenje naših interesa i potreba. „Vreme i dela“ su, ipak, „najbolje sudije“.

LITERATURA

- Aronson, Eliot, et alia, 2013, *Socijalna psihologija*, MATE, Beograd.
- Bešić, Dr Miloš, 2019, *Metodologija društvenih nauka*, Akademska knjiga, Novi Sad.
- Bovan, Dr Saša B., 2020, *Osnovi sociologije prava*, Pravni fakultet Univerzita u Beograd.
- Goleman, Danijel, 2012, *Socijalna inteligencija –nova nauka o ljudskim odnosima*, Geopoetika.
- Vasić, Nenad A.: *Lobiranje: propedeutika nauke o lobiranju*, Neopress Publishing, Beograd, 2015.

KONCEPT PREKOGRANIČNE SARADNJE I LOBIRANJE: JEDAN METODOLOGIJSKI PRISTUP

- Vasić, Nenad A.: *ВОВЕД ВО ЛОБИСТОЛОГИЈАТА*, Факултет за политички науки и дипломатија – ФОН Универзитет, Скопје, 2017, с. 73.
- Lukić, Dr Radomir D., 1995, *Sistem filozofije prava 1. Filozofija 2. Filozofija prava*, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Lukić, Dr Radomir D, 1979, *Metodologija prava*, Naučna knjiga, Beograd.
- O' Konor Dzoze, Sejmur Dzon, 2017, *Uvod u NLP*, Kontrast.
- Predrag Jelenković, *LOBIRANJE: TEORIJA I PRAKSA*, Univerzitetska biblioteka Nikola Tesla, Niš, 2023, str. 67.
- Mankiw, Nicholas Gregory ; Taylor, Mark P., 2008, *Ekonomija*, ДАТА СТАТУС, Београд.
- Marković, Aleksandar, 2023, *Šta je, u istinu, cilj propisa*, Lege Artis, Beograd.
- www.transdisciplinarity.ch

THE CONCEPT OF CROSS-BORDER COOPERATION AND LOBBYING: A METHODOLOGICAL APPROACH

Summary: The goal of this paper is to show the theoretical possibility of applying lobbying in cross-border cooperation, using the example of polluted rivers that flow through several countries. First of all, as a conceptual framework, it works on the application of specific research techniques, such as "Case Study" or "Experiment", with the aim of practical usability.

By its nature, this work is, first of all, desk research, i.e. without concrete empirical data (which, as an assumption, de studionis ferenda, this work could be applied in different value, cultural and other contexts). Empirical data, which were used primarily for the operationalization of the theoretical concept, are of a secondary nature, i.e. they were used as data from mostly primary documents.

However, this is also, therefore, scientifically and logically, the first step, which could be a type of social innovation of a kind, further subject to discussion, and then a good action plan for its application in practice was created, where the following steps, therefore, of the mentioned research technique, and its further "social diffusion".

ZNAČAJ ETIKE I MORALA ZA PROIZVODNJU ZDRAVE HRANE ZA ISHRANU STANOVNIŠTVA I ŽIVOTINJA

Dragica Ilić,
Saša Ivanov,
Saša Ilić

Rezime: *Buran razvoj industrije i tehnologije doneo je čovečanstvu, pored luksuznog načina života i negativnu stranu, pojavu raznih savremenih bolesti koje, polako ali sigurno, uništavaju civilizaciju. Milioni u svetu umiru od posledica zagađenja hrane raznim otrovima (hemijskim, biološkim, radioaktivnim, pesticidima, herbicidima itd.). Kako bi se smanjila smrtnost ljudi (dece, omladine, odraslih i životinja jer i one stradaju od zagađene hrane) potrebno je proizvoditi zdravu hranu uz upotrebu savremene, zelene tehnologije koja neće ugrožavati život čoveku već omogućiti život u izobilju i blagostanju. Veliku ulogu u proizvodnji zdrave hrane za čoveka i životinja ima etika i moral. Čovek razvijenog morala neće zagađivati hranu zbog povećanog prinosa, jer toksične materije, unete hranom u organizam ljudi i životinja, izazivaju čitav niz zdravstvenih poremećaja, od promene biohemijskog i fiziološkog statusa do reproduktivnih i patoloških promena, a u ekstremnim slučajevima mogu izazvati i smrt jedinke.*

Ključne reči: *etika, moral zdrava hrana, zelena tehnologija, toksične materije, patološke promene.*

Uvod

Da bi se proizvodila zdrava hrana, za čoveka i životinje, proizvođači moraju biti ličnosti sa visoko izgrađenim moralom, etikom i ekološkom svesću, osobe koje neće biti korumpirane, i zbog bilo kakvog profita, i svoje lične koristi pri proizvodnji hrane neće nekontrolisano koristiti pesticide, herbicide i druge otrovne supstance koje mogu biti opasne po organizam i izazvati razna oboljenja.

Hrana koja se proizvodi namenjena je celokupnom stanovništvu, a bolest ne bira: oboljevaju i umiru i bogati i siromašni. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, godišnje se u svetu u poljoprivredi upotrebi četiri miliona tona pesticida. Godišnje se oturuje tri miliona koji se zbrinu u bolnicama širom sveta a od toga oko trista hiljada ljudi umre. Trovanja su najveća u zemljama u razvoju.

Višegodišnje unošenje pesticida preko hrane može imati štetan uticaj na zdravlje ljudi i životinja. Obimna istraživanja koja sprovodi Evropska unija, preko Evropske agencije za bezbednost hrane, pokazala su da je u 1,6 odsto ukupnog broja uzoraka pronađeno više od maksimalno dozvoljene koncentracije ostataka pesticida. U nekima je bilo više, u nekima manje, pa su tako prvo mesto zauzele žitarice – ovas, a onda i zelena salata sa 3,4 odsto

uzoraka koji su premašili granicu. Jabuke su, po evropskom istraživanju, zauzele četvrto mesto po zagađenosti, dok ih SAD u svojim poslednjim istraživanjima svrstavaju na prvo mesto liste „najprljavijih“ proizvoda, to jest, poljoprivrednih proizvoda sa najviše ostataka pesticida. Osim jabuka, u vrhu liste „zagađene“ su celer (koji je godinama bio na prvom mestu) i čeri paradajz. Ovo je objavila, u svom poslednjem istraživanju, Američka organizacija za zdravstvenu bezbednost potrošača (Environmental Group – EWG).

Pesticidi i njihova štetnost po zdravlje ljudi, okupiraju javnost širom sveta. Strah od pesticida dominantan je, kada je reč o bezbednosti hrane, ali, postoji razlog za strah i od bakteriološke neispravnosti i nehigijene u proizvodnji. Takođe, genetski inženjering je veoma opasan po zdravlje ljudi i životinja. Genetski modifikovani proizvodi izazivaju razne tumore kod čoveka i životinja. „U Srbiji se godišnje registruju oko 36. 000 obolelih od malignih bolesti, a godišnje umre od raka 20. 000 ljudi“ (Ilić, D., i drugi, 2021:3).

Pomoću genetskog inženjeringa i upotrebu pesticida i herbicida u poljoprivrednoj proizvodnji povećan je prinos mnogih žitarica, voća i povrća. Ti proizvodi puni su otrova i skraćuju život čoveku.

1. Uloga etike i morala u proizvodnji hrane

Pojam etike uveo je Aristotel, za određeno područje znanja o najvišem dobru ili delatnosti saglasnoj sa vrlinom i ima koren u starogrčkoj reči ethos. „Terminom ethos označavalo se uobičajeno mesto prebivanja, da bi, kasnije, ova reč dobila nov smisao: običaj, ćud, karakter, način mišljenja“ (Pavlović, 1996: 9). Reči „moral“ i „moralni“ su latinski ekvivalenti grčkim terminima „etika“ i „etički“. Danas, moralom se označava sadržaj određenih normi i prosuđivanja o tome šta je ispravno ili dobro, odnosno šta je neispravno ili rđavo ponašanje a etikom teorija o moralu. Kako je čovek svesno društveno biće, treba da otkrije u sebi principe po kojima treba da živi. Čovek mora da poseduje znanje, etiku i moral kako ne bi nanosio štetu drugima i sebi samom i ponašao se u skladu sa etičkim principima i normama. „Kada se kaže da je čovek svesno biće, onda se ima u vidu osnovna linija, razdelnica između čoveka i drugih bioloških vrsta. Dok životnim procesima drugih bioloških vrsta upravljaju isključivo instikti, čovek je jedino biće u prirodi koje ima svest, odnosno koje je u stanju da svesno poima prirodno i društveno okruženje oko sebe.“ (Marinković, V., Marinković, D., Stefanović, N. 2013: 11). Čovek ne može biti svesno biće ako se u temelju toga ne nalazi moralni stav, odnosno linija koja razdvaja dobro i zlo.

Kako je čovek svesno, odnosno moralno biće, u proizvodnji hrane treba da ga vodi svest o očuvanju proizvoda za ishranu, da ne koristi razne otrove: pesticide, herbicide, aditive, razne boje, začine (u Italiji je umrla žena od otrovnog čilija koji se nalazio u hrani) i zaslađivače koji mogu da izazovu razne bolesti kod dece, odraslih a i kod životinja. Još u staroj Grčkoj, Aristotel, u svojoj knjizi, *Politika* piše: „Priroda je sve stvorila radi ljudi. Svim ljudima dala je u posed plodove i životinje“ (Aristotel, 1960: 21), ali te plodove i životinje treba očuvati. Kako je ljudima svojstveno da imaju osećaj dobra i zla, pravednosti i nepravde u svojoj radnoj delatnosti (ovde u proizvodnji i spremanju hrane) treba da ih vodi etika i moral.

Osnovno polazište etike je stav da je život nešto tako jedinstveno i dragoceno da, svi oblici u kojima se pojavljuje, zahtevaju da budu poštovani i uvažavani. Po velikom

ZNAČAJ ETIKE I MORALA ZA PROIZVODNJU ZDRAVE HRANE ZA ISHRANU STANOVNIŠTVA I ŽIVOTINJA

nemačkom lekaru i humanisti, Albertu Švajceru (Albert Schweitzer), etika poštovanja je univerzalno proširena etika ljubavi prema svemu živom. Život je nešto sveto, unikatno i vredno svakog poštovanja. Svi ljudi na planeti Zemlji, bez obzira na rasu, boju, veru i nacionalnost zaslužuju za ishranu zdravu hranu a ne genetski modifikovanu i bogatu raznim otrovima, pesticidima i herbicidima.

2. Proizvodnja zdrave hrane

U Evropi i dugim zemljama, poslednjih godina, došlo je do promene strategija i načina za osiguranje bezbednosti hrane. Sadašnje metode i filozofija zasnivaju se na ideji da bi trebalo delovati tako da se pojava štete spreči, a ne samo registruje. To zahteva da se sve karike u lancu proizvodnje hrane „od njive do trpeze“ budu odgovorne za sopstvene aktivnosti. Farmeri, kao prva karika u lancu proizvodnje hrane imaju posebnu odgovornost.

Moderna poljoprivreda danas proizvodi hranu u izobilju tokom cele godine. Možemo da kupimo koju god hranu poželimo i kad god je poželimo. Tražimo da hrana bude, naročito voće i povrće lepo na izgledu a ne razmišljamo o tome kako se ta hrana proizvodi i kako dospeva u prodavnice u dobro očuvanom stanju.

U toku proizvodnje hrane, poljoprivrednici koriste sredstva za zaštitu bilja kako bi:

- zaštitili useve u fazi rasta od insekata, korova i gljivičnih bolesti;
- sprečiti da pacovi, miševi, muve i ostali insekti kontaminiraju hranu u skladištu;
- zaštitili zdravlje ljudi, sprečavanjem kontaminacije useva bakterijama, gljivama i njihovim toksinima.

Međutim, kako se sredstva za zaštitu bilja koriste za suzbijanje nepoželjnih štetnih organizama, oni, takođe, mogu da ugroze ljude, biljni i životinjski svet i životnu sredinu. Zbog toga mora da postoji oštra kontrola nad prodajom i primenom pesticida. Svako lice koje primenjuje pesticide treba da bude visoko odgovorna ličnost sa razvijenim moralom, etikom i ekološkom svesću, lice koje shvata da je jedan život vredniji od bilo kakvog profita i bogatstva.

Kako bi ljudi shvatili koliko su pesticidi opasni za čoveka i životinje, moraju se ekološki edukovati. Zdrav način života stanovništva sve više zahteva izgradnju ekološke svesti, jer, razvojem industrije i tehnologije, čovek na selu (poljoprivredni proizvođač) počinje da upotrebljava razne hemikalije kako bi povećao prinos u poljoprivrednoj proizvodnji zanemarujući opasnost koja preči nekontrolisanom upotrebom tih sredstava.

Kako je zdravlje ljudi narušeno otrovima iz hrane, javila se potreba za organskom poljoprivredom bez hemije, upotrebom mineralnih đubriva i pesticida. Postoje mnogobrojne definicije organske poljoprivrede. FAO (Agencije Organizacije UN za ishranu i poljoprivredu) daje definiciju, gde se kaže da je: „Organska poljoprivreda integralan proizvodni sistem visokokvalitetne hrane koji je zasnovan na najboljim ekološkim praksama, koji je društveno prihvatljiv i ekonomski profitabilan“.

Prema Zakonu o organskoj proizvodnji, objavljenom u Službenom glasniku RS. Br 30/10, organska proizvodnja poljoprivrednih i drugih proizvoda u svim fazama proizvodnje, a koja isključuje upotrebu modifikovanja organizama i proizvoda koji se sastoje ili su dobijeni

od genetski modifikovanih organizama kao i upotrebu jonizujućih zračenja. Međutim, zbog malog prinosa, poljoprivredni proizvođači u želji da postignu veće prinose i ostvare veći profit koriste modifikovano seme u poljoprivredi i razne opasne pesticide i herbicide. „Pesticidi se kod nas koriste na više stotina poljoprivrednih, šumarskih i ukrasnih biljaka kao i na raznim biljnim proizvodima i prerađevinama. Oni se koriste za suzbijanje vaši od hiljadu vrsta, uzročnika biljnih bolesti i korova. Najčešće primenjivane smeše su emulzija koja predstavlja tečno sredstvo izmešano sa nosećom tečnošću i suspenzija koja predstavlja smešu čvrstog sredstva u tečnosti“ (Sedlar i drugi, 2014:57).

Toksične materije unete hranom u organizam ljudi i životinja izazivaju čitav niz zdravstvenih poremećaja od promene beohemijskog i fiziološkog statusa do reproduktivnih i patoloških promena, a u ekstremnim slučajevima i smrt jedinke. S obzirom da je prisustvo kontaminirane stalna odlika životne sredine, rizike povezane sa njima u svim njihovim oblicima treba kontrolisati (poljoprivredne hemikalije, pesticide, herbicide, fungicide, antibiotike, hormone rasta itd.).

Stepen trovanja hranom u svetu je u neprekidnom porastu. Da bi se to stanje poboljšalo mora se krenuti sa proizvodnjom zdrave hrane i razvojem ekološke svesti proizvođača. Izvori kontaminacije hrane mogu biti sledeći:

1. Zagađenje proizvoda iz zagađenog zemljišta životinjskim ili ljudskim otpadom (fekalije i izlučevine) koje predstavljaju ozbiljnu pretnju ispravnosti hrane, zbog mogućnosti mikrobiološke kontaminacije raznovrsnim patogenima.
2. Zagađena voda mikroorganizmima ukoliko bude upotrebljena prilikom pripremanja hrane.
3. Muve mogu biti izvor kontaminacije hrane, ukoliko su nosioci patogena a sleće na hranu, one tu i ostave izvestan broj mikroba koji imaju sposobnost razmnožavanja. Ukoliko čovek takvu hranu konzumira uneće u organizam mikroorganizme odgovorne za bolesti koje se prenose hranom.
4. Sve češća upotreba sredstava za zaštitu bilja (herbicidi, pesticidi, razni aditivi itd.) veštačkog đubriva, a takođe i lekova u okviru preventivne zaštite ili tokom terapijskog tretmana životinja, zatim upotreba hormona, stimulatora rasta ima za posledicu manju ili veću kontaminiranost mesa ili mleka.
5. Na ispravnost hrane mogu bitno da utiču zdravstveno stanje i opšti nivo higijene svih lica koja na bilo koji način dolaze u neposredan kontakt sa prehrambenim proizvodima tokom njihove proizvodnje ili realizacije na tržištu.
6. Kontaminacija hrane može nastati i tokom neodgovarajućeg čuvanja, pripreme, kao i prilikom neposrednog konzumiranja u domaćinstvu.

Postoje mnogobrojne situacije koje u većoj ili manjoj meri, mogu da dovedu do neispravnosti hrane, a kao posledica različitih oblika kontaminacije hrane mogu da budu ugroženi zdravlje i bezbednost potrošača¹.

¹ Европски систем за праћење безбедности хране упозорио је на присутност пестицида хлорпирифоса у воћу произведеном у Хрватској. Реч је о пестициду који је посебно опасан за децу, а откривен је у мандаринама увезене у Србију 17. 11. 2023. Године. Европска агенција за сигурност хране (ЕФС) проценила је ризик овог пестицида као изразито токсичног по здравље људи, посебно деце и труднице, и забрањен је на простору

ZNAČAJ ETIKE I MORALA ZA PROIZVODNJU ZDRAVE HRANE ZA ISHRANU STANOVNIŠTVA I ŽIVOTINJA

Bolesti u Evropi prouzrokovane hranom i sve veća zainteresovanost javnosti za proizvodnju zdrave hrane i njenu bezbednost zbog mikrobiološke, hemijske i radioaktivne kontaminacije podstakla je i zdravstvene radnike i Svetsku zdravstvenu organizaciju da zatraže intenziviranje aktivnosti za sprečavanje i suzbijanje bolesti prouzrokovane hranom.

3. Zaključak

Prilikom proizvodnje hrane za čoveka i životinje, proizvođač mora biti visoko moralna ličnost koja neće zbog većeg profita proizvoditi hranu bogatu otrovima. Život čoveka više vredi od bilo kakvog bogatstva.

Etika, moral i ekološka svest imaju veoma značajnu ulogu u proizvodnji zdrave hrane. Proizvodi puni otrova i genetski modifikovani izazivaju razne tumore kod čoveka i životinja. U Srbiji se godišnje registruje oko 36 000 obolelih od malignih bolesti, a godišnje umre od raka 20 000 ljudi. U 2022. godini, u Srbiji, od raka je obolelo 42 000 ljudi (22.01.2023. R.E/RTS).

Kako ne bi ljudi i životinje oboljevali od malignih bolesti potrebno je proizvoditi organsku - zdravu hranu bez upotrebe pesticida i herbicida. Posebno je opasna genetski modifikovana hrana.

LITERATURA

Aristotel (1975) Politika, Beograd, BIGZ.

Marinković, V., Marinković, D., Stefanović, N., (2013) Etika kao društvena praksa, Beograd: Visoka strukovna škola za preduzetništvo

Ilić, D., i drugi (2021) Ogledi iz ekološkog menadžmenta i održivog razvoja, Niš: SVEN.

Pavlović, V. (1996) Ekologija i etika Beograd: Eko-centar.

Европске уније. Пошиљка је враћена у Хрватску и наложено је њено уништење будући да је опасна за живот и здравље људи који би такву мандарину конзумирали.

THE IMPORTANCE OF ETHICS AND MORALITY FOR THE PRODUCTION OF HEALTHY FOOD FOR CONSUMPTION POPULATION AND ANIMALS

Abstract: *The rapid development of industry and technology has brought mankind, in addition to a luxurious lifestyle, a negative side, the appearance of various modern diseases that are slowly but surely destroying civilization. Millions in the world die as a result of food contamination with various poisons (chemical, biological, radioactive, pesticides, herbicides, etc.). In order to reduce the mortality of people (children, youth, adults and animals because they also suffer from contaminated food), it is necessary to*

produce healthy food with the use of modern, green technology that will not endanger human life but enable life in abundance and well-being. Ethics and morality play a big role in the production of healthy food for humans and animals. A person with developed morals will not pollute food because of an increased yield, because toxic substances introduced into the body of humans and animals through food cause a whole series of health disorders, from changes in biochemical and physiological status to reproductive and pathological changes, and in extreme cases can cause the death of an individual.

Keywords: *ethics, morality, healthy food, green technology, toxic substances, pathological changes.*

KULTUROLOŠKI PRISTUP U PROUČAVANJU PREDUZETNIŠTVA

Slobodan Milić¹

Rezime: U ovom radu autor se bavi kulturnim pristupom u proučavanju preduzetništva. Rasprava o kulturnom pristupu u istraživanju preduzetništva nije novijeg datuma, s obzirom na to da je Maks Veber pre više od sto godina analizirao vezu između religijsko-etickih motiva i preduzetništva. Kultura igra ključnu ulogu u formiranju preduzetničkog okvira, a autor nastoji prikazati tu dinamiku u ovom tekstu. Prvi deo rada fokusira se na povezanost između kulture i preduzetništva, pri čemu je predstavljena Hofstedova teorija kulturnih dimenzija. Drugi deo teksta posvećen je analizi dve kulturne teorije u kontekstu proučavanja preduzetništva, Veberovu i Hozelicovu, koje nam pokazuju uticaj kulture na ekonomski razvoj.

Ključne reči: preduzetništvo, kultura, ekonomski razvoj

Uvod

Osamdesetih godina dvadesetog veka u svetu su se desile velike promene kada se govori o ekonomskom razvoju. Industrijsko društvo je, korak po korak, počelo da biva zamenjeno preduzetničkim društvom. Ovaj novi ekonomski period koji je stupio na snagu, naziva se „preduzetnička ekonomija“, i izazvao je radikalne promene u društvenom, ekonomskom, kulturnom i tehnološkom okruženju (Čelikkol & dr., 2019: 778). Od tada, pa sve do današnjih dana, preduzetništvo je jedan od najznačajnijih faktora privrednog rasta. Razvoj preduzetništva je podstakao i akademsku zajednicu da se ozbiljnije pozabavi ovom tematikom.

Tako je preduzetništvo postalo jedna od glavnih tema rasprave u akademskim krugovima. Koliko je preduzetništvo značajno za ekonomski razvoj, toliko je postalo značajno i za istraživače, koji sve više pažnje posvećuju ovom fenomenu. Danas se preduzetništvom ne bave samo ekonomisti, već i sociolozi i psiholozi, te smo tako dobili različite pristupe u njegovom proučavanju, poput ekonomskog, sociološkog, psihološkog, ekološkog, antropološkog, andragoškog, istorijskog, itd. Međutim, među svim ovim pristupima u proučavanju preduzetništva, izdvaja se još jedan, kulturni (kulturološki) pristup.

U današnjem globalizovanom društvu, preduzetništvo postaje ključni pokretač ekonomske aktivnosti, inovacija i razvoja. Međutim, kako bismo potpuno razumeli dinamiku preduzetništva, neophodno je proširiti tradicionalne perspektive i uključiti kulturni kontekst u proučavanje ovog fenomena. Kulturni pristup u proučavanju preduzetništva prepoznaje da se preduzetnički procesi i odluke oblikuju, interpretiraju i manifestuju kroz specifične kulturne obrasce, vrednosti i norme.

¹ slobodanmlc@gmail.com

Ovaj članak se bavi istraživanjem kako kulturni faktori utiču na formiranje, funkcionisanje i uspeh preduzetničkih poduhvata. Pokazaćemo interakciju između preduzetništva i kulture, nudeći uvid u kompleksnost ovog odnosa. Razumevanje kulturnih specifičnosti preduzetničkog ekosistema ne samo da omogućava dublji uvid u lokalne preduzetničke prakse, već i pruža osnovu za razvoj prilagođenih strategija podrške preduzetništvu koje uzimaju u obzir kulturne varijacije. S toga istraživači, praktičari i donosioci odluka moraju da prepoznaju ključnost kulturnog pristupa u širem razumevanju preduzetništva i da doprinesu razvoju teorijskog i praktičnog okvira koji integriše kulturne dimenzije u analizu preduzetničkih fenomena.

1. Kultura i preduzetništvo

Rasprava o kulturnim karakteristikama i preduzetništvu nije novijeg datuma. Naime, Maks Veber je, pre više od sto godina, proučavao odnos između religijsko-etičkih motiva i preduzetništva. Njegov stav je bio da je protestantska radna etika značajno doprinela razvoju modernog kapitalizma promenom odnosa prema radu. Iako su religiozne, odnosno verske motivacije u radnom životu danas manje značajne, debata o kulturnim karakteristikama i preduzetništvu je i dalje aktuelna tema. Pojam „kultura“ je veoma kompleksan i može se koristiti u različitim značenjima. Može se reći da svaka grupa čiji se način razmišljanja i delovanja razlikuje od neke druge grupe ima „kulturu“.

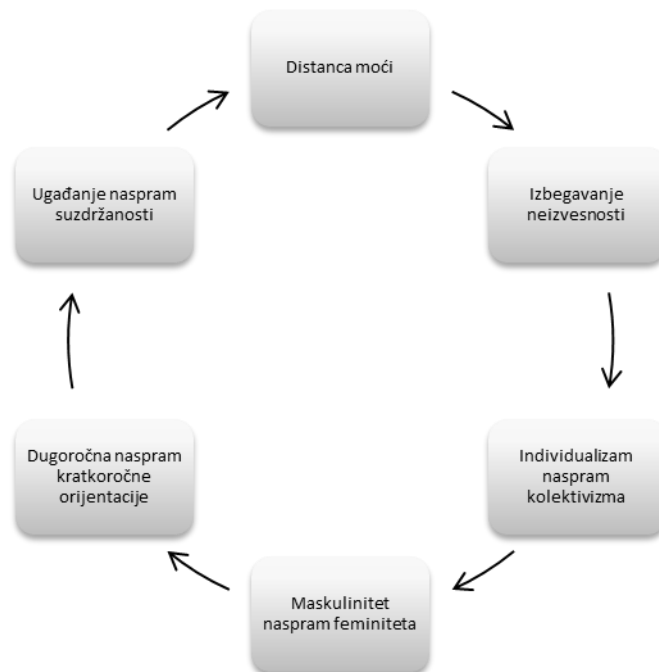
Mnogi autori su izneli svoje definicije za ono što po njima predstavlja pojam „kultura“. Jedna od najčešće citiranih definicija je ona koju je predložio Hofstede, koja glasi: „Kultura je kolektivno programiranje uma koje razlikuje pripadnike jedne grupe ili kategorije ljudi od drugih“ (Hofstede, 2011: 3). Za Fukujamu kultura se koristi da označi „neformalne zajedničke vrednosti, norme, značenja i ponašanja koja karakterišu ljudska društva“ (Fukuyama, 2001: 3130). U suštini, kultura predstavlja karakteristike i znanje određene grupe ljudi i obuhvata jezik, religiju, umetnost, muziku, društvene navike, itd. Takođe, određeni skup verovanja, vrednosti i pretpostavki do kojih drže pripadnici nacionalnih grupa, kao i skup normi ponašanja, verovanja i običaja koji postoje među stanovništvom jedne nacije (Özdemir & dr., 2018: 693). Različite definicije kulture nam jasno pokazuju da kultura delimično predstavlja kolektivni fenomen, s obzirom da ljudi uglavnom teže da pripadaju istoj grupi ili istom društvenom okruženju. Dakle, na kulturu se može gledati kao na kolektivni subjektivitet, tj. zajednički skup vrednosti, normi i verovanja.

Međutim, kultura je itekako važna kada govorimo o ekonomskom ponašanju i preduzetničkim aktivnostima. Naime, kultura oblikuje i razvija različite ličnosti, te motiviše pojedince u društvu da se upuste u „avanture“ za koje drugi nemaju hrabrosti. Takođe, smatra se da postoji povezanost između preduzetništva i nacionalne kulture. Jer nacionalna kultura prožima sve ljudske poslovne aktivnosti, kao što su: individualna sklonost za uključenjem u nove poduhvate, način na koji se organizacije za koje rade bave preduzetništvom i ponašanje organizacija koje nastoje da podrže preduzetničke aktivnosti (Özdemir & dr., 2018: 693-694).

KULTUROLOŠKI PRISTUP U PROUČAVANJU PREDUZETNIŠTVA

U istraživanju kulture i preduzetništva, Hofstedove kulturne dimenzije igraju ključnu ulogu u prepoznavanju osnovnih elemenata kulture koji su povezani s potencijalom za preduzetničke aktivnosti. Hofstede pronalazi kulturne razlike u sledećih šest dimenzije, to su: distanca moći, izbegavanje neizvesnosti, individualizam naspram kolektivismu, maskulinitet naspram feminiteta, dugoročna naspram kratkoročne orijentacije i ugađanje naspram suzdržanosti (Çelikkol & dr., 2019: 782).

Slika 1. Hofstedeove kulturne dimenzije

Distanca moći ukazuje na stepen prihvatanja nejednake distribucije moći i autoriteta od strane relativno manje moćnih pojedinaca u društvu. Izbegavanje neizvesnosti ukazuje na stepen straha ili ugroženosti, koji u neizvesnim situacijama opaža član društva. Individualizam naspram kolektivismu, odnosi se na integraciju pojedinca u primarne grupe. Maskulinitet naspram feminiteta se odnosi na oblikovanje društvenih uloga prema tradicionalnim vrednostima zasnovanim na polu u društvu. Dugoročna naspram kratkoročne orijentacije se odnosi na to da neka društva imaju dugoročan pogled na život, dok druga imaju tradicionalnu kratkoročnu perspektivu. Ugađanje naspram suzdržanosti predstavlja zadovoljavanje nasuprot kontroli osnovnih ljudskih želja koje se odnose na uživanje u životu (Hofstede, 2011; Çelikkol & dr., 2019; Özdemir & dr., 2018; Salamanca & Elizundia, 2020). Hofstede ističe da se dimenzije javljaju u svim mogućim kombinacijama iako su statistički različite i da su neke od kombinacije češće od drugih (Hofstede, 2011: 8).

Preduzetništvo predstavlja osnovni pokretač ekonomskog razvoja u savremenom konkurentskom društvu. S toga je, preduzetništvo, u tom smislu postalo predmet interesovanja mnogih istraživača. Kada se pažljivije istraži literatura i analizira njen sadržaj, može se reći da se istraživanja o preduzetništvu uglavnom baziraju na ličnim karakteristikama. Međutim, kao što možemo videti, lične karakteristike nisu jedini faktor koji ima uticaj na preduzetništvo, jer u širem kontekstu kulturna obeležja takođe mogu imati značajan uticaj (Özdemir & dr., 2018: 694).

Aktuelna literatura o preduzetništvu ima mnoge nedostatke, međutim, važno je napomenuti da kultura nije izostavljena iz šire konceptualizacije preduzetnika i preduzetničkih procesa (Lounsbury & Glynn, 2019: 6). Doprinos preduzetništva društvenom i ekonomskom razvoju je pitanje o kojem se naširoko vode debate i u nekim zemljama se smatra da preduzetnički duh umnogome zavisi od nacionalne kulture. Unutar jedne zemlje postoje različite kulture i činjenica je da u većoj ili manjoj meri mogu uticati na razvoj preduzetničkog duha (Morales & dr., 2022). Preduzetnici u različitim zemljama obično dele neke univerzalne osobine, međutim, oni obično imaju i druge osobine koje su specifične za njihovu kulturu. To znači, da ne postoji dominantna teorija koja znači da je preduzetništvo univerzalno i da će „dobra teorija“ u jednoj zemlji biti „dobra“ teorija u drugoj zemlji (Eroglu & Picak, 2011: 147).

Maks Veber je među prvim autorima pisao o odnosu kulture i ekonomije (što ćemo videti u sledećem poglavlju). Do današnjeg dana je ispisan veliki broj stranica u raznim istraživanjima čiji rezultati jasno govore da nacionalne kulture značajno utiču na produktivnost, inventivnost i inovativnost zemalja. Hofstede je smatrao da nacionalne kulture utiču i na različite vrste ponašanja ekonomskog upravljanja u preduzećima (Çelikkol & dr., 2019: 779-780). Ono što moramo istaći, jeste, da je važno poznavati vrstu preduzetničke aktivnosti kojom se zemlje bave. Jer, kod manje razvijenih zemalja, stopa preduzetničkih aktivnosti je povećana, posebno motivisana nuždom i relativno nižim stopama preduzetništva motivisanog prilikama. Procenat otvaranja novih preduzeća opada kako sve veći broj ljudi nalazi stabilne poslove i kako se privrede razvijaju. Međutim, ovaj procenat ponovo raste u visoko razvijenim ekonomijama u kojima postoji relativno nizak nivo preduzetništva motivisan nuždom i visok nivo preduzetništva motivisan prilikama (Salamanca & Elizundia, 2020: 3).

Preduzetništvo nikada nije bilo toliko bitno kao što je danas. Zbog čega je to tako, razlog je očigledan. Preduzetništvo se smatra primarnom determinantom inovacija, tehnološkog napretka, otvaranja radnih mesta i ekonomskog dinamizma i rasta. Međutim, zemlje se značajno razlikuju po nivou preduzetničkih aktivnosti, gde su pojedini regioni preduzetnički nastrojeniji od drugih, što je tema od velike važnosti (Çelikkol & dr., 2019: 778). S tim u vezi, cilj politike mnogih vlada je da razviju kulturu preduzetničkog razmišljanja, s obzirom na potencijal koji preduzetništvo ima u pospešivanju ekonomskog rasta. To je moguće ostvariti na nekoliko načina: integracijom preduzetništva u obrazovne sisteme, pozitivnom praksom preuzimanja rizika i nacionalnim kampanjama. Treba istaći da okruženje, takođe, ima značajnu ulogu u procesu inkorporiranja budućeg učenja i ponašanja.

KULTUROLOŠKI PRISTUP U PROUČAVANJU PREDUZETNIŠTVA

Preduzetnici se često smatraju najznačajnijim faktorom privrednog razvoja, jer igraju ključnu ulogu u procesu unapređenja i izvođenja poslova. Tačnije, preduzetnici su osobe koje su odgovorne za preuzimanje i upravljanje poslovanjem racionalnim korišćenjem teorija o preduzetništvu. Različite teorije o preduzetništvu daju veće mogućnosti za razvoj poslovanja što korisnicima pomaže u daljem poslovanju. Cilj različitih teorija o preduzetništvu nije samo da se unaprede znanja i veštine preduzetnika, već i da im pomognu da ih primene u praksi. Ne postoji jedna univerzalna teorija o preduzetništvu koju bi preduzetnici mogli da primenjuju, jer je svaki pojedinac odgovoran za donošenje kulturnih izbora. Za preduzetnike je od velikog značaja da svoje kulturne vrednosti primenjuju u okviru kulturnog okruženja, s obzirom da predstavljaju jedan od važnijih proizvoda kulture (Chetty, 2016).

2. Kulturne teorije preduzetništva

2.1. *Religijska teorija preduzetništva*

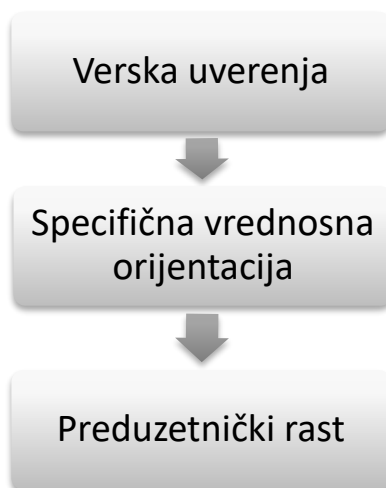
Preduzetništvo i njegovo društveno tlo sežu sve do Maksa Webera i Jozefa Šumpetera, dvojice autora koji su smatrali da izvori preduzetničkih stavova i ponašanja postoje u društveno-kulturnoj strukturi i sistemima vrednosti društva. Oni su tvrdili da su društvene i kulturne norme primarni faktori za različite nivoe preduzetničkih aktivnosti (Čelikkol & dr., 2019: 780). Weber je smatrao da su preduzetničke energije vođene verovanjima o uzrocima i posledicama. Posebno je naglašavao da religije podstiču ulaganja u ekonomski rast i razvoj i da su religiozna verovanja u štednju za budućnost ključna za kapitalistički duh (Laplume, 2017). U osnovnoj fazi svog rada na preduzetništvu, Weber ističe sledeće: „preduzetništvo znači preuzimanje i organizovanje nekog dela privrede u kome se potrebe ljudi zadovoljavaju razmenom, radi sticanja profita i na sopstveni ekonomski rizik“ ([1898], 1990:57).

Maks Weber je formulisao teoriju društvenih promena u svom najznačajnijem delu *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Ovo delo je značajno za razumevanje teorije ekonomskog razvoja sa dva aspekta: 1) otkriva realnost promene stavova prema preduzetništvu koja je nastala usled reformacije zapadnog društva i 2) ukazuje na činjenicu da je određena vrsta religioznog etosa, tačnije protestantizma, doprinela povoljnim uslovima za razvoj kapitalizma, kao i kulture rada koja je dala prostor za šire promene u odnosu društva prema preduzetnicima. Weber je smatrao da religija, posebno kalvinistička reformacija, ima veliki uticaj na razvoj preduzetništva, kapitalizma i njegovih institucija (Chakraborty & dr., 2016: 2; Chauhan, 2023: 38). Weber je tvrdio da je kalvinistička teorija o predestinaciji navela vernike da pokažu svoj status izabranih baveći se trgovinom i svetskom akumulacijom (Fukuyama, 2001: 3131).

Weber je smatrao da će se duh kapitalizma stvoriti kada mentalni stav u društvu bude bio naklonjen kapitalizmu. Podsticanje preduzetničke energije dolazi iz usvajanja egzogeno snabdevenih religioznih uverenja koja proizvode intenzivan napor u profesionalnim aktivnostima, sistematskom raspoređivanju sredstava za postizanje ciljeva i akumulaciju sredstava. Weber je primetio da religije poput hinduizma, budizma i islama nisu pogodne za preduzetništvo (Chauhan, 2023: 38-39). Kada su hinduizam i budizam u pitanju fokus na sadašnji trenutak i tendencija izbegavanja materijalizma ih čini problematičnim u potrazi za

preduzetničkim ciljevima. Dok, s druge strane, fokus islama na nagrade zagrobnog života čini akumulaciju materijala problematičnim (Laplume, 2017).

Slika 2. Preduzetnički rast u Veberovoj teoriji

U isto vreme Veberov rad nam govori da moramo biti oprezni u primeni kulturnih objašnjenja na ekonomski razvoj. Naime, Veber je, takođe, tražio odgovor na pitanje zašto je kapitalizam prvo nastao na protestantskom Zapadu, a ne u drugim društvima. Veber je tvrdio da je konfučijanizam stvorio neprijateljsko okruženje prema kapitalističkom razvoju iako je bio racionalan etički sistem. Problem je ležao u srodstvu kao primarnom uzoru društvene povezanosti, što je rezultiralo ekonomski neefikasnim nepotizmom. Ono što je interesantno, Japan je prema Veberu bio čak i manje pogodan od Kine za proizvodnju modernog kapitalizma. Međutim, rapidan ekonomski napredak koji su ostvarili Japan, Kina i ostala konfučijanska društva u istočnoj Aziji, posle Drugog svetskog rata, pojavom *četiri azijska tigra*, pokazuje da su prepreke razvoju u tom delu sveta mnogo više bile vezane za politiku i neodgovarajuće institucije nego bilo koji specifični kulturni faktor (Fukuyama, 2001: 3131).

Veberovu analizu veze između religioznih uverenja i preduzetničkog rasta su prihvatili mnogi mislioci. Međutim, ovi stavovi nisu univerzalno prihvaćeni. Naime, Samjuelson je kritikovao Veberov stav na osnovu toga da se kapitalizam, takođe, razvijao i u onim mestima u kojima protestantska etika nije bila dominantna ili nije preovlađivala. Takođe, Veberova teorija je naišla i na odbijanje od strane sociologa koji su smatrali da je njegova teorija korišćena kao sredstvo za opravdavanje kolonijalne vladavine u Indiji. Jedna od pretpostavki koje je teorija implicirala bila je da pretkapitalističkom radu ne treba nuditi veće plate uz očekivanje da će raditi više jer religija ovih ljudi dovodi do toga da manje rade i više uživaju u dokolici. Takođe, teorija odbacuje raznolikost subtradicija unutar dominantnih religija koje dolaze zajedno sa različitim pogledima na materijalne poglede ignorišući lokalne inovacije verskih radnika. Takođe, korisnost teorije je dovedena u pitanje brojnim kontraprimerima iz svakodnevnog života. Čini se da fenomen multinacionalnih

KULTUROLOŠKI PRISTUP U PROUČAVANJU PREDUZETNIŠTVA

kompanija na tržištu dovodi u pitanje glavne postavke teorije (Chauhan, 2023: 39; Laplume, 2017).

2.2. Hozelicova teorija

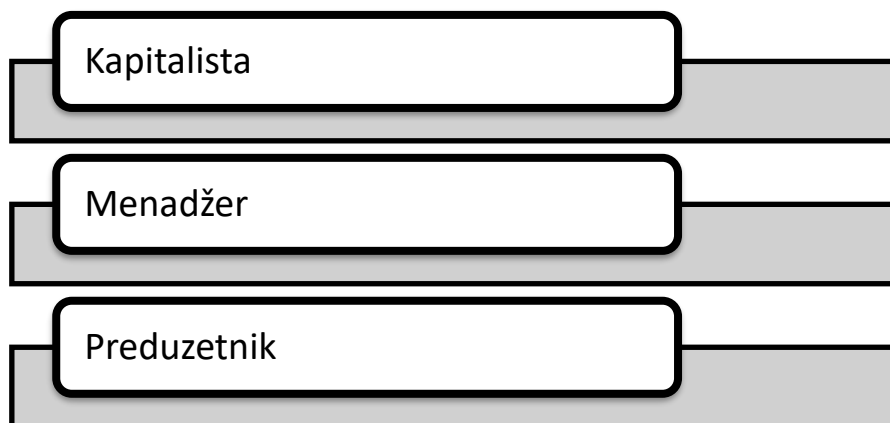
Ber F. Hozelic je bio ekonomista i bivši učenik Ludviga fon Mizesa, kasnije je bio profesor ekonomije na čuvenom Univerzitetu u Čikagu. Dok je radio na Univerzitetu u Čikagu osnovao je časopis za ekonomski razvoj i kulturne promene 1952. godine, dok je njegov primarni rad bio fokusiran na oblast ekonomskog razvoja. Iako veći deo njegovog stvaralaštva nije bio okrenut austrijskoj teoriji, na nagovor Fridriha Hajeka preveo je na engleski jezik kapitalno Mengerovo delo *Načela ekonomije*, opisujući ovu knjigu kao teorijsko jezgro austrijske ekonomske škole (Kelly, 2009: 39).

Hozelicova sociokulturna teorija se zasniva na pretpostavci da je svaki pojedinac obdaren društvenom i kulturnom moći. On je smatrao da se preduzetnici mogu razvijati tamo gde je društvo dobro razvijeno i da većina preduzetnika potiče iz određene socioekonomske klase. Hozelic se usredsređuje na koncept da se kulturno marginalizovane grupe u društvu, koje percipiraju sebe kao kulturno razvijene i pripadnike dobro razvijenog društva, posmatraju kao prikladne za ulogu preduzetnika. Njegova teza sugeriše da ovi segmenti društva podstiču preduzetnički i ekonomski napredak (Chetty, 2016). S tim u vezi, marginalne kulturne grupe u ovom slučaju čine, npr.: Jevreji u srednjovekovnoj Evropi, Kinezi u Južnoj Africi, Indijci koji žive u Istočnoj Africi, itd. (Lounsbury & Glynn, 2001).

U svom delu *Sociološki aspekti ekonomskog rasta* (Sociological Aspects of Economic Growth), Hozelic predstavlja funkcije biznismena (slika 3) koje deli na tri dela:

- 1) Kapitalista, koji obezbeđuje finansijsku pomoć i druge neljudske resurse za preduzeće,
- 2) Menadžer, koji nadgleda i koordinira proizvodne aktivnosti i
- 3) Preduzetnik, koji je planer, čovek od ideja i donosilac konačnih odluka u produktivnom preduzeću (Pawar, 2013: 37).

Slika 3. Hozelicove tri funkcije biznismena

Hozelic ističe da osoba koja teži ka tome da postane industrijski preduzetnik mora imati dodatne osobine ličnosti u odnosu na one koje su rezultat težnje za gomilanjem bogatstva. Jer, ta osoba mora posedovati neke menadžerske sposobnosti i imati sposobnost da vodi, a ne samo da bude motivisana ostvarivanjem profita. On je smatrao da su menadžerske veštine i liderstvo izuzetno važni aspekti preduzetništva, dok finansijske veštine imaju sekundarnu važnost u preduzetništvu (Hoselitz, 1960). Hozelic identifikuje tri tipa poslovnih lidera koji su važni u ekonomskom razvoju nerazvijenih zemalja, a to su menadžeri, preduzetnici i zajmodavci novca ili trgovci. Svaki od ova tri tipa ima određenu vrstu ličnosti i svaki ima određenu ulogu koju treba da igra u društvu zemalja u razvoju (Pawar, 2013: 37).

Hozelicova analiza preduzetništva prirodno sugerise metod razvoja preduzetništva koji zavisi od sazrevanja i razvoja ličnosti čija se preovlađujuća orijentacija kreće u pravcu produktivnosti, rada i stvaranja, kao i kreativne integracije uz uspostavljanje društvenih institucija koje stvaraju povoljnu atmosferu za osnivanje preduzeća (Hoselitz, 1960). Politički akti su, takođe, od velike važnosti za razvoj ličnosti povezanih sa indutrijskim preduzetnicima. Karakter pojedinca je umnogome određen biološkim potrebama i ranim društvenim kontaktima tokom detinjstva. Spoljni uslovi, društvena struktura i politički okvir društva određuju i ponašanje pojedinca (Pawar, 2013: 37). Hozelic ovde sugerise da se preduzetništvo može razviti u društvu gde njegova kultura dozvoljava različite izbore i gde društveni procesi nisu rigidni.

Koncept kulturnog razvoja je dvosmisleno i potencijalno problematičan za Hozelicovu teoriju, zbog toga što se nivo razvoja kulture ne može objektivno utvrditi. Međutim, duh argumentacije je da se kultura mora posmatrati kao razvijena iz subjektivne perspektive dominantnih grupa u društvu (Laplume, 2017).

3. Zaključak

Kao što možemo videti iz priloženog teksta, preduzetništvo je moguće sagledati i sa kulturnog aspekta. Kulturni pristup u proučavanju preduzetništva nam pruža dublje razumevanje kako kulturni kontekst utiče na stvaranje i razvoj poslovanja. Ovaj pristup omogućava istraživačima, preduzetnicima i donosiocima odluka da bolje razumeju različite faktore koji oblikuju preduzetničke inicijative. Različite kulture doprinose različitim poslovnim strategijama, inovacijama i načinu razmišljanja. Raznolika iskustva mogu biti ključna za stvaranje održivih i uspešnih preduzetničkih inicijativa.

Kulturni pristup u proučavanju preduzetništva može pomoći u prepoznavanju uticaja društvenih normi, vrednosti i običaja na preduzetnički ekosistem. Razumevanje kulturnih karakteristika može pomoći u oblikovanju politika, podrške i resursa koje države i zajednice pružaju kako bi podržale razvoj preduzetništva. Kroz kulturni pristup istraživači mogu da identifikuju nedostatke u postojećem razumevanju i istraživanju preduzetništva. Buduća istraživanja ovog pristupa mogu otkriti nove perspektive, alate i strategije koji će unaprediti razvoj preduzetništva.

LITERATURA

- Andre Laplume, Religious theory of entrepreneurship, <https://entrepreneurshiptheories.blogspot.com/2017/08/max-webers-theory-of-entrepreneurship.html?view=mosaic>, pristupljeno: 12.02.2023
- Çelikkol, M., Kitapçı, H., & Döven, G. (2019). Culture's impact on entrepreneurship and interaction effect of economic development level: An 81 country study. *Journal of Business Economics and Management*, 20(4), 777-797.
- Chakraborty, S., Thompson, J. C., & Yehoue, E. B. (2016). The culture of entrepreneurship. *Journal of Economic Theory*, 163, 288-317.
- Chauhan, S. (2023). "ENTREPRENEURSHIP THEORIES AND COCEPTUALIZATION", *International Journal of Science & Engineering Development Research* (www.ijrti.org), ISSN:2455-2631, Vol.8, Issue 1, page no.36 - 39, January-2023, Available: <http://www.ijrti.org/papers/IJRTI2301006.pdf>
- Chetty, P. (2016). *Cultural theories of entrepreneurship*. [online] Project Guru. Available at: <https://www.projectguru.in/cultural-theories-of-entrepreneurship/> [Accessed 29 Nov. 2023].
- Eroglu, O., & Picak, M. (2011). Entrepreneurship, national culture and Turkey. *International Journal of Business and Social Science*, 2(16).
- Fukuyama, F. (2001). „Culture and economic development: cultural concerns“. 3130-3134. [10.1016/B0-08-043076-7/04584-8](https://doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/04584-8).
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Hoselitz, B. (1960), *Sociological Aspects of Economic Growth*, Bombay, Vakies, Feffer and Simons Private Ltd, 58, 64-65.
- Kelly, Y. J. (2009). Mises, Morgenstern, Hoselitz, and Nash: the Austrian connection to early game theory. *Quarterly Journal of Austrian Economics*, 12(3), 37.
- Lounsbury, M. & Glynn, M.A., (2001). Cultural entrepreneurship: Stories, legitimacy, and the acquisitions of resources. *Strategic Management Journal*, 22(6), pp.545–564.
- Lounsbury, M., & Glynn, M. A. (2019). *Cultural entrepreneurship: A new agenda for the study of entrepreneurial processes and possibilities*. Cambridge University Press.
- Morales, G. L. O., Aguilar, J. C. R., & Morales, K. Y. L. (2022). Culture as an obstacle for entrepreneurship. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11(1), 1-14.
- Özdemir, B., Tekin, E., & Özdemir, N. (2018). *The Effect of Culture on Entrepreneurship*. Innovation and Global Issues Congress III.
- Pawar, P. (2013). Social sciences perspectives on entrepreneurship. *Developing country studies*, 3(9).

- Salamanca, M., & Elizundia, M. (2020). Entrepreneurship and cultural factors. Differences among countries within the same and different regions. 12. 1-23.
- Weber, Max, (1898) 1990, Grundriss zu den vorlesungen ueber Allgemeine (theoretische) Nationalökonomie, Tübingen, Mohr, JCB.

CULTURAL APPROACH IN THE STUDY OF ENTREPRENEURSHIP

Abstract: *In this work, the author explores the cultural approach to studying entrepreneurship. The discourse on the cultural dimensions of entrepreneurship research is not a recent development, considering that Max Weber analyzed the correlation between religious-ethical motivations and entrepreneurship over a century ago. Culture plays a crucial role in shaping the entrepreneurial framework, and the author aims to depict this dynamic in this text. The initial segment of the work focuses on the interconnection between culture and entrepreneurship, presenting Hofstede's theory of cultural dimensions. The subsequent section of the text is dedicated to analyzing two cultural theories, in the context of studying entrepreneurship, namely Weber's and Hoselitz's, which illustrate the influence of culture on economic development.*

Key words: *entrepreneurship, culture, economic development*

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Gorica Bošković,
Aleksandar Manasijević

Abstract: *This paper explores the role of the state in the process of creating and shaping an appropriate regional institutional infrastructure in the Republic of Serbia, with the aim of achieving long-term sustainability and more equitable regional development. The paper begins with an examination of the evolution of state intervention in the economic sphere, emphasizing the necessity of a strategic approach. The central focus of the research is the need to establish adequate long-term institutional frameworks tailored to the specificities of each region, district, and local self-government unit to stimulate their development. The synergy between regional institutional infrastructure, investments, and technological progress is crucial for achieving the goals of balanced regional development. This paper underscores the importance of well-conceived and implemented institutional solutions to achieve the desired balance in the long-term regional development of the Republic of Serbia.*

Keywords: *State, regional development, regional institutional infrastructure, Republic of Serbia.*

Introduction

Human society is in constant motion. This movement, provided it is progressive, can be defined as the general process of overall social development. In this context, the long-term developmental process of human society is determined by a broad spectrum and a large number of decisions made by various socio-economic actors at different points in time. "There is always the possibility of choice, which means that social actors bear responsibility for the decisions they have made, shaping the (developmental) process towards the state in which the country finds itself" (Džunić and Golubović, 2019). In this sense, development as a specific social process cannot be viewed purely as an economic phenomenon because the decisions that shape it are of both economic and non-economic nature.

Viewed from the perspective of general systems theory, the economy can be observed in two ways: first, as one of the most complex subsystems of society, and second, as a large economic system composed of a multitude of subsystems and segments. Bearing in mind the complexity of the economy as a large economic system, it can be concluded that economic development is one of the most complex social processes.

In contemporary conditions, the regional aspect of economic development, in terms of its importance for a national economy, breadth, and intensity of its impact, holds a central place in economic science. "Its significance is all the more pronounced if a country is larger in size and less territorially uniform in the degree of economic development" (Stojanović, 1962). However, the role of regional development in different socio-economic systems has not always been the same. On the contrary, its role has changed over time, and in certain periods, in accordance with prevailing economic paradigms, the issue of regional development was considered more or less significant.

Today, nearly all countries worldwide (developed, underdeveloped, and developing countries) to a greater or lesser extent, face problems of uneven regional development. As a consequence of such a situation, the field (phenomenon) of regional development occupies a prominent place in economic theory and policy. Although numerous authors, organizations, and institutions have addressed regional development issues, they still represent an open question. In this regard, there is room for research and the development of new models that will optimally mitigate pronounced regional differences.

The concept of long-term sustainable regional development stands out in contemporary conditions as one of the central issues addressed by both researchers and creators of economic and regional policy. However, if long-term sustainable and more equitable regional development is desired, this phenomenon must be observed, and measures and instruments for reducing regional disparities must be planned from a strategic and long-term perspective. This requires an active role of the state, both in planning and formulating, as well as in implementing measures and instruments of regional policy and the development of regional institutional infrastructure.

To achieve the goals of long-term sustainable and more equitable regional development, it is crucial to establish an adequate regional institutional infrastructure. The economic structure, consisting of various sectors and branches, is necessarily linked to regional institutional infrastructure, which provides a framework for the realization of key development processes. Without well-established solutions in the economic system, or appropriate long-term and consistent institutional solutions, the smooth progression of economic, and therefore regional, development cannot be expected.

Creating institutional solutions involves establishing clear and efficient mechanisms that support investments, research, and development. Moreover, it is important to ensure that these solutions are tailored to the specificities of each region to ensure the achievement of development goals. Therefore, the process of more equitable regional development requires synergy between regional institutional infrastructure, investments, technological development, etc. Only through well-formulated and implemented institutional strategies can we expect that more equitable regional development in the Republic of Serbia will be sustainable in the long term.

In order to more adequately analyze and emphasize the importance of the role of the state in the process of creating the regional institutional infrastructure of the Republic of Serbia, which is the goal of this paper, it is necessary, first and foremost, to briefly analyze the evolution of the state's role in economic life and economic policy.

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

1. The Role of the State in Economic Development: Pro et Contra

In an effort to provide an answer to the question of the relationship between the state and the economy, various theoretical approaches have evolved in the literature (mercantilism, physiocracy, liberalism, state interventionism, and others) that, in general, do not completely negate the role of the state in regulating economic activities. The differences between them manifested in the intensity of state intervention in the economy that these approaches promoted.

Economists have long been preoccupied with the question of the state's role in the economic sphere, resulting in the development of numerous theories. Over fifty years ago, normative theories about the role of the state were developed, emphasizing the significant role of the state in correcting market failures to increase economic well-being. Additionally, normative theories based on market imperfections are mainly associated with the state's role in the resource allocation process. They highlight the existence of "public goods," "natural monopolies," "externalities," and other factors such as "asymmetric information," which necessitate state intervention to correct these market failures.

According to Keynesian economics, countercyclical or stabilization policies are justified in cases where the market is unable to support the level of aggregate demand necessary for achieving stable economic development with full employment. Despite the fact that Keynesian policy gained immense popularity among policymakers, it was sharply criticized in the late 1970s. However, the significance of Keynesian economic measures and instruments comes to the fore again during the recent global economic crisis, confirming its validity.

The question regarding the role of the state in contemporary society and in the conditions of the global market economy is one of the fundamental issues in economic theory and practice. "However, what is most important when we talk about the role of the state in the economy is that both liberal and state-interventionist concepts require a strong state" (Bajec, 1998). The issue of the state's role in the process of economic development has been further emphasized by the global financial and economic crisis that intensified during 2008 and took on global dimensions (Radukić and Petrović-Ranđelović, 2014). The global economic crisis confirmed the weaknesses of certain (market) mechanisms that drive and support the process of globalization, simultaneously contributing to a return of confidence in the role of the state in correcting market failures and regulating economic flows. Recent trends in state intervention during social, economic, and health crises, such as the global pandemic caused by the SarsCov19 virus, also support this assertion.

Technological progress, on one hand, can contribute to eliminating some market failures. However, on the other hand, the complexity of the economy as a large economic system, increasing under the influence of internal and external factors, may lead to the emergence of new shortcomings. Some market failures are natural, while others arise over time and can only be eliminated through the effective implementation of the state's regulatory function.

Recent developments in financial and other markets confirm this assertion, as the effective implementation of the state's regulatory function could have prevented disturbances and market failures (triggers of the crisis).

The changes in the role of the state in the economy over time are also well illustrated by the data on the movement of public spending. An analysis of past experiences unequivocally confirms that, from a minimalist role of the state in the early 20th century, at the end of this century, the same state performed numerous economic functions, increasing public spending in accordance with the needs of their financing. According to available data, in many developed countries, public spending (expressed as a percentage of Gross Domestic Product) increased from around 10% in the early 20th century to about 50% at the end of the 20th century (Tanzi and Schuknecht, 2000), while the trend of increasing public spending is extremely progressive in contemporary conditions. This growth in public spending during the 20th century is an indicator of increased state activity in providing social security for citizens, pensions, general healthcare, educational services, subsidizing state-owned enterprises, providing assistance to the unemployed, etc. In many of these areas, the state has taken on the role of the market. However, the fact remains that, to fulfill new functions of the state, strong financial support is needed, i.e., resources that are mainly collected through fiscal policy instruments.

In contemporary conditions, the altered global environment within which modern economies operate poses new demands and imposes additional problems that are complex in nature and, in scope and resolution possibilities, exceed the boundaries of national economies. For example, poverty, environmental pollution, global economic and health crises, organized crime, and terrorism cannot be solved in isolated, narrow national frameworks. In this sense, joint action of all key actors on the international level is necessary to eliminate or mitigate these global problems. Such developments do not dispute the role of the state in addressing these issues; on the contrary, it could be observed that the complexity of the problems facing the modern global economy indicates the need for the development of international cooperation between states and the implementation of mechanisms of international regulation on various different levels.

In practice, the undeniable fact has been confirmed that globalization provides new development opportunities but simultaneously creates a large number of developmental problems and limitations. The objective nature of this process necessarily leads to the conclusion that no country in the world remains outside the scope of its positive and negative effects. However, the asymmetric impact of globalization on national development interests leads to the marginalization of those economies that are unable to secure the application of new technologies and knowledge through the liberalization of trade and investment regimes, thus creating conditions for achieving long-term sustainable economic growth and development. "Despite numerous uncertainties regarding the loss of sovereignty in modern conditions, the state remains a key player on both the domestic and international scenes. The assumption that the emergence of global society and the networking of countries through cross-border flows of trade, finance, and investment capital diminishes the role of the state in economic life has proven to be wrong" (Petrović-Ranđelović, 2019). The increasing level of international cooperation in various fields, as well as the appearance of numerous agreements of different characters, confirms the extremely

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

significant role of the state in the course of modern economic and overall social development processes.

2. The role of the state in creating conditions for more equitable regional development in the Republic of Serbia.

At the beginning of the first decade of the 21st century, various changes of nature occurred in the Republic of Serbia. During that period, the country initiated a process of structural transformation (transition), privatization, and ultimately, violent deindustrialization, which had numerous consequences for the economy of the Republic of Serbia. In the process of aligning the country with the European Union, there was almost a complete denial of the role of the state in economic life and development. In this regard, the field of regional development was condemned to a sort of spontaneous movement through the automatic mechanism of the market. Theoretical discussions on regional development as a socio-economic issue were relegated to the background in the academic community of the Republic of Serbia. "Economic science largely lost its social, and especially historical, component by applying universal categories regardless of time, place, or concept..." (Golubović, 2011).

Empirically, the problem of uneven regional development cannot be permanently solved. It constantly returns in a different form, requiring new systemic solutions and a more subtle economic policy (Arandelović, Gligorijević, 2010). Therefore, the state must be constantly present in economic life, proactive, and flexible in implementing effective measures and instruments of economic, and consequently, regional policy.

The concept of the state as an "undesirable guest" in economic life, as initially suggested by neoliberalism based on the Washington Consensus, was contradicted by economic practice and subsequent economic theories. The key reason for the failure of this neoliberal concept lies in the misunderstanding of the essence of regional development.

The assumptions of the authors of neoliberal regional policy were fundamentally flawed from the start, "namely, the assumptions were that there is full mobility of production factors, that the conditions of perfect competition are in effect, and that on the basis of these conditions, the interregional movement of labor and capital takes place in accordance with the differences in the demand for these production factors" (Čobeljić, 1975). However, these theoretical assumptions of neoliberal regional policy were not confirmed in practice. Research by authors who opposed this neoliberal school showed that spontaneous economic movements are mutually cumulative. On one hand, developmental effects accumulate in already developed regions, while on the other hand, effects of relative lag accumulate in underdeveloped regions.

Considering the above, it can be concluded that regional disparities cannot be reduced solely through the automatic market mechanism. In this sense, the role of the state in creating conditions for more equitable regional development is crucial, involving: ensuring the proper functioning of institutions within its territory; forming an adequate value system and decision-making system; protecting competition and combating monopolies and the shadow economy; formulating and implementing a long-term strategy

for economic and regional development; controlling the implementation of the strategy and applying corrective measures in line with changes in the environment.

It should be noted that these are only basic elements of the state's actions to create conditions for economic and regional development, and the sphere of its activity is exceptionally broad. This is also emphasized by J. Stiglitz (Stiglitz, 2017), who believes that the state must have a decisive role in creating conditions to overcome fundamental problems, one of which is regional development.

3. Strategic Aspect of Regional Development in the Republic of Serbia

Top of Form

Given that social reality is singular and represents a multidimensional whole, its development unfolds as a unique but exceedingly complex process. The economy, as an integral dimension of social reality, evolves within a specific space, and that space, through its feedback and certain conditions, influences the acceleration or deceleration of the pace of development (Mihajlović, 1962).

Economic development, as mentioned earlier, constitutes one of the most complex parts of the overall social development process. As such, it consists of a large number of subsystems and subprocesses. "Economic development, as the most significant part of overall development, has two inseparable aspects: sectoral and regional, and it always occurs and materializes as uneven development under the influence of numerous relevant factors" (Gligorijević, 2014).

The thesis that development is impossible without unevenness has been accepted by numerous domestic and foreign authors. However, uneven development stimulates economic development only if it stays within certain socially acceptable limits. The moment when regional differences become too significant, they transform into one of the crucial and existential problems of a national economy. In that sense, one of the main tasks of economic policymakers is to maintain regional differences within socially acceptable limits through measures and instruments of regional policy.

If we examine the economy of the Republic of Serbia, we notice that regional differences are much larger compared to other European countries. This situation calls for urgent action by economic policymakers to reduce regional disparities to socially acceptable levels. However, in order to keep the unevenness of economic development, viewed from a regional perspective, within socially acceptable limits, it is necessary to approach regional development from a strategic aspect. In this context, the role of the state emerges as a key player in the process of reducing regional disparities in the Republic of Serbia. Namely, the problems of uneven regional development and unfavorable demographic trends have been present in the Republic of Serbia for decades. Many researchers, organizations, and institutions have studied them. However, over time, the problems of regional development, and with them the most immediate and unfavorable demographic trends, become more topical, opening up space for new research.

Looking at the field of demographic movements in the Republic of Serbia, it can be observed that with the increase in regional differences, migratory movements on the south-

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

north axis intensify, leading to the depopulation of peripheral areas of the Republic of Serbia. Such pronounced regional disparities cannot be overcome through the automatic mechanism of the market. Moreover, with its spontaneous action, regional disparities in the Republic of Serbia will become more pronounced over time.

Considering the aforementioned, we can conclude that to achieve the goals of more equitable regional development in the Republic of Serbia, it is necessary to create a long-term regional development strategy, time-limited, with clearly defined goals, measures, and instruments of regional policy needed to achieve them (Petrović-Ranđelović, Manasijević, 2018).

In order to realize the long-term goals of regional development, the state of the economy in the Republic of Serbia needs to be stable, with a continuous achievement of a relatively high rate of economic growth. The main goals of regional development in the Republic of Serbia can be highlighted as follows: accelerated economic development of all areas, with an emphasis on less developed regions; long-term sustainable development; raising regional competitiveness; reducing regional disparities and poverty; stopping unfavorable demographic trends; and continuing the process of decentralization.

The attained level of development in the Republic of Serbia, along with modern turbulent conditions, demands a detailed analysis, followed by planned radical changes in the vertical (sectoral) and horizontal (regional) economic structure (Manasijević, 2018). An analysis of the state of the economy in the Republic of Serbia should begin at the level of individual municipalities, through districts, regions, and up to the economy of our country as a whole. Based on the potentials of certain municipalities, districts, and regions, it is necessary to determine the activities and sectoral structure that will exist most effectively in a given space (region) and strategically stimulate it.

4. The state and prospects of development of the regional institutional infrastructure in the context of the decentralization process.

The problems of uneven regional development are present in almost all countries, regardless of their level of economic development. In contemporary conditions, regional development issues in the Republic of Serbia are more relevant than ever. Namely, Serbia falls into the group of countries with the greatest regional disparities in the European context, which significantly hinders further economic, social, and overall development. In this regard, addressing regional development issues needs to be approached from a strategic perspective, involving an active role of the state in both the creation and implementation of a regional development strategy and in creating conditions for its long-term sustainability.

Considering the above, one of the prerequisites for addressing regional development issues is an adequate regional institutional infrastructure. This infrastructure should facilitate the smooth implementation of strategic measures and instruments of regional policy, as well as encourage more even and purposeful economic activities throughout the territory of the Republic of Serbia.

Analyzing the regional reality of the Republic of Serbia in terms of institutional infrastructure, certain shortcomings are evident, manifesting in inefficient, centralized, and relatively chaotic institutional arrangements. The current Law on Regional Development of the Republic of Serbia designates the subjects of regional policy at the institutional level as follows: the Government; Ministries responsible for finance and spatial planning in accordance with the law; the Autonomous Province of Vojvodina; the capital city; the Business Registers Agency; the Republic Agency for Spatial Planning in accordance with the law; the Development Fund of the Republic of Serbia; local self-government units in accordance with the law; the National Council for Regional Development; the National Agency for Regional Development; regional development councils; and regional development agencies.

This institutional infrastructure has a pronounced centralistic-chaotic character. Notably, there is currently no Ministry for Regional Development in Serbia; instead, this area is annexed to a specific ministry without a portfolio, depending primarily on political will. Moreover, there is no clear set of measures and instruments for regional policy, strategies, and consequently, no clear goals for regional policy. The regional development process occurs haphazardly with a strong political influence.

The transformation of the former Development Bank of Serbia into the current Development Fund has shown multiple negative effects, affecting the efficiency of investments and their control and territorial distribution. Over 60% of the total stimulative investments in Serbia go to the Belgrade and Vojvodina regions (Statistical Yearbook, 2019).

The National Council for Regional Development and regional development councils lack sufficient institutional capabilities to create and implement a set of measures and instruments for regional policy. Instead, they engage in activities that are almost entirely formal and bureaucratic. Additionally, there is no current strategy for regional development in Serbia, making it impossible to fulfill the basic, legally prescribed task of these councils, namely controlling the implementation of the regional development strategy and creating new measures.

Regional development agencies operate independently, and due to the lack of adequate hierarchy in institutional terms, their potentials and efforts cannot be fully realized.

Given this state of affairs, there is a pressing need for institutional changes and reforms in the field of regional development in Serbia. The following section will briefly outline a proposal for reforming the country's regional institutional infrastructure. Specifically, it is necessary to determine an institution at the national level (either in the form of a ministry or another national body) responsible for mapping, ranking, and strategically controlling the entire regional development process. Rather than a ministry, establishing an independent national body may be a more effective solution.

At the level of statistical regions, it is essential to identify control points for development. This means creating branches of the aforementioned national body in cities responsible for the development of specific regions (as seen in the practice of many developed countries). Unlike the current regional development councils, these branches

THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

should have greater autonomy in decision-making, both regarding measures and instruments of regional policy and in the strategic process of defining development goals. Additionally, these branches should coordinate the activities of regional development agencies at the regional level.

At the level of districts, it would be necessary to establish district offices for economic development that analyze, control, and collaborate with offices for local economic development.

An institutional infrastructure created in this manner would have a bidirectional information and decision-making process, from the highest national level to the lowest local level and vice versa. This means that the decision-making process in the field of regional development in the Republic of Serbia, characterized as decisions of high public importance, would be significantly decentralized and inclusive for all stakeholders, while being less dependent on political influence. This approach could significantly contribute to reducing regional disparities in the Republic of Serbia and enhance the effectiveness and efficiency of the decision-making process in the field of regional development.

5. Conclusion

The regional aspect represents a significant dimension of overall economic development in a country. The process of regional development should not be simplistically understood as the spatial distribution of investments but rather as a multidimensional process that integrates all segments of society, social entities, organizations, and institutions with the aim of achieving optimal and even spatial development. This is a shared societal interest.

Given this, the process of regional development is a highly complex and intricate multidimensional process where numerous actors of different hierarchical levels, influenced by a multitude of internal and external factors, work towards the goal of achieving more even economic development across the territory of a national economy (Manasijević, 2018). In this sense, a region should not be seen merely as an economic entity but rather as an economic organism with specific goals, characteristics, gravitational centers, and dominant developmental potentials for a particular type of activity that it possesses in greater quantity or quality compared to other regions.

For decades, the Republic of Serbia has been grappling with issues of uneven regional development, whose multiplied negative effects impact all segments of society, economic and non-economic alike. However, the problems of uneven regional development are of such a nature and level of complexity that the application of only reactive measures and instruments of regional policy will not solve them; at best, they will be less intensive. Despite having favorable developmental potentials, without an adequate long-term regional development strategy, appropriate structural changes, and targeted state interventions, the existing mainly ad-hoc actions in this area will be doomed to failure.

To achieve more even regional development, it is necessary to consider the economy of the Republic of Serbia from a strategic perspective, through two basic dimensions of economic development: horizontal or regional and vertical, i.e., sectoral. Without such a

strategic approach and guidance of economic development by the state, coupled with a two-dimensional view of the economic structure, achieving an appropriate quantity, quality, and intensity of economic and regional development will be challenging. The analysis of the role of the state in creating regional institutional infrastructure in the Republic of Serbia clearly indicates the necessity of a long-term and systematic approach to achieve even regional development. Existing imbalances, among other things, result from the lack of adequate institutional solutions and insufficient coordination between sectoral policies and regional strategy.

It is not possible to address regional disparities in the Republic of Serbia solely by applying the postulates of the current economic model based on liberal economic theory. Therefore, it is crucial for the state to play a key role in initiating, directing, and implementing regional institutional solutions that will promote even regional development.

Previous regional development policies have faced territorial deformations, but it is evident that solving these challenges is impossible without systemic and institutional changes. Our analysis emphasizes the importance of establishing an effective regional institutional infrastructure that will enable the planning, implementation, monitoring, and evaluation of incentive mechanisms.

In order to build a sustainable regional future, it is crucial to direct resources and attention to underdeveloped areas. The state must take on the role of a catalyst, directing investments, supporting research and development, and creating a regulatory environment that encourages growth and self-sustainability of regional communities.

Only through a holistic approach, with well-thought-out and consistent institutional reforms, will the Republic of Serbia be able to achieve its strategic goal—long-term sustainable and even regional development that contributes to the overall economic prosperity of the country.

**THE ROLE OF THE STATE IN THE PROCESS OF CREATING REGIONAL
INSTITUTIONAL INFRASTRUCTURE – THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA**

REFERENCES

- Arandžević, Z., Gligorićević, Ž. (2008): Nacionalna ekonomija. Niš: SVEN.
- Arandžević, Z., Gligorićević, Ž. (2010): Regionalna ekonomija. Niš: autorsko izdanje.
- Arandžević, Z., Gligorićević, Ž. (2014): Regionalna ekonomija. Niš: autorsko izdanje.
- Bajec, J. (1998): Ekonomska uloga države u procesu tranzicije. Ekonomska misao, Beograd: Savez ekonomista Srbije.
- Čobeljić, N. (1975): Privreda Jugoslavije rast, struktura i funkcionisanje. Knjiga druga, Beograd: Savremena administracija.
- Džunić, M., Golubović, N. (2019): Politička ekonomija institucionalnih reformi. Niš: Ekonomski fakultet. str. 16.
- Gligorićević, Ž. (2014): Ekonomska trilogija. Niš: autorsko izdanje.
- Gligorićević, Ž., Bošković, G., Manasijević, A. (2019). Razvoj turizma u funkciji revitalizacije devastiranih područja Republike Srbije. U Regionalni razvoj i prekogranična saradnja. Pirot: Privredna Komora.
- Gligorićević, Ž., Manasijević, A. (2019): Globalni istorijski tok teorije i politike regionalnog razvoja. Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope, strana 3-15. Niš: Ekonomski fakultet.
- Golubovic, N. (2011): Društvena ekonomika – ekonomska aktivnost u društvenom okruženju. Niš: Ekonomski fakultet. str. ix.
- Manasijević, A. (2018): Demografski tokovi u Republici Srbiji kao posledica regionalnih dispariteta. Regionalni razvoj i demografski tokovi zbornik studentskih radova i projekata. Niš: Ekonomski fakultet.
- Mihailović, K. (1962): Regionalni aspekt privrednog razvoja. Problemi regionalnog privrednog razvoja, Beograd: Ekonomska biblioteka.
- Petrović-Randžević, M. (2019): Osnovni koncepti ekonomske politike. Niš: Ekonomski fakultet.
- Petrović-Randžević, M., Manasijević, A. (2018): Značaj klastera za ostvarivanje ravnomernog regionalnog razvoja Republike Srbije. Regionalni razvoj i prekogranična saradnja, Pirot: Privredna komora.
- Prokopijević, M. (2000): Konstitucionalna ekonomija. Beograd: E Press.
- Radukić, S., Petrović-Randžević, M. (2014): Strane direktne investicije kao imperativ unapređenja konkurentnosti srpske privrede u postkriznom periodu. Teme, 38(2), 507-526, str. 508.
- Stiglitz, J. E. (2017). The overselling of globalization. Business Economics, 52, 129-137.

- Stojanović, R. (1962): O potrebi potpunijeg uključivanja regionalnog aspekta pri planiranju dugoročnog privrednog razvoja. Problemi regionalnog privrednog razvoja, Beograd: Ekonomska biblioteka
- Tanzi, V., Schuknecht, L. (2000): Public spending in the 20th century: A global perspective. Cambridge: Cambridge University Press.

ULOGA DRŽAVE U PROCESU KREIRANJA REGIONALNE INSTITUCIONALNE INFRASTRUKTURE – SLUČAJ REPUBLIKE SRBIJE

Rezime: Ovaj rad istražuje ulogu države u procesu kreiranja i oblikovanja adekvatne regionalne institucionalne infrastrukture Republike Srbije, s ciljem postizanja dugoročno održivog i što ravnomernijeg regionalnog razvoja. U radu se polazi od evolucije državne intervencije u ekonomskoj sferi, pri čemu se ističe nužnost strateškog pristupa. Centralna tačka istraživanja je potreba za postavljanjem adekvatnih dugoročnih institucionalnih okvira, prilagođenih specifičnostima svakog regiona, okruga i jedinice lokalne samouprave, radi podsticanja njihovog razvoja. Sinergija između regionalne institucionalne infrastrukture, investicija i tehnološkog napretka ključna je za ostvarivanje ciljeva ravnomernog regionalnog razvoja. Ovaj rad naglašava nužnost dobro osmišljenih i implementiranih institucionalnih rešenja, kako bi se dugoročno ostvarila željena ravnoteža u regionalnom razvoju Republike Srbije.

Ključne reči: Država, regionalni razvoj, regionalna institucionalna infrastruktura, Republika Srbija.

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE Stefan Orlović¹

Rezime: Omladinsko preduzetništvo ima ključnu ulogu u razvoju Republike Srbije, predstavljajući vitalan faktor za ekonomski prosperitet i inovacije. Kroz podršku mladim preduzetnicima, stvaraju se nova radna mesta, podstiče se kreativnost i preduzetnički duh među mladima. Inicijative poput edukacije, mentorstva i pristupa finansijskim resursima posebno su važne za izgradnju održivih preduzeća. Omladinsko preduzetništvo, takođe, doprinosi smanjenju nezaposlenosti među mladima, stvarajući inkluzivno društvo i unapređujući ukupnu ekonomsku situaciju u zemlji. Kroz integraciju inovacija i tehnologije, mladi preduzetnici igraju ključnu ulogu u modernizaciji privrede Srbije. Stvaranje podržavajućeg okruženja za omladinsko preduzetništvo vitalno je za dugoročni razvoj zemlje, unapređujući konkurentnost na globalnom tržištu i jačajući ekonomsku stabilnost Republike Srbije.

Ključne reči: omladinsko preduzetništvo, Republika Srbija, razvoj, preduzetništvo, mladi.

Uvod

Omladinsko preduzetništvo kao koncept promovisanja i razvoja preduzetničkog duha i preduzetničkih veština kod mladih predstavlja segment koji je vrlo značajan za razvoj privrede jedne nacionalne ekonomije. U razvijenim zemljama primena ovog koncepta dala je jako značajne rezultate. S obzirom na fenomen starenja nacija na evropskom prostoru, ovaj koncept je od velikog značaja jer mladima putem teorijskih edukacija i praktičnog rada u učeničkim kompanijama omogućava da nakon završetka škole budu sposobni za pokretanje sopstvenog preduzetničkog poduhvata. Ovaj koncept primenjen je u Republici Srbiji, međutim, njegovi potencijali nisu dovoljno iskorišćeni.

Stimulisanjem preduzetničkog duha i razvojem preduzetničkih veština, mladi će biti motivisani da započnu svoje preduzetničke poduhvate. To će permanentno uticati na smanjenje nezaposlenosti, stimulisaće otvaranje novih preduzeća, mlade će zadržati u zemlji, a to će u krajnjem pozitivno uticati na privredni razvoj. Primena koncepta omladinskog preduzetništva u nedovoljno razvijenim regionima, putem svih navedenih pozitivnih efekata može pozitivno uticati na smanjenje i prevazilaženje regionalnih razlika. S obzirom da mladi predstavljaju budućnost zemlje i jedan od njenih osnovnih razvojnih

¹ Ekonomski fakultet Niš, master ekonomista

potencijala, potrebno je u ovu društvenu grupu ulagati, stimulisati ih, obučiti ih i motivisati da svojim radom utiču na ostvarivanje ciljeva privrednog razvoja svoje, a ne druge zemlje.

Ogroman broj ljudi širom sveta, aktivno je uključen u pokušaju da pokrene sopstveni posao ili su radnici, menadžeri u okviru novoosnovanih preduzeća ili preduzetničkih radnji. Zahvaljujući aktivnostima preduzetnika veliki broj novih preduzeća se rodi svakog sata, svakog radnog dana. Novonastali i poslovi koji upravo nastaju imaju veliko učešće u inovacijama na proizvodima i uslugama koji menjaju način na koji radimo i živimo, kao što je slučaj sa personalnim računarom, Fejsbukom, itd. Ovi i veliki broj sličnih proizvoda koji su rezultat preduzetničke aktivnosti pokreću revoluciju koja transformiše i obnavlja globalnu ekonomiju. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

1. Teorijsko-metodološke osnove koncepta preduzetništva

Pojam preduzetništvo potiče od francuskih reči: entre = između, među ... i prendre = uzeti, držati... Složenica *entreprendre* se najčešće prevodi kao preduzeti, preduzimati, poduhvatiti se, pokušati i slično. Termin preduzetništvo je dugo u upotrebi, međutim, njegovo jasno ekonomsko značenje prvi daje francuski ekonomista Ričard Kanton tek u 18. veku. Od tada do danas veliki broj naučnika pokušao je da objasni suštinu preduzetništva i da identifikuje ključne elemente koji su bitni za preduzetništvo. Pošto su pojedini naučnici pažnju poklanjali različitim elementima preduzetništva, nastao je veliki broj različitih pristupa i definicija preduzetništva. Neke od najčešće korišćenih definicija su sledeće: (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019).

Preduzetništvo je proces uvođenja novih proizvoda, upotreba novih sirovina, korišćenje novih oblika organizacije u novoosnovanim ili postojećim preduzećima.

Preduzetništvo podrazumeva sve funkcije i aktivnosti vezane za prepoznavanje povoljnih tržišnih prilika i organizovanje poslovanja u pravcu njihovog iskorišćavanja.

Preduzetništvo predstavlja spremnost da se prihvati rizik i sticanje zarade kao nagrade za prihvaćeni rizik.

Preduzetništvo je način razmišljanja, rezonovanja i delovanja koji je prilikama opsednut, uravnoteženo vođeni holistički pristup čija je svrha stvaranje i prisvajanje vrednosti.

Sumiranjem navedenih definicija može se reći da preduzetništvo predstavlja proces uvođenja novih proizvoda/usluga, podrazumeva ulaganje vremena i kapitala za koje je neizvesno da li će biti vraćeni, tako da nosi određeni rizik sa svrhom stvaranja neke nove vrednosti.

1.1. Pojam i suština koncepta preduzetništva

U teoriji se mogu naći različita tumačenja pojma preduzetništva. U suštini, može se reći da preduzetništvo ima dva aspekta. Jedan je lični i svodi se na sposobnost pojedinca, drugi je društveni (socijalni) i predstavlja način na koji je organizovano društvo, mogućnosti i slobode, koje pojedincu stoje na raspolaganju. Biti preduzimljiv, tj. biti preduzetnik, znači imati talenat, motiv, ideju, znanje i veštinu da se uoči i iskoristi ekonomska prilika u okruženju, kako bi se dobilo ono za čim postoji potreba ili se želi. Kako se pojedinci snalaze

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

da bi zaradili za život i obezbedili ono što žele, možemo reći da mogućnost obezbeđenja ne zavisi samo od njih i njihovih preduzetničkih sposobnosti, nego i od društva u kojem žive. U nekim društvima ekonomska uloga pojedinca se nasleđuje, u drugim državama određuje šta će proizvoditi, ko će proizvoditi, po kojoj ceni, kolike će zarade biti, dok u nekim društvima ekonomsku ulogu pojedinca određuje zakon ponude i potražnje, odnosno tržište. Republika Srbija se opredelila za izgradnju sistema tržišne ekonomije. Tržišna ekonomija ili sistem slobodnog preduzetništva, podrazumeva da su pojedinci potpuno slobodni da poseduju svoju ličnu firmu, da odlučuju šta će i koliko proizvoditi, kome će i po kojoj ceni prodavati i kakve će zarade imati. Sistem slobodnog preduzetništva se bazira na nekoliko osnovnih principa, a to su:

Privatno vlasništvo - svaki pojedinac može da poseduje privatno vlasništvo i da ga koristi na bilo koji zakonit način, kako bi zaradio dovoljno novca za normalan život. Slobodna konkurencija - svako može da proizvodi, nudi, traži, kupuje i prodaje ono što poseduje ili ono što mu je potrebno.

Konkurencija omogućava da svi pod jednakim uslovima možemo da prodajemo ili kupujemo, što dovodi do toga da najbolji budu nagrađeni - najbolji radnici najvećim zaradama, najbolji proizvođači najvećim zaradama, a kupci najnižim cenama.

Slobodno formiranje cena - formiranje cena na osnovu tržišne ponude i potražnje dovodi do toga da nam cene pružaju informaciju koja nam je potrebna kao proizvođačima ili kupcima za racionalno donošenje odluka. Preduzeća su slobodna da proizvode ili prodaju po bilo kojoj ceni, dok kupci, poredeći cene različitih proizvođača, odlučuju koje i čije proizvode će kupiti ili usuge koristiti. Ovo dovodi do toga da će uspešne firme biti one koje kupcima obezbede one proizvode ili usluge koje kupci žele, po onoj ceni koju su kupci spremni da plate.

Preduzetništvo kao delatnost postoji u dugom vremenskom periodu, i ako su se uslovi i okruženje u kome je funkcionisalo dinamično menjali. Kako su mladi ljudi vremenom postali inovativniji, preduzimljiviji, skloniji želji za plasiranjem svojih ideja, razvio se koncept omladinskog preduzetništva. Sam koncept omladinskog preduzetništva se odnosi na bavljenje preduzetničkom delatnošću, ali u periodu mladosti. U Srbiji se poslednjih petnaestak godina ovaj vid preduzetništva neguje kroz program učeničkih kompanija. Program učeničkih kompanija sprovodi specijalizovana organizacija „Dostignuća mladih“, koja je prisutna u Srbiji, ali i celoj Evropi. Konkretno, program je namenjen učenicima srednjih škola i može se reći da predstavlja jedan od stepenika transformacije u realne preduzetnike, nakon završene srednje škole ili fakulteta. Uključivanjem u ovakav koncept omladinskog preduzetništva, mladi imaju priliku da se upoznaju sa svim poslovnim procesima koji egzistiraju u preduzeću; nastankom ideje, nabavkom, proizvodnjom, marketingom, prodajom, vođenjem finansija, pregovaranjem sa kupcima i dobavljačima, itd.

Prilikom svog srednjoškolskog angažmana, mladi ljudi, osnivanjem učeničke kompanije, dobijaju zadatak da organizuju funkcionisanje iste, izvrše preraspodelu poslova, izrade odgovarajući biznis plan i na praktičan način, što je moguće bolje, razrade svoju poslovnu ideju. Najjednostavnije, koncept omladinskog preduzetništva kroz ovaj program možemo predstaviti kao osnivanje učeničkog preduzeća koje funkcioniše na istim

principima kao realno, a sa svrhom da se mladim ljudima na konkretnom primeru objasni funkcionisanje realnog preduzeća. Suština angažmana je da učeničke ideje ne ostanu samo imaginarne ideje na papiru, već da, nasuprot tome, postanu materijalizovane i da omoguće uključivanje u realne preduzetničke tokove. Ono na šta bi posebno trebalo obratiti pažnju, jeste segment koji se odnosi na timski rad i sticanje liderskih veština. Ovo su veštine bez kojih je teško na kvalitetan način realizovati angažovanje u omladinskom preduzetništvu, a sa druge strane, predstavljaju odličnu osnovu za kasnije uspešno integrisanje i upravljanje realnim preduzećem.

Omladinsko preduzetništvo predstavlja bitnu komponentu u razvoju svesti mladih o značaju preduzetničke delatnosti, ali i način da se ljudi u svom razvojnem dobu upoznaju sa načinom funkcionisanja preduzetništva, zato što, vrlo često, nepoznavanje svih relevantnih činjenica bude faktor neuključivanja u preduzetništvo, ukoliko uzmemo u obzir način na koji se ono posmatra u Srbiji. Treba obratiti pažnju na koncept omladinskog preduzetništva kada govorimo o učenicima srednjih škola koji pohađaju škole ekonomske struke, iz razloga što se uključivanjem u ovakve programe direktno radi na primeni teorijski naučenih činjenica. Pružanjem mogućnosti za praktičnu primenu, stvaraju se kvalitetni ekonomski kadrovi, koji osim teorijskih znanja, imaju i pregled kako izgleda primena istih u praksi.

1.2. Faktori uspeha

Složena aktivnost bavljenja preduzetništvom okuplja veliki broj faktora koji pozitivno mogu uticati na uspeh poduhvata. Na neke faktore je moguće uticati u većoj meri, dok neki ne zavise previše od samih preduzetnika.

Podrška porodice i zajednice za pokretanje i vođenje preduzeća jedan je od najuticajnijih faktora u podsticaju mladog preduzetnika da napreduje, što je posebno važno u ruralnim sredinama. Pronalaženje načina za angažman i adekvatna podrška porodice i zajednice je od vitalnog značaja.

Jedno od najmoćnijih oruđa za angažovanje mladih u ulozi preduzetnika je obrazovanje i učenje. Bez obzira da li se dešava kroz mentorstva, škole, porodične odnose ili obuke na lokalnom nivou, mladi ljudi mogu naučiti kako da pokrenu posao i izgrade svoje mišljenje kako bi postali preduzetnici i održali preduzetništvo kao svoj način rada. Usled nedostatka mogućnosti za posao, mnogi mladi ljudi okreću se preduzetništvu. Mnogi od njih uglavnom nisu imali dodira sa preduzetništvom, pa im obrazovanje i razvojni programi u velikoj meri mogu pomoći.

Za buduće preduzetnike je posebno bitan segment ličnog treninga koji će omogućiti osnaživanje veština i tehnika koje podstiču trening uma, pomažući preduzetniku da nauči da se fokusira, koncentriše, analizira i da bude objektivan u svom razmišljanju. Pozitivno razmišljanje, učenje asertivnosti i afirmacije, kao i uravnoteženost u razmišljanju u svakom trenutku, mirna aktivnost, sposobnost upravljanja stresom i rad pod pritiskom su neke od veština koje su neophodne za svakog uspešnog mladog čoveka koji želi da postane uspešan preduzetnik.

Idealna obuka za preduzetništvo i studije treba da obuhvati predmete poput podizanja svesti o preduzetništvu, veštine preduzetništva i ličnog osnaživanja, zatim poslovno planiranje, upravljanje poslovanjem i veštine ličnog razvoja sa posebnim fokusom

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

na liderstvu. Za liderstvo ne možemo reći da je samo urođeni talenat, već se može steći i učenjem i obukom.

Pokretanjem sopstvenih biznisa mladi omogućavaju pokretanje određenih društvenih promena koje budućim generacijama mogu otvoriti prilike za bavljenje preduzetničkom delatnošću. Ove aktivnosti, inspirisane pozitivnim primerima iz prakse, mogu pozitivno uticati na razmišljanje mladih preduzetnika.

Mentorska podrška može obezbediti mladima da šire svoje znanje, uče od drugih pozitivnih primera i grade svoje samopouzdanje. Istovremeno, mladi mogu svoju mudrost, znanje, ideje i sposobnosti podeliti sa već formiranim i iskusnim preduzetnicima. Mentori mogu delovati kao uzori i demonstrirati modele uspeha.

Za preduzetnike uopšte, ali pogotovo mlade preduzetnike, dobijanje pristupa kapitalu može biti prilično zahtevan zadatak, ali i neophodan korak za osnivanje ili širenje preduzeća. Na žalost, mladi ljudi obično imaju najmanje pristupa spremnom kapitalu. U zavisnosti od nivoa razvijenosti zemlje, ali i prisutnih programa za razvoj preduzetništva, varira pristup finansijama. Razvojni programi bi trebalo da budu pažljivo isplanirani sa ciljem kako najbolje podržati mlade ljude da dobiju potrebna sredstva i započnu sopstveni biznis.

1.3. *Faktori neuspeha*

Mladi u Srbiji boje se pokretanja vlastitog biznisa, rizikovanja i neuspeha. Prema određenim istraživanjima, mladi koji pokreću vlastite biznise uglavnom to čine iz nužnosti, a ne iz prilike. Samoinicijativnost mladih je mala, ređe su samozaposleni i radije rade za poslodavca. Oni koji pokrenu vlastite biznise uglavnom su primorani na to, u odsustvu drugih ekonomskih mogućnosti. Državni podsticaji, iako ne u prevelikoj meri, postoje i omogućavaju samozapošljavanje i preduzetništvo, ali i dalje postoje brojne druge prepreke započinjanju biznisa, kao što su nizak standard života i kupovna moć, visoki porezi, konkurencija većih organizacija, malo tržište – malobrojne prilike za regionalnu saradnju. (Figar, 2010)

Istraživanje koje je sproveo LIBEK (2015) navodi da 35% ispitanika starosti od 20 do 29 godina u Srbiji planira u budućem periodu započeti vlastiti biznis, dok preostali ispitanici to ne planiraju. Prema ovom istraživanju, postoji jasna veza između onih koji ne planiraju pokrenuti biznis i onih koji se plaše poslovnog neuspeha. Takođe se navodi da većina (89,6%) smatra da poslovna kultura u Srbiji ne podstiče preduzetnički duh. (Đurović, 2018)

Nedostatak finansijskih sredstava i poteškoće u pronalasku sredstava su među najčešćim preprekama u pokretanju biznisa sa kojim se susreću skoro svi preduzetnici. Preduzetnici se najčešće oslanjaju na porodicu i prijatelje u fazi formiranja biznisa, kako bi uspešno finansirali realizaciju celokupne biznis ideje. Mnogi od njih smatraju da je teško doći do drugih izvora finansiranja, kao što su na primer komercijalne banke, razvojni fondovi i slično. Pored ovih, postoje alternativne mogućnosti i modeli finansiranja koji još uvek nisu dovoljno razvijeni. Danas je zastupljen veliki izbor komercijalnih banaka, međutim, kreditne linije koje su razvijene uglavnom nemaju posebne uslove i pogodnosti za mlade kojima je to prva poslovna ideja.

Mladi koji žele da se bave preduzetništvom birokratske procedure smatraju jednom od ozbiljnih prepreka za pokretanje biznisa. Iako se preduzetništvo mladih poslednjih godina sve više počelo posmatrati kao jedan od strateških prioriteta vlasti, nije se postiglo puno na polju pojednostavljenja birokratskih procedura. Mladim preduzetnicima veliki problem predstavlja nedostatak potrebnih informacija vezanih za registraciju firme, kao i propisa koji uređuju dalji tok poslovanja, propisi koji se odnose na poslovanje su mnogobrojni i često teški za tumačenje. Nepostojanje olakšica u domenu poreza je jedna od stavki koje mladim preduzetnicima mogu otežati poslovanje. U Srbiji od 2018. godine postoje poreske olakšice za novoosnovane pravne subjekte, koje se samim tim odnose i na mlade, pa u tom smislu postoji olakšavajuća oklonost u odnosu na ranije uslove.

Preduzetnička infrastruktura i mentorstvo u mnogim zemljama su još uvek u fazi razvoja. Za mlade preduzetnike važno je da imaju podršku u vidu fizičke i tehničke infrastrukture, ali i profesionalnu podršku i mentorstvo. Pristup telefonu, internetu danas je postao imperativ za privrednike i mlade preduzetnike. Slično je i s troškovima komunalnih usluga, koje su relativno prihvatljive visine za preduzetnike. Mladi ljudi koji žele pokrenuti i razviti vlastiti biznis imaju potrebu za mentorskom podrškom koja se sprovodi kroz različite programe, ali je problem nivo zainteresovanosti mentora i ozbiljnost realizacije i organizacije.

1.4. Fenomen motivacije

Motivi za pokretanje preduzetničkog posla mogu biti vrlo različiti. Jedan od najčešćih motiva koji podstiče ljude na pokretanje sopstvenog posla je sticanje zarade. U vreme velike nezaposlenosti, masovnog otpuštanja radnika i loših uslova rada, samozapošljavanje pokretanjem sopstvenog posla postaje način za obezbeđenje izvora finansiranja velikog broja ljudi i način bogaćenja. Preduzetnici kao što su Steve Jobs ili Bill Gates i mnogi drugi su zaradili milione dolara razvijanjem sopstvenog posla, zbog čega karijera preduzetnika postaje izuzetno atraktivna i podstiče veliki broj ljudi širom sveta da prihvate preduzetničke izazove. Iako većina uspešnih preduzetnika navodi da zarada nije njihov ključni motiv, već samo merilo uspeha, sticanje zarade je jedan od vrlo čestih motiva koji navode ljude na pokretanje sopstvenog posla. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

Čak i za one koji imaju određene izvore prihoda pokretanje sopstvenog posla je vrlo privlačno jer obezbeđuje finansijsku samostalnost. Preduzetnici samostalno upravljaju finansijama i sami odlučuju o tome koji deo zarade će uložiti u dalji razvoj poslovanja, a koliko za ličnu potrošnju. Takođe, vrlo česti motiv koji navodi pojedinca na pokretanje sopstvenog posla je samostalnost u radu. Biti sposoban da radi nešto „svoje“, da samostalno odlučuje i kontroliše svoje radno vreme i sopstveni život, da samostalno određuje način rada i slično su izazovi koji, takođe, mogu podstaći ljude na preduzetničku aktivnost. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

Pokretanje sopstvenog posla veliki je izazov i zbog toga je strast prema biznisu jedan od ključnih preduslova da se preduzetnički poduhvat uspešno realizuje. Mladi privrednici, uglavnom, ne poseduju neko posebno iskustvo i, u tom smislu, njihov izvor želje za uspehom se nalazi u ljubavi prema poslu koji žele da pokrenu. Preduzetništvo je aktivnost koja osobi može doneti mnogo benefita, ali sa druge strane, zahteva adekvatnu posvećenost, odricanja i vreme. Mladi ljudi se danas često susreću sa odsustvom motivacije za izvršavanje različitih

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

stvari. Situacija nije nešto mnogo drugačija ni kada je u pitanju motiv za bavljenjem preduzetništvom umesto procesa zapošljavanja u privatnoj ili državnoj firmi. Stepenn motivacije u velikoj meri zavisi od okoline u kojoj se potencijalni budući preduzetnik nalazi. Ukoliko je okolina preduzetnički orijentisana, nije negativno nastrojena prema riziku i shvata značaj preduzetničke delatnosti, faktori koji mogu motivišuće uticati na izbor preduzetništva kao radne aktivnosti će biti istaknutiji i bliži budućem preduzetniku. Jasno, u suprotnom slučaju će proces motivacije ići jako otežano i bilo koja pozitivna misao potencijalnog preduzetnika biće osporena usled dejstva negativnih faktora. Kada se govori u ovom smeru bitno je pomenuti pozitivne primere koji mogu biti odličan izvor motivacije i mogu biti baza za osnaživanje mladih koji žele da se bave preduzetničkom delatnošću. Pozitivnim primerima iz okoline, smanjiće se obim straha, biće poznatiji problemi sa kojima se mogu susretati mladi preduzetnici i adekvatni načini za njihovo rešavanje. Što je još bitnije, kada postoje uspešne mlade preduzetničke priče, preduzetništvo se više neće posmatrati kao nešto apstraktno, već kao realna i izvodljiva aktivnost koja omogućava ljudima egzistenciju.

1.5. *Preduslovi za uspešnog mladog preduzetnika*

Mlade osobe koje planiraju da se bave preduzetništvom su uglavnom bogate elanom i voljom, ali je nedostatak iskustva i nedovoljno poznavanje oblasti preduzetništva segment koji im može izazvati strah i sprečiti uspešnu realizaciju ideje. Ukoliko se analiziraju saveti iskusnih preduzetnika u domenu toga kojih bi stvari trebalo da se pridržavaju mladi preduzetnici, kako bi njihov preduzetnički put imao potencijala za uspeh, mogu se izdvojiti određene činjenice koje navode mnogi od njih. Važno je uspostaviti ravnotežu između samopouzdanja koje je optimistično i pruža sigurnost u ono što se radi i „samopouzdanja“ iz koga se prikazuje čista arogancija. Prekomerno i neosnovano samopouzdanje sprečava da se prepoznaju očigledni problemi ili traži angažovanje iznad mogućnosti. Važno je biti u kontaktu sa drugim preduzetnicima koji se bave sličnim poslovima. Važne su informacije koje se dobijaju. Treba se pridružiti grupama, koristiti društvene medije, pitati za preporuke, nikada ne odustajati od sastanaka. Bez obzira koliko dugo je neko u poslu, ovo nikada neće naškoditi.

Podsticanje mladih da postanu preduzetnici ima mnogo prednosti u pogledu rešavanja problema nezaposlenosti u privredi kao i plasiranje inovacija i razvoja privrede i ekonomije. Shvatajući potrebu za stvaranjem i negovanjem omladinskog preduzetništva, mnoge zemlje su preuzele strateške inicijative i sprovele planove koji imaju za cilj da podučavaju preduzetničke veštine i znanje kroz obrazovanje. Takav potez bez sumnje pruža slobodu i podsticaj mladima da sanjaju i ostvaruju svoje snove. ([www. project-management-srbija.com](http://www.project-management-srbija.com))

Imajući u vidu intuitivnu prirodu preduzetnika, njegovu spontanost, upornost i izdržljivost, sklonost ka timskom radu, potrebu uspostavljanja raznovrsnih mreža i kontakata, s jedne strane, i elemente emocionalne inteligencije, sa druge strane, sasvim je jasno zašto je emocionalna inteligencija poželjna karakteristika preduzetnika u savremenim uslovima. Neki autori ističu da je emocionalna inteligencija indikator uspeha broj 1, ali i da donosi dobrobit preduzetnicima na više načina: povećanje samosvesti, efektivnija komunikacija, bolja kontrola emocija, efektivnije identifikovanje zahteva i potreba kupaca, obezbeđenje jedinstva tima kroz unapređeno liderstvo. Zbog svega navedenog, važno je da

preduzetnici budu svesni značaja emocionalne inteligencije, ali i načina i mogućnosti za njen razvoj. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

2. Preduzetničko okruženje u Republici Srbiji

Obezbeđivanje podsticajnog okruženja za preduzetništvo zahteva detaljan i holistički pristup. Na preduzetničko okruženje utiču svi elementi preduzetničkog ekosistema - državne politike, regulatorni okvir, institucije, finansije, kultura, obrazovanje, ljudski kapital, lokalna i globalna tržišta. Ne možemo da stvorimo bolje finansijsko okruženje bez čvrstog institucionalnog i zakonskog okvira, niti da podstaknemo preduzetništvo isključivo putem zakona, a bez promena u obrazovnom sistemu. Kao što je to rekao profesor Daniel Isenberg: "Reforma neće biti u potpunosti delotvorna bez svih 'mekših' pristupa (...) kao što su rušenje kulturnih barijera, obrazovanje preduzetnika i promovisanje uspešnih priča" (2010). Prema tome, potreban je integrativni pristup.

Do razvoja preduzetništva u Srbiji dolazi 1980. godina (do tada su osnivana i razvijana velika državna i društvena preduzeća). U periodu od 1988. do 1992. godine, Savezna vlada SFRJ je sproveda niz mera u pravcu povećanja efikasnosti i konkurentnosti privrede. U skladu sa tim, donet je niz mera koje su pogodovala nastanku malih i srednjih preduzeća u privatnom vlasništvu (stvoren je zakonski okvir koji omogućava stvaranje privatnih preduzeća, izvršena liberalizacija trgovine, počela je privatizacija nekih državnih preduzeća, itd). Zahvaljujući navedenim merama za kratko vreme osnovan je veliki broj preduzetničkih radnji i malih preduzeća. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

Vlada Republike Srbije proglasila je 2016. godinu "Godinom preduzetništva". To je važan korak u zemlji u kojoj se preduzetništvo često nedovoljno vrednuje. Međutim, izgleda da ni postojeći, ni potencijalni preduzetnici u Srbiji ne osećaju da su u potpunosti "prepoznati" i "detektovani" od strane države. Prvo, nedostaju podaci koji bi obuhvatili sve preduzetnike koji rade u Srbiji, kao i detaljna baza podataka koja bi opisala njihovu strukturu i karakteristike, čime bi bilo omogućeno da se utvrde njihove potrebe. Osim toga, nedostaje čak i opšta definicija različitih vrsta preduzetnika, dok nisu ni u dovoljnoj meri prepoznati u zakonskom okviru.

Bez mogućnosti da klasifikujemo i pratimo preduzetnike, ne možemo da kreiramo prilagođene politike koje bi ciljale one kojima je podrška najviše potrebna. Postojeće politike su uopštene i ciljevi usvojene Strategije za razvoj MSP i preduzetništva preterano su široki, te je prema tome, merenje efekata takvih politika, ne samo nemoguće zbog nedostatka podataka o preduzetnicima, već i zbog opšte prirode i širine politika. Osim toga, nema podataka o potencijalnim preduzetnicima u Srbiji, odnosno o broju pojedinaca koji bi želeli da pokrenu sopstveni biznis, ko su oni, i koje su njihove ideje i brige. Neki od njih su nezaposleni, a neki bi voleli da pokrenu biznis u oblastima u kojima je nezaposlenost visoka. Ove podgrupe trebalo bi da budu od posebnog interesa za državne organe, i trebalo bi usmeriti politike tako da se njima pruži najviše podrške. Međutim, ako ne znamo ko su oni i ako ne možemo da se raspitamo o problemima sa kojima se suočavaju ili potencijalom koji vide, skoro je nemoguće stvoriti prilagođene politike.

Mladi sa inovativnim i međunarodno-orijentisanim poslovanjem suočavaju se sa zastarelim poslovnim okruženjem koje ometa njihov rast. Suočavaju se sa vrlo ozbiljnim

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

problemima sa naplatom preko interneta, zastarelim zakonima i procedurama, insistiranju institucija na korišćenju pečata, kašnjenjima u povraćaju PDV-a itd. Sve to vodi kontradikciji: umesto da se podrže i promovišu, najproaktivniji mladi ponekad se osećaju prisiljeni da se presele u neku drugu zemlju sa povoljnijim poslovnim okruženjem. Mladi u sistemu srednjeg stručnog obrazovanja imali bi povoljniju početnu poziciju kada bi postojao odgovarajući zakonski okvir kojim se reguliše zanatska delatnost. Mladim ženama, koje su često mlade majke, teško je da usklade poslovni i privatni život zbog nepostojanja dovoljnog broja vrtića. Mladi sa fizičkim invaliditetom suočavaju se sa neodgovarajućom infrastrukturuom javnih ustanova i neodgovarajućim kvalifikacijama javnih službenika. Spisak se nastavlja, tako da je neophodan pristup prilagođen mladima, kao i različitim grupama mladih, kako bi se u najvećoj meri povećala preduzetnička aktivnosti među njima. Razumevanje svakog od koraka koje mladi pojedinci moraju da preduzmu kada pokreću sopstveni biznis, a naročito prepreka sa kojima se suočavaju na tom putu, pomogao bi donosiocima politika da razviju delotvorne mehanizme podrške i unapredio trenutno nezadovoljavajući nivo preduzetničke aktivnosti među mladima.

Država je pokazala spremnost da rešava navedena pitanja putem različitih strategija sprovedenih tokom prethodnog perioda. Međutim, te se strategije ne sprovode u potpunosti. Isto tako, mere koje se sprovode ne deluju dovoljno delotvorno. Razlog za to je, uglavnom, nedostatak institucionalnih kapaciteta ili nedostatak jasno definisanih prioriteta. Osim toga, postoji opšti manjak institucionalne koordinacije i sistematskih pristupa podršci mladim preduzetnicima. Svaka od relevantnih javnih institucija vodi sopstvene programe, bez povezivanja ili usaglašavanja sa ostalima. Tako se na kraju ne ostvaruje efekat sinergije. Osnovni problem jeste što državne institucije niti razumeju specifične potrebe mladih, niti su u potpunosti svesne ekonomskog potencijala preduzetništva. Ovaj problem potiče iz nedostatka relevantnih informacija kako o mladima, tako i o preduzetništvu - podaci o postojećim preduzetnicima su nedovoljni, dok podaci o potencijalnim preduzetnicima ne postoje. Prema tome, donosioci odluka ne znaju koliko bi pojedinaca u Srbiji želelo da pokrene sopstveni biznis, ko su oni, niti kako izgledaju njihove ideje i brige. Bez mogućnosti da se ispituju problemi i prepreke sa kojima se suočavaju, skoro je nemoguće stvoriti delotvorne prilagođene politike.

2.1. Omladinsko preduzetništvo i položaj mladih u Republici Srbiji

Koncept omladinskog preduzetništva, kao što je u prethodnim delovima objašnjeno, nastao je kao jedan od odgovora na inicijative mladih ljudi, ali sa druge strane, i kao podsticajna mera za razvoj preduzetničkog načina razmišljanja i motivisanja za daljim razvojem preduzetničke delatnosti u Srbiji. Mladi ljudi, i pored istaknutih osobina kao što su inovativnost, kreativnost i želja za plasmanom sopstvenih ideja, i dalje se susreću sa velikim problemom kada je u pitanju bavljenje preduzetništvom – problemom upravljanja rizikom. Tokom odrastanja, mladi će se češće susretati sa razmišljanjima da je rizično baviti se preduzetništvom, nego sa motivacijom i preporukama za uključivanje.

U našoj zemlji, demotivacija okoline za bavljenjem preduzetništvom je aktivno prisutna, pogotovo u starijim generacijama stanovništva, koje polaze od stava da je sigurnije zaposliti se na već formiranom radnom mestu, nego se izložiti riziku i pokrenuti posao – baviti se preduzetništvom. Takvi stavovi imaju jak uticaj na mlade da, u periodu odrastanja

i formiranja stavova, stvore negativan stav i percepciju o preduzetništvu kao o nečemu nesigurnom, u većini slučajeva neuspešnom i krajnje rizičnom poduhvatu. U takvom okruženju, veliki deo mladih je stavljen u položaj da, kada je u pitanju preduzetnička delatnost, polazi od predrasuda i straha, a ne od sagledavanja šansi i slobode. Iznesene činjenice predstavljaju jedan od glavnih razloga zašto je značajno negovati koncept omladinskog preduzetništva i koji bi trebalo da bude glavni domen njegovog delovanja.

Kada govorimo o položaju mladih, bitno je napomenuti još jedan od segmenata koji može značajno uticati na usavršavanje veština mladih ljudi, što kasnije može doprineti jednostavnijoj odluci o započinjanju preduzetničkog posla – dualnom obrazovanju. Ovakav vid obrazovanja, nadovezaće se jednim svojim delom na već postojeći koncept omladinskog preduzetništva i ostaviti dodatni prostor, da mladi, usavršavajući svoje veštine u različitim stručnim oblastima za koje se školuju dobiju veću slobodu i želju da kasnije i sami pokrenu inicijativu za samozapošljavanjem u toj oblasti.

Uključivanjem u koncept omladinskog preduzetništva, u konkretne programe istog, mladim ljudima se pruža prilika da na objektivan način formiraju stavove o tome šta je zapravo preduzetništvo, koje su pozitivne i negativne strane uključivanja u ovaj vid delatnosti, koji je nivo rizika, a koji nivo benefita, kao i da se na adekvatan način upoznaju sa konceptom upravljanja sopstvenim vremenom, što jeste jedna od značajnih pozitivnih karakteristika ove delatnosti. Učešćem u aktivnostima omladinskog preduzetništva, mladi ljudi se pripremaju da kasnije zaista i postanu preduzetnici i realizuju realne ideje, ali ovog puta - u realnom preduzeću.

Ukoliko uzmemo u obzir to, da za učeničke kompanije ne postoji zakonski okvir za obavljanje delatnosti u pogledu regularnog sistema prodaje i ostvarivanja prihoda, već da je moguće finansijske transakcije obavljati preko učeničkih zadruga koje ne postoje u svim školama, možemo zaključiti da će, nakon što mladi ljudi osmisle i razviju svoju ideju, doći do trenutka kada će biti potrebno dodatno je materijalizovati kroz realno preduzeće. Tada, nastaje potreba za osnivanjem preduzeća, čime se doprinosi intenziviranju bavljenja preduzetničkom delatnošću, ali sa bitnom olakšavajućom okolnošću; u pitanju će biti ideja koja je već prošla određeni nivo selekcije i obrade.

2.2. *Aktuelni problemi preduzetnika u Republici Srbiji*

Preduzetnici u Republici Srbiji se susreću sa sličnim problemima kao i njihove kolege iz regiona. I ako je sasvim jasno da bi realizovati preduzetnički poduhvat bez određenih izazova bilo nemoguće u bilo kojoj državi u svetu, u ovom delu sveta postoje determinante koje uslovljavaju da pokretanje sopstvenog biznisa bude dosta otežano. Za mlade u biznisu najveći problem predstavlja početni kapital, odnosno u nekim slučajevima, garancija koju moraju dati za traženi kredit. Bilo da se radi o svoti novca koju mladi teško da mogu imati kao ušteđevinu ili da se radi o stavljanju pod hipoteku nekretnina koje vrlo teško da su u vlasništvu mladih, nego su obično vlasnici njihovi roditelji, dolazimo do krupne prepreke koja je za mlade teško savladiva u cilju kreditnog zaduživanja radi pokretanja biznisa. Predstavnici mikrofinansijskih institucija ukazali su na to da postoji ogroman jaz između potrebe za mikroizajmovima u Srbiji i ponude postojećih institucija. Otežavajuću okolnost za mlade predstavlja i činjenica da se prilikom apliciranja za ova sredstva moraju takmičiti sa

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

ostalim preduzetnicima koji imaju mnogo veće iskustvo, kao i vlasnicima malih i srednjih preduzeća.

Pored tradicionalnih izvora finansiranja, bitno je pomenuti alternativne oblike poput biznis anđela, crowdfunding-a i drugih. Ono što nije dobro kada su u pitanju alternativni izvori je to da oni još uvek nisu dovoljno razvijeni u Srbiji. Ovi oblici nisu zakonski prepoznati, niti su vidljivi dovoljni naponi da se te regulative i mehanizmi uspostave. Zajednica domaćih preduzetnika koji imaju višak kapitala ne prepoznaje poslovne i investicijske mogućnosti zasnovane na ovim modelima finansiranja, ili pak nema dovoljno ni informacija, ni motiva. Značajan izvor finansiranja predstavljaju domaće i međunarodne nevladine organizacije i vladine organizacije, agencije i institucije stranih zemalja koje podršku razvoju privrede i preduzetništva pružaju kroz svoje redovne ili vanredne programe, inicijative i aktivnosti, često u saradnji s domaćim institucijama vlasti.

Društvene norme možemo uzeti kao komponente preduzetničkog okruženja i u tom smislu one mogu ohrabrivati ili sputavati nove poslovne aktivnosti, odnosno preduzetničke aktivnosti mladih ljudi. S aspekta društvenih normi, važno je sagledati kakav je generalni pogled društva na bavljenje preduzetništvom i kakav status uživaju preduzetnici u društvu, da li se preduzetništvo gleda kao jedan od karijernih izbora mladih ljudi, kakva je percepcija mladih o podršci društva, kakva je uloga roditelja u svemu tome, kako društvo percipira neuspeh u pokretanju i vođenju vlastitog biznisa i kako se to odražava na mlade, kakav je odnos medija spram mladih preduzetnika i koliko su mladima od pomoći iskusniji preduzetnici.

2.3. Programi podrške razvoju preduzetništva

U Srbiji različite institucije organizuju programe podrške preduzetnicima. Međutim, ovi programi su pokazali određene nedostatke, između ostalog: programi su kratkoročni, ograničeni vremenom i u većini slučajeva ne uključuju planove za konačnu implementaciju. Programi uključuje tri segmenta: dijagnostiku (finansijska analiza, razgovor s vlasnikom, utvrđivanje ključnih problema), planiranje i sprovođenje. Ovaj pristup više teži tome da predstavlja kratkoročni plan rekonstrukcije, a ne mentorstvo. S druge strane, neka mentorstva obuhvataju posete firmi, razgovor s vlasnikom, dijagnozu postojećeg stanja, identifikaciju problema i predloge za njihovo prevladavanje. Programi su prilično formalni i manje su usmereni na ostvareni učinak. Programi nisu fleksibilni, niti su prilagođeni potrebama učesnika. Na kraju, nema dokaza o uspehu ovih programa, niti podataka o korisnicima mentorstva nakon učešća u programu.

Programi podrške za početnike u poslovanju koji su prepoznati kao adekvatni i profesionalni za mlade preduzetnike su programi sledećih autora: Ministarstva privrede, Razvojne agencije Srbije, Fonda za razvoj, Nacionalne službe za zapošljavanje, Fonda za inovacionu delatnost, Erste banke i Banke Intesa.

Programi preduzetničkog obrazovanja postali su rasprostranjeni na američkim koledžima i univerzitetima, posebno posle 2008. godine, kada je došlo do značajnog rasta broja predmeta u oblasti preduzetništva. Pored klasičnih kurseva u okviru studijskih programa, programi obrazovanja za preduzetništvo u različitim kontekstima pružaju se i u okviru srednjih stručnih škola i gimnazija, kao i studentima koji su upisali program pomoći

radi smanjenja nezaposlenosti. Obrazovanje za preduzetništvo posmatra se kao deo napora za smanjenje siromaštva. (Ivanović-Đukić & Radosavljević, 2019)

Prema rezultatima određenih istraživanja postoji pozitivna korelacija između preduzetničkog obrazovanja i preduzetničkog znanja i veština, pozitivnih percepcija preduzetništva, kao i namera da se postane preduzetnik. Takođe, zaključeno je da akademsko obrazovanje u oblasti preduzetništva ima bolje efekte od treninga i obuka koje se realizuju u neakademskoj sredini.

Za uspešan razvoj preduzetništva potrebno je blagovremeno informisanje i postojanje efikasnog mehanizma komunikacije institucija sa privrednicima. Pod ovim se ne podrazumevaju samo informacije sa zvaničnih internet stranica, već i direktna komunikacija. Potrebno je davanje pravovremene informacije o izvorima finansiranja, povoljnim uslovima kreditiranja, podrška pri pristupanju izvorima finansiranja i izrade poslovnog modela, i najзад, pružanje podrške prilikom izlaska na tržište.

To potvrđuje i rezultat sprovedene ankete. Na pitanje koliko su mladi preduzetnici u Srbiji informisani o preduzetništvu, većina (njih 55%) se izjasnila da je dovoljno informisana, za razliku od 45% njih koji smatraju da nisu dovoljno informisani. (Služba za mala i srednja privredna društva Privredne komore Srbije & Privredni forum mladih, 2016)

3. Karakteristike i perspektive razvoja omladinskog preduzetništva u Republici Srbiji

Na omladinsko preduzetništvo u Srbiji sve više se gleda kao na jedan od načina koji može mnogo doprineti smanjenju nezaposlenosti među mladima. Stopa nezaposlenosti mladih lica uzrasta 15–24 godine u Srbiji, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku na osnovu Ankete o radnoj snazi za II kvartal 2016. godine, iznosi 36,1%. Kako bi se sprečio dalji rast stope nezaposlenih mladih lica, koji je konstantan godinama unazad, ulažu se veliki naponi da se kreira stimulativniji ambijent za rast i razvoj, koji bi uslovio otvaranje novih radnih mesta.

Olakšavanje i ohrabivanje mladih da krenu putem preduzetništva je neophodno, jer svaka peta mlada osoba uzrasta 15–24 godine (20,2%) pripada tzv. „NEET“ kategoriji (nije zaposlena, nije u sistemu obrazovanja, niti se usavršava), što predstavlja značajan ekonomski izazov za zemlju. Imajući u vidu ovakvo stanje, kojem dodatno doprinosi ograničena ponuda radnih mesta, preduzetništvo predstavlja jedno od rešenja datog problema. Anketa Svetske banke pokazuje da u Srbiji 46% ispitanika žele da budu preduzetnici, ali da je samo 8% zaista spremno da se angažuje na tome, jer čak 85% anketiranih smatra da je preduzetništvo rizik, a kao glavne prepreke navode nestimulativan poslovni ambijent. Nezaposlenost mladih u Srbiji predstavlja sistemski problem čije rešavanje podrazumeva uključenost svih društvenih aktera.

Iz tog razloga, svedoci smo sve većeg potenciranja razvoja preduzetničke svesti među mladima kao prvog koraka u razvoju omladinskog preduzetništva. Izrađena je i Nacionalna strategija za mlade, koja utvrđuje osnovne principe i pravce delovanja, kao i očekivane rezultate delovanja svih subjekata omladinske politike ka unapređenju društvenog položaja mladih i stvaranju uslova za ostvarivanje prava i interesa mladih u svim oblastima. Strategija

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

se zasniva na strateškom opredeljenju države da radi sa mladima i za mlade, i da, polazeći od cilja postavljenog u Zakonu o mladima, teži obezbeđivanju uslova koji će omogućiti mladima bavljenje preduzetništvom.

3.1. Dualno obrazovanje i omladinsko preduzetništvo

Dualno obrazovanje kao deo sistema obrazovanja podrazumeva da učenici osim sticanja znanja u okviru škole i koncepta teorijske nastave, primenjuju učenje putem praksi u firmama i različitih časova vežbi. Ukoliko sagledamo činjenicu da veliki deo poslodavaca kao glavnu manjkavost našeg obrazovnog sistema navodi upravo to da kadrovi ne poseduju dovoljno praktičnih znanja kako bi odmah nakon završetka školovanja pristupili radu, dualno obrazovanje ima mogućnosti da reši ovaj problem. Primenom dualnog sistema obrazovanja, mladima u srednjim školama se pruža prilika da svoja teorijska znanja odmah primene u praksi i tako steknu i veštine potrebne za obavljanje konkretnog posla. "Učenje kroz rad" je organizovan proces tokom koga učenici, pod rukovodstvom i nadzorom instruktora u realnom radnom okruženju kod poslodavca, stiču kompetencije neophodne za efikasan i produktivan rad u određenom zanimanju ili grupi zanimanja.

Dualno obrazovanje pokazuje posebnu kompatibilnost sa omladinskim preduzetništvom kao aktivnošću koja ima veliku perspektivu razvoja u okviru grupa mladih ljudi koji se obrazuju u različitim domenima. Sticanjem praktičnih veština u firmama iz različitih delatnosti, mladi dobijaju uvid u to kako preduzeća funkcionišu, koje su ključne aktivnosti, a koje su neke od poteškoća u radu sa kojima se firme mogu susresti tokom poslovanja. Stvaranjem adekvatnih kadrova, obrazovni sistem će omogućiti da se pomenuti kadrovi angažuju u različitim poslovnim delatnostima, pre svega u domenu aktivnosti samozapošljavanja.

3.2. Učeničke kompanije i omladinsko preduzetništvo

Učeničko preduzetništvo je program koji na praktičan i jednostavan način učenicima predstavlja sve elemente pravog preduzetništva. Prikazuje stvaran život kompanije u periodu od jedne godine, tokom koje učenici-preduzetnici, osnivaju, vode i zatvaraju svoju kompaniju. Cilj programa je da učenici, pored teoretske osnove o učeničkom preduzetništvu, steknu i praktične veštine vođenja poslovanja. Program je u srednjim školama u Srbiji započeo 2003/2004. školske godine, a sprovodi ga organizacija „Dostignuća mladih”.

Koncept učeničke kompanije podrazumeva da učenici stiču znanja i veštine iz oblasti preduzetništva formiranjem kompanija, u kojima „rade“ u toku jedne školske godine. Kompanije se formiraju na početku školske godine, i do kraja te godine učenici prolaze sve faze rada stvarne kompanije. To podrazumeva da oni sami organizuju rad u svojoj kompaniji, sami se opredeljuju za svoju poslovnu ideju, istražuju tržište, sastavljaju biznis plan, izrađuju proizvod/uslugu, osmišljavaju marketing i promociju svoje kompanije, i sami prodaju svoje proizvode/usluge. Sve ove korake oni prolaze uz podršku i pomoć obučanih nastavnika-mentora, koji učenicima daju savete i pomoć u realizaciji planiranih aktivnosti.

Učeničke kompanije kao program su tokom godina okupljale sve veći broj učenika. S obzirom na povećano učešće mladih u ovom preduzetničkom programu, može se zaključiti da su srednje škole značajni činioci koji pomažu u realizaciji preduzetničkog obrazovanja u Srbiji. Učešćem u programu učeničkih kompanija mladi imaju priliku da se upoznaju sa preduzetničkim duhom i spoznaju lepote bavljenjem preduzetništvom. Kada su upoznati sa načinom funkcionisanja ovakvog sistema, mnogo lakše će se upustiti u osnivanje sopstvenog preduzeća u odnosu na situaciju da je preduzetništvo potpuno nepoznata kategorija.

3.3. Regionalni razvoj i omladinsko preduzetništvo

Promena stava određenog broja mladih ljudi i podrška inicijative nekih, očigledno će doprineti nastanku potrebe za konkretizacijom poslovnih ideja razvijenih u programima omladinskog preduzetništva, i to kroz osnivanje realnih preduzeća. Može se izneti činjenica, da mala i srednja preduzeća, neosporivo, predstavljaju razvojnu šansu za privredu jedne zemlje. Ako uzmemo u obzir tu činjenicu, postavlja se pitanje u kojoj meri bi, omladinsko preduzetništvo, moglo doprineti razvoju srpske privrede, ali i konkretno, razvoju pojedinih regiona. Angažovanjem u omladinskom preduzetništvu, osnivanjem učeničkih kompanija, mladi ljudi razvijaju svoje ideje, ispituju ih na tržištu, usavršavaju. Jednom rečju, pripremaju ih za materijalizaciju u realnom preduzeću. Ako sagledamo strukturu sprovođenja omladinskog preduzetništva, može se zaključiti da ovaj koncept okuplja mlade iz srednjih škola sa teritorije cele Srbije, što bi dalje značilo da su uključeni mladi iz različitih regiona naše zemlje. Različiti regioni poseduju različite resurse, potencijale i komparativne prednosti koje se mogu iskoristiti za razvoj inovativnih preduzetničkih ideja. Ukoliko krenemo od ovih pretpostavki, možemo zaključiti da mladi imaju priliku, da se u dobu kreativnog razmišljanja, istraživanja, formiranja svojih interesovanja, kroz omladinsko preduzetništvo upoznaju sa preduzetničkom delatnošću, ali i sa svim raspoloživim činiocima iz svoje okoline koje mogu upotrebiti za kreiranje adekvatne poslovne ideje. Kada se mladim ljudima da prilika, da se na ovakav način, temeljno, bez pritiska, rizika i straha upoznaju sa oblašću preduzetništva, može se očekivati da će, nakon višegodišnje obrade konkretnih ideja, sledeći korak biti – osnivanje realnog preduzeća.

Kao i u mnogim segmentima koji se tiču regionalnog razvoja, kada su u pitanju mala i srednja preduzeća, može se videti neravnomernost u regionima Srbije. Potencijal za početak rešavanja ovog problema, mogao bi se pronaći upravo u omladinskom preduzetništvu; i ako je kao koncept primenjen na teritoriji cele Srbije, mogao bi se staviti fokus na regione koji ne spadaju u najrazvijenije po pitanju učešća malih i srednjih preduzeća. Na taj način, olakšao bi se proces proširenja preduzetničke delatnosti na pomenutim prostorima, zato što se ne bi kao jedina opcija uzimalo već formirano, starije stanovništvo koje poseduje konkretne stavove i opredeljenja o ovoj oblasti, već bi se kao opcija uzelo mlado stanovništvo koje se tek opredeljuje za svoj poslovni put. Na ovaj način, mladi ljudi bi bili usmereni na saznanje koje su prednosti koje im može doneti preduzetnička delatnost, ali jako bitno, i koji su to potencijali koji se mogu iskoristiti za pokretanje sopstvenog posla u datom regionu.

Ovo pitanje bi trebalo sagledati i sa aspekta dodatnog motivisanja mladih da se uključe u preduzetničku delatnost – pojednostavljenjem postupka osnivanja, subvencijama, mentorskom podrškom. Kada se potencijalnim preduzetnicima, u ovom slučaju mladima,

OMLADINSKO PREDUZETNIŠTVO KAO FAKTOR RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE

pored motivacije za saznanje o mogućnostima i potencijalima, da i podrška u početnim koracima pokretanja preduzetničkog posla – daje se osnova da veći broj ljudi odluči da svoj poslovni put započne baš u ovoj oblasti.

4. Zaključak

Omladinsko preduzetništvo, čini se, predstavlja rešenje za nekoliko problema srpske ekonomije i društva. Ukoliko uzmemo u obzir da je Srbija bogata obrazovanim i stručnim mladim ljudima, oni bi osnivanjem preduzeća rešili problem sopstvene i nezaposlenosti drugih lica, a potencijalno rešili i neki društveni problem. Oslanjanjem na naučna saznanja i praćenjem trendova obezbedili bi održivost i dugoročnost biznisa. Energija i znanje kojim raspolažu mogli bi da nadomeste nedostatak iskustva.

I ako je koncept omladinskog preduzetništva primenjen u Republici Srbiji, njegovi potencijali nisu ni blizu optimalnog iskorišćenja. Ukoliko se želi da optimizuje primena ovog koncepta, on se mora posmatrati sa strategijskog aspekta. Dakle, država se mora uključiti kao akter koji će definisati okvire i glavne pravce razvoja omladinskog preduzetništva u Republici Srbiji.

Omladinsko preduzetništvo za pojedinca predstavlja šansu za samoaktuelizaciju i za razvoj veština. Kako su često inovacije rezultat omladinskog preduzetništva, čitavo društvo biće zahvalno za kompanije koje su pokrenuli mladi. Pravovremenom i planskom primenom ovog koncepta može se kreirati model koji će direktno pogađati društvenu grupu mladih. Osim toga što će ovakva primena imati pozitivne efekte na regionalni razvoj, ona će, takođe, vrlo pozitivno uticati na demografske tokove i migratorna kretanja mladih u Republici Srbiji.

Primenom sistema omladinskog preduzetništva može se poboljšati preduzetničko okruženje u kome mladi odrastaju i donose odluke o svom budućem zapošljavanju. U atmosferi gde postoji razvijen preduzetnički duh, mladi će se mnogo češće usuditi na bavljenje preduzetništvom, uz veliku prednost poznavanja određenih segemenata preduzetničkog delovanja. Ukoliko naše preduzetničko obrazovanje krene već u srednjim školama, primenom programa učeničkih kompanija i dualnog obrazovanja, može se očekivati da nakon završene srednje škole postoji određen broj onih koji će pokrenuti svoj biznis. Analizom adekvatnosti programa omladinskog preduzetništva tokom srednjoškolskog i visokog obrazovanja, može se doći do zaključka da su to programi koji svojim sistematičnim konceptima pripremaju mlade ljude za bavljenje preduzetničkom delatnošću i da oni kao takvi mogu doprineti razvoju preduzetništva uopšte jedne zemlje.

LITERATURA

Beogradska otvorena škola (2018). Zapošljavanje mladih i preduzetništvo – ključni izazovi javnih politika na Zapadnom Balkanu. Beograd: Beogradska otvorena škola

Figar, N. (2010). Preduzetništvo. Niš: Ekonomski fakultet

Ivanović-Đukić, M. & Radosavljević, M. (2019). Preduzetnički proces. Niš: Ekonomski fakultet

Služba za mala i srednja privredna društva Privredne komore Srbije i Privredni forum mladih (2016). Analiza rezultata istraživanja o potrebama potencijalnih i postojećih mladih preduzetnika u Republici Srbiji. Beograd: Služba za mala i srednja privredna društva Privredne komore Srbije i Privredni forum mladih

www.project-management-srbija.com

YOUTH ENTREPRENEURSHIP AS A DEVELOPMENT FACTOR OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: *Youth entrepreneurship plays a key role in the development of the Republic of Serbia, representing a vital factor for economic prosperity and innovation. Through support for young entrepreneurs, new jobs are created, creativity and entrepreneurial spirit are encouraged among young people. Initiatives such as education, mentoring and access to financial resources are particularly important for building sustainable businesses. Youth entrepreneurship also contributes to reducing youth unemployment, creating an inclusive society and improving the overall economic situation in the country. Through the integration of innovation and technology, young entrepreneurs play a key role in the modernization of Serbia's economy. Creating a supportive environment for youth entrepreneurship is vital for the country's long-term development, improving competitiveness on the global market and strengthening the economic stability of the Republic of Serbia.*

Key words: *youth entrepreneurship, Republic of Serbia, development, entrepreneurship, youth.*

ADMINISTRATIVE ETHICS IN BUSINESS COMMUNICATION - AN ENGINE FOR THE SUCCESSFUL WORK OF THE ORGANIZATION

Lyubov Ivanova¹

Summary: *The changes that have occurred in the way of life of society in the era of globalization and digitalization seem to have influenced people not to pay enough attention to their behavior in relationships, which require the observance of ethical norms and rules based on personal values. In a professional aspect, people continue to unite in a certain structure, company or organization that has its goals and obligations, with the difference that today technology replaces a large part of oral communication, but it should not be forgotten that interpersonal relations require compliance with certain norms of behavior controlled and managed consciously. These norms are also important to be observed in the workplace and are known as administrative ethics.*

Key words: *business ethics, administrative ethics, communication, personal values, interpersonal relationships*

The present work aims to clarify the need for compliance with ethical and administrative rules in the business sphere and the impact on communications. Attention is paid to the importance of observing administrative and business ethics in communications in various aspects, depending on the professional activity of the communicators - manager or employer and subordinates, communications in the administration and communication with international partners. In the first type, compliance with the principles of internal communication is mandatory, in the second - both internal and external, and in the third type, the rules and compliance with ethical norms for external communication are important.

Communications date back to ancient times and are the driving force behind the development of human society. In the classical period of Ancient Greece, the foundations of disciplines such as logic and rhetoric were laid.

The transmission of the first message was carried out through symbols and dates back to Ancient Greece. It is not by chance that the first speakers and the first methods of persuasion appeared in Ancient Greece. At a time when there was a lack of means of mass communication such as televisions, radios, landlines and mobile phones to overcome time and space and transmit information in a timely manner to different parts of the world, the main means of transmitting a message was the horse.

It was only after the invention of radios, televisions, the telephone and Morse code, as well as other simpler or more complex devices, that communication began to be facilitated.

¹ Department of Economics, South West university Neophit Rilski, Blagoevgrad, Bulgaria

Communication is a process of interaction between people, information process, attitude between people to each other and mutual influence and understanding. The exchange of information, feelings and sensations in the process of organizational, business and company activity or the activity of any organization is called business communication. The advent of computers has completely changed human life in everyday life and at the workplace, which has led to revolutionary changes in the field of communications. A new type of society has emerged, called the information society, which uses modern communication techniques, thanks to which time and space in different parts of the world. This led to the level of globalization. The basis of this new type of communication requires the knowledge of old and new sciences such as engineering technologies, cybernetics, informatics, semiotics. The development and level of new means of communication are massively entering business environments in the process of globalization and accelerating it. This means that business today is impossible without the means of global communication.

Each individual is responsible not only for the way of communication, but also for his ethical behavior in an organization. It should not be considered a mistake if another behaves unethically, for the person to make the social responsibility choice of reporting it or remaining silent. It is common in business environments for employees to remain silent because they believe their careers will be jeopardized if they speak up. This social choice is not always the easiest, but it turns out to be the best².

Ethical behavior in business, or administrative ethics, does not mean compliance with legal frameworks, but social, interpersonal behavior at a high level. At the heart of the issue of the business ethics and the social responsibility are the personal values, broadly defined as the perception of what is good and what is bad. The appearance of the organization depends on the interpersonal relations in it. For this reason, among the goals of many organizations are those related to the development, introduction and application of ethical norms. Some of these norms include prohibitions on divulging company secrets, using confidential information, accepting bribes, extorting customers³, illegal payments for personal benefits, financial assistance to political organizations, etc.

1. All this must be monitored by the manager/employer who controls the day today ethical behavior in the organization. The head or manager himself is obliged to be ethical, to investigate in advance his current and future employees, to support or criticize their behavior. To this end, mechanisms are needed to deal with unethical behavior, one of which is to organize ethics training, if necessary. In this sense, it is important that the employer or manager must consider what kind of management he should implement, whether it allows equality between the members of the organization and whether it is based on the principles of professional ethics. There are several types of management⁴, that characterize the manager of the company depending on the way he communicates with his subordinates:

² Ethics in Communication, Module 8: Communication in the Workplace, <https://courses.lumenlearning.com>

³ Bizness komunikatsii v organizatsiyat, Бизнес комуникации в организацията, Административна етика, pp.2, <https://obuch.info/tema-1-sshnost-rolya-i-principi-na-biznes--komunikaciite.html>

⁴ Menagers` styles and types of team management, Hotelconsult, 2022, <https://hotelconsult.bg/menidzharski-stilove-i-tipove-menidzhmant-na-ekipi/>

ADMINISTRATIVE ETHICS IN BUSINESS COMMUNICATION - AN ENGINE FOR THE SUCCESSFUL WORK OF THE ORGANIZATION

In *authoritarian management*, the manager himself decides what is good and what is bad for the organization, does not come into contact with his subordinates, does not communicate with them, with the presumption that everyone must obey him unconditionally. This rule is considered dictatorial.

The second type of management is the *liberal management* - In it, the manager gives his subordinates the opportunity to express their opinion, offers them options for action, but as a result, the final decision is his and he takes full responsibility.

The third type of management is the *democratic* one - all the members of teams and departments and other employees give suggestions on an equal footing with the manager and together participate in setting the goals of the organization, preparing and adopting decisions. The best option for interaction is sought for the sake of successful development and effective management. The adherence to the ethical norms in management within the organization means, in practice, to be honest and virtuous. An ethical employer has several responsibilities and obligations, including:

- to be a good example for his staff;
- to hold everyone to the same standard;
- to clearly and openly share expectations in the company;

These obligations are based on four principles of ethical management that every employer must follow at all times: *respect for each employee, mutual respect, procedural integrity, transparency in decision-making*⁵.

Respect for each employee - In the process of work it is not always easy, but showing respect for the work of each of the employees or team members is a must. *Respect and tolerance and fair treatment of employees, customers and partners with different religious and cultural beliefs.*

Mutual respect – The role of the ethical employer is to carefully monitor and ensure that all employees also treat each other with respect.

In reality and as it is shown in practice, there is not always agreement between employees, but this is where ethical behavior and high morals are needed in relation to the ideas and opinions of others. The more interpersonal disagreements there are in a team, the less productive it is.

Procedural Integrity – Not every employer has control over the procedures the company requires to be followed, but you do have control over the procedures they can implement on their team. The most important thing is that these procedures are fair to all employees – no employees are favored or neglected.

Transparency in decision-making - It is extremely important for the employer to be sure that the employees agree with the decisions he makes. It is a bad practice to make

⁵ The Four Principles of Ethical Management, Sean McPheat, Management training specialists, Ethics in the Workplace, 24 September, 2019 <https://www.mtdtraining.com/>

- to be able to communicate effectively at all levels of management;
- have sufficient experience or preparation for oral or written presentation and show good written abilities;
- to make special analyses, carry out studies and prepare reports and proposals;
- have the ability to make business contacts and sell ideas;
- to be able to conduct correspondence competently;
- to be able to establish and maintain good relations with clients;
- to be able to collect, analyze and interpret information, as well as write analytical reports⁶.

The exercise of systematic control in the organization and the observance of ethical behavior at all levels among members creates prerequisites for normal conditions and is an engine for successful work in the organization. First of all, it will help possible interpersonal conflicts to be overcome, the cause of which may be incorrectly made decisions or the lack of the necessary information.

- It is precisely within these interactions and relationships that the administrative ethics is needed – ethical behavior can and should be seen as consciously chosen, controlled and managed, both by the individual and by the organization. The adherence to

⁷ Hanegraefs, Hilde & al. The power of effective communication: How the corporate value of ‘hospitality’ can be promoted through intranet news items, pp.2, <https://www.zuyd.nl/binaries/content/assets/zuyd/onderzoek/rapporten--presentaties>

ADMINISTRATIVE ETHICS IN BUSINESS COMMUNICATION - AN ENGINE FOR THE SUCCESSFUL WORK OF THE ORGANIZATION

administrative ethics means the application of general moral rules in the various spheres of both human relations and in the sphere of administrative relations.

2. Key is the role of business ethics on the part of the *administration*, because compliance with the rules for ethical communication is most important there. Those working in the field of business administration are in a continuous communication process of human relations, given their work with different groups of people, with different behavior, culture and value system, which requires constant compliance with ethical norms of communication.

Applying business ethics means mastering the skills of effective oral and written communication, which is extremely valuable. An essential condition for the success of every aspect of the functioning of an organization is precisely effective communication, which it defines as some kind of messages, on some kind of issues, reaching a certain audience under some conditions and having some impact⁸. Communication at the administration level means competitiveness and professionalism, because the success of any business depends on the observance of ethics in communication. Ethical rules are important for communication, whether it is written or spoken. *Communication is the conduit through which a business speaks to its consumers.*

3. Business communications in the context of globalization means *entering into business relations with more and more companies* on the market, and this means quality, professional selection of human resources with a new communicative culture, prepared to work in an international environment and in international teams⁹. The system of connections and techniques is complex and the relations between the members of the organization and the participants in the international market are dynamic. In these cases, it is necessary to have a good knowledge of the foreign envoy, his cultural characteristics and the differences in the national culture of the country he represents. Understanding the foreign cultural difference on the part of the host company would facilitate communication and lead to quick decision-making and effective management. That negotiating is not for everyone even in their own cultural environment is a proved fact, but it is more difficult when entering the intercultural space. Each country has its own norms of behavior that define business etiquette, which includes the rules of greeting, of address, of introduction and introduction, of receiving and giving gifts and souvenirs, and the like. Practice shows that not only in everyday situations, but also in negotiations, foreigners are very tolerant of our tactless actions and mistakes, but attribute them to ignorance of the requirements of business etiquette in their country. A decisive factor for the business success of the organization and for the establishment of mutually beneficial and long-term business relations would be the possession of certain knowledge regarding the foreign culture and the observance of ethics by the representatives of the host organization¹⁰.

⁸ Berelson, Bernard. (1952). Content analysis in communication research. New York: The Free Press

⁹ *Komunikacii_v_mezdunarodnia_biznes, Vliyanie na razlikite v nacionalnite kulturi*, https://www.researchgate.net/publication/336592129_Vlianie_na_razliciata_v_nacionalnite_kulturi

¹⁰ *Biznes komunikatsii s chuzhdestranni partniori, Бизнес комуникации с чуждестранни партньори*, pp.34 , <https://obuch.info/tema-1-sshnost-rolya-i-principi-na-biznes--komunikacii.html>

4.Conclusions: Leading to the development of a successful business is the role of administrative ethics and correct, professional behavior in business contacts both within the organization and within the framework of business relations outside the organization and with foreign partners.

Clear and meaningful relationships between the members of the organization, organization - clients, organization - partners, built on the basis of compliance with the principles of ethics and intercultural differences, are the most important prerequisites for a certain sustainable development of the organization.

REFERENCES:

- Berelson, Bernard. (1952). Content analysis in communication research. New York: The Free Press
- Bizness komunikatsii v organizatsiyat, Бизнес комуникации в организацията, Административна етика, pp.2, <https://obuch.info/tema-1-sshnost-rolya-i-principi-na-biznes--komunikaciite.html>
- Ethics in Communication, Module 8: Communication in the Workplace, <https://courses.lumenlearning.com>
- Hanegreefs, Hilde & al. The power of effective communication: How the corporate value of 'hospitality' can be promoted through intranet news items, pp.2, <https://www.zuyd.nl/binaries/content/assets/zuyd/onderzoek/rapporten--presentaties>
- Komunikacii_v_mezdunarodnia_biznes, Vliyanie na razlikite v nacionalnite kulturi, https://www.researchgate.net/publication/336592129_Vlianie_na_razliciata_v_nacionalnite_kulturi
- Managers`styles and types of team management, Hotelconsult, 2022,<https://hotelconsult.bg/menidzharski-stilove-i-tipove-menidzhmant-na-ekipi/>
- The Four Principles of Ethical Management, Sean McPheat, Management training specialists, Ethics in the Workplace, 24 September, 2019 <https://www.mtdtraining.com//>
- Vidove komunikatsii, Видове комуникации, [https://b-expert.eu/%D0%B1% /](https://b-expert.eu/%D0%B1%/)

ADMINISTRATIVE ETHICS IN BUSINESS COMMUNICATION - AN ENGINE FOR THE SUCCESSFUL WORK OF THE ORGANIZATION

Administrativna etika u poslovnoj komunikaciji - motor uspešnog rada organizacije.

Rezime: Promene koje su se desile u načinu života društva u eri globalizacije i digitalizacije kao da su uticale da ljudi ne obraćaju dovoljno pažnju na svoje ponašanje u odnosima, koji zahtevaju poštovanje etičkih normi i pravila zasnovanih na ličnim vrednostima. U profesionalnom aspektu, ljudi nastavljaju da se udružuju u određenu strukturu, kompaniju ili organizaciju koja ima svoje ciljeve i obaveze, s tom razlikom što danas tehnologija zamenjuje veliki deo usmene komunikacije, ali ne treba zaboraviti da međuljudski odnosi zahtevaju poštovanje određene norme ponašanja kontrolisane i upravljane svesno. Ove norme je, takođe, važno poštovati na radnom mestu i poznate su kao administrativna etika.

Ključne reči: poslovna etika, administrativna etika, komunikacija, lične vrednosti, međuljudski odnosi

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

Mladen Božić¹

Mia Poledica.²

Dragan Milanović³

Abstract: *Unpredictable and increasingly complex requirements for the delivery of goods and services come to the fore with the development of electronic commerce. Consequently, logistics companies must respond to such market demands. To meet customer expectations, distribution strategies need to be developed and improved. Distribution strategies represent the way a company will provide services and products to customers. These strategies often include market analysis, the selection of distribution channels, and the management of logistics activities to improve the company's competitive position. The analysis of the omnichannel distribution channel and the circumstances in which its usage is feasible are the main topics of this research. For this research, the fashion industry was chosen. The functioning of the business-to-customers (B2C) model, which is most often used in the omnichannel distribution strategy, is presented. Through an example, it was shown which benefits the implementation of a B2C omnichannel strategy contributes but also which challenges may arise during its implementation.*

Keywords: *business-to-customers, omnichannel, distribution strategy, supply chains.*

Introduction

Dynamism, continuous change, and a high frequency of contact between customers and companies define current retail environments. Customers expect flexibility, personalization, and simplicity when purchasing products or services. The development and increasing use of electronic commerce contribute to such requirements. Accordingly, the distribution strategy using digital platforms is being developed in parallel. The answer to electronic commerce is the development of multichannel and omnichannel distribution strategies. Multichannel distribution refers to the strategy of selling and distributing products or services through several different channels. This strategy includes the use of physical stores, online sales, telephone sales, direct sales, or any other channel through which the company can reach its customers. An omnichannel approach involves connecting various distribution channels, including physical stores, online platforms, mobile

¹ Faculty of Transport and Traffic Engineering - University of Belgrade, Serbia, mladen.bozic@sf.bg.ac.rs

² Faculty of Tourism and Hospitality Management - University of Rijeka, Croatia, miapoledica71@gmail.com

³ Faculty of Mechanical Engineering - University of Belgrade, Serbia, ddmilanovic@mas.bg.ac.rs

applications, and other digital channels, to enable a continuous flow of products and/or services (Dabić-Miletić et al., 2021).

An omnichannel distribution channel is an integrated approach to selling and distributing products or services that enable customers to have a consistent experience regardless. This evolution of traditional distribution strategies is reflected in ubiquitous digitization and changes in customer behavior. This integrated approach is designed to reduce the barrier between online and offline shopping, giving customers the ability to research, buy, and support in the way that suits them best. Through an omnichannel distribution channel, companies create synergy between different distribution service channels, thereby improving customer satisfaction and loyalty. The paper analyzed the key elements of the omnichannel distribution channel, highlighted the advantages for companies and more useful ones, and analyzed the challenges faced by companies in the implementation of this approach (Dabić-Miletić et al., 2021).

The paper is divided into multiple chapters as below. In the second chapter, the role and importance of the omnichannel distribution channel in business are described. Within this chapter, the key differences between multichannel and omnichannel distribution strategies are presented, as well as which factors are important for switching from one to the other. In the third chapter, a review of the electronic business on which the application of the omnichannel distribution strategy is based is made. Within this chapter, special emphasis is placed on the B2C model in the omnichannel strategy. Then, in the fourth chapter, an example of the functioning of the B2C omnichannel strategy in the fashion industry is presented. Through an example, it was shown what the practical advantages and challenges of implementing an omnichannel distribution strategy are. At the end, concluding considerations of this research and directions for future research are given.

1. The role and significance of the omnichannel distribution channel

A distribution channel can be defined as a set of interconnected companies whose goal is to make their products and services available to their customers. The choice and management of distribution channels affect the company's strategic decisions and its position in the market. For the company to configure the distribution channel in the right way, it is necessary to analyze certain segments of the target market. It is necessary to identify the user's requirements, preferences, and purchasing goals. After that, the company should determine the objective of each distribution channel it will use, i.e., its advantages and disadvantages. Following the dynamic and stochastic requirements of the market, it is necessary to constantly monitor and analyze both the user's requirements and the functioning of the distribution channel. One of the modern challenges of the supply chain is the integration of several different distribution channels into one with the aim of more efficient operations. Based on this, there is a need for the development of modern distribution channels, such as multichannel and omnichannel (de Carvalho and Campomar, 2014).

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

1.1. *Key differences between multichannel and omnichannel distribution channels*

In a multichannel strategy, each distribution channel is focused on a different market segment or even aims to satisfy the different needs of the same customers. According to the multichannel strategy, a company can use physical stores, sales catalogs, the Internet, and telemarketing. The use of multiple channels allows a company to develop lasting relationships with its customers while offering a wide range of information, products, and support (and combinations thereof). In this way, when the activities of several channels are synchronized, the company gives their customers less reason or opportunity to look for services and products from competitors (de Carvalho and Campomar, 2014).

According to Noble et al. (2009), customers who frequently use more than one distribution channel spend more compared to those who use only one distribution channel. Certainly, the authors argue, that using multiple channels is a challenge for a company, as they must be ready to serve users in different contexts. Many times, distribution channels work in different ways because one must complement the others. Although they generate different performances, they can mutually support each other and realize operations in a better way. However, according to the authors, it is necessary for companies that opt for a multichannel strategy to understand how customers, technology, and competitors are evolving. Parente and Barki (2014) emphasize that several channels chosen by the company must have clear roles; that is, the consumer should know what to expect and what he will find in each channel. A new form of distribution channel arising from the use of multichannel, according to Parente and Barka (2014), is omnichannel. This new approach is linked to the idea that customers can access online information (including promotions, prices, and negotiations) about products even in a physical store. This new concept shows the need for two sales models—online and offline—to achieve sales synergy. In an omnichannel strategy, the seller can be an online or physical store, while the delivery of the product can be realized in the store by mail or transport to the user's home address, office, etc. The bottom line is that by using different channels of users, it is easier to buy, and thus, it enables companies to deliver products efficiently.

An omnichannel strategy is essential to achieving competitiveness in retail. Retail companies that use a multichannel strategy have about 15–30% more sales than companies that use a single distribution channel. When it comes to companies that use an omnichannel strategy, that percentage is around 30–60%. The key to success lies in the fact that companies using an omnichannel strategy communicate with customers in multiple ways, via the Internet and social networks, and maintain timely and constantly improving relationships with customers. When a company promotes and communicates with the market in several ways at the same time, from catalogs and surveys to advertising materials and social networks, it increases market share and creates a positive image in the public (de Carvalho and Campomar, 2014).

1.2. *Factors of transition from multichannel to omnichannel strategy*

In an era of dynamic technological changes and the constant evolution of customer requirements, organizations are constantly faced with the challenge of adapting their distribution strategies to remain competitive in the market. One of the key steps that many companies take to meet the growing demands of customers and optimize operational processes is the transition from a traditional multichannel approach to a comprehensive omnichannel distribution model. Multichannel distribution, which includes different sales channels such as physical sales premises, online sales, mobile applications, and others, brings certain advantages but can often result in fragmentation of the customer experience. On the other hand, omnichannel distribution is positioned as a comprehensive approach to integrating different channels to create a consistent, personalized customer experience that transcends the boundaries of individual sales points (Thaichon et al., 2022; Gereaa and Herskovic, 2022).

Factors cited in the literature for switching from one strategy to another include not only improving the customer experience but also optimizing internal operations, adapting to dynamic changes in consumer behavior, and strengthening the brand (Thaichon et al., 2022). Through a detailed review of these factors, it can be seen that the omnichannel approach becomes the basis of a successful distribution strategy in the modern business environment. Below are some of the key factors for the transition from multichannel to omnichannel distribution (Gereaa and Herskovic, 2022):

1. Continuous customer experience: the omnichannel approach allows customers a consistent experience regardless of the channel through which they interact with the brand (online sales, physical sales premises, mobile applications, etc.). This segment improves the overall customer experience and strengthens loyalty.
2. Better understanding of customers: the omnichannel distribution enables the collection of data on user behavior across channels. The integration and analysis of this data enable a comprehensive understanding of user needs and preferences, which helps adjust marketing strategies.
3. Increasing inventory efficiency: centralized inventory management allows for better control, reducing the risk of excess inventory or lack thereof. This can lead to reduced storage costs and improved overall supply chain efficiency.
4. Better system integration: omnichannel distribution involves the integration of various systems, including CRM (Customer Relationship Management), ERP (Enterprise Resource Planning), and e-commerce platforms. Such integration improves coordination between different sectors of companies and reduces manual operations.
5. Adapting to changes in consumer behavior: as customer behavior is constantly changing, an omnichannel approach allows companies to quickly react and adapt to

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

new trends. It provides the flexibility to adapt to consumer preferences and changing market conditions.

6. Increase sales and conversion: combining different distribution channels can increase product availability and increase the chances of sales. Consumers are allowed to research products in a variety of ways before making a purchase decision.
7. Strengthening the brand: an omnichannel approach can improve brand perception, as it demonstrates a commitment to providing a consistent and high-quality experience regardless of how users interact with the brand.

1.3. Challenges of the omnichannel distribution channel

The integration of e-commerce and physical distribution channels, with the increase in the use of the Internet for e-commerce purposes, creates opportunities for synergy that allow companies to offer different services. The implementation of omnichannel distribution, although it brings numerous advantages, also brings with it certain challenges that companies should carefully consider and overcome. The modern business environment is characterized by dynamics and constant changes in how customers access products and services. In this context, organizations are faced with the challenge of adapting their distribution strategies to keep up with these changes. The traditional multichannel approach, which includes different sales points such as physical sales facilities, online sales, and mobile applications, has proven to be useful but also limited in meeting the increasingly sophisticated expectations of consumers (Cui et al., 2021; Sousa et al., 2021).

To overcome these limitations and challenges, many companies are moving to a comprehensive omnichannel approach to distribution. This strategic step not only requires the integration of different communication and sales channels but also the transformation of business processes to create a consistent customer experience. However, such a transition is not without its challenges, and the success of this process depends on the organization's ability to recognize and effectively respond to various obstacles. Some of the key challenges are given below (Cui et al., 2021; Sousa et al., 2021; Simone and Sabbadin, 2018):

1. Technical challenges: integration of different systems, such as CRM, ERP, e-commerce platforms, and others, can be technically complex. Existing systems are often not designed to be easily connected, which can require significant efforts to adapt or replace the existing infrastructure.
2. Customer data: effectively managing and integrating customer data from all channels can be challenging. Data privacy issues and regulatory compliance further complicate this area.
3. Changes in business processes: the omnichannel approach often requires changes in business processes and operating models. These changes can cause resistance

within companies, as employees must adapt their work processes to the new requirements.

4. Training of employees: the workforce must be trained to work in an environment that includes multiple channels. This means acquiring new skills, understanding integrated processes, and being able to provide high-quality customer service across all channels.
5. Customer experience consistency: maintaining a consistent customer experience across all channels can be a challenge, especially if there are discrepancies in information or service between different customer touch points. Consistency is key to building trust and loyalty.
6. Adaptability to changes in customer behavior: an omnichannel strategy requires constant attention and adaptation to respond to changes in customers' behavior and trends. Companies must be ready for faster change and innovation to maintain competitive advantages.
7. Implementation costs: implementing omnichannel distribution can be expensive, especially if it involves replacing existing technology or significant changes in business processes. Employee training and system maintenance costs should also be considered.
8. Supply chain synchronization: an omnichannel approach may require better synchronization in the supply chain to ensure that products are available across all channels. This can be a challenge, especially if the company has a complex supply chain.

Overcoming these challenges requires careful planning, the engagement of all relevant actors within the company, and the ability to adapt to changes in the market. Successful implementation of an omnichannel strategy can significantly improve the overall business and customer experience.

2. B2C business model in omnichannel distribution

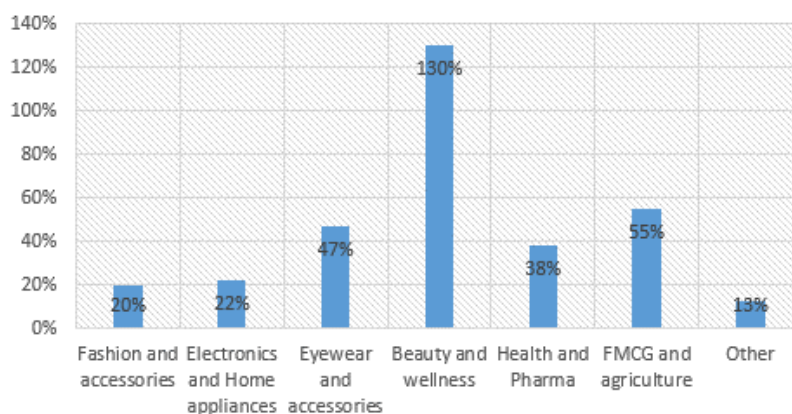
Electronic commerce (e-commerce) is a form of commerce that takes place electronically, where goods and services are offered, bought, and sold via the Internet. The development of e-commerce follows the development of electronic business (e-business). The field of e-business is constantly developing and is the subject of much research aimed at finding solutions for the optimization and improvement of this economic activity. E-commerce is defined through various business models and includes three stakeholders: sellers, customers, and society. The development and establishment of e-commerce are not the same in all countries and all companies. Certainly, the goal of all companies is to enable their customers to do e-business. The sudden development of e-business happened during the COVID-19 pandemic, due to all the restrictions that were in force. As the goal was to

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

reduce physical contact to a minimum, we were looking for a way of doing business that would support this. E-business then proved to be a very favorable solution. After the pandemic, the trend of development and improvement in e-business remained at a high level. By introducing new platforms and methods for goods delivery, they continue to attempt to enhance e-business services and raise satisfaction among consumers (Božić & Dabić-Miletić, 2022; Dabić-Miletić et al., 2021; Taher and Alnoor, 2021).

Figure 1 shows the percentages by e-commerce category post-Covid. Online shopping related to fashion and fashion accessories increased by 20%, as did purchases of electronic devices and home appliances by 22%. The purchase of products related to beauty and care increased by 130%, while the ordering of consumer goods increased by 55%. The purchase of medicines and pharmaceutical products increased by 38%, while the purchase of eye products and accessories increased by 47% (Sharma, 2020).

Figure 1. Volume of e-commerce growth after Covid-19

Modern supply chain challenges are based on the simultaneous reduction of sales prices while maintaining the highest possible level of customer satisfaction. In this context, satisfaction refers to the delivery of goods within the 7P concept. 7P means a concept such that the goods are delivered in the required time interval, to the required place, with minimum costs, but also with a realized profit for the companies. An omnichannel distribution channel is an excellent tool for achieving the stated goals. Based on its structure, omnichannel belongs to the e-business model, where the B2C model dominates. More about how an omnichannel distribution strategy functions in e-business is provided below (Dabić-Miletić et al., 2021; Taher and Alnoor, 2021).

2.1. *E-business models*

When it comes to the classification of e-business, several concepts classify it. However, the most significant division refers to the characteristic business models in e-commerce, namely: B2B, B2C, C2C, C2B, B2A, and C2A. Below is a brief description of each model (Taher and Alnoor, 2021):

- B2B (business-to-business): this process takes place when a company sells services to another company. As an example, a situation can arise when a supplier forms a request for goods on the website of a business organization and, after receiving it, directs it through retail to end users.
- B2C (business-to-customers): this is a form of business cooperation in which a business organization sells products or services to individual end consumers. The consumer has an insight into the offer of articles published on the website, where he chooses and orders them. Once an order is placed, the website automatically forwards the request to the company, which then immediately processes and ships the order.
- C2C (customer-to-customer): A consumer sells products and services to another consumer. Consumers in this type of business model do business directly with each other.
- C2B (customer-to-business): this type of business occurs when a consumer sells his goods and services to a company or organization.
- B2A (business-to-administration): a model of cooperation in which companies use a website to do business with state authorities. Some examples of this type of business are the issuing of legal documents, employment, and social security.
- A2B (administration-to-business): This is a form of consumer business with the state administration. A2B allows individuals to submit requests for various types of data or file complaints and issues concerning government and public administrative units directly. The A2B model of electronic business has greatly influenced the speed and efficiency of establishing communication between individuals and government bodies.

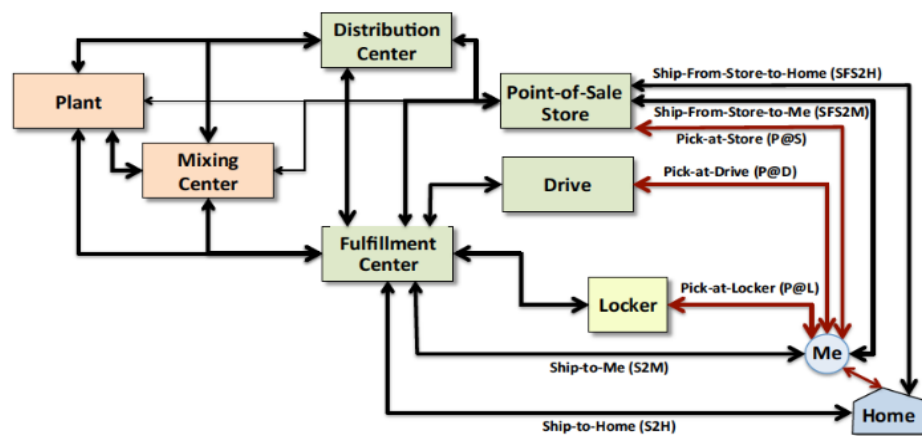
In the last few years, there has been a significant increase in online shopping around the world. As the number of e-commerce users increases, so does the number of e-business users. In the past ten years, when traditional marketing systems prevailed, customers spent much more energy and time going shopping. With the advent of e-commerce, using computers and mobile devices, shopping is possible anytime and anywhere, without going to stores. The increase in interest in online shopping has a lot of reasons, considering that it brings benefits to customers, business organizations, and the social community (Taher, 2021).

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

2.2. Omnichannel B2C model

When it comes to the B2C model of the omnichannel strategy, the customer is the main initiator of all flows. Through the omnichannel strategy, flows of small deliveries (packages of smaller dimensions) are realized in most cases, but with a higher frequency. The B2B model deals with larger deliveries (goods on pallets or in containers). In B2C, deliveries are packed in larger units than their destination for optimal delivery. What is the challenge of the B2C model is the acceptable price of the product for the customer, of appropriate quality, and at the right time. With these deliveries, it is important to take into account all the costs required for the distribution of such small deliveries. The delivery costs of the B2B model are drastically lower, which is a matter of better utilization of the vehicle's cargo spaces. The background of such distribution in the B2C model is the organization and optimization of the last mile, as well as the time and place of packing and the location of delivery of the goods. In the B2C model, it is necessary to distinguish between products in stock (MTS) and those that the customer orders (MTO). MTS are consumer products (spare parts, food), while MTO is a high-value product with low demand (personalized orders such as unusual car accessories or designer clothing) (Montreuil, 2016).

Figure 2. Functioning omnichannel B2C strategies

Source: Montreuil, 2016.

In Figure 2, there is a diagram showing the models of distribution to customers in an omnichannel distribution strategy. The following models are defined:

1. P@S (pick at store);
2. P@D (pick at drive);

3. P@L (pick at locker);
4. S@H (ship to home);
5. S@M (ship to me);
6. SFS2H (ship from store to home);
7. FS2M (ship from store to me).

The first is P@S, a model that developed very quickly. Within the P@S model, it is possible for customers to find what they need in the store or to order online and "pick up" in the store. Furthermore, P@D means a term where customers can pick up their deliveries, previously ordered online, at places specialized for that, but not in a physical store. This model is developing rapidly due to its flexibility. P@D provides more options for customers when picking up a delivery. These deliveries are forwarded to P@D points from larger collection centers or distribution centers. The P@D model is suitable for fast-moving, high-demand items that need to be delivered as soon as possible. The advantage of P@D is that it does not require the costs of having a physical store, as well as a high degree of flexibility. The next model is P@L, which is conceptually something between home delivery and P@D. However, traditionally, S@H represents home delivery from a specific distribution or collection center. This model is still the most popular when it comes to online shopping. However, S@H requires higher delivery costs compared to other models because small deliveries are delivered to many locations. It is also unfavorable in terms of sustainability in cities where electric vehicles are not used, as well as congestion and parking in certain locations. The advantage of the S@H model is that the customer does not have to make additional efforts to pick up their deliveries, which provides additional comfort (Montreuil, 2016).

This model gave rise to the following one, called S@M, which allows delivery to customers wherever they may be—at an airport, bus station, or parking lot, for example. In the S@M model, synchronization and flexibility beyond the capabilities of most distributors are required, requiring additional costs and planning. Finally, there are two more models, which are delivery from the store to the home address (SFS2H) and delivery from the store to the customer (FS2M), depending on where the customer is located. These two models evolved from the S2H and S2M, respectively. Due to the demanding implementation of these models and the volume of customer requests, companies are aware of the shortcomings in the form of delays and a lack of flexibility during delivery, so they decide to outsource services within the last mile. Half a mile is a component that significantly contributes to the share of the final price for customers. Therefore, as a solution to optimizing these costs, companies opt for courier services. This way of doing business requires long-term and secure cooperation, with a high level of loyalty between the company and the distributor. This cooperation allows them to focus more on their core business, which is the offer for users and positioning in the market (Montreuil, 2016).

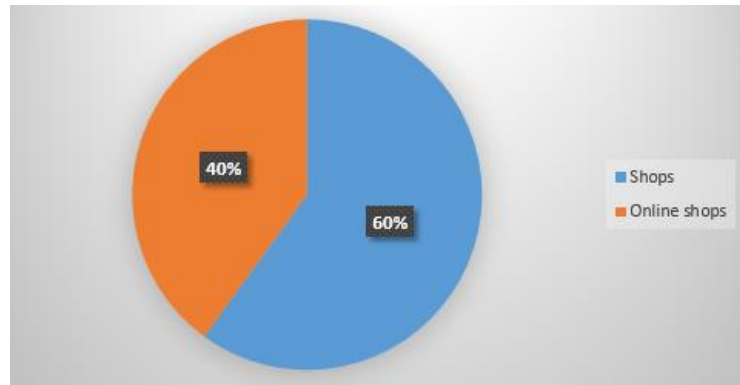
B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

3. Application of the B2C omnichannel strategy in the fashion industry

In the modern business environment, where the dynamics of change and customer expectations are constantly increasing, companies must adapt to innovative approaches to distribution. One of the most effective ways to satisfy the needs of modern customers is through the implementation of an omnichannel distribution strategy. Omnichannel not only involves integrating different sales channels but also means creating a consistent and connected experience for consumers, regardless of how, where, or when they choose to make a purchase. In this context, a concrete example in the fashion industry, which successfully implemented an omnichannel distribution strategy, was analyzed (Silva et al., 2020). Through the analysis of their approach, the key steps that enabled the improvement of user satisfaction, as well as the increase in the efficiency of the logistics processes of the process, were investigated. Before making a purchase, customers go through at least four stages. The first stage is the identification of the need for a product or service. Then, in the second stage, they seek information from many possible sources, such as an online store (on average, 24% of people accessed an online store before going to a physical store); a physical store; comparison websites; promotional websites; and search engines. The third stage involves, before any purchase, a user analysis of what interests them on websites where others comment. Basically, before the final purchase, in the fourth stage, individual customers visit blogs and forums to see what other customers think about the product or service. Then there is e-commerce choice, the main factor that drives people to opt for one e-commerce company over another. The purchase decision is made based on special offers, trust, pre-sale opportunities, economic reasons, delivery method, and after-sale conditions. And finally, the post-purchase evaluation. Purchase characteristics that affect people's post-purchase satisfaction are price, usability of the website or app, and whether the purchased product or service was what they expected (Lorenzo-Romero, 2020).

One study conducted on 1000 respondents in Spain, aged 16 to 65, concluded that omnichannel tends to advance rapidly as a strategy in the B2C model. Namely, although this research shows that physical stores are still the dominant share, around 60% of customers point out that they want greater communication with companies throughout the entire supply chain. Figure 3 shows the percentage of shopping done online compared to in-store (Iva et al., 2020; Lorenzo-Romero, 2020; Mosquera et al., 2019).

Figure 3. Share of shops and online shops in Spain

According to the Spanish Fashion Observatory, "more than 80% of online shoppers (47% in the case of offline shoppers) say they consult brand websites or apps, and 53% consult social networks (29% in the case of offline shoppers)." Spain is one of the countries in the European Union where the mobile phone has had the greatest impact; 60% of people in Spain have made at least one purchase via mobile phone. In short, companies need to consider this trend very seriously to continue to thrive and satisfy their customers. This study also points out that companies should pay special attention to the generation of customers born between 1980 and 2000. This generation is characterized by their dexterity with digital communication. When it comes to buying, there are three types of buyers. The first type is those who search for products online, go to a physical store to see the product or try it on, and then order it online. The second type consists of customers who find the desired product online, go to a physical store, and make a purchase there. The third category consists of customers who find the product they want in showrooms and order it via the online store. Because of all these ways of shopping, companies must understand the benefits of an omnichannel strategy so that customers have all these options when shopping. For this strategy to be successful, customers must not perceive any channel differences. These differences are in the form of price, spectrum of services, and products (Lorenzo-Romero, 2020; Mosquera et al., 2019). The already-mentioned integrated communication is indispensable for the omnichannel strategy to be successful. To achieve the efficiency of the entire supply chain, a positive experience for users, and integrated communication, as many as 90% of fashion companies decide on complete digitalization. Until recently, companies created products and services, while customers were passive buyers and did not participate in the creation of products and services. Now, customers participate in creation through constant communication with companies, where they get exactly what they want, and that brings profit to the companies. This concept is called "co-creation." This concept contributes to the end value for customers through the segments in Table 1 (Cabigiosu & Cabigiosu, 2020; Lorenzo-Romero, 2020).

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

Table 1. Concept "co-creation"

Segment	Description
co-conception of ideas	Identification of two or more agents collaborating in the process of innovative development, concerning a new product or service.
co-design	Possibility of customization and design of products through the user's design or co-creating client.
co-production	Possibility of the co-creating users playing an active and participative role in the production of the final product.
co-promotion	Creation of brand communities and promotion and diffusion of the product among different agents involved.
co-price	Development of pricing strategies developed through a collaborative agent outside the organization.
co-distribution	Development of distribution strategies and management of distribution channels shared between the organization and various agents.
co-consumption	Collaboration is established during the use or consumption of the good offered, to improve the customer's consumer experience.
co-outsourcing	Obtaining solutions, ideas, or new perspectives based on a specific goal by agents outside the organization.
co-maintenance	Application of the maintenance service of the product once marketed, through the contribution of one or more agents involved.

Mladen Božić, Mia Poledica, Dragan Milanović

co-outsourcing	Obtaining solutions, ideas, or new perspectives based on a specific objective, by agents external to the organization.
co-disposition	External public or suppliers to the organization participating in the activities of production, creation, or participation in the organization.
co-experience	Providing a purchase or consumption experience in conjunction with other stakeholders through the integration of resources applied overtime during the consumption phases of the product.

Through the Internet, mainly through social networks and forums, consumers can have access to a large amount of information, which allows them to be more connected with the company and thus be in a better position when it comes to evaluating the offer. The use of social networks such as Instagram, Facebook, and Twitter has enabled interaction between brands and customers. Then, customers can provide ideas and business opportunities through online platforms. The success of this connection with companies depends a lot on the knowledge and skills of customers when it comes to using online platforms. The continuous presence of companies on social networks entails another series of benefits because, on the one hand, it can help ensure user loyalty and the acquisition of new clients. On the other hand, it offers tools that help develop more attractive advertising campaigns. In this case, the company must maintain communication with the customers to collaborate or co-create the brand. However, communication alone is not enough. Companies must work to understand their consumers and their needs. Today, there are many social networks where it is possible to market products, such as Pinterest, Facebook, LinkedIn, Google, Twitter, YouTube, etc. Through these platforms, fashion companies can spread their trends and styles, publish the products of fashion brands, and encourage purchases. Companies often use websites to present their products and services to consumers. However, this display method has a low degree of cooperation between consumers and companies because, here, consumers are only able to see and choose what is advertised, not make their own suggestions. There are other ways to market products, such as apps. Applications are becoming more and more attractive, so companies have separate applications for their brands. However, the use of social networks has the highest degree of cooperation with consumers. Some of the benefits are feedback, product personalization, constant interaction with users, and loyalty. The customer's involvement aids in the gathering and processing of purchase-related data (Cabigiosu & Cabigiosu, 2020; Lorenzo-Romero, 2020).

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

4. Conclusion

The way in which companies will provide their products and services, that is, the distribution strategy, contributes a lot to the success of the business. In addition, the selection of the distribution strategy contributes to the company's competitive position. In order to select a distribution channel, it is necessary to pay attention to the customer's requirements, preferences, and purchase goals. According to the tasks to which the distribution strategy should respond, its choice is realized in this way. Considering the large number of strategies, the emphasis in this paper is placed on the analysis of multichannel and omnichannel distribution channels. The key differences are presented, as well as the factors that influence the transition from one strategy to another. The idea of an omnichannel distribution channel is based on the fact that customers can access online information (including promotions, prices, and negotiations) about products even in a physical store. This concept shows the need for two sales models—online and offline—to achieve sales synergy. The implementation of omnichannel distribution, although it brings numerous advantages, also brings with it certain challenges that need to be overcome. Shifting from a multichannel to an omnichannel strategy involves not only improving the customer experience but also optimizing internal operations, adapting to dynamic changes in consumer behavior, and strengthening the brand. The development of e-commerce after COVID-19 has significantly influenced the growth of online shopping. Due to this development of events and the bans themselves during the pandemic, companies were forced to provide their customers with a competent offer via online platforms. According to e-business, in this paper, the B2C business model is specifically described when it comes to omnichannel distribution. The basic concept of functioning is presented, along with all the advantages and challenges it brings to companies.

A practical example of the functioning of the omnichannel distribution strategy is presented through the example of the fashion industry in Spain. Through the example, it was concluded that physical stores are still dominant, but the use of e-commerce is growing significantly. This paper states that age group is also very important because e-commerce depends a lot on the skill and ability of customers to use online platforms. However, Spain is among the leading countries in Europe when it comes to the use of modern information technologies, so in this country, the implementation of omnichannel distribution is profitable. Also, this paper states that constant communication between companies and customers is most important. This concept is called "co-creation" because users can, through an omnichannel channel, influence the creation of products and services. This strategy contributes to customer satisfaction and loyalty, as well as the customer's sense of value to companies. Future research is about overcoming the challenges brought by the implementation of omnichannel distribution. The main problem for companies when it comes to this implementation is a lack of efficiency and distribution planning. For companies to optimize their core processes, they need long-term cooperation with distributors as well as a financial basis for outsourcing. If these challenges were overcome, companies would have optimal efficiency in planning and implementing their core activities, such as product design and sales. This way of doing business will enable companies to

directly increase their profits and increase their market share. Omnichannel distribution makes it possible to satisfy all the needs and desires of users, which results in loyalty and repeat purchases, as well as the acquisition of new customers. The direction of future research should be focused on developing a model for selecting a distribution strategy, omnichannel utilization in other industries, and more.

REFERENCES

- Aonerank, „Benefits of e-commerce for customers, digital marketing learning“, 2019.,
- Božić, M., & Dabić-Miletić, S. (2022) SUPPLY CHAIN RISK MANAGEMENT IN COVID–19 PANDEMIC. In *LOGIC conference proceedings* (Vol. 5, pp. 179-188).
- Cabigiosu, A., & Cabigiosu, A. (2020). The omnichannel strategy in the fashion industry. *Digitalization in the Luxury Fashion Industry: Strategic Branding for Millennial Consumers*, 71-101.
- Cui, T. H., Ghose, A., Halaburda, H., Iyengar, R., Pauwels, K., Sriram, S., ... & Venkataraman, S. (2021). Informational challenges in omnichannel marketing: Remedies and future research. *Journal of Marketing*, 85(1), 103-120.
- Dabić-Miletić, S., Božić, M., & Pavlov, N. (2021, September). Importance of Blockchain technology for supply chain management. In *E-business technologies conference proceedings* (Vol. 1, No. 1, pp. 151-156).
- de Carvalho, J. L. G., & Campomar, M. C. (2014). Multichannel at retail and omni-channel: Challenges for Marketing and Logistics. *Business and Management Review*, 4(3), 103-113.
- Gerea, C., & Herskovic, V. (2022). Transitioning from multichannel to omnichannel customer experience in service-based companies: Challenges and coping strategies. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 17(2), 394-413.
- Lorenzo, C et al., “Omnichannel in the fashion industry: A qualitative analysis from a supply-side perspective”, 2018.
- Lorenzo-Romero, C., Andrés-Martínez, M. E., & Mondéjar-Jiménez, J. A. (2020). Omnichannel in the fashion industry: A qualitative analysis from a supply-side perspective. *Heliyon*, 6(6).
- Montreuil, B. (2016). Omnichannel Business--to--Consumer Logistics and Supply Chains: Towards Hyperconnected Networks and Facilities.
- Mosquera, A., Juaneda Ayensa, E., Pascual, C. O., & Murillo, Y. S. (2019). Omnichannel shopper segmentation in the fashion industry. *Journal of Promotion Management*, 25(5), 681-699.
- Noble, S., Shenkan, A. G., & Shi, C. (2009). The promise of multichannel retailing. *The McKinsey Quarterly*, 4.
- Parente, J., & Barki, E. (2014). *Varejo no Brasil: gestão e estratégia*. São Paulo : Atlas.

B2C BUSINESS MODEL AS THE KEY TO THE SUCCESS OF OMNICHANNEL DISTRIBUTION

- Sharma, K. (2020). A surge in e-commerce market in India after COVID-19 pandemic. *Gap gyan-a global journal of social sciences*, 3(4), 54-57.
- Silva, S. C., Duarte, P., & Sundetova, A. (2020). Multichannel versus omnichannel: a price-segmented comparison from the fashion industry. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 48(4), 417-430.
- Simone, A., & Sabbadin, E. (2018). The new paradigm of omnichannel retailing: key drivers, new challenges and potential outcomes resulting from the adoption of an omnichannel approach. *International Journal of Business and Management*, 13(1), 85-109.
- Sousa, P. R. D., Barbosa, M. W., Oliveira, L. K. D., Resende, P. T. V. D., Rodrigues, R. R., Moura, M. T., & Matoso, D. (2021). Challenges, Opportunities, and lessons learned: Sustainability in Brazilian omnichannel retail. *Sustainability*, 13(2), 666.
- Taher, G. & Alnoor, A., "E-Commerce: Advantages and Limitations", *International Journal of Academic Research in Accounting Finance and Management Sciences*, vol.11, 2021, str. 153-165.
- Taher, G. (2021). E-commerce: advantages and limitations. *International Journal of Academic Research in Accounting Finance and Management Sciences*, 11(1), 153-165.
- Thaichon, P., Phau, I., & Weaven, S. (2022). Moving from multi-channel to Omni-channel retailing: Special issue introduction. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 65, 102311.

B2C MODEL POSLOVANJA KAO KLJUČ USPEHA OMNICHANNEL DISTRIBUCIJE

Apstrakt: *Nepredvidivi i sve složeniji zahtevi za isporukom robe i usluga dolaze do izražaja sa razvojem elektronske trgovine. Shodno tome, logističke kompanije moraju odgovoriti na takve zahteve tržišta. Kako bi zadovoljili očekivanja korisnika, neophodan je razvoj i unapređenje distributivnih strategija. Distributivne strategije predstavljaju način na koji će kompanija pružiti usluge i proizvode krajnjim korisnicima. Ove strategije često uključuju analizu tržišta, izbor distributivnih kanala i upravljanje logističkim aktivnostima radi poboljšanja konkurentske pozicije kompanije. Analiza omnikanalnog kanala distribucije i okolnosti u kojima je njegova upotreba izvodljiva su glavne teme ovog istraživanja. Za potrebe ovog rada je izabrana industrija tekstila, odnosno modna industrija. Predstavljen je način funkcionisanja Business-to-Business (B2B) modela poslovanja, koji se najčešće koristi u omnichannel distributivnoj strategiji. Kroz primer je ukazano koje benefite primena B2B omnichannel strategije doprinosi, ali i do kojih izazova može doći prilikom njene implementacije.*

Ključne reči: *business-to-customers, omnichannel, distributivna strategija, lanci snabdevanja.*

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

Svetlana Dabić-Mietić¹

Aleksa Maravić

Marija Simonović

Teodora Jorgačević

Bojana Graovac

Rezime: Optimizacija proizvodnih procesa doprinosi efikasnijem korišćenju resursa kompanije uz povećanje produktivnosti i smanjenje troškova. Preduslov za optimizaciju jeste identifikacija zastoja, prekida i problema u realizaciji proizvodnog procesa. Fokus rada je identifikacija ključnih izazova u procesu proizvodnje gaziranih pića, u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“. Primenom analitičkih i grafičkih metoda u analizi postojećeg stanja, uočene su određene neusaglašenosti koje se javljaju prilikom odvijanja određenih procesa. Ti procesi su punjenje boca i kontrola nivoa popunjenosti, transport do mesta kontrole i kontrola boca sa etiketama, oštećenje etiketa, prosipanje sirupa, kao i zakrčenost na frontu pretovara. Nakon identifikacije problema, pristupa se formiranju liste inovativnih rešenja, kako bi se minimizirali zastoji, smanjili gubici sirovina i optimizovao tok materijala u proizvodnji. Na taj način postižu se vremenske uštede koje doprinose smanjenju neproductivnog radnog vremena. Rezultati istraživanja pružaju smernice za implementaciju efikasnih rešenja u industriji gaziranih pića, doprinoseći održivosti proizvodnje i poboljšavajući konkurentске pozicije kompanije u ovom sektoru.

Ključne reči: Analiza postojećeg stanja, identifikacija problema, optimizacija intralogističkih procesa

Uvod

Osnovni imperativ za uspešno poslovanje jedne kompanije je da odgovori zahtevima svojih kupaca na kvalitetan i efikasan način. Fokusiranje kompanija na istraživanje i analizu zahteva kupaca pomaže u identifikaciji sopstvenih problema i razvijanju novih ideja. Kako bi se identifikovali i usvojili uspešni proizvodi na ciljnom tržištu, potrebno je upotrebiti određene marketinške funkcije. Prva funkcija koju treba omogućiti i realizovati jeste istraživanje i razvoj. Cilj sprovođenja istraživanja i identifikacije određenih karakteristika tržišta, jeste mogućnost razvoja proizvoda koji će zadovoljiti potrebe prisutnih kupaca na tržištu. Za uspešno poslovanje je potrebno definisati kvalitetne standarde kako bi se postigla ravnomernost u proizvodnji. Ovo daje uverenje kupcima da će kvalitet proizvoda biti

¹ Univerzitet u Beogradu - Saobraćajni fakultet, Republika Srbija, cecad@sf.bg.ac.rs

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

konstantan. Svaka kompanija se suočava sa konkurentima u okviru tržišta na kom posluje. Pakovanje i obeležavanje je jedna od marketinških funkcija koja može da izdvoji kompaniju od konkurenata. Pored toga, cena u velikoj meri utiče na pozicioniranje kompanija na tržištu. Brendiranje, promocija, distribucija, transport, skladištenje proizvoda, kao i korisnički servis su još neke od funkcija marketinga koje mogu da izdvoje kompaniju i ono što ona nudi, iz mase drugih. Pored svega navedenog, za kompaniju je važno da uoči i probleme koji se javljaju u njenom poslovanju i pokuša da ih što efikasnije reši ili da smanji njihov uticaj. Jedan od načina za poboljšanje poslovanja je uočavanje problema u procesu proizvodnje, koji za sobom mogu povući stvaranje velikog broja drugih problema u procesima koji slede (Kotler & Armstrong, 2018).

U ovom radu analiziran je proizvodni proces u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija”. Značaj proizvodnih procesa ogleda se u kreiranju proizvoda i usluga, koje će omogućiti da potrebe korisnika budu zadovoljene. U konkretnom slučaju, podrazumeva transformaciju ulaznih materijala i sirovina, uz podršku radne snage i kapitala, sve do finalnih proizvoda koji su spremni za konzumaciju. Proizvodi uzeti u razmatranje u okviru ovog rada, boce proizvoda Coca-Cola-e, spadaju u kategoriju robe široke potrošnje. Cilj izrade rada je analiza proizvodnog podsistema i procesa, kao i identifikacija svih tehnoloških zahteva i elemenata, koji se u okviru proizvodnje realizuju.

Pored uvoda i zaključka, rad sadrži još dva poglavlja. U prvom poglavlju izvršena je analiza postojećeg stanja u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija”, odnosno predstavljeni su osnovni podaci o samoj fabrici. Na osnovu tih podataka izvršena je PQRST analiza proizvodnog sistema. U drugom poglavlju izvršena je identifikacija problemskih tačaka. Nakon identifikacije, u okviru istog poglavlja sprovedena je racionalizacija uočenih problemskih tačaka. Takođe, važno je istaći da je izrada ovog rada bazirana na pisanim materijalima i informacijama dobijenim od strane zaposlenih kompanije „Coca-Cola HBC Srbija” i priloženoj literaturi.

1. ANALIZA POSTOJEĆEG STANJA U KOMPANIJI „COCA-COLA HBC SRBIJA”

Tehnološko projektovanje logističkih sistema može se grupisati u šest koraka. Prvi korak podrazumeva definisanje mesta i uloge kompanije u sistemu (lokacija, povezanost sa infrastrukturom, i slično). Drugi korak predstavlja analizu relevantnih procesa u okviru posmatrane kompanije. Osnovni cilj je analiza strukture čitavog sistema, međupovezanost podsistema i veze te kompanije sa okruženjem. Analiza postojećeg stanja se sprovodi kroz PQRST analizu i obuhvata analizu proizvoda (asortimana) i količine – PQ, zatim analizu mesta nastanka i završetka realizacije tehnoloških zahteva – R, elemente koji su vezani za održavanje, kontrolu i druge opsluge osnovnih proizvodnih procesa – S i vremensku analizu tehnoloških zahteva – T. Treći korak tehnološkog projektovanja predstavlja identifikaciju problemskih tačaka koja se vrši uporedo sa prethodnim koracima. Poslednja tri koraka tehnološkog projektovanja predstavljaju razvoj tehnoloških koncepcija sa ciljem racionalizacije i eliminacije problemskih tačaka, razvoj skupa tehnoloških rešenja i vrednovanje odnosno izbor optimalnog rešenja i njegova implementacija (Dabić-Miletić & Božić, 2023).

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

U okviru ovog poglavlja prikazani su osnovni podaci o kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“ i na njenom primeru je sprovedena PQRST analiza (konkretno, R analiza). Nakon toga sprovedena je identifikacija i racionalizacija problemskih tačaka.

1.1. Osnovni podaci o kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“

Fabrika za flaširanje Coca-Cola napitaka otvorena je u Zemunu pre više od pola veka. Prva Coca-Cola flašica proizvedena je davne 1968. godine, a njena etiketa bila je ispisana na ćirilici. Na istom mestu gde se i danas nalazi punionica, na jednoj proizvodnoj liniji, svega 30 zaposlenih krenulo je u osvajanje tržišta. Danas, preko 1000 sjajnih ljudi brine o tome da omiljeni napitak stigne sa proizvodne trake na trpezu korisnika.

„Coca-Cola HBC Srbija“ čine punionica u Zemunu sa regionalnim Centrom za sokove i fabrika „Vlasinka“. Osim sa dve punionice, raspolaže i sa tri distributivna centra. Blisko sarađuje sa preko 37000 kupaca i preko 1700 dobavljača. Poslovanjem dugim preko 50 godina izgradila je jedan od najaktivnijih i najuspešnijih sistema, vrednog partnera lokalne zajednice, najpoželjnijeg poslodavca za mlade i pouzdanog partnera u očima kupaca i dobavljača. Osim što nastoji da svojom ponudom zadovolji potrebe tržišta i ostvari dobar poslovni rezultat, trudi se da svojim inicijativama i aktivnostima pokrene promene na bolje. Ohrabruje svoje zaposlene da napreduju i ostvare svoj potencijal, osnažuje mlade nezaposlene da rade na sebi i pronadu adekvatno zaposlenje, pruža podršku preduzetnicima sa juga Srbije i aktivno se bavi gorućim temama zaštite životne sredine. Sa svojim zaposlenima, partnerima, dobavljačima, kupcima i potrošačima gradi bolju budućnost lokalne zajednice (Slika 1.).

Slika 1. Objekti kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“

Izvor: www.rs.coca-colahellenic.com

1.2. PQ analiza

PQ analiza je deo PQRST analize, koja omogućava da se u jednom proizvodnom sistemu sagleda proizvodni plan i program. Odnosno, koji asortiman proizvoda i u kojoj količini se proizvode u određenom vremenskom periodu (Dabić-Miletić & Božić, 2023). U

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

nastavku je prikazana lista brendova, uključujući i one koji su licencirani od kompanije „Coca-Cola“, od trećih lica i “Coca-Cola HBC Srbija” proizvoda:

Premijum žestoka pića: Aperol, Bickens, Brugal, BULLDOD, Campari, CINZANO, SPARKLING WINE, EL JIMADOR, FAMOUS GROSE, FINLANDIA, HERRADURA, HIGHLAND PARK, JACK DANIEL’S, METAXA, NAKED, PEPE LOPEZ, REMY, MARTINI, THE BOTANIST, THE MACALLAN, WOODFORD RESERVE, ZLATNA RAKIJA;

Prirodna, negazirana voda: QUARIUS, ROMERQUELLE, ROSA;

Grickalice: BAMBI BISCUITS, JOSH!, PLAZMA, WELLNESS, ZLATNI PEK;

Kafa: CAFÈ VERGNANO, COSTA COFFEE;

Gazirani sokovi: COCA-COLA, FANTA, SCHWEPES, SPRITE;

Gotov čaj: Fuze Tea;

Energetski napici: MONSTER ENERGY, ULTRA ENERGY;

Negazirani sokovi: NEXT, NEXT JOY.

S obzirom da je za izradu ovog rada odabrana proizvodnja, odnosno punjenje Coca-Cola napitka u plastične flaše, u okviru tabele 1 date su karakteristike tog proizvoda.

Tabela 1. Odabrani proizvod iz asortimana kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“

PET ambalaža			
Proizvod	zapremina (ml)	Broj jedinica proizvoda u jedinici pakovanja (kom)	Masa jedinice proizvoda (g)
Coca-Cola	1000	12	1200

Izvor: www.rs.coca-colahellenic.com

Kako bi se utvrdile i predstavile karakteristike tehnoloških zahteva, vezanih za mesto nastanka i završetka realizacije tehnoloških zahteva, kao i putevi kretanja materijala korišćena je R analiza. Za sprovođenje ovakvih analiza moguće je koristiti sledeće alate i tehnike (Dabić-Mietić & Božić, 2023):

- Tehnološke karte;
- Šeme toka procesa;
- Karte toka procesa;
- Neke specifične vrste dijagrama;
- Matrice od-do.

Njihovim korišćenjem pruža se mogućnost analiziranja svakog podsistema, odnosno procesa u okviru samih podsistema koji zajedno čine jedan proizvodni sistem. U daljem delu

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

rada će biti opisani neki od prethodno pomenutih alata i tehnika R analize, a potom će njihovom primenom biti izvršena analiza mesta nastanka i završetka realizacije tehnoloških zahteva u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“.

2. R analiza u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“

U proizvodnom podsistemu piće Coca-Cola se proizvodi realizacijom sledećih osnovnih procesa:

- Priprema neophodnih sastojaka za dobijanje gaziranog pića Coca-Cola;
- Mešanje sastojaka;
- Punjenje boca;
- Etiketiranje boca;
- Pakovanje nekoliko boca, odnosno oblaganje termoskupljajućom folijom;
- Slagane upakovanih boca na palete;
- Transport paleta do skladišta;
- Skladištenje.

Svaki od prethodno navedenih procesa realizuje se u fizički odvojenim delovima objekta, tako da predstavljaju zasebne podsisteme sistema proizvodnje gaziranog pića Coca-Cola. Podsistemi su međusobno povezani. U okviru proizvodnog procesa kompanije identifikovani su tehnološki zahtevi za koje je korišćenjem tehnološke karte i karte toka procesa, u nastavku rada, izvršena analiza mesta nastanka i završetka njihove realizacije.

U proizvodnom pogonu instalirana je automatska linija na kojoj se realizuje proizvodnja gaziranog pića Coca-Cola (Slika 2). Sektori su povezani tako da se traka kreće kontinualno od jednog do drugog sektora primenom valjaka, koji su sastavni deo mašine za proizvodnju pića.

Slika 2. Mašina za proizvodnju pića Coca-Cola

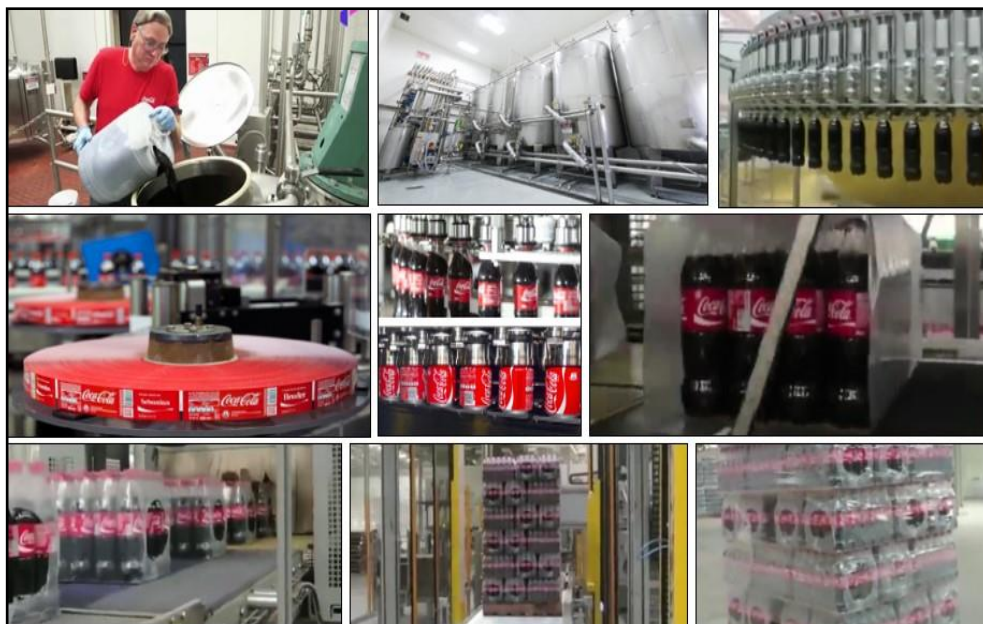

Izvor: www.rs.coca-colahellenic.com

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

Proizvodni ciklus započinje šećerom, voćnim sokovima, aromama i koncentratom ili osnovom za piće. Gotovi proizvodi se pakuju u PET ili staklene boce, metalne limenke (u ovom slučaju PET ambalaže). Voda koja se koristi u procesu proizvodnje je podvrgnuta posebnim tretmanima koji obezbeđuju mikrobiološku sigurnost i ispravnu koncentraciju prirodno rastvorenih soli, u skladu sa tehnologijom proizvodnje. Sirup se priprema u posebnim rezervoarima rastvaranjem šećera u tretiranoj vodi, a zatim filtriranjem vode kako bi se uklonile sve nečistoće. Tek nakon toga, ovaj „jednostavan sirup“ se meša sa „koncentratom“ ili raznim „osnovnim preparatima“ koji se koriste za brojna pića i tako postaje „konačni sirup“. Termalni proces fleš pasterizacije osigurava da čak i najosetljiviji proizvodi neće promeniti svoje senzorne karakteristike tokom svog roka trajanja. Obradena i ohlađena voda se meša sa konačnim sirupom, a za gaziranost pića se dodaje ugljen-dioksid koji proizvodu daje karakterističnu penušavost. Nakon dodavanja ugljen-dioksida, piće je spremno za pakovanje. Svakog sata desetine hiljada kontejnera se pune, hermetički zatvaraju, etiketiraju, kodiraju i testiraju u savremenim automatskim postrojenjima. Staklene flaše se pakuju u kutije, dok nepovratne staklene flaše, PET boce i limenke idu u razna višestruka pakovanja. Na Slici 3. je prikazan proizvodni proces gaziranog pića Coca-Cola.

Slika 3. Proces proizvodnje pića Coca-Cola

Izvor: www.rs.coca-colahellenic.com

Gazirana bezalkoholna pića koja proizvodi “Coca-Cola HBC Srbija” podležu strogoj kontroli kvaliteta i procedurama inspekcije kako bi se osiguralo da ispunjavaju najviše

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

međunarodne standarde. U nastavku je prikazana tehnološka karta za proizvodnju pića Coca-Cola. Proces proizvodnje gaziranog pića Coca-Cola uključuje sledeće korake (Slika 4):

Korak 1: Fruktaza, karamela, kofein i fosforna kiselina se ručno mešaju kako bi se sjedinili. Dobijena mešavina predstavlja sirup, odnosno osnovnu komponentu za bezalkoholno piće. Sirup se dalje transportuje do mašine za mešanje. Manuelnim sipanjem sirupa u mašinu, tačnije kontejner, pokreće se proizvodnja napitka Coca-Cola.

Korak 2: Čista voda se podvrgava sofisticiranom filtriranju, omekšavanju i dezinfekciji kako bi se uklonile sve nečistoće. Tako prečišćena voda se sipa u mašinu gde se već nalazi sirup. Dodaje se ugljen-dioksid na niskoj temperaturi i pod visokim pritiskom kako bi napici dobili svoju čuvenu „gaziranost“. Nakon sjedinjavanja prethodne tečnosti sa ugljen-dioksidom neophodna je kontrola nivoa ugljen-dioksida.

Korak 3: Boce u kojima se vrši sipanje gotovog proizvoda moraju biti sterilisane kako ne bi došlo do promene boje, mirisa, ukusa ili bilo kojih eventualnih neželjenih posledica. Takođe, neophodna je kontrola izdržljivosti boca na nivo ugljen-dioksida pre samog sipanja pića Coca-Cola.

Korak 4: Gazirano piće Coca-Cola se transportuje cevima koje se nalaze u okviru proizvodnog postrojenja do mesta za sipanje u boce. Automatizovana mašina dozira prethodno dobijenu tečnost u precizno izračunatim količinama i sipa u sterilisane boce. Daljim tokom u okviru proizvodnog pogona napunjene boce stižu do dela mašine koji je namenjen za zatvaranje boca stavljanjem odgovarajućeg čepa.

Korak 5: Napunjene boce podležu vizuelnoj kontroli. Kontrola se odnosi na nivo napunjenosti boca. Kontejneri se pomeraju u drugu mašinu koja primenjuje etikete i bar kodove, nakon čega se automatski pregledaju kako bi se garantovalo da ispunjavaju sve željene zahteve.

Korak 6: Posle završene provere, boce se transportuju do jednog dela mašine koja ih grupiše. Nakon toga, preko grupisanih boca se stavlja termoskupljajuća folija i one se dalje transportuju do dela mašine gde se vrši zagrevanje. Kao posledica zagrevanja, termoskupljajuća folija dobija oblik boca oko kojih je obmotana. Ta folija ne zauzima dodatan prostor. Time je onemogućeno izdvajanje pojedinačnih boca i omogućena je zaštita od potencijalnog oštećenja. Tako upakovane boce su spremne za dalji transport do mesta za slaganja na palete.

Korak 7: Upakovane boce se trakastim transporterom dopremaju do mesta slaganja na palete koje se realizuje automatizovano. Potom se ređaju u nekoliko slojeva na paleti. Između svakog sloja neophodno je stavljanje kartona.

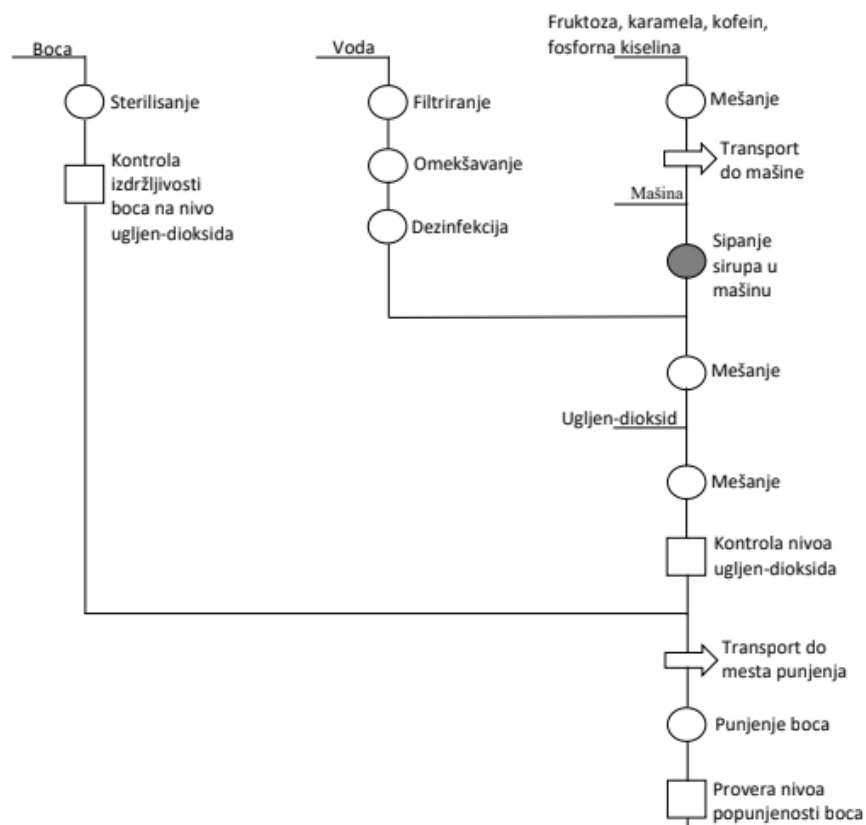
Korak 8: Upakovane palete se dalje transportuju do mesta za strečovanje posredstvom valjkastog transportera. Automatizovano se realizuje proces strečovanja. Ovaj proces je neophodan kako bi se sprečilo pomeranje ili ispadanje upakovanih boca sa paleta.

Korak 9: Spremne palete se nakon toga skladište na prethodno određenim pozicijama u skladištu. Gotov proizvod – gazirano piće Coca-Cola je spremno za procese iskladištenja, transporta i dalje aktivnosti u prodajnim objektima kako bi isti bili isporučeni

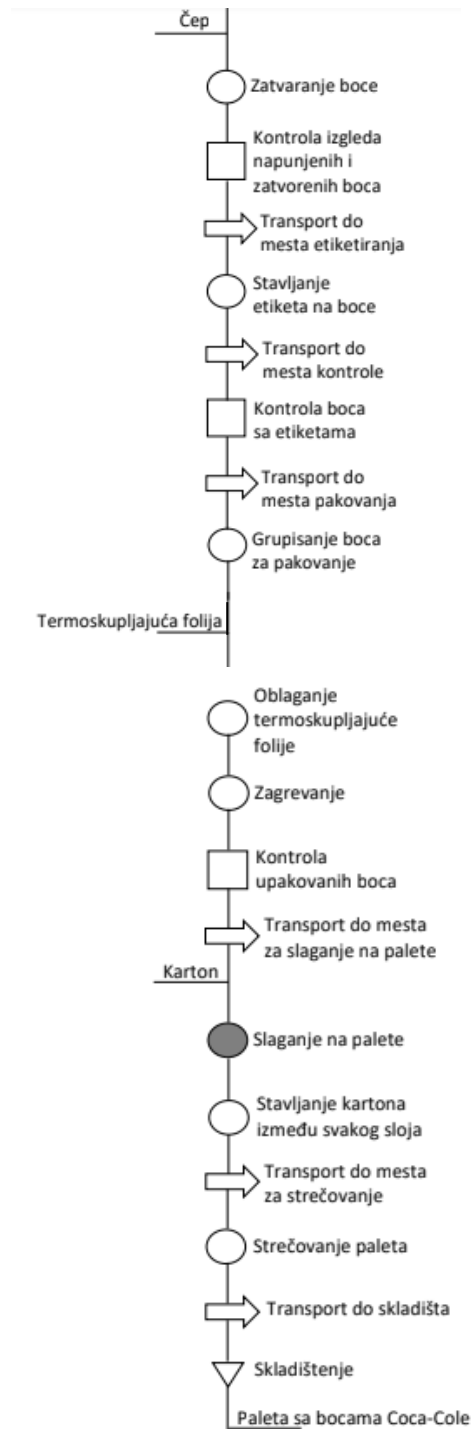
**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

krajnjim korisnicima. Posvećenost proizvodnji i flaširanju visokokvalitetnih pića je zasnovana na međunarodnim standardima ISO 9001 i ISO 22000, kao i na sopstvenoj politici kvaliteta i bezbednosti hrane i globalnim standardima.

Slika 4. Tehnološka karta proizvodnog procesa Coca-Cole

**PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPA NIJE
„COCA-COLA HBC SRBIJA“**

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

Tehnološka karta daje pregled redosleda toka proizvoda koji se obrađuje, sa obeležavanjem pomoću simbola svih promena koje se dešavaju. Karta toka procesa mora biti (u smislu vrste, broja i redosleda odvijanja aktivnosti) u potpunosti definisana: rednim brojem aktivnosti, opisom aktivnosti, simbolima aktivnosti, kvantitativnim indikatorima (dužina, masa, vreme), položajem logističkih podsistema i putanjama, brojem angažovanih radnika i dr., što je prikazano Tabelom 2 (Dabić-Miletić & Božić, 2023).

Tabela 2. Karta toka procesa

Opis aktivnosti	Simbol aktivnosti					Kvantitativni pokazatelj			Napomena
	○	⇒	□	D	▽	l (m)	g (t)	t (s)	
1. Mešanje fruktoze, karamele, koefina i fosforne kiseline	○					/	/	300	Mašina; nadgledanje vrši 1 radnik
2. Transport sirupa do mašine		⇒				/	/	30	Radnik
3. Sipanje sirupa u mašinu	○					/	/	30	Radnik
4. Filtriranje vode	○					/	/	60	Filteri, nadgledanje vrši 1 radnik
5. Omekšavanje vode	○					/	/	60	Filteri, polupropusna membrana nadgledanje vrši 1 radnik
6. Dezinfekcija vode	○					/	/	60	Filteri
7. Mešanje sirupa	○					/	/	300	Mašina, Nadgledanje vrši 1 radnik
8. Kontrola nivoa CO ₂			□			/	/	120	Skala, nadgledanje vrši 1 radnik
9. Sterilizacija boca	○					/	/	10	Strelizator, nadgledanje vrši 1 radnik
10. Kontrola izdržljivosti boce na CO ₂			□			/	/	120	Skala, nadgledanje vrši 1 radnik

**PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPA NIJE
„COCA-COLA HBC SRBIJA“**

11. Transport do mesta punjenja boca	○					/	/	120	1 radnik
12. Punjenje boca	○					/	/	20	Dozator, nadgledanje vrši 1 radnik
13. Provera nivoa popunjenosti boca			□			/	/	15	Radnik
14. Zatvaranje boca	○					/	/	5	Mašina, nadgledanje vrši 1 radnik
15. Kontrola izgleda napunjenih i zatvorenih boca			□			/	/	10	Radnik
16. Transport do mesta etiketiranja		→				/	/	5	Konvejer
17. Stavlj anje etiketa na boce	○					/	/	10	Mašina, vakuum
18. Transport do mesta kontrole		→				/	/	10	Konvejer
19. Kontrola boca sa etiketama			□			/	/	10	Radnik
20. Transport do mesta pakovanja		→				/	/	15	Trakasti transporter
21. Grupisanje boca za pakovanje	○					/	/	5	2 radnika
22. Oblaganje termoskupljajuće folije	○					/	/	15	Uređaj za zagrevanje folije
23. Zagrevanje	○					/	/	7,5	Nadgledanje vrši 1 radnik
24. Kontrola upakovanih boca			□			/	/	5	Radnik
25. Transport upakovanih boca do mesta odlaganja na palete		→				/	/	15	Valjkasti transporter

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

26. Odlaganje upakovanih boca na palete						/	/	150	Paletomat
27. Transport paleta do pozicije za strečovanje						/	/	15	Valjkasti transporter
28. Strečovanje paleta						/	/	120	Paletizator
29. Transport strečovanih paleta do skladišta						/	/	150	Konvejer
30. Skladištenje paleta						/	/	/	Skladišni prostor

Definisano je ukupno 30 tehnoloških zahteva, shodno onim koji su naznačeni u okviru tehnološke karte. Za razliku od tehnološke karte, kartom toka procesa se saznaje koji tehnološki elementi realizuju određeni tehnološki zadatak – što je naznačeno u poslednjoj koloni. Kroz kartu toka procesa dobija se i informacija o dužini trajektorija, vremenu trajanja pojedinačnih tehnoloških zahteva i težine materijala. Konkretni podaci za dužinu i težinu nisu bili dostupni, iz tog razloga nisu ni navedeni u tabeli. Vreme trajanja svake od aktivnosti naznačeno je u pretposlednjoj koloni. U koloni za napomenu, tačno je određen izvršilac svake od aktivnosti (bilo da je to čovek ili mašina).

T analiza je priložena kroz podatke u karti toka procesa i ona obuhvata vremena trajanja, početka, završetka i intervala strpljivosti. Sa aspekta ovog rada, posmatrana su vremena trajanja aktivnosti.

Za aktivnost mešanja fruktoze, karamele, kofeina i fosforne kiseline potrebno je 300 sekundi. Nakon što je napravljen sirup, on se transportuje do mašine gde će se mešati sa vodom i vreme potrebno za ovu realizaciju jeste 30 sekundi. Ovo vreme je potrebno i da bi se sirup sipao u mašinu od strane radnika. Aktivnosti vezane za filtriranje, omekšavanje i dezinfekciju traju po 30 sekundi. Mešanje vode i sirupa u mašini traje oko 300 sekundi. Nakon toga je neophodno izvršiti kontrolu nivoa CO₂ koja traje 120 sekundi, a isto vreme je potrebno i za kontrolu izdržljivosti boca na CO₂. Za transport praznih boca do mesta gde se vrši njihovo punjenje potrebno je 120 sekundi. Aktivnost punjenja boca traje 20 sekundi za po tri boce, dok vizuelna kontrola popunjenosti traje 15 sekundi za istu količinu. Zatvaranje boca traje 5 sekundi i za finalnu vizuelnu proveru boca potrebno je 10 sekundi. Etiketiranje boca se vrši nakon kontrole i transport do tog mesta traje 5 sekundi. Mašini koja vrši etiketiranje je potrebno 10 sekundi za po 3 boce. Pored toga, neophodna je i provera zalepljenih etiketa koja traje 10 sekundi, a to vreme je potrebno i za transport boca do tog mesta. Zatim, sledi transport boca do mesta za pakovanje, koji se realizuje za 15 sekundi. Da bi se izvršilo pakovanje potrebno je prethodno grupisati boce, što traje 5 sekundi. Za pakovanje se koristi termoskupljajuća folija koja se postavlja oko boca za 15 sekundi i

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

zagrevanje iste traje 7,5 sekundi. Transport upakovanih boca do mesta za odlaganje na palete traje 15 sekundi po paketu. Odlaganje paketa na paletu traje 150 sekundi i to je vreme potrebno za formiranje jedne palete. Nakon formiranja palete, one se transportuju do mesta za strečovanje (15 sekundi po paleti) i oblažu streč folijom za šta je potrebno 120 sekundi po paleti. Formirane i upakovane palete se transportuju do mesta za skladištenje i vreme potrebno za ovaj transport iznosi 150 sekundi po paleti. Na kraju, sve formirane palete se skladište određeni vremenski period, dok se ne javi potreba za otpremom iz proizvodnog skladišta kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“.

3. IDENTIFIKACIJA PROBLEMSKIH TAČKA I RACIONALIZACIJA INTRALOGISTIČKIH PROCESA

Potražnja za robom, a samim tim i transportom, nije ujednačena u prostoru i vremenu. To može izvršiti pritisak na različite intralogističke procese i dovesti do prekida u lancu snabdevanja. U osnovi, prekidi nastaju iz više razloga, koji zahtevaju njihovu identifikaciju i klasifikuju radi analize i racionalizacije istih. Neki potencijalni oblici prekida (problemske tačke) u intralogističkim aktivnostima u kompaniji „Coca-Cola HBC Srbija“ i njihovi uzroci su:

- Zauzetost transportnih pravaca i frontova pretovara. Rezultira kašnjenjem u isporuci materijala na određene lokacije, ometanje izvođenja drugih operacija, otežano praćenje izvršenih poslova.
- Procesi skladištenja oduzimaju dosta vremena zbog nedostatka pouzdanih informacija, posebno je izraženo kod komisioniranja i sortiranja.
- Neadekvatno korišćenje površine i prostora. Posebno je izraženo kod skladišta usled lošeg planiranja međuskladišnih procesa.
- Rukovanje pojedinačnim umesto zbirnim jedinicama tereta, bez primene paleta i kontejnera.
- Pojava zastoja u proizvodnji nastali neblagovremenom pripremom za rad i obezbeđenjem sredstava za rad, nedostatak transportno-manipulativnih sredstava.
- Oštećenje materijala – nastaje usled neadekvatnih jedinica rukovanja, neadekvatnih sredstva za manipulaciju i skladišne opreme.
- Zastarela transportno-manipulativnih oprema, što dovodi do veće potrošnje energije, duže realizacije procesa, manje pouzdanosti.

Na osnovu prethodno izloženog biće izvršena identifikacija problemskih tačaka u fabrici „Coca-Cola HBC Srbija“. Nakon toga, za identifikovane problemske tačke biće izvršena racionalizacija.

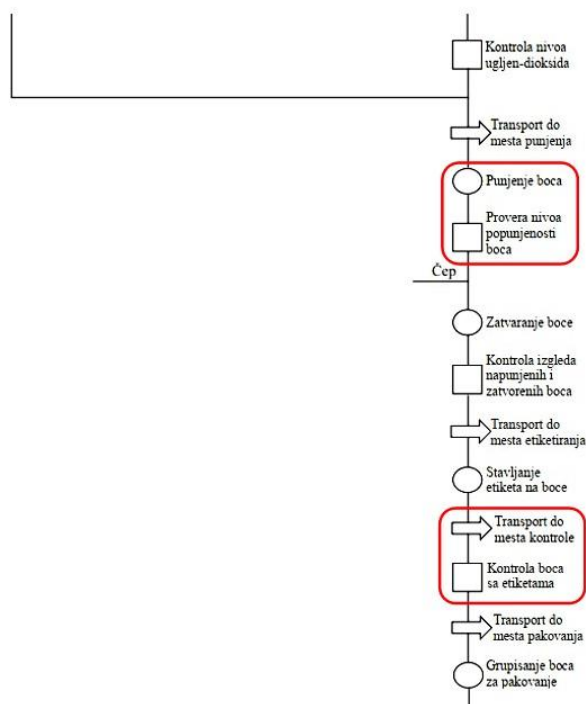
3.1. Identifikacija problemskih tačaka

Usled neadekvatne realizacije tehnoloških zahteva u proizvodnom podsystemu kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“ dolazi do pojave problemskih tačaka u realizaciji intralogističkih procesa. Problemska tačka predstavlja ono mesto u procesu čija racionalizacija zahteva manja ulaganja u odnosu na troškove koje trenutno generiše. Problemske tačke se identifikuju sa ciljem analize uzroka pojavljivanja. Na osnovu toga, predlažu se mere koje je potrebno preduzeti kako bi se ublažili ili potpuno eliminisali svi negativni efekti. Mere poboljšanja je moguće definisati u oblasti saobraćajnica, razmeštaja nepokretne opreme, objekata, primenjene tehnologije, način odlaganja tereta i drugo (Dabić-Miletić & Božić, 2023).

Problemske tačke (PT) koje se uočene u procesu proizvodnje gaziranih napitaka su:

- PT1 – Dugo vreme aktivnosti punjenja boca pićem i provera nivoa popunjenosti istih (Slika 5);
- PT2 – Dugo vreme aktivnosti transporta etiketiranih boca do mesta kontrole i kontrola boca sa etiketama (Slika 5);

Slika 5. Mesta pojave PT u proizvodnom procesu

PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE „COCA-COLA HBC SRBIJA“

- PT3 – Oštećenje etiketa na bocama prilikom transporta do mesta kontrole, odnosno pakovanja;
- PT4 – Prosipanje sirupa pri dodavanju u mašinu;
- PT5 – Pretrpani frontovi pretovara.

Posmatrajući proizvodni proces, uočeno je da bi pojedine aktivnosti bilo bolje realizovati na istom radnom mestu, odnosno istovremeno. U današnjim dinamičnim uslovima poslovanja, cilj je ubrzati proces proizvodnje i povećati produktivnost. Na prethodnoj slici je i ukazano na takve aktivnosti (označeno crvenom bojom) koje bi bilo poželjno realizovati istovremeno.

Jedna od faza u proizvodnom procesu je etiketiranje boca. Nakon toga, neophodno je izvršiti kontrolu postavljenih etiketa na boce. Ukoliko je kontrolom potvrđeno pravilno etiketiranje, takve boce se transportuju do pozicije pakovanja. Tako prikupljene boce se, potom, stavljaju na paletu i tako otpremaju. Naravno, u prethodno opisanim koracima proizvodnog procesa (prevashodno se misli na transportne aktivnosti) moguće je doći do oštećenja etiketa. To u velikoj meri utiče da se proizvod ne može naći na tržištu. Iako je proizvod i dalje zadovoljavajućeg kvaliteta, nameće se pitanje koji prodajni objekat bi prihvatio takav artikal za prodaju.

Iako je većina proizvodnog procesa u potpunosti automatizovana, zapaženo je da sipanje sirupa u mašinu manuelno realizuje radnik. Ovo je uočeno kao problemska tačka jer postoji mogućnost da se dodavanje sirupa ne realizuje na adekvatan način. Usled nestručnosti, nedostatka obuke, trenutne nepažnje i nedostatka pomoćnih sredstava u mašinu može biti dodato manje sirupa nego što je potrebno, ili čak više sirupa. Naravno, ovo ne samo da može usporiti proizvodni proces, nego može uticati i da finalni proizvod ne zadovoljava standarde kvaliteta.

Pored prethodno navedenih problemskih tačaka koje se odnose na proizvodni proces (koji je i tema ovog rada), zapažena je zakrčenost na frontu pretovara. Uočeno je da dolazi do gomilanja raznih materijala koje je neophodno otpremiti na različite destinacije. Prethodno opisano u velikoj meri može remetiti proizvodni proces – može doći do zastoja, ometanja, ali i do zakrčenja.

3.2. Racionalizacija intralogističkih procesa

Nakon analize postojećeg stanja i identifikacije uočenih PT, potrebno je odrediti potencijalna mesta racionalizacije. U ovom slučaju potencijalna mesta racionalizacije su: tehnološki elementi, tehnološki zahtevi i organizacija tehnološkog procesa. Za racionalizaciju moguće je primeniti mere usmerene na organizaciju prostora, tehničko-tehnološko unapređenje, organizaciju samog procesa i unapređenje informacionog sistema. Pomenute mere treba da obezbede veći nivo kvaliteta realizacije procesa, smanjenje ukupnih troškova, kraće vreme realizacije procesa i drugo (Dabić-Miletić & Božić, 2023).

Posmatrajući proizvodni proces, uočeno je da bi istovremena realizacija pojedinih aktivnosti doprinela većoj proizvodnosti. U slučaju objedinjavanja aktivnosti, punjenje boca pićem i provere nivoa popunjenosti istih, pruža se mogućnost da se proizvodni proces odvija neometano. Time bi povlačenje pojedinih artikala zbog neodgovarajuće litraže na kraju

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

proizvodnog procesa bilo onemogućeno. Procenjuje se da bi to uticalo i na smanjenje broja zaposlenih (obe aktivnosti bi realizovao jedan radnik). Objedinjavanje aktivnosti transporta etiketiranih boca do mesta kontrole i kontrole boca sa etiketama biće opisan uz racionalizaciju PT3.

Jasno je do kojih posledica bi moglo doći prilikom oštećenja etiketa sa boce. Do toga može doći prilikom transporta do mesta kontrole, odnosno mesta pakovanja. Posledica do koje može doći usled oštećenja etikete je da proizvodi budu vraćeni iz prodajnih objekata. Naime, kao jedno od rešenja moguće je predložiti uvođenje posebnih etiketa. Uvođenje novih etiketa bi zahtevalo određena ulaganja, ali je opravdano eliminisanjem mogućnosti oštećenja etiketa. Moguće je koristiti smolu pri izradi etiketa. To može biti epoksidna smola koja se nanosi kao prozirni sloj kako bi se zaštitila etiketa ili joj se dala sjajna i izdržljiva površina. Ova vrsta smole pomaže u zaštiti od oštećenja, vode ili dugih elemenata koji bi mogli uticati na kvalitet etikete. Pored toga, rešenje koje je verovatno prihvatljivije za kompaniju (razmatrano sa troškovnog aspekta) jeste postavljanje graničnika duž transportera kojima se kreću boce. Na taj način bi sva radna mesta na kojima se javljaju oštre ivice bila dodatno zaštićena. Time bi mogućnost oštećenja etiketa bila gotovo minimalna. Kao dodatno rešenje može biti objedinjavanje aktivnosti transporta etiketiranih boca do mesta kontrole i kontrole boca sa etiketama (racionalizacija PT2).

Kao PT4 je izdvojeno dodavanje sirupa u mašinu. S obzirom da je većina aktivnosti (potpuno) automatizovana moguće je težiti automatizaciji i ove aktivnosti (ovu aktivnost realizuje radnik). Naime, moguće rešenje može biti uvođenje specijalnih dozatora. Dozatori bi omogućili da se sirup doda u mašinu u količini koja je potrebna. Radnik može biti i dalje prisutan, ali bi samo vršio nadgledanje realizacije ovog procesa. Kao dodatna korist bi mogla biti izdvojena ušteda u vremenu (mnogo manje vremena bi bilo utrošeno na sipanje sirupa u mašinu) i time bi bio znatno ubrzan proizvodni proces.

Za poslednju uočenu PT se može reći da na indirektan način utiče na proizvodni proces (koji je bio u fokusu ovog rada). S obzirom da se racionalizacijom problemskih tačaka teži postizanju efikasnosti rada (proizvodnog) sistema u nastavku će biti ukazano koje benefite može doneti smanjenje zakrčenosti fronta pretovara. Na dnevnom nivou u kompaniju „Coca-Cola HBC Srbija” pristiže veliki broj kamiona. Tim kamionima se dopremaju brojne sirovine koje služe kao ulaz u proizvodni proces. Nakon pristizanja kamiona, vrši se pozicioniranje i priprema za istovar. Nakon toga, viljuškari zahvataju paletizovani teret i prenose u skladište ili ih odlažu na pretovarnom frontu (radi kontrole). Upravo ovo odlaganje na frontu pretovara utiče na brojne zastoje, gomilanje raznih materijala i slično. Kako bi se to izbeglo, predlaže se da se sve aktivnosti provere, kontrole pristiglih sirovina realizuju isključivo u okviru skladišnog sistema – za koji je utvrđeno da ima sasvim dovoljno prostora na raspolaganju za sprovođenje pomenutih aktivnosti. Time ne bi dolazilo ni do kakvih zakrčenja i doprema sirovina (koje su preduslov za realizaciju proizvodnog procesa) bi tekla neometano.

**PRAVCI RACIONALIZACIJE NEKIH INTRALOGISTIČKIH PROCESA KOMPANIJE
„COCA-COLA HBC SRBIJA“**

4. ZAKLJUČAK

Analiza postojećeg stanja kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“ rađena je u cilju prikazivanja trenutnog stanja u proizvodnom segmentu ove kompanije. Pored toga, cilj je bio i uočavanje potencijalnih problemskih tačaka. Na osnovu analize koja je sprovedena u ovom radu, definisano je pet potencijalno problematičnih tačaka. Ove problemske tačke su opisane i date su moguće varijante za njihovu racionalizaciju. Za potrebe ovog rada analiziran je proces proizvodnje gaziranih pića. Budući da je u pitanju roba široke potrošnje, zahtevi za ovom robom na dnevnom nivou su veliki. Masovna proizvodnja daje dobru podlogu za analizu, jer se vrlo često javljaju problemi prilikom pakovanja materijala, rukovanja i ostalih aktivnosti koje prate proces proizvodnje. Problemi uočeni i razrađeni u okviru ovog rada su: razdvojenost aktivnosti punjenja boca pićem i provera nivoa popunjenosti istih, razdvojenost aktivnosti transporta etiketiranih boca do mesta kontrole i kontrola boca sa etiketama, mogućnost cepanja etiketa sa boca prilikom transporta do mesta kontrole (pakovanja), manuelno sipanje sirupa u mašinu, kao i zakrčenost na frontu pretovara. Da bi se izvršile neophodne analize i unapredio rad proizvodnog podsistema kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“, bili su korišćeni pojedini alati PQRS analize. U okviru ove analize, PQ analiza je omogućila da se sagleda pojavni oblik materijala i količina gaziranih napitaka koja se proizvodi (konkretno, PET ambalaža). Količina i pojavni oblik gaziranih napitaka zavise od zahteva kupaca. Primenom metoda R analize, utvrđena su mesta nastanka i završetka realizacije TZ u proizvodnom podsistemu. Nakon toga, za pristupanje rešavanju uočenih problemskih tačaka dat je predlog objedinjavanja određenih aktivnosti, konkretno, objedinjavanje procesa kontrole sa procesom koji prethodi kontroli – i to na dva specifična mesta. Prvi predlog odnosi se na objedinjavanje aktivnosti punjenja boca i provera nivoa popunjenosti boca, a drugi na objedinjavanje aktivnosti transport do mesta kontrole i kontrola boca sa etiketama. Objedinjavanjem dve aktivnosti smanjuje se vreme potrebno za njihovu realizaciju. Ušteda bi iznosila svega par sekundi po boci, ali posmatrano u okviru jednog radnog vremena od 8 sati, stvorili bi se preduslovi za bolje iskorišćenje čistog radnog vremena i bilo bi omogućeno postizanje veće proizvodnosti sistema. Dati su i opisi i predlozi rešenja i za preostale tri problemske tačke, što su upotreba smole za izradu etikete, uvođenje dozatora kako bi se izbeglo prosipanje sirupa, kao i realizovanje kontrole pristiglih sirovina isključivo u okviru skladišta.

Kada bi bili dostupni podaci o količini i transportnim putevima koji se realizuju između različitih proizvodnih aktivnosti, ova analiza postojećeg stanja kompanije „Coca-Cola HBC Srbija“ bi bila kompleksnija. Uključivanjem ovih podataka, bilo bi moguće proširiti segment vezan za problemske tačke. Shodno tome, bila bi izvršena identifikacija i analiza potencijalnih problemskih tačaka u domenu količine i dužina transportnih puteva. Rešavanje problemskih tačaka bi moglo da ide u smeru da se količine i dužine puteva smanje, odnosno povećaju. Pored segmenta problemskih tačaka, mogao bi da se proširi i segment vezan za kartu toka procesa, pa bi u tom slučaju kvantitativni pokazatelji bili u potpunosti verodostojni.

**Svetlana Dabić-Mietić, Aleksa Maravić, Marija Simonović, Teodora Jorgačević,
Bojana Graovac**

LITERATURA

Dabić-Miletić, S., Božić, M. Materijal sa predavanja i vežbi iz predmeta Industrijski transport, Saobraćajni fakultet, Beograd, 2023.

Kotler, P., Armstrong, G. Principles of Marketing, The University of Minnesota Libraries Publishing, 17th ed., 2018.

THE GUIDELINES FOR RATIONALIZING SOME INTRALOGISTICS PROCESSES OF THE COMPANY "COCA-COLA HBC SRBIJA"

Abstract: *Optimizing production processes contributes to more efficient use of company resources while increasing productivity and reducing costs. A prerequisite for optimization is the identification of stalls, interruptions, and problems in the realization of the production process. The focus of the work is the identification of key challenges in the production process of carbonated drinks in the company "Coca-Cola HBC Serbia." By applying analytical and graphic methods in the analysis of the existing situation, certain inconsistencies that occur during the development of certain processes were observed. These processes are bottle filling and filling level control, transport to the control point, bottle label control, label damage, syrup spillage, as well as congestion at the loading front. After identifying the problem, a list of innovative solutions is created in order to minimize downtime, reduce raw material losses, and optimize the flow of materials in production. In this way, time savings are achieved that contribute to the reduction of non-productive working time. The research results provide guidelines for the implementation of effective solutions in the carbonated drinks industry, contributing to the sustainability of production and improving the company's competitive positions in this sector.*

Keywords: *Analysis of the present procedures, problem identification, intralogistics process optimization*

PRAVNI ASPEKT OTPREMANJA (ŠPEDICIJE) KAO PRIVREDNE DELATNOSTI

Aleksandra Janković¹

Milica Ilić²

Rezime: *Otpremništvo (špedicija) se najčešće vezuje za međunarodni promet robom, ali ona svakako ima veliki značaj i za regionalni razvoj. Imajući u vidu da je za uspešno obavljanje špeditorske delatnosti važan sistematski pristup, autori su se opredelili da sagledaju špediciju sa pravnog aspekta. Cilj je da se ukratko prikažu pravne karakteristike špeditorske delatnosti u Republici Srbiji, kao i određeni segmenti iz prakse. Korišćenjem normativnog metoda, metada analize i komparativne metode posebna pažnja se posvećuje ugovoru o otpremanju (špediciji).*

Кljučне речи: *otpremništvo, špedicija, ugovor o otpremanju (špediciji), špediter, dispozicija*

Uvod

Privredni subjekti u obavljanju privrednih delatnosti zaključuju različite ugovore. Ugovori u privredi u Zakonu o obligacionim odnosima zauzimaju značajno mesto. Kao kompleksna delatnost u privredi koja je od izuzetnog značaja za promet robom, Zakonom o obligacionim odnosima je regulisano i otpremništvo (špedicija).

Pravni položaj otpremnika (špeditera) je pored Zakona o obligacionim odnosima (u daljem tekstu: ZOO), u pravu Republike Srbije regulisan i Posebnim uzansama u poslovanju špeditorskih društava, koje su ugovorne prirode. Uz ovaj legislativni okvir primenjuju se i Opšte uzanse za promet robom, takođe ugovorne prirode.

Sa usvajanjem Posebnih uzansi u poslovanju špeditorskih društava u Republici Srbiji, detaljnije su uređena prava i obaveze koje proizilaze iz ugovora o otpremanju za ugovorne strane. Posebne uzanse u poslovanju špeditorskih društava u Republici Srbiji (u daljem tekstu: Posebne uzanse) se primenjuju na konkretan ugovorni odnos ukoliko je njihova primena izričito ugovorena (Posebne uzanse u poslovanju špeditorskih društava u Republici Srbiji, čl. 1, 2018). To znači da je potrebno da se u ugovoru o otpremništvu (u daljem tekstu: ugovor o špediciji) izričito navede da se Posebne uzanse primenjuju na ugovorne strane. U praksi, u ponudi otpremnika (špeditera) piše da otpremnik (špediter) posluje u skladu sa Posebnim uzansama, tako da potpisivanjem ugovora, komitent izražava saglasnost i sa primenom Posebnih uzansi. Primena Posebnih uzansi nije nužna, tako da se njihova primena može isključiti potpuno ili delimično.

¹ Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Republika Srbija, aleksandra.i78@gmail.com

² Akademija strukovnih studija Južna Srbija, Republika Srbija, ilic.milica@vpsle.edu.rs

1. Špedicija kao privredna delatnost

U pravu Republike Srbije, poslove otpremanja (špedicije) (*eng. Freight Forwarding*) obavljaju špediterska društva. To su privredni subjekti koje organizuju otpremu odnosno dopremu robe korišćenjem transportnih puteva i svih vrsta transporta, kao i druge poslove koji su s tim povezani, postupajući po nalogu komitenta, i koje imaju registrovanu poslovnu delatnost na teritoriji Republike Srbije, kod Agencije za privredne registre (Posebne uzanse u poslovanju špediterskih društava u Republici Srbiji, 2018). Drugi poslovi koji se odnose na organizovanje otpremanja robe mogu biti: transport, obezbeđivanje dokumenata za transport, konsolidacija/dekonsolidacija, skladištenje, distribucija robe, carinsko zastupanje, plaćanje carinskih i drugih dažbina, konsultantske usluge, osiguranje, kao i dodatne usluge poput uzorkovanja, pakovanja, merenja (Posebne uzanse, čl. 3, 2018).

Uvidom u podatke Agencije za privredne registre Republike Srbije, utvrđeno je da je najčešća forma za osnivanje privrednih društava koji se bave poslovima otpremanja (špedicije) društvo sa organičenom odgovornošću (APR, 2023).

Vrlo često su špediterska društva registrovana i za domaću i za međunarodnu špediciju, što je i logično, s obzirom da se otprema robe organizuje i izvan državnih granica. Međunarodna organizacija koja okuplja špeditere se zove FIATA što je skraćenica od *International Federation of Freight Forwarders Associations*.

Načelo slobode ugovaranja i načelo konsensualnosti predstavljaju osnovna načela ugovornog odnosa u špediciji. Načelo slobode ugovaranja kao osnovno načelo kod svih ugovora, to znači da se ugovornim stranama daje sloboda da sami odluče da li će zaključiti ugovor, sa kim će zaključiti ugovor, kao i kakva će biti njegova sadržina. Načelo konsensualnosti podrazumeva da je po pravilu dovoljna saglasna izjava volja bez formalnosti. To znači da se ugovor o špediciji zaključuje usmeno, s tim da ugovorne strane mogu same da odrede pismenu formu.

Klasifikacija poslova špedicije nije moguća samo na osnovu jednog kriterijuma. Prema delokrugu poslovanja razlikujemo unutrašnju i međunarodnu špediciju. Međunarodna špedicija ima poseban značaj. Glavni kriterijumi međunarodne špedicije su: vrsta spoljne trgovine, način prevoza, pravni status špeditera i značaj spoljne trgovine i sistema prevoza. Po vrstama spoljne trgovine delatnost špeditera može biti: izvozna, uvozna i tranzitna. Po fazi izvršenja delatnosti, delatnost špeditera može biti: komisionarska, posrednička i nezavisna. Osnovna delatnost špeditera je da ispuni osnovne zahteve koji su vezani za prevoz. Specijalni poslovi špeditera su poslovi koje isti obavlja povremeno od slučaja do slučaja kao dopuna osnovne delatnosti i zato se i zove dopunski rad. Po funkcijama koje špediter ima u odnosu na zahteve i potrebe komitenta, oni se mogu grupisati u konsultativne; projektirajuće; operativne; kontrolne i informativne (Vasiljević, M., 2008).

Na nekoliko praktičnih primera analiziran je postupak koji se primenjuje u praksi prilikom obavljanja špediterske delatnosti, te je utvrđeno da se sastoji iz tri faze. Prva faza obuhvata poslovni kontakt, pripremne radnje i ugovaranje posla, druga faza je faza realizacije odnosno izvršenja ugovorenog posla, i treća je likvidacija posla odnosno obračun i plaćanje (Davidović, 2013:113).

2. Ugovor o špediciji

Ugovor o špediciji je ugovor u privredi, kojim se otpremnik (u daljem tekstu: špediter) obavezuje da radi prevoza određene stvari zaključi u svoje ime a za račun nalogodavca (u daljem tekstu: komitenta) ugovor o prevozu i druge ugovore potrebne za izvršenje prevoza stvari, kao i da obavi ostale uobičajne poslove i radnje, a komitent se obavezuje da mu isplati određenu naknadu – proviziju (ZOO, čl. 827). Iz definicije Zakona o obligacionim odnosima proizilazi, da na osnovu ugovora o špediciji, otpremnik (špediter) preuzima obavezu organizacije prevoza stvari. Pre svega, špediter će u svoje ime a za račun nalogodavca – komitenta, sa prevoziocem, zaključiti ugovor o prevozu stvari koja mu je poverena radi otpremanja. On može da zaključi i druge ugovore sa osiguravačima, skladištarima, kontrolorima robe i usluga, kao i sa drugim špediterima (Milenović, 2009:189).

Kao ugovorne strane kod ugovora o špediciji javljaju se otpremnik (špediter) i komitent (nalogodavac). U ulozi špeditera se pojavljuju pravna lica koja pružaju logističke usluge u oblasti transporta, dok se na strani komitenta mogu javiti i fizička ili pravna lica. Komitenti su, pre svega, lica kojima je potrebna organizacija prevoza, i to su najčešće privredni subjekti koji se bave proizvodnjom.

Prava i obaveze špeditera i komitenta bliže se uređuju ugovorom o špediciji. Ugovor o špediciji je pravna forma kroz koju se manifestuje obavljanje špedicije kao delatnosti u privredi, pa se na taj način na špeditera prenosi ovlašćenje da organizuje prevoz robe za komitenta, i tako obezbeđuje povezivanje špeditera, da stručnom zaštitom interesa komitenta u vršenju usluga oko otpreme robe, ostvari dobit (Slavnić. J. et all, 2000:379).

2.1. Zaključenje ugovora o špediciji

Ugovor o špediciji je zaključen kada se ugovorne strane saglase od bitnim elementima ugovora, na osnovu ponude i prihvata ponude. Kao i većina ugovora u privredi, ugovor o špediciji je neformalni ugovor i može se zaključiti na bilo koji način. Po pravilu ugovor o špediciji se zaključuje tako što komitent popunjava posebni obrazac - nalog (u daljem tekstu: dispozicija). Dispozicija mora imati datum izdavanja i mora biti potpisana od strane komitenta. Dispozicija sadrži podatke koji su špediteru neophodni za pružanje kvalitetne usluge. Ugovor o špediciji ne može biti zaključen ćutanjem špeditera povodom naloga komitenta (Galjak, Radulović, 2020). Pošto ugovor o špediciji spada u neformalne ugovore, špediterska potvrda i nalog (dispozicija) komitenta predstavljaju dokaz *ad probationem* da je ugovor zaključen (Vasiljević, 2008).

Po pravilu davanje dispozicije od strane komitenta špediteru ne označava da je ugovor o špediciji zaključen. Neophodno je da špediter prihvati dispoziciju. Međutim, u slučaju da je dispozicija data na osnovu ponude špeditera, tada sam čin davanja dispozicije smatra se zaključenjem ugovora o špediciji. U slučaju kada između špeditera i komitenta već postoji saradnja na osnovu prethodnog ugovora o pružanju špediterskih usluga ili generalni nalog, ugovor se smatra zaključenim kada špediter primi dispoziciju.

Dispozicija se po pravilu daje pismenim putem. Ukoliko je nalog dat usmeno, potrebno je da bude potvrđen pisanim nalogom, istog ili sledećeg radnog dana. Ukoliko se usmeni nalog pismeno ne potvrdi, isključuje se odgovornost špeditera za nastanak eventualnih štetnih posledica (Posebne uzanse, 2018, čl.11). Iako je običaj je da se i ponuda

i prihvataju u pisanoj formi, u praksi je čest slučaj da dispozicije nema u pismenoj formi, i da se ugovor o špediciji zaključuje davanjem usmenog naloga komitenta i usmenim prihvatanjem ponude, pogotovo kada se radi manjim špediterskim društvima koje obavljaju usluge organizacije prevoza robe, kao i druge prateće usluge ali ne i prevoz robe.

2.2. Bitni elementi ugovora o špediciji

Ugovor o špediciji ima samo jedan bitni element po samoj prirodi tog posla, a to je određivanje predmeta ugovora. Naime, u ugovoru o špediciji mora jasno biti određen posao koji je špediter obavezan da izvrši prilikom organizovanja prevoza. Nalog treba da sadrži neophodne podatke o robi, uputstva vezana za otpremanje robe, i druge podatke koji su bitni za izvršenje posla.

Naknada koja pripada špediteru je uobičajno određena ugovorom, ali ugovor o špediciji je punovažan i ukoliko visina naknade nije određena. Pravo na naknadu koju ima špediter se uvek pretpostavlja, ukoliko se ne ugovori suprotno. U tom smislu, zato što naknada koja sleduje špediteru ne mora biti određena u ugovoru, ona se ne može smatrati bitnim elementom ugovora o špediciji (Milenović, 2009:190). U slučaju da naknada nije precizirana ugovorom, njena visina određuje se tarifom odnosno opštim uslovima poslovanja špeditera, a u krajnjem slučaju od strane suda. (ZOO, čl. 839).

Na pravnu valjanost ugovora neće uticati nedostatak drugih elemenata, jer će u njihovom izostanku primeniti ZOO, Posebne uzanse i odnosno opšti uslovi poslovanja špeditera, pravila struke, i običaji, međunarodne konvencije.

2.3. Obaveze iz ugovora o špediciji

Prema Zakonu o obligacionim odnosima špediter je obavezan da obezbedi izvršenje naloga o otpremi stvari - robe koju je primio. U cilju realizacije ugovora o špediciji špediter ima dužnost: da na adekvatan način izvrši prijem stvari, da stvar čuva, da savesno izabere vrstu prevoza, prevozioca i druga lica koja učestvuju u otpremi stvari, da postupi po uputstvima komitenta, kao i da nalogodavcu položi račun o izvršenom prevozu, ali i druge obaveze u skladu sa nalogom komitenta.

Špediter nije obavezan da osigura robu koju je uskladištio u svom skladištu, izuzev ako je to ugovoreno. Dodatni način za određivanje širine pokrića transportnog osiguranja, koje špediter ima obavezu da zaključi u slučaju da nalog komitenta za osiguranje ne sadrži posebne rizike, propisali su Opšti uslovi poslovanja međunarodnih logističara i špeditera Republike Srbije (čl. 36, st. 2) i Posebne uzanse u poslovanju špediterskih društava u Republici Srbiji iz 2018. godine (čl. 38, st. 2), tako da je špediter, kad nalog za osiguranje ne sadrži posebne rizike koje treba pokriti osiguranjem, dužan pokriti samo osnovne transportne rizike (Jovanović, 2019:27).

Špediter ima obavezu da u svakoj prilici postupiti kako to zahtevaju interesi nalogodavca i sa pažnjom dobrog privrednika (ZOO, čl. 832). Špediter ima obavezu da čuva robu sa pažnjom dobrog privrednika. Radi izvršenja naloga komitenta, špediter najčešće mora imati državinu stvari (da bi robu mogao predati vozaču). Po pravilu, ovo čuvanje ne traje dugo. Pri tom, na osnovu ugovora, špediter ima ovlašćenje da uskladišti robu ako se time ostvaruje zaštita interesa komitenta (Barac, Milanović, 2004).

PRAVNI ASPEKT OTPREMANJA (ŠPEDICIJE) KAO PRIVREDNE DELATNOSTI

Zakon o obligacionim odnosima, reguliše obaveze nalogodavca - komitenta. Osnovna obaveza komitenta je da plati špediteru ugovorenu naknadu - proviziju, kao i da nadoknadi potrebne troškove učinjene radi izvršenja naloga o otpremi stvari, kao i da upozna špeditera o osobinama stvari čiji se prevoz organizuje, a kojima može biti ugrožena sigurnost lica ili dobara ili nanescena šteta.

U cilju obezbeđivanja potraživanja koja je stekao izvršavanjem ugovora o špediciji (provizija i troškovi) špediter ima pravo koristiti zakonsko založno pravo i pravo retencije (pridržaja). Ta prava se ugovorom ne mogu isključiti. Korišćenje ovih prava je ograničeno u pogledu objekta i vremena. Prava zaloge i retencije se protežu na stvari iz ugovora o špediciji iz kojega potiče samo potraživanje. Između njih treba da postoji pravni konetekt (Trifković, et all. 2004:180).

2.4. Odgovornost špeditera

Kada je u pitanju odgovornost špeditera, ZOO propisuje poseban standard pažnje, postavljajući zahtev da strane u obligacionom odnosu iz ugovora u privredi izvršavaju svoje ugovorne obaveze sa pažnjom dobrog privrednika. Prilikom izvršavanja obaveza iz profesionalne delatnosti potrebna je povećanja pažnja, prema pravilima struke i običaja, odnosno sa pažnjom dobrog stručnjaka. Špediter je dužan da svoje ugovorne obaveze izvršava onako kao to zahtevaju interesi komitenta (Stanišić, 2020:115).

Špediter odgovara za uredno izvršavanje obaveza koje je preuzeo zaključivanjem ugovora o špediciji, kao i obaveza koje proizilaze iz običaja i opštih uslova poslovanja. On odgovara po pravilima subjektivne odgovornosti sa pretpostavljenom krivicom (ZOO, čl. 154). Pooštrena odgovornost se mora izričito predvideti ugovorom.

Špediter će je dužan da se pridržava uputstava koje je dobio od komitenta. On će odgovarati za štetu koja je nastala kao posledica više sile, pod uslovom da je odstupio od dobijenih uputstava. Izuzetak je jedino ukoliko dokaže da bi šteta nastala i da se držao uputstva komitenta (ZOO, čl.833).

U slučaju gubitka ili oštećenja otpremljene stvari odgovoran je špediter. Međutim, za indirektnu gubitke koji se odnose na prihode, kamate ili buduće poslove, ne odgovara špediter.

U slučaju da je u cilju organizacije prevoza špediter zaključio ugovor sa nekim drugim licem (radi kontrole kvaliteta robe, skladištenja i drugo) ZOO propisuje odgovornost špeditera za izbor lica sa kojim se zaključuje ugovor. Špediter je dužan da izbor lica sa kojim se zaključuje ugovor obavi savesno i stručno. Ukoliko se ugovorom o špediciji izričito ne ugovori, špediter neće odgovarati za rad drugog lica sa kojim je zaključio ugovor radi izvršenja naloga iz ugovora o špediciji (ZOO, čl. 834), osim ukoliko nije pridao dovoljnu pažnju u izboru i davanju uputstava tim licima.

2.5 Prestanak ugovora o špediciji

Ugovor o špediciji može prestati: ispunjenjem, nemogućnošću ispunjenja, prestankom ili stečajem ugovornih strana, opozivom naloga od strane komitenta ili otkazom naloga od strane špeditera.

U slučaju da komitent po svojoj volji odustane od ugovora dužan je da špediteru naknadi sve troškove koje je do tada imao i isplati mu srazmerni deo provizije za dotadašnji rad. U slučaju da komitent odustane od ugovora da bi posao poverio drugom špediteru, špediter pored naknade za troškove koje je imao do tada, ima pravo i na deo naknade i izgubljene dobiti. U slučaju da špediter odustane od ugovora, komitent ima pravo na naknadu štete.

3. Pravna priroda ugovora o špediciji

Ugovor o špediciji je samostalni imenovani ugovor u privredi. Ovaj ugovor nije identičan sa ugovorom o prevozu robe. Naime, predmet ugovora o špediciji je organizovanje prevoza, dok je kod ugovora o prevozu predmet prevoz stvari. Predmet ugovora o špediciji nije prevoz već organizacija prevoza. Ukoliko je špediter registrovan i za obavljanje delatnosti prevoza, on može preuzeti obavezu da stvar preveze, s tim što u odnosu sa komitentom nastupa kao vozar, i njihov pravni odnos ima pravnu prirodu ugovora o prevozu stvari (Slavnić, at all, 2000:380). Dakle, iako posao špedicije ima najviše dodirnih tačaka sa prevozom, a osnovna razlika je što špediter ne obavlja posao prevozioca, već organizuje prevoz. Takođe, jedna od važnih razlika odnosi se na odgovornosti, pa je tako odgovornost špeditera po pravilu neograničena, a odgovornost prevozioca ograničena (Galjak, Radulović, 2020:142).

Iako je u pitanju samostalni ugovor, ovaj ugovor ima elemente ugovora o komisionu kao i ugovora o trgovinskom zastupanju. Kada posmatramo karakteristike ugovora o špediciji i ugovora o komisionu, utvrđujemo da i otpremnik i komisionar izvršavaju preuzete obaveze u svoje ime a za račun komitenta. Špediter će, po pravilu, izvršiti preuzetu obavezu u svoje ime a za račun komitenta, iako (on može zaključiti ugovor i u ime i za račun komitenta ili u svoje ime i za svoj račun). Osnovna razlika između ova dva ugovora je u predmetu obligacionih odnosa koji nastaju kao posledica posla. Predmet ugovora o komisionu je zaključivanje određenog pravnog posla i to je najčešće ugovor o prodaji. Predmet ugovora o špediciji je organizovanje prevoza stvari. U tom smislu, ugovor o špediciji se može smatrati posebnom vrstom ugovora o komisionu – komisionu u transportu (Milenović, 2009:190). S obzirom da špediter, osim ugovora o prevozu, može zaključiti i druge ugovore koji su neophodni za izvršenje prevoza, špediter nastupa kao komisionar, tako da se u tada primenjuju pravila ugovora o komisionu, odnosno ugovora o trgovinskom zastupanju, na šta upućuje i Zakon o obligacionim odnosima (ZOO, čl.829).

Ukoliko se špediter i komitent dogovore, špediter može zaključivati ugovor o prevozu i preduzimati druge pravne radnje i to u ime i za račun nalogodavca (ZOO, čl. 827). Jedan od čestih poslova šediterskih društava je carinsko zastupanje i plaćanje carinskih naknada. U ovom slučaju će špediter postupati u ime i za račun komitenta, tako da će se javiti u ulozi zastupnika - agenta.

Ugovor o špediciji je složen, dvostran i teretan ugovor. Ugovor o špediciji je složen ugovor, i njime se uspostavlja dva pravna odnosa: pravni odnos između špeditera i komitenta i pravni odnos između špeditera i trećih lica. Ovaj ugovor proizvodi obaveze za obe ugovorne strane i spada u dvostrane ugovore. Špediter ima pravo na naknadu – proviziju za obavljen posao (teretan ugovor).

PRAVNI ASPEKT OTPREMANJA (ŠPEDICIJE) KAO PRIVREDNE DELATNOSTI

U našoj pravnoj teoriji zastupljena su shvatanja: 1) ugovor o špediciji je mandat, 2) ugovor o špediciji sadrži elemente mandata i ugovora o delu, 3) ugovor o špediciji je ugovor *sui generis*, 4) ugovor o špediciji je ugovor o delu (Kapor, Carić, 2007).

Spomenućemo da ugovor o špediciji nije u svim pravnim sistemima podjednako tretiran. Tako na primer, kod većine evropskih kontinentalnih zemalja (Nemačka, Poljska, Mađarska, i dr.), ali i u pravu Republike Srbije, ugovor o špediciji se smatra samostalnim privrednim ugovorom koji ima specifičnu pravnu prirodu. Kod nekih zemalja (kao na primer Francuska, Rusija, Švajcarska i dr.) ugovor o špediciji se tretira kao ugovor o komisionu. Kod anglosaksonskih zemalja, ugovor o špediciji se ne smatra samostalnim pravnim poslom, nego se izjednačava sa poslovima trgovinskog zastupništva (agenture), gde se špediter smatra trgovačkim agentom (Trifković, et all., 2004:168).

4. Zaključak

Špedicija je kompleksna privredna delatnost koja je veoma važna za robni promet i poslovanje privrednih subjekata, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom nivou. Špediter je privredni subjekt koji daje logističku podršku kompanijama koje se bave transportom.

Pravni položaj špeditera u pravu Republike Srbije je uređen Zakonom o obligacionim odnosima, kao i Posebnim uzansama u poslovanju špediterskih društava u Republici Srbiji i drugim pravnim aktima, sa napomenom da se Posebne uzanse primenjuju kada su izričito ugovorene. U pravu Republike Srbije, špediterska društva su privredni subjekti koji su registrovani i obavljaju poslove organizovanja otpreme i dopreme robe i obavljaju ostale poslove u vezi sa tim, koristeći sve vidove transporta. Najveći broj kompanija je organizovan u formi društva sa ograničenom odgovornošću. Ostali poslovi koji obavljaju špediterska društva mogu biti organizacija i skladištenje robe, osiguranje robe, priprema carinske dokumentacije i zastupanje u carinskom postupku, zakazivanje sanitarnih pregleda, kontrola kvaliteta i kvantiteta robe, i drugo.

Prava i obaveze špeditera i komitenta bliže se uređuju ugovorom o špediciji. Ugovor o špediciji je imenovan, samostalni, neformalni, dvostrani i teretan ugovor. Špediter, po pravilu, posluje u svoje ime a za račun komitenta. Špediter i komitent mogu ugovoriti da kod pojedinih radnji neće poslovati u svoje ime, nego u ime i na račun komitenta.

U savremenim tržišnim uslovima špedicijska društva se ne bave svim oblicima špediterske delatnosti. U praksi Republike Srbije, samo veće kompanije pored osnovne delatnosti organizacije prevoza, bave se i prevozom robe, dok se manje kompanije specijalizuju za obavljanje delatnosti koje su za njih najisplativije, pa je tako čest slučaj da se posao špedicije svede na posredovanje kod uvoza i izvoza robe i carinsko zastupanje.

Danas, u Republici Srbiji, postoji veliki broj špediterskih društava koja se bave organizacijom prevoza robe na nacionalnom i međunarodnom nivou. Sa porastom privrednog prometa koji se obavlja izvan granica jedne države, svakako raste i važnost špediterske delatnosti na međunarodnom nivou. Ali špediterska delatnost ima veliki značaj i na nacionalnom nivou i svakako može doprineti regionalnom razvoju.

LITERATURA

- Agencija za privredne registre, dostupno na: <https://pretraga2.apr.gov.rs/unifiedentitysearch> pristupljeno 30.11.2023. godine.
- Barac, N., Milovanović, G., (2004). Upravljanje poslovnom logistikom, Niš:Ekonomski fakultet.
- Vasiljević, M., (2008). Trgovinsko pravo, Beograd:Službeni Glasnik.
- Galjak I., Radulović Z., (2020). Poslovno pravo, Beograd: Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo.
- Davidović, D., (2013). Međunarodni transport I špedicija, Beograd: INTELEKT.
- Zakon o obligacionim odnosima, "Sl. list SFRJ", br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, "Sl. list SRJ", br. 31/93, "Sl. list SCG", br. 1/2003 - Ustavna povelja i "Sl. glasnik RS", br. 18/2020.
- Jovanović, S., (2019). Tumačenje izraza „uobičajeni rizici“ u vezi sa obavezom skladištara i špeditera da zaključe ugovor o osiguranju u Republici Srbiji, Tokovi osiguranja, br. 4/2019, 21-41.
- Kapor V., Carić S., (2007). Ugovori robnog prometa, Novi Sad: Centar za privredni konsalting.
- Milenović, D., (2009). *Poslovno pravo*, Niš:Pravni fakultet u Nišu.
- Opšte uzanse za promet robom "Sl. list FNRJ", br. 15/54 i "Sl. list SFRJ", br. 29/78 - dr. Zakon.
- Posebne uzanse u poslovanju špediterskih društava u Republici Srbiji „Sl. Glasnik RS“ br.99/2018.
- Slavnić, J., Velimirović, M., Vukićević, S., (2000). *Privredno pravo sa osnovama građanskog prava*, Beograd: Viša poslovna škola Beograd.
- Stanišić, S., (2020). *O građanskopravnim i privrednim ugovorima, Godišnjak fakulteta pravnih nauka*, Banja Luka, br. 10/ 10, 96-127.
- Trifković, M., Simić, M., Trivun, V., (2004). *Poslovno pravo - ugovori, vrijednosni papiri i pravo konkurencije*, Sarajevo: Ekonomski fakultet u Sarajevu.

LEGAL ASPECT OF FREIGHT FORWARDING AS A BUSINESS ACTIVITY

Summary: *Freight Forwarding is most often associated with international goods traffic, but it certainly has great importance for regional development as well. Keeping in mind that a systematic approach is important for the successful performance of freight forwarding activities, the authors decided to look at freight forwarding from a legal perspective. The goal is to present the legal characteristics of freight forwarding in the Republic of Serbia, as well as certain segments from practice. By using the normative method, the analysis method and the comparative method, special attention is paid to the forwarding contract.*

Key words: *freight forwarding, forwarding, forwarding contract, forwarder, disposition*

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA Vesna Aleksić¹

Rezime: Opšta struktura poreskog sistema u Srbiji je slična onoj u zemljama članicama EU. Poresko zakonodavstvo je u celini na zadovoljavajućem nivou usklađivanja sa pravnim tekovinama o PDV, akcizama i direktnom oporezivanju, dok su oblasti saradnje i međusobne pomoći u ranoj fazi usklađivanja, jer one nisu posebno relevantne za politiku do pristupanja. Ovo zahteva razvoj politika, sistema, postupaka, tehnologija i instrumenata koji su u saglasnosti sa zahtevima i standardima EU. Potrebni su značajni naponi za dalje usaglašavanje kako bi se rešili preostali nedostaci i osigurala adekvatna primena i sprovođenje pravnih tekovina.

Nedozvoljena trgovina pripada onoj grupi krivičnih dela čije su forme i izvršenja veoma podložne promenama, koje sa sobom nosi društveno-ekonomski razvitak i svakodnevna životna praksa. Ove promene konstantno dovode do novih pojava oblika krivičnog dela nedozvoljene trgovine. Cilj rada je da ukaže na značaj pridruživanja naše zemlje EU i da će ta želja, ka što bržem ulasku u Evropsku Uniju, između ostalog, dovesti i do povećanja akciza, kako bi se nacionalne akcize uskladile sa standardima Evropske Unije. To će dalje dovesti do dodatnog poreskog opterećenja i pojave novih oblika krivičnog dela - nedozvoljena trgovina akciznim proizvodima. Što se tiče institucionalnih i administrativnih kapaciteta, Poreska uprava Republike Srbije mora imati odgovarajuće sisteme, postupke i osoblje kako bi sprovela i primenila pravne tekovine obuhvaćene ovim poglavljem, u cilju obezbeđivanja homogenog i usklađenog približavanja EU.

Cljučne reči: porezi, akcize, poreska krivična dela, nedozvoljena trgovina.

¹ vanredni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta Privredna akademija u Novom Sadu, Srbija,
valeksic08@gmail.com

Uvod

Akcize su posebni porezi na potrošnju kojima se oporezuje potrošnja tačno određenih proizvoda. Za razliku od poreza na promet koji se javlja kao opšti porez, akcize su specijalni potrošni porezi. Njihovo mesto u oporezivanju razlikuje se od zemlje do zemlje.²

Osnovni cilj uvođenja akcize ima fiskalni karakter. Akcize se odnose, pre svega, na proizvode masovne potrošnje, koji se ne mogu ili se teško mogu zameniti. Akcize se uvode najčešće na naftne derivate, duvan, alkohol, alkoholna pića, luksuzne proizvode i drugo. Poreske stope kod akciza dosta su specifične. Akcize su jedan od najomiljenijih prihoda države jer se lako i efikasno ubiraju, a sistem obračuna i naplate je jednostavan. Kontrola obračuna i naplate akciza jednostavna je za poresku administraciju. Međutim, kod potrošača i preduzeća akcize nisu omiljene jer opterećuju proizvode široke potrošnje i nose veći poreski teret.³ Medjutim, akcize karakteriše regresivnost (jer jeftinije proizvode koriste šire kategorije potrošača, sa slabijom poreskom snagom) koja se donekle može ublažiti (npr. određivanje akcize u odnosu na konačnu cijenu), ali se nikada ne može do kraja otkloniti.

Akcizni proizvodi su: so, šećer, duvanski proizvodi, naftini derivati i alkoholna pića. Kod akciza poreska obaveza se određuje u fiksnom iznosu za kategoriju proizvoda po jedinici mere: komad, težina, zapremina.

Trgovina je društvena grana, ona je oblik privrede putem koje se vrši kupoprodaja robe i drugih proizvoda i dobara namenjenih upotrebi i potrošnji. U pravnom sistemu Republike Srbije je posvećena pažnja oblicima zaštite trgovine od različitih vidova i oblika protivpravnog ponašanja kojima bi se ona mogla ugroziti. Tako se u našem Krivičnom zakoniku među krivičnim delima kojima se štiti trgovina, ističe krivično delo nedozvoljena trgovina, propisano odredbom člana 235⁴. Nedozvoljena trgovina pripada onoj grupi krivičnih dela čije su forme i izvršenja veoma podložne promenama, koje sa sobom nosi društveno-ekonomski razvitak i svakodnevna životna praksa. Ove promene konstantno dovode do novih pojava oblika krivičnog dela nedozvoljene trgovine.

² Aleksić, V. (2018). Poresko pravo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu & Službeni glasnik, Beograd, str.262

³ Aleksić, V. (2018). Poresko pravo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu & Službeni glasnik, Beograd, str.3262

⁴ Krivično delo nedozvoljena trgovina je do 1. marta 2018. godine bilo regulisano odredbama člana 243 Krivičnog zakonika Republike Srbije. Takođe, krivično delo nedozvoljena trgovine bilo je propisano odredbom člana 147 prema odredbama Krivičnog zakonika iz 1995. Godine.

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA

1. Akcize u Evropskoj uniji

Sistem akciza u Evropskoj uniji je regulisan pravom Evropske Unije⁵. Bitne smernice koje je donela Evropska unija, 1992. godine su:

- sistemska direktiva: uskladjivanje samo najvažnijih akciza (duvan, alkohol, nafta). strukturna direktiva: utvrđuje za svaku kategoriju akciznih dobara krug poreskih predmeta koji podliježu oporezivanju
- direktiva o poreskim stopama: utvrđuje najniže poreske stope za sve poreske predmete koji podliježu uskladjenim akcizama
- uredbe vezane za prevoz robe: utvrđuje prateću dokumentaciju za postupak prevoza akcizne robe.

Oporezivi proizvodi su predmet oporezivanja tj. akciznih obaveza po završetku proizvodnog procesa (bilo gde u Evropskoj uniji) ili po izvršenom uvozu (iz zemalja koje nisu članice Evropske Unije). Isto tako akcizna obaveza se treba izvršiti u momentu kada dolazi do finalne potrošnje robe koja se dodatno oporezuje. Ako je neki proizvod uvezen u zemlju članicu, ali transportovan u neku drugu zemlju članicu radi finalne potrošnje, akcizna obaveza se izmiruje u zemlji članici gde dolazi do potrošnje ili upotrebe uvezenog proizvoda. Akcizni proizvodi se oporezuju u zemlji trošenja odnosno u zemlji kupca, kada su u pitanju pravna lica. A kada su u pitanju fizička lica, koji kupuju proizvode za sopstvenu upotrebu, onda se primjenjuje načelo porekla, tj. akciza se plaća u zemlji kupovine. Zbog razlike u poreskim stopama i radi sprečavanja krijumčarenja ograničen je prenos robe iz jedne u drugu članicu. Direktivom 2073/2004 se određuje mnogo jača saradnja administrativnih službi zemalja članica, posebno carinskih i poreskih službi. Saradnja ovih službi je važna za pravednije oporezivanje zbog toga što se još uvijek poreski sistemi i propisi zemalja članica i dalje razlikuju, pa je čest slučaj da se propisi druge članice koriste radi izbegavanja, ili bar smanjenja obaveza plaćanja poreza.

1.1. Akcize na duvanske proizvode

EU je donela dve smernice kojima se određuje: zajednička poreska struktura i minimalne poreske stope.

- Direktivom 92/79/EEC o usklađivanju poreza na cigarete, trošarina na cigarete obračunava se posebnom (po jedinici proizvoda) i proporcionalnom metodom (ad valorem).
- Direktivom 92/80/EEC određeno je oporezivanje ostalih duvanskih proizvoda.

Svake dve godine Veće Evrope razmatra stope i predlaže izmene postojećih stopa.

⁵ Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (1957.g., tzv. Rimski ugovor).

1.2. Akcize na alkoholna pića

U EU oporezivanje alkohola je uređeno 1. januara 1993. godine. Direktivom 92/83/EEC. Direktiva propisuje: vrstu alkoholnih proizvoda koji se oporezuju, mogućnost snižene poreske stope za određena pića i mogućnost snižene stope za male nezavisne proizvođače piva i male destilerije čija godišnja proizvodnja nije veća od 200. 000 hektolitara. Stope se preispituju i prema potrebi i usklađuju svake dvije godine.

1.3. Akcize na naftne derivate i električnu energiju

Evropska Unija u svoj sistem oporezivanja uvodi naftne derivate 31. decembra 1994. godine. Visina poreske stope se određuje prema nameni (komercijalna ili industrijska upotrebi derivata.) i prema ekološkim standardima. Proizvodi koji se oporezuju su: nafta i naftni derivati, plinsko ulje, kerozin, tečni naftni plin (LPG - liquidpetroleum gas) i prirodni plin. Doneta je nova direktiva 2003/96/EC od 1. januara 2004. u kojoj se proširuje broj oporezivih proizvoda na sve energente uključujući ugalj, koks, prirodni plin i električnu energiju. Cilj ovog oporezivanja je poboljšanje u funkcionisanju unutrašnjeg tržišta i smanjenje konkurencije među državama koje se bave ovim derivatima.

2. Akcize u Srbiji⁶

Akciza je poseban oblik poreza na promet. Zakonom o akcizama⁷ propisano je koji se proizvodi oporezuju akcizom. To su: dervati nafte, biogoriva i biotečnosti, duvanske prerađevine uključujući i duvanske prerađevine koje se pri upotrebi greju ali ne sagorevaju, alkoholna pića, kafa, tečnosti za punjenje elektronskih cigareta i električna energija za krajnju potrošnju. Plaćanje akciza regulisano je Zakonom o akcizama akcizom se oporezuje promet akciznih proizvoda, odnosno uvoz.

Osnovicu za akcizu čini jedinica mere. Na cenu proizvoda se dodaje iznos akcize, a na taj iznos se obračunava PDV, a vreme nastanka obaveze akcize jeste vreme kada su akcizni proizvodi proizvedeni u Republici Srbiji ili uvezeni u Republiku Srbiju. Uvezenim akciznim proizvodima smatraju se akcizni proizvodi koji su uvezeni u skladu sa carinskim, odnosno spoljnotrgovinskim propisima.

Kontrolu plaćanja akciza vrši poreska administracija i ona ima određene specifičnosti u odnosu na druge kontrole:

- Postojanje posebnih oznaka za akcizne proizvode (akcizne markice koje štampa Narodna Banka Srbije o trošku obveznika), a koje je obveznik dužan da stavlja najkasnije do stavljanja u promet proizvoda
- Nepoštovanje plaćanja akciza kažnjivo je, može biti :

⁶Aleksić, V. (2018). Poresko pravo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu & Službeni glasnik, Beograd, str.216

⁷ „Službeni glasnik RS“, br. 22/01, 73/01, 80/02 – dr. zakon, 80/02, 43/03, 72/03, 43/04, 55/04, 135/04, 46/05, 101/05 – dr. zakon, 61/07, 5/09, 31/09, 101/10, 43/11, 101/11, 93/12, 119/12, 47/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14, 55/15 i 103/15, 108/16, 07/17 i 18/18.

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA

- poreski prekršaj
- poreski krivično delo

2.1. *Nedozvoljen promet akciznih proizvoda*⁸

Izvršilac ovog poreskog krivičnog dela je onaj ko suprotno propisima koji regulišu oporezivanje akcizama, nabavi radi stavljanja u promet ili stavlja u promet, odnosno prodaje proizvode koji se u skladu sa zakonom smatraju akciznim proizvodima, kazniće se zatvorom od **šest meseci do pet godina**.

Preduzetnik, odnosno odgovorno lice u pravnom licu koje se bavi proizvodnjom ili uvozom proizvoda koji, u skladu sa zakonom, moraju biti posebno obeleženi kontrolnim akciznim markicama, a ne preduzme mere da ovi proizvodi pre stavljanja u promet budu obeleženi kontrolnim akciznim markicama, kazniće se zatvorom od **šest meseci do tri godine**.

Preduzetniku se za krivično delo izriče i **mera bezbednosti zabrane vršenja poziva, delatnosti ili dužnosti od jedne godine do pet godina**.

Odgovornom licu se za krivično delo izriče i mera bezbednosti zabrane vršenja poziva, odnosno dužnosti u trajanju od **jedne godine do pet godina**.

Proizvodi koji se u skladu sa zakonom smatraju akciznim proizvodima a koji su suprotno propisima koji regulišu oporezivanje akcizama, nabavljeni radi stavljanja u promet ili stavljeni u promet, kao i **proizvodi koji nisu posebno obeleženi propisanim kontrolnim akciznim markicama i imovinska korist ostvarena krivičnim delom, oduzeće se**.

Radnja izvršenja **prvog oblika** ovog krivičnog je nabavljanje radi stavljanja u promet ili prodaja ili stavljanje u promet na drugi način akciznih proizvoda suprotno propisima koji regulišu oporezivanje akcizama. To znači da je u tom delu ovo krivično delo blanketnog karaktera, te da se nabavka radi stavljanja u promet, kao i samo stavljanje u promet mora shvatiti u smislu propisa koji regulišu oporezivanje akcizama.

U Zakonu o akcizama (članu 21) propisano je da je obveznik akcize dužan da obračuna akcizu u momentu stavljanja akciznih proizvoda u promet, a stavljenjem u promet tih proizvoda smatra se: 1) svako otpremanje akciznih proizvoda iz proizvodnog pogona od strane proizvođača akciznih proizvoda za koje nema akciznu dozvolu, osim otpremanja akciznih proizvoda iz proizvodnog pogona u carinsko skladište, otvoreno u skladu sa carinskim propisima; 2) svako otpremanje akciznih proizvoda iz akciznog skladišta osim otpremanja u sopstveno drugo akcizno skladište, odnosno u carinsko skladište, otvoreno u skladu sa carinskim propisima; 3) manjak proizvoda u akciznom skladištu, osim manjka koji se može pravdati višom silom; 4) rashod (kalo, rastur, kvar i lom) u akciznom skladištu, iznad količine utvrđene propisom koji donosi Vlada.

⁸ Član 176. Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, „Službeni glasnik RS“, br. 80/02, 84/02, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 112/15, 30/2018, 95/2018, 86/2019, 144/2020, 96/2021, 138/2022.

Drugi oblik poreskog krivičnog dela-nedozvoljen promet akciznih proizvoda, postoji u slučaju da se ne preduzmu mere i ne preduzmu potrebne mere da akcizni proizvodi pre stavljanja u promet budu obeležni kontrolnim akciznim markicama. Za razliku od prvog oblika čiji izvršilac može biti bilo koje lice, ovaj oblik može izvršiti samo preduzetnik ili odgovorno lice u pravnom licu koje se bavi proizvodnjom ili uvozom proizvoda koji moraju biti posebno obeleženi kontrolnim akciznim markicama.

Dalje, propisano je da se preduzetniku za krivično delo iz st. 1 i 2 ovog člana izriče i mera bezbednosti zabrane vršenja poziva, delatnosti ili dužnosti od jedne godine do pet godina.

Na kraju zakonske norme, propisano je da će se oduzeti akcizni proizvodi koji su suprotno propisima koji regulišu oporezivanje akcizama nabavljeni radi stavljanja u promet ili stavljeni u promet, kao i proizvodi koji nisu posebno obeleženi propisanim kontrolnim akciznim markicama kao i imovinska korist ostvarena krivičnim delom. U pogledu oduzimanja imovinske koristi, ova odredba je suvišna jer se na osnovu odredaba opšteg dela Krivičnog zakonika obavezno oduzima svaka imovinska korist stečena krivičnim delom (čl. 91 i 92 KZ)

2.2. Primeri iz sudske prakse u vezi poreskog krivičnog dela Nedozvoljeni promet akciznih proizvoda⁹

1) "Kada okrivljeni u svojoj trafici koja se vodi kao samostalna trgovačka radnja prodaje cigarete bez akcizne markice, izvršio je krivično delo nedozvoljenog prometa akciznih proizvoda iz člana 176. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji. Okrivljena je prvostepenom presudom oglašena krivom da je kao vlasnik samostalne trgovačke radnje stavila u promet 96 paklica cigareta strane proizvodnje koje nisu bile obeležene posebno propisanim kontrolnim akciznim markicama u skladu sa Zakonom o akcizama. Okrivljenoj je uz uslovnu osudu izrečena i mera bezbednosti zabrane vršenja delatnosti prometa robe na malo u smislu člana 176. stav 3. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji". (*presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 2649/2003 od 23. septembra 2003. godine, I. Simić, A. Trešnjev, Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, Knjiga šesta, Beograd, 2005. godine, str. 203*)

2) "Direktor preduzeća koji stavi u promet 106 paklica različitih cigareta koje nisu bile posebno obeležene propisanim akciznim markicama vrši krivično delo nedozvoljenog prometa akciznih proizvoda. Okrivljeni je oglašen krivim zbog izvršenja krivičnog dela nedozvoljenog prometa akciznih proizvoda iz člana 176. stav 1. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji i osuđen na uslovnu osudu, a izrečena mu je i mera bezbednosti oduzimanja predmeta i zabrane vršenja poziva u trajanju od jedne godine. Okrivljeni je kao direktor preduzeća stavio u promet 106 paklica različitih cigareta u trafici preduzeća, a koje nisu bile posebno obeležene propisanim akciznim markicama. S obzirom da se radilo o stranim proizvodima, obaveza je okrivljenog bila da ti proizvodi – cigarete, budu obeležene akciznim markicama u skladu sa članom 18. st.2. i 4. Zakona o akcizama"

⁹ D.Jovašević. Poreska krivična dela, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd 2016. Prirucnik 2016 Institut

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA

(presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 1544/2005 od 22. juna 2005. godine, Bilten Okružnog suda u Beogradu, Beograd, broj 69/2005. godine, str. 102)

3) "Učinitelj je stavio u promet 85 paklica cigareta strane proizvodnje bez akciznih markica na taj način što je kupcima na pijaci nudio takve cigarete. Okrivljeni je oglašen krivim da je izvršio krivično delo nedozvoljenog prometa akciznih proizvoda iz člana 176. stav 1. Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji. Naime, prvostepeni sud je pravilno utvrdio činjenično stanje na koje je pravilno primenio odgovarajuću zakonsku odredbu kada je konstatovao da je učinitelj stavio u promet 85 paklica cigareta strane proizvodnje bez akciznih markica na taj način što je kupcima na pijaci nudio takve cigarete". *(presuda Okružnog suda u Beogradu Kž. 604/2006 od 10. marta 2006. godine, Sudska praksa, Beograd, broj 9/2006. godine, str. 14)*

3. Usklađenost i kapacitet poreskih administracija Srbije i EU kao uslov sprovođenja uspešne borbe protiv nedozvoljene trgovine akciznih proizvoda

Opšta struktura poreskog sistema u Srbiji je slična onoj u zemljama članicama EU. Poresko zakonodavstvo je u celini na zadovoljavajućem nivou usklađivanja sa pravnim tekovinama o PDV, akcizama i direktnom oporezivanju, dok su oblasti saradnje i međusobne pomoći u ranoj fazi usklađivanja, jer one nisu posebno relevantne za politiku do pristupanja.

Što se tiče institucionalnih i administrativnih kapaciteta, Poreska uprava Republike Srbije mora imati odgovarajuće sisteme, postupke i osoblje kako bi sprovela i primenila pravne tekovine obuhvaćene ovim poglavljem, u cilju obezbeđivanja homogenog i usklađenog približavanja EU.

Ovo zahteva razvoj politika, sistema, postupaka, tehnologija i instrumenata koji su u saglasnosti sa zahtevima i standardima EU. Potrebni su značajni naponi za dalje usaglašavanje kako bi se rešili preostali nedostaci i osigurala adekvatna primena i sprovođenje pravnih tekovina.

U oblasti akciza, Srbija prati glavnu strukturu zakonodavstva EU. Međutim, ona naplaćuje akcize na npr. kafu i elektronske cigarete koji nisu oporezovani na nivou EU, dok u Srbiji ulje za loženje, bitumenski ugalj i koks, prirodni gas i motorno gorivo u industrijske svrhe ne podležu akcizama.

U EU, akcizni proizvodi, kako je definisano zakonodavstvom EU, moraju se oporezovati bar sa minimalnim iznosom akcize u Uniji. Izuzeca od PDV i akciza za robu uvezenu u ličnom prtljagu putnika koji dolaze iz inostranstva su u skladu sa pravnim tekovinama za duvan; međutim, Republika Srbija će morati da prilagodi kvantitativne granice za alkohol. (Direktiva 2007/74 dozvoljava putnicima da ponesu ili: (a) 1 litar alkohola koji ima više od 22% alkohola po zapremini ili (b) 2 litra alkohola do 22% alkohola po zapremini. Putnici mogu isto tako poneti 4 litra nepenušavog vina i 16 litara piva).

Direktiva 2007/74 ne utvrđuje posebne granice za parfeme i toaletnu vodu, zato Srbija mora da razmotri ograničenja za ta dva proizvoda. Svakako, u EU bi one činile deo novčanog ograničenja za putnike u pogledu uvezenih proizvoda, osim alkohola i duvana (maksimalno 430 evra za one koji putuju avionom i morem i 300 evra za druge putnike).

Republike Srbija trenutno primenjuje prag od 100 evra i zato bi trebalo to da izmeni u svom zakonodavstvu. Nakon pristupanja, Srbija će morati da primenjuje ova prava u vezi sa unosom robe u slučaju putnika koji dolaze iz zemalja koje nisu članice EU.

Prilikom pristupanja EU, Srbija će morati da usaglasí gore navedeno pitanje za putnike koji putuju EU u skladu sa Direktivom 2008/118. Srbija će morati da se usaglasí sa EU definicijama za registrovanog pošiljaoca i registrovanog primaoca akciznih proizvoda, kao i sa odredbama koje se odnose na praćenje i kretanje akciznih proizvoda. Pored toga, moraće da uvede Sistem za kontrolu kretanja akciza EU (EMCS).

Zakonodavstvo Republike Srbije o alkoholnim proizvodima nije u skladu sa pravnim tekovinama u pogledu struktura i obima akciza, definicije proizvoda, oporezive osnovice i minimalnih iznosa dažbina.

Razlike stvaraju značajnu diskriminaciju protiv određenih uvezenih rakija (rakije od žitarica) u korist lokalno proizvedenih alkoholnih pića (voćne rakije). Ovu diskriminaciju bi trebalo hitno rešiti i razlike ispraviti jer krši član 37. o fiskalnoj diskriminaciji Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju između EU i Republike Srbije. Etil-alkohol bi trebalo oporezivati i potrebno je uvesti izuzetke za denaturisani alkohol. S obzirom na široko rasprostranjenu praksu domaće proizvodnje, Srbija će morati adekvatno da primeni zakonodavstvo kako bi se osiguralo da sva proizvedena alkoholna pića, čak i za sopstvenu potrošnju, budu oporezivana prema pravnim tekovinama. Srbija može da primeni smanjene stope carine na „male proizvođače“ alkoholnih pića usklađivanjem sopstvenog zakonodavstva sa odredbama Direktive 92/83/EEZ.

Kada su u pitanju duvanski proizvodi, Republika Srbija bi trebalo da se usaglasí sa Direktivom Saveta 2011/ 64/ EU o definiciji proizvedenih duvanskih proizvoda. Akciza na cigarete sadrži i specifičnu i ad valorem komponentu koja je definisana u skladu sa pravnim tekovinama.

Što se tiče minimalnog oporezivanja cigareta, porez na akcize u Republici Srbiji je ispod nivoa koji je zahtevan pravnim tekovinama. Republika Srbija je obavestila da je usvojila zakon o povećanju specifične akcize, sa ciljem postepenog približavanja nivou minimalnih poreza za cigarete u EU. Akciza na cigare i cigarilose je u skladu sa minimalnim nivoima oporezivanja u pravnim tekovinama. U drugim kategorijama duvanskih proizvoda (fino rezani duvan i drugi duvan za pušenje), srpske akcize se obračunavaju na isti način kao u EU, ali su srpske stope i minimalni nivoi akciza niži.

Srbija bi trebalo da se uskladi sa nivoima oporezivanja u Evropskoj uniji, uključujući i u slučaju programiranog uvećanja poreza iz Direktive 2011/64 / EEZ.

Kada je reč o energetske proizvodima, opseg proizvoda koji podležu akcizama u Srbiji je manji od onih koji spadaju u domen primene Direktive o oporezivanju energije.

Shodno tome, sledeći proizvodi bi trebalo da podležu akcizama: kerozin koji se koristi kao motorno gorivo u industrijske i komercijalne svrhe, gasna ulja u obliku motornog goriva koja se koriste u industrijske i komercijalne svrhe, ulje za loženje, tečni naftni gas koji se koristi kao motorno gorivo za industrijske i komercijalne svrhe, prirodni gas, ugalj i koks.

Električna energija se oporezuje od avgusta 2016. godine, ali sa ad valorem dažbinama umesto specifičnim koji su utvrđeni u pravnim tekovinama.

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA

Za sve tri kategorije akciznih proizvoda - alkohol, duvan i energija - Republika Srbija mora da usvoji sistem skladištenja i premeštanja robe u okviru režima suspenzije.

U vezi sa akcizom na kafu, trebalo bi primeniti mere oporezivanja trebaju kako na lokalno obrađene, tako i na uvezene proizvode. Ako se naplaćuje akciza samo prilikom uvoza, porez deluje kao dodatna carinska dažbina koja diskriminiše uvezene proizvode, jer je uvezena obrađena kafa podložnija većoj stopi oporezivanja od slične lokalno obrađene kafe. Ova fiskalna diskriminacija je u suprotnosti sa članom 37. Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i trebalo bi je hitno rešiti.

Poreska saradnja u EU zahteva delotvornu razmenu informacija i uzajamnu pomoć između poreskih organa država članica, posebno kada su u pitanju transakcije unutar Zajednice koje uključuju PDV, akcize i direktno oporezivanje.

Potrebno je stvoriti administrativne strukture kao što su centralna kancelarija za vezu i kancelarija za vezu zadužena za akcize radi obrade informacija, omogućavanja saradnje i usmeravanja zahteva za pomoć.

Poreske vlasti Srbije navele su da trebaju da jačaju svoje IT i komunikacione sposobnosti, kako bi mogle da uspostave međusobnu povezanost sa poreskim upravama država članica EU i Komisijom. Već su pripremili opšti raspored sa planiranim aktivnostima za uspostavljanje centralne kancelarije za vezu.

U cilju postizanja napretka u ovoj oblasti, oni će zatražiti finansijsku i tehničku podršku od EU u okviru programa pomoći, kao što su Instrument za pretpristupnu pomoć (IPA), Fiskalis i Kancelarija za razmenu informacija o tehničkoj pomoći (TAIEX). Srpske vlasti ne predviđaju nikakve pravne probleme u usklađivanju i poštovanju pravnih tekovina

4. Zaključak

Srbija će morati da se usaglasi sa EU definicijama za registrovanog pošiljaoca i registrovanog primaoca akciznih proizvoda, kao i sa odredbama koje se odnose na praćenje i kretanje akciznih proizvoda. Pored toga, moraće da uvede Sistem za kontrolu kretanja akciza EU (EMCS).

Zakonodavstvo Republike Srbije o alkoholnim proizvodima nije u skladu sa pravnim tekovinama u pogledu struktura i obima akciza, definicije proizvoda, oporezive osnovice i minimalnih iznosa dažbina.

Kada su u pitanju duvanski proizvodi, Republika Srbija bi trebalo da se usaglasi sa Direktivom Saveta 2011/ 64/ EU o definiciji proizvedenih duvanskih proizvoda. Akciza na cigarete sadrži i specifičnu i ad valorem komponentu koja je definisana u skladu sa pravnim tekovinama.

Što se tiče minimalnog oporezivanja cigareta, porez na akcize u Republici Srbiji je ispod nivoa koji je zahtevan pravnim tekovinama. Republika Srbija je obavestila da je usvojila zakon o povećanju specifične akcize, sa ciljem postepenog približavanja nivou minimalnih poreza za cigarete u EU. Akciza na cigare i cigarilose je u skladu sa minimalnim nivoima oporezivanja u pravnim tekovinama. U drugim kategorijama duvanskih proizvoda

(fino rezani duvan i drugi duvan za pušenje), srpske akcize se obračunavaju na isti način kao u EU, ali su srpske stope i minimalni nivoi akciza niži.

Srbija bi trebalo da se uskladi sa nivoima oporezivanja u Evropskoj uniji, uključujući i u slučaju programiranog uvećanja poreza iz Direktive 2011/64 / EEZ. Kako bi se što uspešnije sprečila nedozvoljena trgovina akciznim proizvodima u Srbiji, potrebno je da poreska saradnja u EU ima delotvornu razmenu informacija i uzajamnu pomoć između poreskih organa država članica, kao i onih zemalja koje očekuju pridruživanje.

LITERATURA

- Aleksić, V. (2018). Poresko pravo, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd,
- D.Jovašević.(2016) Poreska krivična dela, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd
- Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/2016, 35/2019.
- Kulić, M; Poreska utaja i krijumčarenje, BMG, Beograd, 1999.
- Lazarević, Lj; Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, Savremena administracija, Beograd, 2006.
- Milošević, G; Evazija poreza, NBP – Nauka, bezbednost, policija, br. 2/2006.
- Popović, D; Komentar Zakona o poreskom postupku i poreskoj administraciji, Cekos in, Beograd, 2003.
- Popović, D; Poresko pravo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014.
- Popović, D; G. Ilić-Popov; Jednakost građana u poreskom pravu, Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, br. 33/2011.
- Stojanović, Z; Komentar Krivičnog zakonika, Beograd, 2012.
- Stojanović, Z; Krivično pravo – opšti deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Pravna knjiga, Beograd, 2013.
- Stojanović, Z., N. Delić, Krivično pravo – posebni deo, Pravna knjiga, Beograd, 2015.
- Stojanović, Z., N. Delić, Krivično pravo – posebni deo, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i Pravna knjiga, Beograd, 2014.
- Zakon o poreskom postupku i poreskoj administraciji, „Službeni glasnik RS“, br. 80/02, 84/02, 23/03, 70/03, 55/04, 61/05, 85/05, 62/06, 61/07, 20/09, 72/09, 53/10, 101/11, 2/12, 93/12, 47/13, 108/13, 68/14, 105/14, 112/15, 30/2018, 95/2018, 86/2019, 144/2020, 96/2021, 138/2022.
- Zakon o akcizama, „Službeni glasnik RS“, br. 22/01, 73/01, 80/02 – dr. zakon, 80/02, 43/03, 72/03, 43/04, 55/04, 135/04, 46/05, 101/05 – dr. zakon, 61/07, 5/09, 31/09, 101/10,

NEDOZVOLJENA TRGOVINA AKCIZNIM PROIZVODIMA U SRBIJI I NAČIN SPREČAVANJA

43/11, 101/11, 93/12, 119/12, 47/13, 68/14 – dr. zakon, 142/14, 55/15 i 103/15, 108/16, 07/17 i 18/18.

LEGAL TRADE IN EXCISE PRODUCTS IN SERBIA AND METHODS OF PREVENTION

Abstract: *The general structure of the tax system in Serbia is similar to that of EU member states. The tax legislation as a whole is at a satisfactory level of alignment with the legal acquis on VAT, excise duties and direct taxation, while the areas of cooperation and mutual assistance are in the early stages of alignment, as they are not particularly relevant for the pre-accession policy. This requires the development of policies, systems, procedures, technologies and instruments that are in compliance with EU requirements and standards. Significant efforts are needed for further harmonization in order to resolve the remaining deficiencies and ensure adequate application and enforcement of the acquis.*

Illicit trade belongs to that group of criminal acts whose forms and executions are very susceptible to changes, which are brought along by socio-economic development and everyday life practice. These changes constantly lead to new forms of the criminal offense of illicit trade. The goal of the paper is to point out the importance of our country's joining the EU and that this desire to join the European Union as soon as possible will, among other things, lead to an increase in excise taxes, in order to bring national excise taxes into line with the standards of the European Union. This will further lead to an additional tax burden and the emergence of new forms of the criminal offense of illegal trade in excise goods. Regarding the institutional and administrative capacities, the Tax Administration of the Republic of Serbia must have appropriate systems, procedures and personnel in order to implement and apply the acquis covered by this chapter, in order to ensure a homogeneous and harmonized approach to the EU.

Key words:: *taxes, excise duties, tax crimes, illicit trade.*

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Vladimir Lović¹

Dragan Nikolić²

Abstract: *The study of international relations is a key component of the study of society, and the presence of international relations is a basic component of the existence of any society. When studying international relations, it is necessary to take into account various influencing factors. As the world goes through changes, the relations between countries also change, and therefore international relations and the intensity of regional cooperation. Each phase of regional cooperation is characterized by specific economic, political and social progress, and international relations are directly influenced by these developments, because the key actors are the states that experience these changes. Although each factor has its importance in international relations, it is crucial to consider them together and analyze the interdependence between them, which implies the level of regional cooperation.*

Key words: *international relations, regional cooperation, Balkans, factors of international relations*

Introduction

The origins of the study of international relations can be traced back to the period after the First World War, when a new framework for interstate interactions emerged, which required the establishment of a supranational institution to monitor and evaluate these relations. The study of international relations is inseparable from the study of society as a whole, as global affairs intersect with every aspect of social life. Given this intricate interaction, international relations are highly entwined with all aspects of social life. The examination of international relations is a key component of the examination of society, and the presence of international relations is a fundamental component of the existence of any society. The intricate nature of international relations stems from the interconnectedness of all aspects of social existence within them.

To understand regional cooperation in the relations of international actors, it is necessary to analyze the importance and role of factors that have an impact on it. Relations between states depend on their development, influence and interaction, especially

¹ Faculty of Law, Security and Management "Konstantin the Great", R. Serbia, vladalovic@yahoo.com

² Faculty of Law, Security and Management "Konstantin the Great", R. Serbia, nikolic.dragan.0314@gmail.com

cooperation between regional actors as a prerequisite for cooperation or a different way of achieving national interests than mutual interaction. As factors influencing regional cooperation from the perspective of international relations theory, we single out: regional market, geographical factor, nation, socio-economic order, technology, international military cooperation, international morality and international law. All the mentioned factors are significant for defining international relations. We identify several important factors that influence regional cooperation in international relations theory. These include regional market, geographic location, nations, socio-economic systems, technology, international military cooperation, international moral standards and international laws. All these factors play a key role in shaping international relations.

When we talk about the international influence on the decisions of the sovereign state, the possibility of establishing and developing regional cooperation, which dates back to the very beginnings of the development of states, is also understood. So even the old, very influential empires of the Old East were not completely independent and had limited freedom in international relations, which affected the regional cooperation of the then forms of social organization that we recognize today as states. They were in a binding relationship according to customary law postulates and special contracts (Krivokapić B., 2006). However, the described position of Krivokapić in the review is subject to the addition that the rulers (especially in the pre-Westphalian period) were not limited by anything in respecting their obligations to others, except for eventual agreements reached and that they were guided exclusively by their interests. Obligations were mainly agreed in connection with trade and some certain rules of war.

The complexity of mutual relations in the international sphere and all influences on regional cooperation create a dilemma in the professional public and make it difficult to define concepts such as national ideals, interests or values. Contemporary circumstances require a new strategic approach and thinking. The determination of each country towards regional cooperation depends on internal needs and opportunities with adaptation to international obligations, which are accepted by competent state authorities. International regulations, obligations and standards are defined in charters, contracts, agreements and various agreements between member states of international organizations and as such affect the realization of regional cooperation.

In this seminar paper, we will give a concise overview of the basic attributes of each of the mentioned factors and examine their influence on the establishment and progress of regional cooperation in the field of international relations between states. Given the complexity of international relations, it is necessary to consider the dynamics and influence of the factors discussed in this paper during their analysis. The interconnectedness of factors in international relations requires examining each individually as well as collectively in order to gain a comprehensive understanding of the global landscape.

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

1. Regional cooperation from the point of view of international relations theory

Regional cooperation is closely related to the events taking place in the regional environment. Analogously, the regional environment of the Republic of Serbia represents the area made up of the countries of the Balkan Peninsula, that is, Southeastern Europe. This space historically represents an important communication between the East and the West, a meeting of different peoples, cultures and religions. In the not-so-distant past, different monarchies, empires and other forms of state organization were replaced in this area, leaving behind different legacies and unresolved problems. Consequences stemming from historical events that today cause the aspiration of separatist groups, the creation of tensions in the ethical and religious sphere, the pressure to cancel or revise the Dayton Agreement, along with the threats identified in the text above, are variable and represent real security challenges. The development of the security situation in the world, specific relations between USA, China and Russia, Russian-Ukrainian relations, Turkey's aspirations towards the Balkans, etc. have a great influence on the level of development of regional cooperation.

The announced oil and gas pipelines, which are supposed to reduce the energy deficit in the European Union, and on the other hand monopolization in supply, in all variants pass through these areas. They restore geopolitical importance to the Balkans, and therefore affect the degree of regional cooperation between states, because world powers, by dislocating military bases, will demand their military presence closer to the Caspian region (Mitrović Lj., 2008), which also affects security Republic of Serbia and implications in the region. The degree of development of regional cooperation is influenced by the still current (and realistically present) certain degree of security challenges conditioned by the current geopolitical processes in the Balkans, especially in the aspirations of the great powers for further fragmentation of the Western Balkans. The Republic of Serbia is determined to resolve all open issues with the states that emerged on the territory of the former SFRY by political means and in accordance with international standards. This is its long-term strategic interest and goal (Sretenović M. 2010). This is a prerequisite for regional cooperation, but also a possible goal of the influential countries of the world to intensify regional cooperation in the arrangement of their interests and aspirations towards the stabilization of conditions in the Balkans.

From the point of view of the theory of international relations, regional cooperation is influenced by the concept of the survival of the state. An expert in the field of international relations, Mearsheimer, very clearly identifies the survival of the state as the most important foreign policy goal (Mearsheimer J., 2009). The key thing to see is that key state interests are weighed down by certain security issues. As such, they are not independent, so the state cannot realize them without interaction with the environment. The interests of one state are very often fundamentally opposed to the interests of other actors in international relations. Therefore, the achievement or realization of certain goals or interests of the state will inevitably lead to conflict or, in the worst case, to war, especially if they are subjected to a zero-sum calculation. In this perspective, a state can use military force as a coercive tool to achieve its foreign policy goals while facing a similar attitude from other international actors.

In accordance with the intention, if a realistic approach is taken into account, regional cooperation is largely bordered by the aspirations of one state and that is in the direction of its strengthening.

However, on the other hand Berry sees liberal individualism as a social order that includes certain economic, legal and political phenomena. The aspiration of liberal individualism is how to improve, advance and develop the existing social order, from the point of view of the individualistic understanding of freedom. This political theory advocates the position that the institutions that govern a society in which liberalism is represented have the right to the universality of the existence of codes and rules inherent to individuality, regardless of other differences that manifest themselves. In explaining political liberalism, which is divided into American and European, the priority of rights over good is essential. In this case, each person is valued by the fact that when something brings prosperity in life, it is done on the basis of a personal decision, for which one does not have to ask for help or support in the community or any type of collectivism (Norman B. 2012). This theoretical approach has support in strengthening the economic part of regional cooperation. The end of the Cold War and the triumphalism of liberals had the effect of marginalizing realists, while liberals and other contemporary schools of international relations emphasized the importance of soft power, the power of democratic peace, the power of the economy as a regulatory and leading factor in security, democratic integration, the liberal market, and the like.

Joseph Nye, in the book *Understanding International Conflict* (2006), views power as the ability to influence others, which is based on the possession of key resources, such as population, size of territory, natural resources, economic strength, military power, and political stability. These resources represent sources of national power and are not static or equally represented, that is, some of them play a key role in national power in one period, while others play such a role in another period. As an example, he cites some striking sources of power of colonial empires and world powers (Spain, Holland, France, Great Britain and the USA) in the period from the 16th to the 21st century. In the 16th century, the main sources of Spain's power were gold bullion, trade with colonies, a mercenary army, and social connections, and for the United States at the beginning of the 21st century, these were superiority in the field of technology, military and economic power, and the center of transnational communications (Joseph N., 2012). In this context, it is important to understand the interest and impact of regional cooperation on interstate relations.

2. The market

The market can be understood as a multifaceted institution that includes legal, organizational, technical and economic aspects, where sellers represent certain goods, and buyers, with their available funds, look for and acquire these goods (Sakan M., 2011). The market plays a key role in international relations because it serves as a medium through which the global division of labor is manifested, forming the basis of economic interdependence among nations. In the area of the world market, economic principles intertwine with the political action of the participating states, establishing a close and unbreakable connection between them (Dimitrijević V., Stojanović R, 1996). The existence of international economic ties and trade in goods preceded capitalism, but only with the

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

advent of capitalism did the concept of global and regional markets gain modern significance. This involved the exchange of goods that were vital for the survival and progress of national economies. As more and more countries became involved in international economic relations and trade, the market became increasingly important. It has become unthinkable to limit all forms of production within the borders of one country, as this would lead to economic inefficiency. By integrating national economies into the market, it becomes possible to continuously improve the international division of labor and ensure that production takes place under the most profitable conditions in some of the countries participating in the regional and global market. "Through the world market, the economic and political position and potential of a country are reflected, its degree of dependence or independence, subordination or hegemony, equality and equality, so that a good picture of the state and possibilities of the state of a country or the state and movement in international relations in general." (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996, p. 159). Cooperation and conflicts arise between countries participating in international exchange on the market, primarily due to disparities in the level of their development. More advanced countries in these conflicts strive to secure favorable positions on regional and global markets, which often leads to the exploitation of less developed countries in international relations. National economies act as representatives of their states in the market, which requires the political approval of the state to engage in international exchange. While prices within national economies are determined by the law of value, competition between goods from different countries participating in the regional and global market leads to the formation of average prices, which essentially represent the world price of those goods. It is important to recognize that political relations between participating countries also play a role in global trade, and therefore occasional state interventions, such as customs regulations, embargoes, boycotts, commodity lists, and economic integration through customs unions, can be applied to achieve specific goals. economic policy (Dimitrijević V., Stojanović R, 1996).

2.1. *Movement of goods*

The movement of goods, whether on the global market or within regional alliances, was predominantly influenced by the economic and political ties between the nations involved (Dimitrijević V., Stojanović R, 1996). The first country to go through the process of industrialization was Great Britain, which consequently gained dominance in the global market thanks to industrial production unparalleled in that era. Germany, France and the United States adopted protectionist measures during their industrialization phase as a means of countering the overwhelming influence of Great Britain. Protectionism implies government intervention in foreign trade with the aim of encouraging domestic industry against foreign competition. Protectionism survived on the global market for a long period, and after the severe economic crisis of 1929-1933, it effectively transformed into autarchy, characterized by self-sufficiency and isolationism. As a result of these prevailing systems (liberalism, protectionism, autarchy), violent policies were implemented that led to the imposition of appropriate agreements. An illustration of such forceful imposition can be seen in the case of China, where Great Britain, the United States and France have demarcated their economic zones by treaty, limiting China's ability to freely apply tariffs to

goods from these countries, but only at certain intervals, as stipulated in the contract. After the Second World War, significant efforts were made to mitigate the negative effects on the global market, which led to the establishment of the European Economic Community (EEC) and the formation of various specialized institutions dedicated to the promotion of international trade (such as EKOSOK and GAT). In addition, the Conference on Trade and Development, held in Geneva in 1964, appeared as a permanent organ of the United Nations General Assembly known as UNCTAD (Dimitrijević V., Stojanović R, 1996).

2.2. *Movement of capital*

Movement of capital occupies an important place in international relations and relations between states (Dimitrijević V., Stojanović R, 1996). Capital movements have always been present, although the intensity and direction of movements between countries have varied. It is important to recognize that this movement of capital is deeply intertwined with political and economic relations between nations. During the late 19th and early 20th centuries, the primary cause of imperialist conflicts and rapid colonization was the source of capital. In the run-up to World War II, capital exports were closely tied to political relations, with governments deciding whether to export to particular countries based on their existing alliances or opposing views. However, after the war, there was a change in the movement of capital, with increased cross-border transactions and an increased role of public financing. Efforts have also been made to provide aid to developing countries to bridge the growing gap between developed and underdeveloped countries.

2.3. *Labor force movement*

Labor force movement is also one of the characteristics that is significant for the functioning of the world market (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). The movement of labor from less developed countries to developed industrial countries is a common phenomenon, especially among highly qualified specialists. In order for the global market to contribute effectively to international relations, it is crucial that it has a universal and special character. However, the participating countries differ in their level of development, with some being industrially advanced, while others are underdeveloped. Technological progress has led to a significant disparity between the two groups, with industrial production eclipsing the value of raw material production. In order to solve this situation, it is necessary to establish a new international economic order that includes industrially developed countries that offer favorable conditions and increased investments to developing countries in exchange for their contribution.

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

3. Geographical factor

The role of geographical factors in international relations is significant, but it is influential only under certain circumstances. Each country has unique geographical features such as climate, soil composition and location. These factors contribute to differences in production possibilities between countries. However, it is incorrect to measure the production and development of a country solely on the basis of the advantages of its geographical factors over other countries. In addition to favorable natural conditions, advanced technology is also necessary in order to achieve the desired level of development by effectively combining these conditions. For example, having oil in a country does not automatically define a country as highly developed. The use of oil requires sophisticated technology. Moreover, geographical factors do not affect all stages of a country's development equally, which indicates their relative importance. Nevertheless, their importance cannot be ignored in the context of international relations (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). State territory and international geographical position are key geographical factors that significantly influence international relations.

3.1. *State territory*

A border is a dividing line between two states where international relations take place. Borders are important in international relations and principles have been created for their establishment, with the main goal of ensuring national security and prosperity. There are different types of borders (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996), such as ethnic borders and natural borders such as seas, rivers and mountain ranges. Ethnic boundaries reflect the tendency to limit geographic areas to one nation, which can be challenging because it is difficult to encompass a territory consisting of only one nation. In some cases, however, ethnic demarcation of territory between countries has fostered strong relations between neighbors, as seen in the example of Czechoslovakia, which also contributes to positive international relations. Natural borders play a key role in defining a country's borders because they provide effective security, facilitate international trade and traffic, and offer economic opportunities for international exchange. They also affect the importance of the state in the international arena. While in the past the quality of the soil was of great importance, today, with technological progress, its importance is gradually decreasing. Production conditions change with technology, and the importance of certain natural resources varies over time. Through the international division of labor, countries strive to secure their position in the global market and gain advantages over other countries. In addition, the pursuit of certain natural resources, such as oil and nuclear materials, often involves the use of coercive means. The presence of natural resources does not determine the position of the state in international relations. There are significant nations rich in natural resources that do not have much power, while smaller nations, with limited territories, have successfully used their natural resources to develop their industrial capacities, thereby gaining a significant position in the field of international relations (Vukadinović P., 2004).

3.2. *International Geographic Position*

Geopolitical factors in international relations depend to a large extent on a country's geographic position, which can profoundly shape its position in the global arena and international politics. The components of the country's geographical position are determined by the importance of its transport networks, strategic military position in specific areas and access to seas and rivers (Dimitrijević V., Stojanović R., 1977). The geographical position of a country is characterized by the area of the territory, access to the sea, traffic importance and the geographical position of a group of countries (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). Space is an indisputable factor that should not be neglected, but its importance in determining the geographical position of a country is not absolute. The key is to carefully assess the value of space based on production conditions, war techniques and strategy and determine its real impact on international relations between nations. On the other hand, access to the sea is of great importance in defining the geographical position of the country. Throughout history, most countries have sought to secure this approach, as it offers numerous advantages, such as easier and faster market access, improved international relations through improved connectivity, and an efficient division of labor at the global level. Regional cooperation has a great influence on the geopolitical position of the Republic of Serbia, which is why it is constantly challenged by the interests of influential world and regional powers. In addition, it is important to look at the relationship and interests of the countries in the region, as well as the influences from the Arab countries, from the north of Europe, etc.

According to Dušan Proroković, the geopolitical position of Serbia is determined, as in the case of any other country, by two types of factors: physical-geographic (natural-geographic) and social-geographic (that is, social factors). Compared to other countries in the world, Serbia has a large number of neighbors: Romania, Bulgaria, North Macedonia, Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Hungary. In this regard, the geopolitical meaning of Serbia indicates its importance, which is not small, which does not indicate the fact that its geopolitical position is good. The geopolitical position of Serbia at the beginning of the second decade of the 21st century is bad. The reasons for this should be sought in the complex inter-ethnic and inter-state relations on the Balkan Peninsula, which caused the turbulent development of historical events in the last two centuries, but also in the interests of interested powers. For the territory of Serbia, i.e. the area inhabited by the Serbian population in the Balkans, which is significantly wider than the territory of the Republic of Serbia, in historical continuity, four great powers have shown interest: the USA (and Great Britain, representatives of the geopolitical concept of Atlanticism), Russia (representative of the geopolitical concept of Eurasianism), Germany (representative of the geopolitical concept of Central European continentalism) and Turkey (representative of the geopolitical concept of neo-Osmanism) (Proroković D., 2016).

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

4. Nation

The nation and the state are closely related and are considered synonymous, because with the emergence of the nation, the national state also appeared. States are important for international relations because international relations represent relations between societies throughout the Serbian language. Essentially, a nation is understood as the population of a country, not infrequently made up of several different entities and ethnic groups. The definition of the mentioned term also affects the perception of security as a general condition for the existence and development of international cooperation. If the meaning of the term national security were to be seen only on the basis of its semantic meaning in the Serbian language, then it would mean only the security of a nation that would serve to satisfy its needs and interests. Given that the real meaning of the term national security in practice is not closely related to the nation, but to the state and all its citizens, regardless of their ethnicity, it can be concluded that the term was accepted from foreign languages (Tatalović S., 2006.), primarily from French and English, where the term national-national is identified with our term state-state, which is why the term national security can be considered a neologism in the Serbian language. world, and each society is characterized above all by its state.

The establishment of the first European nation-states was the result of breaking down the existing feudal structures. The formation of nations across the continents and the process of forming nation states had a significant impact on the movement in international relations, decolonization and the emergence of numerous new independent states. To summarize, the importance of ethnicity on national influence and national relations within international relations has been highlighted. In international relations, the main participants are states, and states are closely related to nations, so nations have a significant influence on international relations. "In the conditions of social development in which a nation is born, there is also a need to create a national state that will bring that nation into relations with other nations." (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996, p. 183). The concept of nation was derived from the need to establish a nation state. The importance of the nation in the context of international relations is unparalleled, as evidenced by its influence on the national economy, territorial integrity and sovereignty, national culture and role in a multinational state (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996).

In order for a country to act autonomously and ensure its longevity, it is necessary to establish a national economy that embodies the attributes of an economic entity capable of achieving self-sufficiency at the national level (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). Territoriality and statehood imply the physical and political connection of a group, that is, a nation. The territory occupied by a nation is also the territory on which the nation-state expands. Viewed through the prism of international relations between states, a nation-state has always sought to expand its borders to include the territory in which its nation exists, even if that territory is under the control of another state. Such aspirations have often resulted in international conflicts, emphasizing the importance of clearly defined territoriality and statehood for a nation. National culture is an important characteristic of every nation, and differences in national cultures primarily arise from territorial, political and economic separations, as well as language barriers. Given the pronounced disparities

in national cultures, it is inevitable that they affect the importance of international relations between countries, because these differences often shape the development path of a country. Therefore, in order for a nation to function autonomously, it is necessary to have a stable and independent national economy. Currently, there is a gradual decline in the importance of national economic autonomy due to the growing trend of the elimination of national borders and the integration of the global economy, which leads to the integration of human society as a whole. When talking about the development of nations, it is crucial to emphasize that development takes place unevenly in different parts of the world, which affects international relations. The concept of nation originated in Europe and America before spreading to Asia and Africa. From a historical perspective, the initial emergence of national consciousness coincided with revolutionary movements, initially directed against feudalism that stifled national independence. By dismantling feudal structures, a clear path was forged towards the establishment of national independence and the formation of nations. The Great French Revolution (V. Dimitrijević, R. Stojanović, 1996) had a distinct national-revolutionary nature, and at the same time, other European nations accepted the principles of the French Revolution. This led to a significant characteristic of European international relations, which was the desire for national liberation and the establishment of sovereign states. After that, they also started fighting for independence in America, which resulted in a series of conflicts and wars due to extensive colonization by European powers. After gaining independence, influential nations such as France, England and the USA again showed interest in the countries of Latin America due to the region's rich natural resources (Dimitrijević V., Stojanović R., 1977).

Some scholars argue that there are no established nations in Asia and Africa. However, this perspective ignores the presence of cohesive national groups in these regions that unite against colonizers, establish political organizations, and participate in international relations. Thus, nations exist in these countries and are evident in their resistance against foreign invaders. Nationalism, a form of ideological consciousness closely related to the creation of nations, plays a significant role in shaping international relations. Nationalism is characterized by negative aspects, such as a chauvinistic attitude towards other nations, the glorification of one's own nation and the desire for economic and cultural isolation. Moreover, nationalism has harmful effects on the development of international relations. It is crucial to examine nationalism carefully, because it can be deliberately provoked to create psychological effects in preparation for conflicts and aggressive foreign policy (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996).

5. Social - economic and political system of states

The connection between internal and external politics is strong, which leads to the recognition of the essential role that social and economic frameworks within states play in the study of international relations (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). The nature of interdependence in international relations depends on the arrangement of the state in both social and economic aspects. The presence of a free market or state intervention, as well as the type of economy (monopoly, liberal or state-capitalist), play a key role in shaping international relations between states.

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

5.1. *Socio-economic system*

In the field of international relations, the characteristics of the socio-economic system are of great importance. This is because countries with different characteristics form unique and evolving relationships within the international community. Understanding and interpreting these relations between states requires a thorough understanding of all the characteristics that define the socio-economic system. It is crucial to recognize that a given socio-economic system creates different ideological perspectives, which shape the way societies perceive reality. Ideology is an important aspect of any society, it represents its collective way of thinking, and cannot be ignored when observing international relations. This is because the behavior of a state is partly influenced by the ideological principles of those who govern that state. In the Middle Ages, religion played a significant role in shaping the ideological landscape, and the interactions between European states were often marked by conflicts and wars of a religious nature. Ideology becomes especially important in periods of change in the socio-economic system, because it affects the relationships formed between the old and new ideologies. Conflicts arise between two ideological belief systems, because the ideology associated with the new socio-economic system represents progress, while the ideology associated with the old socio-economic system tends to regress social development. It is worth noting that ideology does not have an exclusive influence on the formation of international relations. It works in conjunction with other factors and cannot be considered superior to them. It is not uncommon for states that share the same ideology to clash, as in the example of World War II, where capitalist and socialist countries were on one side, while a group of capitalist countries stood on the opposite side. All the points mentioned above point out that ideology is not the only determinant of international relations, but it also acts in parallel with other factors (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996).

5.2. *Socio-political system*

The socio-political system is of great importance and requires careful consideration due to its influence on the organization of government, the role of the masses, interest groups and their influence on the process of making foreign policy decisions. Consequently, this system directly affects international relations between states. During periods marked by economic and social crises, a certain social group within the system may have extreme political views, hindering democratic decision-making processes and indirectly influencing foreign policy decisions. Historical events, such as the rise of fascist states after World War I, illustrate this behavior, as extreme fascist groups gained power in several countries, notably Italy and Germany. This situation in international relations encouraged expansionism and aggression, which ultimately led to the outbreak of World War II (V. Dimitrijević, R. Stojanović, 1996). "Political structure is understood as a complex of class relations, class consciousness of political organizations, political parties, interest groups and all other political factors in a country, which have significance for international relations, either by direct involvement in international life, or by acting within the political system of government in to the decision-making process in matters of foreign policy and international relations" (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996, p. 196). Political parties develop their own programs, which may differ in content. As a result, there are parties that prioritize international cooperation, while others may focus more on conflict. It is also crucial to

consider the program and behavior of the ruling party when evaluating the behavior of a state.

6. Technology

The emergence and progress of technology brought changes in international relations. This is due to the transfer of technical knowledge from developed countries to developing countries, which significantly affected the relations between these countries. Technology first appeared during the first industrial revolution, when there was a liberation and dependence on nature and natural resources. Before technology, industrial production was limited to areas with the necessary resources, but technological advances have allowed production to move to countries lacking those resources. While natural conditions remain constant, technological development is a changing factor that affects international relations between countries.

6.1. *International Division of Labor*

Modern nations devote significant resources to scientific development and research, and as a result, international cooperation has evolved to include a new form of cooperation known as international scientific cooperation. This cooperation primarily serves to facilitate the exchange and transfer of technology between nations (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996, p. 196). Technological progress has disrupted the traditional division of labor based on natural resource disparities, as countries can now produce goods without relying on specific resources. The chemical industry, for example, has made it possible to replace natural materials with synthetic alternatives. This allowed industrialized countries to exploit their previously untapped natural resources, further exacerbating the gap between developed and underdeveloped countries. Underdeveloped countries that are rich in natural resources but lack industrial capacity depend on technology imports from developed countries, leading to technological dependence. To address this disparity, international organizations such as UNCTAD, UNIDO and UNESCO were established to facilitate the transfer of technology from developed to developing countries. In short, the development of technology not only influenced the international division of labor, but also contributed to the movement of qualified labor between developed and developing countries (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996).

6.2. *Development of international scientific and technical cooperation*

The emergence of technology brought significant changes in international scientific cooperation (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996), which emerged as a prominent form of international cooperation. This cooperation takes place through the exchange and dissemination of scientific information, exchange of scientific personnel and joint participation in international research projects through the establishment of collaborative institutes and international organizations. The exchange of publications and information is a defining characteristic of this cooperation and is of enormous importance. Given the vast volume of scientific works worldwide, it is impractical to read all the material related to a particular field of research. To meet this challenge, international agencies are being established to collect documentary material, prepare summaries and publish them. These centers often use electronic data entry systems to ensure global availability. This form of

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

international cooperation is very important because it facilitates quick access to information, thus reducing the time it takes for scientists and experts to keep abreast of research results in their fields. In addition, international scientific cooperation implies the exchange of scientific personnel for the purpose of professional and scientific development. Countries simultaneously send their scientists abroad and receive foreign scientists for training. These movements of scientific personnel encourage the exchange of knowledge and experiences, which is of great importance. It is important to recognize that there may be risks associated with the exchange of professional and scientific personnel, especially in terms of a "brain drain" where rich nations attract talent from less developed countries. There is also a potential danger of training scientific personnel in a way that may not be in accordance with the interests of their home country, but rather favors the country where the training is carried out (Dimitrijević V., Stojanović R., 1977).

7. International military cooperation

The mutual connection between the military potential of a country and its political landscape is undeniable and cannot be examined in isolation. The use of military potential is guided by strategic documents and the defense policy of a nation. Well-known strategy theorists have given numerous definitions of strategy, but all agree that strategy is a policy-dependent skill. The primary goal of strategy is to achieve the political goals of a state, which often requires the use of force in international affairs. Accordingly, politics dictates whether force will be used to achieve political goals. While armed force is only one of many methods a state uses in international relations to achieve its goals, the relationship between policy and strategy is complex and not always simple. This complexity is further complicated by the appearance of nuclear weapons (V. Dimitrijević, R. Stojanović, 1996).

7.1. Strategy and technique

When strategy is analyzed in the context of international relations, it is crucial to emphasize the interplay between military technique and strategy. Investigating the impact of technique on strategy includes examining its impact on military power, as well as its importance in the military and political domains. Although the impact of technology on military power is obvious, it would be a mistake to assume that having superior technological capabilities guarantees an advantage in strategy and successful warfare. Although technical capabilities serve as the basis for strategic ideas and planning, it is imperative that there is a strong link between these capabilities and strategic planning for optimal results. There is no universal rule governing the relationship between strategy and technical power, a fact that is particularly evident in the emergence of nuclear weapons. These weapons have the ability to destroy the entire world, and their full potential remains uncertain. Consequently, technical power cannot serve as the only basis for the strategy used by the state in its pursuit of goals in the field of international relations.

7.2. *Nuclear Strategy and International Relations*

The strategy encompasses a multitude of contemporary opportunities that directly affect the scope and nature of interconnectedness in global affairs. As nuclear weaponry advances, the strategy takes on a universal reach, along with an increased level of interconnectedness and economic interdependence around the world. "Nuclear weapons, in all likelihood, caused the biggest changes in the field of power relations, which is concretely manifested in, on the one hand, the emergence of bipolarism in the balance of power, and on the other hand, in the decline of the importance of political alliances in the politics of states that strive to preserve their security " (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996, p. 221, p. 211). In the initial phase of nuclear weapons development, a state of equilibrium was reached between two nations possessing such capabilities. Moreover, this bipolar balance of power encouraged the emergence of solid and cohesive military-political alliances and blocs, which actively deterred their opponents (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). When the concept of an elastic response strategy was developed (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996), there were significant developments in this area. This strategy allows for a gradual escalation of warfare using conventional and tactical nuclear weapons, which are relatively low-powered and have limited physical impact on the target region. Consequently, these conflicts do not result in full-scale nuclear war, as the nuclear powers refrain from using weapons of mass destruction. As a result of the elastic response strategy, small and medium-sized nations cannot rely on military-political alliances to effectively protect their state's security. It can be argued that the nuclear strategy lacks a concrete purpose, because the full potential of nuclear weapons has not even been fully exploited for political purposes.

8. International law and morality

The importance of international law and morality in the context of international relations is a topic of discussion in the fields of political science and legal studies. However, the two disciplines attach different levels of importance to this issue. Political sciences tend to downplay its importance, while legal studies can overemphasize it. The primary actors in international relations are states, whose primary goal is to ensure their own survival and self-preservation. In this pursuit, considerations of morality, ethics and law are sometimes overlooked, prompting an examination of the importance and role of international law. However, given that states act within the network of other states, it is necessary to recognize and respect international law in order to maintain a favorable position in the international community (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996). The correlation between morality and law has the greatest importance in the progress of society. Ethical principles effectively govern the dynamics of social interactions. Since morality relies on voluntary adherence to its principles, it becomes imperative that fundamental values in society are preserved more comprehensively. This implies the establishment of legal rights and norms, which are applied through the state's ability to punish those who do not respect them (Jež Z., Joksić I., 2013).

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

8.1. *International law*

Within the theory of international relations (Dimitrijević V., Stojanović R., 1996), there are several perspectives regarding the importance of international law in global affairs. One such perspective posits that international law is not inferior to domestic law and presents unique opportunities that the latter does not possess. Alternatively, proponents of force theory acknowledge the potential existence of a legal framework within the international community, but argue that it lacks effectiveness in modern times due to the absence of sanctions and authorities that could enforce appropriate dispute resolution. It is crucial to recognize the inherent interconnectedness of law and politics, since law is a direct by-product of political processes. As an instrument of political order, international law plays a key role in the international community. Within this community, states manifest their intentions through various mechanisms of political governance, with international law occupying a prominent place in these systems.

8.2. *International morality*

In relation to international law, international morality is viewed in the context of international relations. The international community is made up of different political communities, each with its own set of moral values that may differ somewhat. Consequently, the question arises as to whether there can be a universal standard for international morality that applies equally to all communities. Defining international morality, which governs the behavior of individuals within their own community but cannot be extended to their behavior towards the outside world, is indeed a complex task. However, the development of cooperation and interdependence among nations contributes to the influence of internal moral norms on international behavior, thus creating the concept of international morality. In addition to the internal moral norms adopted in international life, there are also universal principles that are respected in the international community. As the international division of labor and economic interdependence expands, political processes of cooperation develop, leading to the establishment of international organizations in which international morality emerges and thrives. Despite being made up of different countries, these organizations share an interest in defining moral norms for the common good. The key lies in identifying the values that make up the common good and establishing moral norms that truly reflect international morality (Dimitrijević V., Stojanović R., 1977).

9. Conclusion

Analysis of the circumstances in the world and environment that affect cooperation in our region indicates that Serbia, in the context of the Balkans, is in the so-called strategic hinterland of the Black Sea region, which implies that it would be affected by almost any instability, both in the military-political and economic-energy sense. These facts have an impact on events in the internal political sphere and determine foreign policy aspirations through the form of regional cooperation. The fact that the geostrategic position of the Republic of Serbia ensures its geopolitical importance, which should be reflected in the use of those opportunities to realize its position as a subject in the set of interests of the

multipolar world. In this context, the desire of the Republic of Serbia to strengthen its position in the region goes in the direction of avoiding the trap of being drawn into the passive status of a geopolitical object, in which stable and functional regional cooperation plays a significant role, of course not at the expense of the collapse of the interests of neighboring countries. In order to achieve and maintain such a status in regional cooperation, in the environment of intense dynamics of changes in geopolitical turmoil, the Republic of Serbia should constantly adjust its systems and provide timely responses to potential negative challenges that exist and turn them to its advantage. When examining international relations, it is necessary to take into account various influencing factors. In addition, it is crucial to monitor any changes within these factors as they inevitably affect international relations. From the point of view of international relations, this paper focuses on considering the most important factors, including the regional and world market, geographical factors, nations, socio-economic and political systems of states, technology, military strategy and international law and morality. Each of these factors has an impact on international relations. As the world goes through changes, the relations between countries also change, and therefore also international relations and the intensity of regional cooperation. It is correct to claim that international relations are influenced by a series of contemporary events and it is impossible to fully see all the components that influence those relations.

Each phase of regional cooperation is characterized by specific economic, political and social progress, and international relations are directly influenced by these developments, because the key actors are the states that experience these changes. Although each factor has its importance in international relations, it is crucial to consider them together and analyze the interdependence between these factors, which implies the level of regional cooperation. Continuity in the monitoring and analysis of these factors is necessary, because all changes within social communities, especially states, directly affect regional cooperation through international relations.

REGIONAL COOPERATION FROM THE ASPECT OF THE THEORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

LITERATURE

- Dimitrijević V., Stojanović R. (1996). International relations. Belgrade, Newspaper and Publishing Institution.
- Dimitrijević V., Stojanović R. (1977). Basics of the theory of international relations. Belgrade, Newspaper and Publishing Institution.
- Jež Z., Joksić I. (2013). Morality and law in traditional and contemporary society. Novi Sad, Monographic study, University of Economics.
- Joseph N. (2006). How to understand international conflicts. Belgrade, Pillars of Culture.
- Krivokapić B. (2006). International law, roots, development, perspectives. Belgrade, Megatrend University.
- Mearsheimer J. (2009). The tragedy of great power politics. Belgrade, Chigoja.
- Mitrović Lj. (2008). Contemporary Balkans in the key of geopolitics. Belgrade, Institute for Political Studies.
- Norman B. (2012). An introduction to modern political theory. Belgrade, Official Gazette.
- Prorokovic D. (2016). Geopolitics of Serbia, Position and perspectives at the beginning of the XXI century. Belgrade, JP Official Gazette of Geopolitics.
- Sakan M. (2011). World market and competitiveness in the function of sustainable development. Svarog, Original scientific article.
- Sretenović M. (2010). Geopolitical position of the Western Balkans. Belgrade, SNO.
- Tatalović S. (2006). National and international security. Zagreb, Political culture.
- Vukadinović P. (2004). Reader for the preparation of the entrance exam, Factors of international relations: International political relations. Zagreb, Political culture.

REGIONALNA SARADNJA SA ASPEKTA TEORIJE MEĐUNARODNIH ODNOSA

Apstrakt: Proučavanje međunarodnih odnosa je ključna komponenta proučavanja društva, a prisustvo međunarodnih odnosa je osnovna komponenta postojanja svakog društva. Prilikom proučavanja međunarodnih odnosa potrebno je uzeti u obzir različite uticajne faktore. Kako svet prolazi kroz promene, menjaju se i odnosi među državama, a samim tim i međunarodni odnosi i intenzitet regionalne saradnje. Svaku fazu regionalne saradnje karakteriše specifičan ekonomski, politički i društveni napredak, a međunarodni odnosi su direktno pod uticajem ovih dešavanja, jer su ključni akteri države koje doživljavaju te promene. Iako svaki faktor ima svoj značaj u međunarodnim odnosima, ključno ih je sagledati zajedno i analizirati međuzavisnost među njima, što podrazumeva nivo regionalne saradnje. Ključne reči: međunarodni odnosi, regionalna saradnja, Balkan, faktori međunarodnih odnosa

THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

Sanela Arsić¹
Aleksandra Radić²
Ivan Jovanović³
Dejan Bogdanović⁴

Abstract: *The Fourth Industrial Revolution is about the use of digital technologies to transform traditional industries. This wave of digitalization is characterized by the convergence of different technologies that blur the boundaries between the digital, biological and physical environments. The advent of Industry 4.0 has given rise to new technologies that enable companies to monitor, integrate and track their processes through integrated digital systems. To effectively overcome the hurdles and take advantage of the opportunities that the „digitized age“ brings, companies must have access to high-quality information systems. Therefore, this research aims to provide insights into user attitudes towards SAP/ERP enterprise software that meets the needs of organizations in the context of Industry 4.0. The work contributes to increasing knowledge about the practical aspects of implementing SAP/ERP business software in the specific context of Industry 4.0 in Serbia, with a focus on user attitudes. The results may have implications for companies, policy makers and researchers interested in the digital transformation of the industry.*

Keywords: *Industry 4.0, SAP/ERP, digital technologies, Business process management, companies*

Introduction

The fourth industrial revolution has made numerous advances in production and service systems possible. The synergy created by the integration of information technology, services and manufacturing developments has been achieved through the extraordinary and rapid changes in manufacturing and information technology (Ustundag & Cevikcan, 2017; Milošević et al., 2022). In the context of Industry 4.0, digitalization in companies involves the adoption and integration of advanced technologies to increase efficiency, productivity and innovation (Salkin et al., 2018; Ustundag et al., 2018). Digital information should be used by organizations to create value, maintain a competitive advantage, provide

¹ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; saarsic@tfbor.bg.ac.rs

² University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; aradic@tfbor.bg.ac.rs

³ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; ijovanovic@tfbor.bg.ac.rs

⁴ University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, Serbia; dbogdanovic@tfbor.bg.ac.rs

better customer service, streamline key operations and make smart decisions (Cocca et al., 2018). Enterprise resource planning (ERP) systems, digital technologies and business process management (BPM) are interlinked elements that play a crucial role in the digital transformation of organizations (Cocca et al., 2018).

As a result of the digital revolution, companies need to equip themselves with an information system that can support the changes in their business models. Implementing the SAP/ERP system can be a significant step towards optimizing an organisation's operations oriented towards cross-border cooperation, providing better control, transparency and efficiency in the entire business. A high-quality information system is a complex combination of hardware, software, processes and human resources (Mohamad et al., 2017). This paper focuses on the software aspect. In order to meet the challenges of the digital revolution, it is crucial for companies to have access to a wide range of comprehensive software solutions on the market (Gessa et al., 2023).

Understanding the holistic Industry 4.0 landscape and its impact on user's attitudes towards SAP/ERP systems is essential for developing effective digital transformation strategies. Therefore, the main motive for conducting this research is to investigate how SAP/ERP enterprise software can meet the needs of organizations to manage digital transformation. In the empirical research conducted on the territory of Serbia, the attitudes of SAP/ERP user that meet the needs of companies in the context of Industry 4.0 are examined in 94 companies.

The rest of the article is structured as follows. After the theoretical background of the research topic, Section 1 presents the business requirements of Industry 4.0. Section 2 presents the implementation of SAP/ERP in organizations and Section 3 provides a literature review based on a bibliometric analysis. Section 4 refers to the methodological framework. Section 5 contains the presentation and discussion of the results obtained, while the last section highlights the main conclusions, contribution and limitations.

1. Industry 4.0 business requirements

The fourth industrial revolution has impacted the way companies do business and is leading to new strategic thinking (Kazancoglu et al., 2018; Lee et al., 2018). The innovations resulting from the requirements of Industry 4.0 make it necessary to reorganize many management areas or build new business models. These business requirements reflect the overarching goals of Industry 4.0, which aims to use digital technologies to transform traditional industries and create more efficient, adaptable and innovative business models (Grabowska & Saniuk, 2022).

Industry 4.0 is characterized by the integration of digital technologies into various aspects of industrial processes (Glogovac et al., 2023). The business requirements in the context of Industry 4.0 are characterized by the need to increase efficiency, flexibility and competitiveness in the face of rapidly evolving technological progress. Some of the key business requirements related to Industry 4.0 are connected systems and processes, data-driven decision making, advanced automation and robotics, smart manufacturing and production, digital twins, cyber security measures, flexible and adaptable supply chains,

THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

human-machine collaboration, sustainability integration, continuous innovation and adaptation.

Companies in the age of Industry 4.0 need a holistic approach to remain competitive and meet changing customer expectations. A key element is the need for interconnected and interoperable systems and processes (Xu et al., 2020). This interconnectivity facilitates seamless communication and data exchange across the value chain, leading to real-time information sharing and improved collaboration. Such capabilities enable a more flexible response to changes in demand or supply. To realize the full potential of connected systems, companies need to leverage robust data analytics capabilities (Vassakis et al., 2018). Data analytics enables informed decision making, allowing companies to optimize their operations, predict maintenance needs and identify new opportunities. The automation of routine tasks and the integration of robotics into manufacturing and logistics processes are crucial for efficiency and cost effectiveness (Ng et al., 2021).

Smart manufacturing, which involves the use of sensors, IoT devices and real-time monitoring, creates flexible and adaptable production processes (Zheng et al., 2018; Chen, 2020). In addition, the concept of digital twins plays a crucial role, allowing companies to create virtual replicas for simulation and analysis prior to implementation (Segovia & Garcia-Alfaro, 2022; Jiang et al., 2021). However, digital transformation also brings cybersecurity challenges (Mughal, 2018). Robust cybersecurity measures are essential to protect sensitive data and ensure the integrity of digital systems, as security breaches can severely impact operations, reputation and customer trust. Furthermore, Industry 4.0 requires flexible and adaptable supply chains to respond quickly to market conditions, disruptions or customer demands (Ghadge et al., 2020). Collaboration between humans and machines is crucial and requires a skilled workforce capable of working with advanced technologies (Lu et al., 2021). Human-machine collaboration maximizes efficiency by combining human creativity and problem solving with the precision and speed of machines (Hoc, 2000).

Furthermore, sustainability is a key issue for Industry 4.0 companies (Javaid et al., 2022). The integration of environmentally friendly practices and technologies is not just a choice for many companies, but a necessity. Sustainable practices are in line with society's expectations and contribute to cost savings, resource efficiency and long-term profitability (Valle-García et al., 2023). To succeed in the rapidly changing technology landscape, Industry 4.0 companies must also foster a culture of continuous innovation and adaptability (Veile et al., 2020). A willingness to innovate ensures that companies can remain competitive and take advantage of emerging technologies, although specific requirements may vary depending on industry, company size and regional factors.

The fourth industrial revolution has impacted the way companies do business and is leading to new strategic thinking (Lee et al., 2018). The innovations resulting from the requirements of Industry 4.0 make it necessary to reorganize many management areas or build new business models. These business requirements reflect the overarching goals of Industry 4.0, which aims to use digital technologies to transform traditional industries and create more efficient, adaptable and innovative business models (Grabowska & Saniuk, 2022).

Industry 4.0 is characterized by the integration of digital technologies into various aspects of industrial processes. The business requirements in the context of Industry 4.0 are characterized by the need to increase efficiency, flexibility and competitiveness in the face of rapidly evolving technological progress. Some of the key business requirements related to Industry 4.0 are connected systems and processes, data-driven decision making, advanced automation and robotics, smart manufacturing and production, digital twins, cybersecurity measures, flexible and adaptable supply chains, human-machine collaboration, sustainability integration, continuous innovation and adaptation.

Companies in the age of Industry 4.0 need a holistic approach to remain competitive and meet changing customer expectations. A key element is the need for interconnected and interoperable systems and processes (Xu et al., 2020). This interconnectivity facilitates seamless communication and data exchange across the value chain, leading to real-time information sharing and improved collaboration. Such capabilities enable a more flexible response to changes in demand or supply. To realize the full potential of connected systems, companies need to leverage robust data analytics capabilities (Vassakis et al., 2018). Data analytics enables informed decision making, allowing companies to optimize their operations, predict maintenance needs and identify new opportunities. The automation of routine tasks and the integration of robotics into manufacturing and logistics processes are crucial for efficiency and cost effectiveness (Ng et al., 2021).

Smart manufacturing, which involves the use of sensors, IoT devices and real-time monitoring, creates flexible and adaptable production processes (Zheng et al., 2018; Akyurt et al., 2020; Chen, 2020). In addition, the concept of digital twins plays a crucial role, allowing companies to create virtual replicas for simulation and analysis prior to implementation (Segovia & Garcia-Alfaro, 2022; Jiang et al., 2021). However, digital transformation also brings cybersecurity challenges (Mughal, 2018). Robust cybersecurity measures are essential to protect sensitive data and ensure the integrity of digital systems, as security breaches can severely impact operations, reputation and customer trust. Furthermore, Industry 4.0 requires flexible and adaptable supply chains to respond quickly to market conditions, disruptions or customer demands (Ghadge et al., 2020). Collaboration between humans and machines is crucial and requires a skilled workforce capable of working with advanced technologies (Lu et al., 2021). Human-machine collaboration maximizes efficiency by combining human creativity and problem solving with the precision and speed of machines (Hoc, 2000).

Furthermore, sustainability is a key issue for Industry 4.0 companies (Javaid et al., 2022). The integration of environmentally friendly practices and technologies is not just a choice for many companies, but a necessity. Sustainable practices are in line with society's expectations and contribute to cost savings, resource efficiency and long-term profitability (Valle-García et al., 2023). To succeed in the rapidly changing technology landscape, Industry 4.0 companies must also foster a culture of continuous innovation and adaptability (Veile et al., 2020). A willingness to innovate ensures that companies can remain competitive and take advantage of emerging technologies, although specific requirements may vary depending on industry, company size and regional factors.

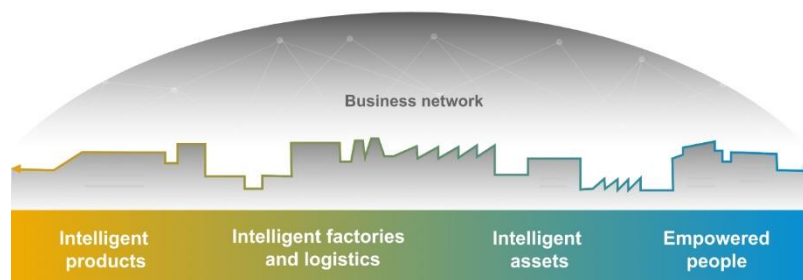
THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

2. The implementation of SAP/ERP in companies

Enterprise resource planning (ERP) is software that combines programs for procurement, production, materials management, sales, marketing, finance and human resources (Gessa et al., 2023; Gagnon, 2023). SAP was one of the first companies to develop standard software for business solutions and still offers industry-leading ERP solutions today. SAP helps companies of all types and industries to run their businesses profitably, adapt continuously and expand sustainably.

In a time of high market volatility, companies need to adapt quickly to changing customer demands and uncertain supply chains. Industry 4.0 is a fully digitized industrial environment that connects the physical world of design, manufacturing and supply chain with the company's business information, processes and systems. To drive Industry 4.0 forward, SAP has identified four strategic initiatives that companies can implement to add intelligence to products, factories, logistics and plants and empower people (Industry 4.0 Solutions from SAP, 2021). The four successful strategic initiatives that companies can apply to realize Industry 4.0 are shown in Figure 1.

Figure 1. Winning SAP Strategic Initiatives

Source: <https://www.sap.com/westbalkans/products/scm/industry-4-0/industry-4-0-strategy.html>

1) Intelligent products. The demands of consumers and companies have reached an unprecedented level. They demand personalized, sustainable and higher quality products that are delivered instantly. Smart products in discrete industries are designed to meet unique configuration requirements and are equipped with built-in sensors for real-time data collection, enabling performance monitoring over time (Hong et al., 2024). This leads to higher customer satisfaction, stronger brand loyalty and a competitive advantage in the market.

2) Smart factories and logistics. A smart factory is characterized by its flexibility, agility and willingness to adapt to different production scenarios. It has adaptable production facilities that allow for smaller batches or lots, resulting in a wider range of goods at lower prices. The factory is adaptable and able to cope with different manufacturing methods, fluctuations in demand and different production configurations. In the era of Industry 4.0, companies can now look at their entire global operation, which allows production to shift on a global scale in response to demand. Companies should

consider all their factories as part of their global business and strategically deploy their assets to meet consumer demand, rather than viewing each factory as a standalone entity (Yi et al., 2023). Manufacturing and smart logistics work hand in hand to optimize operations such as production supply management and receiving/shipping. Warehouse and production are seamlessly coordinated, enabling efficient operations with complete digital transparency (Liu et al., 2020).

3) Smart plants. Smart factories demand excellent operational performance from their machines and equipment due to their sophisticated automation and integrated operations. All processes are connected to smart assets that are dynamically maintained. To achieve this, companies are deploying cutting-edge technologies, combining asset performance management and maintenance operations, integrating maintenance operations throughout the organization and collaborating with equipment suppliers and maintenance service providers on maintenance and service procedures (Candón et al., 2019). Through the use of an enterprise network, this collaboration facilitates the sharing of digital asset material and improves workflow.

4) Empowered people. Manufacturers will always need human intervention, even in highly automated processes (Löbe & AboJabel, 2022). Operator tasks are changing from physical labor to a greater emphasis on monitoring and exception management. These tasks are becoming increasingly intellectually demanding and require specific skills and timely information for better decision making. It is crucial to provide them with tools and up-to-date information at their workstations. Not only is this necessary, but it also encourages employees to work more naturally and efficiently, especially in unexpected circumstances that require quick judgment. Companies are using technology to provide contextual data to their employees so they can make the best possible decisions.

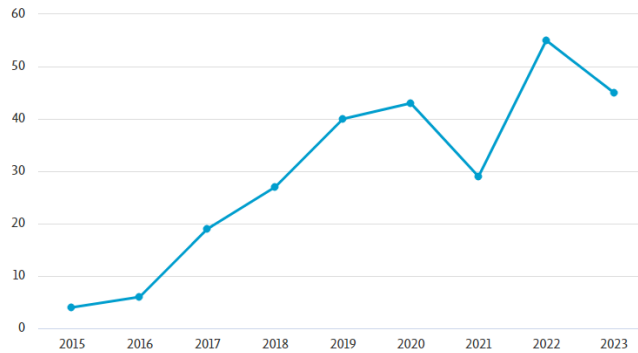
By integrating manufacturing automation with enterprise information and execution, SAP's Industry 4.0 can help companies turn the digitization of factory-centric projects into a competitive business strategy that encompasses the entire enterprise (Morawiec & Sołtysik-Piorunkiewicz, 2023; Kopishynska et al., 2023). SAP is uniquely positioned to connect the entire organization and coordinate production, sales, engineering, finance, maintenance and support, and logistics to completely transform the way you work.

3. Literature review

The results of the bibliometric analysis carried out in November 2023 are shown in Figure 1. The results were obtained based on the literature analysis available through the SCOPUS database using a search with the following keywords: "Industry 4.0" and "ERP". Taking into account the fact that the concept of Industry 4.0 emerged in Germany in 2011, a bibliometric analysis of the works of the last ten years was presented in Figure 2.

THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

Figure 2. Number of papers by year

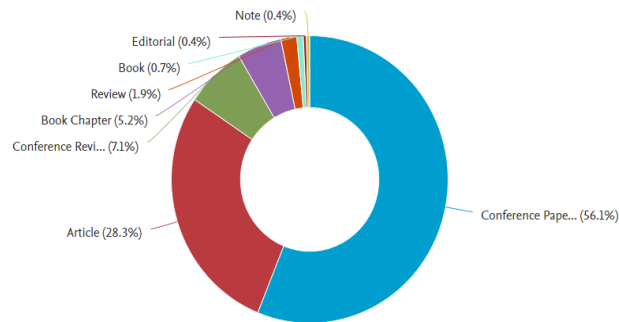

Source: Scopus, 2023

The keywords for the search included terms that are closely related to the research topic in this thesis. Based on the specified criteria, 269 papers were selected for the period from 2015 to 2023. The results show that the number of papers on Industrie 4.0 and ERP has varied over the last nine years. Fewer papers were published at the beginning of the observed period (2015-2016), followed by an upward trend from 2017-2020, while a decrease in the number of published papers was observed in 2021, largely due to the global COVID-19 pandemic. Interestingly, the largest number of articles was published in 2022, namely 55 articles. In 2023, no continuation of the growth trend in the number of published papers was observed. However, considering that this is the year in which the bibliometric analysis is conducted, this fact should be taken with a grain of salt.

Figure 3 shows additional analysis results related to the type of published documents, analyzing scientific papers published in journals, papers presented at conferences, reviews and book chapters. It can be seen that most of the published documents were published in scientific conferences (56.1%). In comparison, articles account for the largest share (28.3%), while all other categories are significantly less pronounced.

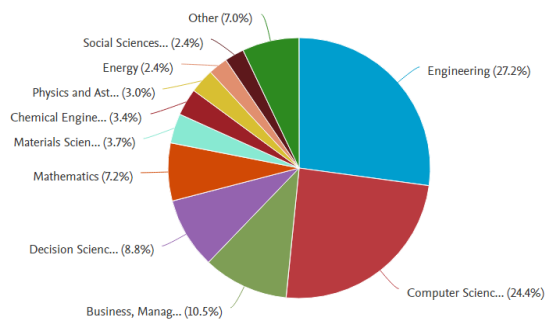
Figure 3. Type of documents

Source: Scopus, 2023

Figure 4 shows the number of articles in narrower thematic-scientific areas. The results show that most of the published articles belong to engineering (27.2%), followed by computer science (24.4%) and economics, management and accounting (10.5%).

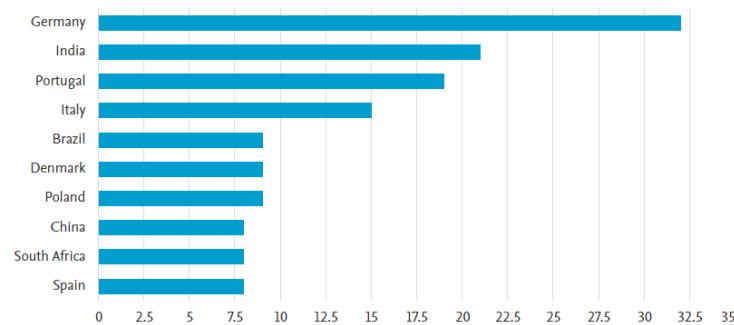
Figure 4. Scientific publications according to narrower thematic-scientific areas

Source: Scopus, 2023

Figure 5 shows the number of papers by country. The results indicate that Germany (32 papers) and India (27), followed by Portugal (19) and Italy (15) had the largest number of papers.

Figure 5. The number of papers by country

Source: Scopus, 2023

ERP and Industry 4.0 have not been thoroughly researched, as only 269 papers have been published, indicating a research gap in this topic. Therefore, this fact served as a starting point for the authors of this paper to investigate user attitudes towards the necessity of using SAP/ERP enterprise software for Industry 4.0.

4. Methodology

In accordance with the definition, the objective of the research was further elaborated by investigating the existence of a statistically significant difference between the gender, age and education of the respondents in relation to their attitude towards the compatibility of SAP/ERP business modules. For this purpose, a survey was conducted in 2023 using an anonymous online questionnaire. The data was collected based on a database of respondents created via the LinkedIn network. The sample consisted of 120 users of SAP/ERP business software employed in companies on the territory of Serbia. Of the total number of respondents, 94 responded to the questionnaire sent to them. This corresponds to a response rate of 78.33%. All variables were measured using a five-point Likert scale from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). The following hypotheses were therefore formulated for the purposes of the study:

H1: Respondents' answers to the questionnaire statements on SAP/ERP compatibility differ by gender.

H2: The answers of the respondents to the statements of the questionnaire on SAP/ERP compatibility differ according to age.

H3: The answers of the respondents to the statements of the questionnaire on SAP/ERP compatibility differ according to education.

The analysis of variance (ANOVA) test was used to test the defined hypotheses (Aflaki & Memarzadeh, 2011). ANOVA is an extension of the independent t-test. This test can be used to find out whether there is a difference between the respondents' answers in relation to their demographic data. The advantage of this method is that all variables and their mutual influence are taken into account in the model, which cannot be assessed in any other way.

5. 5. Discussion of the results

An initial database was created on the basis of the collected, correctly completed online questionnaires, which was analyzed using the SPSS 18.0 software package. The internal consistency of the questions on the compatibility of the SAP business modules was measured using Cronbach's alpha test (Cronbach, 1951), which is 0.921. As the α value is greater than 0.70, this indicates the possibility of further processing the data collected.

The results of the demographic characteristics of the sample are shown in Table 1. Table 1 shows that of the 94 respondents, 60.60% are male and 39.40% are female. The dominant age group among the respondents is 30-39 years old (50%), while the least respondents are 50-59 years old (4.30%). In terms of education level, most respondents have a Master's degree (46.80%) and the fewest respondents have a PhD (3%). The respondents held various positions, including HR managers, team leaders, marketing specialists, analysts, etc. In this study, there were no respondents from micro-enterprises, which usually include entrepreneurial activities, which is justified by the lower complexity and requirements of running a business that does not require an SAP/ERP system.

Table 1. Results of demographic characteristics of the sample

Variables	Category	N	Percentage %
Gender	Male	57	60.6
	Female	37	39.4
Age	20 – 29	19	20.2
	30 – 39	47	50.0
	40 – 49	24	25.5
	50 – 59	4	4.3
Educational level	High school	4	4.3
	Higher education	6	6.4
	University	37	39.4
	Master	44	46.8
	Doctoral degree	3	3.2

Source: authors

Table 2 shows the results of descriptive statistics where the parameters sample size, range, minimum, maximum, mean, standard deviation and variance are shown.

Table 2. Results of descriptive statistics

Variable	N	Range	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	Variance
Q 1	94	4	1	5	4.2234	0.95213	0.907
Q 2	94	4	1	5	4.3298	0.93197	0.869
Q 3	94	4	1	5	4.2979	0.95972	0.921

Q1: The use of SAP/ERP business software is aligned with all aspects of business in the company I work for; Q2: The use of SAP/ERP business software fits well in the execution of all business activities; Q3: Using SAP/ERP business software fits my work style.

Source: authors

THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

The results of the ANOVA test in relation to the gender, age and level of education of the respondents are shown in Table 3.

Table 3. Results of the ANOVA test

Variable	Gender	Age	Educational level
	Sig.	Sig.	Sig.
Q 1	0.245	0.207	0.014
Q 2	0.241	0.229	0.094
Q 3	0.439	0.141	0.320

Source: authors

The results of the ANOVA test show that there is no statistically significant difference in the answers to most questions (Sig. > 0.05). It can therefore be concluded that hypotheses H1 (Sig. > 0.05) and H2 (Sig. > 0.05) were rejected, while hypothesis H3 (Sig. > 0.05) was accepted. Namely, when it comes to education, in order to see between which education levels difference of respondents' opinion occurs, Post Hoc test was used.

According to the results of this test, there is a difference in attitude between respondents who have a high school education (average score 2.75) versus respondents' attitude who have finished university (average score 4.41), and this difference is statistically significant (Sig = 0.023). Also, there is a difference between respondents who have a high school education (average score 2.75) versus respondents who have finished master's studies (average score 4.25) and this difference is statistically significant (Sig = 0.048). In terms of education, there is a difference in attitude between respondents who have a high school education (mean grade 2.75) and respondents who have completed college (mean grade 4.41), and this difference is statistically significant (Sig = 0.023). In addition, there is a difference between the respondents who have a high school education (mean score 2.75) and the respondents who have completed a master's degree (mean score 4.25) and this difference is statistically significant (Sig = 0.048).

Based on the research results, it can be said that education has a statistically significant influence on the respondents' attitude towards SAP/ERP system compatibility and the needs of companies in Industry 4.0 when it comes to SAP/ERP compatibility with business aspects. This can be explained by the ability of employees to understand, adapt and evaluate technological requirements thanks to a higher level of education. Education provides a basic knowledge of technology, including an understanding of systems such as SAP/ERP. Respondents with a higher level of education may have a better understanding of how SAP/ERP systems work and how they can be integrated into the organization's operational processes. In addition, employees with a higher level of education have a strong awareness of technological trends and the need to adapt to them. Considering that knowledge about technology is a key factor for Industry 4.0, the solution should be sought in employee education and training.

6. Conclusion

In the era of Industry 4.0, every company strives to remain competitive. To this end, companies need to adopt new technologies, create new value for customers and be agile. The management of business processes can be made more effective by implementing new ERP systems, such as SAP/ERP business solutions. The main purpose of SAP/ERP business software and the primary benefit of its use is to monitor the state of available resources in real time, which is very important from the aspect of business process management. It also increases the possibility for the company to react more quickly to possible changes in the business environment, contributing to the regional development of business.

At the beginning of the research, a bibliometric analysis of the available documents in the SCOPUS database was carried out. This identified a small number of scientific papers dealing with the ERP system and Industry 4.0. The main motive for conducting this research was therefore the question of how SAP/ERP business software can meet the needs of companies in the age of Industry 4.0. A series of defined hypotheses were used to investigate user attitudes towards the compatibility of SAP/ERP business software in terms of gender, age and education. It was found that there was no statistically significant difference in respondents' answers according to gender or age. On the other hand, statistically significant differences were found in respondents' answers depending on their level of education. This means that education plays a key role in the appropriate acceptance and implementation of new business technologies such as SAP/ERP systems. In order to meet all the requirements of the new era of industrial development, the company should support continuous education.

The research conducted makes a significant theoretical as well as practical contribution. By filling the aforementioned research gaps, the study contributes to the literature by providing new insights into the nuanced aspects of users' attitudes towards SAP/ERP enterprise software in the context of Industry 4.0. The practical contribution of this study provides a conceptual framework and a roadmap for decision makers for the upcoming Industry 4.0 transformation in organizations in Serbia. This study also has some limitations. For example, the sample is not large enough to generalize all conclusions and it is limited to the territory of one country. Further research should focus on exploring this topic in more depth, increasing the number of respondents and creating the possibility to compare it with studies from other countries. In this way, a comparative analysis can be carried out and the research on the influence of SAP/ERP software on the regional development of companies can be deepened.

7. ACKNOWLEDGEMENT

The research presented in this paper was done with the financial support of the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, within the funding of the scientific research work at the University of Belgrade, Technical Faculty in Bor, according to the contract with registration number 451-03-47/2023-01/

200131. Also, the authors are grateful to Sandra Vasković, the English language teacher for proofreading the paper.

REFERENCES

- Aflaki, S., & Memarzadeh, M. (2011). Using two-way ANOVA and hypothesis test in evaluating crumb rubber modification (CRM) agitation effects on rheological properties of bitumen. *Construction and Building materials*, 25(4), 2094-2106.
- Akyurt, İ. Z., Kuvvetli, Y., & Deveci, M. (2020). Enterprise resource planning in the age of industry 4.0: A general overview. *Logistics 4.0*, 178-185.
- Candón, E., Martínez-Galán, P., De la Fuente, A., González-Prida, V., Márquez, A. C., Gómez, J., ... & Macchi, M. (2019). Implementing intelligent asset management systems (IAMS) within an industry 4.0 manufacturing environment. *IFAC-PapersOnLine*, 52(13), 2488-2493.
- Chen, W. (2020). Intelligent manufacturing production line data monitoring system for industrial internet of things. *Computer communications*, 151, 31-41.
- Cocca, P., Marciano, F., Rossi, D., & Alberti, M. (2018). Business software offer for industry 4.0: The SAP case. *IFAC-PapersOnLine*, 51(11), 1200-1205.
- Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16, 297-334.
- Gagnon, E. (2023). Reconceptualizing ERP Integration: A Module Level Perspective. *Procedia Computer Science*, 219, 596-605.
- Gessa, A., Jiménez, A., & Sancha, P. (2023). Exploring ERP systems adoption in challenging times. Insights of SMEs stories. *Technological Forecasting and Social Change*, 195, 122795.
- Ghadge, A., Er Kara, M., Moradlou, H., & Goswami, M. (2020). The impact of Industry 4.0 implementation on supply chains. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 31(4), 669-686.
- Glogovac, M., Ruso, J., Arsić, S., Rakić, A., & Milošević, I. (2023). Leadership for quality 4.0 improvement, learning, and innovation. *Engineering Management Journal*, 35(3), 313-329.
- Grabowska, S., & Saniuk, S. (2022). Business models in the industry 4.0 environment-results of web of science bibliometric analysis. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 8(1), 19.
- Hoc, J. M. (2000). From human-machine interaction to human-machine cooperation. *Ergonomics*, 43(7), 833-843.
- Hong, Y., Li, W., Li, C., Xiang, H., & Ling, S. (2024). Adaptive knowledge push method of product intelligent design based on feature transfer. *Advanced Engineering Informatics*, 59, 102260.

- Industry 4.0 Solutions from SAP, (2021). The Digital Transformation of Manufacturing Companies. Available at: <https://www.sap.com/westbalkans/products/scm/industry-4-0/industry-4-0-strategy.html>, Retriewed: December 5, 2023.
- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R. P., Suman, R., & Gonzalez, E. S. (2022). Understanding the adoption of Industry 4.0 technologies in improving environmental sustainability. *Sustainable Operations and Computers*, 3, 203-217.
- Jiang, Y., Yin, S., Li, K., Luo, H., & Kaynak, O. (2021). Industrial applications of digital twins. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 379(2207), 20200360.
- Kazancoglu, Y., & Ozkan-Ozen, Y. D. (2018). Analyzing Workforce 4.0 in the Fourth Industrial Revolution and proposing a road map from operations management perspective with fuzzy DEMATEL. *Journal of enterprise information management*, 31(6), 891-907.
- Kopishynska, O., Utkin, Y., Makhmudov, K., Kalashnik, O., Moroz, S., & Somych, M. (2023). Digital Transformation of Resource Management of Territorial Communities Based on the Cloud ERP System in the Concept of Industry 4.0. *Journal of Systemics, Cybernetics and Informatics*, 21(2), 21-29.
- Lee, M., Yun, J. J., Pyka, A., Won, D., Kodama, F., Schiuma, G., ... & Zhao, X. (2018). How to respond to the fourth industrial revolution, or the second information technology revolution? Dynamic new combinations between technology, market, and society through open innovation. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 4(3), 21.
- Liu, W., Wang, S., Lin, Y., Xie, D., & Zhang, J. (2020). Effect of intelligent logistics policy on shareholder value: Evidence from Chinese logistics companies. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 137, 101928.
- Löbe, C., & AboJabel, H. (2022). Empowering people with dementia via using intelligent assistive technology: A scoping review. *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 101, 104699.
- Lu, Y., Adrados, J. S., Chand, S. S., & Wang, L. (2021). Humans are not machines- anthropocentric human-machine symbiosis for ultra-flexible smart manufacturing. *Engineering*, 7(6), 734-737.
- Milošević, I., Arsić, S., Glogovac, M., Rakić, A., & Ruso, J. (2022). Industry 4.0: Limitation or benefit for success?. *Serbian Journal of Management*, 17(1), 85-98.
- Mohamad, A., Zainuddin, Y., Alam, N., & Kendall, G. (2017). Does decentralized decision making increase company performance through its Information Technology infrastructure investment?. *International Journal of Accounting Information Systems*, 27, 1-15.
- Morawiec, P., & Sołtysik-Piorunkiewicz, A. (2023). ERP System Development for Business Agility in Industry 4.0 - A Literature Review Based on the TOE Framework. *Sustainability*, 15(5), 4646.

THE SAP/ERP BUSINESS SOLUTIONS FOR INDUSTRY 4.0

- Mughal, A. A. (2018). The Art of Cybersecurity: Defense in Depth Strategy for Robust Protection. *International Journal of Intelligent Automation and Computing*, 1(1), 1-20.
- Salkin, C., Oner, M., Ustundag, A., & Cevikcan, E. (2018). A conceptual framework for Industry 4.0. *Industry 4.0: managing the digital transformation*, 3-23.
- Segovia, M., & Garcia-Alfaro, J. (2022). Design, modeling and implementation of digital twins. *Sensors*, 22(14), 5396.
- Ustundag, A., & Cevikcan, E. (2017). *Industry 4.0: managing the digital transformation*. Springer.
- Ustundag, A., Cevikcan, E., Akdil, K. Y., Ustundag, A., & Cevikcan, E. (2018). Maturity and readiness model for industry 4.0 strategy. *Industry 4.0: Managing the digital transformation*, 61-94.
- Valle-García, J. D., Ali, A., Patra, J. K., Kerry, R. G., Das, G., & Fernández-Luqueño, F. (2023). Integration of Eco-Friendly Biological and Nanotechnological Strategies for Better Agriculture: A Sustainable Approach. *Agricultural and Environmental Nanotechnology: Novel Technologies and their Ecological Impact*, 647-674.
- Vassakis, K., Petrakis, E., & Kopanakis, I. (2018). Big data analytics: Applications, prospects and challenges. *Mobile big data: A roadmap from models to technologies*, 3-20.
- Veile, J. W., Kiel, D., Müller, J. M., & Voigt, K. I. (2020). Lessons learned from Industry 4.0 implementation in the German manufacturing industry. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 31(5), 977-997.
- Xu, L., Vrieze, P. D., Yu, H., Phalp, K., & Bai, Y. (2020). Interoperability of the future factory: an overview of concepts and research challenges. *International Journal of Mechatronics and Manufacturing Systems*, 13(1), 3-27.
- Yi, Z., Mi, S., Tong, T., Li, H., Lin, Y., Wang, W., & Li, J. (2023). Intelligent initial model and case design analysis of smart factory for shipyard in China. *Engineering Applications of Artificial Intelligence*, 123, 106426.
- Zheng, P., Wang, H., Sang, Z., Zhong, R. Y., Liu, Y., Liu, C., ... & Xu, X. (2018). Smart manufacturing systems for Industry 4.0: Conceptual framework, scenarios, and future perspectives. *Frontiers of Mechanical Engineering*, 13, 137-150.

SAP/ERP POSLOVNA REŠENJA ZA INDUSTRIJU 4.0

Izvod: Četvrta industrijska revolucija govori o upotrebi digitalnih tehnologija za transformaciju tradicionalnih industrija. Ovaj talas digitalizacije karakteriše konvergencija različitih tehnologija koje brišu granice između digitalnog, biološkog i fizičkog okruženja. Pojava industrije 4.0 dovela je do novih tehnologija koje omogućavaju kompanijama da vrše nadzor, integrišu i prate svoje procese putem integrisanih digitalnih sistema. Da bi efikasno prevazišle prepreke i iskoristile mogućnosti koje donosi „digitalizovano doba“, kompanije moraju imati pristup visokokvalitetnim informacionim sistemima. Stoga, ovo istraživanje ima za cilj da pruži uvid u stavove korisnika prema SAP/ERP softveru preduzeća koji zadovoljava potrebe organizacija u kontekstu Industrije 4.0. Rad doprinosi povećanju znanja o praktičnim aspektima implementacije SAP/ERP poslovnog softvera u specifičnom kontekstu Industrije 4.0 u Srbiji, sa fokusom na stavove korisnika. Rezultati mogu imati implikacije na kompanije, kreatore politike i istraživače zainteresovane za digitalnu transformaciju industrije.

Ključne reči: Industrija 4.0, SAP/ERP, digitalne tehnologije, upravljanje poslovnim procesima, kompanije

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

Leposava Jovanović ¹

Saša Ivanov ²

Rezime: *Ljudski resurs kao zajednički faktor svake kompanije izvor je kompletnog doprinosa putem svojih ličnih sposobnosti, veština i umeća. Najvažniji je za održanje života na planeti, a kao intelektualno nadarena vrsta, ljudi su od presudnog značaja za egzistenciju i svih ostalih aktivnosti u procesu stvaranja. Otuda ogroman značaj i potreba za analizom menadžera i njihovih uspešnih i manje uspešnih politika i strategija upravljanja svojim zaposlenima. Predmet rada baziran je na značaju motivacije na ličnu satisfakciju zaposlenih, njihovo ponašanje, individualne performanse i ukupan uspeh organizacije u ostvarivanju ciljeva.*

Cilj rada je da se pokaže u kojoj meri je motivacija značajan činilac efikasnog poslovanja kompanija i da se kroz dobru praksu zasnovanu, pre svega, na dobro postavljenim strategijama poslovanja od strane menadžmenta uspeva da uspešno upravlja svojim zaposlenima i u kojoj meri su oni motivisani za ispunjavanje organizacionih ciljeva i zadataka. Cilj rada je da se ukaže na značaj investiranja u zaposlene, sa fokusom na važnost sistema nagrađivanja kao elementa motivacije u postizanju boljih rezultata i veće uspešnosti u radu, kao i na ulogu kontinuirane motivacije kroz sistem nagrađivanja i edukaciju zaposlenih koja je ključ za postizanje visoke profitabilnosti i konkurentnosti organizacije.

Ključne Reči: *motivacija, lider, motivacioni ciklus, satisfakcija zaposlenih*

Uvod

Globalizacija, tehnološki napredak, oštra konkurentska borba, demografske promene donele su nove prilike i mogućnosti mnogim privrednim subjektima-organizacijama, a one su ujedno i pokazale njihovu elastičnost u borbi za opstanak, rast i razvoj. Istorijski posmatrano, novi trendovi, kao i uticaj stranih kompanija uzrokovali su organizacione promene, ne samo formalnog, već i suštinskog karaktera; od kadrovskog sektora, preko Personalnog sektora i Human Resources – upravljanje ljudskim resursima koji fokus pomera na zaposlene, do People Developmenta-odeljenje za razvoj zaposlenih, koji kao nadogradnju ima i investiranje u zaposlene,... jer „početkom 20. veka preduzeće se

¹ Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment "Konstantin Veliki" Niš, Srbija, Univerzitet „Union Nikola Tesla“, Beograd leposava.jovanovic@konstantinveliki.edu.rs

² Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment "Konstantin Veliki" Niš, Srbija, Univerzitet „Union Nikola Tesla“, Beograd, sasa.ivanov@konstantinveliki.edu.rs

smatralo mašinom za proizvodnju učinka s ciljem rasta preduzeća i produktivnosti te se zbog sve veće kritike naučnog upravljanja i sve većeg problema nezadovoljstva i nemotivisanosti zaposlenih počinje posvećivati sve veća pažnja zadovoljstvu i motivaciji zaposlenih.“ (Boller, S., 2005. p11). Proces tranzicije preokreta u kome se nalazimo, uključivanje u savremene integracione tokove, kao i sam proces globalizacije sa ekspanzijom kvaliteta, kao i težnjom da se ostvari maksimalna produktivnost uz minimalne troškove, ljudski resursi su zauzeli centralno mesto u strateškom poslovanju. Kompanije pored finansija i tehnologije moraju imati lojalne zaposlene, kako bi mogle da opstanu u konkurentnom okruženju, koje se sve brže menja i postaje neizvesnije i rizičnije za njihovo poslovanje.

Mnoge kompanije su početkom osamdesetih godina doživele težak period u svom poslovanju, produktivnost je drastično pala, a direktori organizacija, umesto da traže načine kako bolje da upravljaju ljudima, probleme produktivnosti su rešavali njihovim eliminisanjem. Premda su tehnologija, finansijski i mnogi drugi resursi bili alocirani na optimalan način, nešto nije bilo u redu sa ljudskim resursima. Menadžeri su morali da nauče važnu lekciju, moraju da vole i poštuju svoje zaposlene. Tek onda su stvari krenule na bolje.

Svojim delovanjem, odlukama i rešenjima menadžer mora da pokaže svojim službenicima, zaposlenima da je ekspert u poslu koji obavlja, što je preduslov da ga oni poštuju. Pre svega, treba da pokaže preduzimljivost, sposobnost rukovodjenja, moć zapažanja promena, pregovaračke sposobnosti, kao i sposobnosti rešavanja konflikata. Menadžer mora da sprovodi uspešne poslovne poteze, jer će time razviti poverenje njegovih službenika, a ono što je od krucijalnog značaja, time će se dati podrška njegovim akcijama. Moć koju menadžer stiče svojom pozicijom u kompaniji je totalna moć, a moć koja je menadžeru prirodno data ogleda se u njegovoj sposobnosti razvoja odnosa sa ljudima očuvanje i oplodnju kapitala, kao i čitav organizacijski resurs. Međutim, taj odnos organizacijskog ponašanja određuje pre svega kultura jednog naroda, jer dok u Japanu svi žele da rade prekovremeno, Englezi čim završe posao odlaze u lokalni pab, ispijaju pivo, odlaze kući sa “moja kuća je moja tvrđava”. “Obaveza menadžera je da shvate ljudsku složenost i osobenost, motivacijske teorije, te da u zavisnosti od specifičnih okolnosti u kojima preduzeće posluje izaberu i primenjuju materijalne i nematerijalne motivacijske tehnike”. (Markgraf, B.,-5101.html) Bez obzira na teorije, motivisani ljudi ulagaće više napora u svom radu od onih koji nisu adekvatno motivisani. Svima je postalo jasno da su menadžeri, zbog stalne i neposredne komunikacije sa zaposlenima, kao i zbog usmeravajuće uloge koju u odnosu na ponašanje zaposlenih imaju, postali presudan faktor u njihovom motivisanja. Suština menadžmenta i jeste u tome, da utiče na ponašanje drugih, zapravo usmeravanje njihovog ponašanja u željenom pravcu, radi postizanja ciljeva kompanije.

1. Menadžment ljudskih resursa i motivacija

Kako bi postigli određene ciljeve u organizaciji, menadžment ljudskih resursa mora da ispuni određene zahteve koji će uticati na poboljšanje rada zaposlenih, a samim tim i na veću produktivnost u organizaciji. Kroz to zadovoljenje i ispunjenje zahteva osnovnog i najvrednijeg resursa u preduzeću, dolazimo do ispunjenja ciljeva, kojima se teži. Međutim, ukoliko menadžment ljudskih resursa nije u stanju da adekvatno upravlja ljudskim resursima to će svakako uticati na poslovanje, kao i na profit a u najgorem slučaju i opstanak

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

te kompanije. Osnovni cilj upravljanja ljudskim resursima je ostvarivanje funkcionalnog, organizacionog, društvenog, kao i ličnog cilja. Teško da se bez motivacije, može postići bilo koji cilj. Pod motivacijom rada podrazumeva se sistem postupaka i radnji pojedinaca i grupa kojim se podstiče, usmerava i pojačava određeno ponašanje radnika – grupe u procesu rada, radi ostvarivanja povoljnih radnih efekata. (Vesić, D., 2010). Radna motivacija podrazumeva ukupnost različitih metoda i procesa izazivanja, održavanja i podsticanja takvog ponašanja, koje je usmereno na postizanje određenih radnih ciljeva u kompaniji, pa je zato je ugaoni kamen organizacionog ponašanja. Ponašanje predstavlja karakteristično reagovanje čoveka u određenim situacijama, a zavisi od toga, šta ga podstiče na određeno ponašanje, a to je potreba. Motivacija se može posmatrati kao lančana reakcija. Potrebe-želja-napetost-akcija-zadovoljstvo. Dakle motivi su ti koji pokreću aktivnost zaposlenih ka ostvarivanju određenog cilja. Predpostavka je da zadovoljstvo radnika ostvarenim učinkom i dobijenom nagradom ponovo stvara motiv za otpočinjanje novog ciklusa, te se tako krug zatvara i ujedno počinje novi. Sa stanovišta menadžmenta je važna iskustvena činjenica da osoba-zaposleni može biti zadovoljan svojim poslom ali da ima nizak nivo motivacije, ali je moguć i obrnut smer zavisnosti. Dobro napravljen sistem ocenjivanja osobina zaposlenih pruža uvid u snage i slabosti ljudskih resursa u organizaciji, pomaže u predviđanju osobina osoba koje se prijavljuju za slobodna radna mesta, ističe posebne potrebe zaposlenih za obukom, pruža osnovu za racionalno odlučivanje u vezi sa nagrađivanjem, unapređivanjem, degradiranjem zaposlenih. (Garber, P., 2004. pg 305.). Pa otuda sledi pravilo „što se manje prostora ostavlja ocenjivaču i njegovim ličnim kriterijumima, više se povećava objektivnost ocene“. (K.,Sin Jiang, 2010. pg85). Organizacije u kojima se shvatio da su ljudski potencijali jedni od temeljnih činilaca uspeha, uspešnije su od onih u kojima postoji loša uprava koja još nije shvatila značaj ljudskih potencijala i motivacijske tehnike. “Organizovanje je proces formiranja organizacione strukture i, kao kritična funkcija menadžmenta, predstavlja način upravljanja resursa preduzeća sa svrhom uspešnog ostvarenja njegovih ciljeva“. (Vuković, A., 2013. str.88.).

Otuda se postavlja pitanje koji su to lični, a koji ciljevi koji se postavljaju u kompaniji. „Lično, duboko verujem da sebi treba da postavimo ciljeve koje ne možemo postići za života. Danas kada se nalazimo u svojevrsnoj recesiji volje, truda i ulaganja, važno je više nego ikada postaviti sebi visoke ciljeve i pronaći istinsko zadovoljstvo u samoj težnji i putu ka njihovom ostvarenju. Put je cilj, napisao je jako davno Lao Ce. Upravo u tom putu , nastojanju, stvaralačkom trudu i radu u toj težnji ka postizanju leži prava sreća“. (Crnković, K., 2015. str 48.).

2. Značaj ocenjivanja radne uspešnosti zaposlenih na njihovu motivaciju

Sistem ocenjivanja radne uspešnosti,obuhvata ocenjivanje pre svega, osobina zaposlenih, u organizaciji pruža uvid u snage i slabosti ljudskih resursa u organizaciji, ali i onih koji su potrebni, u krajnjem daje osnovu i za nagrađivanje zaposlenih. „Nagrađivanje rada podrazumeva oblikovanje strategije kojom će se omogućiti da organizacija ostvari postavljene ciljeve“. (Grazier, P.,). Sistemi nagrađivanja su plata, nagrade, krediti, nenovčana primanja, sistemi napredovanja u karijeri, kao i programi stručnog usavršavanja, doprinosi boljem životnom standardu zaposlenih i „sa povećanjem realnih zarada i drugih

primanja stanovništva, došlo je do rasta potrošnje i životnog standarda uz odgovarajuću finansijsku podršku i uz ostvarena sredstva po osnovu sekcesije i privatizacije” (Jovanovic, L., 2019). Nepisano pravilo je da su nagrade delotvornije ako brže uslede nakon nastale reakcije. „Stoga se strategija nagrađivanja i platna struktura moraju bazirati na podsticanju individua i da unapredjenje vide u profesionalnom i ličnom razvoju, umesto u napredovanju u hijerarhiji prema sve višim platnim pozicijama”. (Condrey, S., 1998. PG.84). Prema tome, “kako bi sistem stimulacija postizao željene efekte mora biti: jednostavan, specifičan, ostvariv, merljiv i pravičan”. (Pržulj, Ž., 2002, str 211). Ono što direktno utiče na životni standard svih zaposlenih, je sistem zarada, kao sedmični ili mesečni prihod koji čini najveći deo materijalne kompenzacije zaposlenima za njihov rad. Radnici vremenom postaju uvežbaniji, iskusniji a time i efikasniji u obavljanju radnih zadataka, pa se podrazumeva da se sa povećanjem dužine radnog staža povećava i zarada-kao tradicionalni pristup zaradom, koji se primenjuje uglavnom u javnoj službi a u privredi sve manje. Međutim, na visinu zarada utiču i uslovi rada-ponuda i tražnja za radnom snagom, tekuće cene rada, kao i troškovi života, a sve to kao eksterni faktori. Zarada se obično sastoji od fiksnog i od varijabilnog dela. Fiksni deo obuhvata osnovnu zaradu-minimalni nivo, dodatak zbog uslova rada, sposobnosti, kvalifikacije ili pak položaja, i naknada od bonova za ručak, pa sve do mogućnosti kupovine proizvoda poslodavca, ili ako su iz kompenzacije, po povoljnim uslovima. Faktori koji utiču na strukturu i visinu zarade, pre svega su uslovi na tržištu rada, zakonski okvir (Vlada određuje zakonski okvir minimalne zarade, dužinu prekovremen zarade), platežna sposobnost preduzeća, kolektivno pregovaranje i stavovi menadžera o važnosti određenog posla.

Dakle, između poslodavca i zaposlenog postoji odnos razmene, zaposleni u zamenu za novac nudi poslodavcu ponašanje, koje je poželjno i neophodno organizaciji da bi ostvarila definisane zacrtane ciljeve (veštine, umeće iskustvo). Sistem nagrađivanja (rewardssystem, compensation system, engl.) obuhvata novac, dobra i/ili usluge koje poslodavac daje svojim zaposlenima za uloženi rad. Uloga ovog sistema je višestruka, pre svega treba da uskladi individualne interese zaposlenih strategijske ciljeve preduzeća kroz privlačenje i zadržavanje sposobnih ljudi, kao i da podstakne i ohrabri zaposlene da razviju sposobnosti i znanja. Neophodno je da motivise zaposlene i kreira i stvori organizacionu kulturu u kojoj je zaposlenima stalo do uspeha preduzeća gde rade, i na kraju da implementira sistem nagrađivanja kao najkompleksniju aktivnost, od svih aktivnosti u organizaciji u okviru ULJR. Praksa je pokazala, dok su trening, razvoj zaposlenih i razvoj karijere kao sveukupne aktivnosti ULJR od posebne važnosti za određene grupe zaposlenih koje pogadja sistem nagrađivanja važan je i ključan za svakog zaposlenog. Osnovni cilj ovog sistema je motivacija zaposlenih. Sistem nagrađivanja čine dve vrste nagrada. Materijalne (obihvaćenesu sistemom zarada) i nematerijalne (u koje spadaju poštovanje, izazovan posao). Najkompleksniji deo sistema nagrađivanja je sistem zarada koji obuhvata dva oblika direktne (osnovna plata i deo na osnovnu sposobnosti i znanja) i indirektne (plaćena odsustva, programi zaštite zaposlenih zdravstveno osiguranje, penzijsko, socijalno, invalidsko životno). Međutim, u većini zemalja postoje zakonski definisani oblici beneficija koje se moraju isplaćivati npr. u Americi, socijalno osiguranje, osiguranje za slučaj nezaposlenosti, pravo na plaćeno porodijsko odsustvo a ostale beneficije zavise od strategije poslodavca i dobrovoljnog karaktera su. U oblasti programa zaštite, zaposleni u Republici Srbiji imaju pravo na tri vrste beneficija-penzijski i invalidsko osiguranje,

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

zdravstveno osiguranje i pravo za osiguranje za slučaj nezaposlenosti. U Srbiji, pravo na beneficije, regulisano je Republičkim zakonom i obaveza je svih poslodavaca da ih poštuju, jedan deo sredstava se obezbeđuje iz sredstava poslodavaca, a drugi deo iz sredstava zaposlenih.

3. Mere i aktivnosti koje menadžeri preduzimaju u cilju motivisanja zaposlenih

Mere i aktivnosti koje menadžeri preduzimaju, u cilju motivisanja zaposlenih u velikoj meri zavise od toga, kakvi su ljudi i šta očekuju od svog posla. Stvoreni su različiti pristupi menadžmentu i s njim povezani motivacioni pristupi: tradicionalni model menadžmenta, model međuljudskih odnosa, kao i model međuljudskih resursa. Razlika između navedenih pristupa, između ostalog, proističe i iz toga da li menadžeri, koji ih prihvataju i prema njima se ponašaju imaju uzak i delimičan pogled ili širok pogled na motivaciju za rad. Pri tom je veoma važan segment kako menadžeri gledaju na zaposlene, kao jednodimenzionalno biće - podsticana samo određenim segmentom svojih potreba, ili kao kompleksna bića raznoraznih potreba i interesa, koje žele svojim radom zadovoljiti. Pristup ljudskih resursa polazi od pretpostavke da je čovek kompleksno samoaktuelizujuće biće.

Ljudi žele da svojim radom zadovolje više raznoraznih potreba, a ne samo egzistencijalne, to su tzv. potrebe višeg reda - uvažavanje, određeni status, razvoj i potvrđivanje vlastitih sposobnosti i mogućnosti autonomije. Dobar sistem materijalnog motivisanja i stimulisanja kvalitetnog rada obuhvata i različite nematerijalne strategije: dizajniranje posla, stil menadžmenta, participacija, upravljanje pomoću ciljeva, fleksibilno radno vreme, organizaciona kultura, usavršavanje i razvoj karijere. Uz materijalne strategije one čine celovit sistem motivisanja. Posao koji pojedinac obavlja ključna je odrednica individualne motivacije, što i praksa potvrđuje. Osim toga dobro je poznato, da je posao za mnoge ljude centralna i najvažnija aktivnost, kojoj se posvećuju gotovo svaki dan. Pa otuda nije teško zaključiti da zanimljiv i izazovan posao motivaciju čini višom, a život ispunjenijim. Dok su dosada i besmislenost rada jedna od najznačajnijih prepreka većoj motivaciji za rad. Različiti su pristupi oblikovanju posla; koliko se i kojih zadataka obavlja na nekom radnom mestu, koje veštine su za to potrebne; koje odgovornosti i autoritete imaju izvršioци i najzad kako se taj posao povezuje s drugim poslovima tj. kakvi se odnosi uspostavljaju. Ako svaki pojedinac treba da obavlja samo jednu operaciju ili zadatak, to vodi većoj produktivnosti i reč je o vrlo uskoj specijalizaciji koja počiva na Tejlorovoj koncepciji radne efikasnosti. Ali takav specijalistički pristup može kod radnika da izazove apatiju, dosadu, demotivaciju, pa čak i nezainteresovanost na poslu, a u nekim slučajevima može da dovede i do zdravstvenih problema u krajnjem i do fluktuacije radnika. Rešenje se traži u rotaciji radnika-posla, gde zaposleni stiču veštine i znanja za obavljanje različitih poslova pa stiču epitet „multispecijalizovanih“ fleksibilnih radnika koji mogu obavljati sve poslove u grupi. Menadžeri svih nivoa preduzimaju aktivnosti u upravljanju ljudskim resursima i tim aktivnostima stvaraju mogućnost za uspeh organizaciji. Pre svega, zapošljavanje sposobnih kadrova, njihova selekcija i odabir. Od kvalitetne procene i izbora kandidata zavisi i dalji razvoj i uspeh organizacije.

4. Stil menadžmenta i njegov uticaj na motivaciju zaposlenih

Demonstriranje poželjnog, tj. adekvatnog stila menadžmenta postaje sve aktuelnije pitanje savremenih kompanija. Menadžeri imaju veliku odgovornost u motivisanju individualnog ponašanja. Ta odgovornost je vezana za konkretne aktivnosti kojima se na to ponašanje utiče, a koje su u nadležnosti menadžera. Te aktivnosti mogu da budu veoma različite, iako se uglavnom vezuju za: oblikovanje posla i radnih zadataka (motivacija za obavljanje zaokruženih, dobro osmišljenih i izazovnih poslova veća je od motivacije za obavljanje jednostavnih, uskih, jednoličnih i monotonih poslova); podsticanje kvalitetnog načina izvršavanja radnih zadataka; poslova, obaveza i postavljenih ciljeva (a sve to kroz uvođenje različitih motivacionih faktora u radnu situaciju); uspostavljanje korektnih i saradničkih odnosa sa zaposlenima. Proces delovanja menadžera na radno ponašanje i uspešnost, odnosno motivaciju zaposlenih počinje određivanjem radnih zadataka, ciljeva i samih standarda izvršenja. Demokratski i konsultativni stilovi, na primer, imaju daleko povoljniji uticaj na radnu motivaciju nego li autokratski i paternalistički stilovi menadžmenta. Demokratski stil podrazumeva korišćenje, ne samo materijalnih oblika motivacije, nego i nematerijalnih strategija podsticanja motivacije. Drugim rečima za razliku od autokratskog, ima visok motivacioni potencijal jer podstiče različite oblike nagrađivanja, zasnovane na razvoju individualnih potencijala, participaciji zaposlenih u upravljanju i odlučivanju, timskom radu, međusobnom poverenju i uvažavanju. Participacija (učestvovanje) veoma je popularna i delotvorna motivaciona strategija. U mnogima kompanijama se najčešće označava kao stepen učestvovanja zaposlenih u procesima odlučivanja o bitnim aspektima rada i poslovanja, kao i rešavanju različitih problema s ciljem bolje upotrebe njihovih potencijala. Vremenom je postala veoma popularna i delotvorna motivaciona strategija. "U okviru opšte teorije i prakse participativnog menadžmenta, analitički se sagledavaju različiti oblici participacije" (Ilievska, M., 2010.str.180). Participacija u odlučivanju, u oblikovanju i uvođenju promena, participacija u rešavanju problema; i u postavljanju ciljeva. Iskusi menadžeri znaju da zaposlenima koji se najviše protive promenama treba im dati važne uloge u tom procesu identifikovanja i definisanja strategije promena. Tako najveći protivnici promena postaju najveći zagovornici.

Upravljanje pomoću ciljeva smatra se značajnom strategijom savremenog menadžmenta, jer se radi o posebnom sistemu rukovođenja, a naročito u pogledu motivisanja zaposlenih, korišćenja i razvoja ljudskih resursa, participacije zaposlenih, kao i na fleksibilnost i na brzinu reagovanja na promene u okruženju. Ovde se radi o pristupu, gde se spoljašnja kontrola zamenjuje preciznijom i efikasnijom kontrolom iznutra (samokontrola) a time ljudski resursi usredsređeni na ostvarivanje ciljeva koje su zajednički definisali rukovodioci i zaposleni. Jedna je od najdelotvornijih strategija motivacije i podizanja individualne i organizacione uspešnosti, jer ovde menadžeri i zaposleni zajedno određuju ciljeve za svaku organizacionu jedinicu, svaki projekat i svakog pojedinca ponaosob. Upravljanje pomoću ciljeva je pristup kojim se kroz saradnju i participacije svih zainteresovanih postavljaju organizacioni, sektorski i individualni ciljevi, koji čine osnovu za utvrđivanje planova aktivnosti za njihovo ostvarivanje i praćenje, njihovu procenu i nagrađivanje njihove uspešnosti.

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

5. Motivisanje i samomotivisanje

Značajan faktor individualne motivacije i uspešnosti smatraju se napredovanje i razvoj karijere, perspektive i mogućnosti ostvarivanja ličnih ambicija i ciljeva u profesionalnom razvoju i karijeri. Stvarajući pretpostavke za usavršavanje i razvoj, menadžment organizacije stvara i pretpostavke za povećanje individualne motivacije i uspešnosti. Menadžeri su odgovorni za stvaranje povoljnog i motivišućeg ambijenta za rad, pojedinci bi morali u tom slučaju da budu odgovorni za samomotivisanje, podizanje svoje motivacije za rad na veći nivo, jer je ona povezana i sa ličnim zadovoljstvom radnika-zaposlenih. Zato je veoma važno da zaposleni upoznaju menadžere o tome, šta ne bi, a šta bi želeli da rade i koje su njihove profesionalne ambicije i preokupacije. Dakle, važan aspekt motivisanja i samomotivisanja zaposlenih su otvorene i dvosmerne komunikacije. Svakako je potrebno afirmisati individualistički pristup i strategije motivisanja prilagoditi individualnim potrebama, interesima i očekivanjima, jer se na taj način obezbeđuje veća individualna i organizaciona uspešnost.

Organizaciona kultura i klima se smatraju značajnim faktorima motivacije zaposlenih. Dobra radna atmosfera i usmerenost na rezultate odvrćaju od nerada i zabušavanja. Povoljno okruženje i povoljna klima za rad motivišu na velika pregnuća i bolji rad. Zahvaljujući organizacionoj kulturi, zaposleni zna šta se od njega očekuje, koje ponašanje se smatra poželjnim, a koje nepoželjnim, šta se u organizaciji ceni i vrednuje i slično. Materijalne nagrade, napredovanje, složeni i izazovni zadaci, statusni simboli i slično vidljivi su signali kulture, koji bi morali biti vezani za sposobnosti i ostvarene rezultate

6. Povratna informacija o radu i uticaj na motivaciju zaposlenih

Lično i profesionalno priznanje se smatra glavnim faktorom motivacije. Priznanje se često pojavljuje i u materijalnom obliku, odnosno u finansijskom obliku. Međutim, za motivaciju zaposlenih veliki značaj imaju i nefinansijski oblici priznanja: zahvalnost, pohvale i slično. Iskustva pojedinih kompanija mogu biti jako korisna za menadžere koji se interesuju za nematerijalne vidove priznavanja uspeha. U tom smislu njima se može sugerisati: priznavanje uspeha i dobro obavljenog posla; odlazak među zaposlene sa pohvalama o dobrom radu, kao i sama praksa davanja sitnih poklona u znak zahvalnosti za ono što rade. Povratna informacija o uloženom radu i ostvarenim rezultatima veoma je važna za motivaciju zaposlenih. Šta više mnogi smatraju da je poznavanje rezultat svoga rada jedan od najmoćnijih i najdelotvornijih motivacionih podsticaja. I ako povratnu informaciju o radu, na izvestan način, čini i zarada, njena visina, eventualne stimulacije i priznanja i slično, važnost povratne informacije, koja često nije pohvalna, ima posebnu težinu i poseban značaj, zbog čega se posmatra kao izdvojen i zaseban faktor motivacije. Povratna informacija (feedback o radu i uspešnosti) jedna je od potencijalno najkorisnijih vrsta informacija koju zaposleni može dobiti. Tim pre, što se nedostatak takvih informacija negativno odražava na individualni učinak i na radnu uspešnost. Ukoliko je takvo stanje karakteristično za celu organizaciju i manje-više za sve zaposlene to nagoveštava i govori o ugrožavanju organizacione uspešnosti. Povratna informacija o radu i radnoj uspešnosti ima više funkcija: - povećava radnu motivaciju zaposlenih; - jača samopouzdanje; - omogućava profesionalni razvoj; - doprinosi uspostavljanju otvorenih odnosa i međusobnog poverenja.

7. Uspešni i manje uspešni menadžeri

Kako menadžeri rešavaju probleme? Imaju dve mogućnosti: Stalno se suočavaju s činjenicom, da moraju da biraju; da li da se suprostave svojim nedostacima ili da stvaraju svet u kome nema nedostataka. Kompanije biraju i dovode dobre menadžere, kako bi oni pokrenuli i preokrenuli poslovanje na bolje. Pri tom se oni suočavaju sa dilemom, mogu da izaberu kratkoročne strategije, kako bi njima napravili bum u poslovanju, a sebe bi izdigli kao heroje. Druga mogućnost je da rade na dugoročnom usvršavanju - da rizikuju da naidju na neodobravanje čitavog okruženja, dok postavljaju temelje zdrave uspešne kompanije na duži period. Pravilo je ako napraviš grešku, moraš da je ispraviš, da ne srljaš u dubiozu. Kako se menadžeri osećaju kad su u problemu? Postaju motivisaniji i snažnije se suprostavljaju problemu. Kada su u opasnosti strahuju, da li će ih ocenjivati prema neuspehu? Medjutim, trud je taj koji pokreće sposobnosti i pretvara ih u postignuća, jer čak i geniji moraju da se trude da bi nešto postigli, otuda je trud ključ uspeha. Sve treba raditi sa lakoćom, kažu Francuzi, koji baš ne vole mnogo da se trude. Medjutim, mešavina znanja, veština i upornosti rešava nastali problem. Svaki zaposleni, bilo da je običan radnik ili rukovodilac poseduje mentalni stav koji pomaže u snalaženju sa nedostacima, ukazuje na dobre strategije i vodi ka postupcima koji su u najboljem interesu pojedinaca i čitave organizacije.

8. Menadžeri i organizacije koje napreduju

Kako dovesti organizaciju do vrha, koji je tip rukovodioca neophodan u tom procesu napredovanja?

Pitanje je po čemu se uspešne kompanije razlikuju od neuspešnih i da li su u tome zaslužni samo menadžeri?

Nekoliko je važnih, uticajnih faktora, ali svakako, apsolutno ključni jeste tip rukovodioca koji je u svakom od tih slučajeva doveo kompaniju do vrhunca. Daleko od toga da su to bili harizmatični supermeni, kao tipovi ljudi koji isijavaju ego i samoproklamovani talenat. To su skromni ljudi koji neprestano postavljaju pitanja i imaju tu sposobnost da se suprostave i najbrutalnijim odgovorima, drugim rečima da pogledaju neuspesima u oči, čak i svojim neuspesima, imajući sve vreme veru u sebe da će na kraju uspeti. Umesto toga, oni neprestano teže da budu bolji. Okružuju se najспособnijim ljudima koje mogu da nadju, pošteno se suočavaju sa svojim greškama i nedostacima i otvoreno postavljaju pitanja kakve veštine i znanja treba da steknu oni sami i kakve veštine će biti potrebne kompaniji. Bitno je da sa svojim timom uspešno saradjuju, raspravljaju, istražuju da steknu jasnu sliku gde se kompanija nalazi i kuda treba da ide dalje. Ako postoje greške, direktno se suočavajući sa njima, koristeći povratne informacije i prema njima prilagođavati svoje nove strategije. Kroz zadovoljstvo zaposlenih, ili odgovornost prema društvu ili dobrotvorne donacije, takvi menadžeri potvrđuju uspeh kompanije. Nedjutim, nisu aršini odgovarajući za sve, ne sme se meriti uspeh interesima različitih interesnih strana (kupci, dobavljači i ostali stejkholderi), ali itekako možete meriti uspeh kroz dobit interesnih strana, pre svega same kompanije.

Mnogi uspešni lideri, tvrdili su da nisu imali nameru da postanu veliki lideri, njih nije zanimalo da se dokazuju. Jednostavno su radili ono što su voleli - sa velikim ogromnim entuzijazmom i energijom – i to ih dovelo do uspeha. Jedan od njih kaže, uvek sam se držao ideje da sam drugačiji, da sam ja nekako pametniji ili da imam više sreće nego drugi, nisam

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

ni pomislio da bi se tako nešto meni moglo dogoditi. "Adekvatni menadžment ljudskih resursa omogućava organizaciji da uspešnije ostvaruje svoje ciljeve i strategije, što se odražava na uspešnost funkcionisanja kompletne organizacije, na njenu konkurentnu sposobnost i na njene performanse". (Simić, I., 2015)

9. Menadžeri i njihov "džinovski ego" vode kompanije u propast

Medjutim, nasuprot ovim važnim direktorima - koji uče, ima i onih koji su za vreme svoje vladavine doveli kompanije do propasti. Brinuli samo za sopstvenu reputaciju veličine, „šta je bolja potvrda sopstvene veličine nego da firma propadne pošto vas-takvih direktora nema“. Kod ovakvih menadžera se prepoznaju „lični ego džinovskih razmera“ ovde su ili ubrzali propast kompanije, ili je drže kao drugorazrednu, jer poslovni uspeh kompanije isključivo određuju oni sami. Obično sebe smatraju nekim genijima, (koji odbijaju da uoče svoje nedostatke) kojima nisu potrebni timovi, već samo mali pomoćnici da izvršavaju njihove „briljantne“ ideje a ne izvanredan menadžerski tim. Takvi (loši) menadžeri, nastoje da budu jedine velike zverke, jer kad se porede sa onima oko sebe žele da osećaju jaz koliko su iznad ostalih. To su menadžeri koji doteruju svoj ego, i iščekuju sledeće laskanje svojoj veličini, daleko od toga da se trude zarad dugoročne dobiti svoje kompanije. Oni kreću sa uverenjem da su superiorniji i imaju potrebu da dokažu svoju superiornost (koja ih zaslepljuje). Pri tom, koriste svoje podređene da hrane tu potrebu umesto da podstiču razvoj svojih zaposlenih, pa otuda završe tako što žrtvuju svoje kompanije ličnoj potrebi za samodokazivanjem. Imaju potrebu da svoju veličinu dokazuju na višem novou, time će impresionirati druge, a to će im podići ugled u javnosti. Sve to nam govori o džinovskom egu tih menadžera, kako funkcioniše i zašto sam sebe uništava, jer dominira njihova potreba da dokažu svoju superiornost koja im vremenom konačno ubija užitak ugušivši svaku njihovu kreativnost.

10. Primeri uspešnih i manje uspešnih menadžera

Kada se govori o vladavini sa pijedestala i o želji da se u tuđim očima izgleda savršeno, bez čudjenja da se ovakav stav naziva „direktorskom bolešću“a što nam pokazuju i neki primer iz prakse. Posle prvobitnog velikog uspeha kao rukovodilac Krajsler motora Ajakoka umnogome podseća na četvorogodišnjaka (sa trajnim mentalnim stavom). Li Ajakoka se odlučio za ovo drugo, okružio se svojim obožavaocima, proterao je one koji su ga kritikovali, i ubrzo izgubio osećaj kuda ide tržište u njegovoj struci. Odbio je da uči i primećuje promene u okruženju, odbio je da dopunjava svoje znanje, prestao je da se trudi da bude što bolji i kvalifikovaniji za svoj posao, smatrao je da ništa ne treba menjati. Neprestano je na tržište izlazio sa istim modelima automobila sa neznatnim izmenama. Ali kao takvi nisu više nikome bili potrebni - vreme ih je pregazilo, pa je trebalo nešto pod hitno menjati. A, u međuvremenu, japanske kompanije su u potpunosti promenile viziju kako automobili treba da izgledaju i kako treba da rade, pa su i okupirali japansko i američko tržište. Kako su ovi lideri sebe uzdigli do kraljevskih visina, okružili su se laskavcima koji su hvalili njihove vrline i skrivali su se od problema, te ne čudi što su se osećali nepobedivim. Stvorili su svoje čarobno carstvo u kojem su se briljantnost i savršenstvo kralja neprestano

potvrđivali, pa su bili potpuno ispunjeni, i zašto bi želeli da iskoče iz njega i suoče se sa ružnom stvarnošću, punom problema a i neuspeha. Takvi rukovodioci vole da veruju da su stvarno tako dobri kako im drugi to govore, da svoje slabosti, ne uzimaju dovoljno ozbiljno, ne vole da čuju loše vesti ili da čuju kritike. Medjutim, da bi se ostavilo nešto dobro, treba pokušati nešto novo. Pod plaštom "treba ljude držati budnim", ovakvi menadžeri maltretiraju svoje zaposlene. Princip je isti, ali postoji jedna važna razlika: ovi šefovi imaju moć da ljude načine gorim, a kada to urade oni se osećaju bolje, ali često su žrtve najkompententniji zaposleni jer kod njih prete najveća opsnost, „njegove mete su bile oni medju nama koji su bili najstručniji inženjeri“.

Ovakvi menadžeri, ne vole da čuju loše vesti, ili da čuju kritike, kuda to vodi pod plaštom „treba ljude držati budnim“ ovi šefovi maltretiraju svoje zaposlene, da ih izbace iz ravnoteže. Lider je postao ono glavno oko čega su se zaposleni brinuli.“ Čim rukovodilac dozvoli sebi da postane primarna realnost o kojoj zaposleni brinu, umesto da je realnost zapravo primarna realnost, imate recept za osrednjost, ili nešto još gore“ stoga su zaposleni svaki dan živeli u strahu od njegovog nezadovoljstva, „uh prošao je još jedan dan i nisam u nevolji“, odbijali su da predlože bilo kakvu ideju sa obrazloženjem „možda se šefu to ne bi dopalo“.

11.Menadžeri u akciji posvećeni napretku organizacije

Pravo samopouzdanje je hrabrost da se bude otvoren, da se radujete promeni i novim idejama bez obzira na to odakle dolaze. Svakako treba zapamtiti želju ovog rukovodioca: "Želim da jednoga dana kada za to dodje vreme, imam epitaf „ovde počiva čovek koji je bio dovoljno pametan da u svoju službu stavi ljude koji su znali više od njega“. Dakle, tu je vera u ljudski potencijal i razvoj, kako svoj tako i zaposlenih. Umesto da kompaniju koriste kao sredstvo za dokazivanje svoje veličine, oni je koriste kao pogon za svoj razvoj – zbog sebe, svojih zaposlenih i kompanije kao celine. Jedan od direktora je rekao, skoro sve što sam u životu uradio, postignuto je zajedno sa drugima...ovi ljudi, moj su put ispunili velikim zadovoljstvom i mojim ličnim napretkom, zbog njih sam često delovao bolje nego što zapravo jesam“. Pravo samopouzdanje se ne očitava u tituli, skupom odelu, besnim kolima ili u broju novih pripojenih kompanija, već u menadžerskoj sposobnosti da se razvija i edukuje, sposobnosti da se izaberu vredni i inteligentni ljudi za dobar poslovni tim. Jedan od direktora kaže, konačno sam shvatio da zapravo tražim ljude koji imaju strast i želju za onim što rade, ljude koji su verovali u razvoj. I svi su smatrali da se liderstvo sastoji od razvoja i strasti, a ne od briljantnosti, pa su na kraju bili puni zahvalnosti a ne gorčine. Divili su se i, sa zahvalnošću, gledali svoje radnike koji su omogućili taj izuzetan razvojni put - zvali su ih pravim herojima.

Kompanije godinama nagradjuju pojedince koji daju - predlažu genijalne ideje, medjutim, zasluge pripadaju i celokupnom timu, koji je doveo do realizacije tih ideja u konačnom do krajnjeg rezultata. Ishod toga, dakle je da se i sami rukovodioci podstiču da sa svojim timom dele zasluge za ideje umesto da svu slavu pripišu sebi, čime se postiže veliki napredak u stvaranju i napredovanju međjuljudskih odnosa. Medjutim, treba naglasiti, ako je lider posvećen napretku, onda njegova odanost drži njegov ego na kratkoj uzici, pa je održavala dodir sa realnošću i, takodje, bila je spona sa humanošću, jer mnogi direktori

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

kad dodju u fotelju zaborave na humanost, zahvaljujući svemu tome ostaje zadovoljstvo hiljadama ljudi.

12. Timski rad menadžera – grupno razmišljanje

Smatra se da je najbolji timski rad, a da li on daje i najbolje rezultate i zašto? Prilično je velika je odgovornost ako kompanija ima samo jednog lidera - koji sam donosi odluke. Zato je daleko bolji timski rad, tzv. grupno razmišljanje - za sve učesnike, što pokazuju i neki primeri, čak i u politici. Naime, uvek postoji jedna grupa, koja ima određenu količinu menadžerskih sposobnosti i ne mogu da urade mnogo da bi to promenili. Medjutim, nasuprot tome postoji grupa ljudi koja uvek može značajno da promeni svoje osnovne veštine upravljanja drugim ljudima, menadžerske veštine. Dakle, veštine, ili imaš ili nemaš. Menadžeri se razvijaju kroz iskustvo i kroz rad, i otuda, svakako, mogu imati i koristi od svojih grešaka i povratnih informacija. Početkom 1970. godina, pojavio se termin grupno razmišljanje. Izraz se odnosi na situaciju kada svi članovi grupe počinju da razmišljaju na isti način - niko se ne suprostavljaju, niko ne zauzima kritički stav. To može da dovede do katastrofalnih odluka, pa i posledica. Grupno razmišljanje može da se javi kada ljudi bezuslovno veruju talentovanom vodji ili geniju. Npr. takvo razmišljanje dovelo je do katastrofalne invazije u Zalivu svinja, nepromišljenog tajnog plana Amerike da okupira Kubu i zbaci Kastru. Obično, mudri savetnici predsednika Kenedija, ovaj put su zapostavili svoj zdravi razum, (zaobišli ga), imali su beskonačno poverenje u njegovu sposobnost i sreću. Mislili su da sve što radi on (predsednik) mora da uspe. Medjutim, da se bar jedan stariji savetnik suprostavio takvoj avanturi (izbegla bi se katastrofa), ali niko nije progovorio protiv takve odluke. Ali za pouku, da bi sprečio da mu se ovako nešto dogodi Winston Čerčil je osnovao specijalno odeljenje - da mu prenosi sve najgore vesti, te je on mogao mirno da spava noću, znajući da ga grupno razmišljanje neće uljuljkati u lažno osećanje bezbednosti.

Herodot, pišući još u V veku p.n.e., navodi kako su stari Persijanci primenjivali verziju Slounovih metoda, a kako bi izbegli grupno razmišljanje, kad god bi grupa postigla dogovor u treznom stanju, kasnije bi ga razmotrila u pijanom. Medjutim, lider koji ne želi promene, može da kazni kritički stav pojedinaca, kao i njihovo neslaganje. Zato je vredno pomena, suprotno tome sledeći primer: jednom svom zaposlenom je rukovodilac (David Packard) odao priznanje zato što mu je protivrečio i nastavio sa usavršavanjem monitora, pa je kompanija prodala više od sedamnaest hiljada komada tog monitora i požnjela je trideset pet miliona dolara kao dohodak od prodaje. A mladom inženjeru je dodelila medalju „za izuzetno nepoštovanje i odbijanje odluke mimo uobičajene službene dužnosti inženjera“. Rukovodioci se smatraju bogovima koji nikada ne greše, a grupa sebi pripisuje posebne talente i moći. Lideri, da bi sami sebi potpirivali ego, potiskuju suprostavljanje ili im se radnici priklanjaju.

13. Da li se menadžeri menjaju, zašto i kada može doći do promene?

Brze promene se događaju, ako su menadžeri spremni da poboljšaju radne karakteristike zaposlenih i koliko su bili voljni da obučavaju kolegu sa lošim radnim osobinama, kao i same promene u kvalitetu i kvantitetu njihovih mentorskih sugestija. A to znači, nije najbolji ulog kompanije da zaposli najtalentovanije menadžere koje može da

nadje, a onda ih pusti „s lanca“, već treba da traži menadžere koji u sebi nose tzv. razvojni mentalni stav, strast za obučavanjem i učenjem, otvorenost prema davanju i primanju povratnih informacija i sposobnost da se suprostave preprekama i prevaziđu ih. Takođe, znači i da treba obučiti lidere, menadžere i zaposlene da veruju u razvoj, pored toga što ih je neophodno obučiti specifičnostima delotvorne komunikacije i mentorstva. Na kraju i pitanje stvaranja radnog okruženja u kom zaposleni mogu da se razvijaju. Menadžeri sa razvojnim mentalnim stavom smatraju da je lepo imati talenat, ali da je to samo polazna tačka (kao i u sportu...), ovi menadžeri su posvećeniji razvoju svojih zaposlenih, kao i svom ličnom razvoju, mnogo rade na razvojnem koučingu, primećuju napredak u radnim karakteristikama zaposlenih i prihvataju kritike od zaposlenih.

A sve to podrazumeva da:

- veštine treba predstaviti kao nešto što može da se nauči;
- treba preneti poruku da kompanija ceni učenje i istrajnost, a ne samo gotove genijalce i talenat;
- treba dati povratne informacije tako da podstiču učenje i uspeh u budućnost;
- menadžere treba predstaviti kao izvore učenja.

Bez vere u ljudski razvoj mnogi programi usavršavanja postaju vežbe ograničene vrednosti. Uz veru u razvoj ovakvi programi daju suštinu terminu ljudski resursi i postaju sredstvo za skupljanje ogromnog ljudskog potencijala.

14. Da li se lideri radjaju ili stvaraju, tajna uspešnosti lidera?

Sva istraživanja pokazuju, i svi su se saglasili da se lideri prave, da se ne radjaju takvi, i stvaraju sami sebe, a ne nekim drugim sredstvima. Svako je, bez obzira na godine i okolnosti sposoban da sam sebe menja. Naravno, ovo ne znači da će svako postati lider, većina menadžera, pa čak i generalnih direktora postane šef, a ne lider. Zašto? Nakon obimnog učenja, mnogi ljudi prodju kroz mnogo obuka i mentorisanja, spremni su da čuju nove ideje i dugo i temeljno razmišljaju o tome kako da rade svoj posao, žele da se razvijaju, ali se na tom putu ne trude mnogo. Možda im se sve to čini preterano zahtevno, ili pak možda ne vide kuda ih taj razvoj vodi. Zadovoljni su time da rade svoj posao, umesto da od sebe načine lidere. Ponekad se čini da kompanije plaćaju skupe savetnike da ih hvale, baš kao što roditelji hvale svoju nevaljalu decu - čineći grešku, jer istraživanja pokazuju da kroz adekvatne povratne informacije čak i odrasli mogu da se motivišu, da se opredele za teške zadatke i suoče se sa svojim greškama.

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

15. Zaključak

Na motivaciji tima i zajedništvu mora se neprekidno raditi i to je zadatak za menadžment. Najbolji način za postizanje visoke motivisanosti zaposlenih je da se postave visoki ciljevi i izazovi u poslu i postigne odgovornost. Najvažnije akcije za postizanje motivacije zaposlenih su postavljanje izazova, zajedničko razmatranje nerešenih pitanja, nagrade, mogućnosti za profesionalni razvoj. Motivacija i sistem nagrađivanja stvaraju preduslove za dalji razvoj, profitabilnost i konkurentnost. Ogroman doprinos i zasluge svemu tome, svakako pripadaju dobrim i uspešnim, razvojnim menadžerima. Takvi menadžeri ne ističu svoje prednosti što su na vrhu, ne hvale se i ne pokušavaju stalno da dokažu da su bolji od ostalih. Ne hvale se tuđim uspehom kao svojim, ne podrivaju druge da bi se osećali moćnim. Umesto toga, oni neprestano teže da budu bolji. Okružuju se najspособnijim ljudima koje mogu da nadju, pošteno se suočavaju sa svojim greškama i nedostacima i otvoreno postavljaju pitanja kakve veštine i znanja treba da steknu oni sami i kakve veštine će biti potrebne kompaniji. Bitno je da sa svojim timom uspešno saradjuju, raspravljaju, istražuju da steknu jasnu sliku gde se kompanija nalazi i kuda treba da ide dalje. Ako postoje greške, direktno se suočavajući sa njima, koristeći povratne informacije i prema njima prilagođavaju svoje nove strategije. Svaku organizaciju čine ljudi pa je funkcionisanje organizacija određeno njihovim ponašanjem. Ljudi, njihov razvoj, njihove mogućnosti, njihova motivacija i način na koji se upravlja, postaju odlučujući činioci konkurentne sposobnosti i organizacione uspešnosti. Sve je to izmenilo koncept, strukturu i izgled tradicionalne organizacije i prirodu posla kojim se ljudi bave. Posledice tih stalnih promena su i promene u ponašanju zaposlenih. Odnos prema ljudima u procesu rada, polako se, ali sigurno, menja.

Svaki zaposleni se posmatra kao aktivan činilac, sa određenim vrlinama i manama, odgovarajućim znanjem i sposobnostima, definisanim ciljevima i potrebama i upotrebljivim potencijalima i mogućnostima. Sredina, u kojoj se odvija proces rada, predstavlja njegovo svakodnevno radno okruženje. Pri dolasku u novu (radnu) sredinu, zaposleni s njom uspostavlja specifične odnose akcije i reakcije. On delimično menja svoje ponašanje, kako bi se prilagodio njegovim zahtevima i pravilima funkcionisanja. U isto vreme, sredina u koju dolazi počinje da se navikava na pridošlicu, poveravajući mu određene poslove i radne zadatke. U tom neobičnom procesu interakcije oblikuje se ponašanje, koje se u većoj ili manjoj meri podudara sa željenim načinom ponašanja. Na osnovu promene ponašanja zaposlenih i prilagođavanja situacijama, ponašanje se može unaprediti i učiniti korisnijim za ostvarivanje ciljeva organizacije. Ako se do željenog ponašanja može doći na osnovu promena navika, shvatanja, očekivanja, planova i drugih parametara, nije neophodna i promena same situacije.

Opšte je poznato da je zadovoljan radnik dobar radnik, a kako bi poslovni rezultati bili pozitivni i radnici moraju da budu motivisani, a u skladu sa svojim zaslugama i nagrađeni. Bez spoja tih segmenata nema ni razvoja organizacije, ni profitabilnosti. Radnik mora da zna da njegov trud nije uzaludan i da će njegovi pretpostavljeni znati da cene rezultate koji se ostvaruju. Ako radnik ne primi adekvatnu nagradu, bilo da je reč o materijalnom nagrađivanju, napredovanju na radnom mestu ili profesionalnom usavršavanju, u tom slučaju će on svoje poslovne obaveze doživljavati kao nešto što mora „da se odradi“ i neće

pokazivati preveliku zainteresovanost za posao, pa to nezadovoljstvo znači i loše rezultate po organizaciju. Koraci koji slede nakon toga, loši su i po radnika i po preduzeće, jer loši rezultati koji mogu da nastanu, takođe, mogu da dovedu do toga da radnik ostane bez posla, a preduzeće da natera u potragu za novim zaposlenima. Tad su svi na gubitku, jer svako mora da misli o svakom, kako bi svima bilo dobro.

LITERATURA:

- Bernardin, R., (2008), Human Resource Management: An Eksperiential Approach, 3rd ed., McGraw-Hill.
- Boller, S., (2005), Teamwork Training, American Society for Training and Development.
- Condrey, S., (1998), Handbook of Human Resource Management in Government, San Francisco, Jossey-Bass Editors.
- CrnKić K., Pazi kojeg vuka hraniš, Data Status, Beograd, 82015)
- Garber, P., (2004), 99 Ways to Keep Employees Happy, Satisfied, Motivated and Productive, Business & Legal Reports, Inc.
- Grazier, Peter, Team Motivation,
http://www.teambuildinginc.com/article_teammotivation.htm
- Jovanović, L., Ivanov, S., Horizonti menadžmenta, Fakultet za pravo bezbednost i menadžment „Konstantin Veliki“, Niš Univerzitet Union-Nikola tesla, Employee motivation and award system in the function of performance and improvement of business in companies on the example of financial company, str.85-110. year 3- No 1 2023 ISSN 2812-7153
- Ilijevska M., (2010), Menadžment ljudskih resursa, Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju, Niš
- Korporativni časopis MOJNIS, oktobar 2019.
- Jovanović, L., *„Strategija održivog razvoja kao moguće rešenje u suzbijanju siromaštva i nezaposlenosti na prostorima Republike Srbije“* Ecologica UDC:502.7 ISSN 0354-3285 No – 94 . Beograd, (2019). Godina XXVI str. 176.
- Jovanović, L., *„Sustainable business models of small and medium enterprises (SMEs) in post covid-19 conditions “* ISNRM 2021 11th International Symposium on Natural Resources Management, Zajecar, Thematic book “ the impact of covid-19 pandemic on the economy, resources and sustainable development” Markgraf, B., Motivational Techniques for Teamwork, Demand Media <http://work.chron.com/motivational-techniques-teamwork-5101.html> Pržulj Ž., (2002). Menadžment ljudskih resursa, Institut za razvoj malih i srednjih preduzeća, Beograd, 2002 Pržulj, Ž., (2006) Menadžment ljudskih resursa, FTB, Beograd. K Sin Jiang, How to Motivate People Working in Teams, International Journal of Business and Management Vol. 5, No. 10; October 2010, Published by Canadian Center of Science and Education. Simić, I., (2015) Menadžment, Atlantis d.o.o Niš, str.320.

MENADŽERI I MOTIVACIONA POLITIKA U FUNKCIJI UNAPREDJENJA RADNE USPEŠNOSTI ZAPOSLENIH

Vesić, D., (2010), Uloga menadžmenta u motivisanju zaposlenih, Međunarodna naučna konferencija – Menadžment 2010, Kruševac

Vuković A., (2013) Osnove menadžmenta, Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju, Niš

MANAGERS AND MOTIVATION POLICY IN THE FUNCTION OF IMPROVING WORK PERFORMANCE OF EMPLOYEES

Summary: Human resource as a common factor of every company is a source of complete contribution through its personal abilities, skills and abilities. It is more important for sustaining life on the planet, and as an intellectually gifted species, humans are of crucial importance for existence and all other activities in the process of creation. Hence the enormous importance and need for analyzing managers and their successful and less successful policies and strategies for managing their employees. The subject of the work is based on the importance of motivation on the personal satisfaction of employees, their behavior, individual performance and the overall success of the organization in achieving its goals.

The aim of the paper is to show to what extent motivation is a significant factor in the efficient operation of companies and that through good practice based, first of all, on well-set business strategies, the management manages to successfully manage its employees and to what extent they are motivated to fulfill organizational goals and objectives. The aim of the paper is to point out the importance of investing in employees, with a focus on the importance of the reward system as an element of motivation in achieving better results and greater success in work, as well as the role of continuous motivation through the reward system and employee education, which is the key to achieving high profitability And the competitiveness of the organization.

Keywords: Motivation, leader, motivational cycle, employee satisfac

THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON SOCIAL INSURANCE SYSTEM IN BULGARIA

Kalina Durova

Abstract: The objective of this paper is to estimate an impact of the deficit in the social insurance system in Bulgaria. The paper also analyze the impact of the coronavirus crisis on the social insurance system in Bulgaria for the period 2016 – 2022. The conclusions indicated that measures are needed by the government to deal with this deficit in the social insurance system in Bulgaria.

Keywords: social insurance system, coronavirus crisis, deficit

Introduction

Social insurance arises as a form of support for disabled persons (children, sick, disabled, elderly people). Mandatory social insurance is a product of civil society and a tool for its construction. Social protection of the population is a public and individual problem. Different countries have different social protection practices and rely on voluntary pension provision and supplementary pension provision. The additional compulsory pension insurance in the universal and in the professional pension funds is carried out on a capital covering principle based on the defined contributions.

Social protection by its very nature covers protection from all risks that threaten members of society in all aspects of its existence (the labor process, everyday life, etc.). In this sense, the main social activities are included in the composition of social protection: social insurance; social assistance; social insurance; healthcare; education and professional training. Overcoming one of the main problems in modern society - the problem of supporting the disabled, social insurance is a key element of the social insurance system. The part of social insurance that compensates for permanently lost earnings as a result of realization of old age risk is called old age pension insurance.

The main disadvantage of the overhead system is the dependence of its financial stability on changes in the nominal wage, on the level of employment, the dependence coefficient. The social insurance system is characterized by a chronic shortage of funds for monthly pension payments, easy access to insurance payments, long-term insurance without financial coverage, widespread application of early retirement as a means of reducing unemployment. As a result of the accumulated unresolved problems, the social insurance is in a dire financial condition, the system is financially unsustainable and with a growing deficit. The principle of social justice is violated. The coronavirus crisis further increased this deficit in the social insurance system in Bulgaria.

1. The Bulgarian Social Insurance System

The transition to a market economy and a democratic structure of society, both in our country and in other CEE countries, is inevitably accompanied by a radical reform of the social insurance system. In the first years of the transition to a market economy in our country, the income stratification of the population began, pensions are low. The implemented pension system is fully cost-effective. The insurance contributions in it are at the expense of the employers, and the participation of the workers is insignificant. The contributions of the insured persons go into the general fund and from them the pensions of the current pensioners are paid. The pension insurance reform is carried out by building a three-column pension system according to the classic model of the World Bank (Daneva, 2018).

Since 2000, the Bulgarian pension insurance system follows the logic of the multi-column (in this case three-column) model of social insurance protection organization. The multi-column old-age pension system is associated with the entry into force of the Compulsory Social Insurance and the Law on Supplementary Voluntary Pension Insurance. After numerous amendments and additions in 2003, they were united in the Social Insurance Code.

The first pillar of the multi-column pension insurance model in Bulgaria is the state pension insurance. It functions on the cost-covering principle of financing with insurance contributions of employers, insured persons, self-insured persons, state contribution and state subsidy to cover the deficit. The first pillar of the old-age pension system is an insurance scheme with defined payments and guarantees from the state. It is based on the principle of solidarity and mutual assistance in the aggregate. The main type of pension paid from the first pillar is the pension for length of service and age.

The second pillar of the multi-column pension system in Bulgaria is the Supplementary Compulsory Pension Insurance (SCPI). It is a pension scheme based on mandatory individual accumulation of funds in the form of insurance contributions by employers and insured persons. SCPI is a defined contribution insurance scheme, which is carried out in private pension companies managing two types of pension funds: a universal pension fund for persons born after 31.12.1959, and an Occupational pension fund for persons of the first and second category of work.

The third pillar of the multi-pillar pension insurance protection in Bulgaria is the Supplementary Voluntary Pension Insurance (SCPI). It is a pension scheme based on voluntary individual accumulation of funds in the form of insurance contributions from employers, insured persons or third parties. The funds are set aside in personal individual insurance lots (accounts), which will be used in future periods of incapacity for work or at the request of the specific person. The third pillar of the old-age pension system provides an opportunity for individuals to voluntarily insure themselves on the basis of thrift and personal initiative in voluntary pension funds and voluntary pension funds under occupational schemes managed by private pension companies (Hristoskov et. al., 2021).

THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON SOCIAL INSURANCE SYSTEM IN BULGARIA

2. The Bulgarian Deficit in the Social Insurance System

The social insurance system is characterized by a chronic shortage of funds for monthly pension payments, easy access to insurance payments, long-term insurance without financial coverage, widespread application of early retirement as a means of reducing unemployment. As a result of the accumulated unresolved problems, the SO is in a dire financial condition, the system is financially unsustainable and with a growing deficit. The principle of social justice is violated (Yordanov, 2022).

These problems started with the transition of our country to a market economy. This gives rise to the need for a reform of the social insurance system, which begins gradually. The main actions taken to solve the accumulated problems are:

- Changing the amounts of insurance payments (especially pensions), their levels and providing for various supplements to pensions (1990-1991);
- Updating pensions against the sharp increase in the cost of living (1992);
- Increase in insurance contributions, incl. for those working under the conditions of the first and second category of work (1993);
- Expanding the scope of insured persons outside the sphere of wage labor (1993);
- Gradual institutional and financial separation of the insurance system from state structures and the state budget (1995);
- Introduction of the principles of tripartite management of insurance funds (1995);
- Attempts to tie insurance payments more directly to the beneficiary's insurance contribution (1997);
- The beginning of the information system containing the insurance "history" of the insured and the employers was established (1997) (Daneva, 2018).

In 1994, companies appeared, providing voluntary pension insurance on a capital basis and with individual insurance accounts without the presence of a special legal regulation. These companies function on the basis of existing legal provisions concerning the rights of participants, taxation, financial and accounting activities, investment and others (Daneva, 2018).

In 1997, however, the socio-political, economic and financial crisis put Bulgaria's insurance system in an even worse situation. In order to solve the serious problems, specific measures are being taken to gradually restore the purchasing power of pensions, to overcome the chronic financial deficit and ensure the future balance of the insurance funds, improve the collection of insurance contributions and reduce the high social burden on the working generation. To achieve these goals, in 1998, the government adopted the idea of pension reform. This reform is carried out along with certain economic, political and demographic processes.

In 2003, the Social Insurance Code entered into force, which amended and supplemented the Social Insurance Code, combining the latter with the Law on Supplementary Voluntary Insurance into a single code and regulating the activities of the Social Insurance Institution and the additional voluntary insurance for unemployment and professional qualification. Health insurance remained outside the scope of Social Insurance Code.

In 2004, administration of the pension funds in shares was introduced. Some requirements related to pension fund investments have been changed. Minimum insurance income for economic activities and qualification groups of professions and mandatory registration of employment contracts have been introduced. A number of regulations, instructions and other normative documents have been issued in order to protect insured persons and pensioners (Daneva, 2018).

In 2015, there were some changes to the Social Insurance System, which aimed to reform the pension system. The changes were associated with a transition to a smooth and predictable transition to a higher age for retirement for all categories of insured persons, Introduction of an automatic increase in the retirement age after 2037 according to the increase in the expected average duration of life, change in the financial structure of social insurance etc. An important point in these changes was the increase of the insurance contribution in order to cover the deficit in the social insurance system (Yordanov, 2016).

THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON SOCIAL INSURANCE SYSTEM IN BULGARIA

Table 1. Income from social insurance contributions, pension costs and deficit in the Social Insurance System

Indicators	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Income from insurance contributions (million BGN)	5064,9	5914	6772,3	7441,9	8054	8495	8918
Pension costs (million BGN)	8737	9008,2	9456,5	9861,1	10577,6	11223,8	11790
Deficit (million BGN)	4501,8	4084,6	3857,7	3624,6	4134,2	4375,9	4563,8
Deficit in % of expenditure for pensions	51,5	45,3	40,8	36,8	39,1	39,0	38,7
Deficit in % of GDP	4,7	4	3,5	3,1	3,3	3,2	3,2

Source: Prepared by the author and NSSI

As the table shows, the deficit is high and continues to grow. The highest values are reached in 2021 and especially in 2022. This growth is due to the high costs of pensions in this year and relatively low insurance contributions from the insured persons. The real social insurance deficit is actually much higher than specified in the table. The economic crisis caused by the state of emergency for Corona virus further worsened these parameters. An additional increase in the deficit due to the crisis is also coming along the lines of rising unemployment and temporary costs incapacity for work. Additional government measures are needed to cover the deficit in social insurance. The author believes that changes are needed in the pension system of Bulgaria in order to deal with the deficit and to achieve a higher adequacy, security and sustainability of the insurance system.

3. Conclusion

The analysis of the Social Insurance System in Bulgaria clearly highlighted its problems. The pension insurance system in our country suffers from a chronic deficit. Government action is needed to address this deficit. The author believes that many changes are needed in the insurance system of Bulgaria in order to achieve higher adequacy, security and sustainability.

In order to stabilize the insurance system and to restore citizens' confidence in it, changes are needed such as:

- ✓ Modernizing pensions in a fair way;
- ✓ Changes in the different types of minimum pensions;
- ✓ Changes in minimum compensation for unemployment;
- ✓ Achieving greater social justice in pensions insurance;
- ✓ Benefits for raising a small child and the minimum daily allowance unemployment benefits must be tied to the minimum wage salary]
- ✓ And so.

The author concludes that all these issues would change the quality of social insurance in our country and the social insurance service provided to citizens. This, in turn, would lead to a better standard of living for the population in response to the expectations of insured persons, pensioners and employers.

REFERENCES

- Hristoskov, I., Petkov, B. and Dimitrov, S. (2021). DEVELOPMENT OF SOCIAL INSURANCE REPUBLIC OF BULGARIA FOR THE PERIOD 1990-2020 (status, problems and challenges). VUZF Publishing House "St. Gregory the Theologian", 2021.
- Yordanov, I. (2016). THE SOCIO-ECONOMIC POTENTIAL OF INSURANCE IN A VOLUNTARY PENSION FUND. D. A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria, vol. 11(11 Year 2), pages 248-262.
- Yordanov, I. (2022). OPPORTUNITIES FOR IMPROVING SOCIAL POLICY ON ENERGY POVERTY IN BULGARIA IN THE CONTEXT OF THE TRANSITION TO A GREEN ECONOMY. Electronic magazine "Dialogue", 2022, issue 2 Year 2022, 49-64.
- Daneva, Iv. (2018). Insurance and insurance market, New Bulgarian University Publishing House, Sofia, 2018. ISBN: 978-619-233-015-6.
- NATIONAL SOCIAL INSURANCE INSTITUTE (NSSI) Republic of Bulgaria
<https://www.noi.bg/en/>

**THE IMPACT OF THE CORONAVIRUS CRISIS ON SOCIAL INSURANCE SYSTEM IN
BULGARIA**

**UTICAJ KRIZE KORONAVIRUSA NA SISTEM SOCIJALNOG OSIGURANJA U
BUGARSKOJ**

Apstrakt: Cilj ovog rada je da se proceni uticaj deficita u sistemu socijalnog osiguranja u Bugarskoj. U radu se analizira i uticaj krize izazvane virusom korona na sistem socijalnog osiguranja u Bugarskoj za period 2016 – 2022. Zaključci su ukazali da su potrebne mere vlade da se izbori sa ovim deficitom u sistemu socijalnog osiguranja u Bugarskoj. Ključne reči: sistem socijalnog osiguranja, koronavirusna kriza, deficit

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ĆILIMA

Snežana Urošević¹

Marina Jovanović²

APSTRAKT: U radu se istražuje uloga žene u funkciji organizacione posvećenosti u proizvodnji pirotskih ćilima. Pirotski ćilim je tradicionalna ručno rađena tkanina poreklom iz Pirota, grada u Srbiji. Organizaciona posvećenost se odnosi na planiranje, koordinaciju i upravljanje različitim aspektima proizvodnog procesa. Žene imaju ključnu ulogu u organizaciji aktivnosti vezanih za proizvodnju pirotehničkih tepiha. Stručnjaci su u izboru boja, kombinovanju šara i tehnika tkanja karakterističnih za ove tkanine. Takođe, žene prenose znanja i veštine na nove generacije u cilju očuvanja tradicije. Kroz istraživanje se sagledava značaj žena u očuvanju tradicionalnih metoda proizvodnje pirotskih ćilima i njihova uloga u ekonomskom razvoju lokalne zajednice. Njihova stručnost, veštine i preduzetnički duh doprinose očuvanju kulturnog nasleđa i stvaranju održivog poslovnog okruženja. Ovaj rad daje uvid u značaj žena u organizacionom zalaganju u proizvodnji pirotskih ćilima i ističe njihovu ulogu kao nosioca tradicije i kreatora privrednog napretka. Razumevanje njihovog doprinosa može da inspiriše dalja istraživanja i podrži razvoj ovog važnog sektora.

Ključne reči: žene, organizaciona opredeljenost, proizvodnja, pirotski ćilim.

UVOD

Pirotski ćilim je prepoznat kao jedan od najlepših i najkvalitetnijih ručno rađenih ćilima na svetu. Proces proizvodnje pirotskih ćilima zahteva stručnost, veštinu i posvećenost. U ovom kontekstu, žene imaju izuzetno važnu ulogu, i kao radnice u proizvodnji i kao čuvarice tradicije i nasleđa. Kroz ovaj rad ćemo istražiti specifičnu ulogu žene u proizvodnji pirotskih ćilima i kako ona utiče na organizacionu posvećenost. Pored toga, razmotrićemo faktore koji mogu doprineti povećanju organizacione posvećenosti žena u ovoj industriji, kao i prednosti koje takva posvećenost može doneti kompaniji. Istraživanje će obuhvatiti teme kao što su jednake mogućnosti, podrška politikama koje omogućavaju balans između posla i privatnog života, mentorstvo i razvoj veština, kao i značaj priznanja i nagrada za žene u proizvodnji pirotskih ćilima. Razumevanje uloge žena u organizacionoj

¹ Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, Bor, mjovanovicanja@gmail.com;

² Univerzitet u Beogradu, Tehnički fakultet u Boru, Bor, surosevic@tfbor.bg.ac.rs

posvećenosti Pirotskog ćilima može nam pomoći da identifikujemo najbolje prakse i strategije za podršku njihovom razvoju i angažovanju, stvarajući jače i uspješnije preduzeće. Nastavak rada će detaljnije istražiti ove teme i dati uvid u značajnu ulogu žene u funkciji organizacione posvećenosti u proizvodnji pirotskog ćilima.

1. SPECIFIČNOST ULOGE ŽENA U PROIZVODNJI PIROTSKOG ĆILIMA

Zastupljenost

Zastupljenost žena u radnoj snazi i na rukovodećim pozicijama u organizaciji za proizvodnju pirotskih ćilima može imati značajan uticaj na njihovu organizacionu posvećenost. Postoji nekoliko razloga zašto je važno promovisati rodnu raznolikost i osigurati jednake mogućnosti za žene na svim nivoima organizacije. Različitost ideja i perspektiva. Kada organizacija ima raznoliku radnu snagu, uključujući žene na svim nivoima, ona donosi različite ideje, perspektive i iskustva. Ovo može doprineti kreativnosti, inovativnosti i boljim poslovnim rešenjima.

Žene mogu doneti jedinstvene uvide i pristupe koji mogu da obogate organizacione procese i strategije.

Motivacija i angažovanje zaposlenih

Kada žene imaju jednake mogućnosti za napredovanje i zastupljenost na rukovodećim pozicijama, to može povećati njihovu motivaciju i angažovanje.

Kada se žene osećaju prepoznatim i cenjenim za svoj rad, veća je verovatnoća da će biti posvećene organizaciji, uložiti dodatni napor i postići izvanredne rezultate.

Pozitivna slika organizacije

Organizacije koje aktivno promovišu rodnu raznolikost i jednake mogućnosti stvaraju pozitivan imidž. Ovo može privući talentovane žene i predstavljati konkurentsku prednost u privlačenju i zadržavanju kvalifikovanih radnika. Organizacije koje su poznate kao zagovornici rodne ravnopravnosti i podrške ženama mogu privući više žena koje se prijavljuju za posao i stvoriti pozitivno radno okruženje.

Društvena odgovornost

Promovisanje rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti za žene nije samo pitanje poslovne strategije, već i pitanje društvene odgovornosti. Organizacije imaju odgovornost da stvore fer radno okruženje i doprinesu smanjenju rodne nejednakosti. Aktivno angažovanje u promociji rodne raznolikosti i obezbeđivanju jednakih mogućnosti za žene je pravedno i ispravno.

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ČILIMIMA

Slika Pirotski čilim

Razvoj veština

Pružanje mogućnosti ženama za razvoj veština i obuku u čile tkanju, dizajnu i drugim relevantnim oblastima, može značajno poboljšati njihovu posvećenost organizaciji. Postoji nekoliko razloga zašto je ulaganje u profesionalni razvoj žena važno.

Povećanje stručnosti

Obuka i razvoj veština omogućava ženama da unaprede svoje tehničke i profesionalne veštine u pletenju čilija, dizajnu i drugim srodnim oblastima.

Ovo ih čini more qualified and able to perform their tasks at a high level. Improving skills can lead na veću efikasnost i kvalitet u proizvodnji pirotskih čilima, što može povećati ugled organizacije i zadovoljstvo kupaca [5].

Poboljšanje samopouzdanja

Kada žene steknu nove veštine i napreduju u svojoj profesiji, to može povećati njihovo samopouzdanje. Veće samopouzdanje često dovodi do većeg angažovanja i posvećenosti na radnom mestu. Osažene žene imaju tendenciju da se više angažuju na poslu, preuzimaju inicijativu i aktivno doprinose organizaciji [6].

Poboljšanje mogućnosti za karijeru

Kroz profesionalni razvoj, žene mogu poboljšati svoje mogućnosti za karijeru. Kroz sticanje novih veština, obuku i obrazovanje, žene mogu postati konkurentnije na tržištu rada. Ovo može da otvori vrata napredovanju do liderskih pozicija u organizaciji za proizvodnju čilima u Pirotu ili čak kreiranju sopstvenih preduzetničkih poduhvata.

Poboljšanje mogućnosti za karijeru

Ulaganje u razvoj ženskih veština stvara put ka profesionalnom rastu i napredovanju.
Dugotrajno održavanje tradicije

Razvoj ženskih veština u tkanju ćilima i drugih aspekata proizvodnje pirotskih ćilima doprinosi dugoročnom očuvanju ove tradicije. Prenoseći znanja i veštine na mlađe generacije, žene imaju ključnu ulogu u očuvanju i prenošenju ove zanatske veštine na buduće generacije. Ulaganje u razvoj njihovih veština pomaže u održavanju tradicije i nasleđa pirotskog ćilima.

Oснаživanje

Oснаživanje žena unutar organizacije može doprineti njihovoj organizacionoj posvećenosti.

Ovo se može postići kroz inicijative kao što je uključivanje žena u procese donošenja odluka, davanje im odgovornosti i pružanje platforme za izražavanje svojih ideja i mišljenja. Uključenost žena u procese donošenja odluka. Kada žene imaju priliku da učestvuju u procesima donošenja odluka u organizaciji, to im daje osećaj važnosti i vlasništva nad svojim radom.

Ovo može povećati njihovu posvećenost organizaciji jer se osećaju uključenima i imaju uticaj na tok i rezultate organizacionih odluka.

Dodela odgovornosti

Davanje ženama više odgovornosti u poslovnom okruženju pokazuje da organizacija ima poverenja u njihove sposobnosti. Kada žene preuzmu odgovornost za važne zadatke i projekte, to ih motiviše da daju sve od sebe i pokažu svoju posvećenost organizaciji.

Podsticanje izražavanja ideja i mišljenja

Pružanje platforme za izražavanje ideja i mišljenja omogućava ženama da se aktivno uključe u procese debate, diskusije i inovacija. Kada se njihov glas čuje i vrednuje, to povećava njihovu posvećenost organizaciji jer se osećaju cenjenima i imaju doprinos da daju ciljevima organizacije.

Mentorstvo i podrška

Pružanje mentorske podrške ženama u organizaciji može biti ključno za njihov razvoj i osnaživanje. Mentorstvo može pružiti ženama podršku, savete i smernice za napredovanje u karijeri. Kada osećaju podršku i imaju mentora koji veruje u njih, to može povećati njihovu posvećenost organizaciji i motivisati ih da dostignu svoj puni potencijal.

Balans između posla i privatnog života

Prepoznavanje značaja ravnoteže između posla i privatnog života za žene u pirotskoj industriji tepiha može imati pozitivan uticaj na njihovu organizacionu posvećenost. Postoji nekoliko načina na koje organizacija može da podrži ravnotežu između posla i privatnog života za žene.

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ĆILIMIMA

Fleksibilni radni aranžmani

Obezbeđivanje fleksibilnih radnih aranžmana, kao što je fleksibilno radno vreme, rad od kuće ili skraćeno radno vreme, daje ženama priliku da uravnoteže svoje radne obaveze sa obavezama u privatnom životu. Ovo može imati pozitivan uticaj na njihovu produktivnost, zadovoljstvo poslom i posvećenost organizaciji.

Politika podrške za roditeljsko odsustvo

Pružanje politike podrške roditeljskom odsustvu, uključujući plaćeno porodiljsko odsustvo i mogućnost da se vrate na posao nakon porodiljskog odsustva, pomaže ženama da se posvete porodici u važnim trenucima, kao što je rođenje deteta. Takve politike podrške pokazuju da organizacija ceni ulogu majčinstva i podržava žene u balansiranju njihovih profesionalnih i porodičnih obaveza.

Resursi za brigu o deci

Promovisanje zdravlja i blagostanja

Organizacija može promovisati zdravlje i dobrobit žena pružanjem programa podrške mentalnom i fizičkom zdravlju. Ovo može uključivati radionice upravljanja stresom, pružanje pristupa zdravstvenim resursima i podršku za održavanje ravnoteže između posla i privatnog života. Kada se žene osećaju podržano u svom opštem blagostanju, to može pozitivno uticati na njihovu posvećenost organizaciji.

Slika 1. Pirotski ćilim

Umrežavanje i mentorstvo

Uspostavljanje mogućnosti umrežavanja i mentorskih programa za žene unutar organizacije i industrije može doprineti njihovoj organizacionoj posvećenosti. Povezivanjem žena sa iskusnim mentorima i negovanjem mreže podrške, organizacija može da pruži smernice, podršku i mogućnosti za profesionalni razvoj.

Smernice i podrška

Mentorstvo omogućava ženama da pronađu iskusne mentore koji mogu da pruže smernice, savete i podršku u njihovom profesionalnom razvoju. Mentori mogu da podele svoja iskustva, prenesu znanja i pomognu ženama da razviju ključne veštine potrebne za uspeh u pirotskoj industriji ćilima. Ova vrsta podrške može povećati samopouzdanje žena i posvećenost organizaciji.

Otvorenost za nove mogućnosti

Kroz umrežavanje, žene mogu da se povežu sa drugim profesionalcima u industriji, razmene ideje i informacije i stvore nove poslovne prilike. Ova mreža podrške može pružiti ženama mogućnosti da prošire svoje horizonte, steknu nove perspektive i pronađu inspiraciju za svoj rad. Ovo može povećati njihovu posvećenost organizaciji kroz osećaj pripadnosti i podrške.

Profesionalni razvoj

Kroz mentorske programe i umrežavanje, žene imaju priliku da unaprede svoje veštine i znanja. Mentorstvo može pružiti priliku za karijerno vođenje, identifikaciju ciljeva i pružanje podrške u njihovom postizanju. Umrežavanje, takođe, omogućava pristup obrazovnim događajima, seminarima i resursima koji su važni za profesionalni razvoj. Kroz ove prilike za rast i napredak, žene se mogu osećati posvećenije organizaciji.

Inspiracija i modeliranje

Mentorstvo i umrežavanje omogućavaju ženama da se povežu sa uspešnim ženama u industriji koje mogu poslužiti kao uzori i inspiracija. Videti druge žene koje su postigle uspeh može motivisati i ohrabriti žene da postignu svoje ciljeve. Ovo modeliranje može dovesti do veće posvećenosti i ambicije kod žena. Priznanja i nagrade. Prepoznavanje i nagrađivanje doprinosa žena u proizvodnji ćilima u Pirotu može povećati njihovu organizacionu posvećenost. To se može postići priznanjem njihove stručnosti, kreativnosti i zalaganja kroz različite oblike priznanja, promocije i nagrade.

Priznavanje stručnosti

Identifikovanje žena koje pokazuju izuzetnu stručnost, znanje i veštine u proizvodnji ćilima može biti veoma motivišuće. Ove nagrade se mogu dodeliti na osnovu kvaliteta njihovog rada, inovacija koje donose ili projekata na kojima su radili. Ovo priznanje će ženama dati osećaj uvažavanja i ponosa za njihov profesionalni doprinos.

Kreativnost i inovativnost

Nagrade za kreativnost i inovativnost mogu biti odličan način da se prepozna doprinos žena u industriji ćilima. Ovo može uključivati priznanje za nove dizajne, tehnike tkanja ili ideje za poboljšanje proizvodnog procesa. Nagrade za kreativnost podstiču žene da budu inovativne i motivišu ih da nastave svoj kreativni rad.

Promocija

Promovisanje žena na rukovodeće pozicije ili davanje većih odgovornosti može biti moćan način da se prepozna njihov rad i posvećenost. Kroz promociju, organizacija pokazuje

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ĆILIMIMA

da ceni i veruje u sposobnosti žena. Ovo može biti inspiracija i ohrabrenje drugim ženama da nastave da se trude i napreduju.

Finansijske nagrade

Davanje finansijskih nagrada ili bonusa za izvanredne rezultate i dostignuća može biti snažan podsticaj za žene. Ova vrsta nagrade, ne samo da pruža priznanje za njihov rad, već i pokazuje da organizacija ceni njihov doprinos na finansijskom nivou.

Slika 2. Pirotski ćilim

Inkluzivne politike i kultura

Stvaranje inkluzivne kulture koja vrednuje različitost, poštuje različite perspektive i promoviše rodnu ravnopravnost može pozitivno uticati na organizacionu posvećenost žena. Sprovođenje politika koje sprečavaju diskriminaciju i pristrasnost i negovanje okruženja u kojem se žene osećaju sigurno, poštovano i cenjeno može doprineti njihovoj posvećenosti organizaciji.

Politika protiv diskriminacije

Sprovođenje jasnih politika koje jasno osuđuju diskriminaciju na osnovu pola, kao i drugih faktora kao što su rasa, nacionalnost, seksualna orijentacija ili invaliditet, ključno je za stvaranje inkluzivnog okruženja. Ove politike treba pažljivo sprovoditi i osigurati da se svi zaposleni osećaju bezbedno i poštovano.

Različitost na svim nivoima

Promovisanje različitosti uključuje aktivno zapošljavanje i unapređenje žena na različitim nivoima organizacije. Važno je stvoriti ravnotežu između muškaraca i žena na svim pozicijama, uključujući rukovodeće funkcije. Kroz raznoliku radnu snagu, organizacija može da podstakne različite perspektive, iskustva i ideje koje doprinose inovacijama i boljem donošenju odluka.

Obuka i podizanje svesti

Sprovođenje obuka o rodnoj ravnopravnosti, odbacivanju predrasuda i osetljivosti na različitosti, može podići svest zaposlenih o ovim pitanjima.

Ove obuke mogu osnažiti zaposlene da prepoznaju i suoče se sa nepravdom, predrasudama i stereotipima koji mogu da ometaju inkluzivnu kulturu.

Takođe, važno je redovno ažurirati i podsećati na politike organizacije da bi se održala svest o njima.

Promovisanje ravnoteže između poslovnog i privatnog života. Obezbeđivanje fleksibilnih radnih aranžmana, kao što su rad od kuće, fleksibilno radno vreme i podržavajuća politika ravnoteže između poslovnog i privatnog života, može biti ključ za podršku ženama u organizaciji. Ovo im omogućava da efikasno upravljaju svojim profesionalnim i ličnim obavezama, što povećava njihovu posvećenost organizaciji. Uzimajući u obzir ove faktore i aktivno se baveći specifičnim potrebama i izazovima sa kojima se suočavaju žene u industriji ćilima Pirot Ćilim, organizacije mogu da promovišu svoju organizacionu posvećenost i stvore inkluzivno i uspešno radno okruženje.

2. PREDNOSTI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA ŽENA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ĆILIMA

Kada je u pitanju proizvodnja pirotskih ćilima, organizaciono zalaganje žena može imati nekoliko posebnih prednosti za kompaniju.

Očuvanje tradicije i kvaliteta

Žene koje su duboko posvećene proizvodnji pirotskih ćilima imaju ključnu ulogu u očuvanju visokog kvaliteta, autentičnosti i tradicije ovih divnih proizvoda. Njihova posvećenost omogućava održavanje visokih standarda i njihovo prenošenje na nove generacije proizvođača tepiha. Kao čuvari kvaliteta i autentičnosti, žene su neophodne za održavanje tradicionalne tehnike izrade pirotskog ćilima. Njihovo razumevanje i poštovanje tradicionalnih metoda tkanja, bojenja i dizajna omogućavaju svakom tepihu da zadrži svoj jedinstveni karakter i umetničku vrednost. Njihovo iskustvo i veštine prenose se kroz generacije, održavajući tradiciju živom i vitalnom. Svojim zalaganjem žene u organizaciji za proizvodnju pirotskih ćilima igraju važnu ulogu u očuvanju kulturnog nasleđa i identiteta tog kraja. Svojim radom doprinose očuvanju istorijske vrednosti ovih umetničkih dela, a istovremeno pružaju prepoznatljivost i ugled pirotskim ćilimima širom sveta.

Njihova posvećenost i ljubav prema ovom tradicionalnom zanatu ključni su faktori za održavanje visokog kvaliteta i prestiža pirotskih ćilima. Svojim zalaganjem žene čuvaju nasleđe i promovišu ugled pirotskog ćilima kao jedinstvenog umetničkog dela i dragulja srpske kulture.

Kontinuitet veština i znanja

Proizvodnja pirotskih ćilima zaista zahteva posebne veštine i znanja koja su sticana i prenošena generacijama. Angažovanje žena u ovom zanatu ima ključnu ulogu u očuvanju i prenošenju tih veština, što je od vitalnog značaja za održavanje visokog kvaliteta proizvoda

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ČILIMIMA

i prepoznatljivog identiteta pirotskih ćilima. Svojim angažovanjem žene su u mogućnosti da se uvežbavaju i razvijaju u tkanju, farbanju i dizajniranju pirotskih ćilima. Njihova posvećenost im omogućava da postanu majstori svog zanata i dostignu visok nivo stručnosti. Ovo je ključno za održavanje visokog kvaliteta proizvoda, jer se tradicionalne tehnike i metode tkanja mogu održati samo ako se veštine i znanja prenose sa generacije na generaciju. Očuvanje kontinuiteta veština od vitalnog je značaja za očuvanje identiteta pirotskih ćilima. Ovi ćilimi su prepoznatljivi po svom specifičnom dizajnu, bojama i tehnikama tkanja koje se prenose sa porodice na porodicu. Kroz posvećenost žena, ovi ćilimi mogu da zadrže svoju autentičnost i umetničku vrednost, čineći ih prepoznatljivim širom sveta. Kontinuitet veština i znanja koji se održava kroz angažovanje žena u proizvodnji pirotskih ćilima je od suštinskog značaja za očuvanje ove tradicije i stvaranje proizvoda visokog kvaliteta. Njihovo zalaganje doprinosi prepoznatljivosti i prestižu pirotskih ćilima, čineći ih traženim umetničkim delima širom sveta.

Inovacije u dizajnu i proizvodnji

Posvećene žene u proizvodnji pirotskih ćilima imaju potencijal da donesu inovacije u dizajnu i proizvodnji. Njihova strast, posvećenost i kreativnost mogu da inspirišu nove ideje i eksperimentisanje sa novim elementima dizajna ili tehnikama tkanja. Inovacije u dizajnu mogu uključiti eksperimentisanje sa novim bojama, šarama ili stilovima koji su u skladu sa savremenim trendovima i ukusima. Žene mogu da kombinuju tradicionalne elemente pirotskih ćilima sa modernom estetikom, stvarajući jedinstvene i atraktivne dizajne koji privlače nove kupce i otvaraju nova tržišta. Takođe, žene mogu biti inovativne u tehničkim aspektima proizvodnje. Oni mogu da istražuju nove metode tkanja, eksperimentišu sa različitim vrstama prediva ili čak uvedu moderne tehnologije u proizvodni proces. Ove inovacije mogu da unaprede efikasnost, kvalitet i konkurentnost pirotskih ćilima. Inovacije u dizajnu i proizvodnji mogu doprineti osvežavanju tradicionalnih modela i privlačenju nove publike. Žene unutar organizacije mogu biti nosioci tih inovacija, unoseći svežinu i originalnost u proizvodnju pirotskih ćilima. Ove inovacije mogu otvoriti nove poslovne mogućnosti i pomoći u proširenju tržišta za ove prelepe proizvode. Svojom posvećenošću i inovativnošću žene u organizaciji za proizvodnju pirotskih ćilima mogu doprineti stvaranju novih perspektiva, poboljšanju konkurencije i poboljšanju reputacije pirotskih ćilima kao umetničkih i inovativnih proizvoda.

Jačanje brenda pirotskih ćilima

Zalaganje žena u proizvodnji pirotskih ćilima može imati značajan uticaj na jačanje brenda kompanije. Kada žene pokažu veliku posvećenost, to prenosi snažnu priču o tradiciji, veštinama i kvalitetu iza svakog tepiha. Ova priča o posvećenosti i strasti može biti izuzetno privlačna za kupce koji cene autentičnost i ručni rad. Mnogi kupci danas traže proizvode koji iza sebe imaju priču i vrednosti, a koji podržavaju lokalnu zajednicu i tradiciju. Predanim radom žena u proizvodnji pirotskih ćilima, kompanija može da istakne svoje vrednosti i privuče takve kupce.

Brendiranje se ne odnosi samo na sam proizvod, već i na priču koja se gradi oko njega. Zalaganje žena u proizvodnji pirotskih ćilima stvara priču o ljubavi prema zanatu, očuvanju tradicije i umetničkog nasleđa. Ova priča može biti ključna za izgradnju brenda koji

se izdvaja od konkurencije i povezuje se sa kupcima na emotivnom nivou. Kada kupci shvate da iza svakog pirotskog ćilima stoje žene koje su posvećene očuvanju tradicije i visokog kvaliteta, to može stvoriti poverenje i lojalnost prema brendu. Kupci će biti ponosni što podržavaju proizvod koji ima duboko ukorenjene vrednosti i podržava lokalnu zajednicu. Stoga, posvećenost žena u proizvodnji pirotskih ćilima može biti ključna za jačanje brenda kompanije, privlačenje kupaca koji cene autentičnost i podržavaju vrednosti koje proizvod predstavlja. Ovo može stvoriti konkurentske prednosti i dugoročnu održivost na tržištu.

ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH ĆILIMIMA

Društvena odgovornost i podrška lokalnoj zajednici

Zalaganje žena u proizvodnji pirotskih ćilima je, takođe, važan aspekt društvene odgovornosti kompanije. Kada žene učestvuju u proizvodnji i promociji ćilima, to može imati pozitivan uticaj na lokalnu ekonomiju i podržati očuvanje kulturnog nasleđa. Angažovanje žena u proizvodnji pirotskih ćilima može da otvori radna mesta i pruži ekonomske prilike za lokalnu zajednicu. To može doprineti smanjenju nezaposlenosti i ekonomskom razvoju regiona. Zapošljavajući žene i podržavajući lokalnu radnu snagu, kompanija pokazuje svoju društvenu odgovornost i doprinosi održivom razvoju zajednice. Pored toga, pirotski ćilimi deo su bogate kulturne baštine Pirot. Kada žene u organizaciji pokažu posvećenost i strast za očuvanje tradicije tkanja pirotskih ćilima, to doprinosi očuvanju kulturnog nasleđa. Žene svojim radom prenose veštine i znanja na mlađe generacije, obezbeđujući kontinuitet i održavanje ovog jedinstvenog zanata. Ovakav angažman kompanije u podršci lokalnoj zajednici i očuvanju kulturnog nasleđa može doneti podršku i poverenje lokalne zajednice. Kada ljudi vide da je biznisu stalo do ekonomskog razvoja, zapošljavanja i očuvanja tradicije, to može poboljšati reputaciju preduzeća i privući podršku kupaca i šire zajednice. Zalaganje žena u proizvodnji pirotskih ćilima stoga može imati dublji društveni uticaj, podržavajući lokalnu privredu, čuvajući kulturno nasleđe i stvarajući vezu sa lokalnom zajednicom. Ovo je primer društveno odgovornog poslovanja koji ima pozitivan uticaj na šire društvo i doprinosi održivosti kompanije.

3. ZAKLJUČAK

Zalaganje žena u proizvodnji pirotskih ćilima ima brojne prednosti za kompaniju. Kada su žene angažovane i posvećene ovom zanatu, to obezbeđuje kontinuitet veština, očuvanje tradicije i prenošenje znanja sa generacije na generaciju. Takođe, njihova posvećenost može doneti inovacije u dizajnu i proizvodnji, privući kupce koji cene autentičnost i podržati brendove sa jakim vrednostima. Posvećene žene mogu biti čuvari kvaliteta i autentičnosti pirotskih ćilima, što jača brend kompanije i privlači kupce koji cene ručni rad i visok kvalitet proizvoda. Takođe, posvećenost žena može doprineti društvenoj odgovornosti preduzeća, podržavanju lokalne ekonomije i očuvanju kulturnog nasleđa. Osim toga, učešće žena u proizvodnji pirotskih ćilima može stvoriti inkluzivnu kulturu, podržavajući rodnu ravnopravnost i pružajući ženama mogućnosti za profesionalni razvoj. Ovo može doprineti njihovoj organizacionoj posvećenosti i stvoriti pozitivno radno okruženje. Buduća istraživanja posvećenosti žena u proizvodnji pirotskih ćilima mogla bi da se fokusiraju na aspekte kao što su uticaj posvećenosti žena kvalitetu proizvoda na održivost kompanije, kao i na tržište i potrošače.

LITERATURA:

- Gates, M. (2019). *The Moment of Lift: How Empowering Women Changes the World*, Flatiron Books; First Edition.
- Perez, C.C. (2019). *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*, Abrams Press.
- Lipman, J. (2018). *That's What She Said: What Men and Women Need to Know About Working Together*, John Murray.
- Gerzema, J., D'Antonio, M. (2013). *The Athena Doctrine: How Women (and the Men Who Think Like Them) Will Rule the Future*, Gildan Media.
- Sandberg, S. (2013). *Lean In: Women, Work, and the Will to Lead*, Knopf.
- Pao, E. (2017). *Reset: My Fight for Inclusion and Lasting Change*, Spiegel & Grau.
- Brown, B. (2018). *Dare to Lead: Brave Work. Tough Conversations. Whole Hearts*, Vermilion.
- Fosslien, L., West Duffy, M. (2019). *No Hard Feelings: The Secret Power of Embracing Emotions at Work*, Portfolio Penguin.
- Scott, L. (2020). *The Double X Economy: The Epic Potential of Empowering Women*, Faber & Faber.
- Barber, E.W. (2020). *Women's Work: The First 20,000 Years: Women, Cloth, and Society in Early Times*, W. W. Norton.
- Barrett, M. (2020). *The Future is Female: How Women's Rights and Gender Equality Are Shaping Global Business*, Elsevier.
- Hauser, F. (2021). *The Myth of the Nice Girl: Achieving a Career You Love Without Becoming a Person You Hate*, Harper Business.

**ŽENE U FUNKCIJI ORGANIZACIONOG ANGAŽOVANJA U PROIZVODNJI PIROTSKIH
ĆILIMIMA**

**WOMEN IN THE FUNCTION OF ORGANIZATIONAL ENGAGEMENT IN THE
PRODUCTION OF PIROTIC CARPETS**

ABSTRACT: *The paper investigates the role of women in the function of organizational commitment in the production of pirotic carpets. The Pirot carpet is a traditional handmade fabric originating from Pirot, a town in Serbia. Organizational commitment refers to the planning, coordination and management of various aspects of the production process. Women play a key role in the organization of activities related to the production of pyrotechnic carpets. They are experts in choosing colors, combining patterns and weaving techniques characteristic of these fabrics. Also, women transfer knowledge and skills to new generations in order to preserve tradition. Through the research, the importance of women in the preservation of traditional methods of production of pirotic carpets and their role in the economic development of the local community is seen. Their expertise, skills and entrepreneurial spirit contribute to the preservation of cultural heritage and the creation of a sustainable business environment. This paper provides an insight into the importance of women in the organizational effort in the production of Pirot carpets and highlights their role as bearers of tradition and creators of economic progress. Understanding their contribution can inspire further research and support the development of this important sector.*

Key words: *women, organizational commitment, production, Pirot carpet.*

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

Andon Kostadinović¹

Radomir D. Đorđević²

Rezime: *Ljudski rad je do danas pretrpeo niz promena i koje bi se mogle nazvati kolosalnim. Veliko razdoblje od postanka ljudske vrste, uvek jer bio povezan sa radom, odnosno njegovom glavnom delatnošću. U ovome nema ništa što nije već svim ljudima poznato. Da bi se živelo, mora se raditi. Takvo shvatanje, ustanovljeno je još u dalekoj prošlosti. Tokom ljudskog razvoja, sve se uveliko promenilo, a time i sam ljudski rad. Nekada je rad bio i glavno oružje u borbi - naročito, između dve društvene klase. Jer, shvatio se, da se on ne može izbeći, naročito za proizvodnjom hrane, jer ona može biti i svojevrsno oružje u odbrani svoje samostalnosti. U radu se ispituje i shvatanje i teorijska misao Žorža Gurviča i njegov uticaj na dalji razvoj sociologije rada. Reklo bi se, da sociologija rada nikada nije u toj meri postala aktuelnija negoli danas, kada se svet i njegov odnos prema radu skoro preokrenuo u svakom pogledu. Rad je postao sve više razvijeniji i raznovrsniji. Svakako, proučavajući ljudski rad shvatamo, da je on nezamenljiv za ljudski život, i da skoro možemo reći da je ljudski rad – jednako opstanak.*

Cljučne reči: *Žorž Gurvič, sociologija rada, analiza, budućnost, sociologija rada, izazovi savremenosti.*

UVOD

1. ŽORŽ FRIDMAN - HUMANISTA I VIZIONAR

Dajući ovakav naslov u uvodu, nadamo se, da nismo predimenzionirali Fridmanov rad, niti nam je bio takav cilj. Fridman je sociolog, i on se „vezao“ za ljudski rad (Stojančić, (1959), i njegovo proučavanje. Takav svoj angažman Fridman je upotrebio svesno, jer je shvatio da ljudski rad ima ogromnu ulogu u ljudskom životu. Sa druge strane, imamo i veoma zanimljivu misao u knjizi „Zemlja i ljudi“, Egziperi, (1959:20), u kojoj autor komentariše na zanimljiv način tehnološki razvoj i ponašanje čoveka. Otuda čitamo:

„Čini mi se da oni koji se i suviše plaše naših tehničkih napredaka ne razlikuju cilj od sredstava. Zaista, ko god se bori jedino u nadi da zadobije materijalna dobra ne ubira ništa materijalna dobra, ne ubira ništa rašta bi vredelo živeti. Ali mašina nije cilj, ona je samo oruđe kao i plug. Ako verujemo da mašina gura čoveka u propast, to je možda zato što nam pomalo nedostaje, to je, možda, zato što nam pomalo nedostaje potrebno

¹ Fakultet za pravo, bezbednost i menadžment „Konstantin Veliki“, Niš.

E-mail: agkostadinovic@konstantinveliki.edu.rs

² Filozofskifakultet, Kosovska Mitrovica, Srbija

.Email: radomir.djordjevic@hotmail.com

odstojanje sa koga bismo mogli da sagledamo posledice tako brzih preobražaja kao što su ovi koji smo mi pretrpeli. Šta predstavljaju tih sto godina istorije čovečanstva? Jedva da smo se smestili u tom predelu rudnika i električnih centrala.

Tek što smo se uselili u tu novu kuću, koju čak nismo ni izgradili do kraja. Sve se tako brzo izmenilo oko nas: ljudski odnosi, radni uslovi običaji... Svaki napredak gonio nas je još malo dalje od navika koje smo stekli i mi smo uistinu emigranti koji još nisu zasnovali svoju otadžbinu... Zaneseni svojim naprecima, primoravali smo ljude da rade na postavljanju železničkih pruga pri izgradnji fabrika, na bušenju izvora nafte. Pomalo smo bili zaboravili da ove građevine i podižemo radi toga da bi poslužile čoveku. Treba da ispunimo životom tu novu kuću koja je još uvek bez svog lika. Za jednog, istina je bila u tome da gradi; za drugog, ona je u tome da stanuje. Naša kuća će bez sumnje postati malo - pomalo bliža ljudima“.

Ako smo dobro razumeli, na svoj način on kritikuje rad, koji je suvišan sa stanovišta čoveka. Zato i kaže:

„Zaneseni svojim naprecima, primoravali smo ljude da rade na postavljanju železničkih pruga, pri izgradnji fabrika, na bušenju izvora nafte. Pomalo smo bili zaboravili da ove građevine i podižemo radi toga da bi poslužile čoveku. Treba da ispunimo životom tu novu kuću koja je još uvek bez svog lika. Za jednog, istina je bila u tome da se gradi; za drugog, ona je u tome da stanuje...“ (Egziperi (1959:20)

I zaista, sve što je čovek dosada uradio ima svoju dvostranost. U jednom smislu, rad mu je poslužio da sebi napravi „udoban život“, predajući se neprestano radu, u drugom pogledu, izgleda da je čovek zaboravio čime sve da ispuni novu kuću. I što je čovek sve više radio ili gradio, osećao je određenu nostalgiju, da on gradi ili pravi ali da on više ne uživa u svom radu i da sve poprima samo mehanistički rad, ili primarnost da se izdržava porodica.

Po Egziperiju, Žorž Fridman je u ovom pogledu, i kao priznati naučnik za ovo područje, u priličnoj meri saglasan (Eziperi, 1959:20). U daljem sledu, Egziperi napominje:

„Fridman je u ovom pogledu dao izvanrednu reljefnu sliku i dosad neprevaziđenu celovitu sociološku sliku te nove „tehničke sredine“, koja se sve više i jače oseća u današnjem društvu, a koju, u suštini, odlikuje stalna unutrašnja podela rada i mehanizacija privatnog života pojedinaca. Moglo bi se zapravo reći da svestrano izučavanje posledica prevazilaženja stare „prirodne sredine,“ koju po Fridmanu opet karakteriše, pre svega, činjenica, da su priroda i čovek stalno u neposrednom kontaktu, i na taj način što se „čovek-stvaralac“ „nikad ne udaljava i ne izvlači iz nje“, i uvek sam završava u celini započeti posao, novom tehničkom sredinom čini okosnicu celokupnog Fridmanovog praktično-istraživačkog rada i sociološko-etničkog uopštavanja.“ (Egziperi: (1950 : 6)

Kako je i sam bio dosta posvećen ljudskom radu, Fridman je uspeo da zaokruži jedno područje sociologije, koje je u samom začetku sociologije kao nauke i doba sve veće mašinizacije koja je zahvatila društvo u celini i za kratko vreme uspeo svojim korišćenjem savremene sociološke tehnike i metode da dobije veoma korisne podatke o ljudskom radu. Prema njegovom istraživačkom iskustvu, to su bile metoda tehničkog istraživanja i prakse. U okviru ovoga najviše je cenio metodu posmatranja i intervjua i koje je često primenjivao.

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

Fridmanov rad na ovom metodološkom polju ponajviše je došao do izražaja u njegovim knjigama „Kuda ide ljudski rad“, i „Razmravljeni rad“.

Ipak, Fridman se ne zadovoljava samo prethodnim metodološkim postupcima, već veoma dobro koristi i ostale metode za svoje istraživačke postupke. Tako se bavi i statističkim analizama, komparativnim metodama, podacima ostalih nauka, kao na primer, uzimanjem podataka iz književnosti, umetnosti i koja mu pomažu u ličnom svakodnevnom istraživačkom području. Čovek po Fridmanu, nije auto-robotizovana ličnost i koja se u svakodnevnom radu bavi samo parcijalizovanim, mehizovanim i u suštini monotonim radom, već, kako Fridman naglašava, i jednom vrstom svakodnevne dokolice i koja mu daje izvor novih saznanja i postupaka. Ono što, svakako, pomalo odstupa od svega onoga čime se bavio svakodnevno proučavajući ljudski rad, jeste da je prihvatio i marksističku teoriju društvenog razvitka. Mnogi su mišljenja, da je za Fridmana bilo i odlučujuće – (takav postupak), za njegovo teorijsko bavljenje radom. Na kraju, to mu je pomoglo da prevaziđe mnoge nedorečenosti američke sociološke sociologije, a da pritom ne zapadne u francusku sociološku školu. Mnogi mladi istraživači Fridmanovog dela, ipak, smatraju da je Fridman prihvatajući marksističku teoriju – obogatio i svoje delo, korišćenjem specifične problematike, koja je neposredni pratilac socioloških događaja, naročito u industrijski razvijenim zemljama. Smatrajući da u svemu ima određena nedorečenost, Fridman se, ipak, nije odrekao marksističkog stava da su sve promene u ljudskom društvu dolazile od neprihvatanja zapadnih teoretičara marksističkog učenja, i da sva ponašanja dolaze sa načinom proizvodnje datog vremena.

„Fridmanove analize odnosa ekonomskog života i moralne svesti, ispoljenih u „moralnim krizama rašćenja“, koje su pokazale svoju dijalektičku uslovljeost ovih kriza specifičnom materijalnom osnovu današnjeg društva. Ovim, i sličnim svojim stavovima, Fridman je zauzeo direktno suprotno stanovište u odnosu na brojne američke sociologe koji klasnu ograničenost i nenaučnost takvih socioloških shvatanja i koje izvide sociološku moralnu patologiju proletarijata „iz nemogućnosti pojedinca da se adaptira.“ Egziperi, (1959.:7)

Dr Ilija Stanojčić u tom pogledu, između ostalog, kaže:

„...da je Žorž Fridman jedan od najboljih svetskih poznavalaca fiziologije rada rada, psihotehnike, i industrijske psihologije, čak i pisac - umetnik, koji duboko emotivno proživljava problematiku koju izučava... Jedino u njegovom delu vide se, ne samo tehničke, nego i ekonomske i socijalne posledice koje su proizilazile iz rada u fabrikama u svakom društvu, koje se može okarakterisati kao visoko industrijalizovalno.“ Vidi šire u: Egziperi, (1959:8).

Možemo se složiti sa mišljenjem dr I. Stanojčićem i da ličnost Žorža Fridmana visoko odmiče u razmišljanju o radu i celokupnu njegovu važnost za društvo. Upravo o tome, i Fridman se zalaže i istražuje sve njegove aspekte. U svemu, Fridman ne zaboravlja na neophodnost stalne humanizacije ili, kako kako on kaže, „proizvodno-psihološkog“ procesa rada. Fridman je ovim ograničenjem omeđio proces rada, naročito u delu „Kuda ide ljudski rad“? To je, pak, nadalje, imalo za posledicu još dubioznije proučavanje same sociologije. To je za kapitalističko društvo bilo pravo iznenađenje, jer se ono i samo stvaralo u kapitalističkom negativnom okruženju, koji i sami potenciraju sve negativnosti u životu

rada i alijiranog društva. Ipak, neprimetno se sa pozicije kapitala prikrivala određena prava radnika na industrijskoj traci, i svi njeni negativni aspekti, ne želeći da shvate da to upravo vodi dijalektičko-sjedinjujućem procesu rada i upravljanja. Zato, I.Stanojčić, između ostalog napominje:

„Otud imamo pojavu da su i sami krupni kapitalisti prihvatili pojedine zahteve psihologa, fiziologa i psihotehničara, iluzirno verujući da će na taj način razrešiti i suprotnosti rada i kapitala... otuda, Fridman sve više indirektnije, otkriva utopizam takvih verovanja, kao što otkriva i utopizam birokratskih verovanja da sama nacionalizacija osnovnih sredstava za proizvodnju rešava sociološku i moralnu problematiku savremenog proletera.“ (Stojančić, 1958:8).

Henri Ford u tom pogledu zaključuje da će osnovne klasne suprotnosti same po sebi razrešiti, ako radnik zadobije primat u odnosu na mašinu. („Figaro”, 1946, prema: Egziper: (1958, str.9). Fridman u svom razmišljanju neprimetno se približava i našem prošlom društvenom sistemu, koji smo imali u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji, i koja je ona stvorila prva, posle Drugog sv. rata, i koje se tada nazivalo „radničko samoupravljanje”.³ Svakako, ovaj „eksperiment” bio je prvi put uveden u bivšoj Jugoslaviji posle Drugog sv. rata. Za ono vreme, i u okolnostima u kojima se tada stvaralo u odnosu radnike, bilo je jedinstveno. Skoro sa ponosom možemo da kažemo, da je radnička klasa u Jugoslaviji bila, na neki način, privilegovana u svojim pravima iz oblasti rada. Na čelu fabrike postojao je i dalje direktor, ali koji se birao između samih radnika ili pak predložen po svojim zaslugama u procesu rada. Bili su tu i Radnički saveti, koji su imali regulativnu ulogu i često zakonodavnu. Pravili su se tzv. petogodišnji planovi od samih predstavnika radnika. Radnici, koji su radili u fabrici bili su izabrani uvek na neodređeno vreme, sem u izuzetnim prilikama (ako se neko od njih povodio za nečim drugim što većina nije odobravala ili određene kriminalne radnje koje je tokom rada napravio. Moglo bi se reći, da su se tada prvi put radnici osećali kao vlasnici oruđa za rad i svoju proizvodnju. Svakako, nije uvek išlo sve kako treba, jer je nadzornu i glavnu ulogu imala je KPJ (KOMUNISTIČKA PARTIJA Jugoslavije, sa svojim centralnim organima, i koji su nadzirali čitavu upravu fabrike. Tamo gde je zavladao nerad, kaos ili bilo što je kvarilo ugled fabrike, odlukama partijskih organa i Radničkog saveta, suzbijala se svaka ne/namerna greška. Na mesto smenjenih rukovodilaca koji su dozvolili određen javašluk u fabrici, obično su bili po kratkom postupku smenjivani, i na mesto njih dolazili drugi istaknuti radnici. Nasuprot jugoslovenskom iskustvu, u drugim socijalističkim državama, nije bilo „takvih sloboda” prema radnicima, i sve je zavisilo od „doušnika” državne vlasti, i koji su svojim pretpostavljenima prenosili sve negativne događaje u jednoj radničkoj sredini. Hijerarhija je bila stroga i nepogovorna. Vlast je sadržana u rukovodećoj (državnoj) SOCIJALISTIČKOJ partiji koja je i rukovođila državom. Radničko samoupravljanje nije bilo i u ostalim socijalističkim državama, dok su u svim bivšim socijalističkim državama, bili tzv. petogodišnji planovi o napretku i izgradnji države, koji su se morali ispunjavati. Valja se podsetiti bivšeg SSSR-a kao prve socijalističke države, kao i ostalih socijalističkih država, (nešto kasnije) od prvog njihovog uspostavljanja, dogodile i određene pobune radnika u: Mađarskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, i u kojima je došlo do određenih nezadovoljstva radnika.

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

Iskazivao se i radnički gnev, i koji je poprimao sve više i radikalnije zahteve o upravljanju. Sve više, smatrao se, da je radničkoj klasi, koja je sada bila (lično) slobodna, sve više, izražavala je i radikalnije zahteve, i nije želela da nad sobom ima „tutora“ koji će ih nadzirati. Takvo rukovođenje, gde je država imala apsolutnu vlast, poistovećivali su se birokratsko-centralističkom državnom upravom. Fridman je u ovim činovima, naslućivao da ni u socijalizmu radnici ne mogu biti direktni nosioci procesa proizvodnje i upravljanja, i da samo posredno imaju vlast nad svojom proizvodnjom. O svemu, na kraju odlučuje uspostavljena socijalističko - komunistička vlast.

Samo kroz postojanje direktnog i jedinstvenog procesa proizvodnje i upravljanja, počće ukidanje razlike između intelektualnog i manualnog rada. Društvena svojina, neće biti za proizvođača neka daleka apstrakcija, a rad neće preuzeti dušu i telo – inače, već otuđenog radnika. Zato je Fridman u pravu kada ističe da će rad tek u tome, kako on kaže „društvenom socijalizmu“ (koji definiše socijalizam kao sistem u kome je, radnik samo „indirektno“ upravlja svojim radom, raspodelom i kroz postojanje malih i decentralizovanih proizvodnih jedinica, a u okvirima opšteg centralnog plana). Fridman je veoma vezan za ljudski rad i njemu poklanja najveću pažnju, odnosno, na njegovu dalju izražajnost. On je, pre svega, humanista visokog nivoa u procesu istraživanja ljudskog rada. Žorž Fridman veoma suptilno razmatra sve aspekte modernog ljudskog rada, a time i neposrednog nosioca rada – radnika. Do pojave njegovog viđenja konkretnijeg aspekta istraživanja ljudskog rada, započinje onda, kada se dinamika ljudskog rada dugo razmatrala samo sa jedne strane - psihološke, i koje su u njoj sadržavale biološku, fiziološku stranu rada. Za razliku od ovog pravca u izučavanju ljudskog rada, Fridman je odlučio da pokloni pažnju, pre svega, socijalnoj strani rada, odnosno, istraživanju same industrijske proizvodnje. Istraživanje ljudskog rada zanimalo je i druge istraživače. Tako je Nemač iz Minsterberga na osnovu svog dela „Osnovi psihotehnike“, mogao svoju misao sadržati u jednoj rečenici: „...ostvariti maksimum proizvodnje, ali s minimalnim zamaranjem radnika.“⁴ Ova misao Minsterberga, doživela je nadalje više razmatranja, dok je suština svega bila kako da se ostvari maksimum proizvodnje, i da se tako ostvari i dođe do finalnog profita, ali i minimalnog zamora radnika. Zapravo, došlo se do saznanja, da je ljudski rad u toj meri bio zamoran, ali isto tako i ostala u velikoj meri u mnogim delovima industrijske proizvodnje. Odnos čoveka i mašine je u suštini kompleksan. I dok je radnik za mašinom u prvom periodu i njihovom sve većom primenom u proizvodnji, (tzv. „ljudski faktor“), danas se teži da se ova suočavanja radnika i nešto što „pomaže nezavisno od samog radničkog umeća“- mašina, može govoriti i o odnosima u proizvodnji, i gde je na jednoj strani čovek, na drugoj sama proizvodnja i njeno usavršavanje. Svakako, ovakvo shvatanje dosta je blisko nekadašnjem marksističkom shvatanju ljudskog rada. Ovo shvatanje sve više ima pristalica mnogih naučnika, odnosno socijalnoj strani ljudskog rada kao shvatanju i razumevanju samog napretka proizvodno-tehnološkog procesa rada. U ovom razmatranju, Fridman je imao i svoje pristalice koje su usvojili njegovu teoriju. Ipak, i pored mnogih datih objašnjenja o procesu industrijskog rada ali i mnogih zamerki ili načinu definisanja istih, gde je industrijska traka bila u velikom broju slučajeva pogubna za rad a time i zamor radnika, naročito u psihološkom i drugim

⁴ Dr I. Stojančić, isto, str. 15.

reakcijama. Naročito se isticala kao velika negativnost koju je prouzrokovala pokretna traka. Poznati glumac Čarli Čaplin je, na svoj groteskno-filmski način, dočarao jednu scenu u fabrici, i gde se radilo na pokretnoj traci. Pogubnost rada na traci nije ostala nezapažena ni u opštoj kulturi rada u periodu kada je rad na traci bio ozvaničen i predstavljen kao najveći pronalazak Druge revolucije rada. Iako se kasnije shvatila sva pogubnost rada po radnike koji su radili na traci, ovaj pronalazak koji je prvi put saživeo u SAD u pravljenju Fordovih automobila, kako je vreme prolazilo, videla se i sva pogubnost takvog rada. Iako govorimo o veoma suptilnoj temi – ljudskom radu, on je, kao što se vidi, bio intresantan i za filmsku industriju u vidu žanra komedije. Svakako, Fridman se nije bavio filmom o ljudskom radu na komičan ali i stvaran, istinit značaj, ali verovatno ne bi bio ni protiv, jer određene filmske scene nedvosmisleno ukazuju, kakav je stvaran manuelni radni proces na traci, a kasnije i uvođenjem pokretne trake, na kojoj je se, u svakom trenutku, mora naći određen deo nekog proizvoda, i kako bi prešao u druge ruke na završnu obradu.

Čarli Čaplin u filmu „Moderna vremena“

<https://bs.wikipedia.org/wiki/>, pristupljeno, 05. Decembar, 202

U svom daljem istraživanju ljudskog rada, Fridman je poklonio veliku pažnju mnogim ostalim elementima koji prate ljudski rad. Tu bi mogli izdvojiti: psihičko nezadovoljstvo, raznim međusobnim sukobima između radnika koji nastaju oko radnog mesta, mnogim brutalnostima, određenoj parcijalizaciji i svakodnevnoj monotoniji i jednoličnosti svakodnevnog rada, ali i težnje da se radnik svakodnevno dokazuje pred nadzornikom, čime se sprečava da se čovek ispolji kao celovita ličnost.

U ovom galimatijasu, svakako da vlasniku – kapitalisti, odgovaraju ovakve pojave, jer uvek može da nezadovoljnicima ili onima koji se bune, snize postojeću dnevnicu. Kapitalista ni u kom slučaju nije bio zainteresovan u kakvim uslovima se odvija rad radnika, jer to samo poskupljuje njegovo ulaganje ili razlivanje kapitala. Njega nije interesovalo poboljšanje osvetljenja u prostorijama u kojima rade radnici, vlažnost i strujanje svežeg vazduha u

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

halama, kao i temperatura vazduha u njima, pitanje buke koje proizvode mašine itd. Industrijski mašinizam je takav rad koji je Fridman nazvao "sociološkim istraživanjima". Smatra se, da je Fridman jedan od malobrojnih koji je svoje istraživanje izveo sa nadom u bolju budućnost rada radničke klase i samog ljudskog rada. Iako u svemu ova direktna istraživanja Fridmana imaju, donekle, i utopijski karakter (ali ne i nameran) omogućili su mu da svoj doprinos razjašnjenju ljudskog rada formuliše neke od zahteva koji bi bili humanizovaniji bez obzira na postojeću monotonost proizvodnje, bez obzira na postojeću proizvodnju.

Fridman je, sagledavajući takve prilike koje su ga duboko razočarale, „sanjao“ da radnik kao nosilac proizvodnog procesa, ima pravo na određene pogodnosti u radnom procesu. Po njemu to bi bili – stvaranje moralne klime u svakom preduzeću, pauza ili odmor za vreme radnog procesa, pa i prekid rada (organizovanje štrajka), menjanje radnog mesta periodično, da radnikov rad bude time svestraniji (što povećava njegovu zainteresovanost za posao) a time i stalne i prisutne dosade - podvojenost pojedinih radničkih grupa, čime se gubi određena društvenost između samih radnika. Da misli Fridmana nisu ostale samo „mrtvo slovo na papiru“, svedoči kasnije, i sve veće interesovanje kapitalista, da se u njihovim fabrikama uvedu pojedine mere, koje bi dovele do prividnog mira u fabrikama, ali i poboljšanju same proizvodnje. Otuda, možemo reći da između Marksa i Fridmana ima i skladnosti, ali i puno različitosti. Marks je težio ukupnoj revoluciji poniženih radnika radničke klase, njenom konačnom oslobođenju iz ruku kapitalista-buržoazije, dok je Fridman ušao „unutar kruga fabrike“, i dao nam prava saznanja o položaju radničke klase u samoj fabričkoj hali, i međusobnom odnosu između radnika, ne shvatajući, gde leže pravi uzroci antagonizma između radničke klase i fabrikantata. Svakako, Fridman nije išao dalje od ovoga, ali ni Marks, takođe, nije iskazivao onaj pravi razlog na koji je zasnovao svoju veliku studiju „Kapital“. Pre „Kapitala“, Marks je zajedno sa Engelsom napisao određeno uputstvo za radnike, i u kojoj su objasnili položaj radničke klase, kao i njihovu snagu i moć, samo ukoliko se ujedine. Knjižica je mala po svom obimu, ali je veoma sadržajna, i dat joj je naziv „Komunistički manifest“. Ova knjižica je sadržavala najnužnija pravila o socijalnom položaju radničke klase, kao i daljim akcijama radnika na svom poboljšanju života, u svim oblastima života, dok je jedino sredstvo za postizanje takvog cilja njihovo radničko jedinstvo i opšta revolucionarnost svih radnika u svetu.

2. LJUDSKI RAD I NJEGOVA BUDUĆNOST „MAŠINE U ZALETU“

U prvom delu, izložili smo manji deo u segmentima, mnoge poteškoće oko definisanja samog ljudskog rada, ali i njegov smisao u delu istorije, posle nestanka feudalizma i njegov dalji smisao u kratkim segmentima. Svakako, teško je razlučiti ljudski rad od njegovih osnovnih postulata i čemu je težio, u početku sa dosta neizvesnosti, a onda sve više i više, shvatio je da rad nije nimalo naivan za istraživanje, jer se njegov glavni razvoj događao u Evropi, a najposle i u SAD, koja postaje, sve više, najveća industrijska sila u svetu. Otuda, tema ovog dela rada je osvetljavanje daljeg razvoja rada, kao i njegova budućnost i koliko je moguće prodreti u takvu budućnost.

Jedno od glavnih pitanja koja su predstavljala problem za Žorža Fridmana na relaciji pitanja ljudski rad – psiho-sociologija industrije u doba koje sve više počinje da se označava „novim dobom“. Zapravo, pitanja koja su se pred njim postavljala bila su – glavna dejstva

koja izaziva rad u novim uslovima, pre svega na duhovnu aktivnost samih nosioca rada. Postavio je sebi i pitanje kako ljudski u novim uslovima utiče na lično dostojanstvo radnika, a zatim i na *“kulturne perspektive u tehnicističkoj civilizaciji”*? (Fridman, 1995:333).

Da bi detaljnije objasnio ove svoje početne premise, Fridman nas je prvo uveo u niz prethodnih radnji razvoja ljudske delatnosti, pre pojave industrijalizacije – zanatstva. On je po ovom pitanju veoma uporan i smatra da je u dosadašnjoj istoriji zanatstvo imalo veliki značaj sve do pojave industrijalizacije i raspadanja. No, primećuje on, pojedinačnih zanata na niz manjih znanja, a time i dobijanje radnika „poluzanatlija“, koji znaju samo deo jednog posla, koji se nekada obavljao jedinstveno. Time se i sama stručnost zanata svodila na sve manje i manje znanje a to je opet imalo za posledicu sve manju veštinu i stručnost nekadašnjeg zanatlije.

„...čovjek koji provodi čitav život u obavljanju malog broja prostih radnji, čije su posledice možda uvek iste ili skoro iste, nema nikad prilike da vežba svoju inteligenciju ili svoju pronalazačku sposobnost da bi prona- pronašao način da otkloni teškoće koje nikad ne javljaju. I zato on gubi naviku takve vežbe i postaje mahom toliko glup i neznalica koliko je uopšte ljudskom biću moguće da bude“. (Vidi šire u: „O bogatstvu naroda“, Izd. „Methauen“-1904, t.I.5.6.).

Često je i sam Ford navodio primere, i kao dobar posmatrač smatrao je da su takve tendencije već zahvatile istorijsko razdoblje između dva svetska rata. To se događalo svuda u širem i razvijenom delu sveta. Nazad se nije moglo, mada imamo primer Švajcarske, koja je još dugo (pa i sada), nastavila sa manuelnom izradom proizvoda i kao nekada u starija vremena. Švajcarska je delimično u tome uspešla, jer je želela da se samostalno znanje i umenje ceni i vrednuje. Ipak, kako je prolazilo vreme, i ulazilo u treće novo industrijsko doba, sve više se prelazilo na mašinizovan rad i koji je davao veću proizvodnju, a donekle i smanjio cenu pojedinih proizvoda. Danas je i Švajcarska prihvatila industrijsku proizvodnju, ali i ostavila prostora za manuelnu delatnost, koja se naročito ceni u savremenom svetu.

Fridman je uočio da nasuprot napuštanja celovitosti jednog zanata, sve više se javlja napredak tehnike i racionalizacije, što uvećava i sam broj sve više savršenijih mašina. Došlo se do trenutka, da mašine budu što više preciznije u izradi proizvoda i njihove preciznosti. Oko preciznosti proizvodnje, od strane mašina, težilo se skoro ka univerzalnosti. Preciznost mašina se sve više povećavala u različitim vidovima, naročito specijalnim vrstama čelika i od kojih su se i same one pravile. Mašina je sve više postojala polivalentna, i u sebi je sve više sadržavala niz mehaničkih inventivnosti, i na kojoj su se izrađivali više glavnih delova nekog proizvoda. Fridman govori da je već u njegovo vreme, jedna mašina, koja se smatra poluatomatskom, sklapala od deset do dvadeset odvojenih operacija. Ovom činjenicom, izbegavale su se mnoge greške koje su bile na početku i time izbegle nadalje moguće greške. To je pak, nadalje vodilo podsticaju novih kvalifikovanih zanata, i koji su nekada obavljali prosti fizički radnici. Otuda, Ford zajedljivo primećuje i saopštava nam da takav način u razvoju novih mašina dovodi do jedne nesuvisle činjenice i kako kaže: *„... ljudi koji žive samo među knjigama ponekad pate od tih iluzija“*.

Ž. Fridman se, takođe, priklonio ovoj dvojnosti i pita se, da li nam se stvara novo zanatstvo koje u svojoj težnji smatra da se stvara „novo zanatstvo“ i koje je se stvaralo usavršavanjem industrijskog mehanizma, novog zanatstva, koje bi trebalo da bude u skladu

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

sa vremenom, i kao što je to bilo ranije u starijem zanatstvu. Otuda, čini se, da industrija sve više zanemaruje stručne zanatlije, ona ih sve više traži i sve više uvećava. Interesantno je da se u pogledu radne snage polarizovanost izražava i sve većom kvalifikovanošću – uska specijalizovanost, dok u domenu polarizacije radne snage, (koja je pri dnu takve podeljenosti) još uvek ostaju tzv. specijalizovani fizički radnici, čime se gubi radna snaga koja se označava kao srednja kvalifikovanost. Zapravo, Fridman razlikuje prisustvo tzv. „produktivnih“ i „neproduktivnih“ kategorija. To se, pak, nadalje manifestuje njihovim statističkim upoređivanjem.

Otuda navodimo primer Fridmana, koji citira Furastijea (Fourastier) koji, između ostalog, napominje u svojoj knjizi „Civilizacija“ (1960) godine:

„...da je popis aktivnog stanovništva u Sjedinjenim Državama od ukupnog broja od 51 miliona „aktivnih“ osoba nabrajao u 1940. samo manje od 9 miliona fizičkih „radnika bez veće stručne spreme, uključujući tu i 3.530.000 poljoprivrednih radnika“, dopušteno je zapitati se kakva je bila u suštini i kolikog trajanja „veća stručna sprema“ onih 42 miliona miliona osoba koje bi, po tim procenama, sačinjavale više 4/5 aktivnog stanovništva njenih Sjedinjenih Država i kakve „kvalifikovane“ poslove one svakodnevno obavljaju u industriji, trgovini, poljoprivredi, upravi itd.“⁵(Furastije, u „Žorž Fridman, „Kuda ide ljudski rad“, (1959:34-35).

I vratimo se ponovo Fordu, koji je smatrao da se samo kvalitetnim statističkim i kvalitetnim sondiranjem, 1926. godine, u njegovim fabrikama, 43% radnika zaposlenih imalo je, u samom preduzeću da se njihovo obrazovanje kretalo od jednog dana 36% kraće od 8% odsto, a već 6% od jedne do dve nedelje. To je, pak, Fordu dalo za pravo da izjavi i osvrne se na izložene cifre, što je zapazio i jedan nemački ekonomista Julijas Hirš (Julius Hirsch) a njegov komentar je bio sledeći:

„Velika većina ljudi koji se javljaju kod nas nemaju nikakve specijalnosti. Oni nauče svoj posao za nekoliko dana. Ako ga za to vreme nisu naučili, od njih neće ništa nikada biti.“ (Furastie:1960:34,35)

Svakako, ovakvo mišljenje možemo posmatrati kao, laičko, pristrasno, egalitarno ili drugačije, ali je istina neumoljiva. Naime, u savremenoj industriji, rad na traci se posve izmenio, sve veći broj radnika u savremenoj proizvodnji sve više i brže uče svoj delokrug rada, iako rade na traci. Današnji rad na traci je u potpunosti „izmenjen“ iako je forma „na traci“ u osnovi ostala ista. Ipak, ono što jeste novo na traci, jeste određena samostalnost, kreativnost, kod radnika (u nekim industrijama), i gde je moguće uneti takve osobenosti – naročito o tome da je rad na traci nezamenljiv. Smatra se, da je ona u tom i takvom položaju, da je (sve više) i sama tekuća traka umesto ljudi zapošljava „robote“ (humanoide) koji su do kraja isprogramirani za svoj deo posla na traci, dok radnik ima samo kontrolnu vlast ili nadglednu vlast na njoj.

„Tipizacija proizvodnje, isključivo usredsređena na jedan jedini tip mašine, omogućiće u njoj vrlo razvijenu racionalizaciju, pošto svaki deo prolazi kroz ciklus

poluautomatskih alatnih mašina gde je sve >dato< unapred; učvršćivanje, regulisanje, nagib predmeta prema alatu itd., a da radnici ne mogu da načine nikakvu grešku (ali isto tako ni da preduzmu ikakvu inicijativu). I tako su svi oni, ustvari, fizički radnici, čija se veoma specijalizovana veština sastoji u tome da se priviknu na proste, ponavljane poslove i neku vrstu automatizma.“ (Isto, str..344).

S toga, treba ponovo naznačiti, da:

„U tradicionalnim zanatima, koji su još jedinstveni i sastavljeni većinom iz autonomnih poslova, zanatima koji obrađuju metal, kožu tkanine, drvo, hartiju, porcelan, staklo itd. Poznavanje materije na kojoj je zanatlija vežbao – i još uvek vežba ukoliko ti zanati i danas postoje - svoju veštinu zauzimale svoje značajno mesto.“ (Isto, str. 344).

Ipak, novo vreme donelo je nove izazove. Nekadašnje poznavanje materijala od strane radnika, svelo se na veoma osiromašeno znanje i uglavnom prepušteno automatskom prepoznavanju od strane različitih automatskih mašina. Ova primedba od strane Fridmana se odnosi naročito na različite vrste predionica u kojima je ženska radna snaga skoro nezamenljiva. Njihova kvalifikovanost za ovu vrstu posla, može se najbolje prepoznati po vremenu koje je potrebno da bi upoznale posao. To se naročito vidi u tzv. tekstilnim fabrikama. I danas, u Engleskoj i Francuskoj, je još uvek proces tkanja u velikoj meri prožet, ne samo na dugogodišnjem radu, na različitim tkaninama a time i sticanjem životnog iskustva, već danas, i mehanizacijom i procesom automatizacije. Fridman se ne zadržava samo na tekstilnoj industriji i gde su započele da rade prve automatske mašine već i na ostale radne poslove, naročito u domenu fabrika gde je glavni materijal gvožđe, pogotovo u onim domenima gde je pravljenje predmeta od ovih tvrdih materijala zahtevalo malo drugačije iskustvo. Naročito u fabrikama gde se topila ruda za dobijanje određenog materijala. Dobijanje određenih proizvoda od čvrstog materijala zahtevalo je drugačiji proces rada i od čega je individualno iskustvo radnika bilo veoma potrebno, jer je proizvod koji se pravio zahtevao i lično dugogodišnje iskustvo, a time je i serijska proizvodnja u dobroj meri zavisila od stručnog iskustva radnika i nije se mogla svesti samo na serijsku proizvodnju. Naprotiv, u nekim industrijama koje se bave određenim preciznim alatima, automatske mašine koje su u velikoj meri napredovale svojom preciznošću izrađenih serijskih proizvoda, sve je manje zahteva za nekim preciznijim poznavanjem osobina materijala, dok je mehanizovana mašina ono sredstvo, kojoj je prepušteno i najmanja preciznost u domenu proizvodnje. (Đorđević, 2019).

Ono što se može primetiti u novim uslovima proizvodnje, jeste sve veće nepoznavanje materijala od čega se prave mnogi proizvodi, od strane radne snage koja nadzire samu – neposrednu proizvodnju, iziskujući nova prestrukturiranja.

Poznavanje materijala, postaje, takođe, važno, ukoliko opada rad u radionicama. Izlaz je svakako u biroima za rad i traženju kadrova koji ga poznaju. Tačno je da priprema rada sve više apsorbuje tehničare, pošto rad dobija sve više i izražava postupno isključenje misli iz radionice, i njeno koncentrisanje u samim biroima za proučavanja. No, i tamo dolazi do sve veće podele i specijalizacija funkcija. Već je tzv. tejlorovski biro za proučavanje, obuhvatao četiri velika, jasno izdvojena servisa; (fabrikacija, raspodela, plata, osoblje.) Od Tejlorovih vremena obrazovale su se nove specijalnosti: tehnički inženjeri, stvaraoci projekata i modela, crtači kojima je poverena izrada montaža, ove ili one mašine, merači

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

vremena, analizatori, agenti za metode, administrativni regulatori i mehanografi, industrijske knjigovođe, „sekretari radionice“ itd.“

Kao što se može primetiti, savremena proizvodnja „širi“ svoju propulzivnost, i u kojima nekvalifikovani radnici obavljaju sami one poslove koje mnoge ne interesuju. Nasuprot ovome, razvijaju se nove profesije neophodne u novom načinu poslovanja rada. Nastaju nova vrsta preduzeća u svim domenima industrije i gde se stvaraju tzv. „velika preduzeća“ i koja postaju neka vrsta „organizma“ i u kojima se formiraju-fabrikuju, za one proizvode koje su već ranije isplanirali za moguću proizvodnju.

“...outside consultants/i ostali spoljni saradnici savetodavci, koji rade neposredno - u biroima. Oni su, takođe, i finansijski i tehnički dosta nezavisni. Vidi se, dakle, da ta evolucija još više razvlači veze biroa s „materijalom“. ⁶

Otuda, Žorž Fridman smatra da su tzv. „psihotehničari–realisti“ svesni da ne mogu da izmene tok napretka industrije u kojoj deluju i rade, uglavnom se angažuju na humanizaciji rada i posledice koje mogu nastati prilikom uvođenja novih inovativnih rešenja za neke proizvode. Nadalje, po Fridmanu, takva osnova za psihotehničare može se podeliti u tri dela:

a. Organizovati u, što je moguće, većem broju industrijske servise za stručnu selekciju i sa što manje empiričkog udela u svemu, jer se uvidelo da on stvara „razbijene delove ili, pak, utiče na njihovo iznurivanje – naročito kod izvesnih radnika koji ne mogu da izdrže određen tempo inovacija koji počinje sve više da zasipa moderne proizvode. U tom smislu, Aleksandar Luj napominje:

„U procesu komunikacije ljudskog života, to jest borbe za egzistenciju i kvalitet života, a razvijanju proizvodnje i organizacije društva, u razvijanju intelektualne sposobnosti čoveka i potencija ljudske prirode, tehnika ima bitnu ulogu. Van ljudskog sveta logos tehnike ne postoji „on se vraća prirodnom stanju, postaje predmet, fragmet prirode, rasterećuje se aksiološkog predznaka“ (Ž. Fridman, 2009, str.349).“

b. Temeljno sprovesti automatizaciju proizvodnje, jer bi se tako izbegao po Fridmanu tzv. broj „polovičnih“ poslova. Ovi poslovi čak nisu sposobni da zadovolje ni složene i raznolike poslove, „niti koji nalaze ravnotežu u delimičnim i strogo ponavljanim poslovima.“

c. Treći deo industrijskog rada ne odnosi se na prethodni vid radova, jer zapravo teži da se objektivnim radom osiguranje radnika (proučavanjem radnikovog radnog mesta i niz drugih elemenata koji idu u vid izgleda radnikovog mesta (tezge, podupirači, sedišta, podupirači mašina, raznih poluga i raznih ručica za upravljanje mašinom). Ovde spadaju i tzv. okolnosti koje spadaju u materijalne (okolina), buka, temperatura, svetlost i dr., ili, kako ih Fridman naziva „maksimumom psiho-fizioloških udobnosti.“ Interesantan je, u tom pogledu, i predlog Vernona Vajeta i Langdona kao i mišljenje Ota Lipmana tzv. „slušalicama u ušima“, što je i stav danas Leona Valtera. Smatra se da će rad u bliskoj budućnosti ići do preciznosti zaposlenih i da će svaki zaposleni imati „slušalice na ušima“, koje će omogućiti svakom radniku i radnici koji su već probrani za rad tzv. tipa medularnog i refleksivnog rada,

odnosno, postići psihofiziološka udobnost koja ide na ruku razbijanju monotonosti a sve više rasonodi, slušajući radiofonske emisije po sopstvenom izboru, dok ne dođe do potpune automatizacije koja će otkloniti taj „poslednji „deo čoveka u proizvodnji“ (Fridman). Nastavljajući ovu ideju, Fridman primećuje, da i nesavesnim radnicima „slušalice na ušima mogu pomoći da se određene pesme mogu i previše vezati za psihički deo ličnosti, postoji mogućnost, da iz svega nastane i određena pozitivnost u smislu, samog obrazovanja radnika i sve to poveže za razvoje kulture među zapošljenima – odnosno, da se usavršavanje ličnosti načini na jedan prijemčiv način i samog usavršavanja ličnosti i njegove sreće. Zato, ako je to već određena praksa pokazala treba to priznati svesno i otvoreno. Otuda, industrijski rad može biti veoma zanimljiviji, i izvor određene lične sreće i zadovoljstva.

Takođe, poboljšavanje racionalizacije, naročito u vršenju heteronomnih poslova i dajući više fleksibilnosti radnicima i u dogovoru s njima, direkcija je u položaju da stvara povoljniji ambijent ili prosto – radnu klimu. U takvom ambijentu pokazuju se svi postignuti nivoi kurseva koji imaju veoma važan element u poznavanju raznih vrsta tehnologija, ali sve ono što može biti vezano za sam rad, i to naročito na onim radnim mestima koja su lančanog karaktera. Sva ta aktivnost od strane preduzeća, i u vezi poboljšanja rada a vezana su za radno mesto, su u nekima od njih raznim vrstama podsticaja – premijama, tehničkim sugestijama koje se odnose na samo radno mesto. Fridman to naziva „intelektualnom revalorizacijom delimičnih radova.“ Otuda, „profesionalno zadovoljstvo“ (Ž. Fridman, str. 358.) se javlja kod zaposlenih, naročito na tzv. „razbijenim poslovima“ gde dolazi do izražaja, ne samo psihofiziološko ponašanje pojedinca – radnika od proste stručne savesnosti. Fridman je, ipak, skeptičan o profesionalnom zadovoljstvu, odnosno, „radosti u radu“ kako ga je formulisao Fridman.

„Radosti u radu“ u pravom smislu (zasnovana na dubokoj adheziji ličnosti prema radu: ličnost obogaćuje rad i, obratno, i sama je obogaćena, čak i razvijena njegovim vršenjem) iziskuje još i druge uslove.“⁷ (Ž.Fridman, 2009.,str.359.)

Zato, ističe Ž. Fridman, kada se radi o „radostima u radu“ one su, na svoj način složene, i otuda nije čudno što u modernoj industriji „radosti u radu“ predstavljaju:

„...retku pticu, rara avis, o kojoj izvesni pisci mnogo govore, ali na koju se, nažalost, veoma retko nailazi kada se prolazi kroz radionice, gradilišta, rudnike, kancelarije...Tehnički psihološki postulati radosti u radu se, dakle, veoma retko nalaze na okupu. No, oni zbog toga nisu potpuno iščezli iz sveta stvarnosti i mogu da postoje jedan pored drugoga.“ (prim. (R.D.Đ. – sa uključenjem van „industrijskih odnos.“ (Ž.Fridman, 2009, str.359.).

⁷ Isto, str.359.

3. „NOVO DOBA“ U PROCESU RADA I RADNIH ODNOSA U NOVOM MILENIJUMU

Započeo je novi milenijum prema istorijskoj klasifikaciji-trećeg milenijuma nove ere. Svet je zakoračio u novo doba, posle veoma napetog, i revolucionarnog, dvadesetog veka, u kome su se događali mnogi značajni događaji u oblasti društva, politike, nauke itd. Po mnogima, koji su živeli u ovom dvadesetom veku – drugom milenijumu n. ere, on je bio prožet raznovrsnim događajima na svim poljima društvenih delatnosti od kojih su neke bile revolucionarne (u smislu novog, inovativnog) i pune onog nepopularnog i atavističkog u čoveku. Dovoljno je samo spomenuti razbuktovanja dva svetska rata i neobuzdan i zločinački atak pronađenom od strane nauke - „atomsom bombom“ koju je iskusila država Japan na kraju Drugog sv. rata. Svet je u drugom milenijumu n.ere, imao i nešto svetliju stranu, niz novih naučnih pronalazaka, koji su bili korisni za čovečanstvo ali i društvene pokrete, koji su se izborili za drugačiji tretman ljudi u svetu, i pojedincima koji su se izborili za pad kolonijalizma na mnogim kontinentima. Mnoge zemlje su se oslobodile svojih kolonizatora i postale poznate, ponekad mirnim putem, a ponekad i krvavim ratovima koje su vodile moćne zapadne kapitalističke države Evrope i najmoćnija sila SAD, koja je uvek bila u razbuktavanju ratova bilo gde u svetu. Borba za energente je glavni motiv za vođenje ratova protiv bilo koje zemlje. Svet je, u osnovi, i dalje bio podeljen kao i posle vođenja dva sv. rata na Istok i Zapad, i koji su podeljeni tzv. „gvozdenom zavesom“, naročito izraženom na tlu Evrope.

Burni događaji tokom dvadesetog veka se prenose i dalje, u novi milenijum(4). Već je započet novi rat na tlu Evrope između najveće države Rusije i države Ukrajine koju je i stvorila sama Rusija (bivši SSSR). Ipak, posle ovih političko-vojnih burnih događaja, dešavaju se i drugi i koji prate sve započete ratove. Ali mi se sada nećemo baviti analizom ovih događaja, koji pripadaju malo drugačijem miljeu ponašanja čoveka i čovečanstva. Bavićemo se procesom savremenog rada, i svega onog što je sadašnji rad čoveka (bitno izmenjen u dvadesetom veku) u odnosu na sve prethodne periode kroz koje je prolazio i stvorio svoje proizvode. Dvadeseti vek je doba ujedno i uspona čoveka kao najsvesnijeg bića na planeti Zemlji i ujedno najvećeg uništitelja svoje okoline, utrobe svoje planete, vodenih tokova, mora i okeana. I pored svega ovog, čovek je u svom svrsishodnom radu napredovao do neslučenih razmera, stvarajući posve nove mašine, koristeći nove enrgije (atomska i dr.) i obogaćivao sve svoje pronalaskе novim proizvodima koji su nekada i u davnija vremena bila samo zamisao većih pripovedača (npr. Žil Vern i mnogi dr.)

Sam proces rada postao je do krajnosti mašinonizovan, automatizovan, kompjuterizovan, digitalizovan i do krajnosti precizan. Zahvaljujući mnogim otkrićima od strane nauke – naročito medicine, iskorenjene su mnoge bolesti (do skora neizlečive) a za šta su zaslužni mnogi pojedinci i organizacije, kao i niz naučnih otkrića u oblasti stvaranja novih medicinskih uređaja kojima se ljudsko telo može gledati i iznutra. Ali medicina je samo jedna od nauka koja je napredovala do neslučenih naučnih visina. Tako je i u oblasti mnogih drugih nauka koje su u svojim oblastima uznapredovale do one tačke kada ni prosečan čovek više ni sam ne može da sve to prati i rukuje njima. Pojavljuje se i samohodne i misleće mašine – robotizacija koja nam nudi posve drugačija rešenja od ustaljenih. Čovek je u dvadesetom veku konačno stupio i na drugo svemirsko telo – Mesec (1968.g.), pre

toga, obleteo je u svom svemirskom brodu celu našu planetu, gledajući planetu iz svemira prvi čovek - Rus (Gagarin).

Ne uzimajući u obzir i sve druge „uspehe“ čoveka koji nisu bili pozitivni (stvaranje novih moćnih oružja) npr. za ubijanje drugih ljudi, čoveka, u dvadesetom veku i na početku novog milenijuma, ponovo obuzima strast za ratovima (bili to veliki ili mali narodi), praveći novu vrstu imperija koje žele da vladaju svetom u celini. Takve uspehe su postigli „ljudskim radom“ koji nije upotrebljen za korist čovečanstvu, već za njegovo uništenje. Otuda, svaki misleći čovek se pita lično ili kolektivno, šta je to u ljudskom biću da se tako dvojako ponaša, i da je svojim izumima i sam sebe doveo u opasnost da ako ga upotrebi, planeta Zemlja neće više postojati, ili će izgledati potpuno pusta, urušena do maksimuma, da će život čoveka na njoj biti nemoguć. Ogroman ljudski napredak u procesu rada, i koji je na neki način „eksplodirao u dvadesetom veku“, doveo ga je u nezavidan položaj, jer samo jedna „iskra“ koja može eksplodirati u sve novijim i novijim oružijem, može dovesti do planetarne katastrofe. To se na neki način već i dešava – sve više i više u mnogobrojnim kolosalnim šumskim požarima, poplavama koje liče na biblijski potop, zemljotresima, eksplozijama vulkana na svim kontinentima (sem na polovima Zemlje), jakim vetrovima – (tornada) koji nose sve pred sobom i mnogim drugim katastrofama. Ovome se pridružuje i čovek, ljudska društva, koja su ugrožena i dalje od svojih starih kolonizatora, javljanje sve veće gladi u svetu, i mnogim katastrofama iz različitih razloga na proizvodima koje je proizveo čovek. Iako je čovek preko svog najsavremenijeg rada putem tehnomašina skoro nepogrešivo proizveo neki proizvod, i dalje se dešavaju ogromne katastrofe, koje su nastale „greškom“ ljudskog rada, ili od strane projekatata ili neznanjem upravljanja savremenim sredstvima – naročito se to vidi na mnogim padovima putničkih aviona koji često padaju ili na kopno ili se gube u okeanima, i čije se greške (ponekad) ne mogu pronaći. Da li su ljudske, ili su izazvane čudima prirode. Bezvazdušni omotač Zemlje koji nas okružuje, sve više je narušen tzv. „ozonskim rupama“, kroz koje prolaze čestice iz svemira koje su negativne po čoveka.

Ljudski rad koji je nekada bio svrsishodan i sveden na normalan život čoveka, danas postaje sve više „neljudskiji“, jer ugrožava i samog čoveka. Da li je ova misao od strane autora ovog rada „jeretička“ (?), možda, a možda i nije. Ko zna? Mi, ne!

Živimo u burnim vremenima savremenosti, koji se iskazuje u dvostrukom izdanju: jedan je onaj, koji se rukovodi još uvek starim metodama rada iz vremena prve i druge revolucije u Evropi. Drugi je, savremeni, koji u skladu sa savremenošću sveta u celini je znatno napredovao i skoro revolucionisao kako proizvodni rad, tako i same nosioce rada – neposredne proizvođače. Na sceni je trenutno - naučno-tehnička revolucija, i sve njene „novine“ koja ona donosi.

„Naučno - tehnološka revolucija, sve njene tekovine kojima tehnički progres gotovo nesagledavo menja sliku savremenog sveta i života, neminovno ostvaruje uticaje na sve sfere ljudske delatnosti, pre svega na rad koji, osim svoje prevashodno klasne dimenzije, dobija i neke druge, bitno uslovljene savremenim tehničko - ekonomskim dostignućima, odnosno, tehničko - ekonomskim dostignućima, odnosno tehničkim progresom koji u gotovo nesagledivom trendu uslovljava i prestruktuiru globalne svetske privredno - ekonomske tokove.“ (Kostadinović, 1998., str. 172.)

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

Autor u ovom kratkom opisu savremene stvarnosti sveta, kao i njegove sve veće razvijenosti u tehničkom - naučnom pogledu, daje jedan optimistički pogled na buduću razvijenost sveta, (koja se - ustvari i dogodila) ali je za sobom, ta i takva razvijenost sveta u naučno-tehničkom pogledu iskazala i svoju drugu stranu – (suroviju po nama) i koja ne preza od mnogih savremenih metoda ali koje ne idu u korist savremenog rada, već sve više na štetu radnika koji u povratku kapitalizma u savremenom izdanju sve više iskazuje i mnoge štetne osobine. One se manifestuju kako na samu proizvodnju, tako i na stanje samih radnika, njihovo produženje radnog vremena, neravnomerni raspored zaposlenosti i nezaposlenosti ljudi, naročito u onim zemljama koje se još uvek smatraju siromašnim ili nerazvijenim. Afrički kontinent je u tom pogledu najizraženiji ne samo u prirodnom pogledu, već i koji sa različitošću stanovništva koji žive na afričkom kontinentu, imaju ogromne poteškoće sa nedostatkom hrane, vode i sl. Prema tome, kada kažemo naučno-tehnološka revolucija, ovaj pojam nije istovetan u celom svetu, već važi samo za one zemlje koje su se uzdigle od ranije (bivše kolonijalne zemlje) kao i dve nekadašnje socijalističke zemlje, Rusija i delimično Kina koja ima tzv. društveni sistem (socijalistički i kapitalistički u pojedinim gradovima, koji su dugo bili pod patronatom kolonijalnih sila (Francuska, Belgija, Engleska, SAD i dr.).

Slažemo se sa tim, da je tehničko - naučna revolucija promenila u velikoj meri savremeni svet, ali je isto tako tačno i da je najmanje jedna trećina sveta i dalje na rubu siromaštva ili u totalnom podređenom položaju. Principi rada se u ovim zemljama ne poštuju niti od strane poslodavaca (naročito stranih) niti siromašne države imaju takvu moć, da se izbore za bolji položaj svojih radnika koji rade u skoro nečovečnim uslovima. Kao što se može videti, svet na jednoj strani „napreduje“ i previše, ali na drugoj strani gladije, zbog otimanja zemalja „predatora“ koji, svim sredstvima, nameću svoju silu oružja siromašnim zemljama, radi eksploatacije njihovog rudnog bogatstva. Položaj radnika u tim zemljama je u potpunosti dezavuisan, i smatra se skoro normalnim stanjem, da jedni imaju sve, a drugi ništa. Skoro da paradoksalno zvuči teza, da su svi ljudi na zemlji dostojni da žive na njoj, ali se to u praksi ne primećuje, niti želi. OUN kao organizacija zemalja sveta, poodavno je izgubila onaj značaj koji je imala ranije i posle njenog stvaranja – zaštite svih zemalja sveta i svakog naroda koji živi na planeti Zemlji.

Zanimljiv pogled na svet rada daje i naš profesor Danilo Marković, koji je kod nas prvi uveo izučavanje sociologije rada na našim univerzitetima, u svom udžbeniku „Sociologija rada“, koji je doživeo više izdanja, pomenuti profesor se osvrće i na automatizaciju rada i njenoj svrsi u procesu rada. Otuda on napominje:

„Sa promenama u sadržaju rada u procesu proizvodnje nastaje još čitav niz promena u društvu: nastaje nova preraspodela rada u društvu u korist kreativnog i naučnog rada, nauka postaje proizvodna snaga, javlja se potreba promene tradicionalne oligarhijske organizacije rada i menja se sa kvalifikacionim modelima i sastav radničke klase. Uloga čoveka u automatizovanom procesu rada sastoji se u njegovom nadgledanju radu mašina i eventualnom otklanjanju zastoja u njihovom radu, ali ne i u opsluživanju mašina predmetima rada, kako je to činio u prethodnoj fazi mašinskoj sistema. Na taj način, čovek je oslobođen jednoličnog rada. Naime, u automatizovanom procesu rada čovek se oslobađa neposrednog delovanja u procesu rada. Time i nastaje promena u sadržaju ljudske radne delatnosti. Jer, u procesu rada čovek ne vrši radnje kojima troši svoju fizičku snagu, već pre

svega, aktivira svoje umne sposobnosti i deluje kao misaono biće. Ovakve promene u sadržaju čovekovog rada, imaju za posledicu, s jedne strane, oslobođenje učesnika u radnom procesu neposrednih radnih operacija, a s druge strane, proširivanje pojma proizvodnog rada na poslove vezane za programiranje i projektovanje. Zato sa automatizacijom i nastaju ne samo promene u kvalifikacionom modelu učesnika u radnom procesu, već se proširuje i pojam neposrednog proizvođača. Proizvodan rad sada obuhvata kako rad projekatanta, inženjera i naučnog radnika, tako u određenom smislu i rada administrativnog službenika koji radi sa automatskom mašinom koja služi za informacije. Automatizacija stvara uslove da ljudski rad dobije karakter delatnosti u kojoj neće postojati rasep između sredstava i cilja, kakav je postojao u jednostavnom industrijskom radu.“ (Marković Ž., 1999., str.286)

Očigledno, da je profesor D. Ž. Marković veoma dobro upoznat sa događajima koji se odvijaju u savremenom procesu rada. Njemu nije strana nadolazeća ekspanzija nove „vrsta ljudskog rada“ i koja iz osnova menja sva naša poznavanja dosadašnjeg radnog procesa. Kako se menjala potreba za proizvodima i stvarali novi, sve je više bilo potrebe za stručnijom radnom snagom koja će daleko brže prenositi saznanja do kojih su došli pronalazači u nekim fabrikama. Oni su po svojoj strukturi zahtevali drugačiji pristup pravljenja istih, što je izazivalo potrebu da se polako pronalaze novi alati, nove proizvodne mašine a što obični radnici nisu bili kadri za tako nešto. Njihova proizvodnja zahtevala je nov pristup proizvodnji jer se samo tako proizvođač mogao održati na tržištu. To je pak značilo, da radnici sa nižim nivoima znanja nisu mogli da se ubace u složeniju proizvodnju. Tek tada, i sam vlasnik fabrike shvata da profit, koji je do tada dobijao, se sve više smanjuje, jer njegova radna snaga se zasnivala pretežno na eksploataciji iste ali ne i njene obrazovanosti. Novo doba zahtevalo je novu radnu snagu, prevashodno stručniju i školovaniju i obrazovanje čitavih inovativnih timova za nove proizvode i koji bi bili primamljivi za kupce. Otuda, sve više, kapitalista je bio zainteresovan za stručniju radnu snagu koja zna da vlada novim proizvodnim sredstvima. Kapitalista je u takvim uslovima, morao da se odrekne dela svog uobičajenog profita u korist proizvodnje novih proizvoda i inovativnih mašina koje su se sve više pojavljivale na tržištu. U svemu ovome, desilo se nešto čudno. Po prvi put su kapitalisti shvatili kakva im radna snaga treba i sa kojom imaju šanse da ostanu na tržištu. Zato je takve inovativne radnike nagrađivao većim platama, jer mu one, pre svega, u oštroj utakmici na tržištu omogućuju ili da ostanu na tržištu ili da bankrotiraju.

Kada je udžbenik profesora Danila Ž. Markovića bio štampan, vreme u kome je živio (druga polovina dvadesetog veka), je na neki način već bio otpočinjao, i uveliko su automatizovane mašine stupale na scenu. Rad na traci je još ponegde imao i dalje svoju svrsishodnost ali ne toliko kao pre. Rad na traci, sve više je zamenjivala automatizacija proizvodnog rada i u kome su svoj doprinos nove stvorene mašine sa novim pogonima (pretežno na struju) počele da zauzimaju svoje mesto na tržištu. Time su se pojavili i novi proizvodi na tržištu o kojima se samo moglo naslućivati da mogu biti izrađeni. Međutim, maštu je zamenila stvarnost, da bi pri kraju dvadestog veka „mašinizacija“ bila zamenjivana „automatizacijom“ drugačijih mašina, i čiji se rad zasnivao na potpunoj samostalnoj proizvodnji pa i dopuni materijala za proizvodnju. Nova „mašinizacija“ pojavila se u liku kompjuterizovane tehnologije koja je, izdavanjem svojih naređenja određenim delovima mašina, u potpunosti sklapala određen proizvod. Svakako, takav proizvod je prethodno

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

prošao kroz sve regulative efikasnosti da bi se pustio u proizvodnju. Danas, više nije čudno, da delove i čitave mostove sklapaju upravo visoko tehnonizovane mašine koje su projektovane u specijalnim tehničkim biroima.

I dok je nekada prostija radna snaga bila više nego potrebna, pri kraju dvadestog veka, potreba za njom je sve manja, jer su njihov posao preuzele skoro robotizovane mašine programirane da urade posao koji im je određen. Nad njima je, ipak, neka vrsta nadzorništva od strane čoveka, koji se specijalizovao za njene kvarove i brzo opravljjanje. Današnji svet i život u njemu, ne bi mogao da se nadalje odvija na osnovama na kojima je davno počivao.

Iako je sve što smo rekli na neki način i Žorž Gurvič predosećao da će doći, još uvek se ne može reći da se priča o ljudskom radu završiti prostom zamenom mašina. Još uvek je ostalo dosta poslova, koje ni savremene mašine ne mogu da urade kako bi trebalo, pa otuda i dalje potreba za ljudskim radom (bio on prost ili složen), naročito na poslovima koje mašine ne mogu odraditi, već samo ruka čoveka. Mašine, iako su napredovale do neslučenih mogućnosti, i time se približili savršenstvu proizvodnih procesa i proizvoda koje proizvode su, ipak, samo "mašine".

Njihov rad i savršenstvo zavisi od toga kako su programirane od strane programera i njegovog znanja i umenja da u njih ubaci onaj program koji im najviše pogoduje. Zato, na tržištu radne snage, sve više su traženiji tehnolozi, programeri raznih profila koji daju „život jednoj složenoj mašini“.

Žorž Gurvič je ipak u izvesnoj meri optimista o budućnosti ljudskog rada. S toga i kaže:

„Tehnička oprema Druge industrijske revolucije omogućuje već sada beskrajno povećanje proizvodnje potrošnih dobara, čiji će obim biti još uvećan iskorišćavanjem izvora atomske energije i sve širim prodiranjem automatizma u radionice, rudnike i gradilišta....U racionalnom i planiranom režimu proizvodnje i raspodele, dovedenom do tog nivoa efikasosti (što će reći neizbežno režim koji ispravlja strukturne nedostatke kapitalističke privrede), udeo čoveka u industrijskim procesima moći će postupno da se smanji, za svaku jedinku, na nekoliko časova dnevno. (Ž.Gurvič. 274,275).

Vidi se iz ovih napomena Gurviča, da je njegov osećaj za poboljšanje radnog procesa nesumnjiv, i da on duboko veruje u drugačiji i humaniji ljudski rad. On veruje u sve savršenije mašine (što može i biti tačno), i koje potkrepljuje time, da novo doba razbija sve raširenije i zastarele nadzore o radu, koje će savremeni rad prekriti svojom preciznošću, sudelovanjem inženjera i umetnika. Otuda, Gurvič i napominje, da druga industrijska revolucija rada već u njegovo vreme pravi besprekorno precizne predmete, sa „mehaničarskim savršenstvom“. Ovim će se još baviti psihotehničari koji su sve više napredovali pod uticajem tehničkog progressa. Pod uticajem automatizacije, zahtevalo se od stručnijih tehničara da radnici budu unapređeni u ulozi nadzornika (nadglednika), odnosno svojevrsnog demijurga. Fridman, u tom smislu, ističe da će rad psihotehničara biti preko potreban i da rad čini „medularnim“, povećavajući udobnost radnika i njihovu psihofiziološku stvarnost i što će uticati na dalji razvoj fabričkog rada. Da bi se to postiglo, mora se još uvek raditi na unapređenju i humanizaciju rada. A ona se opet odvija u tri

varijante – valorizacije i kojima treba težiti u vrednovanju ljudskog rada. Valorizacija se odvija u tri oblika: u ime etičkih, ekonomskih (funkcionisanje preduzeća) i samog radnog učinka. Tome se i težilo. Mnogi vlasnici kapitala su svoj deo kapitala usmerili na dobro funkcionisanje preduzeća i radni učinak. Vlasnici kapitala su počeli da poboljšavaju uslove rada na radnom mestu i sve ono što okružuje sam proces rada. Svemu ovome, javlja se i prvi uticaj menadžmenta na radni proces, koji, u velikoj meri, započinju svoj istraživački razvoj u samom preduzeću i pronalaze mogućnosti, koje bi bile najpovoljnije da se odvija proces rada.

„Trebalo bi i na svim radilištima uspostaviti obavezan nadzor nad radom, nadzor koji bi vršila psihofiziologija nad svim preduzećima: obezbediti radnicima sve svesnije učešće u merama tehničke racionalizacije i dati im pravo glasa u pitanjima unapređenja, tako da oni budu s pravom ubeđeni da se ona vrše prema stvarnoj zaslugi jedinke; pružiti jednom, sve većem broju među njima, mogućnost da osvetle svoje razbijene poslove neophodnim naučnim i tehničkim znanjima (otuda znatno proširenje stručne nastave u radionicama i van njih); povećati broj promena radnog mesta, gde god to radnici žele i radni uslovi dozvoljavaju; naglašavati povezanost interesa između radnika i zajednice - preduzeća i, van granica preduzeća, industrije i društva, čiji je on deo, tako da njegov posao, ma bio i delimičan, postane zanimljiv u njegovim očima po vezama koje ga spajaju s jednim kolektivom, čijim bi se on punopravnim članom osećao u materijalnom i moralnom pogledu. To su, kao što se vidi, perspektive koje pretpostavljaju značajne ekonomske i socijalne preobražaje.“ (Ž.Gurvič, str. 376.)

Ovakav vid viđenja jednog od najznamenitijih sociologa rada pomalo podseća na ideje Roberta Ovena u Engleskoj sredinom XV veka koji je, takođe, imao određene ideje o poboljšanju položaja radničke klase u njegovom vremenu – početku razvoja kapitalizma. Zbog svojih ideja, Robert Oven je stalno bio na udaru ostalih kapitalista koji su, po njegovom mišljenju videli svoju propast, ako bi se bolje postupalo sa radnicima koje zapošljavaju. Otuda, nisu se ni trudili da svojim zapošljenim radnicima priušte ni minimum socijalnog okruženja a pogotovo ekonomskog, jer su prvo bili zainteresovani za profit koji mogu da izvuku iz radne snage radnika, a radnicima podeliti neki ostatak profita koji je bio toliko velik da mogu ponovo da sutrašnji dan provedu na poslu, na istom radnom mestu, radeći pod najgorim uslovima eksploatacije, bez ikakve brige o sudbini radnika ako ih zadesi neka nesreća, lična ili porodična. Bilo je to vreme sticanja prvobitne akumulacije kapitala, i nijedan kapitalista (sem Ovena i kasnije tzv. socijal utopista i klasika marksizma) nije imao razumevanja za radnikov rad, njegovu vrednost, njegov kratkotrajni život na neljudskim radnim mestima, kako u prvim fabrikama, tako i u svojim bednim kućnim uslovima, gde su uvek harale najgore bolesti i umirali članovi njihovih porodica. Kapitalisti u njima nisu zapravo videli „ljude“ preko čije radne snage stiču bogatstvo, već običnu, prostu radnu snagu koju treba što više eksploatisati, a kada ona onemoća, zameniti je drugom, svežijom, jer je ona dolazila u sve većem broju u prve gradove, napuštajući svoja sela, jer su ih ostatak feudalaca (buržuja), koji još ostao posle dolaska kapitalista, selio sa njihovih imanja ili im prosto oduzimao njihovo zemljište putem sile. Nemajući više gde da stanuju ili privređuju, oni su hrlili ka gradovima, gde se začinjala industrija pod nadzorom opet eksploatatora-kapitalista, koji su svoje bogatstvo videli u prodaji svoje robe koja je obično bila deficitarna na tržištu i time sticali ogromne prihode na tuđem znoju, uzimajući ponekad za svoje

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

radnike i malu decu svojih radnika da rade u malenim prolazima za dovoz uglja ili ruda a zatim i žensku radnu snagu, takođe, upošljenu na sličnim poslovima. Gradovi su se razvijali u početku ruralno i bez ikakvog reda, sa prljavim ulicama, gde je smrad zbog kanalizacije koja se izlivala ulicama, bio skoro nepodnošljiv. Razboljevanje radnika, nedolazak na posao, obično je značio i otpis tog radnika zauvek u fabriku u kojoj je radio. Društveni život između radnika, odvijao se po udžericama gde se pio alkohol najgore vrste, što je sve uticalo kako na onog koji se odao opijanju, tako i na njegovu porodicu, koja se nije mogla prehraniti onim što je dobijao „glava porodice“ u fabriku.

Proučavajući to prvo vreme začetka kapitalizma i sumirajući sve rezultate takvog društva kasniji velikani nauke su zdušno kritikovali takav način proizvodnje i optuživali kapitaliste za takav način života radničke klase – naročito u Engleskoj gde je započela Prva industrijska revolucija. Među njima su se naročito isticali dvojica prijatelja, saradnika i naučnika, Karl Marks i Fridrih Engels. Prvi je napisao znamenitu knjigu „Kapital“ i gde je razobličio sticanje početnog kapitala i profita kapitalista, dok je Engels istraživao položaj radničke klase u Engleskoj i opisao uslove u kojima živi radnička klasa u toj zemlji. Zajednički stav dvojice prijatelja, bio je da se radnička klasa nikada neće osloboditi svog bednog položaja, sve dok se njome upravlja na neljudski način, te s toga, potrebno je, da se radnička klasa ujedini u svetu i revolucionarnom borbom ukloni svoje tlačitelje – poslodavce. Ipak, dočekalo se, da se tek revolucijom u Rusiji, (1917. god.) bude uspostavljeno „pravednije društvo“ pod nazivom socijalizam (komunizam). Odnosno, društvo bez klasa, gde će vlasnici fabrika biti sami radnici. Možemo se složiti sa mišljenjem dr I. Stanojčićem da ličnost Žorža Fridmana visoko odmiče u razmišljanju o radu i celokupnu njegovu važnost za društvo. U svemu, Fridman ne zaboravlja na neophodnost stalne humanizacije ili, kako kako on kaže, proizvodno-psihološkog procesa rada. Fridman je ovim ograničenjem omeđio proces rada naročito u delu „Kuda ide ljudski rad“? On je bio na dobrom putu da shvati dalju suštinu ljudskog rada, ali na žalost, nije dovoljno shvatio (po nama), i svu moguću inventivnost koji se stvara u ljudskom duhu. To je, pak, nadalje, imalo za posledicu još dubioznije proučavanje sociologije, a sa njom i sociologije rada i njeno „skriveno značenje“ da ljudsko društvo je promenljiva kategorija, i da se uvek sa novom generacijom pojavljuju sve više ljudi koje možemo prosto nazvati figurativno novim „pčelama radilaca“ koji stalno doprinose novim saznanjima o svetu i ljudskom radu i otkrivaju nam nova rešavanja za mnoge procese proizvodnje koji ranije nisu postojali. To je za kapitalističko društvo bilo pravo iznenađenje, jer je se ono i samo stvaralo u kapitalističkom negativnom okruženju koji i sami potenciraju sve negativnosti u životu rada alijariranog društva. Ipak, neprimetno se sa pozicije kapitala prikrivala određenja prava radnika na industrijskoj traci, i svi njeni negativni aspekti, ne želeći da shvate da to upravo vodi dijalektičko-sjedinjujućem procesu rada i upravljanja. Zato, I. Stanojčić, između ostalog napominje:

„Otud imamo pojavu da su i sami krupni kapitalisti prihvatili pojedine zahteve psihologa, fiziologa i psihothničara, iluzirno verujući da će na taj način razrešiti i suprotnosti rada i kapitala... otuda, Fridman sve više inderektnije, otkriva utopizam takvih verovanja, kao što otkriva i utopizam birokratskih verovanja da sama nacionalizacija osnovnih sredstava za proizvodnju rešava sociološku i moralnu problematiku savremenog proleter.“
(Stojančić, 9,10)

Fridman u svom razmišljanju neprimetno se približava i našem društvenom sistemu, kojeg smo imali u bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji, i kao takav bio je prvi eksperiment upravljanja radom od strane radnika. Jugoslavija je tada, prvi put, uvela tzv. „radničko samoupravljanje“ koje je - za sve ostale zemlje bila ogromna novina, odnosno, da oni koji su većito eksploatisani po prvi put upravljaju sobom i svojim radom. „Radničko samoupravljanje“, koje je uvedeno u Jugoslaviji sredinom dvadesetog veka, za sve ostale zemlje bio je, ne samo novina, već i očigledni eksperiment, da su radnici bili sposobni da upravljaju svojim radom. Bio je to očigledan dokaz da radnici mogu vladati sobom i svojim potrebama. Žorž Fridman takođe ističe i sledeće:

„Ako se svi ti tehnički, psihološki, ekonomski i socijalni uslovi (kojima treba dodati i druge lične: zdravlje, porodica itd. nađu zajedno, visokokvalifikovani analitičar, zahvaljujući raznovrsnosti odgovornih poslova koji mu se poveravaju može osetiti izvesnu „radost u radu“ koja, iako neistovetna, odgovara onoj koju oseća majstor obučen, umetnički slikar ili knjigovezac kada dovršavaju rad na izradi neko lepog predmeta.“ (Ž.Fridman, str.9-10)

Očigledno, da je Ž. Fridman bio veoma blizu rešenja na kojem je istrajavao, i da je bio na pravom putu do rešenja koje ga je mučilo. Naslov njegove knjige je „Kuda ide ljudski rad“. Svakako, Fridman je ovim istupom – (reklo bi se) zakoračio u „drugi svet“, koji je bio u njegovoj zapravo razvijanje njegove ideje o sopstvenosti ljudskog rada, i bio je duboko uveren da je to moguće postići glavi, ali nikako nije mogao da shvati i kako da to postigne svojim idejama. Moramo istaći istovremeno, da je K. Marks bio daleko praktičniji, pa i na neki način „suroviji“ sa mišlju da radnici moraju da se za svoj položaj izbore revolucijom, i da će tek tada, postići ono čemu teže. Svakako, Fridman nije bio u toj meri radikaln kao Marks, ali je doprineo da se ljudski rad „osvetli“ iz svih uglova kao i same unutrašnjosti, i da određena slika i položaj radnika u društvu i klase koja njime vlada. Otuda, i pitanje koje se postavlja u naslovu svoje knjige „Kuda ide ljudski rad“ Ž. Fridmana, možemo slobodno odgovoriti da Fridman, ali ni Marks, nisu do kraja dali zvršnicu kako će se odvijati ljudski rad u budućnosti. Podsetimo se, da se i danas u mnogim savremenim fabrikama odvija tzv. „rad na traci“, dakle, ona postoji i danas kao jedno od univerzalnih rešenja, da se ljudski rad još više ubrza, a time i dobit ili profit za krajnjeg vlasnika – odnosno kapitaliste. Radnici će za svoju ubranu produktivnost od profita, koji su oni stvorili svojim radom dobiti samo deo prihoda, jer nikada vlasnik kapitala neće podeliti svoj kapital na ravne delove.

Ono što opet izaziva našu pažnju, Fridman, iako je sav bio posvećen i dobro bio upoznat sa procesom radnikovog rada i života, nije mogao ni pretpostaviti, da će se rad u budućnosti odvijati i dalje na traci – ali sada drugačijoj od one koja je bila u prošlosti. Ta današnja „TRAKA“ je izmenila svoju formu, karakter, oblik i svrsishodnost. Na njoj nema mnogo radnika gde svako radi samo svoj deo proizvoda, već je traka savremenosti postala univerzalna, praktičnija i daleko brža, jer počiva na potpuno novim sadržajnim rešenjima (automatizmu mašina) koji kontrolišu i ujedno sklapaju proizvod. Kada je sve to počelo – pri kraju dvadesetog veka, automatizacija i digitalizacija postižu takve rezultate da je skoro pred očima gledaoca skoro sve nestvarno. Danas je svaki rad pokriven određenim mašinama za određene poslove, koji su se nekada sklapali ručno i putem tadašnje trake, na kraju izlazio gotov proizvod. Dovoljno je reći da danas samo mali deo radnika nadzire proizvodnju, što je za kapitalistu najisplativije. U fabrikama je zadržan uglavnom onaj sloj radnika, koji je visokokvalifikovan, ili pak osposobljen za neke manuelne poslove, koji se

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

još uvek moraju odvijati uz pomoć čoveka. Šta se onda može očekivati od proizvodnog rada radnika? U tom slučaju, rad se prebacuje na viši nivo proizvodnje nadziranje, planiranje, projektovanje, ili popravku oštećenih pojedinih delova visoko sofisticiranih mašina, ili bolje reći robota, koji nemaju prekid radnog vremena, niti idu na bolovanje, ili traže bilo šta drugo, nego što se dešavalo sa živom radnom snagom. Doista, kuda ide ljudski rad?

Kada se razmišlja o ljudskom radu, i njegovoj budućnosti, nikada se ne zna na koju će stranu skrenuti i početi sa novim odnosima prema radu. Toliko je samo u periodu dvadesetog veka, napredovala celokupna industrija, da se skoro ne postavlja pitanje same proizvodnje, već pronaći ideju za određenu proizvodnju koja se do sada nije pojavila na tržištu. Ukoliko bi se pritom, promenili i politički odnosi između država, i postali zajednički, stvaraju se i sami uslovi za poboljšanje položaja radničke klase da bi se u doglednoj budućnosti promenila i politika radnih odnosa prema radnicima. Zapravo, mi već danas imamo stvaranje nove radničke klase koja je daleko obrazovanija negoli njihovi prethodnici. Danas, uslovno ih nazovimo i dalje radnicima, u potpunosti vladaju mnogim rešenjima ključnim za proizvodnju neke fabrike. Bez njihove pomoći, nijedan kapitalista ne može da se održi na tržištu. Da bi u tome uspeo, on mora da (zapravo samo tržište sirovina i svega ostalog što spada u proizvodnju) sve je više nepoznatije vlasnicima kapitala.

Da bi nastavili svoju proizvodnju, današnji kapitalisti moraju, ili su prinuđeni, da sve više plaćaju nova rešenja u proizvodnji, nove projekcije proizvodnje a koji oni nedovoljno poznaju. Time će i sami inovatori napredovati u svom poslu kao i u samom primanju. To je izrazito u onim industrijskim ili društvenim preuzecima gde do izražaja dolazi do izražaja nadmoć znanja nad nad onim koji ima određen kapital ali nema dovoljno znanja da ga dalje oplođuje. Svakako, ovde se misli na deo radničke klase koja je visoko rangirana među drugim sličnima, i gde je konkurencija veoma surova.

Ako se opet upitamo, „kuda ide ljudski rad“, svakako, on mora poći ka nekim drugačijim sferama rada i zavisno od „isijavanja proizvodnih ideja“ koje pokreću dalju proizvodnju na tržištu. U pitanju su tzv. nove tehnologije koje su rezultat stvarnog uticaja kojeg određena tehnologija ima na svet oko sebe i tzv. „...svoju „tačku ravnoteže“, stepen na kojem su dovoljno razvijene i savladane da bi mogle normalno da se primenjuju i da se polja njihovih primena i njihovog uticaja stalno šire.“ (Todorović, 2017:30)

4. ZAKLJUČAK

Naš zadatak u ovom radu, bazira se na činjenicama o ljudskom radu koje je proučavao veliki i jedan od prvih sociologa rada Ž. Fridman. Čovek koji je svoje naučno uverenje počeo da ispituje direktno tamo gde se i dešavaju problemi u ljudskom radu - fabrikama. Skoro da, do sada, nemamo ličnost koja je u tom domenu bila upoznata sa procesom ljudskog rada i pokušavala da svoja saznanja prenese drugima. Ako izuzmemo klasike marksizma, koji su svoj život posvetili proučavanju organizaciji radničke klase u buržoasko-feudalnom društvu, i koji su doprineli, takođe, određenim saznanjima o položaju radničkog rada pod vođstvom kapitalista – buržuja, ostaje nam Ž. Gurvič sa svojim istraživanjima „na licu mesta“ koji je svojim očima uočavao sve ono što nedostaje radnicima na poslu - radnom mestu - lista bi bila predugačka. Ljudski rad je specifičnost, on se odvija i među životinjama, ali je ljudski

rad u nepovoljnijem položaju, jer nad njim se nadvijaju sile koje upravljaju i samom državom. Kapitalistička država baš nije previše raspoložena da se brine o položaju radničke klase kod privatnika - kapitalista i ostavila je njima da to oni rešavaju između sebe. Rešavanja su bila prvo utopistička (Tomas Mor), zatim socijalutopistička (Sen Simon i dr.), zatim revolucionarni nastrojeni proučavaoci, koji su polazili od podizanja revolucije radničke klase i revolucijom slome moć kapitalističke klase. Predstavnike ove struje proučavaoca, treba ponovo pomenuti K.Marksa i F.Engelsa. Njihovo proučavanje je veoma značajno za dalja proučavanja položaja radničke klase, konkretnije samih izvora kapitalističke klase i njihovog potčinjavanja od strane njih. Njihov doprinos se svakako ne sme zaboraviti, jer je na njihovim idejama nastala prva revolucija radnika 1917. g. u Rusiji koja je uspela. Ona je razvila prvi oblik otklanjanja izrabljivanja radnika – proterivanju buržoazije ili ih kažnjavala nekim drugim sredstvima. Ovo je bio i znak, za sve ostale zemlje, koje su se nalazile u sličnim okolnostima da otpočnu obračun sa svojom kapitalističko-buržoaskom klasom. Ipak, ona nije imala uspeha u mnogim zemljama – naročito na Zapadu – u zapadnim zemljama, jer je zajedničko delovanje buržoazije i kapitalističke dovelo ponovo do starog stanja. Tako je ostalo do danas. Svakako, u vreme 19. veka položaj radnika u zapadnim kapitalističkim zemljama bio je drugačiji nego li na Istoku. Zapadna buržoaska klasa imala je sredstva od strane kolonijalističkih osvajanja, da se dodatno obogate i da deo takvog plena podele sa svojom radničkom klasom čime su postigli prividan mir u zemlji. Svakako, nije samo to razlog, već i određen stepen sile koje je upotrebljavala kapitalistička država prema svakome ko se buni protiv svog položaja u oblasti ljudskog rada. Došlo je i do preseljavanja velikog dela zapadnih zemalja u novootkrivene zemlje i kontinente, i pronalazak rudnog bogatstva koje je obogatilo mnoge koji su pošli u potrazi za boljim životom. SAD, kao deo zapadnog sveta, je najviše napredovala, što svojom kolonijalističkom politikom, toliko i rigoroznim zakonima koje je zavela kao država prema pobunama radničke klase. Podeljena na dva dela, na južni i severni deo, i izbijanjem rata između njih, južni deo koji je bio država robovlasnika, a severna tek na početku industrijalizacije, uspela je da pobedi robovski Jug i oslobodila na hiljade robova koje su robovlasnici dovodili iz Afrike. Sve do danas, u SAD je ostala nevidljiva podela o rasizmu i drugim zločinima nad crncima koji su se oslobodili posle završetka rata između Severa i Juga. Robovski rad je ukinut zvanično, ali se kao rad i dalje održavao prikriveno kao vid posluge u bogatim kućama belaca. Situacija se skoro do danas nije promenila, ali je dobila mnoge drugačije oblike klasno - rasnog rasepa između stanovništva. Ž. Fridman je proučavao ljudski rad pretežno u evropskom okruženju i zaključio niz negativnosti o položaju radničke klase u mnogim evropsko - kapitalističkim zemljama prema radničkoj klasi i njenom odnosu prema radu. Jedna od nasurovijih eksploatacija ljudskog rada od strane kapitalista bila je u Engleskoj i koja je prednjačila po izrabljivanju radnika, kao i članovima njihovih porodica. Ipak, radnička klasa je ćutala o svom položaju, jer se bojala da ostane bez igde ičega i kako bi izdržavali svoju porodicu. Slično je bilo i u drugim kapitalističkim zemljama Evrope: Francuskoj,

BUDUĆNOST RADA I KAKO GA SHVATITI

Španiji, Italiji, Nemačkoj i mnogim drugim. Sa nastupajućim kolonijalizmom drugih zemalja, ove zemlje su se obogatile i tuđe bogatstvo pretvarali u novac ili drugim dragocenostima. Sa kapitalom koji je bio krvav, išlo se u nove izvore bogaćenja, razvijanju svoje industrije koja je postajala sve razvijenija. Samim tim su i radnici kao neposredni proizvođači dobijali veće prihode za svoj rad za razliku od istočnih zemalja koje nisu to mogle da učine, jer nisu ni bile kolonijalne. Potom je i politika zapadnih zemalja u akciji određivala kako će se razvijati druge zemlje, a da one same ne budu ugrožene. Otuda i mnogi česti ratovi u Evropi u dvadesetom veku, jer se htela i dominacija pojedinih zemalja nad drugima. Fridman je sve ove okolnosti poznao ali se ponajviše posvetio samom ljudskom radu i njegovim okolnostima. Nažalost, tako je ostalo do danas u jednom neupitnom odgovoru – „Kuda ide ljudski rad“, kako reče Ž. Fridman. Svakako, na ovo pitanje teško je odgovoriti bez određenih shvatanja i ponašanja samog ljudskog društva – kako bogatih, tako i onih siromašnih.

LITERATURA

- Dorđević, prof. dr Radomir D. (2019), „Sociologija rada – (Doprinos prof.dr Andona G.Kostadinovića njenom razvoju)“, „Kuća knjige Serbona“, Niš.
- Dorđević,R.(2023),Preuzeto,sa interneta:Čarli Čaplin, film, „Moderna vremena“, <https://bs.wikipedia.org/wiki/>, pristupljeno, 05.Decembar,2023
- Egziperi, Sent, (1959), „Žorž Fridman, Kuda ide ljudski rad“, „Rad“. Beograd.
- Egziperi, Sent, (1959), „Zemlja I ljudi“, „Rad“, Beograd
- Kostadinović, Prof. Dr Andon,(1998) „Uvod u sociologiju rada“, „Grafožig“, Beograd, 4.
- Fourastie Jean, (1960), „La Civillisation“, u; Ž. Fridman, „Kuda ide ljudski rad“, „Rad“, Beograd.
- Fridman Žorž, (1959),„Kuda ide ljudski rad“,„Rad“, Beograd.
- Fridman, Žorž, „Mašina i humanizam“, (1946) ,(La Crise du Progres, esquisse s' d'histoire dess ide'eos (1895-1936),Paris.
- Marković, Ž. Danilo, (1999),„Sociologija rada“,„Savremena administracija“,Beograd
- Smit Adam, „O bogatstvu naroda“ , (1904), Izd. Methuen, t.L, S.6. 8. Jean Fourastie, Žorž Stojančić Ilija, (1959)., „Žorž Fridman, „Kuda ide ljudski rad“, „Rad“, Beograd
- Todorović L. Aleksandar, (2018), „Diskurs novih tehnologija“, „Klio“., Beograd.

SUMMARY THE FUTURE OF WORK AND HOW UNDERSTANDING IT

Summary: *To this day, human labor has undergone changes that could be called colossal. A great period since the beginning of the human race, always because it was connected with work, that is, its main activity. There is nothing in this that is not sacred to all people. In order to live, one must rejoice. Such an understanding, established in the distant past, has changed greatly during human development, and we can say that it has progressed either positively or negatively. Work used to be the main weapon in the fight - especially those activities from which one lived, against the other enemy side. Because, it was understood that before work - especially for food production, it can be a kind of weapon in defense of one's independence. The paper examines the understanding and theoretical thought of George Gurvich and his influence on the further development of the sociology of work. Thus, we tried to present George Gurvich as the doyen of a scientific discipline that is becoming more and more relevant. It would be said that the sociology of work has never become more relevant than it is today, when the world and its attitude towards work have almost changed in every respect. Never before has the world been so preoccupied with various problems that work is not one of the factors without which it is impossible. Hence, in the work of Georges Gurvich - more specifically, his book "Where is human labor going", we have given the historical dimension of the primacy in the study of human labor, and which should be increasingly relevant in events through the world. Certainly, studying human work, we understand that it is irreplaceable for human life and that we can almost say that human work is equal to life.*

Keywords: *Georges Gurvich, sociology of work, analysis, future, sociology of work before the challenges of modernity.*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

332.1(082)
338:339.137.2(082)
338.1(082)
330.341.1(082)
502.131.1(082)

МЕЂУНАРОДНА научна конференција Регионални развој и прекогранична сарадња (7 ; 2024 ; Пирот)

Zbornik radova = Book of proceedings / [VII међународна научна конференција] Regionalni razvoj i prekogranična saradnja, Pirot, jul, 2024] = [VII international scientific conference] Regional development and cross-border cooperation ; [organizatori konferencije Srpska akademija nauke i umetnosti - ogranak u Nišu ... [et al.]] = [conference organizers Serbian Academy of Sciences and Arts - branch in Nis ... [et al.]] ; urednici, editors Alpar Lošonc, Dragan Kostić, Aleksandar Simonović. - Pirot : Ugovorna okružna privredna komora = Contracting Chamber of Economy , 2024 (Pirot : Vavik print). - 618 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

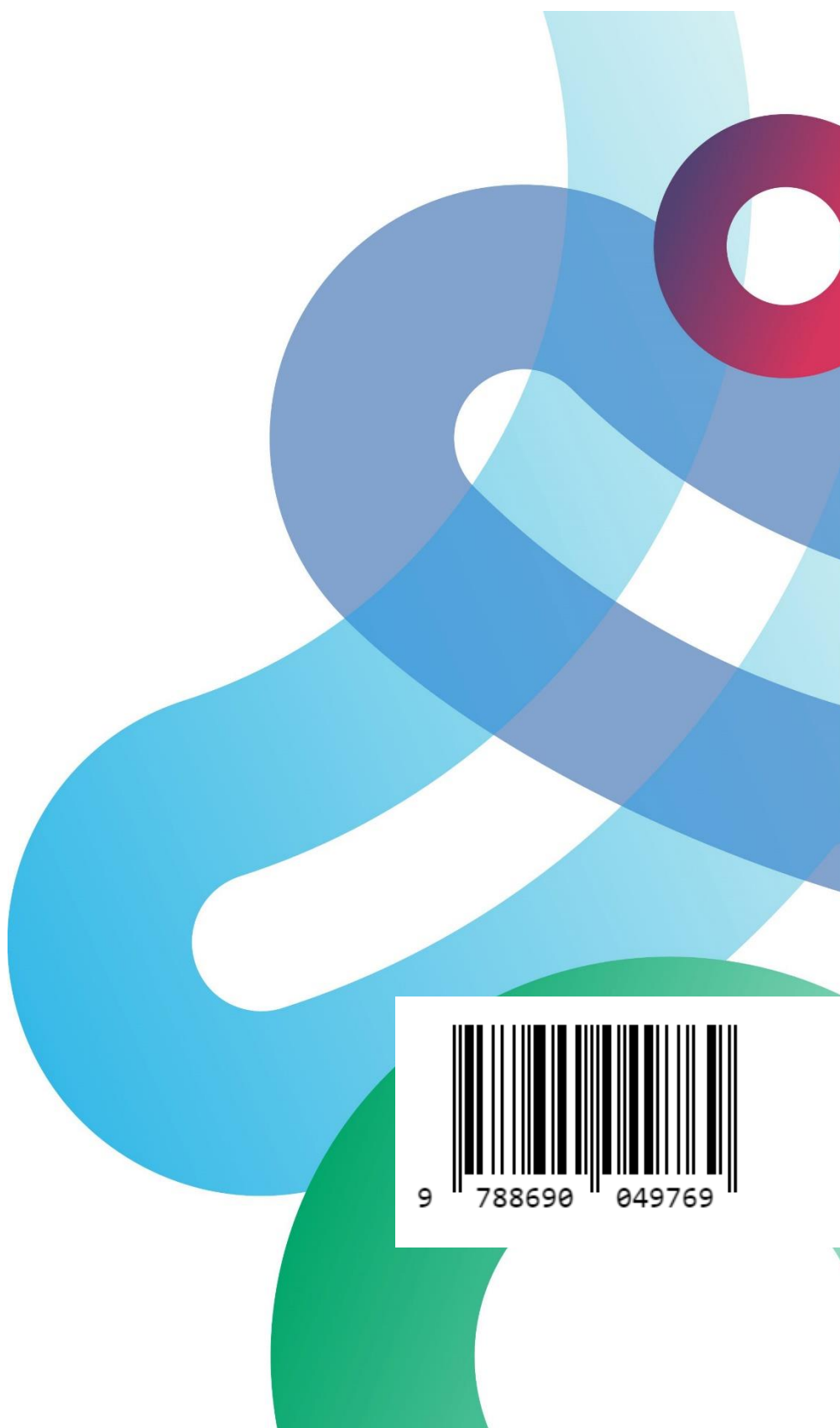
Radovi na srp. i engl. jeziku. - Deo teksta uporedo na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 80. - Str. 11-12: Predgovor / urednički odbor = Foreword / editorial board. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezimei ; Abstracts.

ISBN 978-86-900497-6-9

1. Лошонц, Алпар, 1958- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Костић, Драган Ч., 1956- [уредник] [аутор додатног текста] 3. Симоновић, Александар, 1972- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Регионални развој -- Зборници б) Прекогранична сарадња -- Зборници в) Економски развој -- Зборници г) Технолошки развој -- Зборници д) Одрживи развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 148197129

9 788690 049769